S. C. Upadhyaya
Price
Rs 3-
1/1/29.

(विद्यार्थिनां तु रूप्यक

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ।

श्रीबाणभट्टप्रणीतम्

हर्षचरितम ।

(४–८ उल्लासात्मको भागः)

मुम्बापुरीस्थैल्फिन्स्टन्हायस्कूलाख्यपाठशालास्थसंस्कृताध्यापकेन गजेन्द्रगडकरोपाव्हेन धीरेन्द्राचार्यसूनुना सेतुमाधवेन विरचितया बालबोधिन्याख्यया टीकया समलङ्कृतम्

एम्. ए. इत्युपाधिधारिणा गजेंद्रगडकरोपाव्हेन श्रीमद्बालाचार्यात्मजेन अश्वत्थाम्ना आङ्ग्लोपोद्धातटिप्पण्यादिभिश्च परिष्कृतम्

तच्च

सुधारकमुद्रणालये मुद्रितम्

अनंत पी. बापट इत्येतेन च प्रकाशितम्

मूल्यं सार्धरूप्यकत्रयम्

(विद्यार्थिनां तु रूप्यकत्रयमेव)

Shri Venkatesho Vijayate.

THE HARSHACHARITA

OF

BÂṆABHATTA

(*UCHCHHVÂSAS* IV *TO* VIII)

EDITED

With a Sanskrit Commentary (Bâlabodhinî)

BY

S. D. Gajendragadkar,

Vyâkarana-Nishnâta (Baroda), Shâstrî,
Elphinstone High School, Bombay;

AND

An Introduction, Notes (critical and explanatory) and Appendices

BY

A. B. Gajendragadkar,

Quondam Senior Dakshinâ Fellow, Deccan College, Poona; Lecturer on Sanskrit Karnatak College, Dharwar.

A. P. BAPAT and Brothers,

Book-sellers and Publishers, Budhawar Peth, Poona City.

Price Rupees Three and Annas Eight.

(For bona fide students Rupees Three only.)

For copies of this book apply to A. P. Bapat and Brothers, Budhawar Peth, Poona city. Price Rupees 3 and Annas 8. Concession rate to bona fide students Rupees 3 only.

Printed by Ramchandra Vishnu Phadtare at the *Sudharak Press*, 450 Sadasiv, Poona and published by Anant P. Bapat, Proprietor A. P. Bapat and Brothers, Budhawar Peth, Poona city.

TABLE OF CONTENTS.

LIST OF IMPORTANT ABBREVIATIONS USED IN THE NOTES.

Bh.—Bhartrihari's Shatakatraya (the numbers I, II and III refer to Shringâra, Nîti and Vairâgya respectively).

C and T—Prfessor Cowell and Dr. Thomas' Translation of the Harsha-charita (Royal Asiatic Society 1897).

D. R.—Dasharûpaka of Dhananjaya (Gujarathi Press, Bombay 1914).

K.—Dr. Peterson's edition of Bâṇa's Kâdambarî (Bombay Sanskrit Series 1885).

Kir—Kirâtârjunîyam of Bhâravi.

Ku.—Kumârasambhava of Kâlidâsa.

Mâl.—Mâlatîmâdhava of Bhavabhûti (Dr. Bhandakar's edition, Bombay Sanskrit Series 1905).

M. Bh.—Mahâbhârata (the Madras edition published by T. R. Krishṇâchârya)

Manu.—Manusmriti (Nirṇayasâgara).

Mk.-Mrichhakatika of Shûdraka (Nirṇayasâgara 1902).

Mu.—Mudrârâkshasa of Vishâkhadatta.

N.—Naishadhîyacharita of Harsha.

Sâk.—Shâkuntala of Kâlidâsa (Patankar).

S. D.-Sâhitya Darpaṇa of Vishvanâtha (Nirṇayasâgara 1910).

Si.—Shishupâlavadha of Mâgha.

Subhâ.—Subhâshitaratnabhândâgâram (Nirṇayasâgara 1911).

Ritu.—Ritu-Samhâra of Kâlidâsa (our edition 1916).

U.—Uttârarâmacharita of Bhavabhûti (Kane).

V.—Vikramorvashiyam of Kâlidâsa.

Ve.—Venisamhâra.

पा०—Pâṇini's Ashtâdhyâyî.

म०भा०—Mahâbhârata (the Madras edition)

सं०—Samketa, the extant commentary of Shankara on the Harshacharita published in the Nirṇayasâgara edition of the book.

सि०कौ०—Siddhânta Kaumudî of Bhattoji Dîkshita.

IN THE READER'S CONFIDENCE

This edition of Bâṇa's *Harshacharita* (Uchchhvâsas IV to VIII) is brought out on the same lines as our edition of Kâlidâsa's *Ritusamhâra* last year. The text is principally based on the two Bombay editions, viz., the one issused by the Nirṇayasâgara Press (3rd edition 1912) and the other edited in the Bombay Sanskrit Series by Dr. A. A. Führer (1909) and the Calcutta edition of Shrî Îshvara-chandra Vidyâsâgara, published by the Sanskrit Press Deposetory in 1883. The Nirṇayasâgara edition is accompanied by Shankara's commentary, *Sanketa*, but suffers a good deal by its faulty punctuations. Dr. Führer's critical edition is based on eight trustworthy and correct manuscripts, gives all their variants in the footnotes and is thus remarkably useful to the scholar in that way. But its equally remarkable mispunctuations and sometimes the lack of proper punctuation and of the division of the text into paragraphs have made it the despair of the student and the ordinary reader. We also consulted Pandit Jîbânanda Vidyâsâgara's edition, 'with modifications', but we found it perfectly useless as the Pandit has taken an unscrupulous liberty with the text without marking his modifications. Pandit Jîbânanda has also issued another edition with a commentary of his own, but we could not use it as the book is out of stock and no bookseller either in Bombay or Calcutta could supply us with a copy of it. We have not burdened the footnotes with all the variants of these editions but only a few have been noted and all important readings have been discussed in detail in the notes.

An original Sanskrit commentary has been published herewith. The commentator has used the extant commentary of Shakara, which, though sometimes it furnishes valuable information, does not answer the demands of a modern Uni-

versity student. In order to understand the text we should advise the student to go through the commentary first, rather than run to the notes. So much of the commentary read is so much of extra Sanskrit studied.

In the preparation of the notes no pain have been spared to make them as useful to the student and the general reader as possible. Examination is not the sole aim that we have placed before us. No doubt we want to help the student to pass it, but we want to achieve something greater. We want to stimulate in him a desire to read more of Sanskrit literature than he does in the class. With this view information of general interest and numerous quotations from the Epics and the standard authors have been given which, we hope, will not only lead him to widen his reading but will also help him to appreciate other authors easily. All grammatical peculiarites have been carefully noted and references from the Purâṇas etc fully explained. Special attention has been paid to historical allusions which are expounded with the help of the latest antiquarian researches.

Besides the editions mentioned above we have made use of the following to the authors of which we owe a debt of gratitude. V. A. Smith *Early Histroy of India* (3rd edition); C. V. Vaidya *Harsha and his Times* (Journal of the B. B. R. A. Society vol XXIV pp. 236-276); P. Peterson *Introduction to Kâdambarî*; P. V. Kâṇe Introduction to *Kâdambarî* (Uttarabhâga); Hall *Preface to Vâsavadattâ*; Pâṇḍurang Shâstrî Pârakhî *Bâṇabhatta* (Marâthî); Vishṇu shâstrî Chiplunkar *Sanskrit Kavipamchaka* (Marâthî); E. B. Cowell and F. W. Thomas *The Translation of the Harshacharita*. The last mentioned book requires a special mention It has been of great use to us in suggesting apt renderings of many a word and phrase.

We have also to thank Shâstrî P. D. Kulkarni who is mainly responsible for the correction of the proof-sheets. Our obligations are further due to Shrimant Tâtyâsâheb Phadtare, the Proprietor of the Sudhârak Press and his staff for their prompt work.

Introduction.

I AN ACCOUNT OF BÂNA'S LIFE.

Bâṇa is in some respects the most fortunate of Sanskrit poets. Not only do we possess an account of his life, perhaps fuller than that of any other poet, but also we can determine his date beyond the possibility of any cavil. He stands at the head of those authors who have made it a point to leave to posterity a fuller account of their life and doings in their works than is done by their other brethren. In his *Harshacharita* Bâṇa devotes the first two Uchchhvâsas and even a portion of the third (*a*) to autobiographical matter and in the introductory stanzas to his *Kâdambarî* he gives some account of his family, though there it does not go beyond the mention and poetical description of three of his ancestors and contains nothing regarding his own person. It may be noted that poets who have written on historical subjects have always been at pains to give a detailed account of their personal history and literary activity in their historical works (*b*) in direct contrast with the authors of the Kâvyas or Mahâkâvyas, who sometimes do not even affix their names to their compositions. An explanation of this fact is found by Dr. Bühler (*c*) in the natural desire of the poet to secure

---

(*a*) 'The personal part of the narrative is continued through the second, third, and fourth chapters, so that fully one half of the Harshacharita, as we have it, is autobiography.' Peterson, *Introduction to Kâdambarî* p. 44. Note that the above statement is incorrect. The personal narrative of Bâṇa does not continue beyond a third of the third chapter and there is not the slightest autobiography in the fourth chapter!

(*b*) The poets Bilhaṇa, Mankha and Vâkpati have given a pretty full account of their lives, contemporaries etc in their *Vikramânkadevacharita* *Shrikanthacharita* and *Gaudavaho* respectively.

(*c*) Vide *Introduction to Vikramânkadevacharita* p. 5.

their own immortality with that of their patrons,

In the beginning of the autobiographical matter in the *Harshacharita* Bâṇa gives us a legendary account of the birth of Sârasvata, one of his remote, though not direct, ancestors, who was the son of the goddess Sarasvatî and the sage Dadhîcha and the cousion of Vatsa, the progenitor of a mighty race in which Bâṇa was born. This account is indulged in not so much for explaining the origin of the poet's family as for giving the reader an idea of the great learning which had always characterised it. It appears that the goddess Sarasvatî once laughed to scorn the proverbially irascible sage, Durvâsas, for a false accent into which his bad temper had betrayed him and was cursed by the sage in wrath 'to go down into the world of mortals'. Brahmâ, however, interceded and declared that the curse would come to an end as soon as Sarasvatî would look on the lotus face of a son. The goddess with her friend Sâvitrî, following the course of the celestial Ganges, decended to the world of mortals and made her abode on the great river Hiraṇyabâhu, which men call Shoṇa (*d*). There she once chanced to see a beautiful youth, Dadhîcha, the son of the great sage Chyavana and Sukanyakâ, the daughter of king Sharyâta, and at first sight fell in love with him, as generally the heroines of Sanskrit poets do. In course of time, as fate would have it, Sarasvatî conceived and bore a son who was named Sârasvata and to whom at his birth his goddess-mother gave the boon of universal knowledge. Being recalled by the Great Father Sarasvatî afterwards passed with Sâvitrî away into heaven. Dadhîcha smit with sorrow devoted himself to penance, but first he gave the charge of his son to Akshamâlikâ, his brother's wife, who also had delivered of a son on the very day

(*d*) The river Shoṇa is described by Bana in glowing colours and reminds one of the partiality with which Bhavabhûti describes the Godavarî in season and out of season.

on which Sarasvatî had brought forth hers. Sârasvata and Vatsa, as the son of Akshamâlikâ was called, were brought up together and in course of time the son of Sarâvsatî taught his foster-brother all the lore he himself possessed in virtue of his birth, established him in a place called Prîtikûta on the banks of the Shoṇa and himself retired into a forest to pass his life in asceticism with his father.

From Vatsa issued a line of learned Brâhmaṇas in which, as time went on, was born Kubera whose virtues were sung by the whole world and who was worshiped by many Gupta kings (*e*). He had four sons, Achyuta, Îshâna, Hara and Pâshupata (*ee*). The son of Pâshupata was Arthapati who was the father of eleven sons of whom Chitrabhânu, the father of Bâṇa, was one. The name of Bâṇa's mother was Râjadevî who died while the poet was yet a child. He was all the more dear to his father, who was a very mother to him (*f*). In course of time his Upanayana ceremony was performed and while yet a lad of fourteen he had the misfortune to lose his father. Young Bâṇa was plunged in grief and for some days his heart was burning with sorrow day and night (*g*), but as was quite natural

---

(*e*) *Kâdambarî*, Introductory stanza 10.

(*ee*) In theaccount of Bana's ancestors given in the introductory stanzas to his *Kâdambarî* this Pâshupata who was the great-grand-father of the poet is not mentioned at all. There Arthapatî is represented as the son of Kubera. The only explanation that appears possible to us to account for this discrepancy is that the stanzas containing references to Pâshupata are missing from the MSS. used for preparing the printed editions of the *Kâdambarî*.

(*f*) ' स बाल एवं विधेर्बलवतो वशादुपसंपन्नया व्ययुज्यत जनन्या। जातस्नेहस्तु नितरां पितैवास्य मातृतामकरोत्। ' हर्षचरित। (निर्णय॰ 3rd edition) p. 41.

(*g*) ' संस्थिते च पितरि महता शोकेनाभिलमनुप्राप्तो दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथं कथमपि कातिपयान् दिवसानात्मगृह एवानैषीत्। ' हर्ष॰ p. 41. Note that there is much of personal touch in the description of the

he soon recoverd in the buoyancy of his youth. Impelled by the curiosity of youth to see different lands and having nobody to exercise over him effective control the young poet took to a wandering life. The list of persons whom he mentions as the companions of his wanderings (*h*) is both extensive and varied and, it appears, his journey must have resembled the tour of a modern chief. He visited many countries and gathered a lot of worldly experience and varied knowledge, which must have stood him in good stead when he came to write his works. But as he tells us (*i*) his wandering life and unbridled youth brought him into the derision of the great. When, however, he returned to his native place Brâhmaṇâdhivâsa, as Prîtikûta was otherwise called, he was welcomed by his rejoiced relatives and his arrival was celebrated as a festival. There he now stationed himself enjoying the pleasures of the company of his friends, which to him appeared in no way inferior to the pleasures of Moksha.

One day in the height of summer, as Bâṇa sat in his house after the mid-day meal, his cousin Chandrasena (born of a Shûdra woman) announced a courier who had brought him a letter from Krishṇa, the brother (probably a step-brother or cousin) of the Emperor Shri Harshadeva. In the letter Krishṇa referred Bâṇa to his messenger Mekhalaka and bade him lose no time in carrying out his desires which he would learn from him. Mekhalaka delivered Krishṇa's message which was to the following effect:—' On various occasions the emperor has been prejudiced against you by the malevolent. But we, who know the truth, have interceded on your behalf and

---

extreme loving care with which, the parrot in the *Kâdambarî* tells us, his old father brought him up in the absence of his mother who had lost her life as she gave birth to him. Vide *Kâdambarî* (Peterson) p. 25.

(*h*) हर्षचरित pp. 41, 42.

(*i*)'अगाच्च निरवग्रहो ग्रहवानिव नवयौवनेन स्वैरिणा मनसा महतामुपहास्यताम्' हर्षचरित p. 42.

reminded his majesty that every one's youth in the opening of life is usually guilty of some levities. The emperor agrees to this and therefore you should lose no time in repairing to the court.'

Bâṇa was now a prey to misgivings of various kinds and thought that all service was hateful, attendance full of evils and a court full of dangers. But at last he made up his mind to go and in the next morning he set out from Prîtikûta after having performed due rites for an auspicious journey. On the third day he reached the camp of Harsha which was then on the Ajirâvatî, near the town Maṇitâra.

When the poet was ushered in the imperial presence Harsha was sitting with a son of the king of Mâlava, who probably was Mâdhava Gupta. The emperor first received him with mock signs of resentment, but afterwards showed him much favour. As days passed on he came to know the poet in his true colours and received him into the highest degree of honour, affection and confidence and shared with him his wealth, his hours of unbending and his state dignity (*j*).

It appears Bâṇa stayed at the court for some months, basking in the sunshine of imperial favour. In the beginning of autumn he returned home and was greeted with a cordial welcome by his friends and relatives. The reader Sudrishti, who was one of the companions of his wanderings, treated him to a recital of the Vâyupurâṇa. The bard Shûchibâṇa recited in a sweet voice two Âryâs which contained a cunning reference to the life of Harsha. All were charmed. Bâṇa's four cousins (sons of his paternal uncles), Gaṇapati, Adhipati, Târâpati and Shyâmala looked at one another and the youngest Shyâmala made bold to ask Bâṇa to tell them from the beginning the story of king

---

(*j*) 'यावदस्य स्वयमेव गृहीतस्वभावः पृथिवीपतिः प्रसादवानभूत् । स्वल्पैरेव चाहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य प्रेम्णो विस्रम्भस्य द्रविणस्य नर्मणः प्रभावस्य च परां कोटिमनीयत नरेन्द्रेण ।' हर्ष० p. 82.

Harsha who surpassed all monarchs of former days. Bâṇa remarked that a hundred lives would not be sufficient to do ample justice to the emperor's mighty deeds and as the day was far spent he would begin the narrative the next morning.

Here ends the autobiographical matter in the *Harsha-charita* and we have so far come to a third of the third Uchchhvâsa from whence the *Harshacharita* proper begins.

We know absolutely nothing about the later stages of Bâṇa's life. He apparently had married even before he went to Harsha's court (*k*) and had children, at least a son. He died leaving both his works, the *Kâdambarî* and *Harshacharita* unfinished, the former of which, however, was completed by his worthy son. The name of Bâṇa's Guru is generally considered to be Bharvu (which is also written as Bhashchu, Bharchu or Bhatsu) and a few stanzas are found in literature which are attributed to him (*l*). This man receives salutation in one (*m*) of the introductory stanzas to the *Kâdambarî* and is not heard of anywhere in literature.

In contrast with most of the Sanskrit poets Bâṇa appears to be a rich man. The description of his household given in the earlier portions of the *Harshacharita* easily leads one to imagine that he must have been born with a silver spoon in his mouth. His family moreover was a family of

---

(*k*) When Bana was presented to Harsha, the Emperor remarked to the Gupta prince who was near him, 'महान् अयं भुजङ्गः' (he is a thorough *petit-maître*). Thereupon Bâṇa says 'नाहंस्मि मामन्यथा संभावयितुमर्हसि शिष्टमिव । ब्राम्हणोस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालमुपनयनादयः कृताः संस्काराः । सम्यक्पठितः साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहादभ्यागारिकोऽस्मि । का मे भुजङ्गता । ' हर्ष० p. 79.

(*l*) The following two may be quoted. They are found in Vallabhadeva's *Subhashitavali* Nos. 513 and 1838. 'कामं प्रियानपि प्राणान् विमुञ्चन्ति मनस्विनः । इच्छन्ति न त्वमित्रेभ्यो महतीमपि सत्क्रियाम् ॥' 'आकृष्टोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥' They also occur in *Shârngadharapaddhati* Nos. 252 and 3932.

(*m*) ' नमामि भर्वोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् । समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥ ' Stanza 4.

learned Pandits and when the young poet starts on his wandering expedition he expressly tells us that there was no need for him to leave his home either for acquiring learning or amassing wealth (*n*). There was, however, no question of any pecuniary difficulties when the poet was patronised by Harsha and in him we could see the union of Shrî and Sarasvatî which is rare in the world and much hankered after by our poets (*o*). We know that the emperor Harsha had conferred upon Bâṇa the title of Vashyavâṇîkavichakravartî ('Sovereign lord of poets who are the masters of language')and any one who reads his two romances will easily see that he richly deserved it (*p*). Bâṇa further appears to be a very learned man. We have his own testimony for it (*q*) which is amply corroborated by his works wherein he betrays close acquaintance with the principles of Vaisheshika, Vedânta and Bauddha philosophy besides the necessary knowledge of grammar and rhetoric. It further appears that Bâṇa, like his patron, was a devotee of Shiva, though by no means a bigot. He has praised that deity in the beginning of both his works and we are told that when he started for the court of Harsha he first worshipped Shiva.

Before we close the account of Bâṇa's life we want to point out one tendency which we have noticed in Bâṇa by a perusal of his works. In those memorable lines

---

(*n*) 'बालतया निघ्नतामुपगतो देशान्तरावलोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः सत्स्वपि पितृपैतामहोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु सति चाविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे गृहान्निरगात्। ' हर्ष० p. 42.

(*o*) Vide 'परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम्। संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम्॥' विक्रमोर्वशीय 5. 24; also रघुवंश 6. 29.

(*p*) The poet Durgâsinha, who flourished in the time of the Châlukya king, Jagadekamalla II, has composed a work named *Karṇâtaka Panchatantra* wherein he refers to some poets that preceded him. From that work we know that 'अवनिधवचक्रवर्ती नरेन्द्रप्रवर हर्ष' had patronised Bana and conferred upon him the title of 'वश्यवाणीकविचक्रवर्ती',

(*q*) Vide note (*k*) above.

from *The Fall of Hyperion* Keats has declared that none but those to whom the miseries of the world are misery, and will not let them rest, can usurp the height in the temple of Sarasvatî, which is attained by real poets. Keats, therefore, says:—

> Yes, I must pass them for a nobler life,
> Where I may find the agonies, the strife
> Of human hearts.
>
> *Sleep and Poetry.*

Looked at from this point of view Bâṇa does not come up to the mark. In fact it appears that he creates for himself an atmosphere of his own and scarcely descends from the heights of the Himâlayas into the world of grim realities to face the miseries of life and the agonies of human hearts. Wherever he goes he carries an ideal atmosphere wherein there are no scoundrels (*r*). He seems to fight shy of the darker aspects of human nature. Even Kâlidâsa does not appear to do it. To us only Bhavabhûti seems to answer fully the test set down by Keats.

II BÂṆA AND HIS SON.

Bâṇa's son was no doubt quite worthy of him. Though not as great a poet as his father he has laid the Sanskrit public under a deep debt of gratitude by completing his father's unfinished *Kâdambarî*. He took up the task, he tells us (*s*), as a work of pious filial duty and not through a conscious pride of his poetic powers, and it is said he accomplished it, certainly to his credit, before the first anniversary of Bâṇa's death. He seems to suggest, in a modest way of course, that he is going to complete his father's *Kâdambarî*

(*r*) The reference to 'the bad people' contained in the introductory stanza No. 5 of the *Kâdambarî* may have its origin in the poetical convention about a Kathâ, or may be due to Bâṇa's personal experience about the wicked people who had poisoned without any cause Harsha's ears against him.

(*s*) 'याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः । दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात्' ॥ Introductory stanza 4 to the Uttarabhaga of the *Kâdambarî*.

so skilfully that people will scarcely be able to notice the gap (*t*) and though he may not have succeeded to the very letter, he certainly has done so to a great extent.

Modesty prevented Bâṇa's son from putting his own name to the 'latter half' of the *Kâdambarî*, for he believed that there was nothing which he could claim as properly his own. This, however, has caused some troubles to modern critics in finding out the name of Bâṇa's son. Dr. Peterson says that his name was Bhûshaṇabâṇa and remarks that the credit of bringing this to light is due to Dr. Bühler (*u*). We think that this view is not correct for the following reasons:—

(1) A MS. of the *Kâdambarî* written in Shâradâ characters and deposited at Jammu gives at the end of the Uttarabhâga the name of Bâṇa's son as Bhatta Pulinda. This MS. is written in Shaka 1569 (A.D. 1647). Similarly a MS. in the Victoria Museum at Udaipur and another in a collection belonging to the chief Mahârâja of Nâthadvâra, a place sacred to followers of Vallabha, both give Pulinda as the name of Bâṇa's son (*v*). In some MSS. again the name Pulina occurs. This, however, is the scribe's mistake for Pulinda.

(2) Dhanapâla in the introductory stanzas to his *Tilakamanjarî* has referred to a few poets that preceded him, like Bâṇa has done in his *Harshacharita*. There while praising Bâṇa he clearly indicates that the name of Bâṇa's son was Pulinda (*w*). Dhanapâla flourished in the eleventh century of the Christian era.

(*t*) ' देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसन्धिभेदम्। वन्दे दुर्घटकभापरिशेषसिद्धये स्रष्टेर्गुरू गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ ' Ibid stanza 1. Notice the hidden meaning in this.

(*u*) *Introduction to Kâdambarî* P. 40.

(*v*) Vide Prof. S.R. Bhandarkar's *Report of a Second Tour in search of Sanskrit MSS.* 1904-5 and 1905-6 p. 39; also Dr. Stein's Catalogue of Sanskrit MSS. at Jammu p. 299.

(*w*) ' केवलोपि स्फुरन्बाणः करोति विमदान्कवीन्। किं पुनः क्लृप्तसंधानपुलिन्ध्र-(? न्द्र) कृतसन्निधिः ॥ ' stanza 26. Notice that this stanza has two meanings.

These facts leave no doubt in our mind that the name of Bâṇa's son was Pulinda and not Bhûshaṇabâṇa or Bhûshaṇabhatta.

III BÂNA AND MAYÛRA.

Among the poets who with Bâṇa adorned the court of Emperor Harsha was Mayûra, the author of the *Sûryashataka*. This Mayûra was the father-in-law (*x*) of Bâṇa. There is a legend (*y*) which connects the names of these two poets. Mayûra once composed a Kâvya and early in the morning went to Bâṇa's house to show it up to him. Standing outside he came to know that there was a love-quarrel between Bâṇa and his wife and that they were yet in their private apartment, the poet trying to propitiate his proud beloved whom he was addressing in Sanskrit. He had composed three lines of a stanza but the fourth he could not easily recall. Mayûra, who was waiting outside, suggested it (*z*). Bâṇa was both abashed and gratified, but his wife, wroth at the intrusion in their love affairs, cursed her father to suffer leprosy and such was the power of her chastity that Mayûra at once became a leper. He, however, praised the sun in his *Sûryashataka* and was made whole (*a*) in reward for his

---

(*x*) मधुसूदन, in his commentary named भावबोधिनी on सूर्यशतक, says:—' मालवराजस्योज्जयिनीराजधानीकस्य : कविजनमूर्धन्यस्य रत्नावल्याख्यनाटिकाकर्तुर्महाराजश्रीहर्षस्य सभ्यौ महाकवी पौरस्त्यौ बाणमयूरावास्ताम्। तयोर्मध्ये मयूरभट्टः श्वशुरः। बाणभट्टः कादम्बरीग्रन्थकर्ता तस्य जामाता।' The same relation is said to exist between the two poets in a commentary on Manatungâcharya's *Bhaktâmarastotra*, translated by Hall in a note on p. 8 *Preface to Vâsavadattâ*. The *Prabandhachintâmaṇi* of Merutunga, however, says that Bâṇa was the husband of Mayûra's sister.

(*y*) There are many such legends about the composition of works in Sanskrit. Compare the legends connected with जगन्नाथ and his गङ्गालहरी, मानतुङ्ग and his भक्तामरस्तोत्र, वेङ्कटाध्वरि and his लक्ष्मीसहस्र etc.

(*z*) The whole stanza is quoted in our notes on p. 37 q. v.

(*a*) Kâvyaprakâsha I alludes to this story of Mayûra's freedom from disease in the words 'आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्।' on

piety. On this Bâṇa, distempered with envy, lopped off his own hands and feet and in this decurtate condition composed an encomium of hundred stanzas, the *Chaṇḍîshataka*, in honour of the goddess Chandi, who, the legend goes on to say, appeared in person and restored his retrenchments.

Whatever may be the value of the legend as far as historical truth is concerned, it is useful in establishing Bâṇa and Mayûra as contemporaries. This fact is also corroborated by other poets. Râjashekhara in a well-known stanza (*b*) refers to Bâṇa and Mayûra as the protégés of Shrîharsha and Padmagupta in his *Navasâhasânkacharita* further establishes the same thing by a clever pun on the two poets' names while describing the hunt of his master (*c*). Mayûra's Sûryashataka is quoted by Ânandavardhana in his *Dhvanyâloka* (*d*) and a few stanzas which are not found in the *Sûryashataka* are ascribed to him in the *Subhâshitâvali* (*e*). One of these (No. 2515) seems to refer to Mayûra's patron, Harsha. Further a stanza (*f*) ascribed to Râjashekhara and found in *Suktimuktâvali* exalts the Muse of Mayûra and Jayadeva refers to him as the ear-ornament of the lady in the form of poetry (*g*). All this leads us to imagine that Mayûra must have composed more works than one, viz., the *Suryashataka*. But like many others they are now lost to us through the ravages of time.

---

which Jayarâma thus comments: 'मयूरनामा कविः शतश्लोकेनादित्यं स्तुत्वा कुष्ठान्निस्तीर्ण इति प्रसिद्धिः । '

(*b*) 'अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः । श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः । ' quoted in *Shârngadharapaddhati* No. 189.

(*c*) ' स चित्रवर्णविच्छित्तिहारिणोरवनीपतिः । श्रीहर्ष इव संघट्टं चक्रे बाणमयूरयोः । ' 2. 18.

(*d*) The stanza 'दत्तानन्दाः प्रजानाम्' etc No. 9 from मयूरशतक at p.99.

(*e*) Peterson's edition. Stanzas Nos. 123–129, 2422, 2425 and 2515.

(*f*) ' दर्पं कविभुजंगानां गता श्रवणगोचरम् । विषविद्येव मायूरी मायूरी वाङ्निकृन्तति । '

(*g*) ' यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरः '. प्रसन्नराघव 1. 22.

Dr. Hall, Dr. Peterson and the late Mr. Vishṇushâstri Chipluṇkar (*h*) say that the poet Mayûra was a companion of Bâṇa and is referred to by him in his *Harshacharita*. This to us does not sound correct. Indeed one Mayûraka is included in the list of Bâṇa's boon companions in his wanderings, but he is there spoken of as a snake-charmer (Jâṅgulika = Gârudika) and he could not have been the poet Mayûra. Further if the poet Mayûra was the father-in-law of Bâṇa, he would be too old to be his companion.

IV BÂNA AND SUBANDHU.

In the introductory stanzas to the *Harshacharita* Bâṇa has referred to a few distinguished predecessors in the domain of poetry either by their name or by their works. After referring to the story of the *Mahâbhârata* he devotes one stanza to the *Vâsavadattâ* (*i*) which displays his passionate admiration for that work. Now about this *Vâsavadattâ* some serious mis-conceptions (*j*) have prevailed

---

(*h*) Vide *Preface to Vâsavadattâ* p. 12; *Introduction to Kâdambarî* p. 51; संस्कृतकविपंचक p. 140.

(*i*) 'कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया। शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम्' stanza No. 11.

(*j*) Prof. Macdonell remarks, '*Vâsavadattâ*, by Subandhu, relates the popular story of the heroine Vâsavadattâ, princess of Ujjayinî, and Udayana, king of Vatsa. It was probably written quite at the beginning of the seventh century. Slightly later is Bâṇa's *Kâdambarî*. *A History of Sanskrit Literature* p. 332. Whether Subandhu preceded Bâṇa or came after him is being discussed above. The student should note here that the statement of Prof. Macdonell about the contents of Subandhu's *Vâsavadattâ* is grossly incorrect and Subandhu's romance has absolutely nothing to do with the popular story of Vâsavadattâ, princess of Ujjayinî except the name. No proof is required for this except a cursory perusal of Subandhu's work and we believe the Professor was led away by a similarity of name and wrote the above sentence without caring to look into the pages of that work !

among Sanskrit scholars and in this section we purpose to examine briefly one of them.

It is generally believed (*k*) that the *Vâsavadattâ* which is so eloquently praised by Bâṇa, and is said to have dissolved the pride of poets is the extant work of Subandhu. We entirely disagree with this view and hold that the *Vâsavadattâ* which Bâṇa knew was quite a different work than the present romance of that name and that that *Vâsavadattâ* is now lost to us. With the greatest diffidence we proceed to set forth our reasons for the opinion we hold, for we see that we are opposed to eminent scholars for whom we have profound admiration.

(1) Reading the present *Vâsavadattâ* carefully more times than one for its own sake we could not discern in it anything which would merit the glowing encomium bestowed upon it by such a master of Sanskrit language as Bâṇa. This is not the place to enter upon a detailed examination of Subandhu's work, but we proceed to point out a few of his characteristics with a view to give the reader a faint idea of what he should expect to find therein. We, however, strongly recommend the reader to peruse the *Vâsavadattâ* rather carefully and we have a fond hope in our heart that at the end of his perusal he will come to our side. Subandhu's object, then, in writing his work was, as he tells us (*l*), to produce a composition in which every syllable should be paronomastic and to his credit it may be remarked that he has succeeded in giving to the world a volume which is essentially a treasury, by no means golden, of puns. Even the Shleshas, which form Subandhu's strongest fortress and of which he boasts so

---

(*k*) Dr. Hall *Preface to Vâsavadattâ* p. 12; Dr. Peterson *Introduction to Subhâshitâvali* p. 133; Dr. Macdonell *A History of Sanskrit literature* p. 332; Vishṇushâstri Chiplunkar संस्कृत-कविपंचक p. 192; Prof. Kâṇe *Introduction to Kâdambarî* (Uttarabhâga) p. 17.

(*l*) 'सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः । प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ।' *Vâsavadattâ* p. 9 (Hall).

much, are by no means of an exalted order, are many a time repeated with a slight variation, are often abstruse to a degree almost incomprehensible and are sometimes so indecent and obscene that a Kâlidâsa or Bâṇa would be ashamed to put them down in his work. Though the author of the *Kâdambarî* may have thought highly of such literary puzzles as Prahelikâs, we cannot imagine how Subandhu's skill in stringing together dry, graceless and extravagant puns could in any way have kindled admiration in him. Indeed Subandhu is so complete a slave to his mad ambition of 'pun on every word' that he cares not an iota for his plot which displays a deplorable penury, or its construction, or the many improbabilities and absurdities in which his work abounds. The hero sees the unknown heroine in his dream and starts out, the poet only knows with what object in view. The heroine also dreams about the hero but is cunning enough not only to know his name but also his residence. How this happens we have no means to divine! The lovers, when they see each other, faint away for joy! When they have eloped from the heroine's father's city to the solitude of the Vindhya forest, they pass a whole night, lying wide awake side by side, but exchange not a single word and as the morning comes nigh, are overpowered by sleep, because thereby only, we imagine, they can serve the poet's purpose! Instances of this kind may be easily multiplied but we desist from any further quotations. On the whole it appears to us clear that the author of this *Vâsavadattâ* could certainly not have been that incomparable star who appeared to Bâṇa to put out the fame of all other poets, as he rose above the intellectual horizon of India.

(2) We believe that there is a great psychological force in the following contention of Dr. Peterson and that in applying that test to Subandhu we are not foisting our modern conceptions of literary style and beauty on ancient authors; for we are of opinion that performances

of the kind that Subandhu has given us and that appears execrable to modern taste, could not have been thought so highly in the days of Bâṇa as to be worthy of being raised to the skies, though there was a time when puns were considered to be essence of poetry (*m*) and proficiency in their use the height of poetical pre-eminence. Dr. Peterson observes, 'For that after the graceless string of extravagant and indecent puns presented by the present Vâsavadattâ had been received with approval into the national literature, a reversion should have been possible to the chastity, alike of sentiment and of diction, of Bâṇa and Bhavabhûti would be a literary miracle almost incredible' (*n*). We think that after Bhavabhûti, who flourished in the first quarter of the 8th century (*o*) a change came over the critics' ideas about poetry and artificialities like Rîti and Vakroti began to command admiration. Subandhu, therefore, appears to us to have come after 700 A. D. The next point also supports this conclusion.

(3) In Subandhu's *Vâsavadattâ* there is very little which can be set down as properly his own. He seems to

---

(*m*) Compare वामन (latter half of the 8th century) 'रीतिरात्मा काव्यस्य' काव्यालंकारसूत्र । (1. 2. 6.); वक्रोक्तिजीवितकार (between the latter half of the 9th and the middle of the 12th century) 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्'; and the days of कविराज (about 800 A. D.).

(*n*) *Introduction to Kâdambarî* p. 72. It should be noted that Dr. Peterson had strongly advocated in his *Introduction to Kâdambarî* that the *Vâsavadattâ* praised by Bâṇa could not have been 'the worthless production now extant under that name.' But in his *Introduction to Subhâshitâvali* p. 133 he tells us that Subandhu's Vâsavadattâ 'is doubtless the same as the work of that name referred to by Bâṇa'. For this curious change of attitude the Professor merely says in a foot note that he has 'seen reason to change my opinion,' but does not disclose that reason.

(*o*) Vide Dr. Bhândârkar's *Preface to Mâlatimâdhava* (2nd edition) p. 17.

have laid previous poets under contribution in a most unscrupulous way. The wanderings of the hero in the Vindhya forest in search of his beloved after she has been turned into stone will remind the reader of Kâlidâsa's *Vikramorvashîyam.* This incident has no poetical justification, is unskilfully handled and seems to have been purposely introduced to create for the poet an opportunity of indulging in the description of Vipralambhashringâra (love in separation). Probably having Bhavabhûti's *Mâlatîmâdhava* before him Subandhu thought that his romance would not be complete unless he introduces the Bîbhatsarasa in it somewhere. He, therefore, has made his newly married couple pass through a dreadful cemetery while they are on the way to the Vindhya forest to enjoy their honeymoon. ,Some other resemblances between the *Vâsavadattâ* and *Mâlatîmâdhava* are also seen (*p*).But Kâlidâsa and Bhavabhûti apart, Subandhu's obligations to Bâṇa are simply unbounded. He has made so free a use of Bâṇa's two romances that one is almost tempted to accuse him of downright plagiarism. We may open the *Vâsavadattâ* at any of the descriptions in which the author has indulged and before we advance a few pages we shall come across unmistable signs of the influence of the *Kâdambarî* or *Harshacharita.* These resemblances are so numerous and so glaring (*q*) that the question of unconscious literary debt by one author

---

(*p*) With ' शून्यकरणग्रामे हृदये लिखितमिवोत्कीर्णमिव प्रत्युप्तमिव कीलितमिव वज्रलेपघटितमिव...आत्मानमधिष्ठितमिव कंदर्पकेतुं मन्यमाना ' वासवदत्ता (Hall) p. 155—156, compare मालतीमाधव 5. 10; with ' क्वचिदतिगम्भीरमुरजरवाहूतसानन्दनर्तितनीलकण्ठम् ' वासव॰ p. 221, compare ' सानन्दं नान्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-etc ' मालती 1. 1.

(*q*)Only a few specimens of these are given below: (1) 'रोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्बकाध्यास्यमानप्रविष्टगोष्ठीनपृष्ठासु अरण्यस्थलीषु, निद्राविद्राणद्रोणकाककुलकलितकुलायेषु ग्रामतरुनिचयेषु, कापेयविकलकपिकुलकलिलेषु आरामतरुषु, निर्जिगमिषति जरत्तरुकोटरकुटीरकुटुम्बिनि कौशिककुले, तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्विव प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु, मुखरितधनुषि वर्षति शरनिकरमशेषसांसारिकशेमुषीमुषि मकरध्वजे, सुरतारम्भकल्पशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने, सैरन्ध्रीबध्यमानरशनाकलाप-

to another does not simply rise at all. Either Bāṇa or Subandhu is the culprit. We are not prepared to say that Bāṇa who has dealt with the 'thief poet' in such a sca-

---

'जल्पाकजघनस्थलासु जनीषु etc' वासवदत्ता p. 169–171 (Hall). With this compare the following from हर्षचरित p. 80–81 (निर्णयसागर 3rd edition): (1) 'अतिरोमन्थमन्थरकुटुम्बकाध्यास्यमानप्रदिष्ठगोष्ठीनपृष्ठासु अरण्यस्थलीषु,...निद्राविद्राणद्रोणकुलकालिलकुलायेषु कापेयविकलकपिकुलेषु आरामतरुषु, निर्जिगमिषति जरत्तरुकोटरकुटुम्बिनि कौशिककुले....तिमिरतर्जन-निर्गतासु दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्विव स्फुरन्तीषु दीपलेखासु, ... मुखरितवितन्ज्यधनुषि वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसारशेमुषीमुषि मकरध्वजे, रताकल्पारम्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने, सैरन्ध्रीबध्यमानरशनाजाल जल्पाकजघनासु जनीषु etc'. (2) 'गुरुदारहरणं द्विजराजोऽकरोत्। पुरूरवा ब्राम्हणधनतृष्णया विननाश। नहुषः परकलत्रदोहली भुजङ्गतामयासीत्। ययातिः कृतब्राम्हणीपरिग्रहः पपात। सुद्युम्नः स्त्रीमय एवाभवत्। सोमकस्य प्रख्याता जगति जन्तुवधनिर्घृणता। कुत्सः कुत्सित एवाभवत्। कुवलयाश्वोऽश्वतरकन्यामपि जगाम। नृगः कृकलासतामगमत्। नलः कलिनाऽभिभूतः। संवरणो मित्रदुहितरि विक्लवतामगमत्। दशरथोपीष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप। कार्तवीर्यो गोब्राम्हणपीडया पञ्चत्वमयासीत्। शन्तनुरतिव्यसनी वने विललाप। युधिष्ठिरः समरशिरसि सत्यमुत्ससर्ज।' वासवदत्ता p. 273-276 (Hall). With this compare हर्ष. p. 87-90 (Ibid): 'द्विजानां राजा गुरुदारग्रहणमकार्षीत्। पुरूरवा ब्राम्हणधनतृष्णया दयितेनायुषा व्ययुज्यत। नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्गः आसीत्। ययातिराहितब्राम्हणीपाणिग्रहः पपात। सुद्युम्नः स्त्रीमय एवाभवत्। सोमकस्य प्रख्याता जन्तुवधनिर्घृणता। पुरुकुत्सः कुत्सितं कर्म तपस्यन्नपि मेकलकन्यकायामकरोत्। कुवलयाश्वो भुजङ्गलोकपरिग्रहादश्वतरकन्यामपि न परिजहार। नृगस्य कृकलासभावे वर्णसङ्करः समदृश्यत। नलमवशाक्षहृदयं कलिरभिभूतवान्। संवरणो मित्रदुहितरि विक्लवतामगात्। दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप। कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन मृत्युमयासीत्। शन्तनुरतिव्यसनादेकाकी वियुक्तो वाहिन्या विपिने विललाप। युधिष्ठिरो गुरुभयविषण्णहृदयः समरशिरसि सत्यमुत्सृष्टवान्।' (3) 'नायमुपदेशकालः। पच्यन्त इव मेऽङ्गानि क्वथ्यन्त इवेन्द्रियाणि।' वासव० p. 81–82. कादम्बरी (Peterson) p. 156 'दूरातीतः खलूपदेशकालः। पच्यन्त इव मेऽङ्गानि। उत्क्वथत इव हृदयम्।' (4) 'तां चक्षुषा पिबतः कन्दर्पकेतोर्जहार चेतनां मूर्च्छावेगः।' वासव० p. 237. कादम्बरी p. 168. 'आत्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः चेतनां जहार मूर्च्छा।' (5) A voice from the sky prevents महाश्वेता from burning herself; similarly an aerial vioce prevents कंदर्पकेतु, the hero, from drowning himself into the sea. In both cases the words uttered are nearly the same. (6) In the description of कदर्पकेतु's horse the word इन्द्रायुध, which is the name of चन्द्रापीड's horse, occurs.

thing manner in his *Harshacharita* (r)was himself guilty of the same offence, or that he was so ‘ poor in speech ’ as to be indebted to a Subandhu for many of his expressions and phrases. The only conclusion which appears certain to us is that Subandhu came after Bâṇa and imitated him (s)and that he probably wrote even after Bhavabtûti had composed his *Mâlatimâdhava.*

(4) If the stanza in which Bâṇa has referred to the *Vâsavadattâ* is read with the one that precedes and is not detached from its context, it is plain that the *Vâsavadattâ* meant by Bâṇa was an Âkhyâyikâ; for in the preceding stanza ‘ the Lords of poets’ who had composed Âkhyâyikâs are said to deserve our reverence (t). The mention of the *Vâsavadattâ*, which had dissolved the pride of poets, coming just after this, could not refer to any other work than an Âkhyâyikâ cnly. By

---

(r) ‘सन्ति श्वान इवासंख्या जातिभाजो गृहे गृहे। उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव॥ 5 अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनैः। अनाख्यातः सतां मध्ये कविश्चौरो विभाव्यते ॥ 6 ’ Introductory stanzas to *Harshacharita.*

(s) We must here point out that Subandhu's extreme dependence on previous authors had long been observed by the late Vishṇushâtrî Chiplunkar. Vide संस्कृतकविपंचक ‘ खऱ्या रसिकास आनंद देण्यासारखें या ग्रन्थांत फारसें नाहीं ’ p. 187; ‘ त्यांत संविधानकाच्या संबंधानें किंवा आंतील मजकुराच्या संबंधानें त्यांचेंच नवें असें फार थोडें निघेल. ...आधींच्या कवींचे विचार घेतलेले यांत जागोजाग आढळतात ’ p. 189; ‘ परार्थस्तेयाचा आपल्या कवीस फारसा संकोच वाटत नसे. ’ p. 192. But with all this the learned Shâstrî holds that it is Bâṇa who is indebted to Subandhu and has bodily removed many a line from his *Vâsavadattâ* and has imitated him in many of his descriptions, ideas etc. This, we venture to think, was due to the fact that the Father of Marâthî criticism was haunted by Bâṇa's mention of the *Vâsavadattâ* and could not help thinking that it referred to any thing but the extant *Vâsavadattâ.*

(t) ‘ उच्छ्वासान्तेऽप्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती। कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ॥ ’ Introductory stanza No. 10 to हर्षचरित.

interpreting the stanza in this way alone we can account for the fact that immediately after his reference to the divine sage, Vyâsa, the author of the *Mahâbhârata*, who of course stands alone in his superb pre-eminence, Bâṇa has praised the Âkhyâyikâkâras generally and eulogised in a special way the most famous of these Âkhyâyikâs, viz. the *Vâsavadattâ*. For Bâṇâ was now composing an Âkhyâyikâ, viz., the *Harshacharita*. Now Subandhu's *Vâsavadattâ* is not an Âkhyâyikâ but a Kathâ. It, therefore, could not have been the one known to Bâṇa.

Now a question arises as to whether a *Vâsavadattâ* which was an Âkhyâyikâ ever existed. This is easily answered by saying that an Âkhyâyikâ *Vâsavadattâ* was in existence long before Bâṇa as early as the days of Patanjali, the author of the *Mahâbhâshya*. While commenting upon certain Vârtikas of Kâtyâyana, who is the oldest writer specifically mentioning Âkhyâyikâs as a class of composition independent and distinct in itself, Patanjali gives the names of three Âkhyâyikâs, viz., *Vâsavadattâ*, *Sumanottarâ* and *Bhaimarathî* (u). Jayâditya and Vâmana, authors of the *Kâshikâ* an old commentary on Pâṇini's Sûtras and Bhattoji Dîkshita in his modern commentary the *Siddhântakaumudî*, on the same work, distinctly refer to the *Vâsavadattâ* as an Akhyâyikâ. We think that this ancient Akhyâyîkâ *Vâsavadattâ* and not the Kathâ *Vâsavadattâ* of Subandhu that is referred to by Bâṇa here and it, along with so many others of its class, is now lost to us.

(u) Patanjali, in his महाभाष्य while commeenting on 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' a वार्तिक on पा० 4. 2. 60, says 'आख्यायिका। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः।,' on which कैयट runs: 'वासवदत्तिक इति। वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका।'. Further, on 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्', a वार्तिक on 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' पा० 4.3.87, Patanjali comments 'अधिकृत्यकृतग्रन्थ इत्यत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुल वक्तव्यः। वासवदत्ता सुमनोत्तरा। न च भवति भैमरथी।'.

(5) The story of Vâsavadattâ has been referred to by Kâlidâsa and Bhavabhûti (*v*) and from their references we gather that the princess Vâsavadattâ had been bestowed upon another king, viz., Sanjaya by her father but that she offered herself to Vatsarâja or Udayana who carried her off. Kâlidâsa actually tells us that the name of the father of the princess was Pradyota. Now none of the extant works which treat of the story of Udayana and Vâsavadattâ agrees with this version of the story given by Kâlidâsa and Bhavabhûti. In both the *Kathâsaritsâgara* and *Brihatkathâmanjari* Chandamahâsena is the name of Vâsavadattâ's father and he was all along desirous of bestowing his daughter on Udayana. Pradyota, king of Magadha, is another personage connected with the Udâyana lore, but he himself offers his daughter Padmâvatî to Vatsarâja after a false report is conveyed to him that the princess Vâsavadattâ is burnt (*w*). Now Subandhu's *Vâsavadattâ* does not deal with any of these personages and in fact has as much to do with the ancient *Vâsavadattâ*, concerned with the Vatsarâja story, as Vishâkhadatta's Râkshasa has with a real demon. It thus appears that both Kâlidâsa and Bhavabhûti knew of a certain work in which the ancient Vatsarâja-Vâsavadâttâ story was handled in a way, not found either in the *Kathâsaritsâgara* or *Brihatkathâmanjari* and we venture to think that this work was the ancient Âkhyâyikâ *Vâsavadattâ* so glowingly praised by Bâṇa in the stanza under discussion. Subandhu's extant work thus appears to be unknown to Kâlidâsa and Bhavabhûti and must have been written after Bhavabhûti.

(6) A stanza of Kavirâja, the author of the *Râghavapândavîya*, is sometimes fancied to contain a chronological mention of Subandhu, Bâṇa and Kavirâja

(*v*) Vide 'प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे' मेघदूत 32; 'वासवदत्ता च संजयाय राज्ञे पित्रा दत्तमात्मानं उदयनाय प्रायच्छत्' मालतीमाधव 2. p. 112 (Bhândârkar).

(*w*) Vide *Kathâsaritsâgara* Taranga 15 and 16.

(*x*) and is made use of to determine the priority of Subandhu over Bâṇa. This, however, is an error. We know of at least half a dozen Sanskrit poets (*y*) who have referred to their predecessors in their works, but nowhere has a conscions attempt been made to mention the poets in their chronological order. Why, Bâṇa himself has followed neither the chronological order, nor the order of merit, when he refers to previous poets in his *Harshacharita.* A literary critic often wonders what principle these poets must have followed when they mentioned their predecessors. There is, therefore, no reason why Kavirâja alone should be credited with having referred to Subandhu and Bâṇa in a chronological order. On the contrary if we took into considerationt he nature of Kavirâja's composition we can easily guess as to why he placed Subandhu first. The *Râghavapândavîya* gives the story of the *Râmâyaṇa* and the *Mahâbhârata* simultaneously and this of course is done by the clever use of paronomastic words. Naturally enough the author of this work held Subandhu of the 'pun on every word' fame in greater estimation than Bâṇa and hence he is mentioned first. Further if Kavirâja's stanza is to contain chronology, why should a stanza (*z*) of Vâmanabâṇa not be given the same honour? That stanza, however, would go to prove that Bâṇa preceded Subandhu. The truth appears to be that pōets paid no attention to chronology

---

(*x*) 'सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः । वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥' राघवपाण्डवीय 1. 41.

(*y*) Vide Râjashekhara 'सुबन्धौ भक्तिर्नः क इव रघुकारे न रमते' etc occuring in सुभाषितहारावली and सूक्तिमुक्तावालि; 'भासो रामिलसौमिलो वररुचिः' etc quoted in शार्ङ्गधरपद्धति st 188. Mankha in his श्रीकण्ठचरित 2. 53 'मेण्ठे स्वर्द्विरदाधिरोहिणि वशं याते सुबन्धौ विधेः' etc; Dhanapâla's तिलकमञ्जरी introductory stanzas; Jayadeva प्रसन्नराघव 1.22; Vâkpati in his गउडवहो stanzas 798--800.

(*z*) 'प्रतिकविभेदनबाणः कवितातरुगहनविहरणमयूरः । सहृदयलोकसुबन्धुर्जयति श्रीभट्टबाणकविराजः ॥' वीरनारायणचरित.

when they mentioned previous authors and it is, therefore, no use to insist that one of them did and others did not.

The above considerations appear to us to prove unmistakably that Subandhu came after Bâṇa. Incidentally we discuss the following two points which, in our opinion, settle the age of Subandhu.

(1) Vâmana in his *Kâvyalamkârasûtravritti*, while exemplifying Utkalikâprâyam, a variety of prose composition, quotes a passage which occurs with a slight variation in the extant *Vâsavadattâ* of Subandhu. Vâmana flourished in the latter half of the 8th century (*a*). Subandhu, therefore, wrote some time before 750 A. D.

(2) Vâkpatirâja, the author of the *Gaudavaho*, a Prâkrit poem, tells us that he took great delight in the composition, among others, of Subandhu (*b*). We presume that Vâkpatirâja here refers to the author of the extant *Vâsavadattâ* (*c*), because at present we do not know of any other Subandhu. From the latest antiquarian researches Sir Dr. R. G. Bhândârkar has proved that Vâkpati wrote his work 'a pretty long time after 733 A. D. and before 753' (*d*). It thus appears that Subandhu wrote his *Vâsavadattâ* some time before 733 A. D. We have seen above that Subandhu comes after Bhavabhûti. We therefore venture to conclude that he wrote his work in the first quarter of the 8th century and sometime after

---

(*a*) Vide Pandit Durgâprasâda's Preface to the निर्णयसागर edition of काव्यालंकारसूत्रवृत्ति.

(*b*) ' भासम्मि जलणमित्ते कन्तीदेवे अ जस्स रहुआरे । सोबन्धवे अ बन्धम्मि हारियन्दे अ आणन्दो ॥ ' गउडवहो (Pandit) st. 800.

(*c*) The late Pandit Pânduranga Shâstrî Pârakhî, however, holds that the name of the author of the ancient Âkhyâyikâ *Vâsavadattâ* was also Subandhu and Vâkpati is referring to that Subandhu in the above stanza. He tells us that in Sanskrit literature more poets than one having the same name are not an uncommon phenomenon, e. g. Kâlidâsa Bâṇa, Harsha etc.

(*d*) Vide his *Preface to Mâlatîmâdhava* p. 16·17.

Bhavabhûti had composed his *Mâlatimâdhava* (*e*).

In conclusion we must mention we do not stand alone in the view propounded above. The late Pandit Pânduranga Shâstrî Pârakhî and Pandit R. V. Krishṇamâchâriar also hold that the *Vâsavadattâ* of the *Harsha-*

(*e*) While discussing this point Professor P. V. Kane remarks: 'It is curious to note that while Vâkpatirâja mentions the work of Subandhu in the same breath with Bhâsa and Kâlidâsa he is silent as regards Bana who wrote a prose work similar to Subandhu's. What then is the natural conclusion? It is that when Vâkpatirâja wrote, Subandhu was a famons author while Bâṇa was yet nnknown to fame' *Introduction to Kâdambarî* (Uttarabhâga) p. 18. With due deference we submit that this conclusion is unwarranted. We should always beware of drawing conclusions of any kind from a poet's omission to mention a previons famous writer. For, it appears to us that Sanskrit poets have followed no principle except their own sweet will when they refer to previons authors and in this matter as in some others they are 'without a goad.' Why, Bâṇa himself, while he refers to the *Mahâbhârata* has completely ignored Vâlmîki, the author of the *Râmâyaṇa* and nobody ventures to draw any conclusion from this omission. The fact is that *argumentum ex silentio* has absolutely no bearing in these cases. Further it does not stand to reason that Bâṇa, who had preceded Vâkpatirâja by more them a century, had all along with his *Harshacharita* and *Kâdambarî*, remained in obscurity and was yet 'unknown to fame' in his days ! In ancient days though there was no such thing as a printing press, a good poet easily found himself famous before he finished his career; for MSS. were then transcribed and circulated with a rapidity we cannot imagine at present. The above conclusion still appears strange when we take into consideration the fact that Vâmana, who was nearly contemporaneous with Vâkpatirâja, refers to a sentence from Bana's *Kâdambarî* as if the work were too well-known (Vide काव्यालंकारसूत्र 5.2. 54). There is further the fact that Bhavabhûti who had preceded Vâkpati by only about a quarter of a century has in his days become

charita is not the extant work of Subandhu (*ee*).

V BÂṆA AND SOME OTHER POETS.

The other poets that we are concerned with in this section are those mentioned by Bâṇa in the introductory stanzas to his *Harshacharita*. Besides the authors of the *Mahâbhârata* and the *Vâsavadattâ* Bâṇa refers to Bhattâra Harichandra, Sâtavâhana, Pravarasena, Bhâsa, Kâlidâsa, the author of the *Brihatkathâ* and Âdhyarâja.

About Bhattâra Harichandra our knowledge is next to nothing. We know that Bhattârakâ was an honorific title and was much in vogue among the earlier Jains as a designation of those who abandoned the worldly life. But the work of Harichandra, which according to Bâṇa was a king among prose compositions, is perhaps irretrievably lost to us and we have no means in the present state of our knowledge concerning ancient Sanskrit poets to ascertain the age when Harichandra flourished.

Sâtavâhana is generally identified with Hâla, the author of extant *Gâthâsaptashatî*, which is an anthology of

---

famous enough to find an honourable mention in the Gaudavaho (st. 799), while Bâṇa, who is at least a century old, is 'as yet unknown to fame' ! Bâṇa's failure to attain celebrity for a century thus appears to us to be quite impossible. As for Vâkpati's omission of Bâṇa's name we venture not to assign any reason for it for the above considerations. But we may guess at a probable reason why Subandhu's work delighted Vâkpati. It will be seen from the above discussion that in the days of Vâkpati Subandhu was quite a modern author and in that age which was marked by a deterioration in men's ideas about poetry and poetical excellence his work with its 'pun on every word' must have created some commotion. Vâkpati read it and being a child of his times he found great delight in Subandhu's puns and mentioned his work in his *Gaudavaho*, while speaking of his own education.

(*ee*) Vide the Mârathî book, बाणभट्ट (2nd edition) pp. 39-41 and Introduction to the Vâṇî Vilâsa edition of the *Vâsavadattâ*.

love poems in Prâkrit, known by the technical name of Kosha (*f*), the word by which Bâṇa refers to Sâtavâhana's work here. Hemachandra gives Hâla as a synonym of Sâtavâhana Weber had expressed an opinion that this *Koshâ* of Sâtavâhana was a treasury of songs by different hands and that Sâtavâhana had simply collected them. But under this supposition it was impossible to see how Sâtavâhana could achieve undying fame by merely collecting the verses of others. Dr. Peterson has further pointed out that Weber's idea is based on a mistaken meaning of a stanza of Sâtavâhana's *Saptashati* (*g*) and that there are internal grounds to hold that Sâtavâhana and no other was the author of the *Kosha* in question. The date of Sâtavâhana, like that of Harichandra, cannot be ascertained. We may only point out that Somadeva, the author of the *Kathâsaritsâgara*, tells us that Sâtavâhana was King of Pratishthâna, and that Guṇâdhya, the author of the famous *Brihatkathâ*, was his minister (*h*)

Pravarasena is the author of the Prâkrit poem *Setukâvya* or *Setubandha*, also known as *Râvaṇavadha*. It relates the story of Râma and the building of the bridge (Setu) by which his monkey army crossed over to Lankâ. It is to be noted here that Bâṇa knows nothing of the later tradition which ascribes the poem to Kâlidâsa. About Pravarasena Bâṇa says that his glory went to the other side of the sea by this 'Bridge' (*i*). Thereupon some people argue that Pravarasena was the patron of the author, and not the author himself, of the *Setubandha*. This, however, is an error. If we look to the context of the verse we find that Bâṇa is dealing with the triumph

(*f*) कोष is thus defined by साहित्यदर्पण 6 329–330 'कोषःश्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः । व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥' Vide also दण्डी's काव्यादर्श 1. 13.

(*g*) *Introduction to Kâdambarî* p. 16.

(*h*) Vide *Kathâsaritsâgara* Taranga 6.

(*i*) 'कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला । सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥' हर्षचरित introductory stanza No. 14.

of good poets. Moreover king Pravarasena is in no way connected with the subject of the *Setubandha.* The natural conclusion, therefore, is that Pravarasena is the author of the *Setu* which carried his fame over the sea. This Pravarasena is sometimes identified with a king of Kâshmîra of that name, but all this is based on the exploded hypothesis of Pravarasena not being the author of the *Setubandha* and being the patron of its author and a friend of Kâlidâsa (*j*). There is however nothing impossible in the supposition that the author of the *Setubandha* was a king; for in ancient India king-poets were not an extraordinary phenomenon. It should be noted that the commentator on the Setubandha was a king.

The next poet eulogised is Bhâsa. Until quite recently nobody knew anything about this chief of the illustrious line of Indian dramatists, who had been looked up to by Kâlidâsa himself as a great and ancient poet (*k*). But in 1912 Pandit T. Ganapati Shâstrî of Trivandrum startled the Sanskrit public by publishing a play of Bhâsa, the *Svapnavâsavadattam,* in the introduction to which the learned Pandit announced the discovery of rare plays which, on certain grounds detailed therein, he identified with the lost plays of the poet Bhâsa. Upto this time thirteen plays of Bhâsa have been published. A great controversy is at present being raged among literary critics as to whether these plays are really the lost plays of Bhâsa, or whether they represent the abridged editions of the original plays, or are altogether spurious. For obvious reasons we desire not to enter on that discussion here, but we record it as our opinion that, Bhâsa or no Bhâsa, the author of these plays was certainly a great dramatist and his plays appear to have been written with

---

(*j*) Vide Dr. Peterson's *Introduction to Kâdambarî* pp. 78,79; Hall, *Preface to Vâsavadattâ* p. 14.

(*k*) 'मा तावत्। प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः ।' मालविकाग्निमित्र (Pandit 2nd edition) p. 3.

a very intimate knowledge of the stage and were really meant for it.

The next poet is Kâlidâsa, popularly known as the 'Shakespeare of India'. Nothing need be said about him. We, therefore, pass on to the author of the *Brihatkathâ* who stands next on the list. This work is believed to have been originally written in the Paishâchî (*i. e.* belonging to the Pishâchas or goblins) language and is not yet found. We have at present two works the *Kathâsaritsâgara* of Somadeva and the *Brihatkathâmanjari* of Kshemendra and both these authors tell us that their works are the abridgments and translations of Guṇâdhya's *Brihatkathâ* written in the Paishâchi language. Why the book originally came to be written in 'the language of ghosts' is explained in the beginning of the *Kathâsaritsâgara* (*l*). That Guṇâdhya's *Brihatkathâ* existed before the days of Bâṇa and even after him can be proved from numerous quotations from ancient authors. We have collected a few of them below (*m*).

Âdhyarâja is the last poet named. Like Bhaṭṭâra Harichândra he remains in complete obscurity. Dr. Peterson is inclined to think that Âdhyarâja is not a

---

(*l*) Read the first eight Tarangas of the *Kathâsaritsâgara*.)

(*m*)'कथा हि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते। भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् ॥' काव्यादर्श 1. 38; 'अपूर्वा बृहत्कथा मया श्रुता प्रत्यक्षीकृताच' 'बृहत्कथारम्भैरिव सालभञ्जिकोपेतैः' 'बृहत्कथानुबन्धिन इव गुणाढ्याः' all from वासवदत्ता); 'महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन' कादम्बरी p. 51; 'रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च' दशरूपक of धनंजय 1. 68; नमिसाधु commenting upon काव्यालंकार (2. 12) of रुद्रट says 'यता प्राकृतमेव किञ्चिद्विशेषात् पैशाचिकम्।...इत्यादयोऽन्येपि प्राकृतविहिता व्यञ्ज नादेशा न क्रियन्ते ते च बृहत्कथादिलक्ष्यदर्शनाज्ज्ञेयाः' (p. 14 निर्णयसागर); 'शश्वद्बाणाद्वितीयेन नमदाकारधारिणा। धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥' नलचम्पू 1. 14; 'अनिर्दीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोपहारितं हन्त। कैर्नोच्येत गुणाढ्यः स एव जन्मान्तरापन्नः।' 'श्रीरामायणभारतबृहत्कथानां कवीन्नमस्कुर्मः।' 'पूर्वैर्विभिन्नवृत्तां गुणाढ्यभवभूतिबाणरघुकारैः। वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥' आर्यासप्तशती of गोवर्धन Introductory stanzas 33 and 34; and st. 697; 'चित्रार्था न बृहत्कथामचकथम् quoted in कुवलयानन्द under परिकर (p. 72 निर्णयसागर).

proper name at all but the word is used as a common noun. He seriously doubts whether 'the supposed reference to a poet called by that name has any foundation' (*n*). This view, however, is not correct. From a stanza quoted in the *Sarasvatîkanthâbharaṇa* of Bhoja we know that Âdhyarâja was a proper name. But what works this poet wrote and when he wrote them, must, it appears, for ever remain a mystery.

VI THE DATE OF BÂṆA.

As remarked above the date of Bâṇa can be ascertained beyond the possibility of cavil. Its importance lies in the fact that Bâṇa has mentioned a few poets in the introductory stanzas to his *Harshacharita* and his date thus becomes the *terminus ad quem* of these poets. Indeed Bâṇa's date is one of the surest planks in the tottering structure of ancient Indian chronology. It must however, be remembered that when we say that the date of a Sanskrit poet is ascertained we only mean that he can be assigned with precision to a particular century or a part of it and the knowledge of the exact date of birth and death and the various activities of life is not possible in the case of a single Sanskrit poet.

The credit of enabling Sanskrit scholars to fix the date of Bâṇa is due neither to him nor to any other Indian writer. Our ancient people had so crude and indifferent ideas of history and they cared for it so little that they not only not busied themselves in writing historical works or any histories, but whenever they wrote anything which had some pretentions to be called historical they did not put down exactly the things which are of paramount importance. The *Harshacharita* of Bâṇa, for example, is conspicuous by the absence of anything which will help the archæological student to determine when the book was written, or when the events described therein happened. Indeed Bâṇa had so

(*n*) *Introduction to Kâdambarî* p. 96.

curious ideas about history that in his 'historical' work he simply says 'after a few days', 'after many days' or 'in course of time', when he wants to connect two events. 'History in the ordinary sense of the word is almost unknown to Indian literature'.

Fortunately for us a famous Chinese monk, professing the faith of Lord Buddha, made a journey through the whole of India during the first half of the 7th century A. D. between 629 and 645. Hiuen Tsang was indeed one of the greatest travellers of the world and has left extensive memoirs of his travels in Chinese, which are now available to us in translations mainly through the industry of that distinguished Chinese scholar, M. Stanislas Julien. In these Hiuen Tsang speaks of a powerful king who was the emperor of northern India (*o*) and who, there can be no reasonable doubt, is identical with Bâṇa's patron Harsha, the hero of the *Harshacharita*. Although the account of Harsha left by the Chinese traveller differs in some respects from the one found in the *Harshacharita* the points of agreement between the two are so numerous and so striking that the identification by no means suffers for the discrepancies. The Emperor Harsha was born in 590 A. D. and ruled over the whole of nothern India from 606 A. D. to 647 A. D. Bâṇa was one of his protègès and must, therefore, have flourished in the first half of the 7th century of the Christian era. It will thus be seen that the zeal of a Chinese pilgrim for his religion and his curiosity to see the land of his Guru have enabled us to assign to Bâṇa with absolute certainty his chronological place in the misty roll of Sanskrit writers. Inscrutable indeed are the ways of Providence !

The above conclusion is amply corroborated by notices of Bâṇa found in later literature. From Vâmana

---

(*o*) For Hiuen Tsang's account of Harsha vide an abstract of Julien's two works which appeared in J. R. A. S. Vol XVII., pp. 106-137; also Indian Antiquary Vol. VII., pp. 196-202.

(the latter half of the 8th century) onwards we have a host of writers who refer to Bâṇa and his works in unambiguous terms. We refrain from quoting these, because the date of Bâṇa is fixed with precision by the account of Hiuen Tsang and evidences of this kind are therefore not so important in this case, except in so far as they in a general way corroborate the conclusion arrived at, which, however, would have remained the same even in their absence.

VII THE WORKS OF BÂNA.

The *Harshacharita* and *Kâdambarî* are well-known as the works of Bâṇa. Besides these the *Chandîshâtaka* which is a collection of a hundred stanzas (*p*) in honour of the goddess Chandi, all of which praise her for killing the dreadful demon, Mahishâsura, is also ascribed to him. We have already seen the legend which tells us why Bâṇa composed this century. One would not wonder much if Bâṇa had praised the terrible goddess in a century of stanzas, for both in his *Harshacharita* and *Kâdambarî* he gives us a powerful and picturesque description of Chandika and her temple (*q*). Stanzas from the *Chandîshataka* are quoted in Bhoja's *Sarasvatîkanthâbharana* and Mammata's *Kâvyaprakâsha* and Arjunavarmadeva in his commentary on *Amurishataka* expressly ascribes the authorship of the *Chandîshataka* to Bâṇa (*r*).

(*p*) The printed edition of the *Chandîshataka* (काव्यमाला चतुर्थो गुच्छकः) contains 102 stanzas. The so-called *Shatakas* in Sanskrit are generally found to contain more stanzas than their name indicates. *The Three Centuries* of Bhatrihari, for example, contain about four hundred stanzas.

(*q*) Vide हर्षचरित (निर्णय.) p. 57 and कादम्बरी (Peterson) pp. 225–228.

(*r*) Compare उपनिबद्धं च भट्टबाणेनैवंविध एव संग्रामप्रस्तावे देव्यास्तद्भाङ्गिभिर्भगवता भर्गेण सह प्रीतिप्रतिपादनाय बहुधा नर्म । यथा " दृष्टावासक्तदृष्टिः प्रथम मथ तथा संमुखीनाभिमुख्ये स्मेरा हासप्रगल्भे प्रियवचसि कृतश्रोत्रपेयाधिकोक्तिः । उद्युक्ता नर्मकर्मण्यवतु पशुपतेः पूर्ववत्पार्वती वः कुर्वाणा सर्वमीषद्विनिहितचरणालक्तकेव क्षतारिः (चण्डीशतक sl. 37) ॥ " अमरुशतक p. 3.

There is, therefore, nothing amiss in relying on the tradition in so far as it ascribes the *Chandîshataka* to Bâṇa.

The *Pârvatîpariṇaya* is a drama in five acts which generally goes under the name of Bâṇa. As in the case of the *Ritusamhâra* of Kâlidâsa, the authenticity of Bâṇa's authorship of the *Pârvatîpariṇaya* is questioned by some critics. Pandit R. V. Krishṇamâchariar in his introduction to the Vâṇî Vilâsa edition of the *Pârvatîpariṇaya* has tried to prove that the drama is not the composition of the author of the *Kâdambarî*, but must have been composed by Vâmanabhattabâṇa who flourished in the first quarter of the 15th century and who is known to us as the author of the *Shringârabhûshaṇabhâṇa*. To us the arguments by which he tries to prove his proposition by no means appear satisfactory. For want of space we cannot embark on a detailed examination of these, but we shall briefly discuss that question.

In the prelude to the *Pârvatîpariṇaya* the author tells us that he was born in the family of Vatsa (s). The author of the *Kâdambarî* was also descended from Vatsa and Vâmanabâṇa too belonged to the same family (*t*). But if we look to the way in which the 15th century Bâṇa refers to himself, we find that he always takes care to distinguish him from the ancient Bâṇa by styling himself Vâmaṇabâṇa, or Vâmanabhattabâṇa, or Abhinavabâṇa, or simply Bhattabâṇa. The author of the *Kâdambarî* and *Harshacharita* calls himself Bâṇa only and the same form is found in the *Pârvatîpariṇaya*. From this we can fairly conclude, we think, that the *Pârvatîpariṇaya* is certainly not from the pen of Vâmanabâṇa and is probably the work of the ancient Bâṇa. This conclusion is further corroborated

(*s*) 'अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिकौस्तुभो बाणः। नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखरंगलासिका वाणी॥' पार्वतीपरिणय 1. 4.

(*t*) 'जागर्ति वामनो बाणो वत्सवंशशिखामणिः' (शब्दरत्नाकरनिघण्टु); "श्रीमान् वामनभट्टबाणसुकविः साहित्यचूडामणिः (शृंगारभूषणभाण); 'जयति कविभट्टबाणे' 'वामने भट्टबाणे दीव्यत्यस्मिन् कवीन्द्रे' 'अयमभिनवबाणः काव्यप्रत्यङ्गनार्थम्' (वीरनारायणचरित).

by some striking resemblances of ideas between the *Pârvatî-pariṇaya* and the *Harshacharita*, in both places the outcome of the immature genius of the young poet (*u*).

The *Pârvatîpariṇaya* deals with the same subject as that treated by Kàlidàsa in his *Kumârasambhava*. Between these two works there are remarkable coincidences, both of expression and thought, and out of this fact people who deny to Bâṇa the authorship of the play make much of their capital. They suggest that an original poet like Bâṇa could not have borrowed so much from another and stamp the author of the *Pârvatîpariṇaya* as an audacious plagiarist (*v*). While admitting the resemblances between the *kumârasambava* and *Pârvatî-pariṇaya*, we submit that the latter has some excellences of its own consisting in original ideas and beautiful expressions which are at once indicative of the author's poetical genius. Bâṇa is not so dependent upon Kàlidâsa as these people would have us think and he has even introduced some changes in the way in which the story of the marriage of Pàrvatì and Shiva is treated by Kàlidàsa. The part played by Nârada in the *Kumârasambhava* is extremely insignificant indeed, but in the *Pârvatîpariṇaya* the whole of the first Act is concerned with him. Similarly the dialogues between Vàsantikâ and Rambhâ, and Nandî add Pàrvatî's two friends, Jayâ and Vijayâ, are new in the drama and have been introduced for the purpose of the stage. On the whole it appears to us that before Bâṇa wrote his *Kâdambarî* he wanted to try his hand at becoming a dramatist and took for his play the theme already popularised by Kâlidâsa in his *Kumârasambhava*. This fact coupled with his admiration for the prince of Indian dramatists is sufficient to account for the striking resemblances between the two works and it is by no means necessary to admit

(*u*) Vide our notes p. 110 and compare पार्वतीपरिणय 3.17 with कादम्बरी (Peterson) p. 48, ll. 5–8.

(*v*) Vide especially संस्कृतकविपंचक p. 19.

conscious plagiarism in this case. We know that Shakespeare who was indebted to North's Plutarch and to Chronicles of Scotland for the plots of many of his plays, sometimes put whole passages from his original into verse in his dramas.

The *Pârvatîpariṇaya*, however, was far from being a success. This is probably the reason why Bâṇa gave up writing any more plays and turned his attention to his proper province, viz., prose. The *Pârvatîpariṇaya* does not appear to have commanded the attention of scholars and this fact accounts for the absence of any reference to it, or a quotation from it, in works on rhetoric. The genius of a dramatist is different from that of a romance writer and Bâṇa probably realised it and gave up the attempt. In Marâthî we have a glaring example of a very great novelist, in fact the father of modern Marâthî novel, who as a dramatist is more or less a failure.

Another ground on which the authenticity of the *Pârvatîpariṇaya* is impeached is that it does not exhibit the same poetical powers that are displayed by the *Kâdambarî* or even the *Harshacharita*. The impulse which leads critics to deny authenticity to early and immature work is natural and almost inevitable. When one turns from the 'great harmonies and victorious imaginations of the master to the raw and faltering workmanship of these uncertain beginnings, one is irresistibly impelled to cry out, 'This is not by the same hand'. We must, however, remember that this impulse, however natural, is not always reasonable. Though a poet is born and not made, he requires time to cultivate those inherent powers and his work in early days cannot be expected to display the same workmanship and art that characterise his mature years. From this point of view the fact that the *Pârvatîpariṇaya* does not stand on a level with the *Harshacharita* or *Kâdambarî* is by no means detrimental to Bâṇa's authorship of it.

Besides these a drama named *Mukutatâditaka* is also ascribed to Bâṇa. We know this from a remark of Guṇavinayagaṇi in his commentary on the *Nalachampu* of Trivikramabhatta (*w*). Further another drama, entitled *Sarvacharita*, is also believed to have been the work of our poet. According to Kshemendra again Bâṇa seems to have written the story of Kâdambarî in verse also ; for he quotes a stanza as Bâṇa's in which the sad plight of Kâdambarî due to separation from her lover is described (*x*). We know nothing of these three works and they have not been unearthed as yet.

Before we conclude this section we desire to make a few observations on the question of the authorship of the *Ratnâvali*. It is sometimes believed that this play was really written by Bâṇa and for money he allowed his patron Harsha to publish it in his name. While exemplifying the third fruit of poetry, viz., the acquisition of wealth, Mammata, the author of the *Kâvyaprakâsha*, remarks, 'Just as Bâṇa and others obtained wealth from Shrîharsha and others' (*y*). These words are interpreted by some of Mammata's commentators into

---

(*w*) 'यद्वाह मुकुटताडितकनाटके बाणः । " आशाः प्रोषितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातशैला इव । विभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकष्टां दशां जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्दैवस्य शून्याः सभाः ॥ " '.

(*x*) 'यथा वा भट्टबाणस्य । " हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः । यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ।" अत्र विप्रलम्भभरभग्नधैर्यायाः कादम्बर्याः विरहव्यथावर्णना ' औचित्यविचारचर्चा.

(*y*) 'श्रीहर्षादेर्बाणादीनामिव धनम्'. Many MSS. read धावकादीनाम्. To us the reading बाणादीनाम् appears more reliable as it is found in the MSS. of Kâshmîra, the country where the author of the *Kâvyaprakâsha* lived. Moreover Shitikantha, who also belonged to that part, gives, as Mammata's word, बाणादीनाम्, instead of धावकादीनाम् in his *Kâvyaprakâshanidarshana*. Now no such poet as धावक is known to Sanskrit literature. In none of the anthologies is he quoted, nor is he referred to anywhere else in

the theory that Bâṇa sold his drama to Shrîharsha for money. Dr. Hall, followed by Dr. Bühler, has accepted this view (z), which to us appears entirely erroneous. Our reasons are briefly these: (1) Mammata names neither *Ratnâvali* nor the way by which Bâṇa obtained money from Shrîharsha. His commentators who have explained the line in the way stated above and have thus become responsible for starting the theory, have all gone wrong by blindly following the original culprit, whoever he may be. The natural meaning of Mammata is that on account of Bâṇa being a great poet, he was patronised by Harsha who showered wealth on him. It is quite certain that Mammata did not mean the supposititious sale of a literary work that his too ingenious commentators find in his words. We know that Bâṇa had obtained much wealth from Harsha (*a*) and Mammata means this much and nothing more. (2) From Bâṇa's account of himself in the *Harshacharita* he

---

literature. Is धावक simply another name for बाण, given to him owing to the swiftness of his genius or owing to the purifying power of his Muse ?

(z) In this connection Dr. Hall says, 'I find in this play (i.e. the *Ratnâvali*) a stanza which occurs, word for word, in the fifth chapter of the *Harshacharita* also : द्वीपाद् &c' (*Preface to Vâsavadttâ*) p. 15. On this ground he proceeds to father the *Ratnâvali* on Bâṇa We first quote the stanza from the *Ratnâvali* of which only the beginning has been given by the learned Doctor: 'द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् । आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ Act 1. st 6. Now there exists no stanza, which corresponds, 'word for word', with the one quoted above, in the fifth chapter of the *Harshacharita* ! But in the 6th chapter occurs a stanza (vide p. 119 of our text) which begins with द्वीप and this is the only resemblance between the two. This can hardly be said to be 'occuring word for word' !

(*a*)Vide note (*j*) above p. xiii Also ' हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्राद्य तत् । या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुट्टंकिताः कीर्तयस्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिम्लानताम् ॥ ' This stanza occurs in a commentary of काव्यप्रकाश,

appears to be a rich man and had inherited a large fortune. There could, therefore, possibly have been no occasion for him to make money by selling his work. Moreover if he was minded to sell his writings, he would not have been foolish enough to sell only the *Ratnâvali* and keep back his *Kâdambarî*, which being of immensely superior merit would have brought him a large amount of money. (3) Besides the *Ratnâvalî*, two other plays, the *Priyadarshikâ* and the *Nâgânanda*, are ascribed to Shrîharsha. There are internal grounds to hold that the three are by the same hand. No one has every dreamt of fathering the *Priyadarshikâ* or *Nâgânanda* on Bâṇa. The *Ratnâvali* also is not therefore from Bâṇa's pen. (4) The *Ratnâvali* is quoted by Dâmodaragupta in his *Kuttinîmata* (.8 th century A. D.) and by Bhoja in his *Sarsvatîkanthâbharaṇa* (11th century). The *Dhvanyâloka*, of Ânandavardhana quotes both the *Ratnâvali* (p. 150) and the *Nagânanda* (p. 176) by name. The *Ratnâvali* is further quoted at least a score of times in the *Dasharûpaka* wherein the *Nâgananda* and *Priyadarshikâ* are also quoted but not so frequently. But in none of these writings is there the slightest hint that Bâṇa and not Shrîharsha is the author of the *Ratnâvali*. (5) The phenomena of king-poets, which appear a novelty to Westerners, were by no means uncommon in India. We have such glorious examples as Bhartrihari, Shûdraka, Shrîharsha, Yashovarmâ Bhojarâja and others.

VIII ÂKHYÂYIKÂ AND KATHÂ.

Ancient writers devide Sanskrit Kâvya into three broad, but by no means scientific, divisions, viz., gadya (prose), padya (verse) and mishra (mixed) (*b*). Gadya or prose is a composition which is not in measured lines and is

---

known as सारसमुच्चय and is also quoted in सुभाषितावलि (Peterson) No 180 'श्रीहर्षो वितनार गद्यकवये बाणाय वाणीफलम्। (रामचरित.)

(*b*) ' गद्यं पद्यं च मिश्रं च तत्त्रिधैव व्यवस्थितम्। 'काव्यादर्श I. 11; ' गद्यं पद्यं च मिश्रं च काव्यादि त्रिविधं स्मृतम्। ' अग्निपुराण 337. 6.

further divided into two kinds, Âkhyâyikâ and Kathâ (*c*). As Bâṇa's *Harshacharita* is professedly an Âkhyâyikâ (*d*), and is usually cited as an example of that kind of composition we proceed to note down the charcteristics of these two divisions of prose.

Putting togeter the characteristics of these two classes of prose works given by the *Agnipurâṇa* and Bhâmaha (*e*), an ancient rhetorician, we gather that: (I) In an Âkhyâyikâ there is a detailed eulogy of the poet's family in prose; while in a Kathâ the poet briefly praises his family in verse. (2) In an Âkhyâyikâ such topics as the kidnapping of a girl, battles, separation of the hero are described; in a Kathâ it is not so. (3) In an Âkhyâyikâ it is the hero who relates his own deeds; in a Kathâ the story is told by others and not by the hero. (4) An Âkhyâyikâ is divided into sections called Uchchhvâsas and contains stanzas in the Vaktra and Aparavaktra metres, which are suggestive

---

(*c*) 'अपादः पदसंतानो गद्यमाख्यायिका कथा। इति तस्य प्रभेदौ द्वौ' काव्यादर्श 1. 23. अग्निपुराण, however, divides गद्य into five kinds: 'अपदः पदसंतानो गद्यं तदपि गद्यते 19...आख्यायिका खण्डकथा कथा परिकथा तथा। कथानिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥ 2' अध्याय 337.

(*d*) 'तथापि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः। करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम्' हर्षचरित introductory stanza 19.

'(*e*) कर्तृवंशप्रशंसा स्याद्यत्र गद्येन विस्तरात्। कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भविपत्तयः॥ 13 भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः। उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र या चूर्णकोत्तरा॥ 14 वक्त्रं वापरवक्त्रं वा यत्र साख्यायिका मता॥.' 'श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति ॥ 15 मुख्यार्थस्यावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम्। परिच्छेदो न यत्र स्याद्भवेद्वा लम्बकैः क्वचित् ॥ 16 सा कथा नाम।' (अग्निपुराण 337). 'प्रकृतानाकुलश्राव्यं शब्दार्थपदवृत्तिना। गद्येन युक्तोदात्तार्था सोच्छ्वासाख्यायिका मता॥ वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम्। वक्त्रं चापरवक्त्रं च काले भाव्यर्थशंसि च॥ कवेरभिप्रायकृतैरङ्कनैः कैश्चिदङ्किता। कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयान्विता'॥ 'न वक्त्रापरवक्त्राभ्यां युक्ता नोच्छ्वासवत्यपि। संस्कृतं संस्कृता चेष्टा कथापभ्रंशभाक् तथा॥ अन्यैः स्वचरितं तस्यां नायकेन तु नोच्यते। स्वगुणाविष्कृतिं कुर्यादभिजातः कथं जनः॥ भामह 1.25-29

of future events ; a Kathâ may not be divided into sections and if it is they are called Lambakas. (5) An Âkhyâyikâ is distinguished by the possession of certain catchwords which the poet has intentionally put in; in a Kathâ it is not so. With slight variations Dandin in his *Kâvyâdarsha* (*f*) notes these characteristics of the Âkhyâyikâ and Kathâ, criticises the two-fold distinction of Gadya, shows that the characteristics mentioned are not exclusive and comes to the conclusion that both Kathâ and Âkhyâyikâ are but two names of the same species of prose composition. From the earliest times it, however, seems to have been acknowledged that an Âkhyâyikâ has to deal with historical matter, leaving very little scope for the imagination and it is for this reason that in an Âkhyâyikâ the hero is allowed, against the rules of Hindu propiety, to praise himself, thus admitting into its fold such works as autobiographies. A Kathâ was admitted to be the work of imagination with very little truth in it (*g*). Rudrata in his *Kâvyâlamkâra* has defined Kathâ and Âkhyâyikâ (*h*), forming his definitions apparently on the models of the *Kâdambari* and *Harshacharita*, the two standard specimens of these kinds of prose composition. Ânandavardhana refers to Kathâ and

---

(*f*) Vide काव्यादर्श 1. 23–30 'आख्यायिका किल ॥ नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा । स्वगुणाविष्क्रिया दोषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥ अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् । अन्यो वक्ता स्वयं वेति कीदृग्वा भेदलक्षणम् ॥ वक्त्रं चापरवक्त्रं च सोच्छ्वासत्वं च भेदकम् । चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत् , प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥ आर्यादिवत्प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्त्रयोः । भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्वासो वास्तु किं ततः ॥ तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता । अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः । सर्गबन्धसमा एव नैते वैशेषिका गुणाः ॥ कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दुष्यति । मुखमिष्टार्थसंसिद्ध्यै किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ '

(*g*) Vide the definitions of these words given by Amarakosha: ' आख्यायिकोपलब्धार्था । ' ' प्रबन्धकल्पना कथा '. Also ' गद्यं तु गदितं द्वेधा कथा चाख्यायिकेतिच । कथा कल्पितवृत्तान्ता सत्यार्थाख्यायिका मता ' (अलंकार संग्रह).

(*h*) See काव्यालंकार 16. 20–30.

Âkhyâyikâ in his *Dhvanyâloka* when he lays down certain restrictions on the use of long compounds (*i*).

The most modern definitions of Kathâ and Âkhyâyikâ are those given by Vishvanâtha, the author of the *Sâhityadarpana*. According to him a Kathâ contains a fine plot in prose with here and there a stray stanza in the Âryâ, Vaktra or Aparavaktra metre; in the beginning there is a salutation in verse and a mention is made of the conduct of the wicked etc (*l*). An Âkhyâyikâ is similar to a Kathâ but in it we have in addition an account of the poet's family and sometimes of other poets. The divisions of the narrative are styled Âshvâsas which contain in the beginning stanzas in the Âryâ, Vaktra or Aparavaktra metre that are suggestive of future events (*k*).

IX A CRITICAL APPRECIATION.

In the galaxy of Sanskrit poets Bâṇa is a star of the very first magnitude. He is the prince of Sanskrit prose writers and in his own sphere stands alone. It was said by rhetoricians that prose was the touchstone of poets (*l*) and

---

(*i*) 'आख्यायिकायां तु भूम्ना मध्यमसमासादीर्घसमासे एव संघटने' 'कथायां तु विकटबन्धप्राचुर्येऽपि गद्यस्य रसबन्धोक्तमौचित्यमनुसर्तव्यम्' 'तथाहि गद्यबन्धेऽप्यतिदीर्घसमासा रचना न विप्रलम्भशृंगारकरुणयोराख्यायिकायामपि शोभते' 'तथाह्याख्यायिकायां नात्यन्तमसमासा स्वविषयेऽपि नाटकादौ नातिदीर्घसमासा चेति संघटनाया दिगनुसर्तव्या' ध्वन्यालोक निर्णयसागर pp. 143–144.

(*j*) 'कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ॥ क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥' साहित्यदर्पण 6. 332—333. Dr. Peterson reads पद्यैरेव विनिर्मितम् and translates, 'A Kathâ...is a narration in prose *of matter already existing in a metrical form* (*Introduction to Kâdambarî* p. 69).

(*k*) 'आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वंशानुकीर्तनम् । अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥ कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते । आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केन चित् ॥ अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥' साहित्यदर्पण 6. 334–336. Dr. Peterson reads 'वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित्' (Ibid p. 44)

(*l*) 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' quoted by वामन in his काव्यालंकार सूत्रवृत्ति on 1. 3. 21

we know of no other poet in Sanskrit who writes a better prose than Bâṇa. His two works stand at the head of the two classes of prose and are regarded as the best specimens of the Pânchâlî style of composition (*m*). Ancient Sanskrit writers as well as modern European critics have appreciated his worth and bestowed on him an unstinted meed of praise. We quote below a few appreciations of Bâṇa by various Sanskrit scholars (*n*).

In many respects the *Harshacharita* of Bâṇa stands unique. It is the only extant Âkhyâyikâ in Sanskrit, though from Bâṇa's own words we know that there were many such compositions before his days. Indeed the custom of writing Âkhyâyikâs dates as far back as a few centuries before the Christian era, for we have seen Kâtyâyana and Patanjali referring to this class of composition. It, however, appears that after Bâṇa people gave up writing historical romances of this kind and busied themselves more in poetical works of imagination in verse. Already Sanskrit literature is extremely poor in prose, boastiug about half

---

(*m*) 'शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरिष्यते । शीलाभट्टारिकावाञ्चि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥' कस्यापि, शार्ङ्गधरपद्धति No. 179

(*n*) (1) 'बाणेन हृदि लग्नेन यन्मन्दोपि पदक्रमः । प्रायः कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥' कस्यापि. (2) 'जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि । प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥' Introductory st. 37 आर्यासप्तशति of गोवर्धन. (3) 'युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः । बाण ध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥' कीर्तिकौमुदी 1. 15. (4) 'रुचिरस्वर-वर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति । तत्किं तरुणी न हि न हि वाणी बाणस्य मधुर-शीलस्य ॥' विदग्धमुखमण्डन of धर्मदास 4. 28. (5) 'श्लेषे केचन शब्दगुम्फ-विषये केचिद्रसे चापरेऽलंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने । आसर्वत्र गभीर-धीरकविता विन्ध्याटवीचातुरीसंचारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥' श्रीचन्द्रदेवानाम् शार्ङ्गधरपद्धति No. 177. (6) 'सहर्षचरिता शश्वत्कृतकादम्बरीकथा बाणस्य वाण्यनार्येव स्वच्छन्दं भ्रमति क्षितौ ॥' राजशेखर. (7) 'बाणं सत्कविगीर्वाणमनुबध्नाति कः कविः । सिन्धुमन्धुः किमन्वेति द्युमाणें वा तमोमणिः ॥' रघुनाथ-चरित of वामनबाण. (8–11) 'केवलोपि स्फुरन्बाणः' 'प्रतिकविभेदनबाणः' 'शश्वद्बाणाद्वितीयेन' 'सुबन्धुर्बाणभट्टश्च.' These have been quoted in full in the above footnotes.

a dozen good works (*o*) and a few others that, though mentioned by poets, are not found at present. How we wish we had a few more Âkhyâyikâs of the type of the *Harshacharita* so that we could have had some glimpses into the grim obscurity which at present looms over the history of ancient India ! The *Harshacharita* is also important because it corroborates in a remarkable way the main points in the account of the Emperor Harsha left to us by the indefatiguable Chinese traveller, Hiuen Tsang. Its value is further enhanced by the vivid pictures it offers of the condition of Indian society and the manners and customs of the people more than a thousand years ago. Bâṇa's descriptions of court and village life are full of masterly touches which hold up the mirror to the time. 'The court, the camp, the quiet villages, which then, as now, contained the great mass of the population, and the still more quiet monasteries and retreats, whether of Brahmans or Buddhists, are all painted with singular power'. In this section we intend to note down mainly the salient characteristics of Bâṇa's literary style and to point out a few important features of the society of his time.

The first thing that strikes us is his over-fondness for puns on words and recondite allusions in the sentences. No description of his is complete unless it involves expressions which have a double meaning. Many a time they are full of Purânic references and the reader is bewildered by the dazzling coruscations which constantly keep flashing across his path. When the poet goes on comparing with one another things between which there is no other resemblance except that they can be described by the same expressions possessing a double meaning, one gets impatient with the author and is tired of following him in all the

(*o*) They are दशकुमारचरित, हर्षचरित, कादम्बरी, वासवदत्ता, तिलकमञ्जरी, गद्यचिन्तामणि and वीरनारायणचरित. Besides these Bâṇa mentions the prose work of भट्टारहरिचन्द्र and धनपाल mentions तरङ्गवती and त्रैलोक्यसुंदरी (तिलकमञ्जरी Introductory stanza 23, 36).

intricacies of his intentions. In these long passages which are full of what are technically called 'crooked sayings' the sense really faints following him. However repugnant these 'crooked sayings' might appear to modern ideas of criticism, ancient India thought otherwise in the matter. We have seen Subandhu boasting for his 'pun on every word' and Kavirâja acknowledging him and Bâṇa alone as his equals in that province.

Another characteristic is the use of long compounds which sometimes extend over more than one line and which together with the puns form the despair of European critics. But here too the poet's time rather than his genius is to blame. Bâṇa lived in an age when the predominant idea among writers on rhetoric was that a profuseness of compounds, which formed the quality, 'ojas' (vigour), was the essence of prose (*g*). Bâṇa naturally tried to infuse in his prose as much vigour as possible and it would be scarcely fair to be much hard upon him for it. But while we dwell on these vigorous passages, we must not shut our eyes, as Weber among others has done, to those excellent passages of simple and graceful prose which form so many master-pieces of Sanskrit literature. These passages at once prove to us that Bâṇa possesses the power of writing in a variety of style smooth, simple and natural when required, rugged artificial and 'vigorous' when the subject demanded it to assume that form. It may generally be observed that the prose made use of by his characters in their familiar conversations is natural enough and possesses a grace and vivacity peculiarly its own. When, however, he comes to describe something his muse takes long flights and he becomes dominated by the literary standards of his age. But even in these descriptions the poet appears much to his advantage. As we follow him from one poetical fancy to another, we are struck at the flights of his imagination in regions we have never dreamt of and we see before us a veritable poet who possesses in the most astounding degree the power of giving to airy

(*p*) 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्' काव्यादर्श 1.80.

nothings a local habitation and a name. It must, however, be admitted that though these magnificent descriptions display in a remarkable degree the poet's mastery over the art of word-painting, they sometimes seem to have been indulged in for their own sake, irrespective of the relative position they occupy in his composition.

Coming to Bâṇa's vocabulary we find that he uses a large variety of words though their actual number is not yet counted as it is in the case of some Western poets. The generality of his words are of common occurrence, but in his *Harshacharita* he sometimes uses words which are extremely out-of-the-way and the reader is left to his own resources to divine their meaning , as they are not given in any standard lexicon. In this connection it is pertinent to quote that remarkable criticisim of Dr. Weber which, though exaggerated to a certain extent, is characteristic and serves to direct our attention to some of the important features of Bâṇa's style. The German scholer observes, Bâṇa's 'prose is an Indian wood where all progress is rendered impossible by the undergrowth until a traveller cuts out a path for himself, and where, even then, he has to reckon with malicious wild beasts in the shape of unknown words that affright him' (*q*).

Another characteristic of his style is that he takes pleasure in jingling assonance of sounds, or the use of Anuprâsa or alliteration and sometimes appears to make studied efforts to find out words suitable to his purpose. His prose is generally ornate and abounds in literary figures, Upamâ Rûpaka and Utprekshâ being of common occurrence. Indeed Bâṇa at one place seems to justify his fondness for Utprekshâ by telling us that the poet and the lover–he does not include the lunatic like Shakespeare does–are of compact imagi-

(*q*) From Prof. Weber's review of the *Kâdambarî* contributed to the magazine of the German Oriental Society in 1853; quoted from Dr. Peterson's *Introduction to Kâdambarî* p. 37.

nation (r) and have therefore the privilege of bodying forth the forms of unknown things. It is only in these Utpre-kshâs that his imaginative power is seen at its best. His eye, in a fine frenzy rolling, wanders from earth to heaven and heaven to earth and it appears as if there is nothing under the sun that he will not imagine. Among other figures of speech may be mentioned Virodha, Nidarshanâ, Vyatireka, Vishama and Vyâghâta.

Bâṇa is in the habit of repeating himself. Whether in speeches or lamentations or exhortations he is not satisfied unless he has expressed the same thing with every existing variety of synonyms. Though indicative of the poet's richness of resource and readiness of wit and often conducive to our pleasure these repetitions grow a little irksome when they occur more than once and form a defect of his style.

In his longer descriptions especially Bâṇa exhibits little sense of proportion. Every possible detail is given in all its fulness and the reader's patience threatens to perish when the author goes on with what Weber calls an outrageous over-loading of single words with epithets and of the epithets to these epithets. Pratâpavardhana's advice to his son when just on the point of death and Skandagupta's exhortation to his master on the evils of a too confiding nature at that critical moment have been found fault with on the ground of their militating against probability. Bâṇa often draws upon the flora and fauna of India for the purposes of his description. His references to plants, flowers and animals, though sometimes smacking of conventionalism, are on the whole charming and display the poet's great love for Nature.

All things said, the impression that is left on our mind as we turn over the last page of Bâṇa's works is that he is in the highest sense the master of the Sanskrit language. Whatever the sentiment that he wants to depict, whether it is Shringâra, Karuṇa, Adbhuta or even Bîbhatsa, he does it most successfully. He has a power of making the scene

---

(r) Vide कादम्बरी (Peterson) p. 199, ll. 12–19.

stand before our mind's eye which is peculiarly his. The elasticity of the language is seen so much in no other poet as in this great pioneer and master of Sanskrit romance writers. He was really a Vashyavâṇîkavichakravartî. Defects no doubt he has–for who is free from them ?—but they appear to us to be due to his times rather than to an inherent fault in his mind and before the full splendour of the glory of his all-sided genius they become comparable to the spots on the sun.

We shall now proceed to note down a few characteristics of the society of Bâṇa's time, especially with reference to their religious beliefs.

Complete toleration prevailed in matters of religion. Persons of various sects lived peacefully side by side. The two great religions of the time were Brahmanism and Buddhism and though opposed to each other in some of their cardinal doctrines they appear to have much love lost between them. The toleration found among the people was an echo of the freedom of worship that prevailed in the imperial family. Harsha's father was a devotee of the sun. Râjyavardhana was a declared Buddhist while Harsha calls himself Paramamâhesvara (s). We have, however reason to believe that the emperor inclined to Buddhism and Bâṇa actually tells us that Harsha had promised his sister ' to put on the red garments' along with her, after he had completed his work of conquest. The emperor was impartial in his charity and in his quinquennial assemblies distributed wealth to the religious of all denominations. Not only were Brahmanism and Buddhism living peacefully together, but the latter being in favour with the ruling family seems to be somewhat in the ascendant. Even learned Brâhmaṇas sometimes renounced their religion in favour of Buddhism.

The Purâṇas used to be read in public temples and

(s) Vide the Madhuban Copper–plate (Ep. Ind., IV. 67); Banskhera Copper–plate (Ep. Ind. IV. 208).

in the houses of the rich people exactly as they are now. This point is of special importance in view of the fact that an attempt was made by some Western scholars to assign to the Purâṇas a comparatiely later age. Besides references to the personages that played part therein the *Mâhâbhârata* is mentioned by name in the *Harshacharita* and the *Kâdambarî* more than a dozen times and the *Râmâyaṇa* at least half a dozen. When Bâṇa returned from Harsha's court the reader Sudrishti had treated him to a recital of the *Vâyupurâṇa*. When Pratâpa-vardhana died, the Paurâṇikas surrounded Harsha with a view to assuage his grief. The recital of the *Mahâbhârata* is also referred to in the *Kâdambarî*. Bâṇa in his works be-trays unmistakable acquaintance with the *Vishṇupurâṇa* which Wilson had assigned to the 11th century!

Idolatry was a course quite common in those days. In the *Kâdambarî* we get a beautiful description of the temple of the Mahâkâla of Ujjayini and of Shiva 'with four heads.' The Chandikâ finds a place in both of Bâṇa's works and Gaṇapati with his only tusk is also referred to. We know from the *Kâdambarî* that Brahmâ and Kârtikeya who do not receive worship now-a-days were objects of devotional praise in the time of Bâṇa.

The custom of burning oneself on or in expectation of the death of a loved person appears to be quite in vogue. Suicide in such a case was considered not only meritorious in this world but also in the other. Queen Yashovatî burnt herself when she knew for certain that the king was dying and before he actually expired. The young, learned phy-sician, Rasâyana, also entered fire to avoid telling Harsha that the king's disease was hopeless and receives high en-comium for the act at the hands of the prince. But it appears even in those early days people did not approve of the practice. Bâṇa has entered a strong protest against it in his *Kâdambarî*.

Even as now the father used to bring his daughter to his house for her first confinement. The education of the child-

ren of the king, not excluding the daughters, was well looked after. The birth of a daughter was deprecated and she was regarded as a sword hung over her parents' heads all their lives. Bashfulness was considered the natural ornament of ladies and liberty was regarded as unworthy of those born in good families. Women were helpless after the death of their husbands, especially if they had no sons. The education of a typical Brâhmaṇa included the study of the Vedas together with the subsidiary lores and the Shâstras. On occasions of joy people including men and women of noble families used to dance indiscriminately.

Errata

Page 1 l. 2 (com.) *for* दरस्मितसुल्ल *read* दरस्मितसमुल्ल
Page 1 l. 3 (com.) *for* वनतवक्रया *read* वनतवक्त्रया
Page 7 l. 3 *for* वसुघा *read* वसुधा
Page 10 l. 6 *for* सुसया *read* सुसाया
Page 23 l. 8 *for* महारत्रानां *read* महारत्नानां
Page 27 l. 1 *for* (१ पटलकानि *read* (? पटलकानि)
Page 30 l. 5 *for* भूषणरथै *read* भूषणरवै
Page 35 l. 3 *for* जायमामानै *read* जायमानै
Page 57 l. 1 *for* भूसृद्धिः *read* भूभृद्भिः
Page 58 l. 10 *for* दान्तशफरुक *read* दन्तशफरुक
Page 59 l. 4 *for* यौतुक *read* यौतक
Page 60 l. 3. *for* कृत्वा लोकं *read* कृत्वालोकं
Page 65 l. 10 *for* प्रकल्पितगुण *read* प्रकल्पितप्रगुण
Page 67 l. 15 *for* महामयूरी *read* महामाथूरी
Page 76 l. 17 *for* विधेमय *read* विधेयम
Page 82 l. 4 *for* ज्वालाभि *read* ज्वालाभिः
Page 84 l. 4 *for* लोचनवृत्तै *read* लोचनप्रवृत्तै
Page 90 l. 3 *for* प्पार्द्रं *read* ष्पार्दं and *for* लम्बामलालक *read* लम्बामलक
Page 112 l. 1 *for* ततो *read* तातो
Page 114 l. 17 *for* यदीय *read* यदिय
Page 115 l. 2 *for* गगिष्यामि *read* गमिष्यामि
Page 121 l. 8 *for* ददर्श दृष्ट्वा *read* ददर्श । दृष्ट्वा
Page 138 l. 15 *for* इवार्थे *read* इवार्यैं
Page ,, l. 20 *for* चद्रगुप्तं *read* स्कन्दगुप्तं

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ।

हर्षचरितम् ।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वते न करग्रहम् ।
महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ।

दरस्मितमुल्लसद्वदनपद्मया पद्मया
ह्रियाऽवनतवक्रया सुचिरमीक्षितः सस्पृहम् ।
विरिंचिशिववासवस्तुतपदांबुजः श्रीपति-
र्विमुक्तपरिसेवितो भवतु मे सदाऽभीष्टदः ॥ १ ॥
वेदान्तपन्नगगवीमुखशास्त्रपारं
यातं सदाचरणवीतवयस्तया च ।
वित्तं, प्रणम्य जनकं गुरुराघवेंद्रं
तस्याश्रवः किमपि धाष्टर्यमहं तनोमि ॥ २ ॥

अथ कविवरो भट्टबाणश्चरित्रनायकजन्मवृत्तान्तप्रस्तावमुपक्रममाण आदौ महतां भुवः पतित्वमितरवैलक्षण्येन वर्णयति ।

योगमिति । महान्तो नाममात्रेण नाम्नैव भुवः पतयो भवन्ति । नामैव महतां भुवःपतित्वे प्रयोजकं नत्वन्ये पराक्रमादयो गुणाः । योगं संबंधं युक्तिं वा स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति । भूपतीनां युक्त्यपेक्षित्वमेतेषां तु नेत्यर्थः । करग्रहणं पाणिपीडनं बलिस्वीकारं वा न कुर्वते । पतित्वे हि पाणिपीडनमपेक्षितं नृपत्वे च बलिस्वीकारस्तदुभयमप्येते नाचरन्त्यतो वैलक्षण्यम् । अत्र प्रतिपाद्येन वस्तुना साधारण्यात्पत्युर्भूपतेश्च महतामुत्कर्षस्य द्योतनाच्छद्वशक्तिमूलानुरणरूपो व्यतिरेकालंकारः ॥ १ ॥

सकलमहीभृत्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।
विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

१ अथ तस्मात्पुष्पभूतेर्द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषो नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसंचय इव रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलावत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इवोदयस्थानात्, महाभार-

---

वर्ण्यं श्रीहर्षं सकलनृपवंशललामभूतं मनसिकृत्य तादृशस्य महतो जनेर्दुष्प्राप्यत्वं वर्णयति । **सकलेति** । विपुलेपि विशालेपि नृपवंशे पृथुप्रतिमः पृथुनामकराजसदृशः सकलानां महीभृतां नृपाणां कंपकृद् भीतिद एक एव विरल इति तात्पर्यार्थं उत्पद्यते प्रादुर्भवति । गणाधिपस्य गजाननस्य मुखे पृथुमहती प्रतिमा आकारो यस्य तादृश एको दन्त इव । यथा गजाननमुखस्थ एको दन्तः सर्वेषां भूधराणां भीतिदस्तद्वदयमप्यखिलानां नृपाणां कम्पकृत् । अनया चोपमयाऽद्यतनसदृश एव गणाधिपो देवतात्वेन तद्वा स्वीकृत आसीदित्ति गम्यते । अपि च कुलस्योन्नमक एक एव भवति वंश इति प्रसिद्धमेव । "एको गोत्रे प्रभवति पुमान्यः कुटुम्बं बिभर्ति" । गणाधिपो हि परिणतगजलीलामनुकुर्वन् पीडयामास निखिलान् भूभ्रानिति पौराणिकीं प्रसिद्धिमनुसृत्येयमुपमा । पृथुर्नाम सकलनृपश्रेष्ठो मथ्यमानाद्वेनशरीराज्जात आदिनृपो भुवः समीकरणकाले पर्वतान्कंपयामासेति विष्णुपुराणे । उपमालंकारः ॥ २ ॥

अथेति । अथेत्यादौ । 'अथ-कात्स्न्र्यारंभसमुच्चय' इति मेदिनी । राजवंशो नृपान्वयो निर्जगाम प्रादुर्बभूव । कस्मात् पुष्पभूतेस्तन्नामकान्नृपात् । कथंभूतात् पुंडरीके इव कमले इवेक्षणे नयने यस्य तस्मात् । द्विजवरैर्ब्राह्मणश्रेष्ठैः स्वेच्छया गृहीतः स्वीकृतः कोषोऽर्थसंचयो यस्य स नृपवंशः । कथमिव पुंडरीकेक्षणाद्विष्णोर्द्विजवरेण ब्रह्मणा स्वेच्छया गृहीतः कोषः कुड्मलो यस्य स नाभिपद्म इव । सर्ववेदप्रवर्तकत्वाद् द्विजश्रेष्ठत्वं ब्रह्मणः । 'कोषोऽस्त्री कुड्मले । जातिकोशेऽर्थसंघात' इति मेदिनी । उपमालंकारः । साधारणधर्मश्च द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषत्वम् । रत्नानां स्वजातिश्रेष्ठानामाकरात्खनेर्नृपात्पक्षे रत्नाकरात्सागरात् लक्ष्मीः पुरःसराग्रगामिनी यस्य स नृपान्वयो लक्ष्म्यालंकृत इत्यर्थः पक्षे लक्ष्मीः पुरःसरा प्रथममुत्पन्ना यस्य सः । आहिताग्न्यादित्वात्परानिपातः । रत्नानां

---

१ 'महीभार.'

वाहनयोग्यः सागर इव सगरप्रभावात्, दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरान्निर्जगाम राजवंशः । यस्मादविनष्टधर्मधवलाः प्रजासर्गा इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजोनिधेः, विग्र-

---

स्वजातिश्रेष्ठानां संचयः पक्षे रत्नसंचयश्चतुर्दश रत्नानीव । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इति मेदिनी । 'पुरःसर' इति रूपं पुरःपूर्वकात्सरतेः 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इत्यनेन टप्रत्यये निष्पन्नम् । 'संचय' इति संपूर्वकाच्चेः 'एरच्' इत्यनेनाच् । देवासुरैर्मथ्यमानात्सागराच्चतुर्दश रत्नानि प्रादुर्बभूवुरिति भागवते । उदयस्थानात्समुन्नतेः स्थानात्पुष्पभूतेः पक्षे पूर्वपर्वताद् । 'उदयस्तु पुमान्पूर्वपर्वते च समुन्नतौ' इति मेदिनी । गुरव उपदेष्टारः बुधा विद्वांसः कवयः काव्यनिर्मातारः कलावन्तो नृत्यादिकलाप्रवीणास्तेजस्विनः शूरा भूनन्दना राजानः प्राया बहुला यस्मिन् स नृपवंशः । पक्षे गुरुर्बृहस्पतिः बुधः सौम्यः कविः शुक्रः कलावांश्चन्द्रो तेजस्वी सूर्यः भूनन्दनः मंगलः प्राया बहुला यस्मिन् स ग्रहगण इव तारकासमूह इव । सगर इव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य तस्मात्पुष्पभूतेः पक्षे सगरस्यापत्यानि पुमांसः सगराः तेषां प्रभावात्सामर्थ्यात् । सगरशब्दाद् 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' अनेन सूत्रेणाञि तद्राजकत्वाद्बहुत्वे लुक् । अस्य जनपदवाचकत्वं कल्प्यमन्यथा सगरेण सागरस्यानिर्मितत्वादसंगतेयमुपमा स्याद् । कपिलापहृताश्वैः सगरपुत्रैरुत्खातः सागर इति महाभारते वनपर्वणि । महाभागो भुवः पालनमुद्यमार्थं गतागतं विदधतीनां नावां भारश्च तस्य वाहनस्य धारणस्य योग्यः । अनेन कविकाले समुद्रतो वाणिज्यमासीदिति ज्ञायते । शूराद्वीरात्पक्षे तन्नामकाद्यदुवंशपूर्वजात् । दुर्जयं जेतुमशक्यमजय्यं यद्बलं सामर्थ्यं तेन युक्तः पक्षे दुर्जयेन दुरभिभवेनार्थाद्भगवता श्रीकृष्णेन बलेन बलरामेण च सनाथो हरिवंशो यादववंश इव । **यस्मादिति** । यस्माद्राजानोऽजायन्तेत्यन्वयः । कृतमुखात्कुशलाद्यस्मात् । 'कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि' इत्यमरः । अविनष्टो धर्मो येषां तादृशान् धवान् धूर्तान् लान्ति स्वीकुर्वन्ति ते धर्मनिरतधूर्तग्रहणे बद्धादरा इत्यर्थः । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते' इति मेदिनी । अथवाऽविनष्टेन धर्मेण धवलाः शुभ्रा यशस्वन्त इति यावत् । कथमिव ' कृतमुखात्कृतयुगारंभादविनष्टेन पूर्णेन धर्मेण धवलाः प्रजासर्गा इव । धर्मो हि चतुष्पात् स च कृतयुगे परिपूर्ण आसीत्तदनुरोधेनाविनष्टेति विशेषणम् । अग्रे च प्रतियुगं तस्यैकैकः पादो नष्टः । धर्मस्य चतुष्पात्त्वं श्रीहर्षेण नलवर्णने प्रदर्शितम् । 'पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे' इति । तेजसां निधेर्यस्माद्राज्ञःपक्षे तेजोनिधेः

---

१ 'प्रभवात्'.

ह्व्याप्तदिङ्मुखा गिरय इव भूभृत्प्रभवात्, धरणिधारणक्षमा दि-
ग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन्पातुमुद्यता जलधरा इव घनागमात्,
इच्छाफलदायिनः कल्पतरव इव नन्दनात्, सर्वभूताश्रया विश्वरूप-
प्रकारा इव श्रीधरादजायन्त राजानः ।

२ तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेणोदपादि हूणहरिणकेसरी सिन्धुरा- 5
जज्वरो गुर्जरप्रजागरो गान्धाराधिपगन्धद्विपकूटपाकलो लाटपाटवपा-
टच्चरो मालवलक्ष्मीलतापरशुः प्रतापशील इति प्रथितापरनामा प्र-

सूर्यात् । प्रतापेन तेजसा पराक्रमेणेत्यर्थ आक्रान्तं भुवनतलं यैस्ते राजानः
पक्षे प्रतापेन तापेनाक्रान्तं भुवनतलं यैस्ते किरणाः । 'प्रतापस्तापतेजसोः' इति
मेदिनी । भूभृतां राज्ञां भूधराणां च प्रभवाज्जन्ममूलाद् । विग्रहेण समरेण
देहेन च व्याप्तानि दिङ्मुखानि यैस्ते राजानो गिरयश्च । ब्रह्मकरात्परब्रह्मचिन्त-
कात्पक्षे प्रजापतेः । ब्रह्मकरोतीति ब्रह्मकर इति व्याख्यानमसंगतमणापत्तेः ।
धरण्याःपृथ्व्या धारणे वहने क्षमाः समर्था दिग्गजा इव । नृपपक्षेप्येवमेव ।
' सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामा-
न्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतंगजाः ' इति पालकाप्यः । घनो
दृढ आगमः शास्त्रं यस्य तस्माद्यस्मात्पक्षे वर्षाकालात् । उदधीन् पातुं रक्षितुं
प्राशितुं च । वर्षाकाले हि मेघाः समुद्रोपरि लंबमाना जलपानायागता इति
तर्कयित्वेयमुपमा । नन्दयति संतोषयति सुहृदः स नन्दनस्तस्मात्पक्षे तन्नामका
त्स्वर्गोद्यानात् । नन्दनेत्यत्र ' नन्दि ग्रहिपचादिभ्य० ' इत्यनेनल्युः । इच्छायाः
फलं ददति ते कल्पतरव इव । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य ' इत्यनेन णिनिः ।
श्रीधराद्राजलक्ष्म्या आधारात्पक्षे विष्णोः । सर्वेषां भूतानां प्राणिनामाश्रया अथवा
सर्वेषां भूतानां पंचमहाभूतानामाश्रया विश्वरूपप्रकारा इव । गीतायां हि विश्व-
रूपदर्शनवेलायामर्जुनेन सर्वभूतानि तत्र दृष्टानि तदनुरोधत इयमुपमा ।

तेष्विति । हूणा राजविशेषा एव हरिणा मृगास्तेषां केसरी तद्घातको
मृगराजः सिंधुराजस्य ज्वरः संतापकः गुर्जराणां तद्देशनृपाणां प्रजागरो निद्रा-
नाशः । गान्धाराणामधुना ' कंदाहार ' इति प्रसिद्धानां देशानामधिप एव
गंधद्विपो मत्तगजस्तस्य कूटपाकलः त्रिदोषजो ज्वरः । ' पित्तज्वरः पाकलोऽस्य
कूटपूर्वस्त्रिदोषज ' इति त्रिकाण्डशेषः । यद्यपि कूटपाकलशब्दो हस्तिज्वर-

---

१ ' प्रसवात् '. ' प्रभावात् '. २ ' द्विपपाकलः ', 'द्विपकूटहस्तिज्वरः
पाकलः '

भाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः । यो राज्याङ्गसङ्गीन्यभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि । यः परकीयेणापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेनालज्जत जीवितेन । यः करधृतधौतासिप्रतिबिम्बितेनात्मनाप्यदूयत समितिषु सहायेन, रिपूणां पुरः प्रधनेषु धनुषापि नमता । यो मानी मानसेनाखिद्यत । यश्चान्तर्गतापरिमितरिपुशल्यशङ्कुकीलितामिव निश्चलामुवाह राजलक्ष्मीम् । यश्च सर्वासु दिक्षु समीकृततटावटविटपाटवीतरुतृणगुल्मवल्मीकगिरिगह्वरैर्दण्डयात्रापथैः पृथुभिर्भृत्योपयोगाय व्यभजतेव वसुधां बहुधा । यं चालब्धयुद्धदोहदमात्मीयोऽपि सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः । यस्य 5

वाची तथापि गन्धद्विपपदसंनिधानाज्ज्वरमात्रवाच्येव । 'विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग् विशेषणत्वे विशेष्यमात्रपरत्वम्' इति न्यायात् । लाटानां पाटवस्य कौशलस्य पाटच्चरश्चोरः । पाटवशब्दः पटुशब्दाद् 'इगन्ताच्च लघुपूर्वाद्' इत्यनेन भावेऽणि निष्पन्नः । पाटच्चर इति पाटयन् नाशयंश्चोरयतीति पाटच्चर इति पृषोदरादित्वात्साधुः । मालवस्य मालवाधिपस्य लक्ष्मीरेव लता तस्याः परशुः कुठारः । प्रथितं प्रसिद्धमपरमन्यन्नाम यस्य सः । राज्यांगस्य राज्यशरीरस्य संगः संबन्धो विद्यते येषां तानि धनानि मलानीव मुमोच । स्नानेन मलनाशो भवति तद्वदनेनापि राज्याभिषेकवेलायां मलभूतानि धनान्युत्सृष्टानि । अनेन दानवेलायां धनेऽनासक्तिः सूच्यते । परकीयेण शत्रुसंबंधिना रणमुखे समराग्रभागे धृतेन कातरस्य भीरोर्वल्लभेन तृणेनेव जीवितेनालज्जत । रणे भीरुः शरणं गच्छंस्तृणं मुखे धत्ते । अस्य तु तृणस्वीकारेण सहैव तादृशं जीवितं लज्जाकरमाभात् । करे हस्ते धृते धौते शुभ्रेऽसौ खड्गे प्रतिबिंबितेनात्मना स्वप्रतिबिंबेनापि प्रधनेषु युद्धेषु सहायेन । समितिषु स्वप्रतिबिंबमपि सहायं नैच्छदित्यर्थः । मानी सगर्वो मानसेऽन्तःकरणे नाखिद्यत खिन्नो न बभूव । अथवा मानी यो मानसेन उच्चपदाकांक्षारूपमनोविकारेणाखिद्यत । यथा रावणः कर्तव्याभावं पश्यन्नखिद्यत तद्वदिति वा । तथा च प्रसन्नराघवे 'लंकेश्वरः खिद्यते' इति । अथ वा "समितिषु सहायेन" इत्यतः "अखिद्यत" इत्यंतमेकं वाक्यम् । यो मानी सगर्वो रिपूणां पुरो नमता सहायेन धनुषापि करणेन मानसेन अधिकरणे तृतीया मनस्यखिद्यत । अन्तर्गतान्यपरिमितानि असंख्येयानि रिपुशल्यानि शत्रुबाणा एव कीलकास्तैः कीलितामिव रुद्धामिव

१ 'बन्धनानि' २ 'अन्तर्गतामपरिमित'.

च वह्निमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुटेषु, मारुतमयो निःश्वसितेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतायां,पञ्चमहाभूतमयो मूर्त इवाहृश्यत निहतप्रतिसामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः। यस्य चासन्नेषु भृत्यरत्नेषु प्रतिबिम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मीः। तथा च यस्य प्रतापाग्निना भूतिः शौर्योष्मणा सिद्धिरसिधाराजलेन वंशवृद्धिः शस्त्रव्रणमुखैः 5 पुरुषकारोक्तिर्धनुर्गुणकिणेन करगृहीतिरभवत्। यश्च वैरमुपायनं विग्र-

---

राज्यलक्ष्मीम्। शत्रुबाणा अस्योपकारका आसन् येन चांचल्यचंचू राज्यलक्ष्मीस्तस्मिन् दृढं स्थितासीदिति भावः। 'संख्याकीलकयोःशंकुः' इति शाश्वतः 'खिळा' इति महाराष्ट्रभाषायाम्। कादंबर्यां तु राज्यलक्ष्म्याः शूद्रके चिरस्थितिरनेनेत्थं वर्णिता। 'अतिचिरकाललग्नमनेककुनृपतिसहस्रसंपर्ककलंकमिव क्षालयन्ती यस्य कृपाणधाराजले चिरमुवास राज्यलक्ष्मीः'। पुनश्च राजानं विशिनष्टि। **यश्चेति**। समीकृतानि समस्थलीकृतानि तटानि तीराणि आवटा गर्ता विटपाः शाखा अटवीतरवो वनवृक्षा तृणं गुल्मानि क्षुद्रवृक्षा वल्मीकानि मृत्कूटा गिरयःपर्वता गहनानि वनानि च येषु तैः। गमनविघ्नकारिणां विध्वंसनेन कृता मार्गा इति तात्पर्यम्। विभजनाय सर्वेषां पदार्थानां समीकरणमावश्यकम्। **यं चेति**। अलब्धोऽप्राप्तो युद्धस्य रणस्य दोहदोऽभिलाषो येन सः। दोहद इति दोहपूर्वकाद्ददातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यनेन के निष्पन्नम्। 'दोहदो गर्भलक्षणे। अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः। सकालानां रिपूणां समुत्सारको नाशकः। 'शेषे' षष्ठी। अन्यथा तृजकाभ्यां कर्तरीति समासनिषेधः स्यात्। याजकादिगणे च समुत्सारकशब्दाभावात्। **यस्य चेति**। हृदयेषु वन्हिमयो वन्हिस्वरूपः संतापकत्वात्, लोचनपुटेषु नेत्रयुगेषु जलमयो रोदनाश्रुप्रवर्तकत्वात्, निःश्वसितेषु दुःखजेषु दीर्घेषु श्वासेषु मारुतमयः, अंगेषु अवयवेषु क्षमामयः पृथ्व्या उपरीतस्ततो लुण्ठनेन धूलिव्याप्तत्वात्प्रस्तरकठिन कायत्वाद्वा, शून्यतायामाकाशमयः अन्यकार्याभावाच्छून्यत्वम्, पंचमहाभूतमयः पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशमयः। सर्वत्रापि 'मयट्' 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यनेन प्रकृतवचनाभावेपि। अतएव यरोऽनुनासिकसूत्रे नागेशेनोक्तम्।'चिन्मयमिति। स्वार्थिकस्तत्प्रकृतवचन इति मयट्। तत्र तदिति वाक्यभेदेन क्वचित् प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावेऽपि मयट्'। अतएव 'तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् तथा' इत्यभियुक्तोक्तिः संगच्छते। मूर्त इव मूर्तिमानिव। 'मूर्त स्याद्०। मूर्तिमत्यपि' इति मेदिनी। प्रतिसामन्तानां शत्रुपक्षीयाणां नृपाणामन्तःपुरेष्ववरोधेषु। **यस्य चेति**। आसन्नेषु समीपस्थेषु भृत्यर-

हमनुग्रहं समरागमं महोत्सवं शत्रुं निधिदर्शनमरिबाहुल्यमभ्युदयमा-
हवाह्वानं वरप्रदानमवस्कन्दपातं दिष्टवृद्धिं शस्त्रप्रहारपतनं वसुधा-
रारसममन्यत। यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयु-
गेन, दिङ्मुखविसर्पिभिरध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, ससुधैः सुरा-
लयैरवतीर्णमिव स्वर्गेण, सुरालयशिखरोद्धूयमानैर्धवलध्वजैः पल्लवि- 5

त्नेषु सेवकश्रेष्ठेषु प्रतिबिम्बितेव संजातप्रतिबिम्बेव तुल्यानि सदृशानि रूपाणि यस्याः सा लक्ष्मीः समलक्ष्यत। अत्रासन्नपदेन बिम्बग्रहणयोग्यत्वं रत्नपदेन योग्यानामेव सत्कारश्च व्यज्येते। **तथेति**। प्रतापः पराक्रम एवाग्निस्तेन भूतिः कल्याणं भस्म वा। शौर्योष्मणा सिद्धिर्योगनिष्पत्तिः। उष्मणा च पाकसिद्धिः 'सिद्धिः स्त्री योगनिष्पत्तिः' इति मेदिनी। असिधाराजलेन खड्गधारोदकेन वंशस्य कुलस्य वृद्धिरभ्युदयः। जलेन च वंशानां वेणूनां वृद्धिः। खड्गाग्रेण हि स्वान्वयस्य संपदनेन संपादितेति भावः। 'वृद्धिस्तुवर्जने। कालांतरे चाभ्युदये स्त्रियामुत्तमयोषिति' इति मेदिनी। शस्त्रव्रणानां शस्त्रक्षतानां मुखैरग्रभागैः पुरुषकारस्य पराक्रमस्योक्तिर्भाषितम्। पराक्रमकथने नान्यापेक्षा व्रणा एव तत्कथका इत्यर्थः। भाषितमपि मुखैर्भवति। धनुर्गुणस्य धनुष्यज्यायाः किणेन 'घट्टा' इतिमहाराष्ट्रभाषायां प्रथितेन व्रणजचिन्हेन करगृहीतिर्हस्तस्वीकारः। अनेन हि तस्य धनुर्विद्यातत्परत्वं लक्ष्यते। तदासक्तस्य हि हस्ते किणो भवति। पक्षे करगृहीतिर्दण्डग्रहणम्। **यश्चेति**। वैरं विरोधम्। 'वीर' शब्दाद्युवादित्वादण् कर्मार्थे। उपायनमुपहारम्। विग्रहं समरम्। समरस्य युद्धस्यागमं प्राप्तिम्। निधिदर्शनं द्रव्यसंग्रहदर्शनम्। अरीणां शत्रूणां बाहुल्यमाधिक्यमभ्युदयमुत्कर्षम्। आहवाय समरायाव्हानं वरप्रदानम्। अवस्कन्दपातमज्ञाताभिगमनं दिष्टस्य भाग्यस्य वृद्धिम्। शस्त्रप्रहारस्य पतनं वसुधाराया: सुवर्णप्रवाहस्य रसमन्यत। **यस्मिन्निति**। निरंतरैर्घनैर्यूपनिकरैर्यज्ञस्तंभैः करणैः कृतयुगेन सत्ययुगेनांकुरितमिव। अंकुराञ्जनयत्यंकरयति 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इत्यनेन णिचि 'नंपुसके भावे क्तः' इत्यनेन क्ते निष्पन्नोऽङ्कुरितशब्दः। यूपा भूमेर्निर्गताः कदल्यंकुरा इव सत्ययुगांकुरा इति कल्पनयेयमुक्तिः। अतो यूपस्य पल्लवरूपत्वाभावादसंगतमिदमिति कल्पना परास्ता। यथा कदल्यंकुरा भूमिमुद्भिद्य बहिरागच्छन्ति तद्वदिमे कृतयुगांकुरा इति भावः। दिशां हरितां मुखेषु विसर्पन्ति प्रसरन्ति तच्छीलैरध्वरधूमैर्यज्ञधूमैः करणैः कलिना कलियुगेन पलायितमिव। यथा पिशाचादयो मन्त्रपूतधूमसंपर्कभीत्या पलायन्ते तद्वदय-

तामिव धर्मेण, बहिरुपरचितविकटसभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोपकरणैर्विभवैर्विशीर्णमिव मेरुणा, द्विजदीयमानैरर्थकलशैः फलितामिव भाग्यसंपदा।

3 तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शंकरस्य, गृहीतपरहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, स्फुरत्तरलतारका रोहिणीव कलावतः, 5 सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः, महाभूभृत्कुलोद्गता गङ्गेव वाहिनीनायकस्य, मानसानुवर्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, सकललोका-

---

मपि यज्ञधूमभीत्या पलायितः। अथवा कृष्णवर्णा दिग्विसर्पिणो धूमा एव पलायमानानि कलिस्वरूपाणीति कल्पना। सुधयाऽमृतेन शुभ्रवर्णचूर्णेन 'चुना' इति प्रसिद्धेन वा सहितैः सुरालयैर्देवगृहैः स्वर्गेण स्वर्लोकेनावतीर्णमिवाध आगतमिव। 'सुधा स्त्री लेपने०। अमृते' इति मेदिनी। स्वर्गे ससुधानि सामृतानि देवगृहाण्यत्रापि शुभ्रचूर्णापरपर्यायसुधालिप्तान्यतः स्वर्गो महीमागतो न्विति कल्पना। सुरालयानां देवगृहाणां शिखरेषूर्ध्वभागेषूद्धूयमानैः कम्पमानैर्धवलैः शुभ्रैर्ध्वजैः पताकाभिर्धर्मेण पल्लवितामिव। पल्लवितेत्ययं शब्दोऽङ्कुरितवज्ज्ञातव्यः। बहिर्बहिर्भाग उपरचिताः कृता विकटा विशाला सभा धर्मशाला सत्रं सदादानं सदैवान्नदानं प्रपा पानीयशाला प्राग्वंशमंडपो हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां निवासार्थं निर्मितो मण्डपस्तैः करणैर्ग्रामैः प्रसूतमिव। एतेषां बाहुल्याद्बहिर्भागेऽन्ये ग्रामा उत्पन्ना न्विति कल्पना। 'सत्रं यज्ञे सदादानाच्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी। 'प्रपा पानीयशालिका' 'प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहाद्' इति चामरः। काञ्चनमयानि सुवर्णमयानि सर्वोपकरणानि येषां तैर्विभवैः संपद्भिः करणैर्मेरुणा विशीर्णमिव विदीर्णमिव। द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीयमानैरर्थकलशैर्धनपूर्णघटैः फलितामिव। घटाकाराणि नारिकेलसदृशानि फलानि भाग्यसंपदः संजातानीति तात्पर्यार्थः।

तस्येति। जन्मान्तरेप्यन्यस्मिञ्जन्मन्यपि सतीव पार्वतीव। दक्षस्य प्रजापतेर्दुहिता सती पितृभवने यज्ञावलोकनायागता। तत्रावमानिताऽऽत्मानमग्निसाच्चकार पार्वतीरूपेणोदियाय शंकरं वव्रे चेति महाभागवते चतुर्थस्य पंचमेऽध्याये। पक्षे सती पतिव्रता। गृहीतमाकर्षितं परहृदयमन्यमानसं वत्सलतया यया सा। लक्ष्मीपक्षे गृहीतपरहृदयेति सुलभम्। लोकगुरोर्लोकाधिपस्य विष्णोश्च।

---

१ 'गृहीतहृदया'

र्चितचरणा त्रयीव धर्मस्य, दिवानिशममुक्तपार्श्वस्थितिररुन्धतीव महामुनेः, हंसमयीव गतिपु, परपुष्टमयीवालापेपु, चक्रवाकीमयीव पतिप्रेम्णि, प्रावृण्मयीव पयोधरोन्नतौ, मदिरामयीव विलासेपु, निधिमयीवार्थसंचयेपु, वसुधारामयीव प्रसादेपु, कमलमयीव कोपसंग्रहेपु, कुसुममयीव फलदानेपु, संध्यामयीव वन्द्यत्वे, चन्द्रमयीव निरुष्मत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणिग्रहणेपु, सामुद्रमयीव परचित्तज्ञानेपु, परमात्ममयीव व्याप्तिपु, स्मृतिमयीव पुण्यवृत्तिपु, मधुमयीव संभाषणेपु, अमृतमयीव तृप्यत्सु, वृष्टिमयीव भृत्येपु, निर्वृतिमयीव सखीपु, वेतसमयीव 5

स्फुरन्त्यौ तरले तारके कनीनिके यस्याः । पक्षे स्फुरन्ती तरला चंचला तारका नक्षत्रं यस्याः सा रोहिणीव । कलावतः कलानिपुणस्य पक्षे चन्द्रस्य । सर्वलोकजननी सर्वासां प्रजानां वात्सल्यान्माता । पक्षे जन्यतेऽनया जननी उत्पादनसाधनं करणे ल्युट् सर्वलोकानां जनन्युत्पादिका । वाहिनीनायकस्य सेनाध्यक्षस्य समुद्रस्य च । महाभूभृद् महानृपो हिमालयश्च तस्य कुल उद्भूतोत्पन्ना । मानसमन्तःकरणं तदाख्यं सरश्च तस्यानुवर्तनं अनुकूलाचरणे तत्र स्थितौ च चतुरा कुशला राजहंसस्य नृपश्रेष्ठस्य पक्षिणश्च । त्रयीव वेदत्रयीव । 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी' इत्यमरः । सकलैर्लोकैरर्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ पक्षे चरणाःशाखा यस्याः सा । दिवानिशं रात्रिंदिवममुक्ता पार्श्वे समीपे स्थितिर्यया सा । महामुनेर्मननान्मुनिर्विचारवांस्तस्याथवा राजर्षेः पक्षे वशिष्ठस्य । आकाशे हि वशिष्ठमपरित्यजन्त्यरुन्धती तिष्ठति तदनुरोधत इदम् । हंसमयीव हंसीव । अत्राप्येव मयट् तादात्म्ये प्रमाणं तु पूर्वमेवोक्तम् । आलापेषु भाषणेषु । प्रावृण्मयीव वर्षाकालमिव पयोधरयोः स्तनयोः पयोधराणां मेघानां चोन्नतौ । मदिरामयीव मद्यमिव विलासेषु शृंगारजेषु विकारेषु । 'यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना' इति विश्वनाथः । मदिरा चाकस्मात्क्रोधादीन् विकाराञ्जनयतीति प्रसिद्धमेव । अर्थानां धनानां संचयेषु संग्रहेषु । वसुधारामयीव सुवर्णधारेव प्रसादेष्वनुग्रहेषु । 'प्रसादोऽनुग्रहे' इति मेदिनी । कोषाणामर्थसंचयानां कुड्मलानां वा । स्त्रीणां पुष्पकलिकासु स्वाभाविकी प्रीतिस्तेन युज्यत इदं वर्णनम् । कुसुममयीव पुष्पाणीव फलानां दानेषु । कुसुमेभ्यो यथा फलानि जायन्ते तद्वदस्याः सकाशाद्भृत्यानां सेवा-

१ 'चक्रवाकमयी'. २ प्रसाददानेषु'.

गुरुषु, गोत्रवृद्धिरिव विलासानाम्, प्रायश्चित्तशुद्धिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव मकरध्वजस्य, व्युत्थानबुद्धिरिव रूपस्य, दिष्टवृद्धिरिव रतेः, मनोरथसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसंपत्तिरिव लावण्यस्य, वंशोत्पत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्तेः, सर्गसमाप्तिरिव सौन्दर्यस्य, आयतिरिव यौवनस्य, अनभ्रवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य, अयशःप्रमृष्टिरिव लक्ष्म्याः, यशःपुष्टिरिव चारित्रस्य, हृदयतुष्टिरिव धर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिव प्रजापतेः, शमस्यापि शान्तिरिव, विनयस्यापि 5

फललाभः। वन्द्यत्वे नमस्कार्यत्वे। निरुष्मत्वे उष्मा गर्व औष्ण्यं च। दर्पणमयीव मुकुर इव प्राणिनि प्राणिनीति प्रतिप्राणि प्रतिप्राणिग्रहणं स्वीकारः प्रतिबिम्बोत्पादनं च। सामुद्रमयीव सामुद्रशास्त्रमिव। परेषां चित्तस्य मनसो ज्ञानेषु। सामुद्रविद्यातोऽन्यदीयस्वभावज्ञानं जायत इति प्रथितम्। 'वेत्ता स्त्रीपुंसयोश्चिन्हं सामुद्रिक उदाहृतः' इति हारावली। परमात्ममयीव ब्रह्मेव व्याप्तिषु। ब्रह्मसर्वव्यापीति वेदान्तराद्धान्तः। अस्या अपि कार्यार्थं सर्वत्र गमनेन सर्वत्र व्याप्तिः। तृष्यत्सु तृष्णापीडितेषु अमृतमयीव सुधेव। जलादिदानेन तेषां तृष्णाशमकत्वात्। वृष्टीमयीव वृष्टिरिव सेवकेषु सदैव धनवर्षणात्। निर्वृतिमयीव चित्तस्वास्थमिव सखीषु वयस्यासु। तन्मानसमोदजनकत्वात्। वेतसमयीव नम्रत्वाद् गुरुषु श्वश्र्वादिवृद्धेषु। विलासानां गोत्रस्य कुलस्य वृद्धिरिव। प्रायश्चित्तशुद्धिरिव पवित्रीकरणमिव स्त्रीत्वस्य स्त्रीजातेः। अनया निखिला स्त्रीजातिः पवित्रिता। आज्ञासिद्धिरिव। अमोघमस्त्रं नु मदनस्येति तात्पर्यार्थः। व्युत्थानबुद्धिरिवेति। व्युत्थानं समाधेश्चलनम्। स्वाधिक्यसंपादनाय समाधिमाश्रितस्य रूपस्य समाधेरवतरणवेलायां जायमानं ज्ञानमित्यर्थः। रतेर्मदनभार्याया दिष्टस्य भागधेयस्य वृद्धिरिव। मृतो मदनः कदाचिदनया साधनभूतयोज्जीवेतेति रतेर्भाग्यवृद्धिः। रामणीयकस्य रमणीयशब्दाद् 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' इत्यनेन भावे वुञ्। अनुरागस्य प्रेम्णो वंशोत्पत्तिरन्वयसंभूतिः। सर्गसमाप्तिरुत्पत्तेः समाप्तिः पराकाष्ठेत्यर्थः आयतिरुत्तरकाल इव यौवनस्य तारुण्यस्य। युवादित्वादण् भावे। अनभ्रवृष्टिः अभ्रेण सहिता वृष्टिरभ्रवृष्टिर्न तथाऽनभ्रवृष्टिः सा चाश्चर्यजनिका पुण्यवल्लभ्या च। वैदग्ध्येनेयं पुण्यतो लब्धाश्चर्यकारिणी। वैदग्ध्यं तस्यामतीवेति तात्पर्यम्। लक्ष्म्या अयशसः 'यः सुन्दरस्तद्वनिता

---

१ दिष्टि'. २ 'सौभाग्यस्य, उत्पत्तिभूमिरिव कान्तेः'. ३ 'शुद्धि'

विनीतिरिव, आभिजात्यस्याप्यभिजातिरिव, संयमस्यापि संयतिरिव, धैर्यस्यापि धृतिरिव, विभ्रमस्यापि विश्रान्तिरिव यशोवती नाम महादेवी प्राणानां प्रणयस्य विस्रम्भस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत् । यास्य वक्षसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास ।

4 निसर्गत एव च स नृपतिरादित्यभक्तो बभूव । प्रतिदिनमुदये दिनकृतः स्नातः सितदुकूलधारी धवलकर्पटप्रावृतशिराः प्राङ्मुखः क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानुलिप्ते मण्डलके पवि- 5

कुरूपा । या सुन्दरी सा पतिरूपहीना । यत्रोभयं तत्र दरिद्रता च । विधेर्विचित्राणि विचेष्टितानि ' इत्यादिरूपेण कविभिरुक्ताया अपकीर्तेः प्रमृष्टिः शोधिका नाशिका । अनुरूपभर्तृगामिन्यपि लक्ष्मीयुतेत्यर्थः । चारित्र्यं पातिव्रत्यम् । सौभाग्यस्य परमाणूनां सूक्ष्मावयवानां सृष्टिरुत्पत्तिः । प्रथमतो ब्रह्मणा सौभाग्यमुत्पिपत्सुनेयमेव निर्मितेति भावः । ' जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ' । आभिजात्यं कुलीनत्वम् । विभ्रमस्य दयितागमने बाहुमूलादीनां व्यक्तीकरणरूपभावस्य विश्रान्तिस्त्वरा । विस्रम्भस्य विश्वासस्य । नरकान् कुंभीनसादीन् जयति सः । ' क्विप् च ' इत्यनेन क्विप् । पक्षे नरकासुरं जितवतो नारायणस्य । ललास शुशुभे आलिलिंग वा ।

निसर्गत इति । निसर्गत एव स्वभावत एव । दिनकृतः सूर्यस्योदये सिते शुभ्रे दुकूले क्षौमजे वसने धरति सः । धवलेन शुभ्रेण कर्पटेन शिरोवेष्टनवस्त्रेण प्रावृतं वेष्टितं शिरो येन सः । यद्यपि कर्पटशब्दः स्वामिमतेन द्रवद्रव्यं येन पूयेत तद्वाचको मुकुटमतेन मलिनवसनखण्डवाचकोऽन्येषां च मतेन करधृतवस्त्र (हातरुमाल) वाचकस्तथाप्यत्र शिरोवेष्टनवाचको ग्राह्यः । बाणकाले दुकूलेन शिरोवेष्टनपद्धतिः स्नानोत्तरमासीत् । तेनैव कादम्बर्यां स्नानोत्तरमित्थं वर्णितः शूद्रकः ' अतिधवलजलधरच्छेदशुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृतशिरोवेष्टनः ' । कादम्बरीवर्णनेन हर्षचरितरचनाकाले न तादृशी प्रतिभा बाणस्यासीदिति सुव्यक्तम् । पद्मरागाणां माणिक्यानां पात्र्यां भाजने निहितेन स्थापितेन स्वहृदयेनेव स्वमानसेनेव यथा मनः सूर्यानुरक्तं तद्वदनुरक्तेन रक्तकमलषण्डेन रक्तकमलसमूहेनार्चां पूजां ददौ । अर्घ्यमिति पाठः समीचीनः । प्रत्यूषसि प्रभाते मध्यंदिने मध्यान्हे दिनान्ते सायंकाले । एतेन तदा त्रिः संध्यावंदनपद्धतिरासीदिति ज्ञायते । प्राध्वं सनम्रं प्रयतेन पवित्रेण मनसा । ' पवित्रः प्रयतः पूत ' इत्यमरः । जञ्जपूको भृशं जपासक्तः । जप-

त्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव सूर्यानुरक्तेन रक्तकमलषण्डेनार्चां ददौ। अजपच्च जप्यं सुचरितः प्रत्युषसि मध्यंदिने दिनान्ते चापत्यहेतोः प्राध्वं प्रयतेन मनसा जञ्जपूको मंत्रमादित्यहृदयम्।

5 भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां मनांसि। यतः। स राजा कदाचिद्ग्रीष्मसमये यदृच्छया सितकरकरासितसुधा- 5 धवलस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप। पार्श्वे चास्य द्वितीयशयने देवी यशोवती शिश्ये। परिणतप्रायायां तु श्यामायाम्, आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्ये लिलङ्घिषमाणे सीदत्तेजसि तारकेश्वरे, कराग्रस्पृष्टकुमुदिनीप्रमोदजन्मनि शशधरस्वेद इव गलत्यतिशीतलेऽवश्यायपयसि, मधुमदमत्तप्रसुप्तसीमन्तिनीनिःश्वासाहतेषु संक्रान्तमदेष्विव घूर्णमाने- 10

धातोर्यङि 'यजजपदशां यङः' इत्यनेनोक्तप्रत्ययः। जपधातोर्हि 'लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्' इति सूत्रेण गर्हायामेव यङो विधानाज्जपासक्तिद्योतकः प्रयोगश्चिन्त्यः। भृशाद्यर्थे तस्माद्यङोऽनुत्पत्तेः। आदित्यहृदयमिति मंत्रनाम।

भक्तेति। अर्थान्तरन्यासः। ग्रीष्मसमय इत्यनेन बहिः स्वापकारणमूष्मातिशयरूपं व्यंजितम्। यदृच्छया स्वैरितया। 'यदृच्छा स्वैरिता' इत्यमरः। सितकरस्य चंद्रस्य करैः किरणैः सुधया चूर्णविशेषेण च धवलः शुभ्रः। स्वयं शुभ्रोपि चंद्रकिरणैर्विशेषतो धवल इत्यर्थः। पार्श्वे च समीपे द्वितीयशय्यायां पृथक् शय्यायाम्। पृथक् शय्या हि नारीणां स्वापे योग्या। 'नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं न च सुप्यात्तया सह' इति वचनात्। श्यामायां रात्रौ। 'श्यामा स्याच्छारिवा निशा' इत्यमरः। आसन्नया समीपागतया प्रभातवेलया विलुप्यमानं नाशितं लावण्यं कान्तिर्यस्य तस्मिन्। लिलङ्घिषमाणे दूरं जिगमिषौ सीदन्नश्यत्तेजो यस्य तस्मिंस्तारकेश्वरे चन्द्रे सति। रात्र्यास्तुरीययामावसान इति तात्पर्यार्थः। कराग्रैः किरणाग्रैः स्पृष्टायाः कुमिदिन्याः प्रमोदस्यानंदस्य जन्म यस्मादिति चन्द्रविशेषणमेतत्। अथवा कराग्रस्पृष्टायाः कुमुदिन्याः प्रमोदाज्जन्म यस्य तस्मिन्नवश्यायपयसीत्यर्थः। परं चंद्रे गन्तुकामे कुमुदिन्याः प्रमोदवर्णनमसंगतमतः पूर्वोक्तार्थ एव युक्तः। शशधरस्य चंद्रमसः स्वेद इव घर्म इव अवश्यायपयसि नीहारोदके गलति सति। शिशिरस्वेद इति पाठो न मनोरमः। ग्रीष्मर्तौ स्वेदोत्पत्त्योष्माधिक्यस्यैवानुभवसिद्धत्वात्। मधुनो मद्यस्य मदेन मत्तानां प्रसु-

---

१ 'अर्घम्'

ष्वन्तःपुरप्रदीपेषु, राजनि च विमलनखप्रतिबिम्बिताभिः संवाह्य-
मानचरण इव तारकाभिः, विस्रब्धप्रसारितैर्दिगङ्गनानामिवार्पितैरङ्गैर्म-
धुसुगन्धिभिः स्वहस्तकमलतालवृन्तवातैरिव श्वसितैर्मुखश्रिया वीज्यमाने,
विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशेखरेणेव रतिकेलिकचग्रहलम्बितेन
प्रतिमाशशिबिम्बेन विराजिते स्वपति, देवी यशोवती सहसैव 5
'आर्यपुत्र, परित्रायस्व परित्रायस्व' इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहर-
न्तीव परिजनमुत्कम्पमानाङ्गयष्टिरुदतिष्ठत् ।

6 अथ तेन सर्वस्यामपि पृथिव्यामश्रुतपूर्वेण किमुत देवीमुखे
परित्रायस्वेति ध्वनिना दग्ध इव श्रवणयोरेकपद एव निद्रां तत्याज

मानां निद्रितानां सीमन्तिनीनां प्रमदानां निश्वासैराहतेषु ताडितेष्वत एव संक्रान्तः समागतो मदो येषां तेषु । मद्यमत्तकामिनीश्वाससंपर्कान्मदोऽपि दीपेष्वागत इति भावः । घूर्णमानेषु भ्रममाणेषु । प्रदीपा अपि मद्यमत्तचिन्हानि प्रकटयामासुरिति तात्पर्यार्थः । विमलेषु स्वच्छेषु नखेषु प्रतिबिम्बिताभिस्तारकाभिर्नक्षत्रैः संवाह्यमानौ चरणौ यस्य तस्मिन् । विस्रब्धं निर्भयं प्रसारितैर्विस्तारितैः दिगंगनानामिव दिग्भार्याभ्य इवार्पितैर्दत्तैरंगैरवयवैरुपलक्षिते । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । मुखश्रिया मुखकान्त्या कर्तृभूतया मधुना मद्येन सुरभिभिः सुगन्धिभिः श्वासितैः श्वासैः स्वस्यात्मनो हस्तकमलं हस्तस्थितमरविन्दमेव व्यजनं तस्य वातैरिव वीज्यमाने। विमले स्वच्छे कपोलस्थले गण्डस्थले स्थितेन प्रतिमाशशिनः प्रतिबिम्बशशिनो बिम्बेन । विमलपदं बिम्बग्रहणसामर्थ्यं द्योतयति।कथंभूतेन रतिकेलिः सुरतक्रीडा तस्यां कचग्रहणे लम्बितो गण्डस्योपर्यागतस्तेन कुसुमशेखरेणेव पुष्पगुच्छेनेव विराजन्ती शोभमाना । विराजित इति राज्ञो विशेषणं वा । स्वपन्तीत्यपपाठः । गणकार्यमनित्यमिति न्यायेन वा साधुः । सहसैवातर्कितमेव । परित्रायस्व रक्ष । भूषणरवेणालंकारशब्देन संभ्रमचलनादलंकारशब्दः । व्याहरन्तीवाव्हयन्तीव । उत्कम्पमाना वेपमाना अंगयष्टिः शरीरयष्टिर्यस्याः सा ।

अथ तेनेति । पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वो न तथाऽश्रुतपूर्वस्तेन । 'सुप्सुपा' इत्यनेन समासः । दग्ध इव ज्वलित इव । एकपदे झटिति । गाढनिद्रः केनचिदंगारादिना दह्येत चेत्तूर्णमुत्तिष्ठति । कोपेन क्रोधेन कम्पमानेन वेपमानेन दक्षिणकरेणापसव्यहस्तेनाकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव कर्णोपरिस्थापितेन कमलेनेव । एतेन तस्य खड्गनिष्कोषणे निरायासत्वं दर्शितम् । अच्छा स्वच्छा धारा निशि-

राजा । शिरोभागाच्च कोपकम्पमानदक्षिणकराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छताच्छधारेण धौतासिना सीमन्तयन्निव निशाम्, अन्तरालव्यवधायकमाकाशमिवोत्तरीयांशुकं विक्षिपन्वामकरपल्लवेन, करविक्षेपवेगगलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा भ्रमता दिक्षु कनकवलयेन विराजमानः, सत्वरावतारितवामचरणाक्रान्तिकम्पितप्रासादः, पुरःपतितेनासिधारागोचरगतेन शशिमयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः, लक्ष्मीचुम्बनलग्नताम्बूलरसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन चातिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन्पर्यन्तानाशानाम्, बद्धान्धकारया त्रिपताकया भ्रुकुट्या पुनरिव त्रियामां परिवर्तयन्, 'देवि, न भेतव्यं न भेतव्यम्' इत्यभिदधानो वेगेनोत्पपात । सर्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुर्यदा नाद्राक्षीत्किंचिदपि तदा पप्रच्छ तां भयकारणम् ।

ताग्रभागो यस्य तेन । 'धारा० । खड्गादेर्निशिते मुखे' इति मेदिनी । सीमन्तयन् द्विधाकुर्वन् । खड्गचालनेन तत्तेजसा तमो द्विधाभूतमिवाभात् । अन्तरालेऽभ्यन्तरे व्यवधायकमपवारकमाकाशमिव । एतेन वस्त्रस्य सौक्ष्म्यं द्योतितम् । **वामेति** । दक्षिणहस्ते खड्गस्य सत्वाद्वामेन वस्त्रक्षेपणम् । करस्य विक्षेपस्य प्रेरणाया वेगाद् गलितेन पतितेन हृदयेनेव मानसेनेव भयस्य भीतेर्निमित्तानि कारणान्यन्विष्यति मार्गयति तेन दिक्षु आशासु भ्रमता कनकवलयेन सुवर्णकंकणेन विराजमानः शोभमानः । वर्तुलो भूमौ पदार्थः पतित इतस्ततो भ्रमतीति हि प्रत्यक्षम् । सत्वरं तूर्णमवतारितस्याधोनिवेशितस्य वामचरणस्य सव्यपादस्याक्रान्त्या कम्पितः प्रासादो राजगृहं येन सः । असिधारायाः खड्गाग्रभागस्य गोचरं वशं गतेन खण्डितेन त्रुटितेन हारेण मुक्ताहारेण शशिमयूखमण्डलेन चंद्रकिरणसमूहेनेव राजमानः शोभमानः । लक्ष्म्याश्चुम्बनं तया कृतं चुम्बनं तेन लग्नः संलग्नस्ताम्बूलरसस्तेन रञ्जिताभ्यामिव रक्ताभ्यामिव । चुम्बनस्थानेषु नेत्रस्य ग्रहणं प्रसिद्धमेव । वर्णितं चैतदाचार्यगोवर्धनैः । 'मा वम संवृणु विषमिदमिति सातङ्कं पितामहेनोक्तः । प्रातर्जयति सलज्जः कज्जलमलिनाधरः शंभुः' । अत्र च पार्वत्या नेत्रचुम्बनेनेशस्य कज्जलमलिनाधरत्वं वर्णितम् । तिस्रः पताका ध्वजा यस्यास्तया । भ्रुकुटेस्त्रिधा परिवर्तनेन त्रियामां रात्रिं पुनरिव परिवर्तयन् आनयन् ।

---

१ 'कर्णोत्पलादिव'. २ 'अन्वेषणाय'.

7 अथ गृहदेवतास्विव प्रधावितासु यामिकिनीषु, प्रबुद्धे च समीपशायिनि परिजने, शान्ते च हृदयोत्कम्पकारिणि साध्वसे सा समभाषत—'आर्यपुत्र, जानामि स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलान्निर्गत्य द्वौ कुमारकौ, तेजोमयौ, बालातपेनेव पूरयन्तौ दिग्भागान्, वैद्युतमिव जीवलोकं कुर्वाणौ, मुकुटिनौ, कुण्डलिनौ, अङ्गदिनौ, कवचिनौ, 5
गृहीतशस्त्रौ, इन्द्रगोपकरुचा रुधिरेण स्नातौ, उन्मुखेनोत्तमाङ्गघटमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणम्यमानौ, कन्ययैकया च चन्द्रमूर्त्येव सुषुम्णरश्मिनिर्गतयानुगम्यमानौ, क्षितितलमवतीर्णौ । तौ च मे विलपन्त्याः शस्त्रेणोदरं विदार्य प्रवेष्टुमारब्धौ । प्रतिबुद्धास्मि चार्यपुत्रं विक्रोशयन्ती वेपमानहृदया ' इति । 10

8 एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्म्याः प्रथमालाप : प्रथयन्निव स्वप्नफलमुपतोरणं रराण प्रभातशङ्खः । भाविनीं भूतिमिवाभिदधाना दध्वनुरमन्दं दुन्दुभयः । चक्राण कोणाहतानन्दादिव प्रत्यूष-

---

अथेति । यामिकिनीषु जागरिकासु । रात्रौ नृपप्रासादे जाग्रतो जनाः संरक्षणाय नियुक्ताः सन्ति । समीपं निकटमर्थादन्तःपुरस्य बहिर्द्वारे शेते तस्मिन् प्रबुद्धे जागरिते । हृदयस्य मनस उत्कम्पं वेपनं करोति तच्छीले साध्वसे भये शान्ते नष्टे सति । सवितुः सूर्यस्य मण्डलात्परिधेर्निर्गत्य बहिरागत्य । बालातपेन कोमलकिरणैर्दिग्भागान्दिशां प्रदेशान् पूरयन्तौ व्याप्नुवन्तौ वैद्युतमिव विद्युत्संबंधिनमिव । अंगदिनौ केयूरवन्तौ । इन्द्रगोपक इव ताम्रवर्णमृगकीटक इव रुक् कान्तिर्यस्य तेनोन्मुखेनोर्ध्वावलोकिना । सुषुम्णरश्मेरमृतमयकिरणान्निर्गतया बहिरागतया । विलपन्त्या मे विलपन्तीं मामनादृत्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इत्यनेनानादरे षष्ठी । विदार्य भित्त्वा ।

एतस्मिन्नेवेति । स्वप्नफलं प्रथयन्निव स्वप्नोऽवश्यं भावीति सूचयन्निव । उपतोरणं बहिर्द्वारोपरि । विभक्त्यर्थे उपेत्यनेनाव्ययीभावः । प्रातर्दृष्टः स्वप्नः सद्यः फलद इति धर्मशास्त्रमतश्च स्वप्नोऽयमवश्यं सफलो भवेदिति सूचयितुमिदं वर्णनम् । अमन्दमुच्चैः । कोणो वादनदण्डस्तेन आहतं ताडनं तस्यानन्दात् । प्रत्यूषनान्दी प्राभातिकी भेरी । प्रबोधमंगलपाठकाः प्रातर्नरपतिप्रबोधनार्थं गायन्तो बन्दिनः । वल्लभः प्रियो यस्तुरंगस्तस्य मन्दुरामंदिरं शाला । मन्दुराशब्द एव वाजिशालावाच्यपि तुरंगपदसान्निध्याच्छाला मात्रवाचकः । विशिष्ट-

नान्दी। जयजयेति प्रबोधमङ्गलपाठकानामुच्चैर्वाचोऽश्रूयन्त। पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरामन्दिरे मन्दमन्दं सुप्तोत्थितः सप्तीनां कृतमधुरहेषारवाणां पुरश्च्योतत्तुषारसलिलशीकरं किरन्मरकतहरितं यवसं वक्त्रापरवक्त्रे पपाठ—

‘ निधिस्तरुविकारेण सन्मणिः स्फुरता धाम्ना। 5
शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके ॥ ३ ॥
अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवो जलागमम्।
शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः ’ ॥ ४ ॥

9 नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेनान्तःकरणेन तामवादीत्—‘देवि, मुदोऽवसरे विषीदसि। समृद्धास्ते गुरुजनाशिषः। पूर्णा नो 10 मनोरथाः। परिगृहीतासि कुलदेवताभिः। प्रसन्नस्ते भगवानंशुमाली।

वाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणत्वे विशेष्यमात्रपरत्वमिति न्यायात्। सुप्तं निद्रा। ‘ नंपुसकेभावे क्तः ’ इत्यनेन क्तः। तस्मादुत्थितः। अश्ववादौ सुप्तः पश्चादुत्थितः। अस्मिन्पक्षेऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः। सप्तीनां हयानाम्। च्योतत्तुषाराणां पतद्धिमानां सलिलैः शीकरमार्द्रं मरकतमिव गारुत्मतमिव हरितं हरिद्वर्णं यवसं तृणं किरन् क्षिपन्। वक्त्रापरवक्त्रे। वक्त्रं भाव्यर्थसूचकः छंदोविशेषः - अपरवक्त्रा तन्नामकं मात्रावृत्तम्। ‘वक्त्रमास्ये छंदसि च’ इति हेमचंद्रः। उभयोराख्यायिकायामत्यावश्यकत्वम्। तथाचाग्निपुराणे। ‘ उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र सा चूर्णिकोत्तरा। वक्त्रं चापरवक्त्रं च यत्र साऽऽख्यायिका मता ’।

निधिरिति। निधिर्भूमिगतो धनसंचयस्तरुविकारेण वृक्षस्य विशिष्टावस्थानेन सन्मणिः समीचीनं रत्नं स्फुरता विकसता धाम्ना तेजसा शुभागमः शुभस्य प्राप्तिर्निमित्तेन शकुनेन लोके जने स्पष्टमाख्यायते कथ्यते। दीपकालंकारः ॥ ३ ॥

अरुण इति। पुरःसरोऽग्रयायी अरुणो रविमिवातिजवो वेगवान् पवनो वायुर्जलागमं वर्षाकालमिव पूर्वं प्राग् निदर्शनस्य दृष्टांतस्योदयः प्राप्तिर्नृणां शुभमशुभं वा कल्याणमकल्याणं वा कथयति। भाविनावर्थानर्थौ पूर्वमेव शकुनादिना ज्ञायेते इति तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

नरपतिरिति। प्रीयमाणेन संतुष्टेन। स्वमनोरथसूचकवाक्यश्रवणात्तस्यानंदः। मुदोऽवसरे आनंदस्य समये विषीदसि खिद्यसे। अंशूनां किरणानां

---

१ ‘ अतिजडः ’

नचिरेणैवातिगुणवदपत्यत्रयलाभेनानन्दयिष्यति भवतीम्.' इति । अवतीर्य च यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार । यशोवत्यपि तुतोष तेन पत्युर्भाषितेन ।

10 ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कालांशे देव्यां च यशोवत्यां देवो राज्यवर्धनः प्रथममेव संबभूव गर्भे । गर्भस्थितस्यैव च यस्य 5 यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । गुणगौरवक्लान्तेव गात्रमुद्वोढुं न शशाक । कान्तिविसरामृतरसतृप्तेवाहारं प्रति पराङ्मुखीबभूव । शनैः शनैरुपचीयमानगर्भभरालसा च गुरुभिर्वारितापि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेनानीयत । विश्राम्यन्ती सालभञ्जिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिष्वलक्ष्यत । कमललोभानिलीनैरालिभिरिव वृतावुद्धर्तुं नाश- 10 कच्चरणौ । मृणाललोभेन च चरणनखमयूखलग्नैर्भवनहंसैरिव संचार्यमाणा मन्दमन्दं बभ्राम । मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्वपि हस्तावल-

---

माला पंक्तिर्विद्यते यस्य स भगवान् सूर्यः । 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इत्यनेन मत्वर्थीय इनिः । अवतीर्य चन्द्रशालाया इति शेषः ।

तत इति । कालांशे स्वल्पे काले । स्वप्नः सफल इति सूचयितुमिदम् । गर्भे स्थितस्य विद्यमानस्य यस्य राज्यवर्धनस्य । यशसा कीर्त्येव । यशसः पाण्डुत्ववर्णनं कविसंप्रदायानुरूपम् । अतएव विश्वनाथेनोक्तं कविसमये 'यशसि धवलता' इति । गुणानां गौरवेण जाड्येन क्लान्ता पीडितेव गात्रं शरीरमुद्वोढुं धारयितुम् । भारेण पीडितः स्वशरीरधारणेऽप्यसमर्थो भवति । कान्तीनां तेजसां विसरः समूह एवामृतरसस्तेन तृप्तेव । तृप्ताय च पानादि न रोचते । उक्तं च श्रीहर्षेण 'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगंधिः स्वदते तुषारा'। उपचीयमानस्य वर्धमानस्य गर्भस्य भरेण भारेणालसा मन्दा गुरुभिर्वृद्धजनैर्वारितापि निषिद्धापि । कथमपि कष्टेन महाराष्ट्रभाषायां 'कसें तरी' । एतेन तस्या वृद्धजनेष्वादरातिशयो व्यज्यते । विश्राम्यन्ती श्रान्ता विश्रमाय यत्र कुत्रापि तिष्ठन्ती सालभञ्जिकेव पुत्तलिकेव । **कमलेति** । गर्भपीडिता चरणावुद्धर्तुं नाशक्तपरं भ्रमरैः कमलभ्रान्त्या व्याप्तौ तावतोऽसमर्थेति कल्पितम् । मृणाललोभेन बिसलोभेन चरणनखानां मयूखेषु किरणेषु लग्नैः संसक्तैर्हंसैर्मरालैः संचार्यमाणा

---

१ 'धृतौ'.

स्वनलोभेन प्रसारयामास करकमलम्, किमुत सखीषु । माणिक्य-
स्तम्भदीधितीरप्यालम्बितुमाचकाङ्क्ष, किं पुनर्भवनलताः । समादे-
ष्टुमप्यसमर्थासीद्गृहकार्याणि कैव कथा कर्तुम् । आस्तां नूपुरभारखेदितं
चरणयुगलं मनसापि नोदसहत सौधमारोढुम् । अङ्गान्यपि नाशक्नो-
द्धारयितुं दूरे भूषणानि । चिन्तयित्वापि क्रीडापर्वताधिरोहणमुत्क- 5
म्पितस्तनी तस्तान । प्रत्युत्थानेषूभयजानुशिखरविनिहितकरकिसलयापि
गर्वादिव गर्भेणाधार्यत । दिवसं चाधोमुखी स्तनपृष्ठसंक्रान्तेनापत्यदर्श-
नौत्सुक्यादन्तःप्रविष्टेनेव मुखकमलेनैवं प्रथिमाणा ददर्श गर्भम् ।
उदरे तनयेन हृदये च भर्त्रा तिष्ठता द्विगुणितामिव लक्ष्मीमुवाह ।
सख्युत्सङ्गमुक्तशरीरा च शरीरपरिचारिकाणामङ्केषु सपत्नीनां तु 10

गमनाय प्रेर्यमाणा मन्दं मन्दं शनैः शनैर्बभ्राम । हंससदृशीं गतिमाचरन्ती मन्दं जगाम हंसलग्नत्वं कारणं कथितम् । मणिभित्तिषु पतन्ति तासु प्रतिमासु स्वप्रतिबिम्बेष्वपि । श्रान्तो यस्य कस्यापि सहायं ग्रहीतुमुत्कण्ठितो भवति तद्वदियमपि स्वप्रतिमाधारमपेक्षतेति तात्पर्यम् । माणिक्यानां पद्मरागाणां दीधितीरपि किरणान्यप्यालंबितुमाश्रयितुमाचकांक्ष इयेष । भवनलता गृहमध्ये स्थापिता लताः । नूपूरयोर्मंजीरयोर्भारेण खेदितं पीडितम् । पादावसमर्थाविल्यत्र नाश्चर्यमपि तु सौधारोहणकल्पनामपि नासहत । तस्तानं । दीर्घं श्वसितवती । **प्रत्युत्थानेष्विति** । उभयोर्जान्वोरूरुपर्वणोः शिखरयोरग्रयोर्निहितौ स्थापितौ करकिसलयौ यया सा । दिवसमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्तनयोः पृष्ठे संक्रान्तेन पतितेनापत्यदर्शनस्यौत्सुक्यादिच्छयाऽन्तः प्रविष्टेनेव । स्तनयोः पुष्ट्याधिक्यात्कञ्चुक्यामास्थितिस्तेन च तत्र प्रतिबिम्बं युज्यते । अन्यथा साऽस्वीकृत चोलिकेति तर्क्यं स्यात् । सखीनां सहचरीणामुत्संगेष्वंकेषु मुक्तं त्यक्तं शरीरं यया सा । सपत्नीनां समानपतीनां शिरःसूत्तमांगेषु । **अवतीर्ण इति** । सर्वेषामुर्वीभृतां नृपाणां पर्वतानां च पक्षपाताय नृपाणां सहायनाशाय पर्वतानां पतत्रोन्मूलनाय च । 'पक्षो० । बले सखिसहाययोः । चूलिरन्ध्रे पतत्रे च' इति मेदिनी । वज्रस्येन्द्रायुधस्य परमाणुभिः सूक्ष्मैरवयवैरिव । इन्द्रेणोत्पातिनां पर्वतानां पक्षाः स्ववज्रेण छिन्नास्तद्वदयमप्युर्वीभृतां पक्षपाताय वज्रमय इव निर्मित इति तात्पर्यम् । त्रिभुवनस्य त्रिलोक्या धारणे वहने समर्थं शेषस्य तन्नामकस्य सर्पराजस्य फणामण्डलस्य फणासमूहस्योपकरणैः साधनैरिव कल्पितम् । सकलानां भूभृतां राज्ञां पर्वतानां च कम्पं करोति तच्छीलमतएव दिग्गजानामवयवै-

शिरःसु पादौ चकार । अवतीर्णे च दशमे मासि सर्वोर्वीभृत्पक्षपा-
ताय वज्रपरमाणुभिरिव निर्मितम्, त्रिभुवनभारधारणसमर्थं शेषफणा-
मण्डलोपकरणैरिव कल्पितम्, सकलभूभृत्कम्पकारिणं दिग्गजावयवैरिव
विहितमसूत देवं राजवर्धनम् । यस्मिञ्जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य
इवाजायन्त प्रजाः । पूरितासंख्यशङ्खशब्दमुखरं प्रहतपटहशतपटुरवं 5
गम्भीरभेरीनिनादनिर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं मास-
मेकं दिवसमिव महोत्सवमकरोन्नरपतिः ।

11 अथान्यस्मिन्नतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्काले कन्दलिनि कुड्म-
लितकदम्बतरौ तोक्मतृणस्तम्बे स्तम्भिततामरसे विकसितचातकचे-
तसि मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवक्या इव चक्रपाणिर्यशोवत्या 10
हृदये गर्भे च सममेव संबभूव हर्षः । शनैः शनैश्चास्याः सर्वप्रजा-
पुण्यैरिव परिगृहीता भूयोऽप्यापाण्डुतामङ्गयष्टिर्जगाम । गर्भारम्भेण
श्यामायमानचारुचूचुकचूलिकौ चक्रवर्तिनः पातुं मुद्रिताविव पयो-
धरकलशौ बभार । स्तन्यार्थमाननानिहिता दुग्धनदीव दीर्घस्निग्धधवला
माधुर्यमधत्त दृष्टिः । सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिम्णेव गतिरमन्दा · 15

रिव विहितं कृतम् । दिग्गजाः स्वदन्तैः पर्वतान्कम्पयन्ति तदनुरोधेनेदम् ।
नृत्यमय्यः प्रचुरनृत्यवत्यः । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यनेन प्राचुर्ये मयट् ।
पूरितेति । पूरितानां वायुपूर्णानामसंख्यानां शंखानां शब्दैर्ध्वनिभिर्मुखरम् ।
प्रहतानां ताडितानां पटहशतानां ढक्काशतानां पटुः सम्यग् रवो ध्वनिर्यस्मिंस्तम् ।
गंभीरेण दुदुंभीनां भेरीणां निनादेन शब्देन निर्भरमत्यंतं भरितं व्याप्तं भुवनं येन
तम् । प्रमोदेनानंदेनोन्मत्तेन मत्तेन मर्त्यलोकेन मनुजलोकेन मनोहरस्तम् ।
मासम् त्रिंशदहोरात्रम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । **एकं दिवसमिवेति** । उत्स-
वनिमग्नानामचेतितः कालो यात इति ज्ञायतेऽनेन ।

अथेति । कस्मिंश्चित्काले द्वित्रवर्षात्मक इत्यर्थः । कन्दलिनि नवांकुरवति
'कन्दलं त्रिषु कलापेऽप्युपरागे नवांकुर' इति मेदिनी । कुड्मलितः संजातकोरकः
कदंबतरुर्यस्मिंस्तस्मिन् । तोक्मा हरितास्तृणस्तम्बा यवससमूहा यस्मिन् ।
'तोक्मं स्याद्धरिते' इति हैमः । स्तम्भितानि रुद्धानि नष्टानीत्यर्थः तामरसानि
कमलानि यस्मिन् । पर्जन्याधिक्येन कमलध्वंसः । विकसितं प्रफुल्लं चातकचेत-
श्चातकमानसं यस्मिन् । एतादृशे नभसि श्रावणे मासि । मेघागमनेन चातकानंदः ।

यत। मन्दंमन्दं संचरन्त्या निर्मलकुट्टिमनिमग्नप्रतिबिम्बनिभेन गृहीतपादपल्लवा पूर्वसेवामिवारेभे पृथिव्यस्याः। दिवसमधिशयानायाः शयनीयमपाश्रयपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपालयन्ती लक्ष्मीरिवालक्ष्यत। क्षपासु सौधशिखराग्रगताया गर्भोन्माथमुक्तांशुके स्तनमण्डले संक्रान्तमुडुपतिमण्डलमुपरि गर्भस्यश्वेतातपत्रमिव केनापि धार्यमाणमदृश्यत। सुप्तया वासभवने चित्रभित्तिचामरग्राहिण्योऽपि चामराणि चालयांचक्रुः। स्वप्नेषु करविधृतकमलिनीपलाशपुटसलिलैश्चतुर्भिरपि दिक्करिभिरक्रियताभिषेकः। प्रतिबुध्यमानायाश्च चन्द्रशालिकासालभञ्जिकापरिजनो जयशब्दमसकृदजनयत्। परिजनाह्वानेष्वादिशेत्यशरीरा वाचो निश्चेरुः। क्रीडायामपि

मूका अशब्दा मानसौकसो हंसा यस्मिन्। हंसानां तदाऽत्रास्थित्या मूकत्वम्। तथा च विश्वनाथः 'जलधरसमये मानसं यान्ति हंसा' इति। देव्या देवक्याः कृष्णमातुः तस्या अपि भगवन्तं ध्यायन्त्या हृदये गर्भे च सममेव हरिः प्रादुरासीत्। भगवद्ध्याननिमग्ना सा गर्भवत्यासीदिति तात्पर्यार्थः। एतेनेयमुपमा न समीचीनेति परास्तम्। नभसीत्यस्योपमायां न संबन्धः। देवकीगर्भस्य श्रावणेऽसंभवादिति दिक्। प्रजापुण्यैरिव परिगृहीता स्वीकृता आपाण्डुतां पाण्डुरत्वम्। पुण्यस्य शुक्लत्ववर्णनं कविसमयानुरूपम्। तथाचोक्तम्। 'शुक्लत्वं कीर्तिपुण्यादौ कार्ष्ण्यं चार्कीर्त्यघादिषु'। श्यामायमानौ कृष्णवर्णौ चूलिके हस्तिनः कर्णमूले इव चूचुकौ स्तनाग्रौ यस्याः सा। चूचुकस्य चूलिकोपमा काठिन्यकार्ष्ण्यमूलिकेत्यवधेयम्। मुद्रितौ कृतमुद्रा इव। रक्षणार्थं मुद्रां विधाय किमपि स्थाप्यते तद्वदिदमपि। गर्भकाले च कुचाग्रयोः श्यामत्वं वर्णितं वाग्भटेन। 'अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ' इति। 'कर्णमूलं तु चूलिका' इत्यमरः। चक्रवर्तिनो भाविनः पानायेत्यर्थः। स्तन्यार्थं दुग्धार्थं स्तने भवं स्तन्यं दिगादित्वाद्भवार्थे यत्। सकलमंगलगणेनाथौद्विक्पालसमूहेनाधिष्ठितानां गात्राणामवयवानां गरिम्णा गौरवेण गतिर्गमनममंदायत। लोहितादित्वात्क्यष्। नृपश्च देवतांशैर्भवति। तथा च मनुः 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः'। कालिदासोपि 'सुरेंद्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया' इति सुनंदां वर्णितवान्। मन्दं मन्दं शनैः शनैः संचरंत्या अस्या निर्मले हीरकादिरत्नमयेऽतएव स्वच्छे कुट्टिमे निबद्धायां भुवि निमग्नस्य पतितस्य प्रतिबिंबस्य निभेन मिषेण पूर्वसेवां प्रथमसेवामिव। 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' कादंबर्यां तु निर्मलमणिकुट्टिमे पतितं शूद्रकप्रतिबिंबं वसुंधरया प्रतिप्रेम्णेव धृतमिति वर्णितम्। दिवसम्

नासहताज्ञाभङ्गम् । अपि च चतुर्णामपि महार्णवानामेकीकृतेनाम्भसा स्नातुं वाञ्छा बभूव । वेलालतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पर्यटितुं हृदयमभिललाष । आत्ययिकेष्वपि कार्येषु सविभ्रमं भ्रूलता चचाल । संनिहितेष्वपि मणिदर्पणेषु मुखमुत्खाते खड्गपट्टे वीक्षितुं व्यसनमासीत् । उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनुर्ध्वनयः श्रुतावसुखायन्त । पञ्जरकेसरिषु चक्षुररमत । गुरुप्रणामेष्वपि स्तम्भितमिव शिरः कथमपि ननाम । सख्यश्चास्याः प्रमोदविस्फारितैर्लोचनपुटैरासन्नप्रसवमहोत्सवधियेव धवलयन्त्यो भवनं विकचकुमुदकमलकुवलयपलाशवृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानवरतं विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुचुः पार्श्वम् । 5

अत्यंतसंयोगे द्वितीया । शयनं शय्यामधिशयानाया अधितिष्ठंत्याः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यनेन द्वितीया । अपाश्रयः शय्यास्तरणं तस्य पत्रभंगपुत्रिका तदुपरि लिखिता पुत्रिका तस्याः प्रतिमा । विमले स्वच्छे कपोलोदरे गल्लमध्ये गता । विमलेत्यनेन बिंबग्रहणसामर्थ्यम् । प्रसवसमयं प्रसूतिकालं प्रतिपालयंती प्रत्यवेक्षमाणा लक्ष्मीरिव 'जीवन्ती' इति प्रसिद्धा प्रसूतिदेवतेव । क्षपासु रात्रिषु सौधशिखरं चंद्रशालां गताया गर्भस्य अर्भकस्योन्माथेन परिस्फुरणेन मुक्तं त्यक्तमंशुकं वसनं यस्य तस्मिन् । संक्रांतं प्रतिबिंबितमुडुपतिमंडलं चंद्रमंडलं गर्भस्योदरस्थितार्भकस्योपरि केनापि धार्यमाणं श्वेतं शुभ्रमातपत्रं छत्रमिव । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भक' इति मेदिनी । अत्र सौधाग्रगमनं तु लघुना शिबिकादिना न तु स्वयमारोहणम् । गर्भिण्याः सौधाग्रगमनस्य धर्मशास्त्रे निषेधात् 'गर्भिणी कुंजराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्' इति वचनात् । वासभवने शय्यागृहे । **स्वप्नेष्विति** । चतुर्भिरपि दिक्करिभिर्दिग्गजैः करे शुंडादंडे विधृतस्य कमलिन्याः पलाशस्य पत्रस्य पुटस्य पर्णपात्रस्य सलिलैरुदकैरभिषेको मंत्रपूतं जलसिंचनम् । सालभंजिकापरिजनः सौधे स्थापिता मूर्तयः । अशरीरा वाचः अमानुष्यो वाचः । **चतुर्णामिति** । चतुःसमुद्रोदकानि सम्राडभिषेकोपयुक्तानि तत्र वाञ्छा भाविनीं साम्राज्यसिद्धिं शशंस । वेलालता समुद्रतीरस्था लता तस्या गृहोदरस्य गृहमध्यस्य पुलिन परिसरेषु वालुकाप्रदेशेषु एतेनापत्यस्यासमुद्रक्षितीशत्वं सूचितम् । आत्ययिकेष्ववश्यकर्तव्येष्वपि । **संनिहितेष्विति** । मणिदर्पणेषु रत्नमुकुरेषु । उत्खाते विकोषे । एतेन गर्भस्य वीरत्वं ज्ञातम् । उत्सारिता निःसारिता वीणा यैस्ते स्त्रीजनविरुद्धा युवतिजनानुचिता धनुर्ध्वनयश्चापशब्दाः श्रुतौ कर्णेऽसुखायन्त

आत्मोचितस्थाननिषण्णाश्च महान्तो विविधौषधिधरा भिषजो भूधरा इव भुवो धृतिं चक्रुः। पयोनिधीनां हृदयानीव लक्ष्म्या सहागतानि ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नान्यबध्यन्त।

12 ततश्च प्राप्ते ज्येष्ठामूलीये मासि, बहुलासु, बहुलपक्षद्वादश्यां, व्यतीते प्रदोषसमये, समारुरुक्षति क्षपायौवने, सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य। निर्गत्य च ससंभ्रमं यशोवत्याः स्वयमेव हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः सुता सुयात्रेति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य 'देव, दिष्ट्या वर्धसे द्वितीयसुतजन्मना' इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार। 5

मुखं व्यदधुः। लोहितादित्वात्क्यष्। सख्य इति। सख्योऽस्याः पार्श्वं न मुमुचुरित्यन्वयः। ता विशिनष्टि। प्रमोदेनानंदेन विस्फारितैर्विकसितैर्लोचनपुटैर्नयनपुटैः। अत्र पुटशब्दोऽलंकारार्थः। आसन्नस्य समीपागतस्य प्रसवमहोत्सवस्य धियेव बुध्येव। भवनं गृहं धवलयन्त्यः शुभ्रीकुर्वत्यः। महोत्सवेषु गृहशुभ्रीकरणं प्रसिद्धमेव अनवरतं सततं विकचानां विकसितानां कमलकुमुदकुवलयपलाशानां वृष्टिमयं वृष्टिप्रचुरं रक्षाबलिं रक्षणार्थं क्रियमाणां पूजामिव दिक्षु-सर्वत्र विदधानाः कुर्वाणाः। आत्मनः स्वस्योचितेषु योग्येषु स्थानेषु निषण्णा स्थिताः। विविधानामोषधीनां धरा धारका इत्युभयत्रापि समानम्। अथवा विविधा औषधयो यासु तथाभूता धरा भूमयो येषां ते। भिषजो वैद्याः। धृतिं धैर्यं धारणां च। प्रशस्तानि च तानि रत्नानि। पक्षे प्रशस्तानि रत्नानि येषु तथाभूतानि हृदयानि।

ततश्चेति। ज्येष्ठामूलीये ज्यैष्ठे 'ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वजम्' इति हारावली। बहुलासु कृत्तिकासु। 'बहुलाः कृत्तिका' इत्यमरः। बहुलपक्षद्वादश्यां कृष्णपक्षद्वादश्यां प्रदोषसमये रजनीमुखे व्यतीतेऽतिक्रान्ते क्षपाया रात्रेर्यौवने प्रारंभादुत्तरे भागे समारुरुक्षत्यागते सति। स्त्रीजनस्य युवतिवर्गस्य कोलाहलः कलकल उदपादि समभूत्। लुङः प्रथमस्यैकवचनम्। चिण् ते पद' इत्यनेन चिण्। निर्गत्येति। यशोवत्या धात्र्या उपमातुः सुता हृदयान्निर्गतो विशेषो यस्यां सा सुयात्रेति नाम्ना स्वयमेव निर्गत्यात्मेच्छया बहिरागत्य। इति व्याहरन्ती इति निवेदयन्ती पूर्णपात्रं पूर्णानकम्। 'बक्षीस' इति महाराष्ट्रभाषायाम्। 'हर्षादुत्सवकाले यदलंकारांबरादिकम्। आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तद्' इति हारावली।

13 अस्मिन्नेव च काले राज्ञः परमसंमतः, शतशः संवादितातीन्द्रियादेशो, दर्शितप्रभावः, संकलिती ज्योतिषि, सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृश्वा, सकलगणकमध्ये महितो हितश्च त्रिकालज्ञानभाग्भोजकस्तारको नाम गणकः समुपसृत्य विज्ञापितवान्—' देव, श्रूयताम्। मांधाता किलैवंविधे व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि सर्वेषूच्चस्थानस्थितेष्वेवं ग्रहेष्वीदृशि लग्ने भेजे जन्म । अर्वाक्ततोऽस्मिन्नन्तराले पुनरेवंविधे योगे चक्रवर्तिजनने नाजनि जगति कश्चिदपरः । सप्तानां चक्रवर्तिनामग्रणीश्चक्रवर्तिचिह्नानां महारत्नानां च भाजनं सप्तानां सागराणां पालयिता सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्तयिता सप्तसप्तिसमः सुतोऽयं देवस्य जातः ' इति । 5 10

14 अत्रान्तरे स्वयमेवानाध्माता अपि तारमधुरं शङ्खा विरेसुः । अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधीरं जुगुञ्जाभिषेकदु

अस्मिन्निति । परमसंमतोऽत्यंतमान्यः संवादितः प्रत्यक्षीकृतोऽतीन्द्रियादेशो भविष्यकथनं यस्य सः । संकलितं गणनं विद्यते यस्य सः । ' अत इनिठनौ ' इत्यनेनेनिर्मत्वर्थीयः । ज्योतिषि ज्योतिःशास्त्रे पारदृश्वा पारंगतः । दृशेः क्वनिप् ' । महितः पूज्यो भोजकः सूर्याराधको गणकविशेषो भागवत इति प्रथितो वा । मांधाता सूर्यवंशस्थो युवनाश्वस्य पुत्रोंऽबरीषाख्यस्य नृपतेः पिता । यद्वृत्तांतो भागवते ९ मस्य षष्ठेऽध्याये । व्यतीपातो नाम चंद्रार्कयो राशिषट्क एकमार्गस्थितिस्तथा चोक्तं लाटाचार्येण ' गगने हि हिमकरार्कौ युगपत्स्यातां यदैकमार्गस्थौ । भगणार्धेऽर्कश्च यदा शशी स भवेद् व्यतीपातः' । व्यतीपातादिदोषाणामभिषंगेन संबंधेन रहिते वर्जिते । सर्वेषूच्चस्थानस्थितेषु ग्रहेषु । सर्वेषां ग्रहाणामेकदैवोच्चस्थानत्वमशक्यमिति ज्योतिर्विदोऽतोऽत्र शुभेषु ग्रहेष्वित्यर्थो ग्राह्यः । चक्रवर्तिनः सम्राजो जननमुत्पत्तिर्यस्मिंस्तादृशे योगे सुमुहूर्ते नाजनि । दीपजनेत्यनेन वैकल्पिकः कर्तरि चिण् । अग्रणीः श्रेष्ठः । ' भरतार्जुनमांधातृभगीरथयुधिष्ठिराः । सगरो नहुषश्चैव सप्तैते चक्रवर्तिनः' । चक्रवर्तिचिन्हानि कूर्मो जालहस्तित्वं पद्मादिजालचरणत्वमित्यादीनि । महारत्नानां रत्नश्रेष्ठनां भाजनं पात्रम् । ' मण्यश्वकरिचक्राणि वरा स्त्री परिनायकः । षडेतानि तु रत्नानि कीर्तितानि मनीषिभिः ' । परिनायकः सेनापतिः । सप्ततन्तूनां यज्ञानां प्रवर्तयिता प्रवर्तकः । सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य स सूर्यस्तेन समस्तुल्यः ।

अत्रान्तर इति । अनाध्माता अपूरितास्तारमधुरमुच्चैर्मनोहरम् । क्षुभितस्य संचलितस्य जलनिधेः समुद्रस्य जलस्य ध्वनिरिव धीरं यथा स्यात्तथा जुगुंज

न्दुभिः । अनाहतान्यपि मङ्गलतूर्याणि रेणुः । सर्वभुवनाभयघो-
षणापटह इव दिगन्तरेषु बभ्राम तूर्यप्रतिशब्दः । विधुतकेसरसटाश्च
साटोपगृहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैर्मुखपुटैः समहेषन्त हृष्टा वा-
जिनः । सलीलमुत्क्षिप्तैर्हस्तपल्लवैर्नृत्यन्त इव श्रवणसुभगं जगर्जुर्गजाः ।
ववौ चाचिराच्चक्रायुधमुत्सृजन्त्या लक्ष्म्या निःश्वास इव सुरामोदसुर- 5
भिर्दिव्यानिलः । यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्या-
णागमाः प्रजज्वलुरनिन्धना वैतानवह्नयः । भुवस्तलात्तपनीयशृङ्ख-
लाबन्धबन्धुरकलशीकोशाः समुदगुर्महानिधयः । प्रहतमङ्गलतूर्य-
प्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्पालैरपि प्रमोदादक्रियतेव दिष्टवृद्धि-

---

दध्वान । मंगलतूर्याणि मंगलवादित्राणि । 'तुतारी' इति महाराष्ट्रभाषायाम् । सर्वस्य सकलस्य भुवनस्य जगतोऽभयस्य घोषणाया उच्चैर्घुष्टस्य पटहो ढक्केव । 'नौबत' इति भाषायाम् । तूर्याणां वाद्यविशेषाणां प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः । विधूताः कंपिताः केसरसटाः सटाग्राणि यैस्ते वाजिनो हयाः साटोपं सगर्वं गृहीतानां हरितानां हरिद्वर्णानां दूर्वाणां कवलैर्ग्रासैः प्रशस्तानि विस्तृतानि तैर्मुखपुटैः समहेषन्त समहेषन्त । उत्क्षिप्तैरूर्ध्वं धृतैर्हस्तपल्लवैः शुंडादंडैर्नृत्यन्त इव नर्तका इव गजा हस्तिनः श्रवणसुभगं श्रुतिमनोहरं जगर्जुः शब्दं चक्रुः । **ववा-विति** । चक्रायुधं नारायणमचिरात्तूर्णमुत्सृजंत्यास्त्यजंत्या लक्ष्म्या निश्वास इव । नूतनोत्पन्नं हर्षमाश्रयितुं हरिर्लक्ष्म्या त्यक्त इति तात्पर्यम् । सुराया मद्यस्यामोदेनातिनिर्हारिगंधेन सुरभिः सुगंधिर्दिव्यानिलः स्वर्गीयो वायुः । यज्वनां यज्ञकृतां मंदिरेषु गृहेषु प्रदक्षिणेन वर्तुलाकारेण शिखाकलापेन ज्वाला समूहेन कथितः सूचितः कल्याणानां मंगलानामागम उत्पत्तिर्यैस्ते वैतानवन्हयो यज्ञाग्नयोऽनिंधना इंधनरहिता एव । वैतानवन्हीनां प्रदक्षिणशिखावलयेन ज्वलनं मंगलसूचकमिति कविसंप्रदायस्तदुक्तं मुरारिणा 'अद्य प्रदक्षिणशिखावलयः कृशानुर्गृह्णाति मे जनपदेषु वषट्कृतानि' । **भुवस्तलादिति** । तपनीयशृंखला सुवर्णनिगडस्तस्य बंधेन बंधनेन बंधुरो मनोहरः कलशीकोशो घटावरणं येषां ते महानिधयो द्रव्यसंचया भुवस्तलाद्भूपृष्ठादुदगुर्बहिराजग्मुः । प्रहतानां ताडितानां मंगलतूर्याणां प्रतिशब्दस्य निभेन मिषेण दिष्टवृद्धिरानंदवर्धनम् । तत्क्षणे तस्मिन्नेव काले । ब्रह्मा मुखे येषां ते पक्षे ब्रह्म वेदो मुखे येषां । 'ब्रह्म तत्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि' इति मेदिनी । पुरातन्यः प्राचीनाः । पुरा शब्दात् सायं चिरमित्यनेन ट्युः । प्रलंबेन लंबमानेन श्मश्रुजालेन मुखस्थ-

कलकलः । तत्क्षण एव च शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः । साक्षाद्धर्म इव शान्त्युदककलशहस्तस्तस्थौ गुरः पुरोधाः । पुरातन्यः स्थितय इवादृश्यन्तागता बान्धववृद्धाः । प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः कलिकालस्य बान्धवकुलानीवाकुलान्यधावन्त 5 मुक्तानि बन्धनवृन्दानि । तत्कालापक्रान्तस्याधर्मस्य शिबिरश्रेणय इवालक्ष्यन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः । विलसदुन्मुखवामनकवधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षाज्जातमातृदेवता इव बहुबालकव्याकुला ननृतुर्वृद्धधात्र्यः । प्रावर्तत च विगतराजकुलस्थितिरधःकृतप्रतीहाराकृतिरपनीतवेत्रिवेत्रो निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः समस्वामिपरिजनो निर्विशेषबालवृद्धः समान- 10

केशसमूहेन जटिलानि व्याप्तान्याननानि मुखानि येषां ते । बहलेन प्रभूतेन मलपंकस्य कलंकेन कालाः कृष्णवर्णाः काया येषां ते । एतेन तदानीं कारागृहिणां श्मश्रुच्छेदनं स्नानं च प्रतिबद्धमासीदिति गम्यते । आकुलान्युत्सुकानि गृहगमनत्वरयौत्सुक्यम् । बंधनवृंदानि बंधनं कारावासो विद्यते येषां ते बंधनास्तेषां वृंदानि समूहाः । अर्शादित्वादच् मत्वर्थीयः । तत्काले धर्मस्वरूपस्य हर्षस्योत्पत्तिकालेऽपक्रांतस्य पलायितस्याधर्मस्य शिबिरश्रेणयो निवासगृहपंक्तय इव रिक्ता इत्यर्थः । लोकैरानंदमग्नैर्जनैर्विलुंठिताश्चोरिता बलाद् गृहीता विपणिवीथ्यो वणिक्पथसमूहाः । एतेन तदानीं पुत्रोत्पत्त्याद्यभ्युदयकाले विपणेर्विलुंठनपद्धतिरासीदिति गम्यते । प्रायो नृपा वणिजां धनदातार इत्यपि कल्पनीयम् । विलसतां शोभमानानां वामनकानां खर्वाणां बधिराणां श्रोत्रविहीनानां वृंदैःसमूहैर्वेष्टिता वृद्धधात्र्यो जरत्य उपमातृका बहुभिरनेकैर्बालकैर्वत्सैर्व्याकुला जातमातृदेवता अपत्यरक्षकदेवता इव ननृतुः । प्रसूतिगृहे बहुबालपरिवृता देवी पाषाणखंडे तंडुलमयी रक्षार्थमधुनापि स्थाप्यते । प्रावर्ततेति । विगता नष्टा राजकुलस्य नृपगृहस्य स्थितिर्मर्यादा यस्मिन्सः । अधःकृता तिरस्कृतावमानितेत्यर्थः प्रतीहारस्य दौवारिकस्याकृतिर्यस्मिन्सः । निर्दोषोऽनिवारितोऽन्तःपुरप्रवेशो यस्मिन्सः । समौ स्वामिपरिजनौ सेव्यसेवकौ यस्मिन्सः । निर्गतो विशेषो येभ्यस्ते निर्विशेषास्तथा बालवृद्धा यस्मिन् सः । दुर्ज्ञेयो ज्ञातुमशक्यो मत्तामत्तयोःक्षीबाक्षीबयोः प्रतिभागो यस्मिन् सः ।तुल्यः समानः कुलयुवतीनां वेश्यानां च विलासो यस्मिन् सः । कुलस्त्रियोपि प्रमोदप्रमत्ता वेश्या इव

शिष्टाशिष्टजनो दुर्ज्ञेयमत्तामत्तप्रविभागस्तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः प्रनृत्तसकलकटकलोकः पुत्रजन्मोत्सवो महान् ।

15 अपरेद्युरारभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानीवावर्जितानि, असुरविवराणीवापावृतानि, नारायणावरोधानीव प्रचलितानि, अप्सरसामिव महीमवतीर्णानि कुलानि, परिजनेन पृथुकरण्डपरिगृहीताः स्नानीयचूर्णावकीर्णकुसुमाः सुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुक्लकर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः, कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाजनानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिम्यत्तनुखादिरकेसरजालजटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि, गुञ्जन्मधुकरकुलपीयमानपारिजा- 5

विलासान् प्रकटयामासुरित्यर्थः । प्रनृत्तो नृत्यासक्तः सकलः कटकलोकः सैनिकवर्गो यस्मिन्सः ।

अपरेद्युरिति । नृत्यन्ति सामन्तान्तःपुरसहस्राण्यदृश्यन्तेति संबंधः । कथंभूतानीत्याह । सर्वाभ्यो दिग्भ्यो निखिलाभ्य आशाभ्य आवर्जितान्यानीतानि स्त्रीराज्यानीव । अपावृतानि विमुक्तान्यसुरविवराणीव । पातालविवरान्नागकन्या न्वागता इमा इति कल्पना । नारायणस्य श्रीकृष्णस्यावरोधान्यन्तःपुराणि बहुसंख्याकत्वात् । परिजनेनेत्यस्य विश्राणनेत्यनेन संबंधः । किं विश्राणनेत्याह । पृथुषु महत्सु करंडेषु समुद्गेषु परिगृहीताः स्थापिताः स्नानीयचूर्णेनावकीर्णानि व्याप्तानि कुसुमानि यासां ताः सुमनःस्रजः पुष्पमालाः । स्फटिकस्य शिलाशकलैरिव शिलाखंडैरिव शुक्लैः शुभ्रैः कर्पूरखंडैः पूरिताः पात्रीर्भाजनानि । मणिमयानि रत्नमयानि विकारे मयड्वैतयोरित्यनेन मयट् । कुंकुमस्य काश्मीरजस्याधिवासं संस्कारं भजन्ति तानि भाजनानि पात्राणि । 'अधिवासो निवासे स्यात्संस्कारे धूपनादिभिः' इति मेदिनी । सहकारतैलेनाम्रतैलेन तिम्यतामार्द्राणां तनूनां सूक्ष्माणां खदिरकेसराणां खदिरसाराणां जालेन समूहेन जटिलानि व्याप्तानि । चन्दनमिव धवलानि शुभ्राणि पूगीफलानि फाल्यः कार्पासवस्त्राण्याच्छादनार्थं स्थापितानीत्यर्थस्ताभिर्दन्तुराणि नतोन्नतानि दन्तशफरुकाणि करिदन्तकृताः समुद्गकाः । 'फालः पुंसि महादेवे कालिंदीभेदनेपि च । क्लीबं सीरोपकरणे त्रिषु कार्पासवाससि' इति मेदिनी । गुंजता सशब्देन मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन पीयमानः प्राश्यमानः पारिजातस्य सुगन्धिद्रव्यविशेषस्य परिमलो येषां तानि । पाटलानीषद्रक्तानि पटलकानि पिटकानि । 'टोंपली' इति

तपरिमलानि पाटलानि पोटलकानि (१ पटलकानि) च, सिन्दूरपात्राणि च, पिष्टातकपात्राणि च, बाललताल्म्बमानविटकवीटकांश्च ताम्बूलवृक्षान्बिभ्राणेनानुगम्यमानानि चरणनिकुट्टनरणितमणिनूपुरमुखरितदिङ्मुखानि नृत्यन्ति राजकुलमागच्छन्ति समन्तात्सामन्तान्तःपुरसहस्राण्यदृश्यन्त । 5

16 शनैः शनैर्व्यजृम्भत च क्वचिन्नृत्तानुचितचिरंतनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः, क्वचिदन्तःस्मितक्षितिपालोपेक्षितक्षीबक्षुद्रदासीसमाकृष्यमाणराजवल्लभः, क्वचिन्मत्तकटककुट्टनीकण्ठलग्नवृद्धार्यसामन्तनृत्तनिर्भरहसितनरपतिः, क्वचित्क्षितिपाक्षिसं-

---

महाराष्ट्रभाषायाम् । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैमः । सिन्दूरपात्राणि रक्तचूर्णपात्राणि । पिष्टातकस्य कृष्णवर्णस्य सुगंधिद्रव्यस्य 'बुक्का' इति प्रसिद्धस्य पात्राणि । बाललतासु लंबमाना विटकवीटकाः पंचाशत्पर्णमयास्तांबूला येषां तान् तांबूलवृक्षान् । बिभ्राणेन धारयता परिजनेन सेवकेनानुगम्यमानान्यनुस्त्रियमाणानि । चरणैः यन्निकुट्टनं ताडनं तेन रणितैः शब्दं विदधद्भिर्नूपुरैर्मुखरितानि शब्दायितानि दिङ्मुखानि यैस्तानि । राजकुलं राजगृहम् ।

शनैरिति । उत्सवामोद उत्सवस्य हर्षो व्यजृंभतावर्धत । 'आमोदो गंधहर्षयोः' इति मेदिनी । क्वचिदेकत्र नृत्तस्य नर्तनस्यायोग्यश्चिरंतनः परंपरागतः शालीनोऽधृष्टः कुलपुत्रकाणां लोकः समूहस्तस्य लास्येन नृत्येन प्रथितः स्पष्टः पार्थिवस्य पृथ्व्या ईश्वरस्य प्रतापवर्धनस्यानुरागः प्रेमा यस्मिन्सः । अन्तः स्मितं हास्यं यस्य तेन क्षितिपालेन नृपेण उपेक्षितः अवज्ञां प्रापितः क्षीबया मत्तया क्षुद्रदास्या समाकृष्यमाणो राजवल्लभो राजप्रियजनो यस्मिन्सः । नृपस्मितप्रेरिता क्षुद्रदासी राजवल्लभं समाकृष्टवतीत्यर्थः । मत्तानां कटककुट्टिनीनां सेनावेश्यानां कंठेषु गलेषु लग्नानां समासक्तानां वृद्धानां जरठानामार्याणां श्रेष्ठानां सामन्तानां मंडलाधिपानां नृत्तेन निर्भरमतिशयितं हसितो नरपतिर्यस्मिन्सः । क्षितिपालेन नृपेणाक्षिसंज्ञया नेत्रसूचनया आदिष्ट आज्ञापितो दुष्टो दासेरको दास्याः पुत्रस्तेन गीतेन गानेन करणेन सूच्यमानः कथ्यमानः सचिवस्य चौर्यरतस्य गुप्तक्रीडाया अर्थात्परनारीगमनस्य प्रपंचो विस्तारो

---

१ 'पाटलकानि.' २ 'पालापेक्षित.'

शादिष्टदुष्टदासेरकगीतसूच्यमानसचिवचौर्यरतप्रपञ्चः, क्वचिन्मदोत्कट-
कुटहारिकापरिष्वज्यमानजरत्प्रव्रजितजानितजनहासः, क्वचिदन्योन्य-
निर्भरस्पर्धोध्दुरचेटकपेटकारब्धावाच्यवचनयुद्धः, क्वचिन्नृपावलाबला-
त्कारनर्त्यमाननृत्यानभिज्ञान्तःपुरपालभावितभुजिष्यः, सपर्वत इव
कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सीधुप्रपाभिः, सनन्दनवन इव पारि- 5
जातकामोदैः, सनीहार इव कर्पूररेणुभिः, साट्टहास इव पटहरवैः,
सामृतमथन इव कलकलैः, सावर्त इव रासकमण्डलैः, सरोमाञ्च इव
भूषणमणिकिरणैः, सपट्टबन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः, सप्रसव इव
प्रतिशब्दकैः, सप्ररोह इव प्रसाददानैरुत्सवामोदः ।

यस्मिन्सः । उपरितनवर्णनेन तदानीं सचिवादयो न शुद्धाचाराः सेनायां च वेश्यास्थापनपद्धतिरासीदिति ज्ञायते । 'दासेरक' इति दासीशब्दादपत्येऽर्थे 'स्त्रीभ्योढक्' इत्यनेन ढकि 'क्षुद्राभ्यो वा' इत्यनेनारकि निष्पन्नम् । मदेनोत्कटया व्याप्तया कूटहारिकया कुंभदास्या परिष्वज्यमान आलिंग्यमानो जरन्वृद्धः प्रव्रजितः संन्यासी तेन जनित उत्पादितो जनहासो लोकहास्यं यस्मिन्सः । अन्योऽन्यस्य परस्परस्य निर्भरयाऽतिशयया स्पर्धया उद्धरा उल्लासिताश्चेटका गायकवेश्यादीनां परिचिता जनास्तेषां पेटकेन समूहेनारब्धं प्रारब्धम् अवाच्यवचनैर्गालिभिर्युद्धं वाक्कलहो यस्मिन्सः । 'पेटकः पुस्तकादीनां मंजूषायां कदंबक-इति मेदिनी । नृपावलाभिः नृपतिदासीभिः काभिश्चित् बलात्कारेण हठेन नर्त्यमाना नृत्यानाभिज्ञाः नृत्यापरिचिताः अन्तःपुरपालाः अन्तःपुररक्षकाः तैः भाविताः प्रीणिताः भुजिष्या दास्यो यस्मिन्सः । सीधुप्रपाभिर्मद्यपानीयशालाभिः सधारागृह इव धारागृहैर्यन्त्रगृहैः सहित इव । कर्पूररेणुभिः कर्पूरपरागै' सनीहार इव हिममय इव । शैत्यशुभ्रयुतत्वात्कर्पूरस्योभयधर्मत्वात् । पटहानामानकानां रवैः शब्दैः अट्टहासेनोच्चैर्हास्येन सहित इव । कलकलैः कोलाहलैरमृतः मथनेन सहित इव । उच्चैः शब्दवत्त्वात् । रासकं गोपानां वर्तुलाकारो नृत्तविशेषः । आवर्तैर्भ्रमिभिः सहित इव । भूषणमणीनामलंकाररत्नानां किरणैर्मयूखैः सरोमाञ्च इव रोमांचे रोमोद्गमैः सहित इव । दन्तुराकारत्वादिति भावः । चंदनस्य मलयजस्य ललाटिकाभिर्ललाटालंकारैः पट्टबंधेन शिरोवेष्टनेन सहित इव । चंदनेन शुभ्रत्वाल्ललाटस्य । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' इत्यनेन कन् । प्रतिशब्दकैः प्रतिध्वनिभिः । प्रसाददानैरनुग्रहदानैः सप्ररोह इव सांकुर इव । अनुग्रहेण दत्ताः पदार्था उत्सवामोदस्यांकुरा इति कल्पना ।

17 स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन इवास्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इवोड्डीयमानाः, सगरसुता इव खनित्रैर्निर्दयैश्चरणाभिघातैर्दारयन्तो भुवम्, अनेकसहस्रसंख्याश्चिक्रीडुर्युवानः। कथमपि तालावचरचारणचरणक्षोभं चक्षमे क्षमा। क्षितिपालकुमारकाणां खेलतामन्योन्यास्फालैराभरणेषु मुक्ताफलानि फेलुः। सिन्दूररेणुना 5 पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणितशोणाशमिव ब्रह्माण्डकपालमभवत्। पटवासपांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभस्तलम्। विप्रकीर्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जिता इव रेजुर्दिवसाः। संघट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपटलेषु चस्खाल लोकः। 10

स्कन्धेति। युवानश्चिक्रीडुरित्यन्वयः। तान्यूनो विशिनष्टि। स्कन्धेष्ववलंबमानाः केसरमाला बकुलस्रजः स्कंधस्थाः केशा वा येषां ते। 'केसरो नागकेसरे। तुरंगसिंहयोः स्कंधकेशेषु वकुलद्रुमे' इति हैमः। आस्कन्दन्त उड्डीयमानाः कांबोजवाजिनः कांबोजाख्यस्य हिमवदुत्तरस्य काश्मीरात्प्राचीनस्य देशस्याश्वा इव। 'आस्कंदितकमित्यपि। उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादेवाखिलैः पदैः' इति हैममाला। सगरपुत्राः खनित्रैरिव निर्दयैर्दयारहितैश्चरणाभिघातैः पादताडनैर्भुवं वसुधां दारयन्त इव खनन्त इव। अनेकसहस्रसंख्या असंख्याता इत्यर्थः। क्षमा पृथ्वी तालैरवचरन्ति भ्रमन्ति ते च ते चारणा बंदिनस्तेषां चरणक्षोभं चक्षमे विषेहे। आभरणेष्वलंकारेषु अन्योन्यास्फालनैः परस्पर संघर्षणैः। पुनरुत्पन्नः पुनर्जातो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्य गर्भस्य भ्रूणस्य शोणितै रक्तैः शोणास्ताम्रा आशा दिशा यस्य तत्। पटवासस्य पिष्टातस्य पांसून रजसां पटलेन समूहेन प्रकटितं व्यक्तत्वया दर्शितं मंदाकिन्याः स्वर्गंगाया सैकतसहस्रं पुलिनसहस्रं येन तदिव। विप्रकीर्यमाणस्य क्षिप्यमाणस्य पिष्टातकस्य सुगंधिद्रव्यविशेषस्य 'अर्गजा' इति भाषायां प्रसिद्धस्य परागैर्धूलिभिः पिंजरितः पीतवर्णीकृत आतपः प्रकाशो येषां ते दिवसा भुवनस्य जगतः क्षोभेन संचलनेन विशीर्णस्य विदीर्णस्य पितामहकमलस्य ब्रह्मकमलस्य किंजल्करजसां परागधूलीनां राजिभिः पंक्तिभी रंजिता इव। संघट्टेन विघटितेभ्यस्त्रुटितेभ्यो हारेभ्यो मुक्तामालाभ्यः पतितेषु मुक्ताफलपटलेषु मौक्तिकसमूहेषु।

---

१ 'तालावसर.'

१८ स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्ग्यकेन शिञ्जानमञ्जुवेणुना झणझणायमानझल्लरीकेण ताड्यमानतन्त्रीपटहिकेन वाद्यमानानुत्तालालाबुवीणेन कलकांस्यकोशीक्वणितकाहलेन समकालदीयमानानुत्तालतानकेनातोद्यवाद्येनानुगम्यमानाः, पदे पदे झणझणितभूषणरवैरपि सहृदयैरिवानुवर्तमानताललयाः, कोकिला इव 5 मदकलकाकलीकोमलालापिन्यो, विटानां कर्णामृतान्यश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्णपल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छ्रिताभिर्वलयावलीवाचालाभिर्बाहुलतिकाभिः सवितारमिवालिङ्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रमृष्टिरुचिरकायाः काश्मीरकिशोर्य इव वल्गन्त्यः, नितम्बबिम्बलम्बिविकटकुरण्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, 10

स्थानस्थानेष्विति । स्थानस्थानेष्वेवंविधेनातोद्यवाद्येनानुगम्यमानाः पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन्निति संबंधः । मंदं मंदं शनैः शनैरास्फाल्यमानास्ताड्यमाना आलिंग्या लघुमृदंगाः 'तवला' इति प्रसिद्धा यस्मिंस्तेन । शिंजाना मधुरं नदन्तो मंजवो मनोज्ञा वेणवो मुरल्यो यस्मिंस्तेन । झणझणायमाना झणझणेति शब्दं विदधत्यो झल्लर्यो 'झांज' इति भाषायां प्रसिद्धा यस्मिंस्तेन । ताड्यमानास्तंत्र्यो वीणाः पटहिका लघ्व्यो भेर्यो यस्मिंस्तेन । वाद्यमाना अनुत्ताला मधुरशब्दा अलाबुवीणा यस्मिंस्तेन । कलं मधुरं कांस्यकोश्यां कांस्यमये वाद्यपृष्ठभागे क्वणितः सशब्दः काहलः 'कर्णा' इति भाषायां प्रसिद्धो यस्मिंस्तेन । समकालं दीयमाना अनुत्ताला अनुत्कटा ताना यस्मिंस्तेन । 'उत्ताल उत्कट' इति मेदिनी । आतोद्यवाद्येन चतुर्विधवाद्येनानुगम्यमानाः । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकंतु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । **पदे पदे इति** । झणझणितानां तथा शब्दं विदधतां भूषणानामलंकाराणां रवैः शब्दैरपि सहृदयैर्गानाभिज्ञैरनुवर्तमानौ ताललयौ यासां ताः । मदेन कला मधुरा काकली कोमलध्वनिस्तया मधुरमालपन्ति गायन्ति ताः । विटानां स्वाश्रितानां नीचानां कर्णामृतानि कर्णयोः श्रोत्रयोरमृतसदृशान्यश्लीलान्यवाच्यानि रासकपदानि गोपनृत्यपदानि । समुण्डमालिका मुण्डे शिरसि पुष्पमालिकास्ताभिः सहिताः । 'मुंडा मुंडीरकायां स्यात्त्रियामस्त्री तु मूर्धनि' इति मेदिनी । समुच्छ्रिताभिरूर्ध्वं विधृताभिर्वलयानां कंकणानामवलीभिः पंक्तिभिर्वाचालाभिर्वाचाटाभिर्बाहुलतिकाभिर्हस्तैः । 'आलजाटजौ बहुभाषिणि' इत्यनेनालच् । लतिकाशब्दो बाहुकोमलतां

सिन्दूरच्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इवाप्रतिहतशासनस्य कंदर्पस्य, मुष्टिप्रकीर्यमाणकर्पूरपटवासपांसुला मनोरथसंचरणरथ्या इव यौवनस्य, उद्दामकुसुमदामताडिततरुणजनाः प्रतीहार्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला लसन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य, ललितपदहंसकरवमुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररसस्य, 5 वाच्यावाच्यविवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्टकितगात्रयष्टयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गिरन्त्यः, कमलिन्य इव दिवसमुत्फुल्लाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्दपरिवृताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इवानन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य 10

व्यंजयति। कुंकुमेन प्रमृष्टिः परिमार्जनं विलेपनमिति यावत् तया रुचिरः सुंदरः कायः शरीरं यासां ताः। वल्गन्त्यो मनोहराः काश्मीरकिशोर्य इव। काश्मीरेषु बालिकाः कुंकुमस्थलीषु लुंठनात्सुंदरकाया दृश्यन्ते तद्वदिमा इति भावः। नितंबबिंबेषु लंबते ते तादृशा विकटा विशालाः कुरंटकशेखरा अम्लातपुष्पगुच्छा यासां ताः। रागाग्निनाऽनुरागवन्हिना प्रदीप्ता इव। अम्लातपुष्पाणां रक्तवर्णत्वात्। सिंदूरछटाभी रक्तवर्णचूर्णसमूहैश्छुरिता व्याप्ता मुखमुद्रा यासां ताः। अतएव। प्रतिहतमनिरोधं शासनमाज्ञा यस्य तस्य कंदर्पस्य मदनस्य शासनपत्रस्याज्ञापत्रस्य पंक्तय इव। मुद्रितमुखत्वमुभयोः साधारण्यमिति भावः। अंजलिभिर्हस्तसंपुटैः प्रकीर्यमाणेन क्षिप्यमाणेन कर्पूरपटवासेन कर्पूरमिश्रितेन सुगन्धिचूर्णेन पांसुला धूलिव्याप्ताः कर्पूरचूर्णपांसुयुक्ता इत्यर्थः यौवनस्य तारुण्यस्य मनोरथस्य स्पृहायाः संचरणस्य गमनस्य वीथ्यो मार्गा इव। मार्गा यथा वालुकाकणव्याप्तास्तद्वदिमाः कर्पूरकणव्याप्ता इत्यर्थः। उद्दामं सातिशयं कुसुमदामभिः पुष्पस्रग्भिस्ताडितास्तरुणजना याभिस्तास्तरुणमहोत्सवस्य तरुणस्य नूतनस्य यूनां वा महोत्सवस्य प्रतीहार्य इव। प्रतीहार्योऽपि स्वयष्टिभिर्जनांस्ताडयन्ति, प्रचलन्ति नृत्यवशाच्चंचलानि पत्राकाराणि कुंडलानि कर्णभूषणानि यासां ताः। पक्षे प्रचलन्ति पत्राण्येव कुंडलानि पल्लवरूपाणि कर्णभूषणानि यासां ताः। ललितेषु रमणीयेषु पदेषु चरणेषु ये हंसका नूपुरास्तेषां रवेण शब्देन मुखराः सशब्दाः। यद्वा ललितानि पदानि यासां ताश्च ता हंसकरवमुखराश्च। पक्षे ललितपदानां हंसकानां हंसानां रवेण मुखराः। सौभाग्यस्य सुभगताया वाच्यावाच्ययोर्विवेको विचारस्तेन शून्या बालक्रीडा इव। घनेन दृढेन पटहरवेण

इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमप्युत्सुकयन्त्य इव, कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव भ्रूलताविभागैः, प्रणयसंभाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्वरसान्, चतुरचङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन्। 5

19 अन्यत्र वेत्रिवेत्रवित्रासितजनदत्तान्तरालाः, ध्रियमाणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्यः, काश्चित्स्कन्धोभयपालीलम्बमानलम्बोत्तरीयलग्ना लीलादोलाधिरूढा इव प्रेङ्खन्त्यः, काश्चित्कनककेयूरकोटिपाट्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गास्तरङ्गिण्य 10

भेरीनिनादेन उत्कंटकिता समुद्गतरोमांचो गात्रयष्टयो यासां ताः। दिवसमत्यंतसंयोगे द्वितीया। उत्फुल्लं प्रफुल्लमाननं मुखं यासां ताः। कमलिनीनां कमलरूपाणि मुखानि दिवसं विकसितानि भवन्ति। कुमुदिन्य इव कैरविण्य इव रात्रावनुपजाता अनागता निद्रा यासां ताः। कैरविण्य आसूर्योदयमसंकुचिता एतासामपि क्रीडासक्ततया निशायां निद्राभाव इति भावः। आविष्टा इव पिशाचग्रस्ता इव। नरेंद्रवृंदेन भूपसमूहेन मांत्रिकसमूहेन वा परिवृता वेष्टिताः। मदमपि मदयंत्य इव। मदेनान्यो मत्तो भवति स तु इमा आश्रित्योन्मत्तः। रागोऽनुरागो हिंगुलादश्च। रागोऽन्यान् रंजयति। इमास्तु तमपि रंजयन्ति। चतुरेषु मनोहरेषु चंक्रमणेषु वक्रगमनेषु।

अन्यत्रेति प्रारब्धं समारब्धं नृत्यं नर्तनं याभिस्ता राजमहिष्यो विलेसुश्चिक्रीडुः। कथंभूता इत्याह। वेत्रिभिः कंचुकिभिः कर्तृभिर्वेत्रैर्हस्तयष्टिभिः करणैर्वित्रासिताः पीडिता जनास्तैर्दत्तोऽन्तरालोऽवकाशो यासां ताः। ध्रियमाणमुह्यमानं धवलानां शुभ्राणामातपत्राणां छत्राणां वनं समूहो यासां ताः। वनशब्दो लक्षणया समूहवाची। कल्पतरूणां देववृक्षाणां तलेषु विचरन्ति तच्छीला वनदेवता इव। शुभ्रपर्णत्वात्कल्पतरूणां छत्रसाम्यम्। स्कंधानामुभयपालीषु कोटिद्वयेषु लम्बमानानि लंबानि दीर्घाण्युत्तरीयाणि प्रावारकास्तेषु लग्नाः संसक्ताः। लीलाया: क्रीडायाः दोलायामधिरूढा इव। प्रेंखन्त्य इतस्ततो गच्छन्त्यः। कनकस्य सुवर्णस्य केयूराणामंगदानां कोटिभिरग्रभागैः पाट्यमानाः तरंगा इव पट्टांशुकानि पट्टांशुकतरंगाः तरंगसदृशानि चंचलानि

१ लम्बोत्तरीयलग्नहस्ता.

इव तरच्चक्रवाकसीमन्त्यमानस्रोतसः, काश्चिदुद्धूयमानधवलचामर-सटालग्नत्रिकण्टकवलितविकटकटाक्षाः सरस्य इव हंसाकृष्यमाणनीलोत्पलवनाः, काश्चिच्चलच्चरणच्युतालक्तकारुणस्वेदशीकरसिच्यमान-भवनहंसाः, संध्यारागरज्यमानेन्दुबिम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काश्चित्कण्ठनिहितकाञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकाराकुञ्चितभ्रुवः, काम- 5
वागुरा इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्या विलेसुः ।

20 सर्वतश्च नृत्यतः स्त्रैणस्य गलद्भिः पादालक्तकैररुणिता रागमयीव शुशोणे[1] क्षौणी । समुल्लसद्भिः स्तनमण्डलैर्मङ्गलकलशमय

श्रेष्ठवस्त्राणि 'शेला' इति भाषायां प्रसिद्धानि यासां ताः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग' इत्यनेन समासः । तरद्भिश्चक्रवाकैः सीमंत्यमानानि विभज्यमानानि स्रोतांसि यासां तास्तरंगिण्यो नद्य इव । कनकांगदानां चक्रवाकसाम्यं पाट्यमानवस्त्राणां द्विधा क्रियमाणप्रवाहसाम्यम् । उद्धूयमानासु वार्यमाणासु धवलासु शुभ्रासु चामरसटासु चामराग्रेषु लग्नेन संसक्तेन त्रिकंटकेन कर्णाभरणेन वलिता वक्रीकृता विकटा विशालाः कटाक्षा यासां ताः । 'त्रिकंटकस्तु त्र्यश्रः स्यात्त्रिभी रत्नैश्च भूषणम्' । हंसैराकृष्यमाणानि नीलोत्पलवनानि यासां ताः सरस्य इव । यथा सरसीषु हंसाः कमलान्याकर्षन्ति तद्वत्तत्सदृशीषु युवतिषु हंससदृशाश्चामरसटाः कमलसदृशानि नयनान्याकर्षंति । रत्नमयत्रिकंटकपदोपादानेन हंसचंचुर्व्यज्यते रक्तवर्णत्वादिति दिक् । चलद्भ्यश्चरणेभ्यश्च्युतैर्गलितैरलक्तकेनारुणैस्ताम्रैः स्वेदशीकरैर्घर्मबिन्दुभिः सिच्यमाना भवनहंसा याभिस्ताः । संध्यारागेण रज्यमानमिंदुबिंबं याभिस्ता रजन्यो रात्रय इव । चंद्रसदृशान् श्वेतान् गृहहंसान् संध्यारक्तिम्नेवारुणितघर्मबिंदुभिर्ज्यौत्स्न्य इवेमा रंजयन्तीत्यर्थः । कामवागुरा मदनजालानीव । प्रसारितबाहुपाशस्य वागुरासाम्यम् । कंठेषु निहितैः स्थापितैः कांचनकांचीगुणैः सुवर्णमेखलादामभिरंचितानां नम्राणां कंचुकिनां कंचुकानि चूलिका विद्यन्ते येषां तेषां स्तनानां विकारैराकुंचिताः संकुचिता भ्रुवो भ्रुकुट्यो यासां ताः । वस्त्रधारणवेलायां कांचीगुणस्य कंठे धारणं स्त्रीसंप्रदायः । यद्वा कंचुकिनां प्रतिहारिणामित्यर्थो ग्राह्यः ।

सर्वतश्चेति । स्त्रैणस्य स्त्रीसमूहस्य । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनाद्' इत्यनेन नञ् । अरुणिता 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इत्यनेनेतच् । रागमयीव प्रेममयीव प्राचुर्यार्थे मयट् प्रमाणादिकं तु पूर्वमेवोक्तम् । क्षोणी

---

१ शुशुभे.

इव बभूव महोत्सवः। भुजलताविक्षेपैर्मृणालवलयमय इव रराज जीवलोकः। समुल्लसद्भिर्विलासस्मितैस्तडिन्मय इवाक्रियत कालः। चञ्चलानां चक्षुषामंशुभिः कृष्णशारमया इवासन्वासराः। समुल्लसद्भिः शिरीषकुसुमस्तबककर्णपूरैः शुकपिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूदातपः। विस्रंसमानैर्धम्मिल्लतमालपल्लवैः कज्जलमयमिवालक्ष्यतान्तरिक्षम्। उत्क्षिप्तैर्हस्तकिशलयैः कमलिनीमय्य इव बभासिरे सृष्टयः। माणिक्येन्द्रायुधानामर्चिषा चाषपत्रमया इव चकाशिरे रविमरीचयः। रणतामाभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किङ्किणीमय्य इव शिशिञ्जिरे दिशः। जरत्योऽप्युन्मादिन्य इव रमण्यो रेणुः। वर्षीयांसोऽपि ग्रहगृहीता इव नापत्रेपिरे। विद्वांसोऽपि मत्ता इवात्मानं विसस्मरुः। निनर्तिषया मुनीनामपि मनांसि विपुस्फुलुः। सर्वस्वं च ददौ नरपतिः। दिशि दिशि कुबेरकोषा इवालुप्यन्त लोकेन द्रविणराशयः।

21 एवं च वृत्ते तस्मिन्महोत्सवे शनैः शनैः पुनरप्यतिक्रामति काले, देवे चोत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्ग इव, गोरोचनापिञ्जरितवपुषि समभिव्यज्यमानसहजक्षात्रतेजसीव, हाटकबद्धविकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके हृदयोद्भिद्यमा-

---

पृथ्वी शुशोण रक्तवर्णा बभूव। विलासस्मितैर्लीलाहास्यैः कालः समयः कृष्णवर्णश्च। 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' इति मेदिनी। तडिन्मय इव विद्युन्मय इव। हास्यस्य शुभ्रत्वं कविसमयानुरूपमतः शुभ्रतडिन्मयत्वमुत्सवकालस्य वर्णितमनुचितमिवावभाति। सितायास्तडितो दुर्भिक्षत्वसूचकत्वात्। 'दुर्भिक्षाय सि ा भवेद्' इति महाभाष्यवचनात्। विस्रंसमानैर्गलद्भिर्नृत्यावेशादिति भावः। धम्मिलस्य संयतकेशानाम्। माणिक्येन्द्रायुधानां शरीरे धृतरत्नोद्भूतेंद्रधनुषाम् अर्चिषा प्रभया। किंकिणीमय्यः क्षुद्रघंटाप्रचुराः। शिशिंजिरे मधुरं शद्बमकुर्वन्। निनर्तिषया नृत्येच्छया। नृत्यतेः सनि 'अप्रत्ययाद्' इत्यनेनाकारः।

एवमिति। यशोवती राज्यश्रियं नारायणमूर्तिर्वसुधामिव गर्भेण आधत्तेति संबंधः। देवे चेत्यादीनां हर्ष इत्यनेन संबंधः। उत्तमांगे मूर्धनि निहिता रक्षायै सर्षपा 'मोहरी' इति भाषायां प्रसिद्धा यस्य तस्मिन्। अधुनापि शैत्यादिवातविकारपरिहरणाय सर्षपोपयोगः क्रियते। समुन्मिषतः प्रज्वलिष्यतः प्रतापाग्नेः शौर्यवन्हेर्विस्फुलिंग इव। सर्षपस्य विस्फुलिंगसाम्यम्।

नदर्पाङ्कुर इव, प्रथमाव्यक्तजल्पितेन सत्यस्य शनैरोंकारमिव कुर्वाणे, मुग्धस्मितैः कुसुमैरिव मधुकरकुलानि बन्धुहृदयान्याकर्षति, जननी-पयोधरकलशपयःशीकरसेकादिव जायमानैर्विलासहासिताङ्कुरैर्दशन-कैरलंक्रियमाणमुखकमलके, चारित्र इवान्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पाल्य-माने, मन्त्र इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्त इव कुलपुत्रकलो- 5 केनामुच्यमाने, यशसीवात्मवंशेन संवर्ध्यमाने, मृगपतिपोत इव रक्षि-पुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते, धात्रीकराङ्गुलिलग्ने पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, षष्ठं वर्षमवतरति च राज्यवर्धने देवी यशोवती गर्भेणाधत्त नारायणमूर्तिरिव वसुधां देवीं राज्यश्रियम् ।

22 पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेत्रामुत्पलिनीमिव 10 सरसी, हंसमधुरस्वरां शरदमिव प्रावृट्, कुसुमसुकुमारावयवां वनरा-जिमिव मधुश्रीः, महाकनकावदातां वसुधारामिव द्यौः, प्रभावर्षिणीं रत्नजातिमिव वेला, सकलजननयनानन्दकारिणीं चन्द्रलेखामिव

गोरोचनया गोपित्तेन पिंजरितं पिशंगीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन् गोरोचनायाः क्षात्रतेजःसाम्यम् । पीतवर्णत्वात् । हाटके सुवर्णे बद्धानां खचितानां विकटानां वक्राणां व्याघ्रनखानां पंक्त्या राज्या मंडिता भूषिता ग्रीवा कंधरा यस्य तस्मिन् । व्याघ्रनखानां वक्रत्वाद्दर्पांकुरसाम्यं युक्तमेव । मुग्धैः सुंदरैः स्मितैर्हास्यैः कुसुमैर्मधुकरकुलानीव भ्रमरसमूहा इव बंधुहृदयानि आप्तमनांस्याकर्षति । जनन्याः कलशाविव पयोधरौ स्तनौ तयोः पयसो दुग्धस्य शीकरैः कणैः सेकादिव सिंचनादिव । उदकसेचनादंकुरोत्पत्तिः दंतानां शुभ्रत्वाद्धसितांकुरत्वसाम्यवर्णनं युक्तमेव । चारित्रे पातिव्रत्य इव । मृगप-तिपोत इव सिंहशिशाविव रक्षिपुरुषाणां शस्त्राण्येव पंजरस्तस्य मध्यं गते । धात्र्युपमाता । 'धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु' इति मेदिनी ।

पूर्णेष्विति । देवी दुहितरं प्रसूतवतीति संबन्धः । नालानि नाड्यो नेत्रे च नालनेत्रं प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः । दीर्घं महद् रक्तं ताम्रं नालनेत्रं यस्याः सा दुहिता ताम् । पक्षे दीर्घाणि रक्तानि नालानि पद्मदंडा नेत्राणि मूलानि यस्यास्तामुत्पलिनीं कमलिनीम् । 'नेत्रं मंथगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च' इति मेदिनी । हंस इव हंसैर्वा मधुरः स्वरो यस्यास्ताम् । कुसुमानीव कुसुमान्येव वा गात्राणि यस्यास्तां वनराजिं वनपंक्तिम् । महाकनकं तिलसुवर्णमिति शंकरः तदिवावदाता शुभ्रा । पक्षे महाकनकेनावदाता वसुधारा धनवृष्टिः । भाग्याधि-

प्रतिपत्, सहस्रनेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची, सर्वभूभृदभ्यर्थितां गौरीमिव मेना, प्रसूतवती दुहितरम्। यया द्वयोः सुतयोरुपरि स्तनयोरिवैकावलीलतया नितरामराजत।

23 अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता सुतमष्टवर्षदेशीयमुद्धूयमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्डं खण्डपरशुहुंकाराग्निधूमलेखानुबद्धमूर्धानं मकरध्वजमिव पुनर्जातम्, एकेनेन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन शरीरार्धेनेतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेन संपृक्तावतारामिव हरिहरयोर्दर्शयन्तम्, पीनप्रकोष्ठप्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयं परशुराममिव क्षत्रक्षपणक्षीणपरशुपाशचिह्नितं बालतां गतम्, कण्ठसूत्रग्रथितभङ्गुरप्रवालाङ्कुरं हिरण्यकशिपुमिवोरःकाठिन्यखण्डितनर- 5 10

क्यसूचनाय दिवः सुवर्णवृष्टिः पततीति हि प्रसिद्धिः। वेला समुद्रविकृतिः। 'भरती' इति महाराष्ट्रभाषायाम्। 'वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः' इति मेदिनी। सहस्रनेत्राणां दर्शनस्य योग्या। असंख्यैर्नेत्रैर्दर्शनीयेत्यर्थः। अथवा पुरुहूतेनाप्यवलोकनीया तस्यापि मोहकारिणीत्यर्थः। शची इंद्राणी। भूभृद्भी राजभिः पर्वतैश्च। गौरीमिव पार्वतीमिव। एकावलीलता एकयष्टिका मौक्तिकमाला। 'एकावल्येकयष्टिका' इत्यमरः।

अस्मिन्निति। देव्या यशोवत्या भ्राता स्वतनयं भंडिनामानं कुमारयोरनुचरमर्पितवानिति संबंधः। अष्टवर्षदेशीयम् ईषन्न्यूनान्यष्टवर्षाणि यस्य तम्। 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर' इत्यनेन देशीयर्। उद्धूयमानः कंपमानः काकपक्षकः शिखा एव शिखंडो बर्हो यस्य तम्। 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' इति मेदिनी। खण्डपरशोः शिवस्य हुंकाराग्नेर्धूमलेखया धूमराज्याऽनुबद्धोऽनुगतो मूर्धा मस्तकं यस्य तं पुनर्जातं पुनरुद्भूतं मकरध्वजमिव मदनमिव। कुमारस्य मदनसाम्यं शिखाया धूमलेखासाम्यम्। इंद्रनीलकुंडलस्यांशुभिः किरणैः श्यामलितेन कृष्णीभूतेन। त्रिकंटकस्य कर्णभूषणस्य मुक्ताफलानामालोकेन कान्त्या धवलितं शुभ्रीकृतं तेन। संपृक्तावतारमेकीभूतावतारम्। एतेन तदा हरिहरयोरेकावतारकल्पनाऽऽसीदिति गम्यते। पीने पुष्टे प्रकोष्ठे कूर्परादधःप्रदेशे प्रतिष्ठितं पुष्पलोहस्य मणिविशेषस्य वलयं कटकं यस्य तम्। 'प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति शाश्वतः। क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः क्षपणेन नाशेन क्षीणस्य परशोरायुधविशेषस्य पाशो धारणरज्जुस्तेन चिन्हितो युक्तस्तम्। पुष्पलोहवलयं परशुधारणपाशेनोत्प्रेक्षितम्। कण्ठसूत्रे ग्रथितो भंगुरो वक्रः

ष्वपि शूलायमानोत्तमाङ्गौ, जलधरधृतेनापि धनुषा दोदूयमानहृदयौ, आलेख्यक्षितिपतिभिरप्यप्रणमद्भिः संतप्यमानचरणौ, परिमितमण्डलसंतुष्टं तेजः सवितुरप्यबहुमन्यमानौ, भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमप्युपहसन्तौ, बलवन्तमकृतविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरीबालव्यजनवीजितेन दह्यमानौ, जलधीनामपि शङ्खैः खिद्यमानौ 5 चतुःसमुद्राधिपतिमपरं प्रचेतसमप्यसहमानौ, अनपहृतच्छत्रानपि विच्छायानवनिपालान्कुर्वाणौ, साधुष्वप्यसेवितप्रसन्नौ मुखेन मधु क्षरन्तौ, दुष्टराजवंशानूष्मणा दूरस्थितानपि म्लानिमानयन्तौ, अनुदिवसं शस्त्राभ्यासश्यामिकाकलङ्कितमशेषराजकप्रतापाग्निनिर्वापणमलिनमिव करतलमुद्वहन्तौ, योग्याकालेषु धीरैर्धनुर्ध्वनिभिरभ्यर्णोपभोगा- 10

नाविव । समुद्रमर्यादितायां भुवि महामानवत्वेनातिष्ठन्ताविवेति तात्पर्यार्थः । शिरोरुहाणां केशानामपि भंगेन छेदनेन । कर्तनादाविति भावः । चूडामणौ शिरोभूषणे संक्रान्तेनापि पतितेनापि आतपत्रेण छत्रेण लज्जमानौ । चूडामणिषु प्रतिबिंबितमपि द्वितीयमातपत्रमसहमानावित्यर्थः । षण्मुखेपि कार्तिकेयेपि । असुखायमानौ दुःखायमानौ श्रवणौ कर्णौ ययोस्तौ । कमपि स्वामिशद्बभाजमस्वीकुर्वन्तावित्यर्थः । संध्यायां संध्योपासने । अंजलिघटनेष्वपि नमस्कारेष्वपि । भवभूतिनाप्युत्तररामे कुश इत्थमेव वर्णितः । 'संप्रति करणीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः' । दोदूयमानमतिशयेन पीड्यमानं हृदयं ययोस्तौ । दुनोतेर्यङन्ताद्गृशार्थाच्छानचि रूपमिदम् । आलेख्यनृपतिभिश्चित्रस्थराजभिरप्रणमद्भिरकृतनमस्कारैः संतप्यमानौ कुप्यन्तौ चरणौ पादौ ययोस्तौ परिमितेन परिगणितेनाल्पेनेत्यर्थः मंडलेन विषयेण बिंबेन च संतुष्टं सवितुः सूर्यस्यापि तेजोऽबहुमन्यमानौ । भूभृता मंदरेणापहृता लक्ष्मीर्यस्य तं सागरमपि समुद्रमपि । 'नद्यृतश्च' इत्यनेन समासान्तः कः । भूभृच्छद्बः श्लिष्टो राजवाचकः । अकृतो विग्रहः समरः कायश्च येन तम् । मारुतस्य शरीराभावाद्रूपरहितस्पर्शवत्त्वरूपतल्लक्षणादशरीरत्वस्य प्रतीतेः । अनपहृतमगृहीतमातपत्रं छत्रं येषां तानपि विच्छायान्मलिनान् । पराजयेनेति भावः । गृहीतातपत्रा अपि विच्छाया इति विरोधः । साधुष्वपि सदाचारेष्वप्यसेवितेन सेवया विना प्रसन्नौ मुखेन मधु क्षरन्तौ मधुरं भाषमाणौ । साधुषूत्सवकालेष्वप्यसेविता प्रसन्ना मद्यं याभ्यां तथाभूतावपि मुखेन मधु क्षरन्ताविति विरोधः । अथवा साधुषु सतामुपरि असेवितप्रसन्नावपि अपीतमद्यावपि मुखेन मधु क्षरन्ताविति विरोधो ज्ञेयः ।

शिलाकठिनकायबन्धौ हिमवद्विन्ध्याविवाचलौ, महावृषाविव कृत-
युगयोग्यौ, अरुणगरुडाविव हरिवाहनविभक्तशरीरौ, इन्द्रोपेन्द्राविव
नागेन्द्रगतौ, कर्णार्जुनाविव कुण्डलकिरीटधरौ, पूर्वापरदिग्भागाविव
सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसंपादनसमर्थौ, अमान्ताविवातिमानेनासन्न-
वेलार्गलनिरोधसंकटे कुकुटीरके, तेजः पराङ्मुखीं छायामपि जुगुप्स- 5
मानौ, स्वात्मप्रतिबिम्बेनापि पादनखलग्नेन लज्जमानौ, शिरोरुहाणा-
मपि भङ्गेन दुःखमवतिष्ठमानौ, चूडामणिसंक्रान्तेनापि द्वितीयेनातप-
त्रेणापत्रपमाणौ, भगवति षण्मुखेऽपि स्वामिशब्देनासुखायमानश्र-
वणौ, दर्पणदृष्टेनापि प्रतिपुरुषेण दूयमाननयनौ, संध्याञ्जलिघटने-

---

ज्योत्स्नेव चंद्रिकेव यशः कीर्तिः प्रतापः पराक्रमश्च ताभ्यामाक्रान्तं भुवनतलं याभ्यां तौ। अतएवाभिरामौ सुंदरौ दुर्निरीक्ष्यौ दुरवलोकनीयौ। यशसा सुंदरौ प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यावित्यर्थः। पक्षे स्फुरज्जोत्स्नैव यशः प्रताप आतपश्च ताभ्यामाक्रान्तं भुवनतलं याभ्यां तौ। चन्द्रमसो ज्योत्स्नयाभिरामत्वं सूर्यस्यातपेन दुर्निरीक्षत्वं च। समभिव्यक्ते तेजस्तैक्ष्ण्यं प्रकाशश्च बलं सामर्थ्यं च ययोस्तौ। अग्निमारुताविव वन्हिसमीरणाविवैकीभूतौ परस्परानुवर्तिनौ मिलितौ च। शिलेव शिलाभिर्वा कठिनः कायबंधो देहबंधो ययोस्तौ। अचलौ दृढौ पर्वतौ वा। हिमवान् हिमालयो विंध्याचलो विंध्याद्रिस्ताविव। महावृषाविव महान्तौ बलीवर्दाविव कृतयुगस्य सत्ययुगस्य योग्यौ पक्षे कृता युगस्य धुरो योग्याऽध्ययनं याभ्यां तौ। 'योग्यःप्रवीणयोगार्होपायशक्तेषु वाच्यवत्। क्लीबं वृध्यौषधी पुष्ये ना कृयभ्यासार्कयोषितोः' इति मेदिनी। अथवा वृषपक्षे कृते परिकल्पिते युगे धुरि योग्यावुचितावित्यर्थः। हरिवाहनेनाश्वारोहणेन विभक्तं सुबद्धं सुपरिमाणं शरीरं ययोस्तौ। पक्षे हरिश्च हरिश्च हरी कृष्णदिनकरौ तयोर्वाहने याने विभक्तं योजितं शरीरं देहो ययोस्तौ। 'हरिर्वातार्कचंद्रेंद्रयमोपेंद्रमरीचिषु। सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकांतरेषु च' इति विश्वः। नागेन्द्र इव गजराज इव गतं गमनं ययोस्तौ। पक्षे नागेन्द्र ऐरावतः शेषराजश्च तौ गतौ प्राप्तौ। कर्णाय कुंडले सूर्येण दत्ते। अर्जुनस्य शिरसि किरीटो वृत्रघ्ना बद्धः। यथोक्तं महाभारते 'पुरा शक्रेण मे बद्धं युध्यतो दानवर्षभैः। किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्'। सर्वतेजस्विनां वीराणामादित्यादीनां चोदयोऽभ्युदय उद्गमनं चास्तो नाशस्तिरोभवनं च तत्र समर्थौ। अतिमानेनात्यंताभिमानेन महाप्रमाणतया चासन्नायाः समीपस्थाया वेलायाः समुद्रमर्यादाया अर्गलरूपाया निरोधेन प्रतिबंधेन संकटे गहने। कुरेव पृथ्व्येव कुटीरकं जरद्गृहं तस्मिन् अमान्ताविवावर्तमा

ष्वपि शूलायमानोत्तमाङ्गौ, जलधरभृतेनापि धनुषा दोदूयमानहृदयौ,
आलेख्यक्षितिपतिभिरप्यप्रणमद्भिः संतप्यमानचरणौ, परिमितमण्ड-
लसंतुष्टं तेजः सवितुरप्यबहुमन्यमानौ, भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरम-
प्युपहसन्तौ, बलवन्तमकृतविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि
चमरीबालव्यजनवीजितेन दह्यमानौ, जलधीनामपि शङ्खैः खिद्यमानौ 5
चतुःसमुद्राधिपतिमपरं प्रचेतसमप्यसहमानौ, अनपहृतच्छत्रानपि
विच्छायानवनिपालान्कुर्वाणौ, साधुष्वप्यसेवितप्रसन्नौ मुखेन मधु
क्षरन्तौ, दुष्टराजवंशानूष्मणा दूरस्थितानपि म्लानिमानयन्तौ, अनु-
दिवसं शस्त्राभ्यासश्यामिकाकलङ्कितमशेषराजकप्रतापाग्निनिर्वपणमलि-
नमिव करतलमुद्वहन्तौ, योग्याकालेषु धीरैर्धनुर्ध्वनिभिरभ्यर्णोपभोगा- 10

नाविव । समुद्रमर्यादितायां भुवि महामानवत्वेनातिष्ठन्ताविवेति तात्पर्यार्थः । शिरोरुहाणां केशानामपि भंगेन छेदनेन । कर्तनादाविति भावः । चूडामणौ शि-रोभूषणे संक्रान्तेनापि पतितेनापि आतपत्रेण छत्रेण लज्जमानौ । चूडामणिषु प्रतिबिंबितमपि द्वितीयमातपत्रमसहमानावित्यर्थः । षण्मुखेपि कार्तिकेयेपि । असुखायमानौ दुःखायमानौ श्रवणौ कर्णौ ययोस्तौ । कमपि स्वामिशब्दभाजम-स्वीकुर्वन्तावित्यर्थः । संध्यायां संध्योपासने । अंजलिघटनेष्वपि नमस्कारेष्वपि । भवभूतिनाप्युत्तररामे कुश इत्थमेव वर्णितः । 'संप्रति करणीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः' । दोदूयमानमतिशयेन पीड्यमानं हृदयं ययोस्तौ । दुनोतेर्यङन्ता-द्भृशार्थाच्छानचि रूपमिदम् । आलेख्यनृपतिभिश्चित्रस्थराजभिरप्रणमद्भिरकृत-नमस्कारैः संतप्यमानौ कुप्यन्तौ चरणौ पादौ ययोस्तौ परिमितेन परिगणिते-नाल्पेनेत्यर्थः मंडलेन विषयेण बिंबेन च संतुष्टं सवितुः सूर्यस्यापि तेजोऽबहु-मन्यमानौ । भूभृता मंदरेणापहृता लक्ष्मीर्यस्य तं सागरमपि समुद्रमपि । 'नद्यृ-तश्च' इत्यनेन समासान्तः कः । भूभृच्छब्दः श्लिष्टो राजवाचकः । अकृतो विग्र-हः समरः कायश्च येन तम् । मारुतस्य शरीराभावाद्रूपरहितस्पर्शवत्त्वरूपतल्ल-क्षणादशरीरत्वस्य प्रतीतेः । अनपहृतमगृहीतमातपत्रं छत्रं येषां तानपि विच्छायान्मलिनान् । पराजयेनेति भावः । गृहीतातपत्रा अपि विच्छाया इति विरोधः । साधुष्वपि सदाचारेष्वप्यसेवितेन सेवया विना प्रसन्नौ मुखेन मधु क्षरन्तौ मधुरं भाषमाणौ । साधुषूत्सवकालेष्वप्यसेविता प्रसन्ना मद्यं याभ्यां तथाभूतावपि मुखेन मधु क्षरन्ताविति विरोधः । अथवा साधुषु सतामुपरि असेवितप्रसन्नावपि अपीतमद्यावपि मुखेन मधु क्षरन्ताविति विरोधो ज्ञेयः ।

द्दिग्वधूभिरिवालपन्तौ, राज्यवर्धन इति हर्ष इति सर्वस्यामेव पृथि-
व्यामाविर्भूतशब्दप्रादुर्भावौ, स्वल्पीयसैव कालेन द्वीपान्तरेष्वपि प्रका-
शतां जग्मतुः ।

26 एकदा च तावाहूय भुक्तवानभ्यन्तरगतः पिता सस्नेहम-
वादीत्—'वत्सौ, प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सद्भृत्याः । प्रायेण पर- 5
माणव इव समवायेष्वनुगुणभूय द्रव्यं कुर्वन्ति पार्थिवं क्षुद्राः ।
क्रीडारसेन नर्तयन्तो मयूरतां नयन्ति बालिशाः । दर्पणमिवानुप्रविश्या-
त्मीयां प्रकृतिं संक्रामयन्ति पल्लविकाः । स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैरस-
द्बुद्धिं जनयन्ति विप्रलम्भकाः । गीतनृत्यहसितैरुन्मत्ततामावहन्त्युपे-
क्षिता विकारा इव वातिकाः । चातका इव तृष्णावन्तो न शक्यन्ते 10
ग्रहीतुमकुलीनाः । मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेवाभिप्रायं गृह्णन्ति जा-
लिकाः । यमपट्टिका इवाम्बरे चित्रमालिखन्त्युद्गीतकाः । शल्यं
हृदये निक्षिपन्त्यतिमार्गणाः । यतः सर्वैर्दोषाभिषङ्गैरसंगतौ बहुधो-

---

'गंधत्तमा प्रसन्नेरा' इति सुरापर्यायेऽमरः । **दुष्टेति** । ऊष्मणा दाहशक्त्या । तया समीपस्थो म्लानो भवति न तु दूरस्थ इति विरोधः । शस्त्राणामभ्यासस्य श्यामलिकया किणेन 'घट्टा' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितेन कलंकितं मलिनम् अशेषस्य सकलस्य राजकस्य राजसमूहस्य प्रतापाग्नेः शौर्याग्नेर्निर्वपणेन शमनेन मलिनमिव । वन्हेः शमनेन शांतांगारेण हस्तो मलिनो भवति । योग्याया अध्ययनस्य कालेषु । धीरैर्गंभीरैर्धनुर्ध्वनिभिर्धनुःशब्दैः अभ्यर्णोपभोगात्समीपागतो य उपभोगः सेवारूपस्तस्मात् । आविर्भूतः शब्दप्रादुर्भावो नामप्रसिद्धिर्ययोस्तौ ।

एकदेति । प्रायेण क्षुद्रा नीचा समवायेषु समूहेषु अर्थान्मांत्रिसभाया-मनुगुणीभूय प्रविश्य पार्थिवं नृपं द्रव्यं स्वकरक्रीडनकं कुर्वन्ति । तन्मंत्रेषु स्वप्रवेशं कृत्वा नृपाद्धनं हरन्तीत्यर्थः । कथमिव । यथा परमाणवः सूक्ष्मा अवयवाः समवायेषु तादृशसंबंधेष्वनुगुणीभूय घटकीभूय पार्थिवं पृथ्वीसंबंधि द्रव्यं कुर्वन्ति तद्वत् । समवायस्यैकत्वेपि द्रव्यबाहुल्यादत्र बहुत्वस्वीकारः । बालिशा धूर्ताः कुमाराश्च । क्रीडारसेन नर्तयन्तो मयूरतां हास्यलम् । कुमाराश्च क्रीडायां मयूरान्नर्तयन्ति । पल्लविका विटाः किसलयानि च । अनुप्रविश्य चित्तं रंजयित्वा आक्रम्य च । आत्मीयां प्रकृतिं स्वीयं दौरात्म्यं शरीरं च । विप्रलंभकाः प्रतारका असच्छास्त्रनिर्मातारो वा । मिथ्यादर्शनैरलीकवस्तुप्रकटनैरसदागमैश्च ।

पधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तावभिरूपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजाविव मे शरीरादव्यतिरिक्तौ कुमारगुप्तमाधवगुप्तावस्माभिर्भवतोरनुचरत्वार्थमिमौ निर्दिष्टौ, अनयोरुपरि भवद्भ्यामपि नान्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्' इत्युक्त्वा तयोराह्वानाय प्रतीहारमादिदेश । 5

27 नचिराद्द्वारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्धनहर्षौ प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठमष्टादशवर्षवयसं नात्युच्चं नातिखर्वमतिगुरुभिः पदन्यासैरनेकनरपतिसंचरणचलां निश्चलीकुर्वाणमिवोर्वीम्, अनवरताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरादूरुद्वयान्निष्पतन्तेवानुल्बणजानुग्रन्थिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भासमानम्, 10

असद्बुद्धिमशोभनां धियम् 'असेदेवेदमग्र आसीद्' इति बुद्धिं वा । वातिका धूर्ता वातजा विकारा वा । तृष्णावन्तोऽकुलीना ग्रहीतुं न शक्यन्ते तेषां तृष्णायाः कदापि शमनासंभवात् । चातका अपि कौ पृथ्व्यां लीना न भवन्ति खेचरत्वात्तेषाम् । जालिका मायाविनः कैवर्ताश्च । मानसेऽन्तःकरणे सरोविशेषे च । स्फुरत्तमुत्पद्यमानमेवाभिप्रायं स्फुरन्तं चलन्तं मीनं मत्स्यमिव । यमपट्टो धर्मराजप्रतिकृतियुतः पट्टो विद्यते येषां ते । 'अत इनिठनौ' इत्यनेन ठन् मत्वर्थीयः । उद्गीतका उच्चैर्गीतं गानं येषां ते । अंबर आकाशे चित्रमालिखन्त्यसंभाव्यानर्थानारभंते । वस्त्रे च चित्रकर्माचरन्ति । अतिमार्गणा अत्यन्तं याचका दृढाः शराश्च । 'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हमः । शल्यं विषादं शंकुं च । सर्वैर्दोषाभिषंगैर्दोषसंपर्कैः । उपधाभिर्भृत्यपरीक्षणोपायैः । 'उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम्' इत्यमरः । अन्यपरिजनसमा इतरसेवकतुल्या वृत्तिर्वर्तनं तया ।

न चिरादिति । राज्यवर्धनहर्षौ प्रतिहारेण सह प्रविशंतमग्रतो ज्येष्ठं कुमारगुप्तं पृष्ठतश्च तस्य कनीयांसं माधवगुप्तं ददृशतुरिति संबंधः । कथमित्याह । अष्टादश वर्षाणि वयो यस्य तं नातिखर्वं नातिवामनं पादन्यासैश्चरणसंक्रमणैरनेकेषां नरपतीनां संचरणेन गमनेन चलामुर्वीं पृथ्वीं निश्चलीकुर्वाणं स्थिरीकुर्वाणमिव । अनवरतं सततमभ्यस्तेन कृतेन लंघनेनोड्डानेन गमनेन वा घनो दृढ उपचयो वृद्धिर्यस्य तस्मादूरुद्वयादंकद्वयाद् । अनुल्बणाया अनुद्धताया जानुग्रंथेः प्रसूतेन जातेन । तनुतरेण सूक्ष्मेण जंघाकांडद्वयेन प्रसृतायुगलेन 'पोटरी' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धेन भासमानं शोभमानम् । उल्लिखिताभ्यां तनूभूताभ्यां पार्श्वाभ्यां कक्षाधोभागाभ्यां प्रकाशितः प्रकटितः

उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितकाशिम्ना मन्दरमिव सुरासुररभसभ्रामितवासुकि-
कषणक्षीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्, अतिविस्तीर्णेनोरसा स्वामिसंभा-
वनानामपरिमितानामवकाशमिव प्रयच्छन्तम्, प्रलम्बमानस्य भुज-
युगलस्य निभृतललितैर्विक्षेपैरतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिम्, वाम
करकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या समुद्भिद्यमानप्रतापानलशि- 5
खापल्लवयेव चापकिणलेखयाङ्कितपीवरप्रकोष्ठम्, आलोहिनीमुच्चांस-
तटावलम्बिनीमस्त्रग्रहणव्रतविधृतां रौरवीमिव त्वचं कर्णाभरणमणेः
प्रभां बिभ्राणम्, उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिबिम्बगर्भकपोलं मुखं
चन्द्रमसमिव हृदयस्थितरोहिणीकमुद्वहन्तम्, अचपलस्तिमिततारके-
णाधोमुखेन चक्षुषा शिक्षयन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कज- 10
वनानि विनयम्, स्वाम्यनुरागमिवाभ्लातकमुत्तंसीकृतं शिरसा धार-
यन्तम्, निर्दयाकर्षणभङ्गभीततया सकलकार्मुकार्पितामिव नम्रतां प्रका-
शयन्तम्, शैशव एव निर्जितैरिन्द्रियैररिभिरिव संयतैः शोभमानम्,
प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं कुलपुत्रतामनुवर्तमानम्, तेजस्विनमपि
शीलेनाह्लादकेन सवितारमिव शशिनान्तर्गतेन विराजमानम्, अत्र- 15

कशिमा कृशता यस्य तेन मध्येन कटिना । सुरासुरै रभसेन वेगेन भ्रमितो वासुकिः शेषराजस्तेन कषणं घर्षणं तेन क्षीणेन मध्येनोपलक्ष्यमाणं मंदारमिव मंदारपर्वतमिव। अवकाशं स्थलमिव प्रयच्छन्तं ददानम्। निभृतललितैर्गंभीरमनोहरैः । वामकरस्य सव्यहस्तस्य माणिक्यकटकस्य माणिक्यवलयस्य मरीचिमंजरीणां किरणानां जालं समूहो विद्यते यस्यास्तया चापकिणलेखया चापव्रणचिन्हराज्या समुद्भिद्यमानस्योद्गच्छतः प्रतापानलस्य शिखापल्लवया शिखापल्लवेनेव । अत्र पल्लवशब्दस्य स्त्रीत्वं चिन्त्यम् । नेदं चापकिण लेखाविशेषणं बहुव्रीहिस्वीकारेण यथाकथंचिल्लापन इवशब्दास्वारस्यं चेति दिक्। अस्त्रग्रहणं शस्त्रस्वीकारस्तस्य व्रते विधृतां शस्त्राध्ययनकालेऽङ्गीकृताम् । रौरवीं मृगसंबंधिनीम् । 'तस्येदम्' इत्यनेनाणि टिड्ढाणञित्यनेन ङीप् । उत्कोटिकस्योर्ध्वाग्रभागस्य केयूरस्यांगदस्य पत्रभंगपुत्रिका रचनाविशेष उल्लिखिता शालभंजिका तस्याः प्रतिबिंबं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः कपोलो यस्य तन्मुखं हृदयस्थिता रोहिणी यस्य तादृशं चंद्रमसमिवोद्वहता । चक्षुषा जातावेकवचनम् । लक्ष्म्याः

---

१ 'निर्दयया कङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव.'

लानामपि कायकार्कश्येन गन्धनमिवाचरन्तम्, दर्शनक्रीतमानन्द-
हस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन, कुमारगुप्तम्, पृष्ठतस्तस्य कनी-
यांसमतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिलाशैलमिव संचरन्तम्, अनु-
ल्बणमालतीकुसुमशेखरनिभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बि-
तमिव यशसा, परस्परविरुद्धयोर्विनययौवनयोश्चिरात्प्रथमसंगमचिह्न- 5
मिव भ्रूसंगतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामिभ-
क्तिमिव निश्चलां दृष्टिं धारयन्तम्, अच्छाच्छचन्दनरसानुलेपशीतलं
संनिहितहारोपधानं वक्षःस्थलमनन्तसामन्तसंक्रान्तिश्रान्तायाः श्रियो
विशालं शशिमणिशिलापट्टशयनमिव बिभ्राणम्, चक्षुः कुरङ्गकैर्घोणा-
वंशं वराहैः स्कन्धपीठं महिषैः प्रकोष्ठबन्धं व्याघ्रैः पराक्रमं केसरि- 10

श्रियो लाभेनोत्तानितान्युपरि कृतानि मुखानि यैस्तानि । अम्लातकं ताम्रकुरं-टकपुष्पम् । अतएव तस्यानुरागसादृश्यम् । उत्तंसीकृतं शेखरतां नीतम् । निर्दयं दृढं यदाकर्षणं तेन भंगो नाशस्तस्य भीततया भीत्या सकलैः कार्मुकैर्धनुर्भिरर्पितां दत्तामिव । 'निर्दयया कंकणभंगभीतसकलकार्मुकार्पिताम्' इति पाठे निर्दयया दयाराहित्येन कंकणस्य वर्तुलस्य यो भंगस्तेन भीतैः सकलकार्मुकैरर्पितामित्यर्थो ग्राह्यः । कंकणस्यांगुलीयकमित्यर्थो नात्र मनोरमः । कायकार्कश्येन देहदार्ढ्येनाचलानां पर्वतानां गन्धनं मर्दनमिव । मर्दनमिति पाठस्तु साधीयान् । दर्शनेनावलोकनेन क्रीतमावर्जितं जनं सौभाग्येन तद्रूपमूल्येनानंदहस्ते आनंदरूपक्रेतुर्हस्ते विक्रीणानमिव । अवलोकनेनैव वश्यतां नीतमतएव क्रीतं जनमानंदभाजं विदधात्यत आनंदहस्ते विक्रीणीत इत्युक्तम् । विक्रीणान इति रूपं विपूर्वकात्क्रीणातेः 'परिव्यवेभ्यः क्रियः' इत्यनेनात्मनेपदे शानचि निष्पन्नम् । तस्य कुमारगुप्तस्य । उन्नतत्वाद्गौरवर्णत्वाच्च मनःशिलाशैलसाम्यम् । गौरतयेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अनुल्बणस्याव्यक्तस्य मालतीकुसुमशेखरस्य निभेन मिषेण निर्जिगमिषता बहिरागंतुमिच्छुना गुरुणा महता यशसा शिरसि चुंबितमिव । यशसः शुभ्रत्वाच्छेखरसाम्यम् । शेखरे चानुल्बणविशेषणेन तस्य विनीतत्वं व्यज्यते । अविनीतो हि व्यक्ततया जनावलोकनायालंकारादीन् धारयतीति प्रसिद्धमेव । भ्रूसंगतकेन भ्रुवोरंतराले धृतैः केशैः । एतेन तदानीं भ्रुकुट्योरन्तरालवर्तिनां केशानामच्छेदनरीतिर्मान्यजनेष्वासीदिति ज्ञायते । अच्छाच्छस्यातिस्वच्छस्य चंदनरसस्यानुलेपनेन शीतलं हिमं संनहितं स्थापितं हार एव मौक्तिकमालेवोपधानमुपबर्हो यस्य तत् । अनंतेष्वसंख्येषु सामन्तेषु प्रतिभूपेषु

भिर्गमनं मतङ्गजैर्मृगयाक्षपितशेषैर्भीतैरुत्कोचमिव दत्तं दर्शयन्तं माध-वगुप्तं ददृशतुः ।

28 प्रविश्य च दूरादेव चतुर्भिरङ्गैरुत्तमाङ्गेन च गां स्पृशन्तौ नमश्चक्रतुः । स्निग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टामुचितां भूमिं भेजाते । मुहूर्तं च स्थित्वा भूपतिरादिदेश तौ—'अद्यप्रभृति भवद्भ्यां कुमारावनुव- 5
र्तनीयौ' इति । 'यथाज्ञापयति देवः' इति मेदिनीदोलायमानमौ-लिभ्यामुत्थाय राज्यवर्धनहर्षौ प्रणेमतुः । तौ च पितरम् । ततश्चा-रभ्य क्षणमपि निमेषोन्मेषाविव चक्षुर्गोचरादनपयान्तावुच्छ्वासनिःश्वा-साविव नक्तंदिवमभिमुखस्थितौ भुजाविव सततपार्श्ववर्तिनौ कुमार-योस्तौ बभूवतुः । 10

29 अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु सक-लासु कलासु च प्रतिदिवसमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैरवर्धत । परिमितैरेव दिवसैर्यौवनमारुरोह । निपेतुरेकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः । 15

30 कदाचित्तु राजान्तःपुरप्रासादस्थितो बाह्यकक्ष्यावस्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्यामशृणोत्—

संक्रान्त्या संक्रमणेन श्रान्तायाः खिन्नायाः श्रियो राजलक्ष्म्या विशालं महत् शशिमणिशिलापट्टमेव चंद्रकान्तशिलाखंडमेव शयनम् । घोणा नासिकैव वंशो वेणु-रुन्नतत्वात् । उत्कोचमिव गुप्तोपहारमिव 'लांच' इति माहाराष्ट्रभाषायाम् ।

प्रविश्येति । चतुर्भिरंगैर्जानुभ्यां हस्ताभ्यांच । गां पृथ्वीम् । स्निग्धेन प्रेमवता नरेंद्रेण नृपेण दृष्ट्या निर्दिष्टां दर्शितामुचितां सेवकयोग्याम् । मेदिन्यां पृथ्व्यां दोलायमानाभ्यां लंबमानाभ्यां मौलिभ्यां मस्तकाभ्याम् । निमेषोन्मेषाविव संकोचविकासाविव ।

अथेति । नृत्यं नर्तनं गीतं गानं चादि प्रमुखं यासां तासु विदग्धासु पंडितासु सखीषु मनोहरासु सकलासु कलासु च । उपचीयमानो वर्धमानः परि-चयो यस्याः सा ।

कदाचिदिति । बाह्य कक्ष्यायां प्रासादस्य बहिःप्रकोष्ठे ।

'उद्वेगमहावर्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्धमाना सुता पितरम्' ॥ ५ ॥

31 तां च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीमुत्सारितपरिजनो जगाद— 'देवि, तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः। एतदीया गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयान्नापयाति मे चिन्ता। यौवनारम्भ एव च कन्यकानामिन्धनीभवन्ति पितरः संतापानलस्य। हृदयमन्धकारयति मे दिवसमिव पयोधरोन्नतिरस्याः। केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिरियं यदङ्कसंभूतान्यङ्कलालितान्यपरित्याज्यान्यपत्यकान्यकाण्ड एवागत्यासंस्तुतैर्नीयन्ते। एतानि तानि खल्वङ्कनस्थानानि संसारस्य। सेयं सर्वाभिभाविनी शोकाग्नेर्दाहशक्तिर्यदपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्तः। एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति सलिलमश्रुभिः साधवः। एतद्भयादकृतदारपरिग्रहाः परिहृतगृहवसतयः शून्यान्यरण्यान्यधिशेरते मुनयः। को हि नाम सहते विरहमपत्यानाम्। यथा यथा समापतन्ति दूता वराणां वराकी लज्जमानेव चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम्। किं क्रियते। तथापि गृहगतैरनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः। प्रायेण च सत्स्वप्य-

---

उद्वेगेति। अनुवर्षं प्रतिहायनं प्रतिवर्षाकालं च। वर्धमाना सुता कन्या पयोधरयोः स्तनयोः पयोधराणां मेघानां चोन्नमनस्योद्गमनस्य काले तारुण्ये वर्षाकाले च। पितरं जनकमुद्वेगस्य मानसपीडाया महत्यावर्ते आवर्तने। पक्षे उद्वेग इव महावर्ते महत्यंभसां भ्रमे पातयति। कथमिव सरिन्नदी तटं तीरमिव। 'आवर्तश्चिंतने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान्' इति मेदिनी।

तां चेति। उत्सारिता दूरीकृताः परिजना येन सः। पार्श्वे समीपे स्थिताम्। तरुणीभूता यौवनमापन्ना। **एतदीयेति**। हृदयादनपगमनमेव गुणवत्तायाश्चिन्तायाश्च साम्यम्। पयोधरयोः स्तनयोर्मेघानां चोन्नतिः। धर्म्या धर्मेण प्राप्या। नौवयोधर्मेत्यादिना धर्मशब्दात्प्राप्त्यार्थे यत्। इयं स्थितिराचारो नाभिमता न मान्या। अकांड एवातर्कितमेव। असंस्तुतैरपरिचितैः। अंकनस्थानानि चिन्हस्थानानि। **शून्यान्यरण्यानीति**। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यनेन कर्मत्वम्। वराकी दीना। गृहगतैर्गृहस्थैः। अभिजनं कुलम् धरणीधराणां नृपाणां पर्वतानां च। सकलेन भुवनेन जगता नमस्कृतो वन्दितः। ग्रहपतिरिव सूर्य

न्येषु वरगुणेष्वभिजनमेवानुरुध्यन्ते धीमन्तः। धरणीधराणां च मूर्ध्नि स्थितो माहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरीवंशः। तत्रापि तिलकभूतस्यावन्तिवर्मणः सूनुरग्रजो ग्रहवर्मा नाम ग्रहपति- रिव गां गतः पितुरन्यूनो गुणैरेनां प्रार्थयते। यदि भवत्या अपि मतिरनुमन्यते ततस्तस्मै दातुमिच्छामि' इत्युक्तवति भर्तरि दुहि- 5 तृस्नेहकातरतरहृदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच—'आर्यपुत्र, संवर्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु मातरः कन्य- कानाम्। दाने तु प्रमाणमासां पितरः। केवलं कृपाकृतविशेषः सुदू- रेण तनयस्नेहादतिरिच्यते दुहितृस्नेहः। यथा यावज्जीवमावयोरार्तिता प्रतिपद्यते तथार्यपुत्र एव जानाति' इति।[1] 10

32 राजा तु जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाहूय सुता- वपि विदितार्थावकार्षीत्। शोभने च दिवसे ग्रहवर्मणा कन्यां प्रार्थ- यितुं प्रेषितस्य पूर्वागतस्यैव प्रधानदूतपुरुषस्य करे सर्वराजकुलसमक्षं दुहितृदानजलमपातयत्। जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्नासन्नेषु च विवाहदिवसेषूद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुमप्रसाधितसर्वलोकम्, 15 सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्थागमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्र-

---

इव। दुहितृस्नेहेन कन्याप्रेम्णा कातरं भीरु हृदयं यस्याः सा। धात्रीनिर्विशेषा धात्र्या निर्गतो विशेषो यस्याः सा। उपमातृसदृश इत्यर्थः। 'धात्री जनन्या- मलकी वसुमत्युपमातृषु' इति मेदिनी। आर्तिता मनःपीडात्वम्।

राजेति। जातमुदीति। एवं राजकुलमासीदिति संबंधः। कथमिव। उद्दामं सातिशयं दीयमानैस्तांबूलैः पटवासैः सुगंधिचूर्णैः कुसुमैः पुष्पैश्च प्रसा- धिता अलंकृताः सर्वलोका यस्मिन्। सकलदेशेष्वादिश्यमानमाज्ञाप्यमानं शिल्पिसार्थानां कारुसमूहानामागमनं यस्मिंस्तत्। 'तक्षा च तंतुवायश्च नापितो रजकस्तथा। पंचमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः।' अवनिपालपुरुषै राजसेवकैर्गृहीतःस्वीकृतः समग्रैः सकलैर्ग्रामीणैर्ग्राम्यैर्जनैरानीयमान उपकरण- संभारः साधनसमूहो यस्मिंस्तत्। 'ग्रामाद्यखञौ' इत्यनेन खञ् ग्रामशब्दात्। राज्ञां नृपाणां दौवारिकैर्द्वाररक्षकैरुपनीयमानान्यनेकानि नृपाणामुपायनान्युपहारा

---

१ 'यथा नेयं यावज्जीवमावयोरार्तितां प्रतिपद्यते'

ग्रामीणानीयमानोपकरणसंभारम्, राजदौवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम्, उपनिमन्त्रितागतबन्धुवर्गसंवर्गणव्यग्रराजवल्लभम्, लब्धमधुमदप्रचण्डचर्मकारकरपुटोल्लालितकोणपट्टविघट्टनरणन्मङ्गलपटहम्, पिष्टपञ्चाङ्गुलमण्ड्यमानोलूखलमुसलशिलाद्युपकरणम्, अशेषाशामुखाविर्भूतचारणपरम्परापूर्यमाणप्रकोष्ठप्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतम्, सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैरादीयमानविवाहवेदीसूत्रपातम्, उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैरधिरोहिणीसमारूढैर्धवैर्धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोलीप्राकारशिखरम्, क्षुण्णक्षाल्यमानकुसुम्भकसंभाराम्भःप्लवरज्यमानजनपादपल्लवम्, निरूप्यमाणयौतकयोग्यमातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनम्, गणनाभियुक्तगणकगणगृह्यमाणलग्नगुणम्, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडावापीसमूहम्, हेमकारचक्रप्रक्रान्त-

---

यस्मिंस्तत् । द्वारशब्दाद् 'रक्षति' इत्यनेन ठकि 'द्वारादीनां च' इत्यनेनैजागमे सिद्धं दौवारिक इति रूपम् । उपनिमंत्रितस्याहूतस्यागतस्य बंधुवर्गस्याप्तसमूहस्य संवर्गणे स्वागते व्यग्रा राजवल्लभा यस्मिन् । लब्धस्याधिगतस्य मधुनो मद्यस्य मदेन प्रचंडा भयंकराश्चर्मकाराः पादूकृतस्तैः करपुटैरुल्लालिताः कंपिताः कृतसंस्कारा वा कोणा भेरीदंडास्तैर्यत्पट्टु विघट्टनं ताडनं तेन रणन्तः शब्दं विदधतो भेरीपटहा भेरीसमूहा यस्मिंस्तत् । पिष्टस्य सुधाचूर्णस्य पंचागुलं पिष्टपंचांगुलम् । सुधालिप्तानामंगुलीनां पंचकमित्यर्थः । 'तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः' इत्यनेनाच् समासांतः । तेन मंड्यमानम् उलूखलमुसलशिलादि उपकरणं साधनं यस्मिंस्तत् । अद्य यावद् उलूखलादिचित्रीकरणपद्धतिर्विवाहे वर्तते । अशेषाशामुखेभ्योऽखिलाभ्यो दिग्भ्य आविर्भूतया आगतया चारणानां बंदिनां परंपरया पूर्यमाणे व्याप्ते प्रकोष्ठेऽलिन्दे प्रतिष्ठाप्यमानम् इंद्राणीदैवतं यस्मिन् । विवाहे शच्याः पूजनमावश्यकम् । सितैः शुभ्रैः कुसुमैः पुष्पैर्विलेपनैरंगरागैर्वसनैर्वस्त्रैश्च सत्कृतैर्भूषितैः सूत्रधारैः स्थपतिभिरादीयमानो रच्यमानो विवाहवेद्याः सूत्रस्य परिमाणरज्वाः पातो रचनारंभः यस्मिन् । उन्मुखा ऊर्ध्वमुखाः कूर्चकाः 'कुंचला' इति भाषायां प्रसिद्धाः करेषु येषां तैः सुधायाः कर्पराः कपालाः स्कंधेषु येषां तैः । 'स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री' इत्यमरः । अधिरोहिणीं निश्रेणीं 'शिडी' इति भाषायां प्रसिद्धामधिरूढैर्धवैः पुरुषैर्धवलीक्रियमाणानि प्रासादस्य राजगृहस्य प्रतोलीप्राकारस्य मार्गवप्रस्य शिखराणि यस्मिंस्तत् । क्षुण्णश्चूर्णीकृतः क्षाल्यमानः स्वच्छीक्रियमाणः कुसुंभसंभारः काश्मीरजसमूहस्तस्यांभः-

हाटकघटनटाङ्कारवाचालितालिन्दकम्, उत्थापिताभिनवभित्तिपात्यमानवहलवालुकाकण्ठकालेपाकुलालेपकलोकम्, चतुरचित्रकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यम्, लेप्यकारकदम्बकक्रियमाणमृण्मयमीनकूर्ममकरनारिकेलकदलीपूगवृक्षकम्, क्षितिपालैश्च स्वयमाबद्धकक्ष्यैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभासंपादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मसृणयद्भिर्विनिहितसरसातर्पणहस्तान्विन्यस्तालक्तकपाटलांश्च चूताशोकपल्लवलाञ्छितशिखरानुद्वाहवितर्दिकास्तम्भानुत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, आसूर्योदयाच्च प्रविष्टाभिः सतीभिः सुभगाभिः सुरूपाभिः सुवेशाभिरविधवाभिः सिन्दूररजोराजिराजितललाटाभिर्वधूवरगोत्रग्रहणगर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिर्बहुविधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिर्ग्रीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिश्चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः कलशांश्च धवलिताञ्शीतलशाराजिरश्रेणीश्च मण्डयन्तीभिरभिन्नपुटक-

---

ल्लवेनोदकपूरेण रज्यमाना रक्तीक्रियमाणा जनानां पादपल्लवा यस्मिन्। निरूप्यमाणा दृश्यमाना यौतकयोग्या दुहितृदानकाले जामात्रे दातुं योग्या मातंगा हस्तिनस्तुरंगा अश्वाश्च तैस्तरंगितमंगनं यस्य तत्। गणनायां संख्यानेऽभियुक्तेन नियुक्तेन गणकगणेन मौहूर्तिकसमूहेन गृह्यमाणा लग्नस्य मेषादेर्गुणा यस्मिन्। गंधोदकं सुगंधिवारि वहन्ति ताभिर्मकरस्य मुखं यासां ताभिः प्रणालीभिर्जलनिःसरणमार्गैः पूर्यमाणः क्रीडावापीसमूहः क्रीडार्थे निर्मितानां कूपानां समूहो यस्मिन्। हेमकारचक्रेण सुवर्णकारसमूहेन प्रक्रांतं प्रारब्धं हाटकघटनं सौवर्णालंकारनिर्माणं तस्य टांकारेण शब्देन वाचलितोऽलिंदः प्रकोष्ठो यस्मिन्। उत्थापिताः समुच्छ्रिताः या अभिनवा नूतनाः भित्तयः तासु पात्यमानः बहुलाः वालुकानां कंठकानां कणाः यस्मिन् एतादृशो य आलेपः लोके 'चुन्याचा गिलावा' इति प्रसिद्धः तस्मिन् आकुलाः व्यग्राः आलेपकलोकाः 'गवंडि' इति प्रसिद्धा कारवः यस्मिन्। चतुराणां चित्रकाराणां चक्रवालेन समूहेन लिख्यमानानि मांगल्यानि मंगलसंबंधीन्यालेख्यानि चित्राणि यस्मिन्। लेप्यकारकदंबेनालेपकवर्गेण क्रियमाणा मृण्मया मीना मत्स्याः कूर्मा नारिकेलकदलीपूगवृक्षा यस्मिन्। क्षितिपालैरित्यस्य प्रारब्धविविधव्यापारमित्यनेन संबंधः। तान् क्षितिपालान्विशिनष्टि। आबद्धकक्ष्यैर्बद्धपरिकरैः। स्वामिनाऽर्पितस्य नृपेणाज्ञापितस्य कर्मणः शोभायाः संपादन आकुलैर्व्याकुलैः सिंदूरकुट्टिमभूमीः सिन्दूरप्रस्तरभुवो मसृणयद्भिः श्लक्ष्णीकुर्वद्भिः। कुट्टिमशब्दो यद्यपि निबद्धभूवाचकस्तथापि भूमिरूपविशे-

पांसतूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसंनाहांश्च रञ्जयन्तीभिर्बलाश-
नाघृतघनीकृतकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्चाङ्गरागांल्लावण्यविशेषकृन्ति च मु-
खालेपनानि कल्पयन्तीभिः कक्कोलमिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फीत-
स्फाटिककर्पूरशकलखचितान्तराला लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्ता-
त्सामन्तसीमन्तिनीभिर्व्याप्तम्, बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौर- 5
पुरंध्रिबध्यमानैर्बद्धैश्चाचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजाराजमानरजक-
रज्यमानै रक्तैश्चोभयपटान्तलग्नपरिजनप्रेङ्खोलितैश्छायासु शोष्यमाणैः
शुष्कैश्च कुटिलक्रमरूपक्रियमाणपल्लवपरभागैरपरैरारब्धकुङ्कुमपङ्कस्था-
सकच्छुरणैरपरैरुद्भुजभुजिष्यभज्यमानभङ्गुरोत्तरीयैः क्षौमैश्च बादरैश्च

घ्योपादानादिह निबद्धमात्रवाचको ग्रन्थो विशिष्टवाचकानामिति न्याया-
दिति दिक्। विनिहिताः स्थापिताः सरसस्यार्द्रस्यातर्पणस्य चूर्णविशे-
षस्य हस्ता येषु तान्। उद्वाहस्य विवाहस्य वेद्याः स्तंभान् उत्तंभयद्भिरूर्ध्वांकुर्वाद्भिः।
'उदःस्थास्तंभोः पूर्वस्य' इत्यनेन पूर्वसवर्णः। प्रविष्टाभिरित्यादीनां तृतीया-
न्तानां व्याप्तमित्यनेनान्वयः। सिंदूररजोराजिभिः काश्मीरजधूलिसमूहै राजितं शो-
भितं ललाटं यासां ताभिः। अथ यावाद्विवाहादिमंगलेषु 'मळवट' इति प्रसिद्धं लेपमुत्त-
मांगेषु नार्यो विदधति। बहुविधाभिर्वर्णकाभिर्विलेपनैर्दंधाभिरुपालिप्ताभिरं-
गुलीभिः करणैः। ग्रीवासूत्राणि विवाहे बध्यमानानि मंगलसूत्राणि चित्रय-
न्तीभिः। 'वर्णकःचारणे स्त्री तु चंदने च विलेपन' इति मेदिनी। शाराजिरं
शारवमिति संकेतः। शालाजिरश्रेणीरितीश्वरचंद्रपाठः। तदा शालाया अजिर-
श्रेणीरंगनपंक्तीरित्यर्थः। शालाजिराणि शरावांश्चेति जीवानंदपाठः। शरावान्मृ-
त्पात्राणीत्यर्थः। अभिन्नपुटो वंशादिमयश्चतुष्कोणः पाटलाकृतिर्जालकैः क्रियते।
तच्छिद्रांतरपूरणाय कार्पासतूलपल्लवा रज्यन्त इति संकेतः। वैवाहिकस्य
विवाहसंबंधिनः कंकणस्योर्णासूत्राणां मेषलोमसूत्राणां संनाहान् रचनाः। बला-
शना पुष्पाद्योषधिविशेषस्तत्पक्वं घृतं रक्षार्थं क्रियते। तेन घृतेन घनीकृतः
कुंकुमकल्कस्तेन मिश्रितान्। स्फुरद्भिः प्रकाशमानैः स्फीतैर्बृहद्भिः स्फाटिककर्पूरस्य
कर्पूरविशेषस्य शकलैः खंडैः खचितमंतरालं यासां ताः। सर्वतो वासोभिर्वसनैः
संछादितमिति संबंधः। कथंभूतैरित्याह। बहुविधानां भक्तीनां रचनानां निर्माणे
निपुणाभिः कुशलाभिः पुराणाभिः पुरातनीभिः पौरपुरंध्रीभिर्नागरिकप्रमदा-

दुकूलैश्च लालातन्तुजैश्चांशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैरकठोररम्भागर्भ-कोमलैर्निःश्वासहार्यैः स्पर्शानुमेयैर्वासोभिः सर्वतः स्फुरद्भिरिन्द्रायुधस-हस्रैरिव संछादितम्, उज्ज्वलनिचोलकावगुण्ठ्यमानोपधानैः हंसतू-लशयनीयैस्तारामुक्ताफलोपचीयमानैश्च कञ्चुकैरनेकोपयोगपाट्यमा-नैश्चापरिमितैः पट्टपटीसहस्रैरभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च पटवि-तानैः स्तवरकनिवहनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्तपटलैश्च मण्डपैरुच्चित्र-नेत्रपटवेष्ट्यमानैश्च स्तम्भैरुज्ज्वलं रमणीयं चौत्सुक्यदं च मङ्गल्यं चासीद्राजकुलम्।

भिर्वध्यमानैः। आचारे चतुराभिरन्तःपुरजरतीभिर्वृद्धाभिर्जनितया पूजया राज-मानैः शोभमानैं रजकैर्निर्णजकैः रज्यमानैः। उभयपटांते पटान्तद्वये लग्नैः परिजनैः प्रेंखोलितैश्चालितैः। कुटिलः क्रमो येषां तैः रूपैः क्रियमाणः पल्लवानां परभागः शोभा येषां तैः। आरब्धं कुंकुमपंकस्य स्थासकानां रचनाविशेषाणां छुरणं लेपनं येषु तैः। उद्भुजैरूर्ध्वहस्तैर्भुजिष्यैर्विटैर्भज्यमानानि मुष्टिदानेन समीक्रियमाणानि भंगुराणि वक्राण्युत्तरीयाणि येषु तैः। क्षौमैः क्षुमाविकारैः। 'तागाचें कापड' इति भाषायाम्। बादरैःकार्पासैः। लालातंतुजैः कौशेयैः। नेत्रैर्वस्त्रविशेषैः। निर्मोकनिभैः सर्पकंचुकसदृशैः। अकठोरः कोमलो रंभायाः कदल्या गर्भ इव मध्य इव कोमलानि तैर्मृदुभिः। निश्वासेन हार्यैर्हरणीयैरतिसूक्ष्मैरि-त्यर्थः उज्वलैः स्वच्छैर्निचोलिकैरवगुंठ्यमानानि वेष्टयमानान्युपधानान्युपबर्हाणि येषां तैः हंसतूलशयनीयैर्हंसपक्षशय्याभिः। 'उज्वलनिचोलकावगुंठ्यमान हंसकुलैः शयनीयैः' इति पाठे स्वच्छप्रच्छदपटेन आच्छाद्यमानानि हंसकुलानि शयनीयलिखिताः हंसप्रतिमाः येषु तैरित्यर्थः अथवा उज्ज्वलैर्निचोल कैरवगुंठ्यमानानि पराजितानि हंसकुलानि यैस्तैः। शुभ्रत्वाद्धंसा यैः पराजिता इत्यर्थः। ताराकारैर्मुक्ताफलैरुपचीयमानैः शोभमानैः कंचुकैश्चोलैः। स्तवरक-निवह उपरि स्थाप्यमानवस्त्रसमूहस्तेन निरंतरं दृढं छाद्यमानानि समस्तपटलानि सकलपरिच्छदा 'छप्पर' इति भाषायां प्रसिद्धानि गृहाच्छादनानि यैस्तैर्म-ण्डपैः। उच्चित्रैरुपरिस्थितचित्रैर्नेत्रपटैः पटविशेषैर्वेष्टमानैः स्तंभैरुज्ज्वलं प्रकाशमानं राजकुलं राजप्रासादः। 'नेत्रं मंथगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च' इति मेदिनी।

---

१ 'मानहंसकुलैश्च शयनीयैः'

33 देवी तु यशोवती विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया हृदयेन भर्तरि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उपचारेण निमन्त्रितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण संचरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, आनन्देन महोत्सवे, एकापि बहुधा विभक्तेवाभवत् । भूपतिरप्युपर्युपरि विसर्जितोष्ट्रवामीजनितजामातृजोषः सत्यप्याज्ञासंपादनदक्षे मुखेक्षणपरे परिजने समं पुत्राभ्यां दुहितृस्नेहविक्लवः सर्वं स्वयमकरोत् ।

34 एवं च तस्मिन्नविधवामय इव भवति राजकुले, मङ्गलमय इव जायमाने जीवलोके, चारणमयेष्विव लक्ष्यमाणेषु दिङ्मुखेषु, पटहमय इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमय इव भ्रमति परिजने, बान्धवमय इव दृश्यमाने सर्गे, निर्वृतिमय इवोपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमय इव विजृम्भमाणे महोत्सवे, निधान इव सुखस्य, फल इव जन्मनः, परिणाम इव पुण्यस्य, यौवन इव विभूतेः, यौवराज्य इव प्रीतेः, सिद्धिकाल इव मनोरथस्य वर्तमाने, गण्यमान इव जनाङ्गुलीभिः, आलोक्यमान इव मार्गध्वजैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्यप्रतिशब्दकैः, आहूयमान इव मौहूर्तिकैः, आकृष्यमाण इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव वधूसखीहृदयैराजगाम विवाहदिवसः । प्रातरेव प्रतीहारैः समुत्सारितनिखिलानिबद्धलोकं विविक्तमक्रियत राजकुलम् ।

देवीति । विवाहोत्सवेन पर्याकुलं व्याकुलं हृदयं यस्याः सा । बहुधाऽनेकप्रकारेण । 'संख्याया विधार्थे धा' इत्यनेन धा । 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यनेन संख्यात्वं च । उपर्युपरि वारंवारं विसर्जिताभिः प्रेषिताभिरुष्ट्रवामीभिः क्रमेलकवडवाभिर्जनित उत्पादितो जामातुर्जोष आनंदो येन सः ।

एवं चेति । अविधवामयेऽविधवाप्रचुरे । प्राचुर्ये मयट् । निर्वृतिमय इवानंदमय इव । सुखस्य निधान इवेत्यादीनां वर्तमान इत्यनेनान्वयः । समुत्सारिता निःसारिता अनिबद्धलोका अनिमंत्रिता जना यस्मात्तत् ।

35 अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपम् ' देव, जामातुरन्तिकात्ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा संप्राप्तः ' इत्यभिधाय स्वाकारं युवानमदर्शयत् । राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानाद्दर्शितादरः ' बालक, कच्चित्कुशली ग्रहवर्मा इति पप्रच्छ । असौ तु समाकर्णितनराधिपध्वनिर्धावमानः कतिचित्पदान्युपसृत्य प्रसार्य च बाहू सेवाचतुरश्चिरं वसुंधरायां निधाय मूर्धानमुत्थाय ' देव, कुशली यथाज्ञापयस्यर्चयति च देवं नमस्कारेण ' इति व्यज्ञापयत् । आगतजामातृनिवेदनागतं च तं ज्ञात्वा कृतसत्कारं राजा ' यामिन्याः प्रथमे यामे विवाहकालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः ' इति संदिश्य प्रतीपं प्राहिणोत् ।

36 अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं वधूमुख इव संचार्य समवसिते वासरे, विवाहदिवसश्रियः पादपल्लव इव रज्यमाने सवितरि, वधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेष्विव विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, सौभाग्यध्वज इव रक्तांशुकसुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति संध्यारागे, कपोतकण्ठकर्बुरे वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे,

अथेति । यथा न भवति दोष इत्युक्त्वैव विरमणं नृपस्य विनयाधिक्यं व्यंजयति । अन्यथा तथा कार्यमित्युक्तौ जामाताज्ञापितः स्याद् । प्रतीपं प्राहिणोत्पुनरपि जामातुः सन्निधौ प्रेषयामास ।

अथेति । कमलानि सायं संकुचन्ति तेषां श्रीर्वधूमुखे निवेश्य वासरो गतो न्विति कल्पना । वधूवरयोरनुरागेण प्रेम्णा लघूकृतं तिरस्कृतं यत्प्रेम तेन लज्जितेष्विव । सायं चक्रवाकमिथुनानि वियुज्यन्ते वधूवरप्रेमाधिक्येन जायमाना लज्जा कारणत्वेन प्रदर्शिता । कपोतस्य पारावतस्य कण्ठ इव कर्बुरे चित्रवर्णे तमसि वरयात्रागमनस्य रजसीव धूलाविव दिङ्मुखानि कलुषयति दिशां मंडलानि मलिनीकुर्वति । अत्र तमसः कर्बुरत्वं संध्यारागसंबंधेन । लग्नस्य मुहूर्तस्य विवाहस्य च संपादने सज्ज इव बद्धपरिकर इव ज्योतिर्गणे नक्षत्रसमूह उज्जिहान उद्गच्छति । वर्धमाना धवला छाया कान्तिर्यस्य पक्षे वर्धमान इव शराव इव छाया यस्य तेन च मंगलकलशसाम्यम् । स च मृण्मयघटः सुधालिप्तः शुभ्रो भवति । वध्वा वदनस्य मुखस्य लावण्येन कान्त्या परिपीतं प्राशितं तमोऽधकारो यस्य तादृशि प्रदोषे रजनीमुखे । वृथोदितं व्यर्थमुद्गतम् । उद्गमनकार्यस्य तमो-

लग्नसंपादनसज्ज इवोज्जिहाने ज्योतिर्गणे, विवाहमङ्गलकलश इवोद-
यशिखरिणा समुत्क्षिप्यमाणे वर्धमानधवलच्छाये ताराधिपमण्डले, वधू-
वदनलावण्यज्योत्स्नापरिपीततमसि प्रदोषे, वृथोदितमुपहसन्निव रज-
निकरमुत्तानितमुखेषु कुमुदवनेष्वाजगाम मुहुर्मुहुरुल्लासितस्फारस्फुरि-
तारुणचामरैर्मनोरथैरिवोत्थितरागाग्रपल्लवैः पुरो धावमानैः पादातैरु- 5
त्कर्णकटकहयप्रतिहेषितदीयमानस्वागतैरिव वाजिनां वृन्दैश्चापूरितदि-
ग्भागः, चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वोपकरणानां वर्णकलम्बिनां
बलिनां घण्टाटाङ्कारिणां करिणां घटाभिः घटयन्निव पुनरिन्दूदयवि-
लीनमन्धकारं, नक्षत्रमालामण्डितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरंदरीं
दिशमारूढः, प्रकटितविविधविहगाविरुतैस्तालावचरचारणैः पुरःसरै- 10
र्बालो वसन्त इवोपवनैः क्रियमाणकोलाहलो, गन्धतैलावसेकसुगन्धि-
ना दीपिकाचक्रवालस्यालोकेन कुङ्कुमपटवासधूलिपटलेनेव पिञ्जरीकु-
र्वन्सकलं लोकम्, उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण
शिरसा हसन्निव सपरिवेशक्षपाकरं कौमुदीप्रदोषम्, आत्मरूपनिर्जितमक-
रकेतुकरापहृतेन कार्मुकेणेव कौसुमेन दाम्ना विरचितवैकक्ष्यकविलासः, 15

नाशनस्य वधूमुखेनैव संपादितत्वात् । उल्लासितैरुपरि धृतैः स्फारं विशालं महदित्यर्थः स्फुरितं कम्पनं येषां तै रक्तैश्चामरैरुपलक्षितो ग्रहवर्मा आजगामेति संबंधः । कम्पितानां ताम्रचामराणां मनोरथस्य नूतनपत्रसाम्यम् । उत्कर्णानामूर्ध्वकर्णानां कटकहयानां सेनाश्वानां प्रतिहेषितेन प्रतिशब्देन दीयमानं स्वागतं येषां तैर्वाजिनामश्वानां वृंदैः समूहैः।आपूरितो दिग्भागो यस्य सः।चलन्ति कर्णचामराणि कर्णे भूषणार्थं स्थापितानि चामराणि येषां चामीकरमयं सुवर्णमयं सर्वोपकरणं सकलसाहित्यमलंकारा वा येषाम् । वर्णकैराच्छादनवसनैर्लंबन्ते भूमिं स्पृशन्ति ते वर्णकलम्बिन इति यथाकथंचिल्लापनीयम् । घंटानां टांकारो विद्यते येषां तैः । घटयान्निवोत्पादयन्निव । नक्षत्रमालया भूषणविशेषेण ' बिंदी ' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धेन मंडितं भूषितं मुखं यस्यास्ताम् पक्षे नक्षत्राणां तारकाणां मालया पंक्त्या मंडितं मुखं यस्याः । पौरंदरीं पूर्वां दिशाम् । प्रकटितानि विविधानि विहगानां विरुतानि शब्दा यैस्तैस्तालावचरै स्तालेष्ववचरन्ति नृत्यन्ति तैर्बन्दिभिः । यथा विहगविरुतिभिरुपवनैर्बालो वसन्तो वसन्तारंभः कोलाहलं जनयति तद्वद्वसंतसदृशोयं पक्षिशब्दं विदधद्भिर्ब-न्दिभिरुत्पादितकोलाहल इत्यर्थः । गन्धयुतस्यसुगंधिनस्तैलस्यावसेकेन सिंचनेन

कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकलप्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रिया सह पुनरवतारितो मेदिनीं, नववधूवदनावलोकनकुतूहलेनेव कृष्यमाणहृदयः पतन्निव मुखेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

37 राजा तु तमुपद्वारमागतं चरणाभ्यामेव राजचक्रानुगम्यमानः समुतः प्रत्युज्जगाम । अवतीर्णं च तं कृतनमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढमालिलिङ्ग । यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्धनहर्षं च हस्ते गृहीत्वाभ्यन्तरं निन्ये । स्वानिर्विशेषासनदानादिना चैनमुपचारेणोपचचार । 5

38 न चिराच्च गम्भीरनामा नृपतेः प्रणयी विद्वान्द्विजन्मा ग्रहवर्माणमुवाच—'तात, त्वां प्राप्य चिरात्खलु राज्यश्रिया घटितौ तेजोमयौ सकलजगद्गीयमानबुधकर्णानन्दकारिगुणगणौ सोमसूर्यवंशाविव पुष्पभूतिमुखरवंशौ । प्रथममेव कौस्तुभमणिरिव गुणैः स्थितोऽसि हृदये देवस्य । इदानीं तु शशीव शिरसा परमेश्वरेणासि वोढव्यो जातः' इति । 10

सुगंधिना सुरभिणा । चक्रवालं समूहः । कुंकुमपटवासः 'अगंजा' इति भाषायां प्रसिद्धः । उत्फुल्लानां विकासितानां मल्लिकानां पुष्पविशेषाणां मुंडमालाया भालस्रजो मध्यं मध्यभागमध्यासितोऽधिष्ठितः कुसुमशेखरो यस्य तेन शिरसा सपरिवेशः समंडलश्चंद्रो यस्मिंस्तं कौमुदीप्रदोषं चंद्रिकायुतं प्रदोषकालं हसन्निव । मालायाः परिवेशसाम्यं चंद्रस्य च शेखरसाम्यम् । विरचितो वैकक्ष्यकस्य तिर्यगुरसि क्षिप्तस्योपवीतादेर्विलासः शोभा येन सः । 'वैकक्ष्यकं तु तत् । यत्तिर्यगुरसि क्षिप्तम्' इत्यमरः । कुसुमानां सौरभस्य सुगंधस्य गर्वेण भ्रांतानां मूढानां भ्रमराणां कुलस्य कलप्रलापेन मधुरध्वनिना सुभगो मनोहरः । श्रिया सह जातो लक्ष्म्या सममुत्पन्नः पारिजातस्तत्संज्ञकवृक्षः श्रिया राज्यश्रिया राज्यलक्ष्म्या पुनर्मेदिनीं पृथ्वीमवतारित आनीतः ।

तातेति । सकलजगता गीयमानो बुधानां विदुषां कर्णयोः श्रोत्रयोर्बुधश्चंद्रपुत्रः कर्णः सूर्यात्मजस्तयोर्वा आनंदकारी गुणगणो ययोस्तौ । हृदये मनसि वक्षसि च । देवस्य नृपतेर्विष्णोर्वा । परमेश्वरेण नृपेण हरेण च । एतेन जामातुः पूजनीयत्वं व्यज्यते ।

39 एवं वदत्येव तस्मिन्नृपमुपसृत्य मौहूर्तिकाः 'देव, समासीदति लग्नवेला। व्रजतु जामाता कौतुकगृहम्' इत्यूचुः । अथ नरेन्द्रेण 'उत्तिष्ठ गच्छ' इति गदितो ग्रहवर्मा प्रविश्यान्तःपुरं जामातृदर्शनकुतूहलिनीनां स्त्रीणां पतितानि लोचनसहस्राणि विकचनीलकुवलयवनानीव लङ्घयन्नाससाद कौतुकगृहद्वारम् । निवारितपरिजनश्च प्रविवेश । 5

40 अथ तत्र कतिपयाप्तप्रियसखीस्वजनप्रमदाप्रायपरिवाराम्, अरुणांशुकावगुण्ठितमुखीं प्रभातसंध्यामिव स्वप्रभया निष्प्रभान्प्रदीपकान्कुर्वाणाम्, अतिसौकुमार्यशङ्कितेनेव यौवनेन नातिनिर्भरमुपगूढाम्, साध्वसनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैर्निभृतायतैः श्वसितैरपयान्तं कुमारभावमिवानुशोचन्तीम्, अत्युत्कम्पिनीं पतनभियेव त्रपया निष्पन्दं धार्यमाणाम्, हस्तं तामरसप्रतिपक्षमासन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं भयवेपमानमानसामवलोकयन्तीम्, चन्दनधवलतनुलताज्योत्स्नादानसंचितलावण्यात्कुमुदिनीगर्भादिव प्रसृताम्, कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयादिव निर्गताम्, निःश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां 10 15

एवमिति । लंघयन्नाक्रममाणः । कौतुकगृहद्वारमुत्सवगृहस्य विवाहोत्सवगृहस्य द्वारम् । 'कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सव' इति मेदिनी ।

अथेति । तत्र वधूमपश्यदिति संबंधः । अरुणांशुकेन लोहितवस्त्रेणावगुंठितमाच्छादितं मुखं यस्यास्ताम् । प्रभातसंध्या चारुणस्यानूरोरल्पैरंशुभिरंशुकैरवगुंठितमुखी भवति । अंशुशब्दाद् 'अल्पे' इत्यनेन कः । नातिनिर्भरं नातिदृढमुपगूढामालिंगिताम् । अप्राप्तपूर्णयौवनां वयःसंधौ वर्तमानामित्यर्थः।साध्वसेन भयेन कंपेन वा निरुध्यमानेन हृदयदेशेन दुःखान्मुक्तैर्निभृतैर्गुप्तैरायतैर्दीर्घैः । अपयान्तं नश्यन्तं कुमारभावं बाल्यम् । तामरसप्रतिपक्षं कमलसदृशमासन्नं प्राप्तं ग्रहणं स्वीकारो यस्य तं हस्तं करमवलोकयन्तीम् । भयेन वेपमानं मानसं मनो यस्यास्ताम् । आसन्नग्रहणं प्राप्तोपरागं शशिनं चंद्रमसमवलोकयन्तीं रोहिणीं चंद्रभार्यामिव । भर्तुर्ग्रहणं दृष्ट्वा रोहिणी वेपते । विवाहे च कुमार्यो भर्तृभीत्या लज्जाधिक्येन वा वेपन्त इति हि प्रत्यक्षम् । वर्णितं चैतत् 'कृतान्तो वा कान्तः समजनि न भेदः प्रथमतः' । चंदनेन धवला शुभ्रा तनुलता यस्यास्ताम् । ज्योत्स्नायाश्चंद्रिकाया आदानेन ग्रहणेन संचितं वर्द्धितं लावण्यं कान्तिर्यस्य

मलयमारुतादिवोत्पन्नाम्, कृतकंदर्पानुसरणां रतिमिव पुनर्जाताम्, प्रभालावण्यमदसौरभमाधुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः सर्वरत्नगुणैरपराभिव सुरासुररुषा रत्नाकरेण कल्पितां श्रियं, स्निग्धेन बालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिरिव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतंसाम्, कर्णाभरणमरकतप्रभाहरितशाद्वलेन कपोलस्थलीतलेन विनोदयन्तीमिव हारिणीं लोचनच्छायाम्, अधोमुखं वरकौतुकालोकनाकुलं मुहुर्मुहुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयं च निर्भर्त्सयन्तीं वधूमपश्यत्। 5

41 प्रविशन्तमेव तं हृदयचौरं बध्वा समर्पितं जग्राह कंदर्पः। परिहासस्मेरमुखीभिश्च नारीभिः कौतुकगृहे यद्यत्कार्यते जामाता तत्तत्सर्वमतिपेशलं चकार। कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां गृहीत्वा करे वधूं निर्जगाम। जगाम च नवसुधाधवलां निमन्त्रितागतैस्तुषारशै- 10

तस्मात्कुमुदिनीगर्भात्। 'कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते' इति न्यायेन शुभ्रा तनुलता कमलिन्याः संजाता न्वित्युत्प्रेक्षा। कृतकंदर्पानुसरणामुद्भूतमदनविकाराम्। पक्षे मदनमनुयान्तीम्। प्रभादीनां कौस्तुभादिभिर्यथासंख्येनान्वयः। सर्वरत्नगुणैः कौस्तुभादीनां प्रभादिभिर्गुणैः। इत्थं भूतलक्षणे तृतीया। उपलक्षितां सुरासुररुषा देवासुरयोरुपरि कोपेन लक्ष्मीहरणजेनेत्यर्थः रत्नाकरेण सागरेण कल्पितां श्रियं लक्ष्मीमिव। स्निग्धेन वत्सलेन बालिकाजनेन कन्यकाजनेन। सिताभिः सिंदुवारस्य निर्गुंड्याः कुसुममंजरीभिः। हारिणीं मनोहरां हरिणसंबंधिनीं च। कौतुकालोकन आकुलमुत्सुकं हृदयं सखीजनं च। निर्भर्त्सयन्तीं तर्जयमानामिव। अत्र शतृप्रत्ययश्चिन्त्यः। भर्त्सधातोराकुस्मीयत्वाद्। अथवा हेतुमण्यंतं हेतोराविवक्षयेति बोध्यम्।

प्रविशन्तमिति। हृदयचोरं हृदयहारकम्। कंदर्पो जग्राह। यथा कंचित्स्तेनं कोपि राजपुरुषादेर्हस्ते ददाति तद्वदिमं बध्वार्पितं कंदर्पो जग्राहेत्यर्थः। अतिपेशलमतिमनोहरम्। कृतः परिणयस्य विवाहस्यानुरूपो योग्यो वेशपरिग्रहो नेपथ्यस्वीकारो यया ताम्। वेदीं जगामेति संबंधः। वेदीं विशिनष्टि। नवया नूतनया सुधया धवलाम्। भूभृद्भी राजभिः पर्वतैश्च। तुषारशैलस्य हिमालयस्योपत्यकां समीपस्थभूमिम्। 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इत्यनेन त्यकन्। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। शुभ्रवर्णत्वं भूभृद्वेष्टितत्वं च तत्साम्यम्। सेकेन सुकुमाराः कोमला यवांकुरास्तैर्दंतुरैरुच्चनीचैः

लोपत्यकामिव त्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाहृतैर्भूभृद्भिः परिवृताम्, सेकसु-
कुमारयवाङ्कुरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः कोमलवर्णिकाविचित्रैरमित्र-
मुखैश्च मङ्गल्यफलहस्ताभिरञ्जलिकारिकाभिरुद्भासितपर्यन्ताम्, उपा-
ध्यायोपधीयमानेन्धनधूमायमानाग्निसंधुक्षणाक्षणिकोपद्रष्टृद्विजाम्, उप-
कृशानुनिहितानुपहतहरितकुशाम्, संनिहितदृषदजिनाज्यस्रुक्समित्पू- 5
लीनिवहाम्, नूतनसूर्पार्पितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनीं वे-
दीम्। आरुरोह च तां दिवमिव सज्योत्स्नः शशी। समुत्ससर्प च
वेल्लितारुणशिखापल्लवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव रतिद्वितीयो
रक्ताशोकस्य समीपम्। हुते च हुतभुजि दक्षिणावर्तप्रवृत्ताभिर्वधूवद-
नविलोकनकुतूहलिनीभिरिव ज्वालाभिरेव सह प्रदक्षिणं बभ्राम। पा- 10
त्यमाने च लाजाञ्जलौ नखमयूखधवलिततनुरदृष्टपूर्ववधूवररूपविस्मय-
स्मेर इवादृश्यत विभावसुः।

पंचास्यैः विस्तृतमुखैः 'पचि' विस्तारवचन इत्यस्य रूपं पंचेति। कोमलया वर्णिकया शुभ्ररंगेण विचित्रैरमित्रमुखैः शत्रुवदनैश्च शत्रुमुखाकाराणि पात्राण्यासन्नित्यर्थः। मंगल्यफलं हस्ते यासां ताभिः। अंजलिकारिकाभिर्मृण्मयप्रतिमाभिः उद्भासितः शोभितः पर्यन्तो यस्यास्ताम्। उपाध्यायेन गुरुणोपधीय-मानैः स्थाप्यमानैरिंधनैः समिद्भिर्धूमायमानस्याग्नेः संधुक्षणे प्रज्वलनेऽक्षणिका व्यग्रा उपद्रष्टारः साक्षिणश्छात्रा वा द्विजा ब्राह्मणा यस्यां ताम्। उपकृशानु वन्हेः समीपे निहिताः स्थापिता अनुपहता अनुपयुक्ता प्रत्यग्रा इत्यर्थः हरितकुशा हरिद्वर्णा दर्भा यस्यास्ताम्। दृशदश्मा अजिनं मृगचर्म आज्यं घृतं स्रुक् पात्र-विशेषः समित्पूली एकत्र बद्धाःसमिधः। पूली 'पेंडी' इति भाषायाम्। नूतनसूर्पे नवे प्रस्फोटनेऽर्पिताभिः श्यामलैः कृष्णैः शमीपलाशैः शमीपर्णैर्मिश्रिता भिर्लाजाभिर्हसति ताम्। लाजानां शुभ्रत्वाद्ध स्यसाम्यम्। वेल्लिताश्चलिता अरुणाः ताम्राः शिखापल्लवा ज्वालाग्राणि यस्य तस्य शिखिनो वन्हेः। पक्षे वेल्लिता अरुणाः शिखापल्लवा अग्रपर्णानि यस्य तस्य रक्ताशोकस्य शिखिनो वृक्षस्य। 'शिखी वन्हौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुम' इति मेदिनी। दक्षिणा-वर्तेनापसव्यवर्तुलेन प्रवृत्ताभिः। नखमयूखैर्नखकिरणैर्धवलिता तनुर्यस्य सः। अदृष्टपूर्वेणानवलोकितपूर्वेण वधूवरयो रूपेण जातो यो विस्मयः तेनाश्चर्येण स्मेर-श्चकित इव। विभावसुर्वन्हिः।

42 अत्रान्तरे स्वच्छकपोलोदरसंक्रान्तमनलप्रतिबिम्बमिव नि-
र्वापयन्ती स्थूलमुक्ताफलविमलबाष्पबिन्दुसंदोहदर्शितदुर्दिना निर्वदन-
विकारं रुरोद वधूः । उदश्रुविलोचनानां च बान्धववधूनामुदपादि
महानाक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता वध्वा
समं प्रणनाम श्वशुरौ । प्रविवेश च द्वारपक्षलिखितरतिप्रीतिदैवतं 5
प्रणयिभिरिव प्रथमप्रविष्टैरलिकुलैः कृतकोलाहलम्, अलिकुलपक्षप-
वनप्रेङ्खोलितैः कर्णोत्पलप्रहारभयप्रकम्पितैरिव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशि-
तम्, एकदेशलिखितस्तबकितरक्ताशोकतरुतलभाजाधिज्यचापेन ति-
र्यक्कूणितनेत्रत्रिभागेण शरमृजूकुर्वता कामदेवेनाधिष्ठितम्, एकपार्श्व-
न्यस्तेन काञ्चनाचामनकेनेतरपार्श्ववर्तिन्या च दान्तशफरुकधारिण्या 10
कनकपुत्रिकया साक्षाल्लक्ष्म्येवोद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोपधा-
नेन स्वातीर्णेन शयनेन शोभमानम्, शयनशिरोभागस्थितेन च
कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकायागतेन शशिनेव निद्राकलशेन
राजतेन विराजमानं वासगृहम् ।

43 तत्र च ह्रीताया नववधूकायाः पराङ्मुखप्रसुप्ताया मणि- 15
भित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिबिम्बानि प्रथमालापाकर्णनकौतुकागतगृहदेवता-

---

अत्रान्तर इति । स्वच्छकपोलोदरे स्वच्छे कपोलमध्ये संक्रान्तं पति-
तमनलस्याग्नेः प्रतिबिंबम् । स्वच्छेत्यनेन बिंबग्रहणयोग्यत्वम् । निर्वापयन्ती शम-
यन्ती । स्थूलमुक्ताफलानीव विमलाः स्वच्छा बाष्पबिन्दवस्तेषां संदोहेन समूहेन
दर्शितं दुर्दिनं यया सा । निर्गता विकारा यस्मात्तादृशं वदनं यस्मिन्यथा तथा ।
वदनविकारदर्शनाभावस्तु भर्तृसांनिध्यात् । **प्रविवेशेति** । जामाता वासगृहं प्रवि-
वेशेति संबंधः । द्वारपक्षे द्वारपार्श्वे लिखितं रतेर्मदनभार्यायाः प्रीतिदैवतमर्था-
न्मदनो यस्मिन् । एकदेशे लिखितस्य स्तबकितस्य गुच्छयुतस्य रक्ताशोकस्य
तलं भजति तेन ज्यामधिगतं चापं यस्य तेन । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया' इत्यनेन समासः । कूणितः संकुचितो नेत्रत्रिभागो नेत्रापांगो यस्य तेन ।
एतेन लक्ष्यबद्धदृष्टित्वं दर्शितम् । कांचनाचामनकेन सौवर्णष्ठीवनपात्रेण
'पिकदाणी' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितेन । दन्तशफरुकं हस्तिदंतमयीं पेटिकां
धारयति तया ।

तत्रेति । प्रथमालापस्य प्रथमभाषितस्याकर्णनस्य श्रवणस्य कौतु-
कादागतानां गृहदेवतानामाननानीव मुखानीव । अधुनापि गर्भाधानसंस्कारवे-

ननानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः क्षणदां निन्ये। स्थित्वा च श्वशुरकुले शीलेनामृतमिव श्वश्रूहृदये वर्षन्नभिनवाभिनवोपचारैरपुनरुक्तान्यानन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा दत्त्वा राजदौवारिकमिव राजकुले रणरणकं यौतुकनिवेदितानीव शम्बलान्यादाय हृदयानि सर्वलोकस्य कथं कथमपि विसर्जितो नृपेण वध्वा सह स्वदेशम- 5 गमदिति।

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते चक्रवर्तिजन्मवर्णनं नाम
चतुर्थ उच्छ्वासः।

लायां वधूवरालापकुतूहलिन्यः प्रमदा निगुह्यात्मानं तिष्ठन्तीति प्रथितमेव। अपुनरुक्तानि नवानि। रणरणकं मनस्तापम्। यौतके कन्यादानकाले दीयमानधने निवेदितानीव समर्पितानीव सर्वलोकस्य हृदयानि मानसानि। कथं कथमपि कष्टेन। अगमत् लृदित्वादङ्।

॥ इति श्रीबाणभट्टकृतहर्षचरितव्याख्ययां बालबोधिन्यां चतुर्थ उच्छ्वासः॥

पञ्चम उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।
कृत्वा लोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥
पातयति महापुरुषान्समममेव बहूननादरेणैव ।
परिवर्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

1 अथ कदाचिद्राजा राज्यवर्धनं कवचहरमाहूय हूणान्हन्तुं हरिणानिव हरिर्हरिणेशकिशोरमपरिमितबलानुयातं चिरंतनैरमात्यैरनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा साभिसरमुत्तरापथं प्राहिणोत् ।

2 प्रयान्तं च तं देवो हर्षः कतिचित्प्रयाणकानि तुरङ्गैरनुवव्राज । प्रविष्टे च कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं भ्रातरि वर्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि केसरिशरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषूत्कण्ठमानवनदेवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन्मृ- 10

श्रीवेंकटेशो विजयते ।

अध्यापितः शास्त्रमहं प्रयत्नात्
संलाल्य तैस्तैर्विविधैरुपायैः ॥
पुत्रीकृतो येन गुणार्णवं तं
पितृव्यधीरेन्द्रमहं नमामि ॥ १ ॥

अनुभूतपुत्रजन्मकन्याविवाहादिसुखस्य राज्ञो विपत्तिं सूचयितुमाह । **नियतिरिति** । नियतिर्दैवं पुंसां प्राणिनां प्रथमं सुखं विधाय कृत्वोपर्यनंतरं दारुणं कठोरं दुःखं निपातयति समुत्पादयति । कथमिव । तरला विद्युदालोकं प्रकाशं कृत्वा अनंतरं यथा वज्रं निपातयति तद्वत् । तरलेति नियतेरपि विशेषणम् । उपमालंकारः ॥ १ ॥

नृपमरणं सूचयितुं कालसामर्थ्यं वर्णयति । **पातयतीति** । एकः परिवर्तमानोऽनंतः पर्यंतरहितः कालः बहून् महापुरुषान् श्रेष्ठान् नरान् अनादरेणैव पातयति । कथमिव । परिवर्तमानोऽनंतः शेषः शैलानिव पर्वतानिव । शेषः

गयां मृगलोचनः कतिपयान्यहानि बहिरेव व्यलम्बत । चकार चा-कर्णान्ताकृष्टकार्मुकनिर्गतभासुरभल्लवर्षी स्वल्पीयोभिरेव दिवसैर्निःश्वा-पदान्यरण्यानि ।

३ एकदा तु वासतेय्यास्तुरीये यामे प्रत्युषस्येव स्वप्ने चतु-

स्वांगपरिवर्तनेन गिरीन् यथा पातयति तद्वत् परिवर्तमानो विपरीतः कालो महापुरुषान् पातयतीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ २ ॥

अथेति । राजा प्रतापवर्धनः । कवचहरं कवचधारणयोग्यवयस्कं राज्यवर्धनमाहुय । 'वयसि च' इत्यनेन कवचपूर्वकाद्धरतेरच् । हूणान् तत्संज्ञ-कान् नृपान् हंतुं हरिः सिंहो हरिणान् मृगान् हंतुं हरिणेशस्य मृगराजस्य स्वस्ये-ति यावत् किशोरं वत्समिव । गजादीनां हनने मृगराजः स्वयं गच्छति हरिण-सदृशान् क्षुद्रान् हंतुं किशोरकं प्रेषयति तद्वत् क्षुद्रान् हूणान् हंतुं नृपो राज्यवर्धनं प्राहिणोदित्युपमातात्पर्यम् । अनुरक्तैर्भक्तिमद्भिरमात्यैर्मन्त्रिभिर्महासामंतैः सामं-तश्रेष्ठैः साभिसरं ससहायं कृत्वा । उत्तरापथमौत्तराहं देशं प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

प्रयान्तमिति । प्रयाणकानि विश्रान्तिस्थानानि अनुवव्राज अनुजगाम । कैलासप्रभाभासिनीं कैलासाद्रेः प्रभया शोभमानां ककुभं दिशमुत्तरामिति-यावत् । विक्रमरसं पराक्रमरसमनुरुणद्धि अनुसरति तादृशे नवे वयसि तारुण्ये वर्तमानः । एतेन मृगयाकुतूहलित्वं व्यज्यते । केसरिणः सिंहाः शरभाः सिंह-वैरिणः काश्मीरेषु प्रसिद्धाः शार्दूला व्याघ्रा वराहाः सूकरास्तैर्बहुलेषु व्याप्तेषु अथवा इमे बहुलाः प्रभूता येषु । अस्मिन् पक्षे विशेषणस्य परनिपातो यथाकथंचिदंगीकरणीयः । तुषारशैलस्य हिमाद्रेरुपकंठेष्वंतिकेषु । उत्कंठ-मानानामौत्सुक्ययुतानां वनदेवतानां कटाक्षांशुभिर्नेत्रापांगकिरणैः शारिता चित्रिता शरीरकांतिर्देहलावण्यं यस्य सः । मृगलोचनो हरिणाक्षो मृगयां क्रीडन् मृगयायां रममाणः । अत्र कर्मत्वं चिंत्यं क्रीडार्थानामकर्मकत्वात् । 'शयन-क्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः' इति वचनात् । अथवा मृगयाया भावत्वाद् 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गंतव्योध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' इत्यनेन कर्मत्वम् । आकर्णान्तमाकृष्टात्कार्मुकाद्धनुषो निर्गतान् भासुरान् प्रखरान् भल्लान् बाणविशेषान् वर्षति सः । स्वल्पीयोभिः । ईयसुना स्वल्पत्वाधिक्यं व्यंजितम् । निःसारितानि नष्टीकृतानि श्वापदानि पशवो येषु तानि ।

एकदेति । वासतेय्याः वसतौ साध्व्या रात्रेः । वसति शब्दात् तत्र साधुरित्यस्मिन्नर्थे "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" इत्यनेन ढञ् । तुरीये चतुर्थे ।

लज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत्। तस्मिन्नेव च दावदहने समुत्सृज्य शावकानुत्प्लुत्य चात्मानं पातयन्तीं सिंहीमपश्यत्। आसीच्चास्य चेतसि—'लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः, यदाकृष्टास्तिर्यञ्चो- ऽप्येवमाचरन्ति' इति। प्रबुद्धस्य चास्य मुहुर्मुहुर्दक्षिणेतरमक्षि 5 पस्पन्दे। गात्रेषु चाकस्मादेव वेपथुर्विप्रपथे। निर्निमित्तमेवान्तर्बन्ध- नस्थानाच्चचालेव हृदयम्। अकारणादेव चाजायत गरीयसी दुःखासिका। किमिदमिति च समुत्पन्नविविधविकल्पाविमथितमतिर- पगतधृतिश्चिन्तावनमितवदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा समुद्विग्नमा- नस्थलकमलिनीवनामिव चकार चकोरेक्षणः क्षणं क्षौणीम्। अहि 10 च तस्मिञ्छून्येनैव च चेतसा चिक्रीड मृगयाम्। आरोहति च हरि- तहये मध्यमह्नो भवनमागत्योभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवृन्तः क्षितितलवितताममतिशिशिरमलयजरसलवलुलितवपुषमिन्दुधवलोपधा- नधारिणीं वेत्रपट्टिकामधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ।

'चतुरः छयतावाद्याक्षरलोपश्च' इत्यनेन छः। चटुलानां चंचलानां ज्वालानां पुञ्जेन समूहेन पिंजरीकृताः पिशंगीकृताः सकला ककुभो दिशो येन तेन। दवहुतभुजा वनाग्निना। एतेन भावी राजनाशः सूचितः। **तस्मिन्निति**। शाव- कान् बालान् उत्सृज्य त्यक्त्वा। अनेन च राज्ञ्या नृपनाशात्प्रागेव वन्हिपातः सूचितः। दक्षिणेतरं वामम्। अपशकुनोऽयम्। दुःखासिकेव दुःखेन स्थितिरिव। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्। अथवा दुःखमसिकेवासिपुत्रिकेव तीक्ष्णं दुःखमित्यर्थः। समुत्पन्नैः संजातैर्विविधैरनेकैर्विकल्पैर्विमथिता विलोडिता मतिर्बुद्धिर्यस्य सः। चिंतया आधिनाऽवनमितं वदनं येन सः। चकोर इवेक्षणे यस्य सः। स्तिमितं निश्चलं तारकं कनीनिका यस्य तेन। चक्षुषा एकवचनं जात्यभिप्रायेण न तु तत्र 'निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा' इतिवत्कश्चिद्धेतुः। शून्येनैव चेतसा चिंता- व्याप्तत्वान्मृगयायां विमनस्कता। हरितहये हरिता हरिद्वर्णा हया अश्वा यस्य तस्मिन् सूर्ये। संवाह्यमानं भ्राम्यत् तनु लघु तालवृन्तं व्यजनं यस्य सः। क्षितितले भूपृष्ठे वितताम् आस्तीर्णाम् अतिशिशिरेण अतिशीतेन मलयजस्य चंद- नस्य रसस्य लवेन लेशेन लुलितं व्याप्तं वपुर्यस्यास्ताम्। वेत्रपटिकां 'चटई' इति भाषायां प्रसिद्धाम्। अधिशयानः स्वपन्। 'अधिशीङ्' इत्यनेन कर्मत्वम्।

4 अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चीरचीरिकया रचितमुण्डमालकम्, श्रमातपाभ्यामारोप्यमाणकायकालिमानम् अन्तर्गतेन शोकशिखिनाङ्गारतामिव नीयमानम्, अतित्वरागमनद्रुततरपदोद्धूयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्येवानुगम्यमानम्, अभिमुखपवनप्रेङ्खत्प्रविततोत्तरीयपटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वमतित्वरया कृतपक्षमिवाशु परापतन्तम्, प्रेर्यमाणमिव पृष्ठतः स्वाम्यादेशेन, कृष्यमाणमिव पुरस्तादायतैः श्रमश्वासमोक्षैः, स्विन्नललाटतटघटमानप्रतिबिम्बकेन कार्यकौतुकादपह्रियमाणलेखमिव भास्वता, संभ्रमभ्रष्टैरिवेन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, लेखार्पितप्रयोजनगौरवादिव समेऽपि वर्त्मनि शून्यहृदयतया स्खलन्तम्, कालमेघशकलमिव पतिष्यतो दुर्वार्तावज्रस्य, धूमपल्लवमिव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, बीजमिव फलिष्यतो दुष्कृतशालेरनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामानमायान्तमद्राक्षीत् ।

5

10

अथेति । दूरादेवापतन्तं कुरंगकनामानमध्वगमद्राक्षीदितिसंबंधः । लेखो गर्भे मध्ये यस्यास्तया नीलीरागेणौषधिविशेषरंगेण मेचका श्यामा रुक् कान्तिर्यस्यास्तया । चीरचीरिकया वस्त्रपट्टिकया रचिता मुंडस्य मूर्ध्नो माला येन तम् । लेखगर्भेण नीलेन वसनेन मस्तकं परिणद्धमासीदिति तात्पर्यार्थः । अधुनापि जानपदा लेखावनयैव रीत्या नयन्ति । आरोप्यमाणो रच्यमाणः कायस्य देहस्य कालिमा यस्य तम् । अंगारतामिव निर्वापितवन्हिकाष्ठतामिव । तस्यापि कृष्णवर्णत्वात् । अतित्वरया अतिजवेनागमनाद्द्रुततराभ्यां पदाभ्यामुद्धूयमानाया धूलिराजे रजःपंक्तेर्व्याजेन मिषेण राज्ञो वार्ताया वृत्तान्तस्य श्रवणे कुतूहलं विद्यते यस्याः तया । अभिमुखपवनेन संमुखवायुना प्रेंखभ्यां कंपमानाभ्यां प्रविततभ्यां विशालाभ्यां पटांताभ्यामुत्तरीयप्रान्ताभ्यां वीज्यमानो उभयपार्श्वौ यस्य सः । पटप्रांतयोः पक्षसाम्यम् । स्विद्यति घर्मयुक्ते ललाटपट्टे घटमानं प्रविष्टं प्रतिबिंबं यस्य तेन भास्वता सूर्येण । अपह्रियमाण आकृष्यमाणो लेखो यस्य तम् । **लेखेति** । शून्यहृदयतया जायमाने स्खलने लेखार्पितप्रयोजनस्य गौरवं कारणत्वेन प्रदर्शितम् । पतिष्यत आगमिष्यतो दुर्वार्तैव वज्रं तस्य । कालस्य कृष्णस्य मेघस्य शकलं खण्डमिव । अनिमित्तभूतः अपशकुनसूचको दीर्घाध्वगो दीर्घमार्गगामी । नीलवस्त्रादिपरिधानं चानिमित्तसूचकमिति तात्पर्यम् ।

5 दृष्ट्वा च पूर्वानिमित्तपरम्पराविर्भावितभीतिरभिद्यत हृदयेन। कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथममाननलग्नं विषादमुपनिन्ये, पश्चाल्लेखम्। तं च देवो हर्षः स्वयमेवादायावाचयत्। लेखार्थेनैव च समं गृहीत्वा हृदयेन संतापमचग्रहरूपोऽभ्यधात्––'कुरङ्गक, किं मान्द्यं तातस्य' इति। स चक्षुषा बाष्पजलबिन्दुभिर्मुखेन च खञ्जाक्षरैः क्षरद्भिर्युगपदाचचक्षे––'देव, दाहज्वरो महान्' इति। तच्चाकर्ण्य सहसा सहस्रधेवास्य हृदयं पफाल। कृताचमनश्च जनयितुरायुष्कामोऽपरिमितमणिकनकरजतजातमात्मपरिबर्हमशेषं ब्राह्मणसादकरोत्। अभुक्त एवोच्चचाल। 'दापय वाजिनः पर्याणम्' इति च पुरःस्थितं शिरःकृपाणं बिभ्राणं बभाण युवानम्। वेपमानहृदयश्च ससंभ्रमप्रधावितपरिवर्धकोपनीतमारुह्य तुरङ्गमेकाक्येव प्रावर्तत।

6 अकाण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्खक्षुभितं तु संभ्रमात्सज्जीभूतमुद्भूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरमागत्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानमश्वीयमढौकत। प्रस्थितस्य चास्य प्रदक्षिणेतरं प्रयान्तो विनाशमुपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयांबभूवुः। अशिशिररश्मिमण्डलाभिमुखश्च हृदयमवदारयन्निव दावशुष्के दारुणि दारुणं रराण वायसः।

दृष्ट्वेति। पूर्वानिमित्तानां स्वप्नाद्यशुभसूचकानां परंपराभिराविर्भाविता प्रकटीकृता भीतिर्यस्य सः। अवग्रहरूपः पीडितस्वरूपः खञ्जाक्षरैरव्यक्तवर्णैः। सहस्रधा सहस्रप्रकारेण। 'संख्याया विधार्थे धा'। आत्मपरिबर्हं स्वपरिच्छेदम्। 'परिबर्हो राजयोगद्रव्यपरिच्छेद' इति मेदिनी। ब्राह्मणसाद् ब्राह्मणाधीनम्। 'तदधीनवचने' इत्यनेन सातिप्रत्ययः। शिरःकृपाणं शयनवेलायां शिरोभागे स्थाप्यमानमसिम्। परिवर्धकः अश्वपालः।

अकाण्डेति। अकाण्डप्रयाणमाकस्मिकगमनं तस्य संज्ञायाः शंखैः गमनसूचकैः शंखैः क्षुभितम्। उद्भूतेन उत्पन्नेन मुखराणां खुराणां शफानां रवेण शब्देन भरितं व्याप्तं सकलं भुवनविवरं भूविवरं येन तत्। अश्वीयम् अश्वानां समूहः। "केशाश्वाभ्यां यच्छावन्यतरस्याम्" इत्यनेन छः। अढौकतागच्छत्। प्रदक्षिणेतरं वामं प्रयांतो गच्छंतो राजसिंहस्य मृगाधिपस्य नृपराजस्य वा। स्वैरं चरंतो हरिणाः सिंहस्य विनाशं सूचयन्ति। सिंहसत्वे तेषां स्वैरसंचरणाभावात्।

कज्जलमय इव बहुदिवसमुपचितबहलमलपटलमलिनिततनुरभिमुख-
माजगाम शिखिपिच्छलाञ्छनो नग्नाटकः। दुर्निमित्तैरनभिनन्द्यमानग-
मनश्च नितरामशङ्कत । हृदयेन पितृस्नेहाहितम्रदिम्ना च तत्तदुपेक्ष-
माणस्तुरङ्गमस्कन्धबद्धलक्ष्यं चक्षुरविचलं दधानो दुःसमवसितहसित-
संकथस्तूष्णींभूतेन भूपाललोकेनानुगम्यमानो बहुयोजनसंपिण्डितम- 5
ध्वानमेकेनैवाह्ना समलङ्घयत् ।

7 उपलब्धनरेन्द्रमान्द्यवार्ताविषण्ण इव नष्टतेजस्यधोमुखीभ-
वति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेन प्रणयिना राजपुत्रलोकेन बहु-
शो विज्ञाप्यमानोऽपि नाहारमकरोत् । पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामी
णपरम्पराप्रकटितप्रगुणवर्त्मा च वहन्नेव निन्ये निशाम् । 10

8 अन्यस्मिन्नहनि मध्यंदिने विगतजयशब्दम्, अस्तमिततूर्य-
नादम्, उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, अप्रगीतचारणम्, अप्र-
सारितापणपण्यम्, स्थानस्थानेषु पवनबलकुटिलाभिः कोटिहोमधूमले-
खाभिरुल्लसन्तीभिर्यममहिषविषाणकोटिभिरिवोल्लिख्यमानम्, कृतान्त-
पाशवागुराभिरिव वेष्ट्यमानम्, उपरि कालमहिषालंकारकालायसकि- 15

अशिशिररश्मिः सूर्यः । दावेन वनाग्निना शुष्के । उपचितो वर्द्धितो बहलमलो मलाधिक्यं तस्य पटलेन समूहेन मलिनिता कृष्णीकृता तनुः शरीरं यस्य सः शिखिनो मयूरस्य पिच्छं बर्हो लांछनं चिन्हं यस्य स नग्नाटको नग्नक्षपणकः । पितृस्नेहेन जनकप्रेम्णा आहितः स्थापितो म्रदिमा यस्य तेन । तत्तदनिमित्तादि। तुरंगमस्याश्वस्य स्कंधे बद्धं लक्ष्यं येन तच्चक्षुर्नेत्रमविचलं निश्चलं दधानः । दुःखेन समवसिता निवृत्ता हसितसंकथा हास्यकथा यस्य सः । बहुभिर्योजनैः क्रोशचतुष्टयैः संपिंडितं संकलितं । समलंघदत्यक्राम्यत् ।

उपलब्धेति । उपलब्धयाधिगतया नरेंद्रस्य नृपतेर्मान्द्यस्य रोगस्य वार्तया विषण्णे दुःखित इव । दुःखापन्नस्य तेजो न्यूनीभवतीति प्रथितम् । पुरःप्रवृत्तैः पुरःप्रस्थितैः प्रतिहारिभिर्गृह्यमाणानां ग्रामीणानां ग्रामभवानां जनानां परं-परया प्रकटितं प्रदर्शितं प्रगुणं स्पष्टं वर्त्म यस्य सः । वहन् अविश्रांतं गच्छन् ।

अन्यस्मिन्निति । स्कंधावारं सैन्यनिवेशं समाससाद प्रापेति वाक्यम् । कीदृशं स्कंधावारं तदाह । अप्रसारितान्यस्थापितान्यापणेषु पण्यवीथिकासु पण्यानि विक्रेयवस्तूनि यस्मिंस्तम् । पवनबलेन वायुवेगेन कुटिलाभिर्वक्राभिः

ङ्किणीभिरिव कटु क्वणन्तीभिर्दिवसं वायसमण्डलीभिर्भ्रमन्तीभिरावे-
द्यमानप्रत्यासन्नाशुभम्, क्वचित्प्रतिशायितस्निग्धबान्धवाराध्यमानाहि-
र्बुध्नम्, क्वचिद्दीपिकादह्यमानकुलपुत्रकप्रसाद्यमानमातृमण्डलम्, क्व-
चिन्मुण्डोपहाराहरणोद्यतद्रविडप्रार्थ्यमानामर्दकम्, क्वचिदान्ध्रोद्ध्रिय-
माणबाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्, अन्यत्र शिरोविधृतविलीयमानगु- 5
ग्गुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्र निशितशस्त्रीनि-
कृत्तात्ममांसहोमप्रसक्तासवर्गम्, अपरत्र प्रकाशनरपतिकुमारकक्रिय-
माणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्, उपहतमिव श्मशानपांशुभिः, अमङ्गलैरिव
परिगृहीतम्, यातुधानैरिव विध्वस्तम्, कलिकालेनेव कवलितम्,
पापपटलैरिव संछादितम्, अधर्मविक्षेपैरिव लुण्ठितम्, अनित्यताधि- 10
कारैरिवाक्रान्तम्, नियतिविलासैरिवात्मीकृतम्, शून्यमिव सुप्त-
मिव मुषितमिव विलक्षितमिव छलितमिव मूर्छितमिव स्कन्धावारं
समाससाद।

कोटिहोमानां कोटिसंख्याकाहुतीनां धूमलेखाभिर्धूमराजिभिः। कृतांतस्य पाशा एव वागुरा जालकानि ताभिरिव। कालमहिषस्य यमवाहनस्यालंकारैः काला-यसस्य कृष्णलोहस्य "पोलाद" इति भाषायां प्रथितस्य किंकिणीभिर्घंटि-काभिरिव दिवसं कटु कठोरं क्वणंतीभिर्नदंतीभिर्वायसमंडलीभिः काकपंक्तिभिः आवेद्यमानं कथ्यमानं प्रत्यासन्नमदूरवर्त्यशुभममंगलं यस्य तम्। प्रतिशायितैरुपो-षितैःस्निग्धैर्वत्सलैर्बांधवैराराध्यमानः पूज्यमानोऽहिर्बुध्नो महेशो यस्मिन्। दीपिकाभिर्दह्यमानैर्ज्वल्यमानैः कुलपुत्रकैः कुलीनैः प्रसाद्यमानं संतोष्यमाणं मातृमंडलं ब्राह्मीत्यादि देवतामंडलं यस्मिन्। नृपारोग्यार्थं कुलपुत्राः स्वशरीरदाहेन देवताः प्रसादयामासुरिति तात्पर्यम्। मुंडोपहारस्य मस्तकोपायनस्याहरणे दाने उद्यतैः सज्जैर्द्रविडैः प्रार्थ्यमान आमर्दको वेतालो यस्मिन्। आंध्रैरुद्ध्रिय-माणैरुपरि धृतैर्बाहुवप्रैः प्राकरसदृशैः बाहुभिरुपयाच्यमाना चंडिका यस्मिन्। शिरोविधृतेन मस्तके धृतेन विलीयमानेन गुग्गुलुना विकलैः पीडितैः नवसेवकै-र्युवभिः परिजनैरननीयमानो महाकालो रुद्रो यस्मिन्। निशितशस्त्रीभिस्ती-क्ष्णछुरिकाभिः निकृत्तस्य छिन्नस्यात्ममांसस्य होमे हवने प्रसक्त आप्तवर्गो यस्मिन्। प्रकाशं व्यक्तं नरपतिकुमारकैः सामन्तनृपातिपुत्रैः क्रियमाणो महा-मांसस्य नरमांसस्यार्थात्स्वशरीरमांसस्य विक्रयस्य प्रक्रम उपक्रमो यस्मिन्। उपहतमिव मृतमिव। यथा शवं श्मशानपांसुभिर्व्याप्तं तद्वदयमपिपांसुव्याप्त-सदृशः कृष्णवर्ण इति तात्पर्यार्थः।

9 प्रविशन्नेव च विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहलबालकपरि-
वृतमूर्ध्वयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्तिनि भीषणमहिषाधिरूढप्रेत-
नाथसनाथे चित्रवति पटे परलोकव्यतिकरमितरकरकलितेन शर-
काण्डेन कथयन्तं यमपट्टिकं ददर्श । तेनैव च गीयमानं श्लोकम-
शृणोत्—   5

'मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ॥३॥' इति
तेन चाधिकतरमवदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकल-
लोकप्रवेशं ययौ । तुरगादवतीर्णश्चाभ्यन्तरान्निष्क्रामन्तमप्रसन्नमुखरागं
मुक्तमिवेन्द्रियैः सुषेणनामानं वैद्यकुमारमद्राक्षीत् । कृतनमस्कारं चा-   10
प्राक्षीत्—'सुषेण, अस्ति तातस्य विशेषो न वा' इति । सोऽब्र-
वीत्—'नास्तीदानीं यदि भवेत्कुमारं दृष्ट्वा' इति । मन्दं मन्दं
द्वारपालैः प्रणम्यमानश्च दीयमानसर्वस्वम्, पूज्यमानकुलदेवतम्,
प्रारब्धामृतचरुपचनक्रियम्, क्रियमाणषडाहुतिहोमम्, हूयमानपृषदा-
ज्यलवलिप्तप्रचलद्दूर्वापल्लवम्, पठ्यमानमहामयूरीप्रवर्त्यमानग्रहशा-   15
न्तिनिर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानम्, प्रयतविप्रप्रस्तुतसंहिताजपं, ज-
प्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवगृहम्, अतिशुचिशैवसंपाद्यमानवि-

प्रविशन्निति । यमपट्टिकं ददर्शेति संबंधः । यमपट्टेन जीवति ।
"वेतनादिभ्यो जीवति" इत्यनेन ठक् । वेतनादित्वं चास्य कल्प्यम् । कुतू-
हलेन कौतुकेनाकुलैर्बहलैर्बालकैः परिवृतम् । ऊर्ध्वयष्टेः विष्कंभे आधारे
विततं प्रसृतं तस्मिन् । भीषणेन भयंकरेण महिषारूढेन प्रेतनाथेन यमेन सनाथे
परलोकस्य व्यतिकरं वृत्तान्तम् । शरकाण्डेन तृणविशेषाग्रैरिति यावत्
कथयंतम् । व्यतीतान्यतिक्रांतानि । इंद्रियैर्वियुक्तस्य मुखरागोऽप्रसन्नो भवति ।
मंदं मंदं राजकुलं विवेशेति संबंधः । प्रारब्धा अमृतचरोः होमार्थं पच्यमानस्यौ-
दनस्य पचनक्रिया पाको यस्मिंस्तत् । क्रियमाणः षडाहुतिहोमः '-प्रजापतये
स्वाहा' इत्यादीनां षण्णामाहुतीनां होमो यस्मिन् । हूयमानस्य पृषदाज्यस्य
एकीकृतयोर्दधिघृतयोर्लवैः कणैर्लिप्ताः प्रचलाः चंचला दूर्वाः पल्लवा यस्मिन् ।
'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' इति वचनात् । पठ्यमानया महा-
मयूर्या बौद्धविद्यया शैवमंत्रेण वा प्रवर्त्यमाना क्रियमाणा ग्रहशांतिस्तया निर्वर्त्य-

रूपाक्षक्षीरकलशसहस्रस्नपनम्, अजिरोपविष्टैश्चानासादितस्वामिदर्श-
नदूयमानमानसैरभ्यन्तरानिष्पतितनिकटवर्तिपरिजननिवेद्यमानवार्तैर्वा-
र्तीभूतस्नानभोजनशयनैरुज्झितात्मसंस्कारमलिनवेशैर्लिखितैरिव निश्च-
लैर्नरपतिभिर्नीयमाननक्तंदिवं, दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बद्धम-
ण्डलेनोपांशुव्याहृतैः केनचिच्चिकित्सकदोषानुद्भावयता, केनचिदसा- 5
ध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचिद्दुःस्वप्नानावेदयता, केनचित्पि-
शाचवार्तां विवृण्वता, केनचित्कार्तान्तिकादेशान्प्रकाशयता, केनचि-
दुपलिङ्गानि गायता, अन्येनानित्यतां भावयता, संसारं चापवदता,
कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवं चोपालभमानेनापरेण
धर्माय कुप्यता, राजकुलदेवताश्चाधिक्षिपता, अपरेण क्लिष्टकुलपुत्रक- 10
भाग्यानि गर्हयता, बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं
विवेश।

मानं संपाद्यमानं भूतरक्षाबलेर्विधानं यस्मिन्। प्रयतैस्तत्परैर्विप्रैः प्रस्तुत आरब्ध संहिताजपो यस्मिन्। जप्यमानया रुद्रस्यैकादश्या '–नमस्ते रुद्र–' इत्यादिनमक संज्ञकयजुःसंहिताभागस्यैकादशसंख्याकावृत्या। अनेन तदा रुद्रैकादशीप्रचार आसीदिति ज्ञायते। शब्दायमानं शिवगृहं यस्मिन्। अत्यंतं शुचिभिः पवित्रैः शैवैः शिवभक्तैः संपाद्यमानं विरूपाक्षस्य शंकरस्य क्षीरकलशसहस्रेण दुग्धघट-सहस्रेण स्नपनं स्नानं यस्मिन्। अजिरेऽङ्गणे उपविष्टैः स्थितैः। अनासादिते-नालब्धेन स्वामिदर्शनेन दूयमानं पीडितं मानसं येषां तैः। अभ्यंतरान्निष्पत-द्भिरागच्छद्भिर्निकटवर्तिभिः समीपस्थैः परिजनैर्निवेद्यमाना कथ्यमाना वार्ता नरपतिशरीरस्थितिवृत्तांतो येषां तैः। वार्तीभूतानि कथामात्रावशिष्टानि स्नानं भोजनं शयनं च येषां तैः। दुःखदीनवदनेनेत्यादीनां तृतीयांतानां बाह्यपरि-जनेनेत्यनेनान्वयः। प्रघणेषु बहिर्द्वारैकदेशेषु 'देवडी' इति महाराष्ट्रभाषायाम्। उपांशु अप्रकटं व्याहृतैर्भाषणैः करणैः। चिकित्सकदोषान् वैद्यदोषान्। कार्ता-तिकस्य दैवज्ञस्यादेशान्। उपलिंगान्युत्पातान्। अपवदता निंदता। क्लिष्टानां पीडितानां कुलपुत्रकाणां राजाश्रितानां भाग्यानि गर्हयता निंदता बाह्यपरिजनेन बहिःस्थितसेवकजनेन कथ्यमाना कष्टा पार्थिवस्यावस्था स्थितिर्यस्मिन्।

10 अविरलबाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भमुत्क्वथतां क्वाथानां सर्पिषां तैलानां च पच्यमानानां गन्धमाजिघ्रन्नवाप तृतीयं कक्ष्यान्तरम्।

11 तत्र चातिनिःशब्दे गृहावग्रहणीग्राहिबहुवेत्रिणि, त्रिगुणतिरस्करिणीतिरोहितसुवीथीपथे, पिहितपक्षद्वारके, परिहृतकवाटरटिते, घटितगवाक्षरक्षितमरुति, दूयमानपरिचारके, चरणताडनस्वनत्सोपानप्रकुपितप्रतीहारे, निभृतसंज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि, नातिनिकटोपविष्टकञ्चुकिनि, कोणस्थिताह्वानचकिताचमनवाहिनि, चन्द्रशालिकालीनमूकमौललोके, महाधिविधुरबान्धवाङ्गनावर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रग्रीवके, संजवनपुञ्जितोद्विग्नपरिजने, प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरज्वरा- 5 10

अविरलेति। अविरलेन घनेन बाष्पपयसा नेत्रोदकेन परिप्लुते व्याप्ते नयने यस्य। विविधानामोषधिद्रव्याणां द्रवस्य रसस्य गंधो गर्भे यस्य तम्।

तत्रेति। तत्र चैवंविधे धवलगृहे स्थितं पितरमद्राक्षीदितिदूरेणान्वयः। गृहावग्रहणीर्देहलीद्वारारंभदेशान् गृण्हंति ते बहवो वेत्रिणो वेत्रधारका यस्मिन्। त्रिगुणाभिस्तिरस्करिणीभिर्जवनिकाभिस्तिरोहित आच्छादितः सुवीथ्या धवलगृहस्याभ्यंतरीकृताया 'गल्ली' इति प्रसिद्धायाः पंथा यस्मिंस्तस्मिन्। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यनेन समासांतोऽकारः। पिहितानि घटितानि पक्षद्वाराणि यस्मिन्। 'प्रच्छन्नमंतद्वारं स्यात् पक्षद्वारं तु पक्षकम्' इत्यमरः। परिहृतं रुद्धं कवाटानां द्वाराणां रटितं शब्दो यस्मिन्। घटितैः पिहितैर्गवाक्षै रक्षितः स्थापितो मरुद्वायुर्यस्मिन्। एतेन तदापि प्रचुरो वायू रुग्णगृहेऽवारित आसीदिति ज्ञायते। चरणताडनैः स्वनंति शब्दं विदधति सोपानानि आरोहणानि। 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः। तैः प्रकुपिताः क्रुद्धाः प्रतीहारा यस्मिन्। निभृतसंज्ञाभिर्गुप्तहस्तादिनिर्देशैः निर्दिश्यमानानि दर्श्यमानानि सकलकर्माणि यस्मिन्। नातिनिकटं नातिसमीपमुपविष्टः कंचुकी कवची नृपशरीररक्षको यस्मिन्। कोणेऽस्त्रे स्थित आह्वानेन चकित आचमनवाही आचमनोदकधारी यस्मिन्। चंद्रशालिकायां प्रासादोपरिभूम्यां लीनः स्थितो मूकः स्तब्धो मौललोकः परंपरागतमंत्रिवर्गो यस्मिन्। महाधिना महत्या मनोव्यथया विधुरेण पीडितेन बांधवांगनावर्गेण बांधवयुवतिसमूहेन गृहीताः प्रच्छन्ना गुप्ताः प्रग्रीवा वातायनानि यस्मिन्। संजवने चतुःशाले पुंजिता एकीभूता उद्विग्ना म्लानाः परिजना यस्मिन्। 'संजवनं त्विदम्। चतुःशालम्' इत्यमरः। गंभीरज्वरस्य महाज्वरस्यारंभेण भीता

रम्भभीतभिषजि, दुर्मनायमानमन्त्रिणि, मन्दायमानपुरोधसि, सीदत्सु-
हृदि, विद्राणविपश्चिति, संतप्तासामन्ते, विचित्तचामरग्राहिणि, दुःख-
क्षामशिरोरक्षिणि, क्षीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसंपदि, स्वामिभक्तिपरित्य-
क्ताहारहीयमानबलविकलवल्लभभूभृति, क्षितितलपतितसकलरजनीजा-
गरूकराजपुत्रकुमारके, कुलक्रमागतकुलपुत्रनिवहोह्यमानशुचि, शो-　　5
कसंकुचितकञ्चुकिनि, निरानन्दबन्दिनि, निःश्वसन्निराशासन्नसेवके,
निःसृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति, विलक्षवैद्योपदिश्यमानपथ्याहरणा-
वहितपौरोगवे, अनुजीविपीयमानोच्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशोष-
रुजि, राजाभिलाषभोज्यमानबहुभुजि, भेषजसामग्रीसंपादनव्यग्रसमग्र-
व्यवहारिणि, मुहुर्मुहुराहूयमानतोयकर्मान्तिकानुमितघोरातुरतृषि, तुषा-　　10
रपरिकरितकरकाशिशिरीक्रियमाणोदश्विति, श्वेतार्द्रकर्पटार्पितकर्पूरपरा-

---

भिषजो वैद्या यस्मिन् । विद्राणाः दुःखिनो विपश्चितो विद्वांसो यस्मिन् । विचित्ता विमनस्काः चामरग्राहिणो यस्मिन् । क्षीयमाणा प्रसादेन वित्तानां प्रसिद्धानां मनोरथसंपद् यस्मिन् । स्वामिभक्त्या परित्यक्तेनाहारेण हीयमानं न्यूनीभवद्बलं येषां तादृशा विकलाः पीडिताः वल्लभाः स्निग्धा भूभृतो राजानो यस्मिन् । क्षितितले भूपृष्ठे पतिताः सकलरजन्यां निखिलायां रात्रौ जागरूका राजपुत्रकुमारका यस्मिन् । कुलक्रमागतेन परंपराप्राप्तेन कुलपुत्रनिवहेन राजपुत्रसमूहेन उह्यमाना शुक् शोको यस्मिन् । शोकेन संकुचिता विशीर्णाः कंचुकिनो यस्मिन् । निश्वसंतो निराशा आसन्नसेवकाः समीपभृत्या यस्मिन् । निःसृतेन परित्यक्तेन तांबूलेन धूसरा मलिना अधरा यासां तादृशो वारयोषितो वेश्या यस्मिन् । विलक्षैर्लज्जितैर्वैद्यैरुपदिश्यमानः शिक्ष्यमाणः पथ्याहरणे पथ्यनिष्पादनेऽवहितो दक्षः पौरोगवो महानसाध्यक्षो यस्मिन् । अनुजीविभिः सेवकैः पीयमानेन उच्चकाणामूर्ध्वं धृतानां चषकाणां पानपात्राणां धारावारिणा विनोद्यमाना दूरीक्रियमाणा अर्थान्नृपस्य आस्यशोषस्य मुखशोषस्य रुक् यस्मिन् । यद्वा तृषार्तनृपविनोदनार्थं सेवकैः पात्राण्युपरि धृत्वा धारापातेन जलं पीतमित्यर्थः । राजाभिलाषेण नृपेच्छया भोज्यमाना बहुभुजोऽत्याहारिणो यस्मिन् । भेषजसामग्रीसंपादनेऽगदसाधनसज्जीकरणे व्यग्राः समग्रा व्यवहारिण आपणिकाःयस्मिन् । आहूयमानेन तोयकर्मांतिकेनोदकनियुक्तेनानुमिता घोरा आतुरस्य रोगिणस्तृड् यस्मिन् । तुषारेण हिमेन परिकरितेन वेष्टितेन करकेण पात्रविशेषेण शिशिरीक्रियमाणमुदश्वित्त-

गशीतलीकृतशलाके, अनाश्यानपङ्कलिप्यमाननवभाण्डगतगण्डूषग्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कोमलकमलिनीपलाशप्रावृतमृदुमृणालके, सनालनीलोत्पलपूलीसनाथसलिलपानभाजनभुवि, धारानिपातनिर्वाप्यमाणक्वथिताम्भसि, पटुपाटलशर्करामोदमुचि, मञ्चकाश्रितसिकतिलकर्करीविश्रान्तातुरचक्षुषि, सरलशैवलवलयितगलद्गोलयन्त्रके, गल्वर्कशालाजिरोल्लासितलाजसक्तुनि, मसारपात्रीपरिगृहीतकर्कशर्करे, शिशिरौषधरसचूर्णावकीर्णस्फटिकशुक्तिशङ्खसंचये, संचितप्रचुरप्राचीनामलकमातुलुङ्गद्राक्षादाडिमादिफले, प्रतिग्राहितविप्रविप्रकीर्यमाणशान्त्युदकविप्रुषि, प्रेष्योपेष्यमाणललाटलेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितम्, परलोकवि- 5

कविशेषो यस्मिन् । 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः । श्वेते शुभ्रे आर्द्रे कर्पटे वस्त्रेऽर्पितैः कर्पूरपरागैः शिशिरीक्रियमाणाः शलाका नेत्रांजनवर्तिका यस्मिन् । अनाश्यानेन नवेन अशुष्केण पंकेन लिप्यमाने नवे भांडे भाजने गतं गंडूषग्रहणस्य मुखपूरणग्रहणस्य मस्तु वस्त्रनिस्रुतं दधिजलं यस्मिन् । तिम्यद्भिरार्द्रैः कोमलैः सुकुमारैः कमलिन्याः पलाशैः पर्णैः प्रावृता वेष्टिता मृदवः कोमला मृणाला यस्मिन् । नालेन सहितानां नीलोत्पलानां पूलीभिः समूहैः सनाथा युक्ता सलिलपानस्योदकप्राशनस्य भाजनानां पात्राणां भूर्यस्मिन् । धारानिपातेन पात्रात्पात्रे धारापातविधानेन निर्वाप्यमाणं शिशिरीक्रियमाणं क्वथितं निष्पक्वमंभ उदकं यस्मिन् । पाटलशर्करा शर्कराविशेषस्तस्या आमोदं सुवासं मुञ्चति तस्मिन् । मंचकमाधारविशेषमाश्रिता यां सिकतिलकर्कर्यां वालुकापात्रविशेषे " झारी " इतिप्रसिद्धे विश्रांतं लग्नमातुरस्य रोगिणः चक्षुर्यस्मिन् 'कर्कर्यालुर्गलंतिका' इत्यमरः । सरलशैवलैर्वलयितं वेष्टितं गलत्क्षरद्गोलयंत्रकं बहुच्छिद्रं जलभांडं यस्मिन् । गल्वर्कशालायाः काचमंदिरस्याजिरेऽङ्गणे उल्लासिता विस्तारिता लाजाः सक्तवस्तंडुलाश्च यस्मिन् । मसारपात्र्यां नीलमणिपात्रे परिगृहीता कर्कशर्करा शुभ्रशर्करा यस्मिन् । शिशिरैरौषधरसैश्चूर्णैश्चावकीर्णो व्याप्तः स्फटिकशुक्तिशंखानां संचयः समूहो यस्मिन् । संचितानि संगृहीतानि प्रचुराणि बहूनि प्राचीनानि पुरातनानि आमलकमातुलुंगद्राक्षदाडिमादीनि फलानि यस्मिन् । प्रतिग्राहितैर्दक्षिणांग्राहितैर्विप्रैर्विप्रकीर्यमाणा क्षिप्यमाणाः शांत्युदकस्य विप्रुषो बिंदवो यस्मिन् । प्रेष्याभिर्दासीभिः पेष्यमाणेन चूर्ण्यमानेन ललाटलेपेनोपदिग्धा लिप्ता दृषदुपलायस्मिंस्तादृशि धवलगृहे स्थितम् । ज्वरज्व

---

१ 'नाश्यान'. २ 'विश्रान्तान्तरं'. ३ 'पातमसार'.

जयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्तनैस्तरङ्गिणि श-
यनीये शेषमिव विषोष्मणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानम्, मुक्ताफलवा-
लुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले शुष्यन्तम्, कालेन कैलास-
मिव दशाननेनोद्ध्रियमाणम्, अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारका-
णामत्युष्णावयवस्पर्शभस्मीभूतोदरैरिव धवलैः करैः स्पृश्यमानं लोका- 5
न्तरप्रस्थितम्, स्थास्नुना स्वयशसैव चन्दनानुलेपनच्छलेनापृच्छ्य-
मानम्, अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्दीवरदलं कालकटाक्षपत-
नशवलमिव शरीरमुद्वहन्तम्, निबिडदुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्य-
मानकष्टवेदनानुबन्धं मूर्धानं धारयन्तम्, दुर्धरवेदनोन्नमन्नीलशिराजाल-
ककरालेन च कालाङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणावधिदिवससंख्या- 10

लेन ज्वराग्निना नीराज्यमानमिव कृतनीराजनमिव। विजयप्रस्थितस्य अद्यापि नीराजनं क्रियते। अनवरतपरिवर्तनैः सततविलुंठनैः। तरंगिणि विषमे वलिमति शयनीये शय्यायाम्। शेषस्तु विषपीडितोऽयं तु ज्वरपीडितः। मुक्ताफलानां मौक्तिकानां वालुकानां कणानां धूल्या धवलितं शुभ्रं। पक्षे मुक्ताफलैर्वालुकाकणैश्च धवलितम्। कालेन यमेन कर्त्रा दशाननेन व्याधिना करणेन उद्ध्रियमाणं उन्नीयमानम्। कालेन कृष्णवर्णेन दशाननेन रावणेन कैलासमिव। अत्युष्णावयवैर्ज्वरेण संतप्तैरवयवैर्भस्मीभूतमुदरं येषां तैरिव धवलैः शुभ्रैः। यशसः शुभ्रत्वाच्चंदनसाम्यम्। आपृच्छमानमामंत्र्यमाणम्। अविच्छिन्नं सततं दीयमानानि कमलकुमुदेंदीवराणां दलानि पर्णानि यस्मै तदत एव कालकटाक्षाणां यमकटाक्षाणां पतनेन शवलं चित्रं शरीरमुद्वहंतं धारयन्तम्। श्वेतनीलकमलादिधारणेन शरीरस्य संजातं शवलत्वं कालकटाक्षपतनतयोत्प्रेक्षितम्। निबिडं दृढं दुकूलपट्टेन निपीडितो बद्धः केशांतस्तेन कथ्यमानः कष्टवेदनायाः कृच्छ्रवेदनाया अनुबंधः सांतत्यं यस्य तादृशं मूर्धानं मस्तकं धारयंतम्। दुर्धरयाऽसह्यया वेदनया पीडयोन्नमता प्रकटयता नीलानां शिराणां धमनीनां जालकेन समूहेन करालं भयानकं तेन। कालांगुलिभिर्यमकराग्रैर्लिख्यमानेन लेखेनाख्यातं कथितं मरणावधिदिवसानां मरणकालमर्यादादिवसानां संख्यानं गणनं यस्य तेनेव ललाटफलकेन ललाटपट्टेन भयमुपजनयंतं भीतिं कुर्वाणम्। आसन्नस्य यमस्य दर्शनेनोद्वेगात्त्रासादिव किंचित् अंतःप्रविष्टे अंतर्गते तारके कनीनिके यस्य तम्। शुष्यतां दशनानां दंतानां पंक्तेः प्रसृतानां निर्गतानां धूसराणां मलिनानां दीधितीनां किरणानां तरंगा विद्यंते यस्यास्ताम्। उष्णां निश्वासपरंपरां मृगतृष्णिकामिव

नेनेव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्, आसन्नयमदर्शनोद्वेगादिव च किंचिदन्तःप्रविष्टतारकम्, शुष्यद्दशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगतृष्णिकामिवोष्णां निश्वासपरम्परामुद्वहन्तम्, अत्युष्णनिश्वासदग्ध-येव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमानदारुणसंनिपातारम्भम्, उरःस्थ-लस्थापितमणिमौक्तिकहारचन्दनचन्द्रकान्तम् कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमि- 5
वात्मानं कुर्वाणम्, अङ्गभङ्गवलनोत्क्षिप्तभुजयुगलम्, पर्यस्तहस्तनख-मयूखैर्धारागृहमिव तापशान्तये रचयन्तम्, नेदिष्ठसलिलमणिकुट्टिमा-दर्शोदरेषु निपतद्भिः प्रतिबिम्बैरपि संतापातिशयमिव कथयन्तम्, स्पृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं मूर्छां बहु मन्यमानम्, अन्त-काह्वानाक्षरैरिव सभयाभिषग्दष्टैररिष्टैराविष्टम्, महाप्रस्थानकाले स्वसं- 10
तापसंतानमाप्तहृदयेषु संचारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतमीर्ष्ययेव छायया मुच्यमानम्, उद्योगमिवोपद्रवाणाम्, सर्वास्त्रमोक्षमिव क्षामताशाः, हस्तीकृतं विहस्ततया, विषयीकृतं वैषम्येण, क्षेत्रीकृतं क्षयेण, गोच-रीकृतं ग्लान्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मीकृतमस्वास्थ्येन, विधेयी-कृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन, लक्ष्यीकृतं दक्षिणाशया, पीतमिव 15
पीडाभिः, जग्धमिव जागरेण, निगीर्णमिव वैवर्ण्येन, ग्रासीकृतं गात्र-भङ्गेन, ह्रियमाणमिव विपद्भिः, वण्ट्यमानमिव वेदनाभिः, लुण्ट्य-मानमिव दुःखैः, आदित्सितं दैवेन, निरूपितं नियत्या, घ्रातमनित्य-त्वेन, अभिभूयमानमभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य, निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्त्योच्छ्वासस्य, 20
मुखे महाप्रयासस्य, द्वारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वर्त-

---

मृगतृष्णिका दीधितितरंगैरेव जायते सा चोष्णा भवतीति तत्साम्यम् । श्यामायमाना 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इत्यनेन क्यषि शानच् । सन्निपाते जिव्हा श्यामा निसर्गत एव भवत्युष्णश्वासदग्धत्वं तत्र कारणत्वेन परिकल्पितम् । तथा च माधवीये संनि-पातलक्षणे 'परिदग्धा खरस्पर्शा जिव्हा' इति । कृतांतदूतस्य दर्शनयोग्यमवलोकन-योग्यमिवात्मानं कुर्वाणम् । महतां दर्शनागालंकृत्य यथा गम्यते तद्वदनेन मणि-मौक्तिकादयो वक्षसि यमदूतावलोकनार्थमिव निहिता इति तात्पर्यम् । नेदिष्ठा-नामंतिकतमानां सलिलमुदकं मणिकुट्टिमं मणिमयी भूरादर्शा दर्पणाश्च तेषामुद-रेषु मध्येषु । अंतिकशब्दादिष्ठनि 'अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ' इत्यनेन नेदा-

मानम्, विरलं वाचि, चलितं चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीणमायुषि, प्रचुरं प्रलापे, संततं श्वसिते, जितं जृम्भिकाभिः, पराधीनमाधिभिः, अनुबद्धमनुबन्धिकाभिः, पार्श्वोपविष्टयानवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयापि निश्वसितैरेव वीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया मुहुर्मुहुः 'आर्यपुत्र, स्वपिषि' इति व्याहरन्त्या देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरमद्राक्षीत्। 5

12 दृष्ट्वा च प्रथमदुःखसंपातमथ्यमानमतिराशङ्कित इव भागधेयेभ्यः समभवत्। अन्तकपुरवर्तिनमेव च पितरममन्यत। निराकृत इव चान्तःकरणेन क्षणमासीत्। अवधूतश्च धैर्येण, क्षेत्रीकृतः क्षोभेण, रिक्तीकृतो रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयमुद्वहन्, विषमविषदूषितानीव मुह्यन्तीन्द्रियाणि बिभ्राणः, तमसा रसातलमपि विशेषयन्, शून्यत्वेनाकाशमप्यतिशयानो नाविन्दत कर्तव्यम्। पस्पर्श च हृदयेन भियमुत्तमाङ्गेन च गाम्। 10

13 अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ 'एह्येहि' इत्याकृष्टशरीरार्धेन शयनादुदगात्। ससंभ्रममुपसृतं चैनं विनयावनम्रमुन्नमय्य बलादुरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यम्, 15

देशः। अरिष्टैर्दुर्लक्षणैराविष्टं व्याप्तम्। महाप्रस्थानं मरणम्। स्वसंतापसंतानं स्वपीडापरंपराम्। विह्वलतया व्याकुलतया। विधेयीकृतं परिजनीकृतम्। दक्षिणाशया दक्षिणदिशा लक्ष्यीकृतमाघ्रातमिव। वंश्यमानं भागीक्रियमाणम्। जिह्वाग्रे रसनाग्रे जीवितेशस्य यमस्यानुबंधिकाभिर्गात्रसंधिपीडाभिरनुबद्धं व्याप्तम्। अनवरतरोदनेन सततरुदितेनोच्छूने नयने नेत्रे यस्यास्तयेति यशोवत्या विशेषणम्।

दृष्ट्वेति। प्रथमेन दुःखसंतापेन मथ्यमाना विलोड्यमाना मतिर्बुद्धिर्यस्य। भागधेयेभ्यो दैवेभ्यः। अंतकपुरे यमनगर्यां वर्तते तथाभूतमेव। निराकृतो रहितः। अवधूतः त्यक्तः। क्षेत्रीकृतः पात्रीकृतः। पावकमयं वन्हिप्रचुरं प्राचुर्ये मयट्। विषमेण घोरेण विषेण दूषितानीव कलुषितानीव। विशेषयन्। रसातलादप्यधिकं तमो बिभ्राणः इत्यर्थः। अतिशयानोऽतिक्रामन्।

अवनिपतिरिति। सा पूर्ववर्णिता अवस्था स्थितिर्यस्य स तदवस्थः। हरिचंदनस्य कल्पवृक्षस्य रसस्य प्रस्रवणे प्रवाहे। पक्ष्माग्रे ग्रथितमेकीभूतमजस्र-

मज्जन्निवामृतमये महासरसि, स्नान्निव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्नङ्गैरङ्गानि, कपोलेन कपोलमवघट्टयन्, निमीलयन्पक्ष्माग्रग्रथिताजस्रास्रविस्राविणी विलोचने विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग कथं कथमपि चिराद्विमुक्तमुपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकमुपागतमासीनं च शयनान्तिके पिबन्निव विगतानिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोकयत्। पस्पर्श च पुनः पुनर्वेपथुमता पाणितलेन क्षयक्षामकण्ठश्च कृच्छ्रादिवावादीत्––'वत्स, कृशोऽसि' इति। भण्डिस्त्वकथयत्––'देव, तृतीयमहः कृताहारस्यास्याद्य' इति।

१४ तच्छ्रुत्वा बाष्पवेगगृह्यमाणाक्षरं कथं कथमप्यायतं निश्वस्योवाच––'वत्स, जानामि त्वां पितृप्रियमतिमृदुहृदयम्। ईदृशेषु विधुरयति धीमतोऽपि धियमतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी। अतो नार्हस्यात्मानं शुचे दातुम्। उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खल्वहमधिकतरमनेनायुष्मदाधिना। निशितमिव शस्त्रं तक्ष्णोति मां त्वदीयस्तानिमा। सुखं च राज्यं च वंशश्च प्राणाश्च त्वयि मे स्थिताः। यथा मम तथा सर्वासां प्रजानाम्। त्वद्विधानां पीडाः पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम्। न ह्यल्पपुण्यभाजां वंशमलंकुर्वन्ति भवादृशाः। फलमस्यनेकजन्मान्तरोपार्जितस्याकलुषस्य कर्मणः। करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णामप्यर्णवानामाधिपत्यं ते लक्षणानि। त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि। निरभिलाषोऽस्मि जीवितव्ये। भिषगनुरोधः पाययति मामौषधम्। अपि च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थमुत्पत्स्यमानानां भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ। प्रजाभिस्तु बन्धुम-

---

मनवरतमस्रं बाष्पांभः तद्विस्रावयतो तादृशी विलोचने नयने। कथं कथमपि कष्टेन। विगतैर्निमेषैः संकोचैर्निश्चलेन। वेपथुमता कंपमता। **तृतीयेति**। दिनत्रये नानेन किमपि भुक्तमित्यर्थः।

तदिति। बाष्पवेगेन गृह्यमाणानि स्खलंत्यक्षराणि वर्णा यस्मिन् यथा स्यात्तथोवाच। सर्वप्रमाथी सर्वान् प्रमथ्नाति पीडयति सोऽतिदुर्धरोऽसह्यो बांधवस्नेह ईदृशेषु संकटेषु इति विशेष्यमध्याहार्यम्। अथवा कैलासपाठानुसारेण विधुरेषु संकटेषु इति ग्राह्यम्। धीमतोऽपि धियं बुद्धिं विधुरयति पीडयति तत्करोतीति णिच्। उद्दामो दाहो यस्य तादृशेन ज्वरेण दग्धोऽपि। आयुष्मतो भवत आधिना

न्तो राजानः न ज्ञातिभिः । तदुत्तिष्ठ । कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः । कृताहारे च त्वय्यहमपि स्वयमुपयोक्ष्ये पथ्यम्' इत्येवमभिहितस्य चास्य धक्ष्यन्निव हृदयमतितरां शोकानलः संदुधुक्षे । क्षणमात्रं च स्थित्वा पित्रा पुनराहारार्थमादिश्यमानो धवलगृहादवततार । चकार च चेतसि– 'अकाण्डे खल्वयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यभ्र इव वज्रपातः । सामान्योऽपि तावच्छोकः, सोच्छ्वासं मरणम्, अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवेशः, अनुपरतस्यैव नरकवासः, निर्ज्योतिरङ्गारवर्षमशकलीकरणं क्रकचदारणमव्रणो वज्रसूचीपातः । किमुत विशेषाश्रितः । किमत्र करवाणि' इति ।

15 राजपुरुषेणाधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम धूममयानिव कृताश्रुपातान्, अग्निमयानिव जनितहृदयदाहान्, विषमयानिव दत्तमूर्छावेगान्, महापातकमयानिवोत्पादितघृणान्, क्षारमयानिवानीतवेदनान्, कतिचित्कवलानगृह्णात् । आचमंश्च चामरग्राहिणमादिदेश—'विज्ञायागच्छ कथमास्ते तातः' इति । गत्वा च प्रतिनिवृत्य च 'देव, तथैव' इति विज्ञापितस्तेनागृहीतताम्बूल एवोत्ताम्यता मनसास्ताभिलाषिणि सवितरि सर्वानाहूयोपह्वरे वैद्यान् किमस्मिन्नेवंविधे विधेमयधुनेति विषण्णहृदयः पप्रच्छ । ते तु व्यज्ञापयन्–'देव, धैर्यमवलम्बस्व । कतिपयैरेव वासरैः पुनः स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोष्यसि पितरम्' इति ।

मनोव्यथया । तनिमा कृशता । अपुण्यभाजां स्वल्पसुकृतवताम् । अनेकैर्जन्मान्तरैरुपार्जितस्य संपादितस्याकलुषस्य पवित्रस्य । संदुधुक्षे संदिदीपे । व्यभ्रे अभ्ररहिते सामान्योऽपि साधारणोऽपि । क्रकचेन करपत्रेण दारणं भेदनम् ।

राजपुरुषेणेति । स्वधाम गत्वा कतिचित्कवलान् ग्रासानगृण्हादिति संबंधः । तान् ग्रासान् विशिनष्टि । धूममयान् धूमस्वरूपान् तादात्म्ये मयट् । कृतोऽश्रुपातो यैस्तान् । धूमेन ह्यश्रुपातो जायते । विषं मूर्च्छां जनयति तद्वत्कवलैरप्यस्य मूर्च्छा संजातेति विषमयान् । एवमग्रेप्यूह्यम् । उत्ताम्यता पीड्यमानेन । उपह्वर एकांते वैद्यानाहूय । स्वां प्रकृतिममन्दत्वमव्यक्तरूपत्वं च । स्वस्थं व्याधिविनिर्मुक्तं स्वर्गस्थं च । एवं पितृमरणकथने धैर्यधारणोपदेशः "मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्" इति न्यायेन "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः" इति न्यायेन वा ज्ञेयः ।

16 तेषां तु भिषजां मध्ये पौनर्वसवो युवाष्टादशवर्षदेशीय-
स्तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतो गतः पारमष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य भूभुजा
सुतनिर्विशेषं लालितः प्रकृत्यैवातिपटीयस्या प्रज्ञया यथावद्विज्ञाता
व्याधिस्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रस्तूष्णीमधोमु-
खोऽभूत् । पृष्टश्च राजसूनुना—'सखे रसायन, कथय तथ्यं यद्य- 5
साध्विव पश्यसि ' इति । सोऽब्रवीत्—'देव, श्वः प्रभाते यथावस्थि-
तमावेदयितास्मि ' इति ।

17 अत्रैव चान्तरे भवनकमलिनीपालः कोकमाश्वासयन्नपर-
वक्रमुच्चैरपठत्—

' विहग कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्स्व विवेकवर्त्मनि । 10
सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः ॥ ४ ॥ '

तच्चाकर्ण्य वाङ्निमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार ।
गतेषु च भिक्षुषु क्षतधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपमेव पुनरारुरो-
ह । तत्र च—'दाहो महान् । आहर हारान्हरिणि, मणिदर्पणान्मे
देहि देहि वैदेहि, हिमलवैर्लिम्प ललाटं लीलावति, घनसारक्षोदधू- 15
लीर्निधेहि धवलाक्षि, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं कान्तिमति, कपोले
कलय कुवलयं कलावति, चन्दनचर्चां रचय चारुमते, पाटय पट-
मारुतं पाटलिके, मन्दय दाहमिन्दुमति, अरविन्दैर्जनय जलार्द्रया मुदं
मदिरावति, समुपनय मृणालानि मालति, तरलय तालवृन्तमावन्ति-
के, मूर्धानं धावमानं बधान बन्धुमति, कंधरां धारय धारणिके, उ- 20

तेषामिति । पौनर्वसवः पुनर्वसोरपत्यम् । अथवा पुनर्वसुना प्रोक्तं वैद्यशास्त्रमधीते सः । अष्टावंगानि यस्य तस्य । ' कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्र-जरावृषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा तेषु संश्रिता ' । आयुर्वेदस्य वैद्यशास्त्रस्य । यथावस्थितं नृपस्य सत्यां स्थितिमित्यर्थः ।

अत्रैवेति । कोकं चक्रवाकम् । अपरवक्त्रं तत्संज्ञकवृत्तम् । विहग पक्षिन् मनो दृढं कुरु मानसं स्थिरं कुरु । उपस्थितवियोगभीत्या मा भैषीरित्यर्थः । शुचं शोकं त्यज । विवेकवर्त्मनि विवेकमार्गे आस्स्व तिष्ठ । कमलसरोजिन्याः श्रिया शोभया सह विरोचनः सूर्यः सुमेरुशिरः सुमेरोः शिखरं श्रयति । अनया चोपश्रुत्या पितुर्वियोगो मातुर्गमनं च सूचितम् । तत्र चेत्यादौ तत्र

रसि सशीकरं करं कुरु कुरङ्गवति, संवाहय बाहू बलाहके, पीडय पादौ पद्मावति, गृहाण गाढमङ्गमनङ्गसेने, का वेला विलासवति नैति निद्रा, कथाः कथय कुमुद्वति ' इत्येवंप्रायान्पितुरालापाननवरतमाकर्णयन्दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशामनैषीत् ।

18 उषसि चावतीर्य राजद्वारदेशोपसर्पिणा परिवर्धकेनोपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेवाजगाम स्वमन्दिरम् । तत्र च त्वरमाणो भ्रातुरागमनार्थमुपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान्प्रजविनश्चोष्ट्रपालान्प्राहिणोत् । प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म नाग्रहीत् । अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां 'रसायनो रसायनः ' इति जल्पितमव्यक्तमश्रौषीत् । पर्यपृच्छच्च तान्––'भद्राः, किं रसायनः' इति । पृष्टाश्च ते सर्वे सममेव तूष्णीम्बभूवुः भूयोभूयश्चानुबध्यमाना दुःखेन कथंकथमप्याचचक्षिरे––'देव, पावकं प्रविष्टः' इति । तच्च श्रुत्वा प्लुष्ट इवान्तस्तापेन सद्यो विवर्णतामगात् । उत्पाट्यमानमिव च न शशाक शोकान्धं धारयितुं हृदयम् । आसीच्चास्य चेतसि कामं स्वयं न भवति न तु श्रावयत्यप्रियं वचनमरातिकरमितर इवाभिजातो जनः । कृच्छ्रे च यथानेनानुष्ठितमुज्ज्वलीकृतमधिकतरं ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति कार्तस्वरमिव कौलपुत्रमस्येति । पुनश्चाचिन्तयत्––'समुचितमेवाथवा स्नेहस्येदम् । किमस्य तातो न तातः, किंवाम्बा न जननी, वयं न भ्रातरः । अन्यस्मिन्नपि तावत्स्वामिनि दुर्लभीभवति भवन्त्यासवो म्रियमाणा ह्रीहेतवो

क्षितिपालसमीपे पितुरालापानाकर्णयन् निशामनैषीदिति संबंधः । घनसारस्य कर्पूरस्य क्षोदस्य चूर्णस्य धूलीरजांसि कणान् । पटमारुतं वस्त्रवातं पाटय पटुं कुरु । धावमानं कंपमानं मूर्धानं मस्तकं बधान । कंधरां ग्रीवाम् । संवाहय मर्दय । दूयमानं पीड्यमानं हृदयं यस्य सः । दुःखेन दीर्घां महतीं निशां रात्रिम् ।

. **उषसीति**।अवतीर्य पितुर्निकेतनादिति शेषः । परिवर्धकेनाश्वपालेनोपस्थापितेपि आनीतेपि।उपर्युपरि पुनः पुनः क्षिप्रं तूर्णं पतंति गच्छंति तान् । दीर्घाध्वं गच्छन्ति तान्।प्रतिकर्म अलंकारादि प्रसाधनम् । अव्यक्तमस्फुटं जल्पितं भाषणम् ।प्लुष्ट इव दग्ध इव । विवर्णतां कृष्णत्वम् ।दग्धो हि श्यामो भवति । **आसीदिति** । अभिजातः कुलीनो जनः स्वयं न भवति प्राणत्यागं करोति नत्वितर इवारतिकरं दुःखकारि वचनं श्रावयति कथयति । कृच्छ्रे सति संकटकाले सति यथानेनानु-

लोके किमुतामृतमयेऽनुजीविनां निर्व्याजबान्धवेऽवन्ध्यप्रसादे सुगृहीतनाम्नि ताते । संप्रति सांप्रतमाचरितमनेनात्मानं दहता । किं वास्याकल्पमवस्थितस्य स्थेयसो यशोमयस्य दह्यते । पतितः स केवलं दहने । दग्धास्तु वयम् । धन्यः खल्वसावग्रणीः पुण्यभाजाम् । अपुण्यभाक्त्विदमेव राजकुलं कुलपुत्रेण यत्तादृशा वियुक्तम् । अपि च ममापि कः खल्वेतेषां प्राणानां कार्यातिभारः कृतशेषो वा, का वा व्यापृतता, येन नाद्यापि निष्ठुराः प्राणाः प्रतिष्ठन्ते । को वान्तरायो हृदयस्य येन सहस्रधा न दलतीति' । दुःखार्तश्च न जगाम राजसद्म । समुत्ससर्ज च सर्वकार्याणि । शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गमात्मानमवगुण्ठ्यातिष्ठत् । 5 10

19 इत्थंभूते च देवे हर्षे राजनि च तदवस्थे सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु लेप्यमय्य इवाश्रुस्रुतयः, नासाग्रेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णपृत्कीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु सहजानीव हा कष्टानि,लपनेषु पल्लवितानीव श्वसितानि, अधरेषु लिखितानीव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानीव दुःखान्यभवन् । उष्णाश्रुदाहभीतेव नाभजत नेत्रोदराणि निद्रा । निःश्वासवातविधुता इव व्यलीयन्त हासाः । निरवशेषदग्धेव च संतापेन न प्रावर्तत वाणी । कथास्वपि नाश्रूयन्त परिहासाः । क्वागमन्निति 15

स्थितमाचरितं तेन कल्याणप्रकृति सुभगस्वभावं स्वस्य कौलपुत्रं कुलपुत्रत्वं ज्वलनप्रवेशेनाधिकतरमुज्ज्वलीकृतम् । कार्तस्वरमिव सुवर्णमिव । ज्वलनप्रवेशेनच सुवर्णमुज्ज्वलं भवति स्वामिनि दुर्लभीभवति सति स्वामिनि लोकांतरं प्रतिष्ठमाने सति । ह्रीहेतवो लज्जाकराः । अवन्ध्यः सफलः प्रसादो यस्य तस्मिन् । सुगृहीतनाम्नि प्रातःस्मरणीये । ' स सुगृहीतनामा स्याद्यः प्रातः स्मर्यते बुधैः ' । सांप्रतमाचरितं युक्तं कृतम् । आकल्पं कल्पावसानपर्यंतम् । स्थेयसः शाश्वतस्य । व्यापृतता व्यग्रता । अंतरायो विघ्नः । सोत्तमांगं सशिरस्कमात्मानमवगुण्ठ्याच्छाद्य ।

इत्थंभूत इति । कीलिता इव संजातकीलका इव । जनाः कपोलेषु करं निधाय स्थिता इत्यर्थः । अधुनापि दुःखिनस्तथा तिष्ठंति । अश्रुस्रुतयो बाष्पप्रवाहाः । हा कष्टानि हा कष्टमित्यादयः शब्दाः । परिदेवितपदानि शोकपदानि । निद्रा नेत्रोदराणि नयनमध्यान् उष्णाश्रुदाहभीत्येवोष्णबाष्पज्वलनभीतेव नाभजत ।

नाज्ञायन्त गीतगोष्ठ्यः । जन्मान्तरातीतानीव नास्मर्यन्त लास्यानि । स्वप्नेऽपि नागृह्यन्त प्रसाधनानि । वार्तापि नालभ्यतोपभोगानाम् । नामापि नाकीर्त्यताहारस्य । खपुष्पप्रतिमान्यासन्नापानमण्डलानि । लोकान्तरामिवानीयन्त बन्दिवाचः । युगान्तर इवावर्तन्त निर्वृतयः । पुनरिवादह्यत शोकाग्निना मकरकेतुः । दिवापि नामुच्यन्त शयनानि । 5
शनैः शनैश्च महापुरुषविनिपातपिशुनाः समं समन्तात्समुदभवन्भुवने भूयांसो भूपतेरभावाय भयमुत्पादयन्तो भूतानां महोत्पाताः ।

20 तथा हि दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला पत्या सार्धं गन्तुकामेव प्रथममचलद्धरित्री । धन्वन्तरेरिवान्तरे तस्मिन्स्मरन्तः परस्परास्फालनवाचालवीचयो विजुघूर्णिरेऽर्णवाः । भूभृदभावभीतानां 10
विततशिखीकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इवोर्ध्वीबभूवुर्धूमकेतवः

दुःखेन निद्रानाश उष्णाश्रुदाहजा भीतिः कारणत्वेनोत्प्रेक्षिता । निश्वासवातेन विधूता दूरपातिता इव हासा हास्यानि व्यलीयंत अशाम्यन् । संतापेन दुःखेन निरवशेषं निःशेषं दग्धेव । खपुष्पप्रतिमान्याकाशकुसुमसदृशानि महापुरुषस्य विनिपातस्य नाशस्य पिशुनाः सूचकाः । भूपतेरभावाय नृपतेरभावार्थं तादर्थ्ये चतुर्थी । अथवा अभावं संपादयितुमिति तुमर्थाच्चभाववचनादित्यनेन चतुर्थी । भूतानां प्राणिनां भयं भीतिमुत्पादयंतो जनयंतः ।

तथाहीति । दोलायमानं कंपमानं सकलानां कुलाचलानां कुलपर्वतानां चक्रवालं समूहो यस्याः सा । 'महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः'। पत्या सार्धं नृपेण सह गंतुकामेव गंतुं काम इच्छा यस्याः । तुमुनो मकारस्य कामशब्दे परे लोपः । धरित्री पृथ्वी प्रथममादावचलदकंपत । भुवः कंपनं नृपानर्थद्योतकम् । तस्मिन्नन्तरे तदानीमथवा 'तस्मिन्नातुरे'[1] इति पाठे तस्मिन्रोगिणि धन्वन्तरेरिव स्मरंतः अन्यं धन्वंतरिं निष्पाद्यमानमिच्छंतः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी । राज्ञो रोगदूरीकरणाय अन्यं धन्वंतरिमुत्पादयितुमिव समुद्राः क्षुब्धा इति तात्पर्यार्थः । परस्परयोरन्योन्ययोरास्फालनेन ताडनेन वाचाला वाचाटा वीचयो लहर्यो येषां ते अर्णवाः समुद्रा विजुघूर्णिरे भ्रेमुः । 'आलजाटजौ बहुभाषिणि' इत्यनेन वाक्शब्दादालच् । धूमकेतव उत्पादसूचका ग्रहविशेषा भूभृतो नृपस्याभावेन नाशेन भीतानां ककुभां दिशां विततः प्रसारितः शिखिनो मयूरस्य कलाप इव बर्ह इव विकटा विशाला कुटिलाश्च । इदं विशेषणं धूमकेतूनप्यन्वेति । केशपाशा इव केशसमूहा इव ऊर्ध्वीबभूवुः । 'पाशः केश-

---

१ 'आतुरे.'

ककुभाम्। धूमकेतुकरालितदिङ्मुखं दिक्पालारब्धायुष्कामहोमधूमधूम्र-
मिवाभवद्भुवनम्। भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भबभ्रुणि भानुमण्डले
भयंकरकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोपहारमिवो-
पजहार। ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोगभास्वरो जिघृक्षाजृम्भमाणस्वर्भा-
नुभयादुपरचिताग्निप्राकार इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः। अवनिपति- 5
प्रतापप्रसाधिताः प्रथमतरकृतपावकप्रवेशा इवादह्यन्तानुरक्ता दिशः।
स्रुतशोणितशीकरासारारुणिततनुरनुमरणाय प्रावृतपाटलांशुकपटेवादृ-
श्यत वसुधावधूः। नराधिपविनाशसंभ्रमभीतैर्लोकपालैरिव कालायस-
कवाटपुटैरकालकालमेघपटलैररुध्यन्त दिग्द्वाराणि। प्रेतपतिप्रयाण-

---

दिपूर्वः स्यात्तत्संघे' इति मेदिनी। दिग्भिस्तदाकारयुवतिभिः स्वप्राणनाथ-नाशभीत्या केशपाशा मुक्ता न्विति कल्पना। धूमकेतुभिः करालितानि भीषणीकृतानि व्याप्तानि दिङ्मुखानि यस्य तद्भुवनं जगद् दिक्पालैर्दिशांपतिभिरारब्धस्यायुष्कामहोमस्य धूमेन धूम्रं मलिनमिवाभवत्। भ्रष्टभासि निस्तेजसि तप्तस्य कालायसस्य लोहविशेषस्य कुंभ इव घट इव बभ्रुणि कपिशे। कालायसमित्यत्र 'अनोश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः' इत्यनेन जातौ टच्। भानुमंडले सूर्यमंडले कोपि पार्थिवस्य नृपस्य प्राणितस्य जीवितस्यार्थी याचकः भयंकरस्य कबंधस्य शिरोरहितस्य देहस्य व्याजेन मिषेण पुरुषोपहारं नरबलिमिवोपजहारार्पयामास। भानुमंडले तदानीं दृश्यमानः अशुभसूचकः कबंधः केनापि पार्थिवजीवितापेक्षयार्पितो नरबलिरिति कल्पना। ज्वलितस्य परिवेशस्य परिधेर्मंडलस्य वर्तुलस्याभोगेन विस्तरेण भास्वरो दीप्तिमान् श्वेतभानुश्चंद्रः जिघृक्षया ग्रहणेच्छया जृंभमाणस्य विकसितमुखस्य स्वर्भानो राहोर्भयादुपरचितोऽग्निप्राकारोऽग्निवप्र इव। अवनिपतेर्नृपस्य प्रतापेन तेजसा प्रसाधिता आवर्जिता भूषिताश्चात एवानुरक्तास्ताम्रा प्रेमयुताश्च दिशः। नारीणां पराक्रमिषु प्रेमातिशय इति हि प्रसिद्धम्। प्रथमतरं कृतः पावकप्रवेशो याभिस्तथेवादह्यंत। दिशो देहुर्भर्तृप्रेम्णा ताभिरग्निप्रवेशः कृत इति तर्कः। स्रुतैर्गलितैः शोणितस्य रुधिरस्य शीकराणां कणानामासारैः समूहैररुणिता ताम्रा तनुः शरीरं यस्याः सा वसुधावधूः भूवधूरनुमरणाय भर्त्रा सह परलोकगमनाय प्रावृतो वेष्टितो भृत इत्यर्थः। पाटलस्ताम्रः अंशुकपट उत्तरीयं यया सेव। रक्तवृष्ट्या भूस्ताम्रा तया भर्त्रा सह गमनाय रक्तवस्त्रं धृतमित्युत्प्रेक्षा। अकाले अयोग्यवेलायां कालानां कृष्णानां मेघानां पटलैः समूहैः नराधिपस्य नृपस्य विनाशस्य संभ्रमेण साध्वसेन भीतै-

प्रहताः पटवः पटहा इवारटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्घातानां घोरा निर्घोषाः। निकटीभवद्यममहिषखुरपुटोद्भूता इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुवृष्टयः। विसरविराविणीनामुन्मुखीनां शिखिनो ज्वालाभि प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीरुल्का नभसो ववाशिरे शिवानां राजयः। राजधामनि धूमायमानकबरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्णकेशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकाशन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम्। उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिनवेणीबन्धविभ्रमं बिभ्राणं बभ्राम भ्रामरं पटलम्। अटतामन्तःपुरस्योपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशी वायसानाम्। श्वेतातपत्रमण्डलमध्याज्जीवितमिव राज्यस्य सरसपिशितपिण्डलोहितं चञ्चच्चञ्चुरुच्चै- 5

र्लोकपालैः कर्तृभिः कालायसस्य कवाटपुटैः कपाटपुटैः दिग्द्वाराण्यबध्यंत। निर्घातानां प्रचंडवातानां घोरा भयानका हृदयस्फोटना हृदयविदारका निर्घोषाः शब्दाः प्रेतपतेर्यमस्य प्रयाणे गमने प्रहतास्ताडिता पटवः समीचीना आरटंतः शब्दंकुर्वंतः पटहा इव भेर्य इव पस्फायिरे बवृधिरे। क्रमेलकस्योष्ट्रस्य कचाः केशा इव कपिला धूसराः पांशुवृष्टयो धूलिवृष्टयो निकटीभवतः समीपमागतस्य यमस्य महिषस्य खुरपुटैरुद्भूता इव द्युमणेः सूर्यस्य धाम तेजः धूसरीचक्रुः मलिनयामासुः। विसरविराविणीनां समूहेनारटंतीनामुन्मुखीनामूर्ध्वं पश्यंतीनां शिवानां क्रोष्ट्रीणां राजयः शिखिनो वन्हेर्ज्वालाभिः करणैः नभस आकाशात् पतंतीरुल्का वन्हिरूपाणि नक्षत्राणि प्रतीच्छंत्य इव स्वागतेनाभिनंदंत्य इव ववाशिरे शब्दं विदधुः। तदा नभसो दहनरूपाणि नक्षत्राणि पेतुस्तेषां शिवाभिर्वन्हेर्ज्वालाभिः स्वागतं विहितम्। शिवानां मुखेभ्यो निर्गच्छंत्यो ज्वाला उल्कानां स्वागतार्थं ताभिः प्रक्षिप्ता इति कल्पना। राजधामनि राजगृहे धूमायमानेन धूम इवाचरता। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यनेन क्यङ्। कबरीविभागेन केशानां विभागेन विभाविता प्रकाशिता विकारा याभिस्ताः कुलदेवतानां प्रतिमा मूर्तयः प्रकीर्णेनेतस्ततः क्षिप्तेन केशपाशेन प्रकाशितः शोको याभिस्ता इव। उपसिंहासनं सिंहासनोपरि कालरात्र्या विधूयमानस्य कंपमानस्य वृजिनस्य कुटिलस्य वेणीबंधस्य विभ्रमं शोभां बिभ्राणं धारयद्भ्रामरं भ्रमरसंबंधि पटलं समूहो बभ्राम। 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति मेदिनी। वायसानां काकानां व्याक्रोशी सततमारटनं

---

१ 'ज्वालाः'.

रुच्चखान खण्डं माणिक्यस्य कुञ्जरद्रुधः । हर्षोऽपि महोत्पातदूयमानश्च कथमपि निनाय निशाम् ।

21 अन्यस्मिन्नहनि समीपमस्य राजकुलाद्द्रुतगतिवशविशीर्यमाणालंकारझांकारिणी विजयघोषणेव विषादस्याकुलचरणचलत्तुलाकोटिक्वणितवाचालिताभिरुद्ग्रीवाभिः किं किमिति पृच्छ्यमानेव दूरादेव भवनहंसीभिः, स्खलितविशालश्रोणीशिञ्जानरशनानुराविणीभिश्च बाष्पान्धा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः, अदृष्टकवाटपट्टसंघट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिरपटलेन पटान्तेनेव रक्तांशुकस्य मुखमाच्छाद्य प्ररुदती, संतापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वेत्रलतामुत्सृजन्तीं, मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं फणिनीव निर्मोकमञ्जरीमाकर्षन्ती, नम्रांसस्रंसितानिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणेव शोकोचितेन धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोरुहसंचयेन चञ्चता

न शशाम । सरस्यार्द्रस्य पिशितस्य मांसस्य खंडमिव लोहितं ताम्रं माणिक्यस्य खंडम् : उच्चखानोज्जग्राह ।

अन्यस्मिन्निति । अस्य समीपं राजकुलाद् यशोवत्याः प्रतीहार्यां जगामेति संबंधः । तां विशिनष्टि । द्रुतगत्या तूर्णगमनेन विशीर्यमाणैस्त्रुट्यमानैरलंकारैर्झांकारिणी झांकारशब्दं कुर्वती । विषादस्य खेदस्य विजयघोषणा जयस्योद्घुष्टम् । आकुलैश्चरणैश्चलंत्योस्तुलाकोट्योर्नूपुरयोः क्वणितेन शब्देन वाचालिताभिः । श्रुतनूपुरविरावा भवनहंस्यस्तामन्वागच्छन् । तासु च प्रश्नकर्तृत्वस्यारोपः । स्खलितैः स्खलनैः श्रोण्यां कटौ शिंजानां सशब्दां रसनां कांचीमनुराविणीभिः कांचीनादमनु शब्दं कुर्वाणाभिः । सारसीशब्दानुसारेण बाष्पांधा सा गच्छत् । अदृष्टस्यानवलोकितस्य कवाटपट्टस्य संघट्टेन ताडनेन स्फुटितस्य ललाटपट्टस्य भालस्य रुधिरपटलेन रक्तसमूहेन रक्तांशुकस्य रक्तवस्त्रस्य पटांतेन चरमभागेनेव । अत्र पटशब्दोऽनर्थकः । संतापबलेन सम्यक्तापस्य दुःखस्योष्णस्य च बलेन सामर्थ्येन विलीयमानस्य द्रवीभूतस्य कनकवलयस्य सुवर्णकटकस्य रसस्य धारां प्रवाहमिव कनकवेत्रलतां हस्तस्थितां सुवर्णमयीं यष्टिमुत्सृजंती त्यजंती । निर्मोकमंजरीं कंचुकमंजरीं '.समौ निर्मोककंचुकौ ' इत्यमरः । नम्रयोर्गलितयोरंसयोः स्कंधयो स्रंसते गलति तेन अनिलेन वायुना विलोलेन चंचलेन धम्मिल्लरचना केशसंयमनं तेन रहितेन वर्जितेन चंचता कंपमानेन शिरोरुहाणां

प्रावृतकुचा, कुचताडनपीडया समुच्छूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुरत्यु-
ष्णाश्रुप्रमार्जनप्रदग्धमिव करकिशलयं धुनाना, चक्षुर्निर्झरे शीर्यति
स्नपयन्तीव शोकाग्निप्रवेशाय स्वकपोलतलप्रतिबिम्बितमासन्नलोकं,
लोललोचनवृत्तैस्तरलैस्तारकांशुभिः श्यामायमानमात्मदुःखेन दिवस-
मपि दहन्तीव 'क्व कुमारः, क्व कुमारः' इति पुरुषं पृच्छन्ती, 5
वेलेति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहार्याजगाम । विषण्णलोकलोचन-
प्रत्युद्गता चोपसृत्य कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्तीव
शुष्यन्तं दशनदीधितिधाराभिराधूसरमधरमधोमुखी विज्ञापितवती—
'देव, परित्रायस्व परित्रायस्व । जीवत्येव भर्तरि किमप्यध्यवसितं देव्या'
इति । 10

22 ततस्तदपरमाकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन,
आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इवातङ्केनाप्र-
तिपत्तिरासीत् । आसीच्चास्य चेतसि प्रतिपन्नसंज्ञस्य 'बहुशोऽपि
हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन्नश्मनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजमुत्था-
पयति न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्' इति । उ- 15
त्थाय च त्वरमाणोऽन्तःपुरमगात् । तत्र च भर्तुमुद्यतानां राजमहि-

---

केशानां संचयेन समूहेन । शोकोचितेन दुःखयोग्येन नीलतमेनातिकृष्णेन तमालस्य तमालवृक्षस्य चीरचीवरेण वल्कलकर्पटेनेव प्रावृतौ वेष्टितौ कुचौ यस्याः सा । एतेन तदा शोककाले नीलवस्त्रपरिधानपरिपाट्यासीदिति गम्यते । समुच्छूनं सशोथमाताम्रश्यामं किंचित्ताम्रं कृष्णं च तलं यस्य तादृशं करकिसलयं करपल्लवमत्युष्णानामश्रूणां प्रमार्जनेन दूरीकरणेन प्रदग्धमिव ज्वलितमिव धुनाना । शीर्यति गलति चक्षुर्निर्झरे नेत्रप्रवाहे । आसन्नलोकं समीपस्थं जनं । लोलाभ्यां चंचलाभ्यां लोचनाभ्यां प्रवृत्तैस्तरलैर्विलोलैस्तारकांशुभिः कनीनिकाकिरणैः श्यामायमानं श्याममिवाचरंतं दिवसमात्मदुःखेन दहंतीव । दग्धो हि श्यामो भवतीत्युक्तं पूर्वमेव । विषण्णानां खिन्नानां लोकानां लोचनैः प्रत्युद्गता कृतस्वागता । कुट्टिमे भूमौ न्यस्तं हस्तयुगलं यया सा । गलंतीभिर्दशनदीधितिधाराभिराधूसरमीषन्मलिनमधरं सिंचंतीव ।

तत इति । सत्वेन बलेन । वार्ताश्रवणकाले एव गलितशक्तिरासीत् । आचांतः पीतः । आतंकेन शंकया । 'आतंको रोगसंतापशंकासु' इति मेदिनी । न प्रतिपत्तिर्निश्चयो यस्य स किंकर्तव्यतामूढ आसीत् । कठिने हृदये निपत-

पीणामश्रृणोद्दूरादेव 'तात चूत, चिन्तयात्मानं प्रवसति ते जननी । वत्स जातीगुच्छ, गच्छाम्यापृच्छस्व माम् । मया विनाद्यानाथा भवसि भगिनि भवनदाडिमलते । रक्ताशोक, मर्पणीयाः पादप्रहाराः कर्णपूरपल्लवभङ्गापराधाश्च । पुत्रक अन्तःपुरबालबकुलक वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित, दृष्टोऽसि । वत्से प्रियङ्गुलतिके, गाढमालिङ्ग मां 5 दुर्लभा भवामि ते । भद्र भवनद्वारसहकारक, दातव्यो निवापतोयाञ्जलिरपत्यमसि । भ्रातः पञ्जरशुक, यथा न विस्मरसि माम्, किं व्याहरसि दूरीभूतास्मि ते । शारिके, स्वप्ने नः समागमः पुनर्भूयात् । मातः, मार्गव्यं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् । अम्ब, सुतवल्लालनीयमिदं हंसमिथुनं, मन्दपुण्यया मया न संभावितोऽस्य चक्रवाकयु- 10 गलस्य विवाहोत्सवः । मातृवत्सले, निवर्तस्व गृहहरिणिके । समुपनय सौविदल्ल, वल्लभवल्लकीं परिष्वजे तावदेनाम् । चन्द्रसेने, सुदृष्टः क्रियतामयं जनः । विन्दुमति, इयं तेऽन्त्या वन्दना । चेटि, मुञ्च चरणौ आर्ये कात्यायनिके, किं रोदिषि नीतास्मि दैवेन । तात कञ्चुकिन्, किं मामलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि । धात्रेयि, धारयात्मानं किं पादयोः 15 पतसि । भगिनि, गृहाण मामपश्चिमां कण्ठे । कष्टं न दृष्टा प्रियसखी मलयवती । कुरङ्गवति, अयमामन्त्रणाञ्जलिः । सानुमति, अयमन्त्यः प्रणामः । कुवलयवति, एष तेऽवसानपरिष्वङ्गः । सख्यः, क्षन्तव्याः प्रणयकलहाः' इत्येवंप्रायानालापान् ।

न्दुःखाभिषंगः अश्मनि लोहप्रहार इव हुतभुजमुत्पादयति निरनुक्रोशस्य निर्दयस्य मे कायं तु न भस्मसात्करोतीत्यन्वयः । तत्र च राजमहिषीणामेवंप्रायानालापानश्रृणोदिति संबंधः । मर्षणीयाः सोढव्याः । अंतःपुरस्य बालबकुलकः तत्संबुद्धौ । वारुण्या मद्यस्य गंडूषग्रहणेन दुर्ललितस्तत्संबुद्धौ । "पादाघातादशोको विकसति बकुलो योषितामास्यमद्यैः" इति कविसंप्रदायेषु विश्वनाथः । निवापतोयांजलिस्तर्पणोदकांजलिः । हे सौविदल्ल कंचुकिन् वल्लभां वल्लकीं वीणां परिष्वजे आलिंगामि ।

23 दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्तीं दत्तसर्वस्वाप-
तेयां गृहीतमरणप्रसाधनाम्, जानकीमिव जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवे-
क्ष्यन्तीम्, प्रत्यग्रस्नानार्द्रदेहतया श्रियमिव भगवतीं सद्यः समु-
द्रादुत्थिताम्, कुसुम्भबभ्रुणी वाससी दिवमिव तेजसी सांध्ये
दधानाम्, ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरप्रभापटलं पाटलं[1] पट्टांशु- 5
कमिवाविधवामरणचिह्नमङ्गलमुद्वहन्तीम्,[2] रक्तकण्ठसूत्रेण कुचा-
न्तरावलम्बिना स्फुटितहृदयविगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वतीम्,
तिर्यक्कुटिलकुण्डलकोटिकण्टकाकृष्टतन्तुना हारेण वलितेन सितां-
शुकपाशेनेव कण्ठमुत्पीडयन्तीम्, सरसकुङ्कुमाङ्गरागतया कवलिता-
मिव दिधक्षता चितार्चिष्मता, चितानलार्चनाकुसुमैरिव धवल- 10
धवलैरश्रुबिन्दुभिरंशुकोत्सङ्गमापूरयन्तीम्, गृहदेवतामन्त्रणबलिमिव
वलयैर्विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्रपदीनां कण्ठे गुणकुसुम-

---

दह्यमानेति । तैरालापैर्भाषणैः दह्यमाने पीड्यमाने श्रवणे कर्णौ यस्य ।
मातरं ददर्शेति संबंधः । कथंभूतामित्याह । तैरालापैः । दत्तं सर्वं स्वापतेयं धनं
यया ताम् । 'पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इत्यनेन ढञ् । गृहीतानि स्वीकृ-
तानि मरणस्य प्रसाधनानि अलंकारा यया ताम् । पत्युः पुरः प्रागग्रे च । प्रत्य-
ग्रेण नवेन स्नानेनार्द्रो देहः शरीरं तस्य भावस्तया । श्रियोऽपि देहः समुद्रा-
दुद्गततयार्द्र आसीदतस्तस्या उपमा । कुसुंभेन बभ्रुणी कपिशे वाससी वसने
दधानां सांध्यं संध्याकालोद्भवं तेजो दधानां दिवमाकाशमिव । तांबूलेन दिग्ध
उपचितो रागांधकारो रागगाढत्वं यस्य तस्याधरस्य प्रभायाः कान्त्याः पटलं
समूहम् । पाटलं ताम्रमविधवाया विद्यमानभर्तृकाया मरणचिन्हं पट्टांशुकं पट्टवस्त्र-
मिवोद्वहन्तीं धारयंतीम् । तांबूलभक्षणेन ताम्रस्याधरस्य प्रभारूपं ताम्रं वस्त्रं
धारयंतीमित्यर्थः । स्फुटिताद् भर्तुरनिष्टशंकया द्विधाभूताद् हृदयाद्गलितस्य
रुधिरस्य धाराणां शंकां संशयम् । वक्षसि धृतस्य रक्तदोरकस्य रुधिर-
धारासाम्यम् । तिर्यक्कुटिलेन वक्रेण कुंडलस्य कर्णभूषणस्य कोटिकंटकेन कंट-
काकारकोटिनाग्रभागेनाकृष्टाः तंतवो यस्य तेन वलितेन परावृतेन हारेण सितेन
शुभ्रेणांशुकस्य वस्त्रस्य पाशेनेव कंठं ग्रीवामुत्पीडयंतीं बध्नन्तीम् । प्राणनाशार्थं
गले बद्धस्य वस्त्रपाशस्य सादृश्यं कुंडलाग्रेण वलिते ग्रीवास्पृशि हारे आगतम् ।

---

1 'पटलपाटलम्'. 2 'पट्टांशुकमिव विधवा'. 'पट्टकंचुकमिवाविधवा'.

मालां यमदोलामिवारूढाम्, अन्तर्गुञ्जन्मधुकरमुखरेणामन्त्र्यमाणलो-
चनोत्पलामिव कर्णोत्पलेन, प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणिनूपुरबन्धु-
भिर्बद्धमण्डलं भ्रमद्भिर्भवनहंसैः, संनिहितप्राणसमं मरणाय चित्तमिव
चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, अर्चाबद्धोद्धूयमानधवलपुष्पदामकां
पतिव्रतापताकामिव पतिप्रासयष्टिमिष्टामुपगूहमानाम्, बन्धोरिव निज- 5
चारित्रधवलस्य नृपातपत्रस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्तीम्, पत्युः पाद-
पतनसमुद्गमदभ्यधिकबाष्पाम्भःप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्ना-
देशान्सचिवान्संदिशन्तीम्, अनुनयनिवर्तितविधुरवृद्धबन्धुवर्गवर्धमान-
ध्वनिभिर्गृहाक्रन्दैराकृष्यमाणश्रवणाम्, भर्तृभावितनिभैः पञ्जर-
सिंहबृंहितैर्ह्रियमाणहृदयाम्, धात्र्या भर्तृभक्त्या च निजया 10
प्रसाधिताम्, जरत्या मूर्च्छया च संस्तुतया धार्यमाणाम्, सख्या पीडया

दिधक्षता दहनेच्छुना चितार्चिष्मता चितावन्हिना कवलितामिव ग्रस्तामिव ।
सरसकुंकुमांगरागस्य वन्हिज्वालासाम्यम् । तत्र च सरसेति विशेषणेन वन्हि-
प्रवेशकाले एवांगरागधारणं ताम्राधिक्यत्वं च व्यज्यते । धवलधवलैरतिशुभ्रैर-
श्रुबिंदुभिर्बाष्पकणैश्चितानलस्य अर्चायाः पूजनस्य कुसुमैरिव । अश्रूणां पुष्प-
साम्यम् । आप्रपदीनां पादाग्रपर्यंतं लंबमानां कंठे स्थितामितिशेषः गुणकुसुम-
मालां गुणयुक्तां ग्रथितामित्यर्थः कुसुममालां पुष्पस्रजम् । उभयतो लंबमानायाः
पुष्पस्रजः यमस्य रज्जुदोलासाम्यम् । अंतर्मध्ये गुंजद्भिर्मधुकरैर्मुखरेण सशब्देन
कर्णोत्पलेन कर्णोपरि स्थापितेन कमलेनामंत्र्यमाणे आपृच्छयमाणे लोचनोत्पले
यस्याः । बद्धं मंडलं यास्मिन्यथा तथा भ्रमद्भिः । **संनिहितेति** । संनिहितः प्राण-
समः प्राणसदृशो भर्ता यस्मिन् तादृशं चित्तमिव चित्रफलकं राजप्रतिकृतिम् ।
यथा चित्ते नृपस्तद्वच्चित्रफलके । तादृशं फलकं धारयंतीत्यर्थः । अर्चायां पूजायां
बद्धमुद्धूयमानं धवलानां शुभ्राणां पुष्पाणां दाम माला यस्यास्ताम् । कप्रत्ययः
समासांतः । पतिव्रतापताकां पातिव्रत्यध्वजमिव । पतिप्रासयष्टिं भर्तुः कुंतलदं-
डमुपगूहमानामालिंगंतीम् । **बंधोरिवेति** । बंधुरपि भगिन्याश्चारित्र्येण धवलः
कीर्तिमान् भवति । अतएव बंधुसदृशस्य धवलस्यातपत्रस्य पुरोऽनया
नेत्रोदकं विसृष्टम् । पत्युः पादपतनेन समुद्गमता बहिरागच्छताऽभ्यधिकेन
बाष्पांभःप्रवाहेन नेत्रोदकपूरेण प्रतिरुद्धा दृक् येषां ते तान् । यदा सा स्वभ-

---

१ ' क्रियमाणमिव '

च व्यसनसंगतया समालिङ्गिताम्, परिजनेन संतापेन च गृहीतसर्वा-
वयवेन परीताम्, कुलपुत्रैरुच्छ्वसितैश्च महत्तरैरधिष्ठिताम्, कञ्चुकिभिर्दुः-
खैश्चातिवृद्धैरनुगताम्, भूपालवल्लभान्कौलेयकानपि सास्रमालोकय-
न्तीम्, सपत्नीनामपि पादयोः पतन्तीम्, चित्रपुत्रिका अप्यामन्त्रायमा-
णाम्, गृहपतत्रिणामप्यञ्जलिं पुरस्तादुपरचयन्तीम्, पशूनप्यापृच्छ- 5
मानाम्, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

24 दूरादेव च बाष्पायमाणदृष्टिरभ्यधात्—'अम्ब त्वमपि
मां मन्दपुण्यं त्यजसि । प्रसीद । निवर्तस्व' इत्यभिदधान एव च
सस्नेहमिव नूपुरमणिमरीचिभिश्चुम्ब्यमानचूडश्चरणयोर्न्यपतत् । देवी तु
यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि 10
तनये गुरुणा गिरिणेवोद्वेगवेगेनावष्टभ्यमाना, मूर्च्छान्धतमसं रसा-
तलमिव प्रविशन्ती, बाष्पप्रवाहेनेव चिरनिरोधसंपिण्डितेन स्नेहसंभा-
रेण निर्भराविर्भूतेनाभिभूयमाना, कृतयत्नापि निवारयितुं न शशाक
बाष्पोत्पतनम् । उत्कटकुचोत्कम्पप्रकटितासह्यशोकाकूता च गद्गदि-

---

तृवंदनमाचरितवती तदाऽधिकं रुदितमिति तात्पर्यम् । अथवा पत्युः सचिवान्
इत्यन्वयः । अस्याः पादयोः पतनवेलायां ते सचिवा अधिकं दुःखभाजोऽभव-
न्निति स्वीकार्यम् । अनुनयेन सांत्वनेन निवर्तितस्य विधुरस्य दुःखिनो वृद्ध-
बांधववर्गस्य वर्धमाना ध्वनयो येषु तैर्गृहाक्रंदैर्गृहाक्रोशैः । धात्र्योपमात्रा निजया
स्वीयया भक्त्या च प्रसाधितामलंकृतां शोभमानां च । संस्तुतया परिचितया
जरत्या वृद्धया मूर्च्छया च । व्यसनसंगतत्वं सख्यां पीडायां च समानम् ।
परिजनेन सेवकेन संतापेन दुःखेन च गृहीता वेष्टिता आत्मसात्कृताश्च सर्वेऽव-
यवा येन तेन परीतां वेष्टितां व्याप्तां च । परिजनेन वेष्टिता दुःखेन व्याप्तेत्यर्थः ।
परिजनेनेत्यत्र त्वं समूहे । कौलेयकान् शुनः । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु'
इत्यनेन ढकञ् ।

दूरादेवेति । बाष्पायमाणा बाष्पमुद्वमंती दृष्टिर्यस्य सः । 'बाष्पो-
ष्मभ्यामुद्वमने' इत्यनेन क्यङ् । नूपुरमणिमरीचिभिर्मंजीररत्नकिरणैश्चुं-
ब्यमाना चूडा शिखा यस्य सः । देवी तु कृतप्रयत्नापि बाष्पोत्पतनं वारयितुं न
शशाकेत्यन्वयः । निर्भराविर्भूतेनात्यंतं प्रकटीभूतेन । प्राकृतप्रमदेव मुक्त-
कंठमतिचिरं प्रारोदीदित्यन्वयः । तामेव विशिनष्टि । उत्कटेन महता कुचोत्कं-
पेन स्तनस्फुरणेन प्रकटितोऽसह्यः शोको दुःखं तेनाभि भूता पराजिता ।

कागृह्यमाणगलविकला निःसामान्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा पुन-रुक्तस्फुरणनिविडितनासापुटा निमील्य नयने, नयनाम्भःसेकप्लवेन प्लावयन्ती विमलौ कपोलौ, संछाद्य करनखमयूखमालाखचिततनुना तन्वन्तरनिर्गच्छदच्छास्रस्रोतसेवांशुकपटान्तेन किंचिदुत्तानितं वदने-न्दुं, दूयमानमानसा स्मरन्ती प्रसुतस्तनी प्रसवदिवसादारभ्य सकल- 5
मङ्कशायिनः शैशवमस्य ज्ञातिगृहगतहृदया ' अम्ब, तात, न पश्यतं पापां परलोकप्रस्थितां मामेवमतिदुःखिताम् ' इति मुहुर्मुहुराक्रन्दन्ती पितरौ, 'हा वत्स, विश्रान्तभागधेयया न दृष्टोऽसि' इति प्रेष्ठं ज्येष्ठं तनयमसंनिहितं क्रोशन्ती, ' अनाथा जाता ' इति श्वशुरकुलवर्तिनीं दुहितरमनुशोचन्ती, ' निष्करुण, किमपराद्धं तवामुना जनेन' इति 10
दैवमुपालभमाना, ' नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी' इति निन्दन्ती बहुविधमात्मानम्, ' मुषितास्मि नृशंस, त्वया' इत्यकाण्डे कृतान्तं गर्हमाणा, मुक्तकण्ठमतिचिरं प्राकृतप्रमदेव प्रारोदीत् ।

25 प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहमुत्थापयामास सुतम् । हस्तेन चास्य प्ररुदितस्य पक्ष्मपालीपुञ्जमाननखकिरणनिवहां द्रुतामिवाधिकतरं 15
क्षरन्तीं दृष्टिमुन्ममार्ज । स्वयमपि कठोररागपरिपीयमानेन धवलिम्ना

गद्गदिकयाऽस्पष्टभाषणेन गृह्यमाणो गलः कंठस्तेन विकला पीडिता किमपि स्पष्टमभिधातुमसमर्थेति तात्पर्यार्थः । निःसामान्येनातिशयेन मन्युना शोकेन तरलीक्रियमाणश्चंचलीक्रियमाणोऽधरोद्देशो यस्याः सा । पुनरुक्तं पुनःपुनर्यत् स्फुरणं तेन निविडितं संलग्नं नासापुटं यस्याः । करनखानां मयूखानां किरणानां मालया खचिता तनुर्यस्य तेन तनुभ्यः सूक्ष्मेभ्योऽन्तरेभ्यो निर्गच्छता बहिरागच्छता अच्छेन स्वच्छेन अस्राणां बाष्पाणां स्रोतसा प्रवाहेणेव अंशुकपटांतेन सूक्ष्मवस्त्रेण वदनेंदुं मुखचंद्रमाच्छाद्य । अंकशायिनोऽस्य प्रसवदिवसादारभ्य सकलं स्मरंती । ज्ञातिषु बांधवेषु गतं हृदयं यस्याः सा ।

प्रशांत इति । मन्युवेगे शोकप्रसरे प्रशांतेऽल्पीभूते । पक्ष्मणां नेत्र-लोम्नां पाल्यां पंक्तौ पुंज्यमान एकीभूतो नखकिरणानां निवहः समूहो यस्या-स्ताम् । **स्वयमपीति** । कठोरेण रागेण रक्तिम्ना परिपीयमानमुदरं यस्य तेन धवलिम्ना शौक्ल्येन मुच्यमानं त्यज्यमानमुदरं मध्यो ययोस्ते । कथञ्चिदुत्युष्णै-

मुच्यमानोदरे क्वथदस्रश्रयत्पर्यन्ते शुक्रशीकरतारकितपक्ष्मणी सूक्ष्मतराश्रु-
बिन्दुपरिपाटीपतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनरापूर्यमाणे प्रमृज्य बा-
ष्पार्द्रगण्डगृहीतां च श्रवणशिखरमारोप्य शोकलम्बामलकलतामधःस्र-
स्तविलोलवालिकाव्याकुलितां च समुत्सार्य तिरश्चीं चिकुरसटामश्रुप्रवाह-
पूरितमार्द्रं च किंचिच्च्युतमुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनोत्तरीयं तरङ्गितमिव मग्नां-　　5
शुकपटान्ततनुताम्रलेखालाञ्छितलावण्यकुब्जिकावर्जितराजतराजहंसा-
स्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं कलमूककरविधृते वासः शकले
शुचिनि समुन्मृज्य पाणी सुतवदनविनिहितानिभृतनयनयुगला चिरं स्थि-
त्वा पुनः पुनरायतं निश्वस्यावादीत्—'वत्स, नासि न प्रियो निर्गुणो वा
परित्यागार्हो वा। स्तन्येनैव सह त्वया पीतं मे हृदयम्। अस्मिंश्च　　10
समये प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः। अपि च पुत्रक,
पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणमकरुणा वा नास्मि लक्ष्मीः
क्षमा वा। कुलकलत्रमस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता।
किं विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव
केशरिणीं गृहिणीम्। वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी परा-　　15

स्रैः श्रयंतौ सशोथौ पर्यंतौ प्रांतभागौ ययोस्ते । शुक्रैःशीकरैस्तारकितानि पक्ष्माणि ययोस्ते । सूक्ष्मतराणामश्रुबिंदूनां परिपाट्याः क्रमस्य पतनस्यानुबंधेन संबंधेन विधुरे पीडिते । बाष्पेणार्द्रौ गंडौ गल्लः तेन गृहीतां धृतां शोकेन दुःखेन लंबां स्वस्थानाच्च्युतामलकलतां केशसमूहं श्रवणशिखरमारोप्य कर्णे संस्थाप्य । स्रस्तया गलितया विलोलया चंचलया बालिकया कर्णाभरणविशेषेण व्याकुलितां पीडिताम् । तिरश्चीं तिर्यक् स्थिताम् । तरंगितमिव संजाततरंगमिव मग्नांशुकपटांतस्य तनुभिः सूक्ष्माभिस्ताम्रलेखाभिर्लांच्छितं लावण्यं यस्य तन्मुखकमलं कुब्जिकया दास्या आवर्जितेनानीतेन राजतेन रौप्यमयेन राजहंसास्यभृंगारकेण पात्रविशेषेणोद्गीर्णेन पयसोदकेन प्रक्षाल्य। स्ववस्त्रेणमुखमादौ प्रच्छादितं तदा पटांतलेखायाः प्रतिबिंबानि मुख आगतानि तैस्तरंगितमिव सूक्ष्मवलीभिर्युक्तमिव मुखं दास्यानीतेन पयसा प्रक्षालितमिति तात्पर्यार्थः। कलमूकेन कंचुकिना करे धृते वासः-शकले पट्टखंडे । सुतवदने पुत्रमुखे विनिहितं स्थापितं निभृतं नयनयुगलं यया सा। स्तन्येन दुग्धेन भवार्थं दिगादित्वाद्यत् । प्रभूतैः प्रभुप्रसादैरनेकैर्भर्तृप्रसादै-

---

१ 'शीकरतारतारकित'. २ 'लोक'

क्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् । एवंविधेन पित्रा ते भरतभगीरथना-
भागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः।आसेवितः सेवासंभ्रान्तान-
न्तसामन्तसीमान्तिनीसमावर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा । लब्धो
मनोरथदुर्लभो महादेवीपट्टबन्धसत्कारलाभो ललाटेन । आपीतौ युष्म-
द्विधैः पुत्रैरमित्रकलत्रबन्दीवृन्दविधूयमानचामरमरुच्चलच्चीनांशुक- 5
धरौ पयोधरौ । सपत्नीनां शिरःसु निहितं नमन्निखिलकटककुटुम्बिनी-
किरीटमाणिक्यमालार्चितं चरणयुगलकम् । एवं कृतार्थसर्वावयवा
किमपरमपेक्षे क्षीणपुण्या । मर्तुमविधवैव वाञ्छामि । न च शक्नोमि
दग्धस्य भर्तुरार्यपुत्रविरहिता रतिरिव निरर्थकान्प्रलापान्कर्तुम् । पि-
तुश्च ते पादधूलिरिव प्रथमं गगनगमनमावेदयन्ती बहुमता भवि- 10
ष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गनानाम् । प्रत्यग्रहृदयदारुणदुःखदग्धा-
याश्च मे किं धक्ष्यति धूमध्वजः । मरणाच्च मे जीवितमेवास्मिन्समये
साहसम् । अतिशीतलः पतिशोकानलादक्षयस्नेहेन्धनादस्मादनलः ।
कैलासकल्पे प्रवसति जीवेश्वरे जरत्तृणकणिकालघीयसि जीविते लोभ
इति क घटते । अपि च जीवन्तीमपि मां नरपतिमरणावधीरणम- 15
हापातकिनीं न स्प्रक्ष्यन्ति पुत्र, पुत्रराज्यसुखानि । दुःखदग्धानां च

रंतरिताऽच्छादिता । भरत ऋषभदेवपुत्रो यस्य नाम्नाऽयं देशः प्रसिद्धः । भगी-
रथः सगरस्य प्रपौत्रो भागीरथ्या आनेता । नाभागो वैवस्वतमनोर्नवमः पुत्रोऽव-
रीषस्य पिता तैः निभेन सदृशेन । सेवार्थां संभ्रांताभिस्त्वरायुक्ताभिरनंताभिर-
संख्याभिः सामंतानां सीमंतिनीभिः प्रमदाभिरावर्जितानां संपादितानां जांबून-
दघटानां सुवर्णघटानामभिषेकः स्नानम् । अमित्राणां शत्रूणां कलत्राणां भार्याणां
बंदीवृंदेन कारास्थानां समूहेन विधूयमानानां चामराणां मरुद्भिर्वातैश्चलतश्चीनां-
शुकस्य धरौ । नमंतानां निखिलानां कटककुटुंबिनीनां सेनास्त्रीणां किरीटमाणि-
क्यानां मुकुटमाणिक्यानां मालाभिरर्चितं पूजितम् । अक्षयोऽविनाशी स्नेहः
प्रेम एवेंधनं यस्य तस्मात् । कैलासकल्पे कैलासादीषन्न्यूने कैलाससदृशदृढशरीर
इत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर' इत्यनेन कल्पप् । जरतो जीर्णस्य
तृणस्य कणिकेव लघीयोऽल्पीयस्तस्मिन् । नरपतेर्मरणस्यावधीरणमुपेक्षणं तदेव
महापातकं विद्यते यस्यास्ताम् । दुःखेन दग्धानां जनानां भूतिरैश्वर्यं अमंगला ।
तेषामैश्वर्यस्य प्रयोजनं नैवेत्यर्थः । विश्वस्तानां सन्निहितवैधव्यानां सुवासिनीना-

भूतिरमङ्गला चाप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति। वत्स, विश्वस्तानां यशसा स्थातुमिच्छामि लोके न वपुषा । तदहमेव त्वां तावत्तात, प्रसादयामि न पुनर्मनोरथप्रातिकूल्येन कदर्थनीयास्मि' इत्युक्त्वा पादयोरपतत्।

26 स तु ससंभ्रममपनीय चरणयुगलमवनमिततनुरुभयकरविधृतवपुषमवनिगतशिरसमुदनमयन्मातरम् । दुर्निवारतां च शुचः समवधार्य कुलयोषिदुचितां च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां कृतनिश्चयां च तां ज्ञात्वा तूष्णीमधोमुखोऽभवत्। 5

27 अभिनन्दति हि स्नेहकातरापि कुलीनता देशकालानुरूपम्। देव्यपि यशोवती परिष्वज्य समाघ्राय च शिरसि निर्गत्य चरणाभ्यामेव चान्तःपुरात्पौराक्रन्दनिर्भराभिरुपरुध्यमानेव दिग्भिः सरस्वतीतीरं ययौ। तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैर्दृष्टिपातैः प्रविकसितरक्तपङ्कजपुञ्जैरिवार्चयित्वा भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्तिरैन्दवी चित्रभानुं प्राविशत्। इतरोऽपि मातृमरणविह्वलो बन्धुवर्गपरिवृतः पितुः पार्श्वं प्रायात्। अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्तमानतारकं तारकराजमिवास्तमभिलषन्तं जनयितारम्। असह्यशोकोद्रेकाभिद्रुतश्च त्याजितः स्नेहेन 10 15

मिति यावत् । सन्निहितमरणस्य भर्तुर्मरणात्पूर्वमेव मरणं श्रेयस्करमिति भावः। यशसैव कीर्त्यैव न तु शरीरेण। स्थास्नुना यशसेति पाठः समीचीनः। मनोरथस्यापेक्षितस्य प्रातिकूल्येन विपरीताचरणेन न कदर्थनीया। "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' अनेन कदादेशः।

स त्विति। अपनीय दूरीकृत्य। उभाभ्यां कराभ्यां विधृतं वपुर्यस्यास्तामवनौ भूम्यां गतं शिरो यस्यास्तां नमस्कारं विदधतीं मातरमुदनमयदुदस्थापयत्।

अभिनंदतीति। उपरुध्यमानेव प्रतिबध्यमानेव। ऐंदवी मूर्तिः चंद्रबिंबं भानुमंतमिव सा चित्रभानुमग्निं प्राविशत्। इतरोऽपि राजपुत्रोपि। स्वल्पावशेषा किंचिदवशिष्टा प्राणवृत्तिर्जीवितवृत्तिर्यस्य तं जनयितारं पितरम्। असह्येन शोकोद्रेकेण दुःखातिरेकेणाभिद्रुतः पीडितः। सकलानां दुर्मदानां

---

१ 'स्थास्नुना'.

धैर्यम्। आश्लिष्यास्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिमालालालितौ पादपद्मावन्तस्तापान्मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं दशनज्योत्स्नाजालमिव जलतामापद्यमानं लोचनलावण्यमिव विलीयमानं मुखसुधारसमिव स्यन्दमानम् अच्छाच्छमश्रुस्रोतसां संतानं महामेघमयविलोचन इव वर्षन्नितरवद्विमुक्तारावश्चिरं रुरोद। 5

28 राजा तु तमुपरुध्यमानदृष्टिरविरतरुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैरवादीत्—'पुत्र, नार्हस्येवं भवितुम्। भवद्विधा न ह्यमहासत्त्वाः। महासत्त्वता हि प्रथममवलम्बनं लोकस्य पश्चाद्राजबीजिता। सत्त्ववतां चाग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः क्व भवान्, क्व वैक्लव्यम्। 'कुलप्रदीपोऽसि' इति दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव। 'पुरुषसिंहोसि' इति शौर्यपटुप्रज्ञोपबृंहितपराक्रमस्य निन्देव। 10 'क्षितिरियं तव' इति लक्षणाख्यातचक्रवर्तिपदस्य पुनरुक्तमिव। 'गृह्यतां श्रीः' इति स्वयमेव श्रिया गृहीतस्य विपरीतमिव। 'अध्यास्यतामयं लोकः' इत्युभलोकविजिगीषोरपुष्कलमिव। 'स्वीक्रियतां कोषः' इति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसंचयैकाभिनिवेशिनो निरुपयोगमिव। 'आत्मीक्रियतां राजकम्' इति गुणगणात्मीकृतजगतो गतार्थमिव। 'उह्यतां राज्यभारः' इति भुवनत्रयभारोचितस्यानुचितनियोग इव। 'प्रजाः परिरक्ष्यन्ताम्' इति दीर्घदोर्दण्डार्गलित-

---

महीपालानां मौलिमालया मस्तकपरंपरया लालितौ पादपद्मौ आश्लिष्योपगुह्य। अच्छाच्छमतिस्वच्छमश्रुस्रोतसां नेत्रोदकप्रवाहाणां संतानं परंपरां वर्षन्। इतरवत्साधारणजन इव। विमुक्त आराव आक्रंदनं येन सः।

राजेति। उपरुध्यमाना उपरोधवती दृष्टिर्ज्ञानं यस्य। ज्ञानस्याल्पीभवनादेव रुदितशब्देन पुत्रज्ञानवर्णनं युज्यते। अथवा दृष्टिर्दर्शनमित्यर्थः। दृष्टेर्न्यूनत्वाच्छब्देन पुत्रप्रत्यभिज्ञा। अविरतेन सततेन रुदितशब्देनाश्रिते श्रवणे श्रोत्रे यस्य सः। अमहासत्वा न महत् सत्वं बलं येषां ते। राजबीजिता राजबीजं विद्यते येषां तेषां भावो राजान्वयित्वम्। 'राजान्वयित्वं राजबीजे राजवंश्यः' इत्यमरः। सर्वानतिशयानाश्रितः। वैक्लव्यं दीनता। शौर्येण पट्व्या प्रज्ञया बुध्या चोपबृंहितो वर्धितः पराक्रमो येन तस्य। लक्षणैश्चिन्हैराख्यातं कथितं चक्रवर्तिपदं साम्राज्यपदं यस्य तस्य। शशिनश्चंद्रस्य कराणां किरणानां निकर

दिङ्मुखस्यानुवाद इव । 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोक-
पालोपमस्यानुपङ्क्तिकमिव । 'शस्त्राभ्यासः कार्यः' इति धनुर्गु-
णकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किमादिश्यते । 'निग्राह्यतां चापल-
म्' इति नूतनतरवयसि निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशेव मे वाणी ।
'निरवशेषतां शत्रवो नेयाः' इति सहजस्य तेजस एवेयं चिन्ता ।' 5
इत्येवं वदन्नेवापुनरुन्मीलनाय निमिमील राजसिंहो लोचने ।

29 अस्मिन्नेवान्तरे पूषाप्यायुषेव तेजसा व्ययुज्यत । ततश्च
लज्जमान इव नरपतिजीवितापहरणजनितादात्मजापराधादधोमुखः
समभवत् । भूपालाभावशोकशिखिनेवान्तस्ताप्यमानस्ताम्रतां प्रपेदे ।
मन्दं मन्दमप्रियप्रश्नार्थमिव स्थितिमनुवर्तमानो लौकिकीमवातरद्दिवः । 10
दित्सुरिव जनेशाय जलाञ्जलिमपरजलनिधिसमीपमुपससर्प । सद्योद-
त्तजलाञ्जलिर्दुःखदहनदग्धामिव करसहस्रमालोहितमधत्त ।

30 एवं च महानराधिपनिधननिर्धीयमानविपुलवैराग्य इव
शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागह्वरं गभस्तिमालिनि, संमुपोह्यमान-

इव समूह इव निर्मलं विमलं यशः कीर्तिस्तस्य संचये एकाभिनिवेशिनो दृढाभि-
निवेशस्य दीर्घेण महता दोर्दंडेन बाहुदंडेनार्गलितं प्रतिरुद्धं दिङ्मुखं येन तस्य ।
अनुषंगिकं प्रस्तावागतम् । धनुर्गुणस्य धनुर्ज्यायाः किणानां व्रणचिन्हानां कलंकै-
श्चिन्हैः कालीकृतः श्यामीकृतः प्रकोष्ठो यस्य तस्य । अपुनरुन्मीलनाय पुनरप्रबो-
धनाय लोचने नयने निमिमील संचुकोच गतासुरभवदित्यर्थः ।

अस्मिन्निति । पूषापि सूर्योऽपि । आत्मजस्य यमस्यापराधात् । आत्मा
पराधेति पाठःसंकेताऽननुगुणोऽयोग्यश्च । सूर्यस्य नृपप्राणहारकत्वाभावात् ।
अतएव संकेते 'पूष्ण आत्मजो यम' इत्युक्तम् । सायं ताम्रोऽस्तं गच्छन् सूर्यो
भूपालनाशदुःखवन्हिनेव ताम्रतामापद्यत । मंदं मंदं शनैः शनैः अप्रियप्रश्नार्थमिव
मृतबांधवस्य दुःखदूरीकरणार्थमिव लौकिकीं स्थितिं लोकाचारं दिवः स्वर्गाद-
वातरत् । लोके हि बांधवा मृतबांधवं सांत्वयितुं दूरत आगच्छन्ति । आलो-
हितं ईषत्ताम्रम् ।

एवमिति । एवं चेत्यादौ अस्मिन्सति नरेंद्रो हुताशनसंक्रियया यशःशे-
षतामनीयतेति संबंधः । महानराधिपस्य महाराजस्य निधनेन मरणेन निधी-
यमानं समुत्पाद्यमानं विपुलं महद्वैराग्यं यस्य तस्मिन् । गभस्तीनां किरणानां

महाजनाश्रुदुर्दिनार्द्रीकृत इव निर्वात्यातपे, रोदनताम्रसकललोक-
लोचनरुचेव लोहितायति जगति, उष्णायमानानेकनरनिश्वाससंताप-
प्लुष्ट इव च नीलायमाने दिवसे, नृपानुगमनप्रचलितयेव लक्ष्म्या मु-
च्यमानासु कमलिनीषु, पतिशुचेव परिवृतच्छायायां श्यामायमानायां
भुवि, कुलपुत्रेष्विव परित्यक्तकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तानाश्र- 5
यत्सु दुःखितेषु चक्रवाकेषु, छत्रभङ्गभीतेष्विव निगूढकोशेषु कुशे-
शयेषु, स्फुटितदिग्वधूहृदयरुधिरप्लव इव गलिते रक्तातपे, क्रमेण च
लोकान्तरमुपगतवत्यनुरागशेषे जाते तेजसामधीशे, गगनतलवितन्य-
मानबहलरागपटलायां प्रेतपताकायामिव प्रवृत्तायां संध्यायां, शवशि-
बिकालंकारकृष्णचामरमालास्विव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रतिकूलासु तिमि- 10
रलेखासु, असितागुरुकाष्ठायां केनापि चितायामिव रचितायां

माला विद्यते यस्य तस्मिन्सूर्ये । व्रीह्यादित्वादिनिः । अथवा गभस्तीन् मालते धारयति तस्मिन्सूर्ये । गिरिगुहागव्हरं गिरिकंदरमध्यं विशति यतिव्रतमिव प्रपन्न इति तात्पर्यार्थः । समुपोह्यमानेन वर्धमानेन महाजनानामश्रूणां दुर्दिनेनार्द्रीकृत इव क्लिन्नीकृत इवातपे उद्योते निर्वाति शाम्यति सति । रोदनेन ताम्राणां सकललोकानां लोचनानां रुचा कांत्येव जगति भुवने लोहितायति लोहितमिवाचरति । उष्णायमानानामनेकेषां नराणां निश्वासानां संतापेन प्लुष्ट इव दग्ध इव नीलायमाने कृष्णवर्णायमाने । लक्ष्म्या राजलक्ष्म्या शोभया च। परिवृत्ता निवृत्ता छाया कान्तिर्यस्यास्तस्याम् भुवि पृथ्व्यां श्यामायमानायां कृष्णीभूतायां श्यामारात्रिर्नायिका च सेव आचरति तस्यामित्यपि। सायं चक्रवाकाः स्वकलत्राणि परित्यज्य तिष्ठंति राजशोकेन ते कुलपुत्रका इव वनांतान् गता इति कल्पितम् । वनांतानरण्यानि तोयानि च । चक्रवाका उदकमाश्रयंति । ‘वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने’ इति मेदिनी। छत्रभंगेन राजदंडभंगेन पत्राणां छत्राकारताया भंगेन भीतेषु अतएव निगूढो गुप्तः कोशो धनसंचयः कर्णिका च एषां तेषु । राजनाशे स्वधनमिव रक्षितवत्सु कमलेष्विति कोशपदश्लिष्टत्वेन व्यज्यते । स्फुटितानां दिग्वधूनां हृदयानां रुधिरस्य रक्तस्य प्लव इव पूर इव । तेजसामधिपे सूर्ये नृपे च । गगनतले आकाशमार्गे वितन्यमानं प्रसार्यमाणं बहलं रागपटलं रंगसमूहो यया तस्याम्। प्रेतपताकायां प्रेताग्रे वर्तमाने ध्वज इव। शवशिबिकायाः प्रेतवाहनस्यालंकाराणां भूषणानां कृष्णचामराणां मालास्विव पंक्तिष्विव । दर्शनस्यावलोकनस्य प्रतिकूलासु कृष्णचामरमाला अपि शवदर्शने-

रजन्यां, दन्तामलपत्नप्रसाधितकर्णिकासु केसरमालाकल्पितमुण्डमालिकास्वनुमर्तुमिवोद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु, अवतरत्त्रिदशविमानकिङ्किणीक्वणित इव श्रूयमाणे शाखिशिखरकुलायलीयमानशकुनिकुलकूजिते, नाकपथप्रस्थितपार्थिवप्रत्युद्गतपुरुहूतातपत्र इव पूर्वस्यां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्रः स्वयं समर्पितस्कन्धैर्गृहीत्वा शवशिबिकां शिबिसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरःसरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां हुताशनसत्क्रियया यशःशेषतामनीयत। 5

31 देवोऽपि हर्षः पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकेन लोकेन राजकुलसंबद्धेनाशेषेण शोकमूकेन परिवृतोऽन्तर्वर्तिनापि शोकानलतसेन स्नेहद्रवेण बहिरिव सिच्यमानो निर्व्यवधानायां धरण्यामुपविष्ट एव तां निशीथिनीं भीमरथीभीमामखिलां सराजको जजागार। अजनि चास्य चेतसि ताते दूरीभूते संप्रत्येतावान्खलु जीवलोकः, लोकस्य भग्नाः पन्थानः, मनोरथानां खिलीभूतानि भूतिस्थानानि, स्थगितान्यानन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा, 10 15

ऽतरायं कुर्वन्ति। असितगुरुः कृष्णचंदनः इव काला कृष्णवर्णा काष्ठा दिशा यस्यां तस्यां रजन्याम्। पक्षे कृष्णचंदनस्य कालानि कृष्णानि काष्ठानि दारूणि यस्यां तस्यां चितायाम्। दंतस्य हस्तिदंतस्य अमलैः पत्रैः प्रसाधितान्यलंकृतानि कर्णभूषणानि याभिस्तासु। पक्षे दंत इवामलानि पर्णानि तैः प्रसाधिता अलंकृताः कर्णिका मध्यप्रदेशा याभिस्तासु केसरमाला वकुलस्रजः परागपरंपराश्च ताभिः परिकल्पिता मुंडमाला शिरोभूषणं 'जाळी' इति प्रसिद्धं याभिस्तासु। अनवरतं सततं त्रिदशविमानानां देवयानानां किंकिणीनां क्षुद्रघंटानां क्वणिते शब्दे इव शाखिनां वृक्षाणां शिखरेष्वग्रभागेषु कुलायेषु नीडेषु निलीयमानानां शकुनीनां पक्षिणां कुलस्य समूहस्य कूजिते शब्दे। नाकपथं स्वर्गमार्गं प्रस्थितं पार्थिवं प्रत्युद्गतं सभाजयितुमागतं पुरुहूतस्येंद्रस्य आतपत्र इव छत्त इव। शिबिसमः शिबिर्नाम ययातेर्नप्ता तत्सदृशः। हुताशनसत्क्रियया अग्निसंस्कारेण।

देव इति। पुंजीभूतेन मिलितेन। निशीथिनीं रात्रिं भीमरथीं सप्तसप्तत्या वर्षैस्तावद्भिर्मासैर्दिनैश्च तावद्भिर्गतैरेका रात्रिः भीमरथी यामतिक्रांतो वर्षशतं जीवति तामिव। कालरात्रिमिवेति वा। नरकनदीमिवेति

विलीना वाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता, प्रोषिताः पुरुषकारवि-
हारविकाराः, समाप्ता समरशौण्डता, ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता
विश्वासभूमयः, अपदान्यपदानानि, निरुपयोगानि शास्त्राणि, निरव-
लम्बना विक्रमैकरसता, कथावशेषा विशेषज्ञता, ददातु जनो जला-
ञ्जलिमौर्जित्याय, प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता, वध्नातु वैधव्यवेणीं 5
वरमनुष्यता, समाश्रयतु राजश्रीराश्रमपदम्, परिधत्तां धवले वाससी
वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता,
प्रावृणोतु चीवरे वीरता, क्व गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञतया, क्व
पुनः प्राप्स्यति तादृशान्महापुरुषनिर्माणपरमाणून्परमेष्ठी, शून्याः सं-
वृत्ता दश दिशो गुणानाम्, जगज्जातमन्धकारं धर्मस्य, निष्फलम- 10
धुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम्। तातेन विना कुतस्त्या दिवसमसमसमर-
रससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीरगोष्ठ्यः। अपि
नाम स्वप्ने अपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनस्तन्मुखसरोजम्, जन्मा-
न्तरेऽपि पुनः परिष्वज्येत तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम्।
लोकान्तरेऽपि पुत्रेत्यालपतः श्रूयेत सा सुधारसमुद्गिरन्ती मथ्यमानक्षी- 15
रसागरोद्गारगम्भीरा भारतीति। एतानि चान्यानि च चिन्तयत एवा-
स्य कथमपि सा क्षयमियाय यामिनी।

32 ततः शुचेव मुक्तकण्ठमारटत्सु कृकवाकुकुलेषु, गृहगिरि-
तरुशिखरेभ्यः पातयत्स्वात्मानं मन्दिरमयूरेषु, परित्यक्तनिवासेषु च

संकेतः। एतावान् एतत्परिमाण एव जीवलोकः संसारः जीवलो-
कस्य समाप्तिकाल एवागत इति तात्पर्यं 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्'
इत्यनेन वतुप्। खिलीभूतानि शून्यानि। स्थगितान्याच्छादितानि। वाहुशालिता
वीरत्वम्। अपदानानि शुद्धाचरणानि। न पदं स्थानं येषां तथा जातानि।
और्जित्याय वलित्वाय। कुतस्त्याः 'अव्ययात्त्यप्' इत्यनेन त्यप्। दिवसमत्यंत-
संयोगे द्वितीया। असमेन सर्वोत्तमेन समररसेन युद्धरसेन समारब्धाभिः कल-
हकथाभिः कंटकिता अंकुरिताः सुभटानां सुवीराणां कपोलभित्तयो गल्लप्रांताः
यासु ताः। लोहस्तंभादभ्यधिको गरिमा गुरुत्वं यस्य तादृशो गर्भो मध्यो
यस्य तत्।

तत इति। एवं वृत्ते देवो हर्षश्चचालेति संबंधः। कृकवाकुकुलेषु कुक्कुट-
समूहेषु। 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुट' इत्यमरः। ताम्यत्यल्पीभवति। मंदीभूत आ-

वनाय प्रस्थितेषु पत्ररथेषु, सद्यस्तनूभूते ताम्यति तमसि, मन्दीभूतात्मस्नेहेष्वभावमभिलषत्सु प्रदीपेषु, स्फुरदरुणवल्कलप्रावृतवपुषि प्रव्रज्यामिव प्रतिपन्ने नभसि, प्रभातसमयेन समुत्तीर्यमाणासु पार्थिवास्थिशकलकलास्विव कलविङ्ककंधराधूसरासु तारकासु, भूभृद्धातुगर्भकुम्भधारिषु विविधसरःसरित्तीर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, शावशुचिसिक्थपटलपाण्डुरे पिण्ड इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे पात्यमाने शशिनि, क्रमेण नृपचितानलधूमविसरधूसरीकृततेजसीव नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककालीकृतचेतसीव प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरंध्रिमुखचन्द्रवृन्दोद्वेगविद्राणवपुषीव प्रथमास्तमितरोहिणीरणरणकविमनसीव चास्तमुपगते रजनिकरे, राजनीव[1] देवे दिवमारूढे सवितरि, परिवृत्ते राज्य इव रजनीप्रबन्धे, प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबो- 5 10

त्मनः स्नेहो प्रेमा तैलं च येषां तेषु। स्फुरन् विकसन् अरुण एव वल्कलं तेन प्रावृतं वपुः शरीरं येन पक्षे स्फुरता दीप्तिमताऽरुणेन ताम्रेण वल्कलेन प्रावृतं शरीरं येन। प्रवज्यां संन्यासम् । कलविंकानां चटकानां कंधरा इव धूसरा मलिनास्तासु समुत्तीर्यमाणासु निःसार्यमाणासु । भूभृतः पर्वतस्य धातवो गैरिकादयो गर्भे येषां तादृशान् कुंभान् धरंति तेषु। पक्षे भूभृतो नृपस्य धातवो लघून्यस्थीनि गर्भे येषां तादृशान् कुंभान् घटान् धरंति तेषु।शावेन शवसंबंधिना शुचीनां स्वच्छानां सिक्थानां पुलकानां पटलेन समूहेन ओदनेनेत्यर्थः पांडुरे पिण्ड इव । अथवा शावं धूसरं सिक्थपटलं मधूच्छिष्टं "मधाचें पोंवळे" इति भाषायां । तस्मिन्निव पांडुरे च शशिनि । 'सिक्थं भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी। रजनिकरे अस्तमुपगते । कथमिव नृपस्य चितायां धूमविसरेण धूमसमूहेन धूसरीकृतं मलिनीकृतं तेजो यस्य तस्मिन्निव । नरपतेः शोक एव पावकोऽग्निस्तस्य दाहस्य किणकलंको दाहजकलंकः तेन कालीकृतं श्यामीकृतं चेतो मनो यस्य तस्मिन्निव । प्रोषितस्य मृतस्य राज्ञः समस्तांतःपुरपुरंध्रीणां मुखचंद्रवृंदस्य मुखशशिसमूहस्योद्वेगेन दुःखेन विद्राणे दुःखिनीव । राजनीव नृप इव देवे सवितरि सूर्ये दिवं स्वर्गमाकाशं च । रजनीप्रबन्धे रात्रिप्रसरे परिवृत्ते विनिमयं प्राप्ते । यथा राज्यं हर्षेणाप्तं तद्वद्रात्रिप्रसरो दिवसेनाप्त इति तात्पर्यार्थः । प्रबुद्धानां हंससदृशां राज्ञां मंडलेन प्रबोध्यमानः । पक्षे प्रबुद्धेन राजहंसमंडलेन प्रबोध्यमानः । पंकजाकर इव पद्मसमूह इव । 'राजहंसास्तु

---

[1] 'राजतीव'.

ध्यमानः पङ्कजाकर इव चचाल देवो हर्षः । ततश्च नूपुररवविराम-
मूकमन्दमन्दिरहंसेषु, शोकाकुलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु, शुद्धा-
न्तेषु, पतितयूथप इव वनगजयूथे कक्ष्यान्तरवर्तिनि पितृपरिजने,
विषादिन्युपरिरुदन्निषादिनि च स्तम्भनिषण्णे निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे,
मन्दुरापालकाक्रन्दकथिते चाजिरभाजि राजवाजिनि, विश्रान्तजयश- 5
ब्दकलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिर्निर्जगाम राजकु-
लात् । अगाच्च सरस्वतीतीरं तस्यां स्नात्वा पित्रे ददावुदकम् । अप-
स्नातश्चानिष्पीडितमौलिरेव परिधायोद्गमनीयदुकूलवाससी निश्वास-
परो निरातपत्रो निरुत्सारणः समुपनीतेऽपि सप्तौ चरणाभ्यामेव ना-
साग्रासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण चक्षुषा हृदयावशेषस्यापि पितुर्दाहश- 10
ङ्कया शोकाग्निमिव उद्गिरन्नताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पत-
रुकिशलयस्येव स्वभावपाटलस्याधरपल्लवस्य प्रभया मांसरुधिरकवला-
निव हृदयाभिघातादुद्वमन्नुष्णनिश्वासमोक्षैर्भवनमाजगाम ।

33 राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन्नेवाहनि
निर्गत्य प्रियं पुत्रदारमुत्सृज्योद्वाष्पैर्बन्धुभिर्वार्यमाणा अपि बहुनृपगुण- 15
गणहृतहृदयाः केचिदात्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित्तत्रैव तीर्थेषु तस्थुः,

---

ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः ' इत्यमरः । **ततश्चेति** । राजकुलान्निर्जगामेति संबंधः । नूपुररवस्य विरामेण विश्रांत्या मूका मंदाश्च मांदिरहंसा गृहहंसास्तेषु । शोकेनाकुलाः कतिपये कंचुकिन एवावशेषा येषां तेषु । कक्ष्यांतरवर्तिनि मंदिरांतरवर्तिनि । पक्षे शृंखलांतरवर्तिनि । नष्टाग्रणीर्गजयूथो यथा शृंखलया बद्धो भवति तद्वत् कक्ष्यांतरवर्तिनि पितृपरिजने । ' कक्ष्या स्पर्धापदे कांच्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ ' इति धरणिः । रुदन् निषादी हस्तिपको यस्मिन् । अजिरं चत्वरं भजति तस्मिन् । विश्रांतो नष्टो जयशब्दस्य कलकलो यस्मिन् । अपस्नातो मृतमुद्दिश्य स्नातः । ' अपस्नातो मृतस्नातः ' इत्यमरः । अनिष्पीडितोऽनिष्पिष्टो मौलिर्मस्तकं येन सः। आर्द्रमस्तक एवेत्यर्थः । उद्गमनीयदुकूलवाससी धौतवस्त्रयुगलम् । ' उद्गमनीयमुपस्थेये धौतांशुकद्वये ' इति मेदिनी । निरातपत्रः छत्ररहितः ।

राजवल्लभा इति । बहुभिर्नृपस्य गुणगणैर्गुणसमूहैः हृतमाकृष्टं हृदयं येषां ते । भृगुषु तटेषु । ' भृगुः पुमान् । मुनौ हरे तटे ' इति मेदिनी । गृहीत-

केचिदनशनैरास्तीर्णतृणकुशा व्यथमानमानसाः शुचमसमामशमयन्, केचिच्छलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, केचिद्दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचस्तुषारशिखरिणं शरणं ययुः, केचिद्विन्ध्योपत्यकासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लवशयनशायिनः संतापमशमयन्, केचित्संनिहितानपि विषयानुत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः पिण्डकैरटवीभुवः शून्या जगृहुः, केचित्पवनाशना धर्मधना धमद्धमनयो मुनयो बभूवुः, केचिद्गृहीतकाषायाः कापिलं मतमधिजगिरे गिरिषु, केचिदाचोटितचूडामणिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा जघटिरे। अपरे परिपाटलप्रलम्बचीवराम्बरसंवीताः स्वाम्यनुरागमुज्ज्वलं चक्रुः। अन्ये तपोवनहरिणजिह्वाञ्चलैर्लिह्यमानमूर्तयो जरां ययुः। अपरे पुनः पाणिपल्लवप्रमृष्टैराताम्ररागैर्नयनपुटैः कमण्डलुभिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः।

34 देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतम्, श्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति, भोगान्भुजङ्गा इति, निलयं निरय इति, बन्धुं बन्धनमिति, जीवितमयश इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां कलङ्क इति, आयुरपुण्यफलमिति, आहारं विष-

---

वाचः स्वीकृतमौनाः। तुषारशिखरिणं हिमाचलम्। विंध्यस्य उपत्यकासु समीपभूमिषु। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः। वनकरिणामारण्यकगजानां करैः शुंडादंडैः शीकरासारैरंबुकणसमूहैः सिच्यमानास्तनवो येषां ते। पल्लवशयनेषु पत्रशय्यासु शेरते स्वपंति ते। परिच्छिन्नैः पिंडकैरल्पैराहारैः। धमन्त्यो धमनयो नाड्यो येषां ते। चलच्छिरा इत्यर्थः। आचोटिता उत्खाताश्चूडामणयः शिरोभूषणानि येभ्यस्तेषु। परिपाटलेनाताम्रेण प्रलंबेन चीवरांबरेण वल्कलेन संवीता वेष्टिताः तपोवनस्याश्रमस्य हरिणानां मृगाणां जिव्हाञ्चलैर्जिव्हाभिरुल्लिह्यमाना आस्वाद्यमाना मूर्तयो येषां ते। पाणिपल्लवप्रमृष्टैरिति नयनानां कमंडलूनां च विशेषणम्।

देवमपीति। श्रियं शाप इत्यादीनां मन्यमानमित्यनेन संबंधः। तादृशं हर्षमेवंविधा जना पर्यवारयन्नित्यन्वयः। कल्यतामरोगिताम्। ग्राह्यगिर

मिति, विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृद-
यस्फोटनमभ्युदय इति च मन्यमानम्, सर्वासु क्रियासु विमुखम्,
पितृपितामहपरिग्रहागताश्चिरंतनाः कुलपुत्राः, वंशक्रमाहितगौरवाश्च
ग्राह्यगिरो गुरवः, श्रुतिस्मृतीतिहासविशारदाश्च जरद्द्विजातयः, श्रुता-
भिजनशीलशालिनो मूर्धाभिषिक्ताश्चामात्या राजानो, यथावदधिगता- 5
त्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिणः, समदुःखसुखाश्च मुनयः, संसारासार-
त्वकथनकुशला ब्रह्मवादिनः, शोकापनयननिपुणाश्च पौराणिकाः
पर्यवारयन् ।

35 अस्वतन्त्रीकृतश्च तैर्मनसापि नालभत शोकानुप्रवणमाच-
रितुम् । अनुनीयमानश्च कथं कथमप्याहारादिकासु क्रियास्वाभिमुख्य- 10
मभजत । भ्रातृगतहृदयश्चाचिन्तयत्—अपि नाम तातस्य मरणं महाप्र-
लयसदृशमिदमुपश्रुत्य आर्यो बाष्पजलस्नातो न गृह्णीयाद्वल्कले । ना-
श्रयेद्वा राजर्षिराश्रमपदम् । न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम् । अस्र-
सलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा पश्येदनाथां पृथिवीम् । प्रथ-
मव्यसनाविषमविषविह्वलः स्मरेदात्मानं वा पुरुषोत्तमः । अनित्यतया 15
जनितवैराग्यो वा न निराकुर्यादुपसर्पन्तीं राज्यलक्ष्मीम् । दारुणदुःख-
दहनप्रज्वलितदेहो वा प्रतिपद्येताभिषेकम् । इहागतो वा राजभिरभि-
धीयमानो न पराचीनतामाचरेत् । अतिपितृपक्षपाती खल्वार्यः ।

आदेयवाचः । श्रुतं ज्ञानमभिजनः कुलं शीलं स्वभावश्च तैः शालंते शोभंते ते । मस्करिणः परिव्राजकाः । समे दुःखसुखे येषां ते । शोकस्यापनयने दूरीकरणे निपुणाः कुशलाः ।

तैरिति । अस्वतंत्रीकृतः परतंत्रीकृतो मनसापि शोकानुप्रवणं शोक-योग्यमाचरितुं नालभत । **अनुनीयमानश्चेति** । तेषां निर्बन्धाच्छोकं लघूकृत्याहारादिक्रिया अन्वतिष्ठदित्यर्थः । अस्रसलिलनिर्भरेण नेत्रोदकाधिक्येन भरितं नयननलिनयुगलं नेत्रकमलद्वंद्वं यस्य सः । पराचीनतां पराङ्मुखत्वम् । वदान्यो दाता ।

---

१ 'शोकमनुप्रचरितुम्'. २ 'वा न'

सर्वदा तातश्लाघया मामभिधत्ते–'तात हर्ष, कस्याचिदभूद्भविष्यति वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रांशु कायप्रमाणमिदम्। ईदृक्च दिवसकर-प्रीत्या दिवसमुन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम्। एतौ च वज्रस्तम्भ-भास्वरौ भुजकाण्डौ। एते च हसितमदालसहलधरविभ्रमा विलासाः कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा' इति। एतानि चान्यानि च ऽन्तियन्दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुरागमनमुदीक्षमाणः कथं कथमप्य-तिष्ठदिति। 5

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते महाराजमरणवर्णनं नाम पञ्चम उच्छ्वासः।

इति श्रीबाणभट्टकृतहर्षचरितव्याख्यायां बालबोधिन्यां पंचम उच्छ्वासः।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां संग्रहं कुरुते ॥ १ ॥
विस्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।
नवतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ।

सुमङ्गलीं जन्मदात्रीं **महालक्ष्म्य**भिधां सतीम् ।
प्रणम्य हर्षचरिते षष्ठव्याख्यां समारभे ॥ १ ॥

सकलोच्छ्वासार्थसंग्रहं कृतान्तवर्णनमिषेणाह । **उच्चित्येति** । कृतान्तो यमः प्रहितैः प्रेषितैर्निगूढैः प्रच्छन्नैरात्मदूतैः स्वदूतैर्नीतानां शूराणामुच्चित्योच्चित्यान्विष्यान्विष्य संग्रहं कुरुते । कथमिव विजिगीषुरिव जयेच्छुरिव । स यथा निगूढप्रहितैः स्वदूतैः शत्रुपक्षीयाणां शूराणां संग्रहं कुरुतेऽथवा स्वपक्ष एवान्विष्यान्विष्य संग्रहं कुरुते तद्वत् । अनेनोच्छ्वासार्थो व्यक्तः । यथा कृतान्तो यमसदृशोऽथवा कृतोऽन्तो नाशः येन सः गौडाधिपः । अनेन विशेषणेनैतेन दुष्कृत्येन स्वस्य भावी नाशस्तेनैव संपादित इति सूच्यते । प्रहितैर्निगूढैरात्मदूतैर्नीतानां राज्यवर्धनपक्षीयशूराणां संग्रहं कुरुते । गौडाधिपेन शशांकेन दूतमुखेन कन्यादानप्रलोभितो राज्यवर्धनः स्वगृहमानीय भोजनवेलायां सानुचरो भुञ्जानः छद्मना हत इति तात्कालिकी कथात्रानुसंधेया ॥ १ ॥

एवं गौडदुष्कृत्यं सूचयित्वा तस्य भावि फलमाह । **विस्रब्धेति** । खलस्य नीचस्य वीरस्य हर्षस्य कोपकरः क्रोधजनकः विस्रब्धं विश्वासेन घातदोषोऽन्यनाशदोषः स्ववधाय स्वनाशाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । भवतीतिशेषः । अनेन श्रुतभ्रातृवधो हर्षः कुपितोऽवश्यं गौडं हन्यादिति सूचितम् । दृष्टान्तमाह हरेः सिंहस्य निद्रायाः सुप्तेस्तस्करश्चोरस्तन्नाशकः करिणः हस्तिनो नवस्य तरोर्भंगस्योच्छेदस्य ध्वनिः शब्द इव । गजेन कृतस्य नवस्य वृक्षस्य भंगो महता शब्देन सिंहं निद्रितमुत्थापयति । उत्थितश्च सिंहो हस्तिनं घातयाति तद्वत् । उपमालंकारः ॥ २ ॥

1 अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतेषूद्वेजनीयेष्वशौचदिवसेषु, चक्षुर्दोहदायिनि दीयमाने द्विजेभ्यः शयनासनचामरातपत्रामत्रपत्रशस्त्रादिके नृपनिकटोपकरणकलापे, नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जनहृदयैः कीकसेषु कल्पितशोकशल्येषु, सुधानिचयचिते चिताचैत्यचिह्ने, वनाय विसर्जिते महाजिजिति राजगजेन्द्रे, क्रमेण च मन्देष्वाक्रन्देषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु, विश्राम्यत्यश्रुणि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अविस्पष्टेषु हाकष्टाक्षरेषु, उत्सार्यमाणासु च व्यसनशय्यासु, उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, अनुरोधावधानयोग्येषु हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तितामाश्रयति शोके, कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च स्वप्नावशेषदर्शने हृदयावशेषस्थाने चित्रावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे देवो हर्षः कदाचिदुत्सृष्टव्यापारः पुञ्जीभूतवृद्धबन्धुवर्गाग्रसरेणावनतमूकमुखेन महाजनेन मौलेनाकाल आत्मानं वेष्ट्यमानमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा चाकरोन्मनसि—'किमन्यत् आर्यमागत-

अथेति। एवं सति देवो हर्षो मौलेन महाजनेनाकाल एवानवसरे एवात्मानं वेष्टयमानमद्राक्षीदिति संबंधः। प्रथमप्रेतपिण्डं द्वादशे दिने क्रियमाणस्य श्राद्धस्य पिण्डं भुंक्ते तच्छीले द्विजन्मनि भुक्ते भुक्तवति सति। भुक्तं भोजनं 'नपुंसके भावे क्तः'। तदस्यास्तीति भुक्तस्तमिन्। 'अर्शआदिभ्योच्' इत्यनेन मत्वर्थीयोऽच्। चक्षुर्दोहदायिनि नेत्रपीडाकरे। मृतस्य वस्तुजातं प्रेक्ष्य बान्धवा दुःखिनो भवन्ति। शयनं शय्याऽऽसनं विष्टरं चामराणि आतपत्राणि छत्राणि अमत्राणि भाजनानि पत्राणि वाहनानि शस्त्राणि चादीनि यस्य तस्मिन् नृपस्य निकटोपकरणानां समीपस्थपदार्थानां कलापे समूहे। इदं शयनादीनां विशेषणम्। 'नृपकथोपकरणे' इतिपाठे नृपस्मरणजनक इत्यर्थः। कलितानि शोकशल्यानि येन तस्मिन् सुधानिचयेन सुधासमूहेन चिते उत्थापिते चिताचैत्यचिन्हे नृपशवदाहस्थाने देवगृहे 'समाधि' इति महाराष्ट्रभाषया प्रसिद्धे। एतेन महतां दहनस्थानेषु देवतास्थानबंधनपद्धतिस्तदानीमासीदिति ज्ञायते। अद्यापि भूपतीनां दहनस्थानेषु देवतास्थापनपद्धतिर्वरीवर्ति। महाजिजिति महायुद्धानां जेतरि। उत्सार्यमाणास्वपसार्यमाणासु। गणनीयेषु संख्यानयोग्येषु। शोकस्य प्राथम्ये केवलं प्रियवियोगजनितं गुणदोषविचारहीनं दुःखं वर्तते।

1 'शल्ये'.

मावेदयत्ययं शोकपराभूतो लोकाकरः' इति। वेपमानहृदयश्च पप्रच्छ प्रविशन्तमधिकतरप्रचारमन्यतमं पुरुषम् 'अङ्ग, कथय। किमार्यः प्राप्तः' इति। स मन्दमब्रवीत्—'देव, यथादिशसि द्वारि' इति श्रुत्वा च सोदर्यस्नेहनिहितनिरतिशयमन्युमृदूकृतमना: कथमपि न ववाम बाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह जीवितम्। 5

2 अनन्तरं च द्वारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेनेवाक्रन्देन कथ्यमानम्, दूरद्रुतागमनमुषितवाहुल्येन विच्छिन्नच्छत्रधारेण लम्बिताम्बरवाहिना भ्रष्टभृङ्गारग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन खञ्जत्खड्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण बहुवासरान्तरितस्नानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम्, अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिवाशरणया क्रमागतया वसुंधर- 10

अतिक्रान्ते च काले वियुक्तस्य गुणगणनया मनःशांतिमधिगन्तुं प्रयतते जन इति प्रसिद्धम्। प्रदेशवृत्तितां तद्देशस्थत्वमाश्रयति स्वीकुर्वति। शोकोपि तद्देशनिवास्येवाभूत्तस्य नाविन्यं प्राघूर्णकत्वं वा गतमिति तात्पर्यार्थः। स्वप्ने अवशिष्टं दर्शनं यस्य तस्मिन्। हृदयेऽवशेषमवशिष्टं स्थानं स्थलं यस्य तस्मिन्। काव्येऽवशेषं नाम यस्य तस्मिन् नरनाथे सति। पुञ्जीभूतानामेकीभूतानां वृद्धानां बन्धूनां बान्धवानां वर्गस्याग्रेसरेणाग्रगामिना। अवनतमधः स्थितं मूकं शब्दविहीनं मुखं यस्य तेन मौलेन परंपरागतेन। लोकाकरः लोकसमूहः। सोदर्यस्नेहेन भ्रातृप्रेम्णा निहितः स्थापितो निरतिशयो मन्युः खेदस्तेन मृदूकृतं मनो यस्य सः। स्नेहेन तैलेन चावयवो मृदुर्भवतीति हि प्रत्यक्षम्। कथमपि महता कष्टेन।

अनन्तरमिति। प्रविशन्तं जेष्ठं भ्रातरमद्राक्षीदिति संबंधः। द्वारपालैर्मुक्तः कृतः अन्तः प्रवेशितश्च। प्रथमं प्रविष्टः परिजनः प्रथममागत आक्रन्दोपि प्रथमं श्रुतः दूरं द्रुतागमने तूर्णागमनेन मुषितं चोरितमर्थादल्पीभूतं वाहुल्यं यस्य तेन। विच्छिन्नः पश्चात्स्थितः छत्रधारो यस्मात् तेन। अम्बरवाही वस्त्रधारकः। भृंगारं पात्रविशेषः। आचमनधारी निष्ठीवनपात्रधारी। खञ्जन् पादवैक्लव्ययुतः पंगुरित्यर्थः खड्गग्राही यस्य। दूरागमनेन तस्य पादपीडासीत्तेन स खञ्जो जात इति तात्पर्यम्। कतिपये प्रकाशाः प्रकटं ज्ञायमाना दासेरका दासीपुत्राः प्राया बहुला यस्मिन्। हूणनिर्जयसमरे हूणानां निःशेषो जयो यस्मिन् तस्मिन् शरव्रणेषु बाणक्षतेषु बद्धैः पट्टकैर्दीर्घधवलैः समासन्नाया

या, हूणनिर्जयसमरशरव्रणबद्धपट्टकैर्दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मी-
कटाक्षपातैरिव शबलीकृतकायम्, अवनिपतिप्राणपरित्राणार्थमिव च
शोकहुतभुजि हुतमांसैरतिकृशैरवयवैरावेद्यमानदुःखभारम्, अपगत-
चूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शेखरशून्ये शिरसि शुचमारूढां मूर्ति-
मतीमिव दधानम्, आतपगलितस्वेदराजिना रुदतेव पितृपादपतनो-
त्कण्ठितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणम्, प्रथीयसा बाष्पपयःप्रवाहेनाभि- 5
मतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीमनवरतं सिञ्चन्तम्, अनन्तसंतताश्रुप्र-
वाहनिपतननिम्नीकृताविव दुःखक्षामौ कपोलावुद्वहन्तम्, अत्युष्णमु-
खमारुतमार्गगतेन द्रवतेव गलितताम्बूलरागेणाधरबिम्बेनोपलक्षितम्,
पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानमचिरश्रुतपितृमरणमहा-
शोकाग्निदग्धमिव श्रवणप्रदेशमुद्वहन्तम्, अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेना- 10
प्यधोमुखस्तिमितनयननीलतारकमयूखमालाखचितेन शोकप्ररूढश्म-
श्रुश्यामलेनेव मुखशशिना लक्ष्यमाणम्, केसरिणमिव महाभूभृद्विनि-
पातविह्वलनिरवलम्बनम्, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरिम्लानश्रियं
श्यामीभूतम्, नन्दनमिव भग्नकल्पपादपं विच्छायम्, दिग्भागमिव
प्रोषितदिक्कुञ्जरशून्यम्, गिरिमिव गुरुवज्रपातदारितं कम्पमानम्, 15

समीपं प्राप्तायाः राज्यलक्ष्म्याः कटाक्षपातैरिव । दीर्घाणां धवलानां बाणक्षतो-परि बद्धानां पट्टकानां राज्यलक्ष्म्याः कटाक्षसादृश्यम् । तैः शबरीकृतश्चित्रितः कायो देहो यस्य । अवनिपतेः राज्ञः स्वपितुः प्राणपरित्राणार्थं जीवरक्षणार्थम् । शोक एव हुतभुग् अग्निस्तस्मिन् हुतं मांसं येषां तैरतएवातिकृशैः । आवेद्यमानः कथ्यमानोः दुःखभारो यस्य तम् । अपगतेति । केशसंस्कारहीने पुष्पगुच्छविरहिते मस्तके मूर्तिमन्तं शोकं धारयन्तमिति तात्पर्यार्थः । अत्र च संस्कारादिरहितमेव शोकशरीरम्। आतपेन घर्मेण गलिता पतिता स्वेदराजिर्घर्मोदकपंक्तिर्यस्मात्तेन। प्रथीयसा महत्तरेण । अभिमतो मान्यः पतिर्भर्ता तस्य मरणेन मूर्छितामिव मूढामिव । विचेतसं पयःप्रवाहसिंचनेन प्रकृतिमानयन्ति । अनन्तेनापरिमितेन संततेनाश्रुप्रवाहेन निम्नीकृतौ कृशीकृतौ । पितृचिंतया कृशयोः कपोलयोः कृशिम्णः कारणं सततश्रुप्रवाहपतनमिति कल्पितम् । पवित्रिकामात्रे कर्णभूषणविशेष एवावशेषाभिरिन्द्रनीलिकाणामिन्द्रनीलमणीनामंशुभिः किरणैः श्यामायमानम् । अचिरश्रुतेन पितृमरणेन यो महाशोकः स एवाग्निस्तेन दग्धमिव श्रवणप्रदेशं कर्णप्रदेशमुद्वहन्तं धारयन्तम् । न स्फुटमभिव्यक्तं प्रकटं व्यंजनं श्मश्रु यस्य तेन

क्रीतमिव कार्श्येन, किंकरीकृतमिव कारुण्येन, दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचित्तव्येन, आत्मीकृतमिवाधिना, मूकीकृतमिव मौनेन, पिष्टमिव पीडया, स्विन्नमिव संतापेन, उच्चितमिव चिन्तया, लुप्तमिव विलपेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसंख्यानेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन, अबोध्येन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्, अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथेन प्रज्ञाप्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोपभोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां[1] शोकेन कवलीकृतं ज्येष्ठं भ्रातरमपश्यत्। आवेगोद्गतकृत्स्नस्नेहोत्कलिकाकलापोत्क्षिप्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात्।

3 अथ दूरादेव दृष्ट्वा देवो राज्यवर्धनश्चिरकालकलितं बाष्पवेगं मुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन संकल्पयन्निव सर्वदुःखानि दीर्घेण दोर्द-

---

'व्यंजनं तेमने चिन्हे श्मश्रुण्यवयवेऽहनि'। अप्ररूढविशेषश्मश्रुणापीत्यर्थः। अधोमुखयोः स्तिमितयोः स्तब्धयोः नयनयोर्नेत्रयोर्नीले नीलवर्णे तारके कनीनिके तयोर्मयूखमालया किरणपंक्त्या खचितेन। इदं श्यामताधिक्यस्य कारणं तेन च शोकप्ररूढश्मश्रुजालत्वं मुखे परिकल्पितम्। महाभूभृतो महाराजस्य पर्वतराजस्य च विनिपातेन नाशेन विव्हलं निरवलंबं निराश्रयं केसरिणं सिंहमिव। तेजःपतिर्नृपः सूर्यश्च। सूर्यास्ते दिवसोपि श्यामायां रात्र्यां परिवर्तितो भवति। भग्नो नष्टः कल्पपादपः कल्पवृक्षो यस्य तत्। अतएव विच्छायं विगता छाया आतपाभावो यस्य तत्। पक्षे विगता छाया कान्तिर्यस्य तम्। प्रत्याख्यातं त्यक्तमिव प्रतिसंख्यानेन विवेककुशलया बुद्ध्या। कालक्रमेणापचयस्य ह्रासस्याभूमिभूतेनास्थानेन। कालक्रमेण शोकोऽल्पीभवति तथा नेत्यर्थः। कवलीकृतं भक्षितम्। आवेगेनोद्गतानामुत्पन्नानां कृत्स्नस्य सकलस्य स्नेहस्य प्रेम्ण उत्कलिकानामुत्कण्ठानां कलापेन समूहेनोत्क्षिप्यमाण उद्ध्रियमाणः कायो देहो यस्य स हर्षः। 'कथितोत्कलिकोत्कण्ठा हेला सलिलवीचिषु' इति मेदिनी।

अथेति। सर्वदुःखानि संकल्पयन्निव निश्चिन्वान इव। दुःखावेगाद्दोर्दण्डः सुदूरं प्रसारितः। स तु दुःखेयत्तापरिगणने कल्पितो न्विति वितर्कः। पतितं क्षौमं वस्त्रं यस्मात्तादृशि। स्मृतो नृपतिर्येन तेन राजवल्लभेन राज्ञः प्रियेण

---

[1] 'क्रमोपचयानां'.

ण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि पुनः कण्ठे पुनः स्कन्धभागे पुनः कपोलोदरे निधाय तथा तथा रुरोद यथा सबन्धनानीवोदपाट्यन्त हृदयानि। स्मृतनृपतिना राजवल्लभेनापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिवारुद्यत। सुचिराच्च कथं कथमपि निर्वृष्टनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेवोपशशाम। उपविष्टश्च 5 परिजनोपनीतेन तोयेन तत्करनखमयूखपुञ्जतया महाजलप्लवजायमानफेनलेखमिव पुनः पुनः प्रमृष्टमपि पक्ष्माग्रसंगलद्बिन्दुवृन्दमन्दोन्मेषमुषितदर्शनं कथं कथमपि चक्षुरक्षालयत्। ताम्बूलिकोपस्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेवोष्णोष्णबाष्पदग्धं वदनमुन्ममार्ज। तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वोत्थाय स्नानभूमिमगात्। तस्यां च स्थित्वा 10 विभूषं विस्रस्तव्यस्तकुन्तलं मौलिमनादरान्निष्पीड्य सावशेषमन्युस्फुरितेन जिजीविषतेव जलधौतसुभगमात्मानमपि चुचुम्बिषतेवाधरेण क्षालितस्य चक्षुषः श्वैतिम्ना च शारदशशिकरविकसितविशदकुमुदव-

---

प्रासादेनेति विशेषमध्याहार्यम्। अथवा 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ'—इति वामनसूत्रानुसारेण विशेषस्यानुपादानम्। यथा निधानगर्भामिव सागराम्बरामिस्यत्र। प्रतिशब्दस्य प्रतिध्वनेर्निभेन मिषेण। **उपविष्टेति**। तस्य करस्य हस्तस्य नखमयूखानां नखकिरणानां पुंजतया समूहत्वेन महान् जलप्लवो जलपूरस्तेन जायमाना फेनलेखा यस्मिंस्तदिव। पक्ष्माग्रेभ्यः संगलतां बिन्दूनां वृन्देन मन्दोन्मेषः मन्दं विकसनं तेन मुषितं चोरितं दर्शनमवलोकनं यस्य। ताम्बूलिकया ताम्बूलधारिण्योपस्थापितेनानीतेन। दग्धस्यावयवस्य यथाशीतलस्पर्शस्तद्वच्चन्द्रातपशकलसदृशेन वस्त्रेण मुखसंमार्जनम्। विस्रस्ताः पीडिता व्यस्ताः क्षिप्ताः कुन्तला यस्मिंस्तं मौलिं मूर्धानम्। 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाकंकेलिमूर्धसु' इति हेमचन्द्रः। एतेन 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' इत्युक्तमत्र तूपचारान्मौलिशब्देन शिर उच्यते इति शंकरोक्तं परास्तम्। मौलिशब्दस्य मूर्धवाचकस्य प्रसिद्धत्वाद्धेमेनानुमतत्वादनेकैः कविभिः प्रयुक्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत्। सावशेषोवशिष्टो मन्युः शोकः तस्य स्फुरितं स्फुरणं तेन करणेन। धौतं शुद्धं स्वच्छमिति यावत्। अतएव सुभगं सुंदरमात्मानं स्वं प्रत्यपि चुम्बितुमिच्छतेवाधरेणोपलक्षितम्। चुचुम्बिषता चुम्बनेच्छुना। शोकेनाधरस्फुरणं तच्च स्वचुम्बनाभिलाषेण जीवनेच्छया वाऽधरेणानुष्ठितमिति कल्पना। अधरेणेत्थंभूतलक्षणे तृतीया। शारदस्य शरत्संबन्धिनः शशि-

नदलावलिबलिविक्षेपैरिव दिग्देवतार्चनकर्म कुर्वाणश्चतुःशालवित-र्दिकायां नीचापाश्रयविनिहितैकोपवर्हायां पर्यङ्किकायां निपत्य जो-षमस्थात्।

4 देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा धरणितलनिहितकुथाप्रसारित-मूर्तिरदूर एवास्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत। दृष्ट्वा दृष्ट्वा दूयमानमानस-मग्रजन्मानं समस्फुटदिवास्य सहस्रधा हृदयम्। औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य। लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः। सर्वस्मिन्नेव नगरे न केनचिदपाचि न केनचिद-स्नायि नाभोजि सर्वत्र सर्वेणारोदि। केवलमनेन क्रमेणातिचक्राम दिवसः। स च प्रत्यग्रत्वष्टृटङ्कतष्टतनुरिव वहद्वहलरुधिररसमांसच्छ-विरपरपारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः। मुकुलायमा-

---

नश्चन्द्रस्य किरणैः करैः विकसितस्य विशदस्य स्वच्छस्य कुमुदवनस्य श्वेतक-मलसमूहस्य दलानां पर्णानामावलय एव पंक्तय एव बलिप्रक्षेपा बलित्यागा-स्तैरिव। नेत्रश्वैत्यस्य शारदकुमुददलप्रक्षेपसाम्यं श्वेतत्वात्। चतुःशालस्य राज-गृहसम्बंधिनः 'चौसोपि' 'चौक' इति प्रसिद्धस्य वितर्दिकायां वेदिकायाम् नीचापाश्रये अधोलम्बमाने विताने विनिहिता स्थापिता एका उपवर्हा उपधानं यस्यां तस्याम्।

देव इति। धरणितले भूपृष्ठे निहितायां स्थापितायां कुथायां वर्णकम्बले प्रसा-रिताः मूर्तिः शरीरं येन सः। औरसस्य उरसो हृदयस्य प्रियस्तस्य भ्रातुरितिशेषो दर्श-नम्। प्रत्यग्रं तत्कालं त्वष्ट्रा देवशिल्पिना टंकेन पाषाणभेदनेन तष्टा तनूकृता तनुर्यस्य। वहन्निर्गच्छद्वहलरुधिरं रसः मांसं च तदिव च्छविर्यस्य सः ताम्र इत्यर्थः। अरु-णसारथिः सूर्यः। 'आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति' इति कालिदासेन पि सूर्यस्त्वष्ट्रा तनूकृत इति कथितम्। अपरपारावारः पश्चिमो-दधिः। मुकुलायमानैः संकुचद्भिः कमलिनीकोषैः कमलिनीकुड्मलैः विकलं-पीडितं चञ्चरीककुलं भ्रमरसमूहः चकाण जुगुञ्ज। सविधस्य समीपस्य विर-हस्य वियोगस्य व्याधिना विधुराभिः पीडिताभिः वधूभिर्बाध्यमानं पीड्यमानं चक्रवालं समूहः विबुद्धस्य प्रफुल्लस्य बन्धूकस्य बन्धूकपुष्पस्येव भाः कान्तिर्य-स्य तस्मिन् भास्वति सूर्ये। मधुकररवेण भ्रमरशब्देन सहितं कलहंसानां काद-म्बानां रमणीभां रमणीयं मनोहरं कैरवाकरं कुमुदाकरं संचरन्त्या गच्छन्त्याः श्रि-

नकमलिनीकोपविकलं चकाण चञ्चरीककुलं कमलसरसि । सविधवि-
रहव्याधिविधुरवधूबाध्यमानं बबन्ध बन्धाविव विबुद्धबन्धूकभासि
भास्वतिं सास्त्रां दृशं चक्रवाकचक्रवालम् । संचरन्त्याः समधुकररवं
कैरवाकरं कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालमिवाच-
काण श्रियः । प्रकटकलङ्कमुदयमानं विशङ्कटविषाणोत्कीर्णपङ्कसंकर- 5
शंकरशङ्करशक्करककुदकूटसंकाशमकाशताकाशे शशाङ्कमण्डलम् ।

5 अस्यां च वेलायामनतिक्रमणवचनैरुपसृत्य प्रधानसामन्तै-
र्विज्ञाप्यमानः कथं कथमप्यभुक्त । प्रभातायां च शर्वर्यां सर्वेषु प्रवि-
ष्टेषु राजसु समीपस्थितं हर्षदेवमुवाच—'तात, भूमिरसि गुरुर्नियोगानाम्।
शैशव एवाग्राहि गुणवत्पताकेव भवता तातस्य चित्तवृत्तिः । यतो 10
भवन्तमेवंविधं विधेयं विधिविधानोपनतनैर्घृण्यमिदं किमपि बिभणि-
षति मे हृदयम् । नावलम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वा-
मता । वैधेय इव मा कृथाः प्रत्यूहमीहितेऽस्मिन् । न खलु न जा-

यो लक्ष्म्याः शोभायाः माणिक्यस्य काञ्च्या रशनायाः किंकिणीजालमिव घण्टिका-
समूह इवाचकाण चुकूज । सायं कमलात्कैरवं श्रीर्गच्छति तस्या रशनार्किकिण्य
इव । प्रकटो व्यक्तः कलंको यस्मिंस्तद् । विशंकटाभ्यां विशालाभ्यां विषाणा-
भ्यां शृंगाभ्यामुत्कीर्णस्योत्खातस्य पंकस्य संकरः संबंधो यस्मिंस्तादृशं यच्छंक-
रस्य शकुरस्य दान्तस्य शक्करस्य वृषस्य ककुदकूटं ककुदाग्रं तेन संकाशं सदृशं
शशाङ्कमण्डलं चन्द्रबिम्बमशोभत । अनेन वर्णनेन शशांकाख्यस्य गौडाधि-
पस्य विजयोऽग्रे सूचितः। प्रकटकलंक इति विशेषणेन च तस्य दुष्टत्वमपि
व्यंजितम् ।

अस्यामिति । प्रभातायां भातुं प्रवृत्तायां शर्वर्यां रात्रौ । आदिकर्म-
णि क्तः । गुरवश्च ते नियोगा आदेशा अथवा गुरूणां नियोगाः। **शैशव इति** ।
पितुस्त्वय्यतीव प्रेमेत्यर्थः । विधेयमायत्तम् । विधेर्दैवस्य विधानेन कृत्येनोपनतं
नैर्घृण्यं नैष्ठुर्यं यस्य तन्मे हृदयम् । बिभणिषति भणितुमिच्छति भणेः सन् ।
प्रेम्णो विलोमा विपरीताऽनुचितो योर्थः वामता प्रातिकूल्यम् । 'विलोमस्तु-
प्रतीपे स्यात्' इति मेदिनी । वैधेयो मूर्खः । मा कृथाः आज्ञायां लुङ् ।
प्रत्यूहो विघ्नः। ईहितमीहा वाञ्छा 'ईहोद्यमवाञ्छयोः' इतिवचनात्। न खलु न ।
द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं दार्ढ्यं गमयतः । भ्रूलतयादिष्टान्याज्ञप्तान्यष्टादशानि द्वीपा-
नि येन तेन । महासुराणां दानवश्रेष्ठानां समरस्य मध्यमध्यासितेन दशरथेन

नास्ति लोकवृत्तम् । लोकत्रयत्रातरि मांधातरि मृते किं कृतं पुरुकुत्सेन, भूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा, महासुरसमरमध्याध्यासितत्रिदशरथे दशरथे वा रामेण, गोष्पदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्यन्ते वा भरतेन । तिष्ठन्तु तावदेते तातेनैव शतसमधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासवयशंसि सुगृहीतनाम्नि तत्रभवति परासुतां गते पितरि किं नाकारि राज्यम् । यं च किल शोकः समभिभवति तं कापुरुषमाचक्षते शास्त्रविदः । स्त्रियो हि विषयः शुचाम् । तथापि किं करोमि । स्वभावस्य सेयं कापुरुषता वा स्त्रैणं वा यदेवमास्पदं पितृशोकहुतभुजो जातोस्मि । मम हि भूभृति पर्यस्ते निरवशेषतः प्रस्रवणानीव स्रुतान्यश्रूणि, अस्तमिते महति तेजस्यन्धकारीभूतदशाशस्य प्रनष्टः प्रज्ञानलोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, आत्मदाहभीत इव स्वप्नेऽपि नोपसर्पति विवेकः, बलीयसा संतापेन जातुषमिव विलीनमखिलं धैर्यम्, पदे पदे दिग्धरोपाहतेव हरिणी मुह्यति मतिः, पुरुषद्वेषिणीव दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बेव तातेनैव सह गता धृतिः, वार्द्धुषिकप्रयुक्तानीव वित्तानि प्रतिदिवसं वर्धन्ते दुःखानि, शोकानलधूमसंभूताम्भोधरभरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसरं शरीरम् । सर्वः पञ्चजनः पञ्चत्वमुपरतः प्रयाति वितथमेतद्वदति

गोष्पदीकृतः धेनोश्चरण इव सुलभतयोल्लंघितः चतुर्णामुदन्वतां समुद्राणामन्तो येन । शतसमधिकानामध्वराणां यज्ञानां धूमेन धूसरितं मलिनीकृतं वासवस्येन्द्रस्य यशः किर्तिः येन । सुगृहीतनाम्नि प्रातःस्मरणीये । ' स सुगृहीतनामा स्याद्यः प्रातः स्मर्यते बुधैः ' । कापुरुषं कुत्सितपुरुषं । ' विभाषा पुरुषे ' इत्यनेन कुशब्दस्य कादेशः । अन्धकारीभूता दश आशा दिशो यस्य तस्य । जातुषमिव जतुविकारमिव ' त्रपुजतुनोः षुक् ' इत्यनेन षुगागमः । दिग्धेन विषलिप्तेन रोपेणाहता ताडितेव । ' दिग्धो विषाक्तबाणे स्यात् ' इति मेदिनी । वार्धुषिकः कुसीदिकः । ' प्रयच्छति गर्ह्यम् ' इत्यनेन ठक् । वृद्धेर्वृधुषिभावः । शोकानलस्य दुःखाग्नेर्धूमसंभारेण धूमसमूहेन संभूतैरुत्पन्नैरंभोधरैर्मेघैर्भरितं व्याप्तमिव । नयनवारीणां बाष्पाम्भसां धाराणां विसरं व्रजमिव । ' विरसः प्रसरे व्रज ' इति मेदिनी । उपरतो मृतः पंचजनो नरः पंचत्वं पंचभूतेषु लयम् । ' स्युः पुंमासः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः '

१ ' वयसि '

बालो लोकः । ततो हुताशनतामेव केवलमापन्नो येनैवं दहति माम् । इदमसांपरायिकमिव हृदयमवष्टभ्य व्युत्थितः शोको दुर्निवारः वाडव इव वारिराशिम्, पविरिव पर्वतम्, क्षय इव क्षपाकरम्, राहुरिव रविम्, दहति दारयति तनूकरोति कवलयति । न शक्नोति मे हृदयं तादृशस्य सुमेरुकल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातमश्रुभिरेव केवलैरतिवाहयितुम् । राज्ये विष इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः । बहुमृतपटावगुण्ठनां रञ्जितरङ्गां जनंगमानामिव वंशवाह्यामनार्यां श्रियं त्यक्तुमभिलपति मे मनः । क्षणमपि दग्धगृहे शकुलिरिव न पारयामि स्थातुम् । सोऽहमिच्छामि मनसि वाससीव सुलग्नं स्नेहमलमिदममलैः शिखरिशिखरप्रस्रवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः क्षालयितुमाश्रमपदे। यतस्त्वमन्तरितयौवनसुखामनभिमतामपि जरामिव पुरुराज्ञया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम् । त्यक्तसकलबालक्रीडेन हरिणेव दीयतामुरो लक्ष्म्यै । परित्यक्तं मया शस्त्रम् ।' इत्येवमभिधाय खड्गग्राहिणो हस्तादादाय निजं निस्त्रिंशमुत्ससर्ज धरण्याम् ।

इत्यमरः । असांपरायिकं संपरायाय संग्रामाय न प्रभवति असांपरायिकम् । सभयमित्यर्थः । हृदयमवष्टभ्य पराजित्य व्युत्थितः उत्पन्नः । भीतः कथं व्युत्थितं निवारयेदतः शोकस्य दुर्निवारता । वाडव इवेत्यादीनां चतुर्णां यथासंख्येन दहतीत्यादिभिः संबन्धः । **राज्य इति** । विषं दृष्ट्वा चकोरस्य नेत्रे रज्येते । तथा च सूत्रस्थाने वाग्भटः 'चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौंचस्य स्यान्मदोदयः' इति । बहवो मृतस्य पटा अथवा बहूनां मृतानां पटा अवगुण्ठनानि शिरोवेष्टनानि यस्यास्ताम् । रञ्जित आकृष्टो दूषितो वा रंगः समाजो यया ताम् । जनंगमाः चंडालाः । वंशेभ्यः कुलेभ्यः बाह्यां दूरीभूताम् । चांडालश्रीपक्षे वंशैर्वाह्यांवोढव्याम् । शकुलिर्गृहचटिकेति संकेतः गृहशारिकेत्यन्ये । निर्जले कूपे कुलीर इवेति समीचीनः पाठः । शिखरिणां पर्वतानां शिखराणि अग्राणि तेषां प्रस्रवणानां निर्झराणां स्वच्छैः स्रोतोऽम्बुभिः प्रवाहोदकैः । **अन्तरितेति** । पुरा किल शुक्रशापाज्जरामाप्तो ययातिः स्वपुत्रे पुरौ निजां जरां संक्रामयामासेति महाभारते । जरापि केनापि नाभिलष्यते यौवनसुखप्रतिबन्धिका च ।

---

१ 'निर्जले कूपे कुलीर इव.'

6 अथ तच्छ्रुत्वा निशितशिखेन शूलेनेवाहतः प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समचिन्तयत्—'किं नु खलु मामन्तरेणार्यः केनचिदसहिष्णुना किंचिद्ग्राहितः कुपितः स्यात्। उतानया दिशा परीक्षितुकामो माम्। उत शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य। आहोस्विदार्य एवायं न भवति। किं वार्येणान्यदेवाभिहितमन्यदेवाश्रावि मया शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण। आर्यस्य वान्यदेव विवक्षितमन्यदेवापतितं मुखेन। अथवा सकलवंशविनाशाय निपातनोपायोऽयं विधेः, मम वा निखिलपुण्यपरिक्षयोपक्षेपः, कर्मणामननुकूलसमग्रग्रहचक्रवालविलसितं वा। अथवा तातविनाशनिःशङ्ककलिकालक्रीडितं येनार्यं यःकश्चिदिव यत्किंचनकारिणं मामपुष्पभूतिवंशसंभूतमिव, अताततनयमिव, अनात्मानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव, श्रोत्रियमिव सुरापाने, सद्भृत्यमिव स्वामिद्रोहे, सज्जनमिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे कर्मणि समादिष्टवान्। तदेतत्तावदनुरूपं यच्छौर्योन्मादमदिरोन्मत्तसमस्तसामन्तमण्डलसमुद्रमथनमन्दरे तादृशि पितरि मृते तपोवनं वा गम्यते वल्कलानि वा गृह्यन्ते तपांसि वा सेव्यन्ते। या तु मयि राज्याज्ञा सा दग्धेऽपि दाहकारिणी मय्यवग्रहग्लपिते धन्वनीवाङ्गारवृष्टिः। तदसदृशमिदमार्यस्य। यद्यपि च विभुरनभिमानः, मुनिररोषणः, द्विजातिरनेषणः, कपिरचपलः, कविरमत्सरः, वणिगतस्करः, प्रियजानिरकुहनः, साधुरद-

अथेति। समाक्षेपो भ्रमणम्। अननुकूलानां प्रतिकूलानां समग्राणां ग्रहाणां चक्रवालस्य समूहस्य विलसितं क्रीडितम्। श्रोत्रियो वेदपारगः। शौर्योन्मादो वीर्योन्माद एव मदिरा तयोन्मत्तानां समस्तसामन्तानां मंडलं समूह एव समुद्रस्तस्य मथनस्य विलोडनस्य मन्दरे। एतादृशि पितरि मृते तपोवनगमनादि योग्यमेवेत्यर्थः। एवं भ्रातुस्तपोवनगमनं प्रशस्य स्वस्य राज्यकरणं निन्दति। या त्विति। अवग्रहेणावर्षणेन ग्लपिते पीडिते धन्वनि मरुदेशे अंगारवृष्टिरिव उल्मुकवृष्टिरिव 'धन्वा तु मरुदेशे ना' इति मेदिनी। 'अंगारो द्विविधः साग्निर्निरग्निश्च। तत्र साग्नौ यथा 'अंगारच्युम्बितामिव व्यथमानमास्ते' निरग्नौ यथा 'कलंकस्तन्त्रत्यो व्रजति मलिनांगारतुलनाम्' इति' इति मुकुटः। अनेषणो निरभिलाषः। प्रिया जाया यस्य स प्रियजानिः। जायाया निङ्। न कुहन ईर्ष्यालुरकुहनः। 'कुहना दंभचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनं त्रिषु' इति मेदिनी। एतेन कुहना ईर्ष्येति शंक-

रिद्रः, द्रविणवानखलः, कीनाशोऽनक्षिगतः, मृगयुरहिंस्रः, पाराशरी ब्राह्मण्यः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, परिव्राडबुभुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, राजसूनुरदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथापि ममार्य एवाचार्यः। को हि नाम तद्विधे निपतिते राजगन्ध-कुञ्जरे जनयितरि, ईदृशे च विफलीकृतविशालशिलास्तम्भोरुभुजे 5 भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि तपोवनं गच्छति, स-कललोकलोचनजलपातापवित्रं मृद्वोलकं वसुधाभिधानं धनमदखेल-निखिलखलमुखविकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां च श्रीसंज्ञिकां सुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासीं चण्डालोऽपि कामयेत। कथमिव संभा-वितमत्यन्तमनुचितामिदमार्येण। किमुपलक्षितमनवदातमिदं मयि। 10 किं वास्य चेतसश्च्युतः सौमित्रिर्विस्मृता वा वृकोदरप्रभृतयः। अन-पेक्षितभक्तजना स्वार्थैकनिष्पादननिष्ठुरा नासीदियमार्यस्येदृशी प्रभवि-ष्णुता। अपि चार्ये तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम महीं मन-सापि ध्यायेत्। कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्त-मातङ्गोत्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभास्वरमुखे केशरिणि वन- 15 विहाराय विनिर्गते निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः। प्रतापस-हाया हि सत्त्ववन्तः। कश्चपलां लक्ष्मीं प्रत्यनुरोधोऽयमार्यस्य यदीय-मपि न चीरान्तरितकुचा कुशकुसुमसमित्पलाशपूलिकां वहन्ती तत्रैव

रोक्तं पर्यायदानमसंगतं तत्पुरुषेणैव निर्वाहे बहुव्रीहेरनुचितत्वस्य मीमांसकसंमत-त्वात्। अनक्षिगतः अद्वेष्यः। "द्वेष्ये त्वक्षिगत" इत्यमरः। मृगयुर्व्याधः। पाराशरी पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते स पाराशरी भिक्षुः। 'पाराशर्यशि-लालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्यनेन णिनिः। कितवो द्यूतकृत्। 'कितवोऽक्षधूर्तो द्युतकृत्समा' इत्यमरः। राजसूनुर्दुर्विनीत इदं मुख्यप्रतिपाद्यम्। विफलीकृतं विशालं शिलास्तंभमिवोरुभुजं येन तस्मिन्। ऊरू च भुजौ चोरुभुजम्। प्राण्यंग-त्वादेकवद्भावः। धनमदेन खेलानां सविलासानां निखिलानां खलानां नीचानां मुखविकारलक्षणैर्मुखविकारचिन्हैराख्यायमानं नीचाचरणं यस्यास्ताम्। सुभ-टानां वीराणां कुटुम्बस्य कर्मणः कुम्भदासीं कुट्टिनीम्। अनवदातमनिर्मलम्। कुलिशशिखरमिव वज्राग्रमिव खरस्तीक्ष्णा नखरा नखास्तेषां प्रचयेन समूहेन प्रचंडया चपेटिकया कराघातेन पाटितानि विदारितानि मत्तानां मातंगमानां हस्तिनामुत्तमांगानि मस्तकानि तेषां मदच्छटया मदसमूहेन छुरितेन व्याप्तेन

तपोवने वनमृगीव नीयते जराजालिनी । किं वा ममानेन वृथा बहुधा विकल्पितेन तूष्णीमेवार्यमनुगमिष्यामि । गुरुवचनातिक्रमकृतं च किल्बिषमेतत्तपोवने तप एवापास्यति ’। इत्यवधार्य मनसा प्रथमतरं गतस्तपोवनमधोमुखस्तूष्णीमेवातिष्ठत ।

7 अत्रान्तरे पूर्वादिष्टेनैव रुदता वस्त्रकर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु, निर्दयकरतलताडनभियेव क्वापि गतेहृदये रटति राजस्त्रैणे, तारमब्रह्मण्यमूर्ध्वदोष्णि विरुदति विप्रजने, पादप्रणतिपरे फूत्कुर्वति पौरवृन्दे, विद्राति विद्रुतचेतसि चिरंतने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि पर्याकुलवाससि शोकगद्गदवचसि गलितनयनपयसि निवारणोद्यतमनसि वर्षीयसि विशति बन्धुवर्गे, निराशेषु नखलिखितमणिकुट्टिमेष्ववाङ्मुखेषु निश्वसत्सु सामन्तेषु, सबालवृद्धासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु सहसैव प्रविश्य शोकविक्लवः प्रक्षरितनयनसलिलो राज्यश्रियः परिचारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदस्यात्मानमपातयत् ।

8 अथ संभ्रान्तो भ्रात्रा सह स्वयं देवो राज्यवर्धनस्तं पर्यपृच्छत्—‘भद्र, भण भण किमस्मद्व्यसनव्यवसायवर्धनबद्धधृतिः,

---

चारुणा मनोहरेण केसरभारेण सटाभारेण भास्वरं दीप्तिमन्मुखं यस्य तस्मिन् । चीरेण वल्कलेनान्तरितावाच्छादितौ कुचौ यस्याः सा । वनमृग्यपि कुशादि वहति । जराजालिनी जराया वार्धक्यस्य जालं विद्यते यस्याः सा ।

अत्रेति । संवादको नाम सदस्यात्मानमपातयदिति संबन्धः । हृदये उरसि निर्दयं यत्करताडनं तस्य भियेव क्वापिगतं कुत्रापि स्थितं हृदयं यस्य तस्मिन् । शोकेन शून्यहृदयाः स्त्रिय आरटन् परं वक्षसः पलायनस्य करताडनभीतिः कारणं परिकल्पिता । राजस्त्रैणे राजस्त्रीसमूहे रटति सति । ग्लपितहृदय इत्यपि पाठः साधुः । ऊर्ध्वदोष्णि ऊर्ध्वहस्ते । फूत्कुर्वत्युद्दामं रुदति । विद्राति पलायमाने । प्रक्षरितं गलितं नयनसलिलं नेत्रोदकं यस्य सः । विमुक्तः कृत आक्रन्द आरटनं येन सः ।

अथेति । भद्र कल्याणिन् । अस्माकं व्यसनव्यवसायस्य संकटोद्यमस्य

---

१ ‘ग्लपितहृदये’.

अवनिपतिमरणमुदितमतिः, अधृतिकरमपरमधिकतरमितः समुपनयति विधिः' इति। स कथं कथमप्यकथयत्—'देव, पिशाचानामिव नीचात्मानां चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति। यतो यस्मिन्नहन्यवनिपतिरुपरत इत्यभूद्वार्ता तस्मिन्नेव देवो ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकमात्मनः सुकृतेन सह त्याजितः। भर्तृदारिकापि राज्यश्रीः कालायसनिगडयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गनेव संयता कान्यकुब्जे कारायां निक्षिप्ता। किंवदन्ती च यथा किलानायकं साधनं मत्वा जिघृक्षुः सुदुर्मतिरेतामपि भुवमाजिगमिषति। इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवतीति।' 5

9 ततश्च तादृशमनुपेक्षणीयमसंभावितमाकस्मिकमपरं व्यतिकरमाकर्ण्याश्रुतपूर्वत्वात्परिभवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पबहुलतया च नवयौवनस्य, वीरक्षेत्रसंभवत्वाच्च जन्मनः, कृपाभूमिभूतायाश्च स्वसुः स्नेहात्स तादृशोऽपि बद्धमूलोऽप्यात्यन्तगुरुरेकपद एवास्य ननाश शोकावेगः। विवेश च सहसा केसरीव गिरिगुहागृहं गम्भीरं हृदयं भयंकरः कोपावेगः। केशिनिषूदनशङ्काकुलकालियकुलभङ्गुरभ्रूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसेव प्रथीयसि ललाटपट्टे भीषणा भ्रुकुटिरुदभिद्यत। दर्पात्परामृशन्नखकिरणसलिलनिर्झरैः समरभारसंभावनाभिषेकमिव चकार दिङ्नागकुम्भकूटविकटस्य 10 15

वर्द्धने वृद्धौ बद्धा धृतिधैर्यं येन सः। अवनिपतेर्नृपस्य मरणेन मुदिता संतुष्टा मतिर्यस्य सः। कालायसस्य लोहविशेषस्य निगडयुगलेन शृंखलाद्वयेन चुम्बितौ चरणौ यस्याः सा संयता बद्धा। किंवदन्ती लोकवार्ता। अनायकं नृपमरणाद्भर्तृहीनं साधनं सैन्यं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः। आजिगमिषत्यागंतुमिच्छति।

ततश्चेति। व्यतिकरं संकटम्। परेण कृतस्य परिभवस्यासहिष्णुतया। केशिनिषूदनस्य अश्वरूपधारिणः कंसपक्षीयस्य केशिनाम्नोऽसुरस्य हन्तुः श्रीकृष्णस्य शंकया आकुलं कालियकुलं तन्नामकनागकुलमिव भंगुराश्चञ्चला भ्रूभंगतरंगा विद्यन्ते यस्याः सा भ्रुकुटिः। पक्षे केशिनिषूदनस्य शंकया आकुलेन कालियकुलेन भंगुराश्चञ्चला भ्रूभंगा इव तरंगा लहर्यो विद्यन्ते यस्याः सा यमस्वसा। दर्पादिति। नखकिरणान्येव सलिलनिर्झरास्तैः। दिङ्नागस्य दिग्गजस्य कुंभकूटमिव गंडस्थलशिखरमिव विकटं विशालं तस्य। बाहुशिखरमेव कोषं कुड्मलं तस्य। कुड्मलाकारं पुष्टं

बाहुशिखरकोषस्य वामः पाणिपल्लवः । संगलत्स्वेदसलिलपूरितोदरो निर्मूलं मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्रीकचग्रहोत्कण्ठयेव च कम्पमानः पुनरपि समुत्ससर्प भीषणं कृपाणं पाणिरपरः । शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणादिष्टवृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिरिव कपिलः कपोलयोरदृश्यत रोषरागः । समासन्नसकलमहीपालचूडामणिचक्राक्रमणजाताहंकार इव च समारुरोह वाममूरुदण्डमुत्तानितश्चरणो दक्षिणः । निष्ठुराङ्गुष्ठकषणनिष्ठ्यूतधूमलेखो निर्वीरोर्वीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणिकुट्टिममितरः पादपद्मः । दर्पस्फुटितसरसव्रणोच्छालितरुधिरच्छटावसेकैः शोकविषप्रसुप्तं प्रबोधयन्निव पराक्रममनुजमवादीत्—'आयुष्मन्, इदं राजकुलम्, अमी बान्धवाः, परिजनोऽयम्, इयं भूमिः, भूपतिभुजपरिघपालिताश्चैताः प्रजाः, गतोऽहमद्यैव मालवराजकुलप्रलयाय । इदमेव तावद्वल्कलग्रहणमिदमेव तपः शोकापगमोपायश्चायमेव यदत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः । सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिणः, भेकैः करपातः कालसर्पस्य, वत्सकैर्वन्दिग्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दैर्गलग्रहो गरुडस्य, दारुभिर्दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैस्तिरस्कारो रवेः, यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य । अन्तरितस्तापो मे महीयसा मन्युना । तिष्ठन्तु सर्व एव राजानः करिणश्च त्वयैव

बाहुशिखरमिति कोषशब्देन सूचितम् । संकेतस्तु कोषो दिव्यमित्याह तन्नास्माकं चार्वेवभाति । संगलद्भिः स्वेदसलिलैर्घर्मबिन्दुभिः पूरितमुदरं यस्य । दुर्मदाया उन्मत्ताया श्रियः कचग्रहस्य केशग्रहणस्योत्कंठयेव । स्त्रियः केशग्रहणे कामिनो हस्तः कम्पमानः स्वेदवांश्च भवति । अत्र श्रीः शत्रोः । शस्त्रग्रहणेन मुदितया वनवासोद्यमात्प्रतिनिवृत्तेनानेन शस्त्रं गृहीतमिति संतुष्टया राज्यलक्ष्म्या क्रियमाणायां दिष्टवृद्ध्यामानन्दवर्धने विधुता त्यक्ता सिन्दूरधूलिरिव काश्मीरजपराग इव । समासन्नानां समीपमुपस्थास्यमानानामादिकर्मणिक्तः सकलमहीपालानां सर्वेषां नृपाणां चूडामणिचक्रस्य शिरोमणिसमूहस्याक्रमणेनातिलंघनेन जातोऽहंकारो यस्य सः । निष्ठुरं निर्दयमंगुष्ठनिकषणमंगुलिघर्षणं तेन निष्ठ्यूता बहिरागता धूमलेखा यस्मात्सः । विमुक्ता शिखा येन सः । यथा चाणक्येन नन्दनाशं प्रतिज्ञाय शिखा मुक्ता तद्वदस्य चरणेनापि धूमरूपा शिखा निर्वीरोर्वीकरणाय मुक्ता । दर्पेणा-

सार्धम्। अयमेको भण्डिरयुतमात्रेण तुरङ्गमाणामनुयातु माम्।' इत्यभिधाय चानन्तरमेव प्रयाणपटहमादिदेश।

10 तं च तथा समादिशन्तमाकर्ण्य जामिजामातृवृत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानदूयमाने मनसि निवर्तनादेशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः—'कमिव दोषं पश्यत्यार्यो ममानुगमनेन। यदि 5 बाल इति नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि, रक्षणीय इति भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम्, अशक्त इति क्व परीक्षितोऽस्मि, संवर्धनीय इति वियोगस्तनूकरोति, अक्लेशसह इति स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि, सुखमनुभवत्विति त्वय्येव सह तत्प्रयाति, महानध्वनः क्लेश इति विरहोऽविषह्यतरः, कलत्रं रक्षत्विति श्रीस्ते निस्त्रिंशेऽधिवसति, पृष्ठतस्तिष्ठत्विति तिष्ठत्येव प्रतापः, राजकमनधिष्ठितमिति तत्सुबद्धमार्यगुणैः, 10 न बाह्यः सहायो महत इति व्यतिरिक्तमिव मां गणयति, प्रलघुपरिकरः प्रयामीति पादरजसि कोऽतिभारः, द्वयोर्गमनमसांप्रतमिति मामनुगृहाण गमनाज्ञया, कातरो भ्रातृस्नेह इति सदृशो दोषः। का चेयमात्मंभरिता भुजस्य ते यदेकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डुरममृतमिव 15 यशः पिपासति। अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु। तत्प्रसीदत्वार्यो नयतु मामपि' इत्यभिधाय क्षितितलविनिहितमौलिः पादयोरपतत्।

भिमानेन स्फुटितान्द्विधाभूतांत्सरसाद्व्रणादुच्छलिताया गलिताया रुधिरच्छटाया रक्तपरंपराया अवसेकैः सिंचनैः। भेकैर्मण्डूकैः। अलगर्दैर्जलसर्पैः इतिशंकरः। जलसर्पाः 'विरोळा' इतिप्रसिद्धाः। वत्सकैरल्पैर्वत्सैस्तर्णकैः। अल्पार्थेकन्। अयुतमात्रेण दशसहस्रमात्रेण।

तमिति। जामिर्भगिनी जामाता तत्पतिस्तयोर्वृत्तान्तविज्ञानेन यत् प्रकोपस्य आधानं प्राप्तिस्तेन प्रकोपेन दूयमाने पीड्यमाने मानसे। दूरं प्ररूढा प्रणयस्य प्रेम्णः पीडा त्रासो यस्य सः। तथादेशेन आत्मनि भ्रातुः प्रेमाभावमाशंक्य दूयमान इत्यर्थः। बाह्यो भिन्नः सहायः। य एव त्वं स एवाहमतः कः कस्य सहाय इत्यर्थः। आत्मंभरिता स्वार्थमात्रपरता। 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इत्यनेन निपातित आत्मंभरिशब्दः। क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य फेनपटलमिव फेनसमूहमिव पाण्डुरं यशः। अमृतमपि क्षीरोदफेनेन पाण्डु वर्तते तज्जत्वात्तस्य।

11 तमुत्थाप्य पुनरग्रजो जगाद—'तात, किमेवमतिमहारम्भपरिग्रहणेन गरिमाणमारोप्यते बलादतिलघीयानप्यहितः। हरिणार्थमतिहेपणः सिंहसंभारः। तृणानामुपरि कति कवचयन्त्याशुशुक्षणयः। अपि च तवाष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलकमालिनी मेदिन्यस्त्येव विक्रमस्य विषयः। नहि कुलशैलनिवहवाहिनो वायवः संनह्यन्त्यतितरले तूलराशौ। न सुमेरुवप्रप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परिणमन्त्यणीयसि वल्मीके। ग्रहीष्यसि सकलपृथ्वीपातिप्रलयोत्पातमहाधूमकेतुं मांधातेव चारुचामीकरपत्रलतालंकाराङ्कायं कार्मुकं ककुभां विजये। मम तु दुर्निवारायामस्यां विपक्षक्षपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यतामयमेकाकिनः कोपकवल एकः। तिष्ठतु भवान्।' इत्यभिधाय च तस्मिन्नेव वासरे निर्जगामाभ्यमित्रम्।

12 अथ तथागते भ्रातरि, उपरते च पितरि, प्रोषितजीविते च जामातरि, मृतायां च मातरि, संयतायां च च स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथं कथमप्येकाकी कालं तमनैषीत्। अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित्तयैव भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरस्त्रिभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानामिमामार्यां शुश्राव—

'द्वीपोपगीतगुणमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि।
पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाण्डे निपातयति॥ ३॥'

तमुत्थाप्येति। अहितः शत्रुः। अतिहेपणोऽत्यंतलज्जाकरः सिंहसंभारः सिंहग्रहणसामग्री। अष्टादशसु द्वीपेषु अष्टमंगलानां सिंहादीनां ब्राह्मणादीनां वाष्टानां मंगलपदार्थानां माला सास्यास्तीति तादृशी। सर्वेषु द्वीपेषु विद्यमानैर्मंगलपदार्थैः शोभमानेत्यर्थः। न परिणमन्ति तटाघातक्रीडां न कुर्वन्ति। वल्मीके नाकौ पिपीलिकोत्खाते मृत्पिण्डे। अभ्यमित्रं शत्रुसंमुखम्। 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेनाव्ययीभावः।

अथेति। यामिकेन जागरिकेन। **द्वीपेति**। द्वीपेषूपगीताः स्तुता गुणाः शौर्यादयो जलगमने वेगादयश्च यस्य तम्। समुपार्जितः पराक्रमादिना लब्ध उद्यमार्थमानीतश्च रत्नानां राशीनां समूहानां सारो येन तं पुरुषं विधिर्दैवमकाण्डे सपद्येव पोतं नावं पवनो वायुरिव निपातयति घातयति जले निमज्जयति वा।

तां च श्रुत्वा सुतरामनित्यताभावनया दूयमानहृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्रामलभत स्वप्ने चाभ्रंलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानमपश्यत् । उत्कम्पमानहृदयश्च पुनः प्रत्यबुध्यत । अचिन्तयच्च—'किं नु खलु मामेवममी सततमनुबध्नन्ति दुःस्वप्नाः । स्फुरति च दिवानिशमकल्याणाख्यानविचक्षणमदक्षिणमक्षि । सुदारुणाश्चाक्षुद्रक्षितिपक्षयमाचक्षाणाः क्षणमपि न शाम्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रत्यहं राहुरविकलकायबन्ध इव कबन्धवति ब्रध्नबिम्बे घटमानो विभाव्यते । तपःकरणकालकवलितानिव धूसरितसमग्रग्रहानुद्गिरन्ति धूमोद्गारान्सप्तर्षयः । दिने दिने दारुणा दिशां दाहा दृश्यन्ते । दिग्दाहभस्मकणनिकर इव निपतति नभस्तलात्तारागणः । तारापातशुचेव निष्प्रभः शशी । निशि निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिरुल्काभिरुग्रं ग्रहयुद्धमिव वियति विलोकयन्ति विलोलतारकाः ककुभः । राज्यसंचारसूचकः संचारयतीव क्ष्मां क्वापि वहद्बहलरजःपटलकलिलशर्कराशकलसूत्कारी मारुतः । न कुशलमिव पश्यामि लग्नस्य । अस्मिन्नस्मद्वंशे करिण इव करीरं कोमलमपि कलयतः कृतान्तस्य कः परिपन्थी । सर्वथा स्वस्ति भवत्वार्याय ।' इति चिन्तयित्वा च अ-

---

सुतरामत्यन्तं दूयमानं पीड्यमानं हृदयं यस्य सः । प्रक्षीणो भूयिष्ठो बहुतमभागो यस्यास्ताम् । अभ्रंलिहं नभःस्पृशम् । 'वहाभ्रेलिहः' इत्यनेन खशि 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इत्यनेन पूर्वपदस्य मुमागमः । अकल्याणस्याशुभस्याख्याने कथने विचक्षणं प्रवीणमदक्षिणं वामम् । अक्षुद्रस्य महतः क्षितिपस्य राज्ञः क्षयं नाशमाचक्षाणाः कथयन्तः । अविकलोऽन्यूनः पूर्ण इत्यर्थः कायबन्धो देहबन्धो यस्य सः । ब्रध्नबिम्बे रविबिम्बे । तपःकरणकाले तपश्चर्यावेलायां कवलितान् भक्षितानिव । धूसरिता मलिनिताः समग्राः सकला ग्रहा यैस्तान् । तारापातशुचा तारकापतनशोकेन तारा शशिनो भार्येति तस्य शोकः । विलोलतारकाः तारकारूपनेत्रयुक्ता युद्धदर्शनवेलायां चंचलदृष्टय इत्यर्थः । वहन् वेगेन गच्छन् बहलेन प्रभूतेन रजःपटलेन धूलिसमूहेन कलिलैर्व्याप्तैः शर्कराशकलैर्वालुकाशकलैः सूत्कारी सूदितिशब्दं कुर्वाणश्च । वंशोऽन्वये वेणौ च । करीरं वंशांकुरं कलयतो भंजतः । परिपन्थी रोधकः । तत्ताभावादिति भावः । परि दोषाख्यानं पन्थयति करोति सः परिपन्थी परिशब्दस्य दोषाख्यानवाचित्वं 'दोषाख्याने

न्तर्भिन्नभातृस्नेहकातरं द्रवदिव हृदयं कथं कथमपि संस्तभ्योत्थाय यथाक्रियमाणं क्रियाकलापमकरोत् ।

13 आस्थानगतश्च सहसैव प्रविशन्तम्, अनुप्रविशता विषण्णवदनेन लोकेनानुगम्यमानम्, असह्यदुःखोष्णनिश्वासधूमरक्ततन्तुनेव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषम्, जीवितधारणलज्जयेवावनतमुखम्, 5 नासावंशस्याग्रे ग्रथितदृष्टिम्, दुःखदूरप्ररूढरोम्णा मूकेनापि मुखेन स्वामिव्यसनमविच्छिन्नैरश्रुबिन्दुभिर्विज्ञापयन्तं कुन्तलं नाम बृहदश्ववारम्, राज्यवर्धनस्य प्रसादभूमिमभिजाततमं ददर्श दृष्ट्वा च जाताशङ्कश्चक्षुषि सलिलेन, मुखशशिनि श्वसितेन, हृदये हुताशेन, उत्सङ्गे भुवा, दारुणाप्रियश्रवणसमये सममिव सर्वेष्वङ्गेष्वगृह्यत लोकपालैः । 10 तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रमेकाकिनं विश्रब्धं स्वभवन एव भ्रातरं व्यापादितमश्रौषीत् ।

14 श्रुत्वा च महातेजस्वी प्रचण्डकोपपावकप्रसरपरिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रजज्वाल । ततश्चामर्षविधुतशिरःशीर्यमाण- 15

निरसने पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे ' इति मेदिनीकोषात् । ' सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ' इत्यनेन णिनिः । एतेन ' परिपूर्वपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापितम् ' इति परास्तम् ।

आस्थानगत इति। असह्येन दुःखेन उष्णा निश्वासा एव धूमस्तेन रक्तास्तन्तवो यस्य तेनेव । दूरागमनान्मलिनं वस्त्रं श्वासधूमेन मलिनीकृतमितिकल्पना । दुःखेनानतमुखत्वे जीवितधारणलज्जा कारणं प्रदर्शिता। लोकपालैः । भुवो लोकपालत्वाभावाल्लोकान् पालयतीति व्युत्पत्त्या लोकपालशब्दं निष्पाद्य संज्ञावाचकलोकपालशब्देनैकशेषः । हेलया लीलया निर्जितं मालवानीकं मालवसैन्यं येन तं मिथ्योपचारेणासत्योपचारेणोपचितो वर्धितो विश्वासो यस्य तम् । गौडाधिपेन शशांकेनेत्यर्थः । अतएव पूर्वं चन्द्रोदयवर्णने प्रकटकलंकमुदयानं शशांकमण्डलमितिश्लेषेण वर्णनं युज्यते ।

श्रुत्वेति । प्रचण्डेन विशालेन शोकपावकस्य शोकाग्नेः प्रसरेण विस्तारेण परिचीयमानो नश्यमानः शोकावेगो यस्य सः। अमर्षेण क्रोधेन विधूतात्कंपितात् शिरसो मस्तकात् शीर्यमाणैर्गलद्भिः शिखामणिशकलैः शिखारत्नखण्डैः

शिखामणिशकलाङ्गारकितमिव रोषाग्निमुद्वमन्, अनवरतस्फुरितेन पिबन्निव सर्वतेजस्विनामायूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन, लोहिताय-मानलोचनालोककिक्षेपैर्दिग्दाहानिव दर्शयन्, रोषानलेनान्यसह्यसह-जशौर्योष्मदहनदह्यमानेनेव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः, स्वावयवैरप्यदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैरिव कम्पमानैरुपेतः, हर इव कृतभै-रवाकारः हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः, सूर्यकान्तशैल इवापरतेजःप्रस-रदर्शनप्रज्वलितः, क्षयदिवस इवोदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी, विन्ध्य इव विवर्धमान-विग्रहोत्सेधः, महाशीविष इव दुर्नरेन्द्राभिभवरोषितः, पारीक्षित इव सर्वभोगिदहनोद्यतः, वृकोदर इव रिपुरुधिरतृषितः, सुरगज इव

अंगारकितमिव संजातागारमिव रोषाग्निं क्रोधाग्निमुद्वमन् । अनवरतं सततं यत् स्फुरितं स्फुरणं तेन रोषेण क्रोधेन निर्भुग्नेन खण्डितेन दश-नच्छदेनौष्ठेन युक्त उपलक्षणे तृतीया । 'ओष्ठाधरौ रदनच्छदौ' इत्यमरः । लोहितायमानानां ताम्राणां लोचनानामालोकविक्षेपैर्दर्शनप्रक्षेपैः । लोहिताव-लोकनैर्दिशोऽपि लोहितास्तेन तासां दाहो जातो नु । असह्येन सोढुमशक्येन सह-जेन शौर्योष्मणैव दहनेनाग्निना दह्यमानेनेव ज्वल्यमानेनेव । इदं रोषानलविशे-षणम् । अग्निदाहभीतेन च सलिलं दह्यमानोपरि क्षिप्यते । वितन्यमानेन विस्ता-र्यमाणेन स्वेदसलिलस्य घर्मोदकस्य शीकराणां कणानामासारेण समूहेन दुर्दि-नो व्याम: । **स्वावयवैरिति।** कोपेनावयवानां कम्पनं क्रोधस्य तादृशस्यादृष्टपूर्वत्व-कारणात्कल्पितम् । कृतो भैरवो भयंकरस्तत्संज्ञकश्चाकारो येन । नरसिंहो नरश्रेष्ठः पक्षे चतुर्थावतारः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः । सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । अपरस्य शत्रोः पक्षे सूर्यस्य तेजःप्रसरस्य तेजः-समूहस्य दर्शनेन प्रज्वलितः । उदिता द्वादशदिनकराः सूर्या इव पक्षे तैश्च दुर्निरीक्ष्या दुर्दर्शनीया मूर्तिः शरीरं यस्य सः । भूभृतो नृपाः पर्वताश्च । वर्धमानो विग्रहस्य शरीरस्य युद्धस्य च उत्सेध औन्नत्यं यस्य सः । यथा विन्ध्यः सूर्यस्य चंद्रमसश्च गतिं रोद्धुं स्वशरीरं वर्धयामास तद्वदयमपि दुष्टारिं रोद्धुमिति भावः । महाशीविष इव महासर्प इव दुर्नरेन्द्राभिभवेन दुष्टेन नृपतिना मंत्र-ज्ञेन च कृतेन पराजयेन रोषितः कोपितः : परीक्षितेरपत्यंपुमान् पारीक्षितो जनमेजय इव । सर्वेषां भोगिनां नृपाणां सर्पाणां च दहनायो-

प्रतिपक्षवारणप्रधावितः, पूर्वागम इव पौरुषस्य, उन्माद इव मदस्य, आवेग इवावलेपस्य, तारुण्यावतार इव तेजसः, सर्वोद्योग इव दर्पस्य, युगागम इव यौवनोष्मणः, राज्याभिषेक इव रणरसस्य, नीराजनदिवस इवासहिष्णुतायाः, परां भीषणतामयासीत् ।

15 अवादीच्च 'गौडाधिपमपहाय कस्तादृशं महापुरुषं तत्क्षण एव निर्व्याजभुजवीर्यनिर्जितसमस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलशयोनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिरीदृशेन सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेदार्यम् । अनार्यं च तं मुक्त्वा भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमस्मृतिकृतो न कुर्युरार्यशौर्यगुणाः पक्षपातम् । कथमिवात्युग्रस्य स्यायंजीवितहरणे निदाघरवेरिव कमलाकरसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रतियः प्रसृताः कराः । कां नु गतिं गमि- 5 10

द्यत उद्युक्तः । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्यात् ग्रामपात्रे नृपे पुमान्' इति मेदिनी पितृवधामर्षितो जनमेजयो निखिलसर्पोन्मूलनाय सर्पसत्रं चकारेति भारते । वृकोदर इव भीम इव । भीमेन हि दुःशासनस्य रुधिरं पातुं प्रतिज्ञातम् । प्रतिपक्षस्य शत्रोर्वारणे निषेधे पक्षे गजे च प्रधावितः । अवलेपस्य गर्वस्य । नीराजनं नीराजनदिवस इव प्रादुर्भावदिनमिव । यः कोपि मान्यः समायाति तस्य नीराजनं कुर्वन्तीत्याचारः । नीराजनं शान्तिकर्मविशेष इति शंकरः । भीषणतां भयानकत्वम् ।

अवादीदिति । निर्व्याजेनाकृत्रिमेन भुजवीर्येण बाहुबलेन निर्जितं पराजितं समस्तं सकलं राजकं नृपसमूहो येन तं मुक्तं त्यक्तं शस्त्रं येन तम् । भोजनार्थमागतस्य शस्त्राभावाद्युज्यत इदं वर्णनम् । कृष्णवर्त्मप्रसूतिः पापकर्मप्रवर्तकः कृष्णवर्त्मणोऽग्नेः प्रसूतिरपत्यं धृष्टद्युम्नः कलशयोनिमिव द्रोणमिव । सर्वलोकेन सकलेन जनेन विगर्हितेन निंदितेन मृत्युना विषान्नदानरूपेण त्यक्तशस्त्रस्य शिखां धृत्वा शीर्षे प्रहारेण च। धृष्टद्युम्नेन श्रुतपुत्रवधस्त्यक्तशस्त्रो द्रोणो मस्तके शिखां धृत्वा हत इति भारते । भागीरथ्या गंगायाः फेनपटल इव पांडुराः शुभ्राः । गुणानां हंसानां च शुभ्रत्वम् । परशुरामपराक्रमस्य स्मृतिं स्मरणं कुर्वन्ति ते । परशुरामसदृशपराक्रमत्वात्परशुरामस्मरणम् । रामेण च स्वबाणेन कैलासाद्रेर्विवरं कृत्वा हंसा जगत्यानीता अतस्तेषां तत्पराक्रमस्मारकत्वम् । पक्षपातं स्नेहं पक्षैः पातं गमनं च । अत्युग्रस्यातिक्रूरस्यातिचंडस्य च । कमलानामाकरस्य समूहस्य सलिलशोषण उदकनाशने । अनपेक्षिताऽनवलोकिता प्रीतिः प्रेम यैस्ते करा हस्ता

ष्यति, कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति, कस्मिन्वा नरके निपतिष्यति । श्वपाकोऽपि क इदमाचरेत् । नामापि गृह्णतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत इव मे जिह्वा । किं वाङ्गीकृत्य कार्यमार्यस्तेन क्षुद्रेणानुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेनेव सकलभुवनाह्लादनचतुरश्चन्दनस्तम्भः क्षयमुपनीतः । नूनं नानेन मूढेन मधुरसास्वादलुब्धेन मध्विवार्यजीवितमाकर्षता भावी दृष्टः शिलीमुखसंपातोपद्रवः । निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिवातिमलिनं केवलमयशः संचितं गौडाधमेन । नत्वाश्वेवास्तमुपगतवत्यपि त्रिभुवनचूडामणौ सवितरि वेधसादिष्टः सत्पथशत्रोरन्धकारस्य निग्रहाय ग्रहषण्डविहारैकहरिणाधिपः शशी । विनयविधायिनि भग्नेऽपि चाङ्कुशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकलमत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः के-

---

रश्मयश्च । आर्यस्य कमलाकरसाम्यम् । गौडस्य निदाघरविसाम्यं च । **नामापीति** । पाप्मनो नाम्नोऽग्रहणेन कविनापि किंनामधेयः स गौड इति न कथितम् । केवलं गौडाधिप इत्येवोल्लेखितं परमस्योच्छ्वासस्य प्रारंभे ' प्रकटकलंकं शशांकमंडलमाकाशेकाशत ' इत्यत्र श्लेषेण गौडाधिपनाम शंशाकेतिसूचितमित्यवभाति । **किमिति** । किंवा कार्यं कृत्यमंगीकृत्य तेन नीचेन अल्पेन च विगतघृणेन निर्दयेन क्षुद्रेन परिचितपणेन चानुप्रविश्य विश्वासं समुत्पाद्यान्तःप्रविश्य च सकलभुवनस्याल्हादन आनंदने चतुरः क्षुद्रेण घुणेन चंदनस्तंभ इवार्थः क्षयं नाशमुपनीतः । ' घुणः स्यात्काष्ठवेधक ' इति रत्नकोषः । शिलीमुखानां शराणां भ्रमराणां च संतापस्य पतनस्योपद्रवः पीडा । जालस्य दंभस्य मार्गस्य कपटमार्गस्य प्रदीपक उज्वलकस्तेन । पक्षे जालमार्गस्य गवाक्षमार्गस्य प्रदीपकेन दीपेन । वातायने स्थापितो दीपो वातवशाद्यथाऽधिकं कज्जलं गृहदूषकं वमति तद्वदनेन कपटमार्गगामिना केवलं स्वकुलनाशकमयशः संचितमित्यर्थः । **न त्विति** । त्रिभुवनस्य चूडामणावलंकारे सवितरि सूर्येऽस्तमुपगतवत्यपि आशु एव शीघ्रमेव सत्पथशत्रोः सन्मार्गस्यारेः सतां नक्षत्राणां पथः आकाशस्य निग्रहाय निग्रहं विधातुं तुमर्थादिति चतुर्थी । वेधसा ब्रह्मणाऽऽदिष्ट आज्ञापितो ग्रहषंडस्य ग्रहसमूहस्य विहारो विशेषेण हरणं विच्छायीकरणं तत्र एकः प्रधानो हरिणाधिपः सिंह एव शशी चन्द्रः नतु नास्ति किमित्यर्थः । सिंहोपि समूहे विहारं गमनं क्रीडां वा करोति । व्यालवारणस्य दुष्टगजस्य । सकलानां मत्तमातंगजानामुन्मत्तहस्तिनां कुंभस्थलानां गंडस्थलानां स्थिरस्य दृढस्य शिरोभागस्य प्रधान-

सरिनखरः । तादृशाः कुवैकटिका इव तेजस्विरत्नविनाशकाः कस्य न वध्याः । क्वेदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः ।'

16 इत्येतदभिदधत एवास्य पितुरपि मित्रं सेनापतिः समग्रविग्रहप्राग्रहरो, हरितालशैलावदातदेहः, परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः, प्रांशुः, अीतशौर्योष्मणेव परिपाकमागतो, गतभूयिष्ठे वयसि वर्तमानः, बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवमतिदीर्घेणायुषा, दुरभिभवशरीरतया जरयापि भीतभीतयेव प्रकटितप्रकम्पया परामृष्टः कथमपि सारमयेषु शिरोरुहेषु, शशिकरनिकरसितसरलशिरोरुहसटालां सैंहीमिव निष्कपटपराक्रमरसरचितां संक्रान्तो जीवन्नेव जा- 5

भागस्य भिदुरः छेदकः । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' इत्यनेन भिनत्तेः कुरच् । नृपपक्षेपि मृगयासु मत्तमातंगजानां गंडस्थलभेदनस्य संभवाद्युज्यते विशेषणम् । केसरिणः सिंहस्य नखरः । हर्षे च हरिनखस्यारोपः । तेन राज्यवर्धने मृतेपि हर्षो वियत एवेत्यर्थाभिव्यक्तिः । कुवैकटिका कुत्सिता रत्नवन्धका इव । तेजस्विनो रत्नस्य नरश्रेष्ठस्य हीरकादेश्च विनाशकाः ।

इत्येवमिति । इत्येवमित्यादौ सेनापतिः सिंहनादनामा संनिधावेव समुपविष्टो विज्ञापितवानिति संबंधः । पितुरपि मित्रमित्यनेन तस्यानतिक्रमणीयवचनत्वं व्यज्यते । समग्रेषु विग्रहेषु समरेषु प्राग्रहरोऽग्रयायी । हरितालशैल इव धातुविशेषपर्वत इवावदात उज्वलो देहो यस्य सः । 'हरितालं धातुभेदे' इति मेदिनी । परिणतः परिपाकमागतः पूर्णतामापन्नः प्रगुण ऋजुः सालप्रकाण्ड इव सालस्कन्ध इव प्रकाशः प्रसिद्धः । प्रांशुरुन्नतः । 'सालप्रकाण्डप्रांशुः' इति पाठे तु सालप्रकाण्ड इव प्रांशुरुन्नत इत्यर्थोग्राह्यः । सालसाधर्म्यं च शौर्योष्मणा परिपाकत्वं प्रांशुत्वं चेति दिक् । गतं भूयिष्ठं बहुतमं यस्य तादृशि वयसि वर्तमानः स्थविर इत्यर्थः । बहुषु शरशयनेषु सुप्तः पश्चादुत्थितोपि शान्तनवं भीष्मं । स तु शरासने स्वासुत्यागमकरोत् अयं तु शरशयनशयितोपि पुनर्दीर्घायुरतो भीष्माधिकः । प्रकटितः प्रकंपो यया तया । वार्धक्यारंभे कंपोत्पत्तिवर्णनं योग्यमेव । सारमयेषु उर्वरितेषु । शशिकराणां चंद्रकिरणानां विकर इव समूह इव सिताः शुभ्राः सरलाः शिरोरुहाः केशा एव सटाः केसराणि ता विद्यन्ते यस्यास्ताम् । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इत्यनेन लच् । निष्कपटेन कपटरहितेन पराक्रमरसेन रचितां सैंहीं सिंहसंबंधिनीं जातिं

---

१ 'प्राकाण्डप्रांशुः'

तिम्, अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरिजिहीर्षयेव भ्रूयुगलेन वलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा स्थगितदृष्टिः, धवलस्थूलगुञ्जापिच्छप्रच्छादितकपोलभागभास्वरेण वमन्निव विक्रमकालमकालेऽपि विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन, मृतमपि हृदयास्थितं स्वामिनमिव सितचामरेण वीजयन्नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन, परिणामेऽपि धौतासिधाराजलपानतृषितैरिव विवृतवदनैर्बृहद्भिर्व्रणविदरैर्वैषमितविशालवक्षाः, निशितशस्त्रटङ्ककोटिकुट्टितबहुबृहद्व्रणाक्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया च सकलसमरविजयपर्वगणनामिव कुर्वन्पूर्ववृत्तान्त इव पादचारी, विविधवीररसवृत्तान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लघयन्निव, 5

जीवन्नेव देहपातमकृत्वैवेत्यर्थः संक्रांतः। सैंहीसाधर्म्यं पराक्रमवत्त्वं सटावत्त्वं चेति बोध्यम्। धवलेन शुभ्रेण स्थूलेन बृहता गुंजापिच्छेन श्मश्रुराज्या प्रच्छादित आच्छादितः कपोलभागस्तेन भास्वरेण दीप्तिमता। गुंजाशब्दस्य श्मश्रुरूपार्थोऽप्रसिद्धः। अतएव जीवानन्दस्य धवलस्थूलश्मश्रुपिच्छेति पाठः साधीयान्। भीमेन भयंकरेण मुखेन अकालेपि अयोग्यवेलायामपि। विकाशिभिः प्रफुल्लैः काशकाननैस्तृणविशेषवनैर्विशदं स्वच्छं विक्रमस्य पराक्रमस्य कालम् अथवा विक्रमस्य तन्नाम्नो नृपस्य कालं संवत्सरारंभकालं वमन्निव। शरदारंभे युद्धव्यापाराय वीरा निर्गच्छन्त्यतो विक्रमकालत्वं तस्य। अथवा विक्रमनृपतेः संवत्सरारंभः शरद्यतो विक्रमकालत्वमिति ज्ञेयम्। कूर्चकलापेन श्मश्रुसमूहेन। परिणामेपि वार्द्धक्येपि। धौतायाः शुभ्राया असिधारायाः खड्गाग्रस्य जलपाने तृषितैरिवातएव विवृतवदनैर्विकसितमुखैर्बृहद्भिर्महद्भिर्व्रणविदरैः क्षतस्फुटनैः। 'विदरः स्फुटनं भिदा' इत्यमरः। जलपाने च विवृतवदनत्वमपेक्षितम्। निशितानि तीक्ष्णानि शस्त्राण्येव टंकाः पाषाणभेदनास्तेषां कोटिभिरग्रैः कुट्टिता उत्खाता बहवो बृहन्त्यो व्रणरूपाक्षराणां पंक्तयो राजयस्ताभिर्निरन्तरतया व्याप्ततया सकलानां समरविजयानां पर्वगणनां भागगणनामिव कुर्वन्। पादचारी पादाभ्यां चरति सः। पूर्ववृत्तान्त इव। भृतदेहः प्राचीनेतिहास इव। पूर्वपर्वत इव पादचारीति पाठः पूर्वाद्रेः कालगणनोपयोगितया युज्यत इति दिक्। विविधानामनेकेषां वीररसवृत्तान्तानां रामणीयकेन रमणीयतया। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। लंघयन्नतिक्राम्यन्निव। प्रतिपक्षाणां शत्रूणां क्षपणे नाशनेऽतिनिर्बन्धेनात्यताम्र-

---

१ 'श्मश्रुपिच्छ'. २ 'कुर्वन्पूर्वपर्वत'.

प्रतिपक्षक्षपणातिनिर्बन्धेन परशुराममपि शिक्षयन्निव, अभ्रमणेनाना-
दरश्रीसमाकर्षणविभ्रमेण मन्दरमपि मन्दयन्निव, वाहिनीनायकमर्या-
दानुवर्तनेनाम्भोधिमप्यभिभवन्निव, स्थैर्यकार्कश्योन्नतिभिरचलानपि ह्रे-
पयन्निव, सहजप्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन सवितारमपि तृणीकुर्व-
न्निव, ईश्वरभारोद्वहनघृष्टपृष्ठतया हरवृषभमपि हसन्निव, अरणिरम- 5
र्षाग्नेः, ऐश्वर्यं शौर्यस्य, मदो मदस्य, विसर्पो दर्पस्य, हृदयं हठस्य,
जीवितं जिगीषुतायाः, उच्छ्वसितमुत्साहस्य, अङ्कुशो दुर्मदानाम्,
नागदमनो दुष्टभोगिनाम्, विरामो वरमनुष्यतायाः, कुलगुरुर्वीरगो-
ष्ठीनाम्, तुला शौर्यशालिनाम्, सीमान्तदृश्वा शस्त्रग्रामस्य, निर्वोढा
प्रौढवादानाम्, संस्तम्भयिता भग्नानाम्, पारगः प्रतिज्ञायाः, मर्मज्ञो 10
महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटहः समरार्थिनाम्, संनिधावेव समुप-
विष्टः सिंहनादनामा स्वरेणैव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण सुभटानां समर-
समानयन्विज्ञापितवान्—

17 'देव, न क्वचित्कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकि-
लया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानमात्मानं न चेत- 15

ह्रेण । परशुरामेण शत्रवो मुक्ता अतः पुनः क्षत्रियनिर्मूलनत्रासः संजातः अयं तु
जीवतः शत्रून्कदापि न मुंचतीति परशुरामगुरुरित्यर्थः । अभ्रमणेन समुद्रया-
त्रया जलपरिवर्तनेन च । अनादरेण श्रियो लक्ष्म्याः समाकर्षणेन विविधेन
भ्रमेण । एतेन समुद्रयात्रयाऽन्यदेशान्विजित्य धनमानीतमिति व्यज्यते ।
मंदरापेक्षयास्य श्रेष्ठत्वं त्वनादरवत्वात् । वाहिनीनायकस्य सेनापतेः समुद्र-
स्य च मर्यादाया अनुवर्तनेन परिपालनेन । स्थैर्यमुद्यमादचलनं दृढता च कार्क-
श्यं शत्रुषु निर्दयत्वं काठिन्यं च उन्नतिरभिमानं उच्चैस्त्वं ताभिः अचलान् पर्वतान्
ह्रेपयन् लज्जयन्निव। ईश्वरस्य नृपस्य हरस्य च भारस्तदर्पितं कार्यं भरः न तेन घृष्टं
क्षुण्णं पृष्ठं तस्य भावस्तया । महाभारदम्यत्वेनेत्यर्थः । अरणिर्वन्हिमंथनपात्रम् ।
अमर्षाग्नेः क्रोधवन्हेः । विसर्पः प्रसरः । नागदमनो गजमर्दनो गरुडश्च । दुष्टभो-
गिनां दुष्टनृपाणां दुष्टसर्पाणां च । 'भोगी भुजंगमेऽपिस्याद् ग्रामपात्रे नृपे पुमान् '
इति मेदिनी । विरामोऽवसानभूमिः । महाविग्रहाणां महाहवानाम् । आघो-
षणापटह उत्तेजकः । यथा पटहनिनादेन वीरा उत्साहवन्तो भवन्ति तद्वदनेना-
पीति भावः । सुभटानां सुवीराणाम् ।

देवेति । क्वचित्कुत्रचिन्न कृत आश्रयो यया तया अनिर्न्चलयेत्यर्थः

यन्ते। श्रियो हि दोषान्धतादयः कामला विकाराः। छत्रच्छायान्तरितरवयो विस्मरन्त्यन्यं तेजस्विनं जडधियः। किं वा करोतु वराकः येनातिभीरुतया नित्यपराङ्मुखेन न तु दृष्टान्येव सर्वातिशायिशौर्यातिशयश्वयथुकपिलकपोलपुलकपल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि। नासौ तपस्वी जानात्येवं यथाभिचारा इव विप्रकृताः सद्यः सकलकुलप्रलयमुपहरन्ति मनस्विनः। जलेऽपि ज्वलन्ति ताडितास्तेजस्विनः। सकलवीरगोष्ठीबाह्यस्य तस्यैवेदमुचितमनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं कर्म। मनस्विनां हि प्रधनप्रधानधने धनुषि ध्रियमाणे, सति च कमलाकलहंसीकेलिकुवलयकानने कृपाणे कृपणो-

5

हृतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानं वंच्यमानमात्मानं मलिनतराः पापाः कापुरुषाः कुत्सिता जना न चेतयन्ते न जानन्ति। कथमिव कोकिलया विप्रलभ्यमाना मलिनतराः कृष्णवर्णाः काका इव। कोकिला हि स्वापत्यानि काकैः पोषयन्ति। तथाच कालिदासः 'प्रागंतरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृतः खलु पोषयन्ति'। दोषेष्वन्धता दोषापरिज्ञानमादिर्येषां ते विकाराः श्रियः कामलाः कमलेभ्य आगताः। तानि दोषायां रात्रावंधानि संकुचितानि भवन्ति। लक्ष्म्या अपि तत्र निवासात्ते दोषा समागता इत्यर्थः। कामला नाम 'कामीण' इति भाषायां प्रसिद्धो विकारस्तेन च सर्वे शंखादयोपि शुभ्राः पदार्थाः पीता दृश्यन्ते। तेनच रात्रावन्धताऽऽगच्छति। छत्राणां छाया छत्रछायम्। 'छाया बाहुल्ये' इत्यनेन क्लीबत्वं तेनान्तरितः पिहितः रविः यैस्ते जडधियो मूढाः। अदर्शनेनैव तेजस्व्यन्तराणामभावं मन्यन्त इत्यर्थः। सर्वातिशायिना सर्वेभ्योऽधिकेन शौर्यातिशयेन शौर्याधिक्येन श्वयथुः शोफः 'सूज' इति भाषायां प्रसिद्धो येषां तानि तानि च कपिलैस्ताम्रैः कपोलपुलकैर्गल्लरोमांचैः पल्लवितः कोपानलो येषां तानि। इत्युभयोर्बहुव्रीह्योः कर्मधारयः। तपस्वी वराकः। विप्रकृताः पीडिता मनस्विनस्तेजस्विनः सद्यस्तत्काल एव सकलकुलस्य प्रलयं नाशमर्थाद्विप्रकर्तुः। कथमिव यथा विप्रैर्ब्राम्हणैः कृता अभिचारा हिंसाकर्माणि। 'हिंसाकर्माभिचारः स्यात्' इत्यमरः। ताडिता अभिहता विद्युत्संबंधिनश्च। जलेपि डलयोरभेदान्मूढेपि। मूढकृतमप्यपकारं न सहन्ते। वीरगोष्ठीषु वीरसमाजेषु बाह्यस्य बहिष्कृतस्य। बहिष्कृतो गुर्वादीनामसेवनाद्धर्मादि न जानात्यतः सुदुस्तरनरकपातयोग्यं कर्माचरतीत्यर्थः। प्रधनस्य युद्धस्य प्रधानं प्रमुखं धनं द्रव्यं तस्मिन्धनुषि ध्रियमाणे स्वीकृते सति। कमला श्रीरेव कलहंसी तस्याः केल्याः क्रीडायाः कुवलयकानन उत्पलवने

पायाः पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य किं पुनरीदृशाः। येषां च धात्रा धरित्रीं त्रातुं नियुक्ताः स्वयमसमर्था इव कुलिशकर्कशभुजपरिघप्रहरणहेतोरुद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि ते कथमिव बाहुशालिनो मनसापि विमलयशोबान्धवा ध्यायेयुरकार्यम्। सर्वग्रहाभिभवभास्वराणां हि सुभटकराणामग्रतो दिग्ग्रहणे पङ्गवः पतङ्गकराः। महामहिषशृङ्गतरङ्गभङ्गुरभङ्गभीषणान्तराला लोकप्रवादमात्रेण दक्षिणाशा परमार्थतो भटभ्रुकुटिरधिवासो यमस्य। चित्रं च यदुन्मुक्तसिंहनादानां सहसा साहसरसरोमाञ्चकण्टकनिकरेण सह न निर्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु। द्वयमेव च चतुःसागरसंभूतस्य भूतिसंभारस्य भाजनं प्रतिपक्षदाहि दारुणं वडवामुखं वा महापुरुषहृदयं वा। तेजस्विनः सकलाननवाप्य पयोराशीन् सहजस्य कुतो निवृत्तिरूष्मणः। वृथाविततविपुलफणाभारो भुजङ्गानां भर्ता बिभर्ति यो भोगेन मृत्पिण्डमेव केवलम्। अप्रतिहतशासनाक्रान्त्युपभोगसुखरसं तु रसाया दिक्कुञ्ज-

---

कृपाणेऽसौ ध्रियमाणेसति। पयोधिमथनं समुद्रमथनं प्रभृति येषां ते। कृपणोपाया दीना उपायाः। किंपुनरीदृशा विषान्नदानादय इत्यर्थः। कुलिशमिव वज्रमिव कर्कशः कठोरो भुज एव परिघोऽर्गलस्तस्य प्रहरणहेतोः शस्त्रार्थम्। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इत्यनेन षष्ठी। गिरिभ्यो जायमाना लोहोत्पत्तिः तैः स्वासामर्थ्यं मन्वानैः स्वकार्यसंपादकानां वीराणां शस्त्रार्थं कृतेत्युत्प्रेक्षा। विमलं निर्मलं यश एव बान्धवो येषां ते। अत एव कार्यध्यानाभावः। सर्वेषां ग्रहाणां रणोद्यमानामभिभवेन पराभवेन भास्वरा दीप्तिमन्तस्तेषां पक्षे ग्रहाश्चन्द्राद्याः। दिग्ग्रहणे दिशामात्मसात्करणे स्पर्शने च। पतंगकराः सूर्यकिरणानि। महामहिषस्य यमवाहनस्य शृंगयोस्तरंग इव भंगुरो वक्रो भंगो रचना यस्य तथाभूतं भीषणमन्तरालं मध्यो यस्याः सा भटभ्रुकुटिः। दिक्पक्षे महामहिषशृंगतरंगभंगेन भीषणमन्तरालं यस्याः सा। उन्मुक्तसिंहनादानां कृतगर्जनानां साहसरसस्य वीररसस्य रोमाञ्चनिकरेण पुलकसमूहेन सह सटाः शिखाः। भूतिसंभारस्य संपत्समूहस्य भस्मचयस्य वा। तेजस्विनो वीरस्य वडवाग्नेश्च। सकालन् पयोराशीननवाप्य सकालान् समुद्रानाजित्वा समुद्रानलब्ध्वा च। पयोराशिसहजस्येत्यपपाठः। यो भोगेन फणया केवलं मृत्पिंडं भूवलयरूपं बिभर्ति स भुजंगानां भर्ता वृथा विततो विस्तृतो विपुलो महान् फणाभारो यस्य तथाभूतोऽस्ति। रसायाः पृथ्व्या अप्रतिहतस्यानिरुद्धस्य शासनस्य आज्ञाया आक्रान्त्या आक्रमणस्योपभोगसुखस्य

रकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरबाहव एव जानन्ति । रविरिवोन्मुखपद्मा-
करगृहीतपादपल्लवः सुखेनाखण्डिततेजा दिवसान्नयति शूरः । कात-
रस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरप्रभस्य कुतो द्विरात्रमपि
निश्चला लक्ष्मीः । अपरिमितयशःप्रकरवर्षी - विकासी वीररसः ।
पुरःप्रवृत्तप्रतापप्रहताः पन्थानः पौरुषस्य । शब्दविद्रुतद्विषन्ति भवन्ति- 5
द्वाराणि दर्पस्य । शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शौर्यस्य ।
रिपुरुधिरशीकरासारेण भूरिव श्रीरप्यनुरज्यते । बहुनरपतिमुकुटमणि-
शिलाशाणकोणकषणेन चरणनखराजिरिव राजताप्युज्ज्वलीभवति ।
अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानीव रिपुमुखानि श्यामीभवन्ति । वि-
विधव्रणबद्धपट्टकशतैः शरीरमिव यशोऽपि धवलीभवति । कवचिषु 10

य उपभोगः अनुभवः तेन यत् सुखं तस्य दिक्कुंजराणां करभार इव शुण्डासमूह इव-भास्वराणि प्रकोष्ठानि येषां ते वीरबाहव एव जानन्ति।उन्मुखाया उर्ध्वविलोकिन्याः पद्मायाः लक्ष्म्याः करेण गृहीतः पादपल्लवो यस्य पक्षे उन्मुखानां विकसितनां पद्मानां कमलानामाकरेण समूहेन गृहीतः पादपल्लवो यस्य सः । सुखेन दिवसान् नयति इति संबंधः। अखंडितं तेजो यस्य सः। संकेतस्तु सुखेनेति पाठं गृहीत्वा रविपक्षे सुखे-न शोभनाकाशेनेति व्याख्यातवान् । हरिणस्येव हृदयं यस्य तस्याल्पसत्वस्य पक्षे-हरिणो हृदये वक्षसि यस्य । पाण्डुरहृदयस्य देशभाषया निर्लज्जस्यापीति संकेतः परं सोऽर्थो न शोभनोऽवभाति । तद्भाषाज्ञत्वादितिदिक् । द्विरात्रमपि ' संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ' इत्यनेन क्लीबता। चंद्रमसः सकलायाः शोभायाः पौर्णमास्यामेक-स्मिन्नेव दिने विद्यमानत्वात् । निश्चला अचंचला लक्ष्मीः संपच्छोभा च । अप-रिमितस्यासंख्येयस्य यशसः कीर्तेः प्रकरं समुदायं वर्षति स विकासी विकसनशी-लो वर्धमान इत्यर्थः । शब्देन विद्रुताः पलायिता द्विषन्तः शत्रवो येभ्यस्तानि । शस्त्रालोकेन शस्त्रकान्त्या प्रकाशिताः शून्या अनावृताः । रिपूणां रुधिरस्य रक्तस्य शीकराणां बिन्दूनामासारेण समूहेन । अनुरज्यते अनुरक्ता भवति भूपक्षे रक्त-वर्णा भवति । बहूनां नरपतीनां मुकुटमणिशिला मुकुटरत्नान्येव शाणो निकष-स्तस्य कोणः कोटिस्तस्मिन् कषणेन घर्षणेन । राजता नृपत्वम् । उज्ज्वलीभवति कान्तित्वमापद्यते । पक्षे स्वच्छीभवति । श्यामीभवन्ति विच्छायानि मलिनानि च भवन्ति । पावकशिखामिव लोहेषु पतिताच्छस्त्रादग्न्युत्पत्तेर्जायमानत्वाद्युज्यत इदं वर्णनम् । यश्चेति । यश्चेत्यस्य स श्रेयान् इत्यनेन संबंधः । अहितैः शत्रुभिर्हतः स्वजन आप्तो यस्य स मनस्विजनो मानिलोको द्विषतां शत्रूणां योषितां प्रमदाना-

रिपूरःकवाटेपु पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति नि-
ष्ठुरा निस्त्रिंशप्रहाराः। यश्चाहितहतस्वजनो मनस्विजनो द्विषद्योषिदु-
रस्ताडनेन कथयति हृदयदुःखम्, परुषासिलतानिपातपवनेनोच्छ्व-
सिति, निरुच्छ्वसितशत्रुशरीराश्रुधारापातेन रोदिति, विपक्षवनिताच-
क्षुषा ददाति जलं स श्रेयान्नेतरः। न च स्वप्नदृष्टनष्टेष्विव क्षणिकेषु 5
शरीरेषु निबध्नन्ति बन्धुबुद्धिं प्रबुद्धाः। स्थायिनि यशसि शरीरधीर्वी-
राणाम्। अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसरभास्वरस्वभावं च मणिप्रदीप-
मिव कलुषः कज्जलमलो न स्पृशत्येव तेजस्विनं शोकः। स त्वं
सत्त्ववतामग्रणीः प्राग्रहरः प्राज्ञानां प्रथमः समर्थानां प्रष्ठोऽभिजाता-
नामग्रेसरस्तेजस्विनामादिरसहिष्णूनाम्। एताश्च सततसंनिहितधू- 10
मायमानकोपाग्नयः सुलभासिधारातोयतृप्तयो विकटबाहुवनच्छायोप-
गूढा धीरताया निवासशिशिरभूमयः स्वायत्ताः सुभटानामुरःकवाट-

मुरस्ताडनेन। परुषाणां कठोराणामसिलतानां निपातस्य पतनस्य पवनेन वायुना।
निरुच्छ्वसिते गतजीविते शत्रोः शरीरेऽश्रुधाराणां पातेन। मृते वैराभावात्तन्मर-
णजः दुःखेनाश्रुपातः। विपक्षवनितानां शत्रुस्त्रीणां चक्षुषा जात्यैकवचनं नयने-
जलं ददाति तर्पणं करोति स श्रेयान् प्रशस्यः। **न चेति**। स्वप्ने दृष्टेषु पश्चान्नष्टेषु
अत्यंतास्थिरेषु क्षणिकेषु शरीरेषु बन्धुबुद्धिमाप्तधियम्। अतएव कालिदासः
'किमप्यहिंस्यस्तवचेन्मतोहं यशःशरीरे भव मे दयालुः। एकान्त-
विध्वंसिषु मद्विधानां पिंडेष्वनास्था खलु भौतिकेषु' इति। **अनवरतेति**।
अनवरतं सततं प्रज्वलितः प्रकर्षेण दीप्तिमान् यस्तेजःप्रसरः प्रभासमूहः कांति-
समूहश्च तेन भास्वरः स्वभावः स्वरूपं यस्य तम्। सततं प्रज्वलिततेजसः प्रक-
टनात्स्वभावोपि तथा जात इत्यर्थः। अतएव दीप्तिमन्तं मणिदीपं कज्जलमिव
शोकस्तं न स्पृशति। रत्नदीपा रत्नानां कान्तिभिरेव प्रज्वलन्ति न तैलापेक्षयातस्तेषां
कज्जलाभावः। प्रष्ठोऽग्रगामी 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इत्यनेन निपात्यत इदम्। अभिजातानां
कुलीनानाम्। **एता इति**। सततं सन्निहिता धूमायमानाः कोपाग्नयो यासां ताः
धूमायमानेति विशेषणेन कोपाग्नीनामस्तित्वं व्यज्यते। सुलभा असिधारा खड्ग-
धारैव तोयं तेन तृप्तयो यासां ताः। विकटं विशालं बाहुवनं भुजसमूहस्तस्य
छाययोपगूढाः पिहिताः सुभटानां वीराणामेतास्त्वत्सैन्यवर्तिन्य उरःकवाटभि-
त्तयः। सर्वस्या उर्व्याः पृथ्व्याः श्रद्धाया विश्वासस्य कामुका अभिकास्तेषाम्।
रुधिरगंधेनान्धानां गृध्राणां मंडलस्याच्छादनैः। मृतानां तेषामुपरि स्थितया

भित्तयः । यतः किं गौडाधिपेनैकेन । तथा कुरु यथा नान्योऽपि कश्चिदाचरत्येवं भूयः । सर्वोर्वीश्रद्धाकामुकानामलीकविजिगीषूणां संचारय चामराण्यन्तःपुरपुरंध्रिनिश्वसितैः । उच्छिन्धि रुधिरगन्धान्धगृध्रमण्डलच्छादनैश्छत्त्रच्छायाव्यसनानि । अपाकुरु कदुष्णशोणितोदकस्वेदैः कुलक्ष्मीकुलटाकटाक्षचक्षूरागरोगान् । उपशमय निशितशरशिरावेधैरकार्यशौर्यश्वयथून् । उन्मूलय लोहनिगडापीडमालामलमहौषधैः पादपीठदोहददुर्ललितपादपटुमान्द्यानि । क्षपय तीक्ष्णाज्ञाक्षरक्षारपातैर्जयशब्दश्रवणकर्णकण्डूः । अपनय चरणनखमरीचिचन्दनचर्चाललाटलेपैरनमितस्तिमितमस्तकस्तम्भविकारान् । उद्धर करदानसंदेशसंदंशैर्द्रविणदर्पोष्मायमाणदुःशीललीलाशल्यानि । भिन्धि मणिपादपीठदीधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभ्रुकुटिबन्धान्धकारान् । जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवारोग्यैर्मिथ्याभिमानमहासंनिपातान् । म्रदय सततसेवाञ्जलिमुकुलितकरसंपुटोष्मभिरिष्वसनगुणकिणकार्कश्यानि । येनैव ते गतः पिता पितामहः प्रपितामहो वा तमेव मा

गृध्रछायया छत्रेच्छां पूरयेत्यर्थः । कदुष्णस्य कवोष्णस्य शोणीतोदकस्य रक्तजलस्य स्वेदैर्घर्मैः कुलक्ष्मीर्दुष्टा लक्ष्मीरेव कुलटा जारिणी तस्याः कटाक्षाणां चक्षूरागाः प्रेमकटाक्षाः त एव रोगास्तान् । नेत्ररोगश्च घर्मनिष्पत्त्या नश्यति । निशितैःशरैः शिराणां वेधा वेधनानि तैः।अकार्येऽसत्कार्ये शौर्यं तस्य श्वयथून् शोफान् ।शोफनाशश्च शिरावेधनेन । लोहनिगडानां लोहशृंखलानामापीडस्य पीडनस्य मालया परंपरया यो मलः कार्ष्ण्यं स एव महौषधानि तैः। लोहशृंखलाया दृढं निबंधनेनोत्पन्नैर्मलरूपौषधैरित्यर्थः । पादपीठस्य दोहदे अभिलाषे दुर्ललितानामासक्तिमतां पादानां चरणानां पटूनि मांद्यानि जाड्यानि । मांद्यदूरीकरणे लोहभस्मैवोपायः । तीक्ष्णायाः कठोराया आज्ञाया अक्षराण्येव क्षारस्तस्य पाते । कंडूश्च क्षारप्रक्षेपणेन नश्यति । चरणनखानां मरीचयः किरणा एव चंदनं तस्य चर्चा अंगरागस्तस्य ललाटलेपैः । अनमितमनम्रमतएव स्तिमितं स्तब्धं चलनाभावात् स्तिमितत्वम् । मस्तकं तस्य स्तंभविकारा जाड्यानि तान् । मस्तकजाड्यं चंदनलेपनेन तिरोभवति । करं देयो भागस्तस्य दानस्य । संदेशा एव संदंशाः शल्योद्धारकाः शस्त्रविशेषाः ‘ चिमटा ’ इति भाषायां प्रथितास्तैः । द्रविणदर्पस्य धनमदस्य ऊष्माणमुद्वमदूष्मायमाणं दुःशीलं दुःस्वभावस्तस्यलीलैव शल्यानि कंटकास्तानि । ‘ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ’ इत्यनेन क्यङ् । मणिपादपीठं मणिमयं पादपीठं तस्य

हासीस्त्रिभुवनस्पृहणीयं पन्थानम् । अपहाय कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां केसरीव कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम् । देव, देवभूयं गते नरेन्द्रे दुष्टगौडभुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्धने वृत्तेऽस्मिन्महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः । समाश्वासय अशरणाः प्रजाः । क्ष्मापतीनां शिरःसु शरत्सवितेव ललाटंतपान्प्रयच्छ पादन्यासान् । अहितानामभिनवसेवादीक्षादुःखसंतप्तश्वासधूममण्डलैर्नखंपचैः प्रचलितचूडामणिचक्रवालबालातपैश्चायाहि कल्माषपादताम् । अपि च हते पितर्येकाकी तपस्वी मृगैः सह संवर्धितः सहजब्राह्मण्यमार्दवसुकुमारमनाः क्रु- 5

दीधितयः किरणा एव प्रदीपिकास्ताभिः । शुष्को व्यर्थो यः सुभटानां वीराणामाटोपो गर्वस्तेन कृतान् भ्रूकुटिबन्धानां भ्रूरचनानामंधकारान् । **चरणेति** । चरणयोः पादयोर्लंघनेन नमनेन यल्लाघवं लघुत्वं दास्यमिति यावत्तेन गलितं नष्टं यच्छिरोगौरवं शीर्षजाड्यं मंद इति यावत् तदेवारोग्यं नीरोगत्वं तैः । मिथ्या असत्या येऽभिमाना अहंकारा त एव महासंनिपाता रोगविशेषास्तान् जय नाशय । लंघनेनानशनेनापि मस्तकजाड्यं सन्निपातज्वरश्च नश्यत इति ध्वनिः। सततं सेवांजलिषु सेवार्थं क्रियमाणेषु अंजलिषु मुकुलितानां करसंपुटानामूष्मभिः। सततं सेवायां बद्धानां कराणां परस्परस्पर्शज उष्मा स्वाभाविक इति भावः । इष्वसनं धनुस्तस्य गुणो ज्या तस्य किणानां व्रणजचिन्हानां कार्कश्यानि काठिन्यानि । देवभूयं देवत्वम् । 'भुवो भावे' इत्यनेन क्यप् । दुष्टगौड एव भुजंगः सर्पस्तेन जग्धं भक्षितं जीवितं यस्य तस्मिन् । 'अदो जग्धिर्ल्यप् ति किति' इत्यनेन निष्ठायां जग्ध्यादेशः । शेषोऽवशिष्टो नागराजश्च । क्ष्मापतीनां नृपाणां पर्वतानां च । **ललाटंतपानि** । 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इत्यनेन खश् । एतेन तापप्राचण्ड्यं द्योत्यते । पादन्यासान् चरणन्यासान् किरणन्यासांश्च अहितानां शत्रूणामभिनवसेवाया नूतनसेवाया दीक्षाया दुःखेन संतप्तैः श्वासैरेव धूममंडलैः । नखंपचैः । 'मितनखे च' इत्यनेन खच् । नखपाकक्षद्भिरुष्णैः श्वासैरित्यर्थः । प्रचलितानां कम्पितानां चूडामणीनां शिरोभूषणानां चक्रवालस्य समुदायस्य बालातपैः कोमलैः किरणैश्च कल्माषपादतां चित्रचरणत्वम् । सर्वेऽपि शत्रवस्त्वत्पादार्चनपराः स्वचूडामणिमरीचिभिस्ते चरणौ किर्मीरवर्णौ कुर्वन्त्वित्यर्थः । **अपि चेति** । तपस्वी वराकः । चान्द्रायणादिव्रताचरणकर्ता च । सहजेन ब्राह्मण्यस्य मार्दवेन मृदुतया सुकुमारं कोमलं मनो यस्य सः । चंडानां भयं

तनिश्चयश्चण्डचापवनाटनिटांकारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं गुञ्जज्ज्याजा-
लजनितजगज्ज्वरं समग्रमुद्यतमेकविंशतिकृत्वः कृत्तवंशमुत्खातवान्रा-
जन्यकं परशुरामः। किं पुनर्नैसर्गिककायकार्कश्यकुलिशायमानमान-
सो मानिनां मूर्धन्यो देवः। तदद्यैव कृतप्रतिज्ञो गृहाण गौडाधमजी-
वितध्वस्तये जीवितसंकलनाकुलकालाकाण्डदण्डयात्राचिह्नध्वजं धनुः। 5
न ह्ययमरातिरक्तचन्दनचर्चाशिशिरोपचारमंतरेण शाम्यति परिभ-
वानलपच्यमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः। निकारसं-
तापशान्त्युपायपरिक्षये हि हिडिम्बाचुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरामृ-
तममन्दरोपायमपायि पवनात्मजेन। जामदग्न्येन च शाम्यन्मन्युशिखि-
शिखासंज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्रियक्षतजह्रदेष्वस्नायि'। इत्यु- 10
क्त्वा व्यरंसीत्।

कराणां चापानां धनुषां वनस्य समूहस्य अटनीनामग्रभागानां टांकारनादेन टांकार इतिध्वनिना निर्मदीकृता निर्गतो मदो येषां तथाकृता दिग्गजा येन तत्। 'कोटिरस्याटनिः' इत्यमरः। गुञ्जन्तीनां गर्जन्तीनां ज्यानां धनुर्गुणानां जालेन चक्रवालेन जनित उत्पादितो जगतो ज्वरो येन तत्। एकविंशतिकृत्वः एकविंशतिवारम्। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्यनेन कृत्वसुच्। कृत्तः छिन्नो वंशोऽन्वयो ऽस्य तत्। राजन्यकं राज्ञामपत्यानि पुमांसो राजन्याः 'राजश्वशुराद्यत्' तेषां समूहो राजन्यकम्। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजन्ये-त्यादिना वुञ्। नैसर्गिकं सहजं कायकार्श्यं देहदार्ढ्यं तेन कुलिशायमानं वज्रायमाणं मानसं यस्य सः। मानिनामभिमानवतां मूर्धन्यः श्रेष्ठः। 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यनेन मूर्धन्शब्दाद्यत्। गौडस्य जीवितस्य ध्वस्तये नाशाय। जीवितानां संकलने संहरणे आकुलस्य कालस्य यमस्य अकाण्डेऽनवसरे दण्डयात्रा दिग्विजयस्तस्य चिन्हस्य ध्वजं पताका। 'दंडयात्रा दिग्विजये संयानवरयात्रयोः' इति मेदिनी। परिभवानलेन पराभवाग्निना पच्यमानस्योत्क्वथ्यमानस्य देहस्य। निकारसंतापः पराभवपीडा तस्य शान्तेर्नाशस्योपायानां परिक्षये नाशे। हिडिंबायाः स्वपत्न्याश्चुम्बने आस्वादितमिव पूर्वानुभूतमिव। राक्षस्यास्तस्या रुधिरभक्षणेनतदोष्ठे रुधिरस्यास्वादो युक्त एव। अमंदरा महान्त उपाया यस्य तत् अमृतं तु मंदरपर्वतोपायेनेदं तु तद्विरुद्धमित्यर्थः। 'मंदरस्तु पुमान् मंथशैले मंदारपादपे। वाच्यवद्बहले मंदे' इति मेदिनी। **जामदग्न्येनेति**। शाम्यतो नश्यतो मन्युशिखिनः क्रोधवन्हेः शिखानां ज्वालानां संज्वरस्य सुखायमानः स्पर्शो येषां ते च शीतलाश्च तेषु। क्षत्रियाणां क्षतजस्य रुधिरस्य ह्रदेषु संचयेषु।

18 देवस्तु हर्षस्तं प्रत्यवादीत्—'करणीयमेवेदमभिहितं मान्येन । इतरथा हि मे गृहीतभुवि भोगिनाथेऽपि दायादद्दष्टिरीर्ष्यालोभुजस्य । उपरि गच्छतीच्छति निग्रहाय ग्रहगणेऽपि भ्रूलता चलितुम्। अनमत्सु शैलेष्वपि कचग्रहमभिलषति दातुं करः । तेजोदुर्विदग्धानर्ककरानपि चामराणि ग्राहयितुमीहते हृदयम् । राजशब्दरुषा मृगराजानामपि शिरांसि वाञ्छति पादः पादपीठीकर्तुम् । स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानामाक्षेपादेशाय दिशामपि स्फुरत्यधरः किं पुनरीदृशे दुर्जाते जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येवावकाशः शोकक्रियाकरणस्य । अपि च हृदयविषमशल्ये मुसल्ये जीवति जाल्मे जगद्विगर्हिते गौडाधिपाधमचण्डाले जिहेमि शुष्काधरपुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा सूत्कर्तुम् । अकृतरिपुबलाबलाविलोललोचनोदकदुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् । अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमप्यश्रुसलिलम् । श्रूयतां मे प्रतिज्ञा । शपाम्यार्यस्यैव पादपांशुस्पर्शेन यदि परिगणितैरेव वासरैः सकलचापचापलदुर्ललितनरपतिचरणरणरणायमाननिगडां निर्गौडां न करोमि

देव इति । इतरथाहि ईदृशे दुष्कर्मण्यजातेऽपि मे गृहीता शिरसि धृता स्वीकृता च भूर्येन तस्मिन्भोगिनाथेऽपि शेषेपीर्ष्यालोस्तदुत्कर्षमसहमानस्य भुजस्य दायादद्दष्टिर्वैरिदृष्टिः किंपुनरीदृशे दुर्जाते व्यसने इत्यग्रिमेण संबंधः । गच्छतीति सप्तम्यन्तम् । अनमत्सु नमस्कारमकुर्वाणेषु । कचग्रहं केशग्रहणम् । तेजसा दुर्विदग्धान् गर्वयुतान् । राजशब्दस्य मृगराजेतिपदे विद्यमानस्य राजशब्दस्य रुषा कोपेन । स्वच्छन्दैः स्वैरैर्लोकपालैः स्वेच्छया गृहीतानां दिशामप्याक्षेपस्थापहरणस्यादेशायाज्ञादानाय । मुसल्ये मुसलेन वध्ये । 'दण्डादिभ्यो यः' इत्यनेनं यः । पोटेव नपुंसकमिव । शुष्काधरपुटो नपुंसकस्य चुम्बनलाभाभावाच्छुष्काधरत्वम् । शुचा स्वासामर्थ्येन शोकः । अकृतं रिपुबलस्य शत्रुसैन्यस्याबलानां प्रमदानां लोचनोदकैर्वाष्पांबुभिर्दुर्दिनं येन तस्य । **अदृष्टेति** । धूमदर्शनेन नेत्रयोरश्रुपातः । सकलानां चापचालनेन धनुश्चापल्येन दुर्ललितानां नरपतीनां चरणेषु रणरणायमाना दुःखदायका निगडाः शृंखला यस्यां तां मेदिनीं पृथ्वीम् । महत्सु संधिषु विग्रहेषु चाधिकृतं नियुक्तम् । अवन्तिं तन्नामकम् । रविरथस्य सूर्यरथस्य चक्राणां चीत्कारेण ध्वनिना चकितैश्चारणमिथुनैर्देवबन्दिद्वन्द्वैर्मुक्ताः सानवः शिखराणि यस्य तस्मादुदयाचलात्पूर्वपर्वता-

मेदिनीं ततस्तनूनपाति पीतसर्पिषि पतङ्ग इव पातकी पातयाम्यात्मा-
नम्'। इत्युक्त्वा च महासंधिविग्रहाधिकृतमवन्तिमन्तिकस्थमादि-
देश—'लिख्यताम्। आ रविरथचक्रचीत्कारचकितचारणमिथुनमुक्त-
सानोरुदयाचलात्, आ त्रिकूटकटककुट्टाकटङ्कलिखितकाकुत्स्थलङ्का-
लुण्ठनव्यतिकरात्सुवेलात्, आ वारुणीमदस्खलितवरुणवरनारीनूपुररव- 5
मुखरकुहरकुक्षेरस्तगिरेः, आ गुह्यकगेहिनीपरिमलसुगन्धिगन्धपाषाण-
वासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात्, सर्वेषां राज्ञां सज्जीक्रियन्तां कराः
करदानाय शस्त्रग्रहणाय वा, गृह्यन्तां दिशश्चामराणि वा, नमन्तु
शिरांसि धनूंषि वा, कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौर्व्यो वा, शेखरीभवन्तु
पादरजांसि शिरस्त्राणि वा, घटन्तामञ्जलयः करिघटाबन्धा वा, मुच्यन्तां 10
भूमय इषवो वा, समालम्ब्यन्तां वेत्रयष्टयः कुन्तयष्टयो वा, सुदृष्टः

दापर्यन्तम्। त्रयाणां कूटानां शिखराणां कटकेपूर्ध्वभागेषु कुट्टाकैः भेदकैष्टङ्कैर्लि-
खितः काकुत्स्थस्य रामस्य लंकालुंठनव्यतिकरो यस्मिन् तस्मात् सुवेलाल्लंकास्थ-
पर्वतादा पर्यन्तम्। वारुणीमदेन मद्यमदेन स्खलितं स्खलनं यासां ता वरुणस्य
वरनार्यः श्रेष्ठाः प्रमदास्तासां नूपुररवैर्मंजीरध्वनिभिर्मुखराः सशब्दाः कुहराणां
गुहानां कुक्षयोऽन्तर्भागा यस्य तस्मादस्तगिरेरस्ताचलादा पर्यन्तम्। गुह्यकानां
निधिरक्षकयक्षाणां गेहिनीनां गृहिणीनां परिमलैः सुगन्धिभिः गन्धपाषाणैः
शिलाजतुभिर्वासितानि सुवासितानि गुहागृहाणि यस्य तस्माद्गन्धमादनात्तन्नामका-
दुत्तरस्यां दिशि वर्तमानादद्रेः। 'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्तेस्युर्गुह्यकसंज्ञकाः' इति
व्याडिः। **सर्वेषामिति**। कराः हस्ताः करदानाय देयभागं दातुं शस्त्रग्रहणाय शस्त्रं
ग्रहीतुं वा। युद्धाय सज्जन्तु मांडलिकत्वमंगीकुर्वन्तु वेत्यर्थः। **गृह्यन्तामिति**।
आत्मानं निन्होतुं पलायितुं वेत्यर्थः। अथवा तथाऽसामर्थ्ये सेवकत्वमूरीकृत्य
चामरग्रहणं क्रियतामित्यर्थः। **नमन्त्विति**। पादयोः पतत वा युद्धाय
सज्जधन्वानो वा भवतेत्यर्थः। **कर्णेति**। कर्णपूरीक्रियन्तां कर्णाभरणमिव
तत्र स्थाप्यन्तां श्रूयन्तामित्यर्थः। आज्ञापालनपरा भवत कर्णान्तं धनुराकर्षत
वेत्यर्थः। **शेखरीति**। मस्तकैः पादधूलिर्ध्रियतां युद्धे शिरस्त्राणि वा। **घटता-
मिति**। नमस्कारान्कुरुत आहवार्थं गजघटाबन्धं वा रचयतेत्यर्थः। **मुच्य-
न्तामिति**। स्वराज्यं बाणान्वा त्यजतेत्यर्थः। **समालंब्यन्तामिति**।
कञ्चुकित्वं स्वीक्रियतां कुन्ताः प्रासा वा हस्ते गृह्यन्ताम्। 'कुन्तः प्रासे'
इति विश्वः। **सुदृष्ट इति**। मत्चरणनखेषु मत्पादवंदनवेलायां दीप्तिमत्सु

क्रियतामात्मा मच्चरणनखेषु कृपाणदर्पणेषु वा। परागतोऽहम्। पङ्गोरिव मे कुतो निवृत्तिस्तावद्यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसंचारी सकलनरपति-मुकुटमणिशिलालेकमयः पादलेपः'। इति कृतनिश्चयश्च मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नानारम्भाकाङ्क्षी सभामत्याक्षीत्। उत्थाय च स्व-स्थवन्निःशेषमाह्निकमकार्षीत्। अगलच्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य शाम्यदुष्मा दिवसस्त्रिभुवनस्य। 5

19 ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवत्यपि क्वापि गते गततेजस्यहिमभासि, तामरसवनेष्वपि निगूढशिलीमुखालापेषु त्रासादिव संकुचत्सु, विहगगणेष्वपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भियेवाप्रक-टीभवत्सु, भुवनव्यापिनीं संध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति नतशिरसि घटिताञ्जलिवने जने सकले, स्वपदच्युतिचकितदिक्पालदीयमानाभ्रं- 10 लिहलोहप्राकारवलयास्विव बहलतिमिरमालातिरोधीयमानासु दिक्षु प्रदोपास्थाने नातिचिरं तस्थौ। नमन्नृपलोकलोलांशुकपवनकम्पितशिखे-

---

मन्नखेषु कृपाणा एवाऽस्य एव दर्पणास्तेषु वा आत्मा स्वप्रतिबिम्बं सुदृष्टः क्रियतां सम्यग् दृश्यताम्। **पङ्गोरिति**। सकलद्वीपेषु संचरणं विना सर्वेषां राज्ञां मुटकुमणिशिलानां प्रभाया लेपोऽशक्यः। पङ्गोश्च पङ्गुत्वदूरीकरणार्थं पादे शिलाविशेषस्य च लेपोऽप्यावश्यक एवेति युज्यत इदम्। प्राचुर्ये मयट्। स्नानारंभमाकांक्षतीच्छति स सिष्णासुरित्यर्थः। आन्हिकम्। 'कालाट्ठञ्'। अकार्षीत्। भूते लुङ्। शाम्यन् प्रतिज्ञाश्रवणाद्गलित उष्मा औष्ण्यं दर्पो वा यस्य सः दिवसोऽगलदगच्छत्।

ततश्चेति। निजाधिकारस्यापहारादपहरणाद्भीत इव दिग्विजयाय प्रस्थि-तोऽयमात्मनोऽधिकारं हरेदतोऽस्य पुरतो न स्थातव्यमिति भीत्या सूर्योऽस्तं गतो न्विति कल्पना। निगूढा गुप्ता शिलीमुखानां भ्रमरगणां बाणानां चालापा येषु तेषु। समुपसंहृतः निजानां पक्षाणां विक्षेपः प्रसारणं तेन निश्चलेषु। पक्षे पक्षविक्षेपः साहाय्यप्रसरणम्। घटितमञ्जलिवनं करसमूहो येन तस्मिन्। कृतनमस्कार इत्यर्थः। स्वपदस्य च्युतिर्भ्रंशस्तया चकितैर्भीतैर्दिक्पालैर्दीयमानाः स्वरक्षणार्थं निर्मीयमाणा अभ्रंलिहानां मेघमंडलस्पृशां लोहप्राकाराणां लोहवप्राणां वलया यासु तास्विव। तमासि दिक्पालैः स्वरक्षणाय रचितानां लोहवप्राणामारोपः। बहलाभिस्तिमिरमालाभिस्तमःपंक्तिभिस्तिरोधीयमानासु आच्छाद्यमानासु। प्रदोषास्थाने सायंसभामंडपे। नमतां नृपलोकानां लोलानां चंचलानामंशुकानां

दीपिकाचक्रवालैरपि प्रणम्यमान इव प्राड्विणोल्लोकं प्रतिषिद्धपरिजनप्रवे-
शश्च शयनगृहं प्राविशत् । उत्तानश्च मुमोचाङ्गानि शयनतले ।
दीपद्वितीयं च तमभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशोको जग्राह ।
जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्शाग्रजम् । उपर्युपरि भ्रातृजी-
वितान्वेषिण इव प्रसस्रुः श्वासाः । धवलांशुकपटान्तेनेव चाश्रुजल- 5
प्लवेन मुखमाच्छाद्य निःशब्दमतिचिरं रुरोद । चकार च चेतसि—
'कथं नामाकृतेस्तादृश्या युक्तः परिणामोऽयमीदृशः । पृथुशिलासंघात-
कर्कशकायबन्धात्तातादचलादिव लोहधातुः कठिनतर आसीदार्यः ।
कथं चास्य मे हतहृदयस्यार्यविरहे सकृदपि युक्तमुच्छ्वसितुम् । इयं
सा प्रीतिर्भक्तिरनुवृत्तिर्वा । बालिशोऽपि कः संभावयेदार्यमरणे म- 10
ज्जीवितम् । तत्तादृशमैक्यमेकपद एव क्वापि गतम् । अयत्नेनैव हत-
विधिना पृथक्कृतोऽस्मि । दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं रुदितमपि न
मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया । सर्वथा लूतातन्तुच्छटाच्छिदुरास्तुच्छाः
प्रीतयः प्राणिनाम् । लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता यतोऽहमपि
नाम पर इवार्ये स्वर्गस्थे स्वस्थ इवासे । किंच दैवहतकेन फलमासा- 15
दितमीदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृतहृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघ-
टिते । तथा चन्द्रमया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्न-
चिताग्नय इवार्यस्य त एव दहन्ति गुणाः' । इत्येतानि चान्यानि
च हृदयेन पर्यदेवत । प्रभातायां च शर्वर्यां प्रातरेव प्रतीहारमादिदे-
शाशेषगजसाधनाधिकृतं चन्द्रगुप्तं द्रष्टुमिच्छामीति । 20

वक्त्राणां पवनैर्वातैः कंपिताश्चालिताः शिखा येषां तैर्दीपिकाचक्रवालैर्दीपसमूहैः । अभिसर इव स्तेन इव । अभिसरशब्दस्य न स्तेनवाचित्वं प्रत्युत स सहायवाची परमत्र कवेः स्तेनार्थ एवाभिमतः संकेतोप्यत्र तस्य चोरार्थमाह । पृथूनां महतीनां शिलानां संघातः समूह इव कर्कशः कठिनः कायबन्धो देहयष्टिर्यस्य तस्मात्तातात्जनकात् । दग्धेन हतेन रोषेण गौडोपरि क्रोधेनान्तरिता आच्छादिता शुक् शोको यस्य तेन । लूतानां तन्तुवायानां तन्तुच्छटेव सूत्रजालमिव भिदुरा भेदनशीलाः प्राणिनां जन्तूनां प्रीतयः । यत इति । पर इव परकीय इव स्वर्गस्थे आर्ये भ्रातरि स्वस्थ इव अकृतोद्यम इव । परस्परस्य प्रीतिबन्धेन निर्वृतं सुखि हृदयं यस्य तस्मिन् । भ्रातृमिथुने बन्धुद्वये विघटिते वियोजिते सति किंफलमासादितम् को लाभो लब्धो न किंचिदपीत्यर्थः ।

20 अथ युगपत्प्रधावितबहुपुरुषपरम्पराहूयमानः, स्वमन्दिरादप्रतिपालितकरेणुश्चरणाभ्यामेव संभ्रान्तः ससंभ्रमैर्दाण्डिभिरुत्सार्यमाणजनपदः, पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभभिषग्वरान्वरवारणानां विभावरीवार्ताः पृच्छन्, उच्छ्रितशिखिपिच्छलाञ्छितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैर्विन्ध्यवनैरिव वारणबन्धविमर्दोद्योगागतैः, पुरःप्रधावद्भिरनायत्तमण्डलैराधोरणगणैश्च मरकतहरितघासमुष्टीश्च दर्शयद्भिर्नवग्रहगजपतींश्च प्रार्थयमानैश्च लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमानसैश्च सुदूरमुपसृत्य नमस्यद्भिरात्मीयमातङ्गमदागमांश्च निवेदयद्भिः, डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः, प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददुःखधृतदीर्घश्मश्रुभिरग्रतो गच्छद्भिः, अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभिर्वारणाप्तिसुखप्रत्याशया धावमानैः, गणिकाधिकारिगणैश्चिरलब्धान्तरैरुच्छ्रितकरैः कर्मण्यकरेणुकासंकथनाकुलैः, उल्लासितपल्लवचिह्नाभिररण्य-

---

अर्थेति । अथ स्कन्धगुप्त एतैरेतैः क्रियमाणकोलाहलो राजकुलं विवेशेति संबंधः । युगपद्राजाज्ञाक्षण एव प्रधावितानां बहूनां पुरुषाणां परंपरया आहूयमान आकार्यमाणः अप्रतिपालिता अनवेक्षिता करेणुः करिणी येन सः । इभभिषग्वरान् हस्तिवैद्यश्रेष्ठान् वरवारणानां श्रेष्ठगजानां विभावरीवार्ता रात्रिवृत्तानि पृच्छन् । उच्छ्रिता ऊर्ध्वं धृताः शिखिपिच्छैर्मयूरबर्हैर्लाञ्छिता वंशलता वेणवस्तासां वनेन समूहेन गहनं निविडं गृहीतो दिगायामो दिशां दैर्घ्यं यैस्ते । पक्षे उच्छ्रितानामुपरिस्थितानां शिखिनां पिच्छैर्लाञ्छितेन वंशलतावनेन वेणुविपिनेन गहनं दृढं गृहीतो दिगायामो यैस्तैर्विंध्यवनैरिव । वारणबंधो गजरोधनं तस्य विमर्दो नाशस्तस्योद्योगायागतैः । अनायत्तानामलब्धसेवाधिकाराणां मंडलैः । संकेतकारस्तु अनायत्तेतिपाठं गृहीत्वा तस्य हस्तिपार्श्वरक्षक इत्यर्थं इति व्याख्यातवान् । आधोरणगणैर्हस्तिपकसमूहैः । नवो ग्रहो ग्रहणं येषां ते च ते गजपतयस्तान् । लब्धोऽधिगतोऽभिमतोऽपेक्षितो मत्तमातंग उन्मत्तगजस्तेन मुदितं मानसं येषां तैः । आत्मीयानां स्वीयानां मातंगानां मदागमं मदप्राप्तिम् । डिंडिमाधिरोहणाय पटहप्रस्थापनाय । स्वगजे पटहः स्थापनीय इति विज्ञापयद्भिरित्यर्थः । प्रमादेनानवधानेन पतितात्कृतादपराधादपहृतो निष्कासितो द्विरदस्तस्य दुःखेन धृता दीर्घाः श्मश्रवो यैस्तैः कर्पटिभिर्वस्त्रच्छेदधारिभिः । चिरेण बहुकालेन लब्धोऽन्तरोऽवकाशो यैस्तैः । उच्छ्रिताः करा यैस्तैः कर्मण्यकरेणुकाः करिग्रहकुशलिन्यः करिण्यस्तासां संकथने आकुलैर्गणिकानां गजप्रलोभिनीनां करि-

पालपङ्क्तिभिश्च निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवेदनोद्यताभिरुत्तम्भित-तुङ्गतोत्रवनाभिः, महामात्रपेटकैश्च प्रकटितकरिकर्मचर्मपुटैः, अभि-नवगजसाधनसंचरणवार्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागवनवीथीपालवृन्दैः, प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटैः, कटभङ्गसंग्रहं ग्रामनगरनिगमेषु निवेदयमानैः कटककदम्बकैः क्रियमाणकोलाहलः, स्वामिप्रसा- 5
दसंभृतेन महाधिकाराविष्कारेण स्वाभाविकेन चावष्टम्भाभोगेनोदासीनोऽप्यादिशन्निव, असंख्यकरिकर्णशङ्खसंपत्संपादनाय समुद्रानाज्ञापयन्निव, शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गरागसंग्रहाय गिरीन्मुष्णन्निव, दिग्गजाधिकारं ककुभामैरावतमिवापहरन्हरेः, हरपदभरनमितकैलासगिरिगुरुभिः पादन्यासैर्गुरुभारग्रहणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव, गतिवशविलोलस्य चा- 10
जानुलम्बस्य बाहुदण्डद्वयस्य विक्षेपैरालानशिलास्तम्भमालामिवोभयतो

णीनामधिकारिगणैः। उल्लासितानि ऊर्ध्वं धृतानि पल्लवचिन्हानि यैस्ताभिर्निष्पादिता गृहीता नवग्रहा नूत्नसंपादिता नागा हस्तिनस्तेषां निवहस्य समूहस्य निवेदने उद्यताभिरुद्युक्ताभिरुत्तंभितमुच्छ्रितं तुंगानामुन्नतानां तोत्राणामंकुशानां वनं समूहो याभिस्ताभिररण्यपालानां वनरक्षकाणां पंक्तिभिः। प्रकटितानि करिकर्मणां गजशिक्षार्थं क्रियमाणानां चर्मपुटानि चर्ममया गजा यैस्तैर्महामात्राणां प्रधानहस्तिपकानां पेटकैः समूहैः। अभिनवस्य गजसाधनस्य गजसैन्यस्य संचरणवार्तायाः भ्रमणवार्तायाः निवेदनाय कथनाय विसर्जितैः प्रेषितैः नागवनं गजारण्यं तस्य वीथीपालाः मार्गपालकास्तेषां वृंदैः समूहैः। प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षिताः करिकवलानां गजग्रासानां कूटाः समूहा यैस्तैः कटभंगसंग्रहं हस्तछिन्नसस्यसंग्रहम्। ग्रामनगराणां निगमेषु वणिक्पथेषु आपणेष्वित्यर्थः। 'कटभंगो नृपात्यये। हस्तछेदे च सस्यानाम्' इति हैमः। 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे' इति मेदिनी। कटका हस्तिपटनियुक्ता अग्रेसरा वेत्रिणो वा तेषां कदम्बैः समूहैः। स्वामिप्रसादेन राजकृपया संभृतेन संपादितेन महाधिकारस्याविष्करणेन प्रकटनेन स्वाभाविकेन च नैसर्गिकेण चावष्टंभाभोगेन गर्वाधिक्येन। उदासीनोऽपि स्वस्थोऽप्यादिशन्निवाज्ञापयन्निव। असंख्यानां कर्णानां गजश्रवणनां शंखसंपदलंकारार्थं शंखास्तस्याः संपादनाय लाभाय समुद्रान् तेषु शंखसमृद्धेर्विद्यमानत्वात्। हरेरिन्द्रस्यैरावतमिव ककुभां दिग्गजाधिकारं हरन्निव गृह्णन्निव। हरपदभरेण शंकरचरणभारेण नमितः कैलासगिरिरिव गुरवो महान्तस्तैः पादन्यासैरुर्व्याः पृथ्व्या गुरुभारस्य महाभारस्य ग्रहणस्य धारणस्य गर्वं संहरन्निव यथा

निखनन्, ईषदुत्तुङ्गलम्बेनाधरबिम्बेनामृतरसस्वादुना नवपल्लवकोमलेन कवलेनेव श्रीकरेणुकां विलोभयन्, निजनृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः, अतिस्निग्धमधुरधवलविशालतया पीतक्षीरोदेनेव पिबन्नीक्षणयुग्मायामेन दिशामायामं, मेरुतटादपि विकटविपुलालिकः, सततमविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररूढिवशादिव नितान्तायतनीलकोमलच्छविसुभगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलबालवल्लरीवेल्लितविलासिना लुनान्निव लुप्तालोकानर्ककरान्बर्बरकेण, अरिपक्षपरिक्षयपरित्यक्तकार्मुककर्मापि सकलदिगन्तश्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मस्थसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽप्यस्पृष्टो मदेन, भूतिमानपि स्नेहमयः, पार्थिवोऽपि गुणमयः, करिणामिव दानवतामुपरि स्थितः, स्वामितामिव स्पृहणीयां भृत्यतामप्यपरिभूतामुद्वहन्, एकभर्तृभक्तिनिश्चलां कुलाङ्गनामिवानन्यगम्यां प्रभुप्रसा-

---

शंकरचरणभारेणाधिकभारं दधतः कैलासाद्रेर्धारणे धरिण्याः श्रमः एवं कैलासाद्रेरिव गुरूणां भारवतामस्य पादन्यासानां धारणेपीत्यर्थः । आलानशिलास्तंभान् गजबंधनस्य शिलामयान् स्तंभान् । श्रीरेवकेरणुका ताम् । करिणी च कवलेन विलोभ्यते । निजनृपवंश इव दीर्घम् । नासिकाया दैर्घ्यं स्वराजवंशदैर्घ्यमिवेत्यर्थः । पीतः क्षीरोदः क्षीरसमुद्रो येन तेनेव । तत्र च हेतुरतिस्निग्धत्वं मधुरत्वं धवलता विशालता च । ईक्षणयुग्मस्य नेत्रद्वयस्यायामेन दैर्घ्येण । विकटं विशालं विपुलं महदलिकं ललाटं यस्य सः । 'ललाटमलिकम्' इत्यमरः । अविच्छिनायां छत्रच्छायायां प्ररूढिवशाद्वर्धनवशादिव नितान्तमत्यन्तमायता विस्तृता नीला कोमला छविस्तया सुभगः सुन्दरस्तेन स्वभावभंगुरेण नैसर्गिककुटिलेन कुंतला एव केशा एव बालवल्लरी बाललता तस्या वल्लितेन चलनेन विलासिना शोभमानेन बर्बरकेण श्वेतचंदनेन लुप्त आलोको येषां तान् अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् लुनन्निव । अत्र नितांतेत्यादि स्वभावभंगुरेणेत्यंतं विशेषणद्वयं कुन्तलस्य समासैकदेशस्थस्येत्यवभाति । अरिपक्षस्य शत्रुपक्षस्य परिक्षयेण नाशेन परित्यक्तं कार्मुककर्म येन सः । सकलदिगन्तेषु श्रूयमाणो गुरूणां गुणानां वीर्यादीनां ध्वनिः स्तुतिशब्दो यस्य पक्षे गुरुर्महान् गुणध्वनिर्ज्याशब्दः । कार्मुकत्यागेपि गुणशब्दश्रवणं विरोधः परिहारस्तूक्त एव । आत्मस्थं स्वात्मनि तिष्ठत्स्वायत्तं समस्तमत्तमातंगानां साधनं सैन्यं यस्य सः । भूतिमानप्यैश्वर्यवानपि भस्मवानपि स्नेहमयः प्रेमवान् । भस्मसत्वे स्नेहस्यार्द्रतायाः नाशोऽतो विरोधः । पार्थिवोपि पृथ्व्यारब्धोपि नृपोपि गुणमयस्तन्तुमयः पृथ्व्यारब्धो घटो न पट इति विरोधः । दानवतां मद-

दभूमिमारूढः, निष्कारणबान्धवो विदग्धानाम्, अभृतभृत्यो भजताम्, अक्रीतदासो विदुषाम्, स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम्। दूरादेव चोभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन्मौलिना महीतलं नमस्कारमकरोत्।

२१ उपविष्टं नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षः---'श्रुतो विस्तर एवास्यार्यव्यतिकरस्यास्मच्चिकीर्षितस्य च। अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि। न क्षाम्यत्यतिस्वल्पमप्यार्यपरिभवपीडापावकः प्रयाणविलम्बम्'। इत्येवमभिहितश्च प्रणम्य व्यज्ञापयत्---'कृतमवधारयतु स्वामी समादिष्टं किंतु स्वल्पं विज्ञाप्यमस्ति भर्तृभक्तेः। तदाकर्णयतु देवः। देवेन हि पुष्पभूतिवंशसंभूतस्याभिजनस्याभिजात्यस्य सहजस्य तेजसो दिक्करिकरप्रलम्बस्य बाहुयुगलस्यासाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सदृशमुपक्रान्तम्। काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न मृष्यन्ति विकारं किमुत भवादृशास्तेजसां राशयः। केवलं देवराज्यवर्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदौरात्म्यम्। ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशं च भिन्ना वेशाश्चाकाराश्चाहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम्। तदियमात्मदेशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता। प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतबहुवार्त एव

वतां वितरणाधिकारिणां च। उभयकरकमलाभ्यामवलंबितं महीतलं मौलिना मस्तकेन स्पृशन्। हस्ताभ्यां मूर्ध्ना च भूमिं स्पृशन्नित्यर्थः।

उपविष्टमिति। प्रचाराय भक्षणाय निर्गतानि गजसाधनानि गजसेनाः। स्वामी समादिष्टं कृतमवधारयतु जानातु। भवदाज्ञा संपादितेवेत्यर्थः। आभिजात्यस्य कुलीनत्वस्य। काकोदराभिधानाः सर्पजातिविशेषाः कृपणा दीनाः कृमयः कीटका अपि न मृष्यन्ति न सहन्ते। सर्पा विप्रकारं न सहन्ते किन्तु अवमानितुर्नाशाय यतन्त इति लोकप्रसिद्धिः। कियदपि किंचित्परिणाम मपि। **यथेति**। नागसेननामा नृपः पद्मावत्यां मंत्रिणमर्धराज्यापहारकं नाशयितुं शारिकासमक्षं मंत्रयामास। स च मंत्री तन्मंत्रं शारिकामुखाद्विज्ञाय राज्ञो विश्वासमुत्पाद्य तं दंडेनावधीत्.' भिन्दन्त्यवमता मंत्रं तैर्यग्योनास्तथैव च। स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत्' इति मनुनापि मंत्रकरण आद-

प्रतिदिनं देवः । यथा नागकुलजन्मनः सारिकाश्रावितमन्त्रस्यासीन्नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम् । शुकश्रुतरहस्यस्य च श्रीरक्षीयंत श्रुतवर्मणः श्रावस्त्याम् । स्वप्नायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभून्मृत्यवे मृत्तिकावत्यां सुवर्णचूडस्य । चूडामणिलग्नलेखप्रतिबिम्बवाचिताक्षरा च चारुचामीकरचामरग्राहिणी यमतां ययौ यवनेश्वरस्य । लोभबहुलं च बहुलनिशि निधानमुत्खनन्तमुत्खातखड्गप्रमाथिनी ममन्थ माथुरं बृहद्रथं विदूरथवरूथिनी । नागवनविहारशीलं च मायामातङ्गाङ्गान्निर्गता महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययं- 5

रवता भाव्यमित्युक्तम् । अस्याश्च कथाया गूढमन्त्रेषु यत्नतो भाव्यमित्यभिप्रायः। श्रावन्त्यामीशान्यकोसलराजधान्यां पूर्ववदेव शुकेनोद्घाटितरहस्यस्य श्रुतवर्मणः श्रीरनश्यदस्या अपि कथायाः तात्पर्यं पूर्ववदेव । **स्वप्नायमानस्येति** । मृत्तिकावत्यां सुवर्णचूडो नाम राजा कंचिद्विश्वासतो जिघांसुः स्वमन्त्रमेवोत्स्वप्नायमानोऽवदत्तत्र च तच्छत्रुप्रेषितस्तस्य शिरोरक्षकस्तत् श्रुत्वा तमहन् । एतेन भृत्याः सुपरीक्ष्य कर्तव्या इति निवेदितम् । **चूडामणीति** । चूडामणौ शिरोभूषणे लग्नं पतितं लेखप्रतिबिम्बं तस्मिन् वाचितान्यक्षराणि यया सा चारु मनोहरं चामीकरचामरं धरति सा । इदं हेतुगर्भं विशेषणं । शिरोभूषणे विपरीतं प्रतिविंबितानामक्षराणां पुनः प्रतिविंबं चामीकरचामरे पतितं तदनया सुलभतया वाचितम् । यवनेश्वरः केनचिदरिणा हन्तुमिष्ट आसीदेकदा तन्मित्रेणेमं वृत्तान्तं स लेखेन बोधितः । लेखवाचनवेलायां शत्रुप्रयुक्तचामरग्राहिणी लेखाक्षरप्रतिबिंवतो तत्पत्रवृत्तान्तं ज्ञात्वा स्वप्रभवे न्यवेदयत्तदाज्ञया च तं जघान । अनेन च सूक्ष्ममपि रहस्यभेदकारणं रक्षितव्यमित्युक्तम् । **लोभबहुलमिति** । लोभेन बहुलो व्याप्तस्तं बहुलनिशि कृष्णपक्षरात्रौ निधानं भूगतं द्रव्यराशिमुत्खनन्तं निष्कासयन्तं माथुरं मथुराधिपं बृहद्रथं तन्नामकं नृपम् उत्खातैर्विकोशैः खड्गैः । प्रमाथिनी विध्वंसिका विदूरथस्य तन्नामकस्य नृपस्य वरूथिनी सेना ममन्थ विलोडयामास जघानेत्यर्थः। अतः लोभेन क्वापि न प्रवर्तितव्यमिति सूचितम्। **नागेती** । वत्सराजं नामकौशांब्यधिपं स्वकन्यार्थमानिनीषुर्महासेनो नाम नृपस्तस्य गजवने विहारेच्छां ज्ञात्वा चर्ममयं गूढसैनिकं गजं निर्माय तद्धरणार्थं गजहरणसाधनीभूतया घोषवत्याख्यया वीणया सहागतं स्वसैनिकैर्गजचर्म विदार्य बहिरागतैर्बद्ध्वाहं गृहीतं तमुज्जयिनीं निनायेति कथा कथासरित्सागरे द्वादशे लंबके । अतो नाल्पपरिवारेण त्वयाऽटव्यामाहिण्डितव्यम् । **अतिदयितस्येति** । अतिदयितमत्यन्तं प्रियं लास्यं नृत्यं यस्य तस्याग्निमित्रात्मजस्याग्निमित्रपुत्रस्य सुमित्रस्य मूर्धानं मस्तकं मित्रदेवस्तन्नामकस्तत्सुहृद् शैलूषमध्यं नटमध्यमध्यास्य नट-

सिधुः। अतिदयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्धानमसिलतया मृ-
णालमिवालुनादग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः।प्रियतन्त्रीवाद्यस्या-
लाबूवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहितनिशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्मानः
चिच्छिदुरश्मकेश्वरस्य शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः। प्रज्ञादुर्बलं च
बलदर्शनव्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीरनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेष 5
पुष्पमित्रः स्वामिनम्। आश्चर्यकुतूहली च चण्डीपतिर्दण्डोपनतयव-
ननिर्मितेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेनानीयत क्वापि काकवर्णः।
शैशुनागिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे निचकृते निस्त्रिंशेन। अतिस्त्रीसङ्गर-
तमनङ्गपरवशं शुङ्गममात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्य-
ञ्जनया वीतजीवितमकारयत्। असुरविवरव्यसनिनं चापजह्रुरपरि- 10
मितरमणीमणिनूपुरझणझणाह्लादरम्यया मागधं गोधनगिरिसुरङ्गया
स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः। महाकालमहे च महामांसविक्रयवाद-
वातूलं वेतालस्तालजङ्घो जघान जघन्यजं प्रद्योतस्य पौणिकिं कुमारं

मध्ये तच्छद्मना स्थित्वाऽसिलतया खड्गेन मृणालमिवेत्यनेन शिरश्छेदः सुलभ-
तयाऽप्रतिरोधेनेति ज्ञायते अलुनाच्छिच्छेद। **प्रियतन्त्रीति**। प्रियं तंत्रीवाद्यं
यस्य तस्याश्मकेश्वरस्य शरभस्य शिरो मूर्धानम् अलाबुवीणानामभ्यन्तरशुषि-
रेष्वन्तःछिद्रेषु निहिताः स्थापिता निशिताः तरवारयः खड्गा येस्ते गांधर्वच्छात्र-
च्छद्मानो गायकशिष्यवेषधारिणो रिपुपुरुषाः चिच्छिदुः। 'ऋष्टिः खड्गस्तरवारिः'
इति त्रिकाण्डशेषः। **प्रज्ञेति**। बलदर्शनस्य सैन्यावलोकनस्य व्यपदेशेन मिषेण
दर्शितमशेषं सैन्यं येन सोऽनार्योऽसत्कुलोत्पन्नः पुष्पमित्रो नाम सेनानीः सेनाधिपः
स्वामिनं चन्द्रगुप्तान्वयजं मौर्यं मौर्यकुलोत्पन्नं बृहद्रथं पिपेष चूर्णयामास। अतः
स्वबलावलोकनमप्यविश्वासितया स्वरक्षणोद्यममकृत्वा न कार्यमित्यर्थः। **आश्च-
र्येति**। आश्चर्ये कुतूहलं कौतुकं विद्यते यस्य सः। चंडीपतिः यंत्रयानेन विमाना-
दिना पंचतन्त्रे वर्णितरीत्या लगुडाश्वेन वा। अतः शत्रुप्रेषितेषु भृत्येषु न विश्वा-
स्यम्। **अतीति**। शुंगं तन्नामकम्। **असुरेति**। मेकलाधिपस्य किष्किन्धाया दक्षि-
णतो विद्यमानस्य देशस्य स्वामिनो मंत्रिणः। वर्णिता चेयं पुष्पमित्रस्य च कथा
विष्णुपुराणे चतुर्थांशस्य चतुर्विंशेऽध्याये। असुरविवरेऽहिविवरे व्यसनिनमासक्त-
मपरिमितानामसंख्यानां रमणीनां मणिनूपुराणां झणझणाह्लादेन झणझणेतिशब्देन
रम्यया मनोहरया गोधनस्य गिरेः सुरंगया विवरमार्गेण स्वविषयं स्वदेशमपजह्रुः।
महेति। महाकालमहे महाकालोत्सवे महामांसं नरमांसं तस्य विक्रयस्य

कुमारसेनम् । रसायनरसाभिनिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः सुबहुपुरुषान्त-
रप्रकाशितौषधगुणा गणपतेर्विदेहराजसुतस्य राजयक्ष्माणमजनयन् ।
स्त्रीविश्वासिनश्च महादेवीगृहगूढभित्तिभागभ्राता भद्रसेनस्याभवन्मृत्यवे
कालिङ्गस्य वीरसेनः । मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च तनयोऽन्यं
तनयमभिषेक्तुकामस्य दध्रस्य करूषाधिपतेरभवन्मृत्यवे । उत्सारकरुचिं 5
च रहसि ससचिवमेव दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतश्चन्द्रकेतुं
जीवितात् । मृगयासक्तस्य च मध्नतो गण्डकानुद्दण्डनड्वलनलवन-
निलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाश्चामुण्डीपतेराचेमुः प्राणान्पुष्करस्य ।
बन्दिरागपरं च परप्रयुक्ता जयशब्दमुखरमुखा मङ्क्षु मौखरिं मूर्खं
क्षत्रवर्माणमुदखनन् । अरिपुरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेशगुप्तश्च 10

वादस्तस्मिन्वातूलमुन्मत्तं पौणकिं पुणकगोत्रोत्पन्नं प्रद्योतस्य जघन्यजं कनीयांसं कुमारं बालं कुमारसेनं तालजंघस्तन्नामको वेतालो जघान । अत ईदृशैर्विवादोपि न कार्य इत्यर्थः । **रसायनेति** । सुबहुष्वनेकेषु पुरुषान्तरेष्वन्येषु पुरुषेषु प्रकाशिता औषधगुणा यैस्ते वैद्यस्य व्यंजनं वेशो येषां ते जना रसायने औषधविशेषेऽभिनिवेशिनो बद्धादरस्य विदेहराजसुतस्य गणपते राजयक्ष्माणं क्षयरोगमजनयन् । अतो वैद्यादीन् सुपरीक्ष्यैवौषधं ग्राह्यमित्यर्थः । **स्त्रीविश्वासिन इति** । पत्नीष्वपि न विश्वास्यमित्यर्थः । **मात्रिति** । मातुः शयनीयस्य शय्यायास्तूलिकोपधानं तस्य तले निषण्णो दध्रस्य तन्नामकस्य । पुत्रतोपि नृपाणां भीतिः । तदुक्तं कामंदकनीतिशास्त्रे सप्तमे सर्गे । 'नहि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात्स निवेशनात् । अत्यर्थं वल्लभोपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५१ ॥ देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् । मातुः शय्यांतरे लीनः कारुषं चौरसः सुतः ॥ ५२ ॥ **उत्सारकेति** । उत्सारके कंचुकिनि रुचिः प्रेम यस्य तं चकोरनाथं ससचिवं समन्त्रिणं चन्द्रकेतुं शूद्रकदूतो दूरीचकार जघान । अतः सेवकजने नातिप्रेमवता भाव्यम् । **मृगयेति** । गंडकान् खड्गान् । उद्धतो दंडो यस्य तस्य नड्वलस्य नलप्रचुरस्य नलवने निलीनाः । अत्र पुनर्नलो द्विरुक्तः नड्वल इत्यनेनैव तस्योक्तत्वात् । कोशेषु नडशब्दस्य नलवाचित्वात् । 'नडशादाड्ड्वलच्' इत्यनेन नडशब्दाड् ड्वलच् प्रत्ययो मत्वर्थीयः । चामुंडीपतेः तन्नामिकाया नगर्याः स्वामिनः । **बंदीति** । मंखाश्चारणाः । **अरिपुर इति** । कामिनीवेषगुप्तः गूढं धृतकामिनीवेशः । चन्द्रगुप्तभ्रातृजायां ध्रुवदेवीं कामयमानो ध्रुवदेवीवेषधारिणा

चन्द्रगुप्तः शकपतिमशातयदिति । प्रमत्तानां प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयमागता एव देवस्य । यथा मधुमोदितं मधुरकसंलिप्तैर्लाजैः सुप्रभा पुत्रराज्यार्थं महासेनं काशिराजं जघान । व्याजजनितकंदर्पदर्पा च दर्पणेन क्षुरधारापर्यन्तेनायोध्याधिपतिं परंतपं रत्नवती जारूथम्, विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च कर्णेन्दीवरेण देवकी देवरानुरक्ता 5 देवसेनं सौम्हयम्, योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा सपत्नीरुषा वैरन्त्यं रन्तिदेवम्, वेणीनिगूढेन च शस्त्रेण विन्दुमती वृष्णिं विदूरथम्, रसदिग्धमध्येन च मेखलामणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम्, अदृश्यागदलिप्तवदना च विषवारुणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्'। इत्युक्त्वा विरराम स्वाम्यादेशसंपादनाय 10 च निर्जगाम ।

चन्द्रगुप्तेन शकाधिपतिर्हतः । प्रमदाभिः युवतिभिः कृताः । अतएव स्त्रीषु नैव विश्वास्यम् । तांश्च प्रमादान्कथयति । मधुना मद्येन मोदितं संतुष्टम् । एतेन विषमिश्रितलाजदानवेलायां तदज्ञाने कारणत्वं दर्शितम् । मधुरकेण विषेण संलिप्तैर्लाजैः । तदुक्तं तत्रैव कामंदके । 'लाजान् विषेण संयोज्य मधुनातिविलोभितां । देवी तु काशीराजानं निजघान रहोगतं' ॥ ५३॥ व्याजेन जनितः कंदर्पदर्पो मदनपीडा यया सा क्षुरधारेव नापितशस्त्राग्रमिव पर्यंतो यस्य तेन दर्पणेन मुकुरेण । परंतपं परान् शत्रून् तापयति पीडयति तम् । 'द्विषत्परयोस्तापे' इत्यनेन खच् । विषचूर्णेन विषक्षोदेन चुम्बितो युक्त इत्यर्थः मकरन्दो मधु यस्य तेन कर्णेन्दीवरेण श्रवणालंकारकमलेन देवरे भर्तुः कनीयसि भ्रातर्यनुरक्ता प्रेमवती । योगपरागस्य अभिचारचूर्णस्य विसरं समूहं वर्षति तेन मणिनूपुरेण वैरन्त्यं विरन्त्या नाम नगर्याः स्वामिनम् । **वेणीनिगूढेनेति** । तथा च वराहमिहिरः 'शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं स्वा महिषी जघान। विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम्' । रसदिग्धो विषलिप्तो मध्यो यस्य तेन मेखलामणिना रसनारत्नेन । तदुक्तं तत्रैव कामंदके 'विषदिग्धेन सौवीरं मेखलामणिना नृपं । नूपुरेण च वैरंत्यं जारुथं दर्पणेन च ॥ ५४ ॥ वेण्यां शस्त्रं समाधाय तथापि च विदूरथम्' इति। अदृश्येनागदेन विषहरौषधेन लिप्तं वदनं यस्याः सा विषवारुण्या विषमिश्रितमद्यस्य गण्डूषस्य चुलुकस्य पायनेन प्राशनेन । विषहरौषधेन लिप्ते स्वमुखे विषमिश्रितं मद्यं धृत्वा तस्य चुलुको राज्ञो मुखे क्षिप्तस्तेन च पौरवेश्वरो मृत इत्यर्थः ।

22 देवोऽपि हर्षः सकलराज्यस्थितीश्चकार। ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे गतायुषां प्रतिसामन्तानामुदवसितेषु बहुरूपाण्युपलिङ्गानि वितेनिरे। तथा ह्यविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इवेतस्ततश्चेरुश्चटुलाः कृष्णशारश्रेणयः। प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासंघातझंकारा जह्लादिरेऽजिरे। विवृतविकृत- 5 वदनविवरविसृतवह्निविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुश्चिरमशिवार्थमशिवाः शिवाः। शवपिशितप्ररूढप्रणया इव कपिपोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः। आमन्त्रयमाणा इव दधुरकालकुसुमानि सममुपवनतरवः। तरलकरतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुरुदुः प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः। ददृशुरासन्नकचग्रहभयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिवात्मानं कबन्धमादर्शोदरेषु 10 योधाः। चूडामणिषु चक्रशङ्खकमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्पादन्यासा राज-

देवोपीति। उदवासितेषु गृहेषु। उपलिंगानि दुश्चिन्हानि। अविप्रकृष्टाः अदूराः कृष्णशारश्रेणयो मृगपंक्तयः। वन्यानां मृगाणां समीपागमनं न शुभम्। तदुक्तं वराहमिहिरेण 'सीमागता वन्यमृगा रुवन्तः स्थिता व्रजन्तोऽथ समापतन्तः। संप्रत्यतीतैष्यभयानि दीप्ताः कुर्वन्ति शून्याः परितो भ्रमन्तः'। प्रचलिताया निर्गच्छन्त्या लक्ष्म्या नूपुरप्रणादप्रतिमा मंजीरनादतुल्या मधुसरघानां 'मधमाशी' इति भाषायां प्रसिद्धानां संघातस्य समूहस्य झांकारास्तथाशब्दा अजिरेऽगणे जह्लादिरे रुरुवुः। विवृतानां विकासिनां विकृतानां विकारिणां वदनानां मुखानां विवरेभ्यो विसृता बहिरागता वन्हिविसरा वन्हिसमूहा यासां ताः। अशिवा अशुभसूचका शिवाश्चिरं बहुकालं विरसं कठोरं वासरेपि दिवापि विरेसुः आरेटुः। तदुक्तं वराहमिहिरेण 'सर्वदिक्ष्वशुभा दीप्ता विशेषेणान्ह्यशोभनाः। पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा सूर्योन्मुखी शिवा'। कपिपोतस्य कपिबालस्य कपोल इव गल्ल इव कपिलास्ताम्रवर्णाः पक्षतयो पक्षमूलानि येषां ते काननकपोता वनपारावताः शवपिशिते प्रेतमांसे प्ररूढः प्रणयः प्रेम येषां तथाभूता इव। तरलानां चंचलानां करतालानां प्रहारैः प्रहताः पयोधराः स्तना याभिस्ताः सभासालभंजिकाः सभास्था मूर्तयः प्रसभमुच्चै रुरुदुः। ददृशुरिति। आसन्नस्य समीपागतस्य कचग्रहस्य केशग्रहस्य भयादुद्भ्रान्तं यत्र कुत्रापि गतमुत्तमांगं शिरो यस्य तथैव कबंधं शिरोरहितं देहं योधा आदर्शेषु मुकुरेषु ददृशुः। समासन्ननाशो नरः स्वशिरो न पश्यति। तथाच धर्मसिन्धौ 'अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिबिम्बे जलादिषु।

१ 'प्रसरा'

महिषीणाम् । चेटीचामराण्यकस्मादधावन्त पाणिपल्लवात् । प्रणयकलहेऽपि दत्तपृष्ठाश्चिरमभवन्भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम् । करिकपोलेषु व्यघटन्त मधुलिहां मधुमदिरापानगोष्ठ्यः । समाघ्रातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः स्तम्बकरिमपि हरयो हरितं नवयवसं न चेरुः । चलवलयावलीवाचालबालिकातालिकातोद्यलालिता अपि न ननृतुर्मन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि रजनिकरहरिणनिहितनयन इवोन्मुखस्तारमुपतोरणमकारणमकाणीत्कौलेयकगणः । गणयन्तीव गतायुषस्तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसमाट वाटकेषु कोटवी । कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतरङ्गिण्यः शष्पराजयोऽजायन्त । जनितवेणीबंधानि निरञ्जनलोचनारोचींषि चषकमधुनि मुखकमलप्रतिबिम्बान्यदृश्यन्त भटीनाम् । 10

छिद्रप्रतीतिः छायायां स चिरं नैव जीवति ’ । अधावन्तापतन् । प्रणयकलहेपि प्रेमकलहेपि दत्तपृष्ठाः पृष्ठदर्शिनः किमु युद्धेष्वित्यर्थः । स्तम्बकरिं बद्धस्तम्बं पक्कं वा हरितं हरिद्वर्णं यवसं तृणं न चेरुर्नादुः । ‘स्तम्बशकृतोरिन्’ इत्यनेनेन् । अश्वानां यवसाद्यभक्षणमरिष्टसूचकम् । तथा च वराहमिहिरः । ‘ प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना कंपो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा संभवः । अस्वप्नश्च विरोधिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम् ’ । चलानां वलयानां कंकणानामवलीभिः पंक्तिभिर्वाचाला बालिकानां तालिकाः करतालध्वनय एवातोद्यानि वाद्यानि तैर्लालिता अनुनीता मंदिरमयूरा गृहबर्हिणो न ननृतुः । **निशीति** । रजनिकरस्य चंद्रमसो हरिणे लांछने निहितनयनः स्थापितदृष्टिरिवोन्मुखः । ऊर्ध्वमुखत्वस्य कारणमिदम् । कौलेयकगणः सारमेयसमूहः । ‘ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ’ इत्यनेन ढकञ् । उपतोरणं गोपुरोपरि । तदुक्तं वराहमिहिरेण ‘ पीडा पुरस्यैव च गोपुरस्थे ’ इति । गतायुषो मृतान् तर्जनेन क्रोधेन तरलया तर्जन्या अंगुष्ठसमीपाङ्गुल्या गणयन्तीव कोटवी नग्ना स्त्री वाटकेषु रथ्यासु बभ्राम । ‘ स्त्री नग्निका कोटवी स्य त् ’ इत्यमरः । ‘ वाटः पथि वृतौ वाटम् ’ इति हैमः । कुट्टिमेषु निबद्धासु भूमिषु कुटिला वक्रा हरिणखुरवेण्यो हरिणशफपरंपरा एव तरंगा विद्यन्ते यस्यास्ताम् । अत्र बहुव्रीहिणैव निर्वाहे मत्वर्थीयश्चिन्त्यः । ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः ’ इतिवचनात् । **जनितेति** । निरंजनान्यंजनरहितानि लोचनत्विषि नेत्रकान्तयो येषां तानि भटीनां वीरवनितानां

---

१ ‘ रोचना ’ ‘ लोचनरुचीनि ’

समासन्नात्मापहारचकिता इव चक्रम्पिरे भूमयः । वध्यालंकाररक्तचन्दनरसच्छटा इवालक्ष्यन्त शूराणां पतिताः शरीरेषु विकसितबन्धूककुसुमशोणितशोचिषः शोणितवृष्टयः । पर्यग्नीकुर्वाणा इव विनश्वरीं श्रियमविरलस्फुरत्स्फुलिङ्गाङ्गारोद्गारदग्धतारागणा गणशः पतन्तः प्रज्वलन्तो न व्यरंसिषुरुल्कादण्डाः । प्रथममेव प्रतीहारीवापहरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यजनानि परुषा बभ्राम वात्येति । 5

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते राजप्रतिज्ञावर्णनं नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

मुखकमलप्रतिबिंबानि । वीरमरणेन नेत्राणामंजनराहित्यं तच्चाशुभसूचकम् । वध्येति । विकसितं प्रफुल्लबन्धूककुसुमं बंधुजीवपुष्पं तदिव शोणितानि रक्तानि शोचींषि रोचींषि यासां ताः शोणितस्य रक्तस्य वृष्टयः । विनश्वरीं नश्यन्तीं श्रियं लक्ष्मीं पर्यग्नीकुर्वाणा इव अपरिगताग्निं परिगताग्निं कुर्वाणा इव । हवनीयद्रव्यमभितः साग्निज्वालानां दर्भाणां प्रदक्षिणीकरणं पर्यग्नीकरणमुच्यते । अत्र तु नभस्तःपतितैरुल्कादण्डै राज्यश्रियः पर्यग्नीकरणं कृतमिति कल्पना । अविरलं सततं स्फुरद्भिर्विलसद्भिः स्फुलिंगांगाराणामग्निकणानामुद्गारैर्वह्निः क्षेपणैर्दग्धास्तारागणा यैस्ते । उल्कादण्डा नभस्तः पतन्तो तारकादण्डा न व्यरंसिषुर्न निववृतिरे । 'यमरमनमातां सक्च' इत्यनेन सगागमः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इत्यनेन परस्मैपदं च ।

इति महाकविश्रीबाणभट्टकृतहर्षचरितव्याख्यायां बालबोधिन्यां षष्ठ उच्छ्वासः ।

सप्तम उच्छ्वासः ।
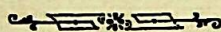
अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रातिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥
धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् ।
रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ॥ २ ॥

I अथ व्यतीतेषु च केषुचिद्दिवसेषु, मौहूर्तिकमण्डलेन शतशः 5
सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि, दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये दण्ड-

---

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ।

यत्कृपावशतो मादृक्छक्तो व्याख्यानकर्मणि ।
सर्वविद्यावदातं तं राघवेन्द्रं गुरुं भजे ॥ १ ॥

ननु दुःखाभिभूतेन भूमेर्निर्गौडीकरणं प्रतिज्ञातमपि विपुलतया भूप्रदेशस्य यत्र कुत्राप्यात्मानं निगूहयंतं तं कथं हर्षो हन्यादित्यादिशंकादूरीकरणाय वीरसामर्थ्यं वर्णयति । **अंगनेति** । कृतप्रतिज्ञस्यारूढप्रतिज्ञस्य वीरस्य हर्षस्य वसुधा पृथ्वी अंगनवेदी चत्वरस्था परिष्कृता भूमिः । एतेन वीरस्य सकलभुवि सुखेन पर्यटनं द्योत्यते । जलधिः सागरः कुल्या वारिप्रणालिका । एतेन द्वीपांतरेऽपि गमनसौकर्यं ज्ञायते । ‘ कुल्या वारिप्रणालिका ’ इति धरणिः । पातालं रसातलं स्थल्यकृत्रिमा भूः । एतेन पातालावतरणेऽपि प्रयासाभावः सूचितः । सुमेरुस्तदाख्यपर्वतो वल्मीकः । तदारोहणमप्यनायासेनेति ध्वनितम् ॥ १ ॥

एवमारूढप्रतिज्ञस्य हर्षस्य सामर्थ्यवर्णनेन तत्तुल्यो वीरो रिपुपक्षे नास्ति किमित्यत आह । **धृतेति** । बाहुभ्यां शालते शोभते तस्मिन् वीरे धृतधनुषि गृहीतधनुष्ये सति । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् ‘धनुषश्च’ इत्यनेन प्राप्तस्यानङोऽभावः। शैलाः पर्वता यत्र नमन्ति नम्रा न भवन्ति तदाश्चर्यं स चमत्कारः । रिपुः संज्ञा नाम येषां तेषु वराकेषु दीनेषु काकेषु बलिभुक्षु कैव गणना किं संख्यानम् । ते तु नम्रा भविष्यन्त्येवेति भावः ॥ २ ॥

अथेति । भवनान्निर्जगामेति संबंधः । व्यतीतेष्वतिक्रान्तेषु । मौहूर्तिकानां गणकानां मण्डलेन समूहेन । विजयस्य जयस्य योग्ये दण्डस्य सेनाया

यात्रालग्ने, सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिवाम्भोधरैः कालधौतैः शात-
कौम्भैश्च कुम्भैः स्नात्वा, विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो नीललोहित-
स्यार्चाम्, उदर्चिषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्तशिखाकलापमाशुशुक्षणिं, दत्त्वा
द्विजेभ्यो रत्नवन्ति राजतानि जातरूपमयानि च सहस्रशस्तिलपात्राणि
कनकपत्रलतालंकृतशफशृङ्गशिखरा गाश्चार्बुदशः, समुपविश्य वितत- 5
व्याघ्रचर्मणि भद्रासने, विलिप्य प्रथमविलिप्तायुधो निजयशोधवले-
नाचरणतश्चन्दनेन शरीरं, परिधाय राजहंसमिथुनलक्ष्मणी सदृशे दुकू-
ले, परमेश्वरचिह्नभूतां शशिकलामिव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमा-
लिकां शिरसि, नीत्वा कर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां गोरो-
चनाच्छुरितमभिनवं दूर्वापल्लवं, विन्यस्य सह शासनवलयेन गमनम- 10

यात्राया गमनस्य लग्ने मेषादिराश्युदये । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमरः । सलिलमोक्षो जलसिंचनं वृष्टिश्च तस्मिन्विशारदैः प्रवीणैः शारदैः शरत्संबधिभिरंभोधरैर्मेघैरिव । 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण्' इत्यनेनाण् । सलिलस्य जलस्य मोक्षेण वर्षाकाले कृतेन त्यागेन विशारदैः इदानीं शुभ्रैः प्रवीणैश्च । कालधौतै राजतैः शातकुम्भैः सुवर्णमयैश्च कुम्भैर्घटैः करणैः स्नात्वा नीललोहितस्य शंकरस्यार्चां पूजां विरचय्य कृत्वा प्रदक्षिणोऽपसव्य आवर्तो वर्तुलः शिखानां ज्वालानां कलापः समूहो यस्य तमुदर्चिषमुद्गतमार्चिस्तेजो यस्य तमाशुशुक्षणिमग्निम् । रत्नवन्ति रत्नयुक्तानि राजतानि रौप्यमयानि जातरूपमयानि सुवर्णमयानि तिलपात्राणि तिलपूरितभाजनानि। कनकस्य हेम्नः पत्रलताभिः अलंकृता भूषिताः शफाः खुराः शृंगाणां विषाणानां शिखराण्यग्राणि यासां ताः । अर्बुदशः अर्बुदं दशकोट्यः अर्बुदमर्बुदमित्यर्बुदशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शः । विततमास्तीर्णं व्याघ्रचर्म व्याघ्राजिनं यस्मिंस्तस्मिन् भद्रासने मणिमये नृपासने निजयश इव स्वकीर्तिरिव धवलं शुभ्रं तेन चंदनेन मलयजेन प्रथममादौ विलिप्तं चर्चितमायुधं शस्त्रं येन सः शरीरं देहमाचरणतश्चरणादारभ्य । राजहंसमिथुनस्य राजहंसद्वन्द्वस्य लक्ष्म चिन्हं ययोस्ते सदृशे समे दुकूले परिधाय धृत्वा । परमेश्वरस्य शंकरस्य नृपश्रेष्ठस्य च चिन्हभूतां शशिकलां चन्द्रलेखामिव सितानां शुभ्राणां कुसुमानां मुण्डमालिकां शिरोमाळां शिरसि मूर्धनि कल्पयित्वा कृत्वा । गोरोचना गोपित्तोद्भवपदार्थस्तेन च्छुरितं व्याप्तमभिनवं नूतनं दूर्वापल्लवं कर्णाभरणं कर्णालंकारस्तस्य मरकतस्य गारुत्मतस्य मयूखं किरणमिव कर्णगोचरतां कर्णविषयं नीत्वा । शासनवलयेन मुद्रा-

ङ्गलप्रतिसरं प्रकोष्ठे, परिपूजितप्रहृष्टपुरोहितकरप्रकीर्यमाणशान्तिसलिलसीकरनिकराभ्युक्षितशिराः संप्रेष्य महार्हाणि वाहनानि बहलरत्नालोकलिप्तककुम्भि च भूषणानि भूभुजां, संविभज्य क्लिष्टकार्पटिककुलपुत्रलोकमुचितैः प्रसाददानैश्च, विमुच्य बन्धनानि, नियुज्य तत्कालस्मरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव चाष्टादशद्वीपजेतव्याधिकारे दक्षिणं भुजस्तम्भम्, अहमहमिकया सेवकैरिव सुनिमित्तैरपि समग्रैरग्रतो भवद्भिः प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भ इव ब्रह्माण्डात्कृतयुगकरणाय भवनान्निर्जगाम । 5

कटकेन सह गमनस्य मंगलप्रतिसरो मंगलकंकणं प्रकोष्ठे कूर्परादधःप्रदेशे विन्यस्य संस्थाप्य परिपूजितैः सत्कृतैरत एव प्रहृष्टैः पुरोहितैः उपाध्यायैः करप्रकीर्यमाणं हस्ताक्षिप्यमाणं शान्तिसलिलं शान्त्युदकं तस्य सीकरनिकरेण कणसमूहेनाभ्युक्षितं सिक्तं शिरो मस्तकं यस्य सः । महार्हाण्यमूल्यानि वाहनानि यानानि । बहलेन महता रत्नानामालोकेन तेजसा लिप्ता दिग्धाः ककुभो दिशो यैस्तानि भूषणान्यलंकारान् । भूभुजां संप्रेष्य नृपसमीपं प्रहित्य । क्लिष्टाः श्रान्ताः कार्पटिका यात्रिकाः कुलपुत्राः कुलीना राजपुत्राश्च तेषां लोकं समूहमुचितैः प्रसाददानैर्योग्यैः प्रसादविसर्जनैः संविभज्य विभागं कृत्वा समीपस्थितानां श्रान्तानां यात्रिकाणां कुलपुत्राणां च भेदं योग्यसत्कारेण प्रदर्श्येत्यर्थः । 'कुलपुत्रलोकमोचितैः' इत्यपपाठः । बन्धनानि कारागृहाणि कारास्थजनानित्यर्थः विमुच्य उत्सृज्य तत्काले तदानीं स्मरणस्य स्फुरितं स्पन्दनं स्मरणजनकस्पन्दनं तेन । तत्कालस्फुरितेनेति सम्यक्पाठः । कथितः सूचित आत्मा येन तमिव दक्षिणं भुजस्तंभमपसव्यं हस्तम् अष्टादशानां द्वीपानां जेतव्यं जयस्तस्याधिकारे नियुज्य । जेतव्येति भावे तव्यः । अहमहमिकया परस्परस्पर्धया । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपाव्ययस्य वीप्सायां द्वित्वे 'अत इनिठनौ' इत्यनेन मत्वर्थीयष्ठन् । सुनिमित्तैः शुभैः शकुनैः करणैः प्रमुदितया संतुष्टया प्रजया जन्यमानः क्रियमाणो जयशब्दस्य कोलाहलः कलकलो यस्य सः ब्रम्हाण्डाद् ब्रम्होत्पत्तिस्थानाद्धिरण्यगर्भो ब्रह्मा इव । 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमवभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रम्हा' इति वचनाद् ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मकारणत्वम् । तस्मादण्डाच्च कृतयुगोत्पादनाय ब्रह्मा निर्जगाम । हर्षोऽपि कलिधर्मप्रवर्तकान् हत्वा कृतयुगम् कर्तुमित्यर्थः ।

---

१ 'मोचितैः' २ 'तत्कालस्फुरितेन',

2 नातिदूरे च नगरादुपसरस्वति निर्मिते महति तृणमये, समुत्तम्भिततुङ्गतोरणे, वेदीविनिहितपल्लवललामहेमकलशे, बद्धवनमालादाम्नि, धवलध्वजमालिनि, भ्रमच्छुक्लवाससि, पठद्द्विजन्मनि मान्दिरे प्रस्थानमकरोत्। तत्रस्थस्य चास्य ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणिपरिकरः 'करोतु देवो दिवसग्रहणमद्यैवावन्ध्यशासनः शासनानाम्' 5 इत्यभिधाय वृषाङ्कामभिनवघटितां हाटकमयीं मुद्रामुपनिन्ये। जग्राह च तां राजा। समुपस्थापिते च प्रथमत एव मृत्पिण्डे परिभ्रश्य करकमलादधोमुखी महीतले पपात मुद्रा। मन्दाश्यानपङ्कपटले मृदुमृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम्। अमङ्गलाशङ्किनि च विषीदति परिजने नरपतिरकरोन्मनस्येतत्—'अतत्त्वदर्शिन्यो हि भव- 10

नातिदूर इति। उपसरस्वति सरस्वत्याः समीपे। समुत्तम्भितानि उत्थापितानि तुंगानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्य तस्मिन्। वेद्यां परिष्कृतभुवि विनिहिताः स्थापिताः पल्लवैः पर्णैः ललामाः सुंदराः अथवा पर्णानां ललामानि चिन्हानि येषु ते हेमकलशाः सुवर्णघटाः यस्मिंस्तस्मिन्। बद्धा वनमालादामानः पुष्पैः पर्णैश्च ग्रथितानां स्रजो यस्मिन्। दामशब्दोऽलंकारार्थः। धवलानां शुभ्राणां ध्वजानां पताकानां माला पंक्तिर्विद्यते यस्य तस्मिन्। वीह्यादित्वादिनिर्मत्वर्थीयः। भ्रमन्ति शुक्लानि शुभ्राणि वासांसि वस्त्राणि यस्य तस्मिन्। पठन्तो वेदमन्त्रान् जपन्तो ब्राह्मणा यस्मिंस्तस्मिन् मंदिरे प्रस्थानं गमनमकरोत्। **तत्रस्थस्येति**। ग्रामाक्षपटलिकः 'पाटील' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितो ग्रामाधिकारी सकलाः करणयः कायस्था लेख्यानि वा परिकरः सामग्री यस्य सः। स्वलेखकैः कायस्थैः 'कुलकर्णी' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितैर्युक्त इत्यर्थः। अवन्ध्यं सफलं शासनमाज्ञा यस्य स देवः शासनानामाज्ञानां दिवसग्रहणं प्रारंभ इत्यर्थः करोतु। वृषो वृषभोऽङ्कश्चिन्हं यस्यां तामभिनवघटितां नूत्ननिर्मितां हाटकमयीं सुवर्णमयीं मुद्रां शासनांगुलीयम्। समुपस्थापित आनीते मृत्पिंडे मृद्गोलके परिभ्रश्य पश्चान्महीतले भूपृष्ठे पपात। मन्दाश्यान ईषच्छुष्कः पंकपटलः कर्दमसमूहो यस्य तस्मिन्। मृद्वी मृन्मृत्तिका यस्य तस्मिन्। अनेनाक्षरप्रातिमोत्पत्तेः संभवः सूचितः। अमङ्गलमशिवमाशंकते तस्मिन् परिजने सेवकवर्गे विषीदति खिद्यति सति। 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन सप्तमी। अविदग्धानामपंडितानां धियो बुद्धयोऽतत्वदर्शिन्यः तत्वमनवलोकयन्त्यः सन्ति। निमित्तेन मुद्रास्खलनाक्षरप्रतिमोद्गमरूपशकुनेन। एकमप्रतिहतं शासनं यस्या-

न्यविदग्धानां धियः। तथाहि एकशासनमुद्राङ्का भूर्भवतो भविष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेनान्यथा गृह्णन्ति ग्राम्याः'। इत्यभिनन्द्य मनसा महानिमित्तं तत्सीरसहस्रसंमितसीम्नां ग्रामाणां शतमदाद्द्विजेभ्यः। निनाय च तत्र तं दिवसम्। प्रतिपन्नायां शर्वर्यां संमानितसर्वराजलोकः सुष्वाप। 5

3 अथ गलति तृतीये यामे सुप्तसमस्तसत्त्वनिःशब्दे दिक्कुञ्जरजृम्भमाणगम्भीरध्वनिरताड्यत प्रयाणपटहः। अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्तमिव पुनः प्रयाणक्रोशसंख्यापकाः स्पष्टमष्टावदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः।

4 ततो रटत्पटहे, नन्दन्नान्दीके, गुञ्जद्गुञ्जे, कूजत्काहले, 10

स्तथाभूता मुद्रा अंके यस्याः सा भूः पृथ्वी। मुद्रांकिता भूर्भवदायत्ता स्यादिति शकुनतात्पर्यम्। ग्राम्याः ग्रामस्थाः युक्तायुक्तविवेचनरहिता इत्यर्थः। अन्यथा अमंगलत्वेन। सीरसहस्रेण हलस्य भूविलेखनवेलायां एकदा गमनं एकहलः। अनया रीत्या हलसहस्रेण संमिता परिच्छिन्ना सीमा येषां तेषां ग्रामाणां शतम्।

अथेति। सुप्तानि निद्रितानि यानि समस्तानि सकलानि सत्वानि प्राणिनः तेन निःशब्दे निनदरहिते तृतीये यामे प्रहरे गलति सत्यतिक्राम्यति सति। जृंभमाणश्च स दिक्कुंजरश्च विशेषणस्य परनिपातः बहुलग्रहणात्। दिक्कुञ्जरजृम्भमाण इव गम्भीरो ध्वनिर्यस्य सः। वस्तुतो 'दिक्कुञ्जरजृम्भणगंभीरध्वनिः' इति पाठेन भाव्यं परं न स उपलभ्यते। प्रयाणस्य क्रोशानां संख्यापकाः कथकाः। शेषषष्ठ्या समासः। अतएव तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधो न। पटीयांसः पटुतराः अष्टौ पटहे भेर्यां प्रहाराः दण्डताडनानि। अथाष्टक्रोशपरिमितं गमनं भावीति पटहप्रहारेण निवेदितमित्यर्थः।

तत इति। एवंविधे प्रयाणसमये राजभिः राजद्वारमापुपूर इति संबंधः। प्रयाणसमयं विशिनष्टि। रटन्तः शब्दं विदधतः पटहा आनका 'नगारा' इति भाषायां प्रसिद्धा यस्मिंस्तस्मिन्। नन्दन्ती संतुष्यन्त्यर्थात् शब्दं कुर्वाणा नान्दी मंगलपटहो यस्मिन्। गुञ्जन्त्यो विराविण्यः गुञ्जाः पटहभेदा यस्मिन्। गुञ्जा तु काकचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' इति मेदिनी। शंकरस्तु 'गुंजासंज्ञः शंखभेदो यत्पृष्ठे जतु परिकीलितं भवति' इत्याह। कूजन्त्यः रवं कुर्वत्यः

---

1 'गुञ्जत्कुञ्जे'

शङ्खायमानशङ्खे, क्रमोपचीयमानकटककलकले, परिजनोत्थापनव्यापृत-
व्यवहारिणि, द्रुतद्रुघनघातघट्यमानकोणिकाकीलकोलाहलकलितक-
कुभि, बलाधिकृतबध्यमानपाटीपतिपेटके, जनज्वलितोल्कासहस्रालो-
कलुप्यमानत्रियामातमसि, यामचेटीचरणचलनोत्थाप्यमानकामिमिथुने,
कटुककटुकनिर्देशनश्यन्निद्रोन्मिषन्निषादिनि, प्रबुद्धहास्तिकशून्यीक्रिय- 5
माणशय्यागृहे, सुप्तोत्थिताश्वीयविधूयमानसटे, रटत्कटकमुखरखनित्र-
खन्यमानक्षोणीपाशे, समुत्कील्यमानकीलशिञ्जानहिञ्जीरे, उपनीयमा-

काहला वाद्यविशेषाः 'कर्णा' इति भाषायां प्रसिद्धाः यस्मिन् । 'काहला वाद्यभांडस्य भेदे' इति मेदिनी। क्रमेणोपचीयमानो वर्धमानः कटकस्य सेनायाः कोलाहलः कलकलो यस्मिन्। परिजनानां सेवकानामुत्थापने व्यापृता आसक्ता व्यवहारिणस्तत्तदधिकारिणो यस्मिन् । द्रुतं तूर्णं द्रुघनस्य मुद्गरस्य 'घण' इति भाषायां प्रसिद्धस्य घातेन ताडनेन घट्यमानाः उत्पाट्यमाना ये कोणिकाकीलाः पटकुट्यादिषु स्थापिताः कीलकास्तेषां कोलाहलेन ध्वनिना कलिता व्याप्ताः ककुभो दिशो यस्मिन् । बलाधिकृतेन सेनापतिना बध्यमानः परिगणनार्थमेकीकृतः पाटीपतीनां सैन्यागाराधिपानां कुलपुत्रकाणां वा पेटकः समूहो यस्मिन् । 'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति मेदिनी । जनैर्ज्वलितानां प्रदीपितानामुल्कासहस्राणां दीपिकासहस्राणामालोकेन प्रकाशेन लुप्यमानं नश्यत् त्रियामाया रात्रेस्तमोन्धकारो यस्मिन् । यामचेटी प्रहरजागरणे नियुक्ता यामिका तया चरणस्य चलनेन पादस्पर्शेनोत्थाप्यमानानि विबोध्यमानानि कामिमिथुनानि कामिद्वन्द्वानि यस्मिन् । कटुकः प्रखरः कटुकानां प्रतिहाराणां निर्देश आज्ञा तेन नश्यन्ती निद्रा येषां ते तथाभूता अतएव उन्मिषन्तो जाग्रतो निषादिनो महामात्रा यस्मिन् । प्रतिहाराणां कटुवचनैर्गतनिद्रा गजपालका आसन्निति तात्पर्यार्थः । कटुकशब्दस्य प्रतिहारवाचकत्वं शंकरेणास्मिन्नेवोच्छ्वासे हंसवेगभाषणे 'कटुकवचनैरुद्वेजितस्य' इति प्रतीकेऽङ्गीकृतम् । प्रबुद्धेन निद्रोत्थितेन हास्तिकेन गजसमूहेन शून्यीक्रियमाणानि शय्यागृहाणि यस्मिन् । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठग्' इत्यनेन ठक् । आदौ सुप्तेन पश्चादुत्थितेनाश्वीयेनाश्वसमुदायेन विधूयमानाः कम्पिताः सटा ग्रीवारोमाणि यस्मिन् । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इत्यनेन छः । रटता खननवेलायां कृतशब्देन कटकेन सेनया मुखरैः सशब्दैः खनित्रैः अवदारणैः खन्यमाना उत्पाट्यमानाः क्षोणीपाशाः 'कुंपण' इति भाषायां प्रसिद्धाः क्षोणीबंधनानि यस्मिन् । समुत्कील्यमानैरुत्पाट्यमानैः कीलैः कीलकैः शिञ्जानाः

नानिगडतालकलरवोत्तालतुरङ्गतरङ्ग्यमाणखुरपुटे, लेशिकमुच्यमानमदस्यन्दिदन्तिसंदानशृङ्खलाखनखननिनादनिर्भरभरितदशदिशि, घासपूलकप्रहारप्रमृष्टपांसुलकरिपृष्ठप्रसार्यमाणप्रस्फोटितचर्मणि, गृहचिन्तकचेटकसंवेष्ट्यमानपटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्त्रावितानके, कीलककलापापूर्यमाणचिपिटचर्मपुटे, संभाण्डायमानभाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाह्यमानबहुनालीवाहिके, निषादिनिश्चलानेकानेकपारोप्यमाणकोशकलसपीडापीडसंकटायमानसामन्तौकसि, दूरगतदक्षदासेरकाक्षि- 5

खनन्तो हिंजीरा गजशृंखला यस्मिन्। 'पारी तु शृंखला हिंजीरोऽस्त्री स्याद्' इति त्रिकाण्डशेषः। उपनीयमानानां समीपानीतानां निगडतालानां लोहमयाद्बंधनानां कलरवेणास्पष्टशब्देनोत्तालैर्बंधनासहत्वेन चंचलैस्तुरंगैरश्वैस्तरंग्यमाणाः कुटिलीक्रियमाणाः खुरपुटाः शफपुटा यस्मिन्। लेशिकैर्गजपालैर्मुच्यमाना उत्सृज्यमाना मदस्यंदिन उन्मत्ता दंतिनस्तेषां संदानशृंखलानां बंधनशृंखलानां खनखननिनादस्य खनखनेतिशब्दस्य निर्भरेणाधिक्येन भरिता व्याप्ता दश दिशो यस्मिन्। घासपूलकस्य तृणसमूहस्य प्रहारैः ताडनैः प्रमृष्टेषु शोधितेषु पांसुलेषु धूलिव्याप्तेषु करिपृष्ठेषु गजपृष्ठेषु प्रसार्यमाणानि स्थाप्यमानानि प्रस्फोटितानि शोधितानि चर्माणि चर्ममयाण्यास्तरणानि यस्मिन्। गृहचिंतकैर्गृहनिर्मातृभिश्चेटकैर्दासैः संवेष्ट्यमानानि संव्रियमाणानि पटकुट्यः 'राहुटि' इति प्रसिद्धाः कांडपटानां 'कनात' इति भाषायां प्रसिद्धानां मंडपाः परिवस्त्रास्तिरस्करिण्यो 'पडदा' इति भाषायां प्रसिद्धाः वितानानि च 'छत' इति भाषायां प्रसिद्धानि यस्मिन्। कीलकलापेन उत्पाटितकीलकसमूहेनापूर्यमाणा भ्रियमाणाः चिपिटा ह्रस्वाश्चर्मपुटाश्चर्मप्रसेवका यस्मिन्। संभाण्डायमाना भाण्डानि पात्राणि संचिन्वन्तो भाण्डागारिणो भांडागाराधिकारिणो यस्मिन्। 'पुच्छभांडचीवराण्णिङ्' इत्यनेन 'भांडात्समाचयने' इत्यस्मिन्नर्थे णिङि शानच्। भाण्डागारस्य पात्रादिगृहस्यार्थात्पात्रसमूहस्य वहने नयने वाह्यमाना नियुक्ता बहवो नालीवाहिका गजसेवकाः 'करिणां वासग्रहणेनियुक्ता' इति शंकरेण वर्णिता यस्मिन्। गजार्थं तृणसंचये नियुक्त इत्यर्थके नालीवासिकस्थाने लेखकप्रमादात् नालीवाहिकशब्दः पतितः इत्यपि स्यात्। निषादिभिर्महामात्रैर्निश्चलास्तेभ्यो भीत्या स्तब्धा अनेके च ते अनेपका गजास्तेष्वारोप्यमाणानां स्थाप्यमानानां कोशकलशानां धनघटानां पीडायास्त्रासस्यापीडेन संप्राप्त्या संकटायमानानि संबाधवन्ति सामन्तौकांसि समीपस्थगृ-

प्रप्रक्षिप्यमाणोपकरणसंभारभ्रियमाणदुष्टदन्तिनि, तिर्यगानमज्जाघनिक-
रकृच्छ्राकृष्टलम्बमानपरतन्त्रतुन्दिलचुन्दीजनजनितजनहासे, पीड्यमान-
शारशारिवरत्रागुणग्राहितगात्रविहारबृंहद्बहुबृहदुन्मदकरिणि, करिघटा-
घटमानघण्टाटांकाराक्रियमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठालककद-
र्थितकूजत्करभे, अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाणकुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपु- 5
त्रकलत्रवाहने, गमनवेलाविप्रलब्धवारणाधोरणान्विष्यमाणनवसेवके, प्र-
सादवित्तपत्तिनीयमाननरपतिवल्लभवारवाजिनि, चारुचारभटसैन्यन्य-

ह्राणि यस्मिन्। हस्तिपृष्ठे स्थापनार्थमानीतैः कोशघटैः समीपस्थगृहाणां द्वाराणि पिहितानि तेन गृहवासिनां संकटमासीदिति तात्पर्यम्। दूरं गतं गमनं येषां तैः क्षिप्रगामिभिर्दक्षैः प्रवीणैः दासेरकैर्भृत्यैः क्षिप्रं तूर्णं प्रक्षिप्यमाणेन स्थाप्यमानेनोपकरणसंभारेण सामग्रीसमूहेन भ्रियमाणाः पूर्यमाणा दुष्टा दन्तिनो गजा यस्मिन्। तिर्यक्तिरश्चीनमानमन्तीषु जाघनिषु जंघासु करैर्हस्तैः कृच्छ्रेण कष्टेनाकृष्टो लंबमानः परतन्त्रः पराधीनस्तुंदिलः स्थूलोदरः चुंदीजनः कुट्टिनीसमूहस्तेन जनितो जनहासो लोकहास्यं यस्मिन्। उदरस्थौल्येनाश्वमारोढुमसमर्था अतएवाश्वपालकैः स्वजंघासु निहिताः परतंत्राः कुट्टिनीर्वीक्ष्य जनो जहासेत्यर्थः। जाघनिशब्दो भृत्यार्थेश्वतसोप्यर्थः समीचीनः स्यात्। पीड्यमानैर्बध्यमानैः शारैः कर्बुरवर्णैः शारीणां हस्तिपर्याणानां वत्रागुणैर्दूष्यागुणैर्गजमध्यबंधनरज्जुभिर्ग्राहितानां प्रतिबद्धानां गात्राणां विहारेण कंपनेन गर्जन्तो बृहन्तो महान्त उन्मदा मत्ताः करिणो गजा यस्मिन्। करिघटया गजसमूहेन घटमानः क्रियमाणो घंटाटांकारो घंटाध्वनिस्तेन क्रियमाणः उत्पाद्यमानः कर्णज्वरः कर्णपीडा यस्मिन्। पृष्ठे प्रतिष्ठाप्यमानैः कंठालकैर्गोणीभिः कदर्थिताः पीडिताः कूजन्त आरटन्तः करभा उष्ट्रा यस्मिन्। अभिजातैर्मानार्हैं राजपुत्रैः प्रेष्यमाणाभिः कुत्सितं प्रयुक्तं प्रयोगो यासां ताभिः कुट्टिनीभिरित्यर्थः आकुलानि पीडितानि कुलपुत्राणां कलत्राणां पत्नीनां वाहनानि यानानि यस्मिन्। अनेन तदा अभिजाता अपि कुलीनानां साध्वीनां त्रासदा आसन्निति ज्ञायते। गमनवेलायां विप्रलब्धैर्वंचितैर्वारणाधोरणैर्हस्तिपकैरन्विष्यमाणा मार्ग्यमाणाः नवाः सेवका यस्मिन्। प्रसादेनानुग्रहेण वित्तैः प्रसिद्धैः पत्तिभिर्नीयमाना नरपतिवल्लभा राजप्रिया वारस्य समयस्य वाजिनः शोभार्थमग्रे स्थाप्यमाना अश्वा यस्मिन्। चारूणां मनोहराणां चारभटानां वीराणां सैन्येन न्यस्यमानाः स्थाप्यमाना नासीरस्य कर्पूरस्य मंडलाडंबरेभ्यो मंडलाकारारंभार्थमित्यर्थः स्थूलाः

स्यमाननासीरमण्डलाडम्बरस्थूलस्थासके, स्थानपालपर्याणलम्बमानलवणकलायीकिङ्किणीनालीसनाथसंकलिततलसारके, कुण्डलीकृतावरक्षिणीजालजटिलवल्लभपालाश्वघटानिवेश्यमानशाखामृगे, परिवर्धकाकृष्यमाणार्धजग्धप्राभातिकयोग्याशनप्ररोहके, व्याक्रोशीजृम्भमाणघासिकघोषे, गमनसंभ्रमभ्रमदुत्तुण्डतरुणतुरङ्गमतन्यमानानेकमन्दुराविमर्दे, सज्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानसत्वरसुन्दरीदथिमानमुखालेपने, चलितमातङ्गतुरङ्गप्रधावितप्राकृतप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठ्यमाननिर्घाससस्यसंचये, सं- 5

स्थासका रचनाविशेषा यस्मिन् । नासीरमंडलस्य सेनामुखसमूहस्य आडंबरे विस्तारे स्थूलस्थासका महांतः तिलका यत्र स्वीयसेनास्थजनज्ञानार्थं चिन्हविशेषाः कृता इत्यर्थः । स्थानपालानामश्वपालानां पर्याणेषु लंबमानाभिः लवणकलायीभिरश्वानां दारुमयीभिर्मृगाकृतिभिः किंकिणीभिः क्षुद्रघंटाभिः नालीभिः " मेख " इतिभाषायां प्रसिद्धाभिः सनाथा युक्ताः संकलिताः सम्यक्स्थापिताः तलसारका अश्वमुखपट्टिकाः ' जेरबंद ' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धा यस्मिन् । कुण्डलीकृतैर्वर्तुलाकारतया स्थापितैः अवरक्षणीजालैरश्वबंधनरज्जूनां ' कासरा ' इति भाषायां प्रसिद्धानां समूहैर्जटिला व्याप्ता वल्लभपाला अश्वपाला यासु तास्वश्वघटास्वश्वसमूहेषु निवेश्यमानाः स्थाप्यमाना शाखामृगा वानरा यस्मिन् । ' अश्ववारो वल्लभपालकः ' इति त्रिकाण्डशेषः । दग्धानामश्वानां वानरमांसं हितमित्यतो वानरा रक्ष्यन्ते । परिवर्धकैरश्वपालैराकृष्यमाणा अर्धजग्धा अर्धभक्षिता प्राभातिके प्रभातकाले योग्यमशनं भक्षणं येषां तथाभूता प्रारोहकाः कोमलांकुराः यस्मिन् । प्रारोहक इत्यत्र प्रौढिक इति टीकाकृत्पाठः समीचीनश्च । प्रौढिकाः ' तोवरा ' इति भाषायां प्रसिद्धाः । व्याक्रोशीभिः परस्पराव्हानैर्जृम्भमाणो वर्धमानो घासिकघोषो महामात्रशब्दो यस्मिन् । गमनस्य संभ्रमेण त्वरया भ्रमद्भिरुत्तुण्डैरूर्ध्ववदनैस्तरुणैस्तुरंगमैरश्वैस्तन्यमानः क्रियमाणोऽनेकेषां मंदुराणां वाजिशालानां विमर्दो ध्वंसो यस्मिन् । सज्जीकृतानां करेणुकानामारोहा हस्तिपालास्तेषामाव्हानेन सत्वराभिर्जाततवराभिः सुंदरीभिर्दीयमानं मुखालेपनं मुखालंकृतिलेपनं यस्मिन् । चलितैर्मातंगैर्हस्तिभिस्तुरंगैश्च करणैः प्रधावितास्तूर्णमागताः प्राकृता ग्राम्याः प्रातिवेश्यकलोकाः समीपनिवासिनो जनास्तैर्लुण्ठ्यमानः निर्घाससस्यस्य भुक्तशेषसस्यस्य संचयो यस्मिन् । संचरन्तश्चेलचक्रेण वस्त्रसमूहेनाक्रान्ताश्चक्रीवन्तो गर्दभा यस्मिन् ।

---

१ ' प्रौढिके '

चरच्चेलचक्राक्रान्तचक्रीवति, चक्रचीत्कारिगन्त्रीगणगृह्यमाणप्रहतवर्त्मनि, अकाण्डदीयमानभाण्डभरितानडुहि, निकटघासलाभलुभ्यल्लम्बमानप्रथमप्रसार्यमाणसारसौरभेये, प्रमुखप्रवर्त्यमानमहासामन्तमहानसे, पुरःप्रधावद्ध्वजवाहिनि, प्रियशतोपलभ्यमानसंकटकुटीरकान्तरालनिःसरणे, करिचरणदलितमठिकोत्थितलोकलोष्ठहन्यमानमेण्ठक्रियमाणासन्नसाक्षिणि, संघट्टाविघट्टमानव्याघ्रपल्लीपलायमानक्षुद्रकुटुम्बके, कलकलोपद्रवद्रवद्द्रविणबलीवर्दविद्राणवणिजि, पुरःसरदीपिकालोकविरलायमानलोकोत्पीडप्रस्थितान्तःपुरकरिणीकदम्बके, हयारोहाहूयमानलम्बितशुनि, सरभसचरणनिपतननिश्चलगमनसुखायमानखक्खटस्तू- 5

चक्रै रथांगैश्चीत्कारिणा शब्दं कुर्वाणेन गन्त्रीणां शकटानां समूहेन गृह्यमाणं स्वीक्रियमाणं प्रहतं क्षुण्णं वर्त्म मार्गो यस्मिन्। अकांडेऽनवसरे दीयमानेन भांडेन भरिता व्याप्ता अनड्वाहो वृषभा यस्मिन्। निकटघासस्य समीपस्थतृणस्य लाभे लुभ्यद्भिर्लंबमानैर्गर्दभदासैः प्रथमं प्रसार्यमाणा दूरीक्रियमाणाः सारसौरभेया बलवन्तो वृषभा यस्मिन्। लाम्बमानेत्यत्र लम्बनेति पाठोऽग्रिमपाठानुसारीति योग्यः। यतोऽग्रे सैन्यवर्णने 'मेण्ठवण्ठवठरलम्बनेत्यादिभिः स्तूयमानम्' इत्युक्तम् तत्र च संकेतेन लम्बनो गर्दभदास इत्युक्तम्। प्रमुखेऽग्रे प्रवर्त्यमानं प्रेर्यमाणं महासामन्तानां महानसं सूपागारं यस्मिन्। पुरोऽग्रे प्रधावन्तो ध्वजवाहिनो ध्वजधारका यस्मिन्। प्रियशतैश्चाटुशतैरुपलभ्यमानं संकटानां संबाधानां कुटीरकाणां स्वल्पगृहाणामन्तरालान्मध्यान्निसारणं बहिर्गमनं यस्मिन्। करिचरणैर्गजपादैर्दलिताभ्यो भग्नाभ्यो मठिकाभ्यः कुटीरेभ्य उत्थितैर्लोकैर्लोष्ठैर्मृत्पिण्डैर्हन्यमानास्ताड्यमाना मेण्ठा हस्तिरक्षकास्तैः क्रियमाणा आसन्ना समीपस्थाः साक्षिणो यस्मिन्। संघट्टेन घर्षणेन विघट्टमानाभ्यो भज्यमानाभ्यो व्याघ्रपल्लीभ्यः तृणकुटीभ्यः पलायमानानि क्षुद्रकुटुम्बकानि नीचजना यस्मिन्। कलकलोपद्रवेण ध्वनिपीडया द्रवद्भिः पलायमानैः द्रविणबलीवर्दैर्धनवृषभैः विद्राणा सशोका वणिजो यस्मिन्। पुरःसरेणाग्रयायिना दीपिकानामुल्कानामालोकेन प्रकाशेन विरलायमानेऽल्पीभवति लोकोत्पीडे जनसमूहे प्रस्थितः अन्तःपुरकरिणीनां हस्तिनीनां कदंबः समुदायो यस्मिन्। हयारोहैरश्वसादिभिराहूयमाना लंबिताः पश्चात्स्थिताः श्वानः सारमेया यस्मिन्। सरभसं वगेन चरणनिपतनं पादप्रक्षेपस्तेन निश्चलं गमनं तेन सुखायमानैः खक्खटैर्वृद्धैः स्तूय-

२ 'लम्बन'

यमानतुङ्गतुङ्गणगुणे, स्रस्तवेसरविसंवादिसीदद्दाक्षिणात्यसादिनि, रजोजग्धजगति प्रयाणसमये, प्रतिदिशमागच्छद्भिर्गजवधूसमारूढैराधोरणैरूर्ध्वध्रियमाणहेमपत्रभङ्गशारशार्ङ्गैः, अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः, ताम्बूलिकविधूयमानचामरपल्लवैः, पश्चिमासनिकार्पितभस्त्राभरणाभिन्दिपालपूलिकैः, पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपल्लवितपर्याणैः, पर्याणपक्षकपरिक्षेपपट्टिकाबन्धनिश्चलपट्टोपधानास्थिरावस्थानैः[1], प्रचलपादफलिकास्फालनस्फायमानपदबन्ध- 5

मानास्तुंगानामुच्चानां तुंगणानां तद्देशजाताश्वानां गुणा यस्मिन्। स्रस्तेति। स्रस्तानां हस्तात्खलीनभ्रंशेनेतस्ततः प्रधावितानां वेसराणां 'वेसराः संकीर्णाश्वाः।' इति सर्वंकषायां मल्लिनाथः महाराष्ट्रभाषायां ' खेचर ' इति प्रथितानां विसंवादिनः अपरिचिता अतएव सीदन्तः पीडिता दाक्षिणात्या दक्षिणदेशस्थाः सादिनोऽश्वारोहा यस्मिन् । दक्षिणदेशे वेसराणामभावादिति शंकरः । रजोभिर्धूलिभिर्जग्धं भक्षितं तमोऽधकारो यस्मिंस्तस्मिन् प्रयाणसमये गमनवेलायाम्। ' रजोजग्धजगति ' इति पाठे जग्धं व्याप्तं जगत् भूलोको यस्मिन्नित्यर्थः। **प्रतिदिशमिति**। इतः परं तृतीयान्तानां राजभिरित्यनेनान्वयः। गजवधूसमारूढैः करणीस्थितैः । आधोरणैर्हस्तिपकैः अस्य ध्रियमाणेत्यनेनान्वयः। ऊर्ध्वं ध्रियमाणानां हेमपत्राणां भंगै रचनाभिः शाराणि चित्राणि शार्ङ्गाणि धनूंषि येषां तैः। अंतरासने आसीनैर्मध्यासने उपविष्टैः समीपस्थैर्वासीनैरंतरंगैर्विश्वास्यैर्गृहीता असयः कृपाणा येषां तैः । तांबूलिकैस्तांबूलधारकैः विधूयमानानि चामरपल्लवानि पल्लवाकाराणि चामराणि येषां तैः। पश्चिमासु आसनिकासु आसनेष्वितिकर्मधारयः अथवा पश्चिमा आसनी आसनं येषां तेभ्य इति बहुव्रीहिर्वा अर्पितानि भस्त्राभरणानि तूणभेदा भिंदिपालानां तोमराणां पूलिका समूहो यैस्ते । पत्रलताभिच्छुरिकाभिः कुटिलानि वक्राणि कलधौतनलकैः सुवर्णबाणैः पल्लवितानि पर्याणानि पल्ययनानि येषां तैः। पर्याणस्य पक्षकः पार्श्वं प्रांतो वा तस्य परिक्षेपस्य बंधनस्य पट्टिका वस्त्रविशेषस्तस्य बंधेन निश्चलं निष्कंपं पट्टोपधानं वस्त्रमयमासनं तेन स्थिरमचंचलमवस्थानं स्थितिर्येषां तैः । प्रचलायाश्चंचलायाः पादफलिकायाः पर्याणपार्श्वोभयभागे क्रियमाणाया ' रिकेवी ' इति महाराष्ट्रभाषया प्रसिद्धायाः आस्फालनेन ताडनेन स्फायमानो वर्धमानः पदबन्धस्य पादकटकस्य मणिशिलानां रत्नग्राव्णां शब्दो

[1] ' वधानैः '

मणिशिलाशब्दैः, उच्चित्रनेत्रसुकुमारस्वस्थानस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च कार्दमिकपटकल्माषितासिताङ्गैः, अलिनीलमसृणसतुलासमुत्पादितसितसमायोगपरभागैश्चावदातदेहविराजमानराजावर्तमेचककञ्चुकैश्चापचितचीनचोलकैश्च तारमुक्तास्तबकितस्तवरकवारबाणैश्च नानाकषायकर्बुरकूर्पासकैश्च शुकपिच्छच्छायाच्छादनकैश्च व्यायामोल्लुप्तपार्श्वप्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च गतिवशवेल्लितहारलतालग्नलोलकुण्डलोन्मोचनप्रधा- 5

येषां तैः । उच्चित्रैश्चित्रयुक्तैर्नेत्रैर्वस्त्रविशेषैः सुकुमारे स्वस्थाने कोमलस्थले मर्मस्थले इति यावत् । स्थगितानि आच्छादितानि जंघाकांडानि यैस्तैः । अत्र स्वशब्दस्य स्वारस्यं न प्रतिभाति । स्वस्थगनस्थगितेत्यपपाठः । कार्दमिकैः कर्दमेन रक्तैः पटैः कल्माषितानि कर्बुरितानि सितांगानि शुभ्रा अवयवा यैस्तैः । 'शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्' इत्यनेन ठक् । 'कल्माषितपिशंगपिंगैः' इति पाठे कार्दमिकपटैः कल्माषिताः पिशंगा लोहिताः पिंगा जंघिका येषां तैरित्यर्थः । अलिभिरिव भ्रमरैरिव नीलाभिर्मसृणाभिर्मृदुभिः सतुलाभिः 'मांडचोळणा' इति भाषायां प्रसिद्धाभिः समुत्पादितः सितसमायोगस्य शुभ्रसंयोगस्य परभागः शोभातिशयो यैस्तैः । 'परभागो गुणोत्कर्षः' इति यादवः । स्वयंगौरैरलिवन्नीलाः सतुला धृतास्तेन शुभ्रस्य कृष्णेन संयोगात्परभाग उत्पन्न इति भावः । अवदातेषु गौरेषु देहेषु शरीरेषु विराजमानैः शोभमानैः राजावर्तैः कृष्णपाषाणैरितिशंकरः । रत्नविशेषैरिति युक्तम् । अमरटीकोक्तेः । मेचका बर्हिकण्ठवर्णाः कंचुका वारबाणा येषां तैः । अपचिताः धृताः चीनचोलकाः चीनवस्त्रकंचुका यैस्तैः । ताराभिर्शुद्धाभिर्मुक्ताभिः स्तबकिताः संजातपुष्पगुच्छनिभाः स्तवरका वस्त्रविशेषा वारबाणाः कंचुकाश्च येषां तैः । नानाकषायैर्नानावर्णैः कर्बुराः श्वित्रवर्णाः कूर्पासकाः कंचुकाः 'अंगरखा' इति प्रसिद्धाः येषां तैः । शुकपिच्छानीव शुकपक्षाणीव छाया कान्तिर्येषां तथाभूतान्याच्छादनकान्युत्तरीयाणि येषां तैः । व्यायामेन परिश्रमेणोल्लुप्तेषु तनूभूतेषु पार्श्वप्रदेशेषु प्रविष्टानि चारूणि मनोहराणि शस्त्राणि येषां तैः । शस्तानीति संकेतपाठः कटिसूत्राणि 'कंबरपट्टा' इति तस्यार्थः । गतिवशेन गमनवशाद्वेल्लितासु कम्पितासु हारलतासु लग्नानां संसक्तानां लोलनां चंचलानां कुंडलानां कर्णाभरणानामुन्मोचने विमुक्तीकरणे प्रधावितास्तूर्णागताः परिजना येषां तैः । चामी-

---

[1] 'पिशङ्गपिङ्गैः'

वितपरिजनैः, चामीकरपत्राङ्कुरकर्णपूरकविघट्टमानवाचालवालपाशैश्चो-
ष्णीषपट्टावष्टब्धकर्णोत्पलनालैश्च कुङ्कुमरागकोमलोत्तरीयान्तरितोत्तमा-
ङ्गैश्च चूडामणिखण्डखचितक्षौमचोलैश्च मायूरपत्रायमाणशेखरषट्पद-
पटलैश्च मार्गागतशारिकशारिवाहवेगदण्डैः, पुरश्चञ्चच्चामरकिर्मीर-
कार्दरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीयमानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्त- 5
रैः, आस्कन्दत्काम्बोजवाजिशतशिञ्जानजातरूपायानरवमुखरितदिङ्मु-
खैश्च निर्दयप्रहतलम्बापटहशतपटुरवबधिरीकृतश्रवणविवरैः, उद्घो-
ष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानाज्ञापातै राजभिरापुपूरे
राजद्वारम् ।

करस्य सुवर्णस्य पत्रांकुर एव कर्णपूरकं कर्णभूषणं कर्णोपरि स्थापितो हेम-
मयः पत्रांकुरस्तेन विघट्टमानोत एव वाचालः शब्दायमानः वालपाशः कर्णाभर-
णभेदः येषां तैः । उष्णीषपट्टेन किरीटे वस्त्रेणावष्टब्धानि बद्धानि कर्णोत्पलानां
कर्णे स्थापितानां कमलानां नालानि यैस्तैः । कुंकुमरागेण काश्मीरजरागेण कोमलै-
र्मृदुभिरुत्तरीयैः प्रावारैरन्तरितानि बद्धान्युत्तमांगानि शिरांसि यैस्तैः । चूडामणि-
खण्डैः शिरोभूषणखण्डैः खचिताः क्षौमखोला दुकूलनिर्मितानि शिरस्त्राणि येषां
तैः । चोला इति पाठो न सम्यक् चूडामणिखंडानां चोलेष्वसंभवात् । मायूर-
पत्रायमाणं मयूरपिच्छ इवाचरत् शेखरषट्पदानां शिरःकुसुमगुच्छभ्रमराणां पटलं
समूहो येषां तैः । **मार्गागतेति** । मार्गे राजद्वारपथ आगताः संप्राप्ताः शारि-
कान् द्यूतकारान् शारींश्च द्युतसाहित्यानि च वहंन्ति धारयन्ति ते च ते शारिक-
शारिवाहा वेगदण्डास्तरुणहस्तिनो यान् तैः । द्यूतकारान् शारींश्च वहन्तो गजयु-
वानो मार्गे राजाभिर्मिलिता इत्यर्थः । पुरोऽग्रे चंचद्भिश्चंचलैश्चामरैः किर्मीराणि
कल्माषाणि कार्दरंगचर्माणि कार्दरंगदेशोद्भवानि चर्ममंडलान्यजिनमंडलानि
' ढाल ' इति प्रसिद्धानि मंडनानि भूषणानि येषां ते च त उड्डीयमाना उत्प्लव-
मानाश्चटुला मनोहरा डामरा गर्विष्ठाश्चारभटा योधास्तैर्भरितं व्यापितं भुवना-
न्तरं यैस्तैः । आस्कंदतामुत्प्लुत्य गच्छतां काम्बोजवाजिनां कम्बोजदेशोद्भवा-
श्वानां शतस्य शिंजानानि सशब्दानि जातरूपस्य सुवर्णस्यायानानि हयभूषणानि
तेषां रवेण भरितानि दिङ्मुखानि यैस्तैः । निर्दयं प्रहतानां ताडितानां लंबापट-
हानां पटहविशेषाणां शतस्य पटुना रवेण निनादेन बधिरीकृतानि श्रवणविवराणि
येषां तैः । उन्मुखैरूर्ध्वावलोकिभिः पादातैः पत्तिभिः प्रतिपाल्यमाना आज्ञापाता
आदेशकथनानि येषां तैः । आपुपूरे व्याप्तम् ।

5 उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः समायोगग्रहणसमयशंसी सस्वान संज्ञाशङ्खो मुहुर्मुहुः। अथ नचिरादिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्वाणया करेणुकयोह्यमानः, वैदूर्यदण्डविकटेनोपरि प्रत्युप्तपद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपादिव लोहितायता¹ भ्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, कदलीगर्भाभ्यधिकम्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव भोगिनामधिपतिरङ्गलग्नेन कञ्चुकेन अमृतमथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल एव पारिजातपादप इवाखण्डलभूमिमारूढः, विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा सकलभुवनवशीकरणचूर्णेनेव दिशश्छुरयन्, अभिमुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बमुदयमानं सवितारमपि पिबन्निव तेजसा, बहलताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया

उदित इति । समायोगग्रहणं सज्जीकरणं तस्य समयं वेलां शंसति सः । अथेति । द्विग्विजयाय नरपतिर्निजगामेति संबंधः । गमने विलोलयोश्चंचलयोः कर्णतालयोः कर्णास्फालनयोर्दोलाविलासैः क्रीडाविलासैर्दिग्गजसमागमं दिग्गजसंबंधमिव कुर्वाणया करेणुकया हस्तिन्या । वैदूर्यदण्डेन विदूरे पर्वत उत्पन्नस्य रत्नस्य दण्डेन विकटः सुंदरस्तेन । प्रत्युप्तैर्दृढं स्थापितैः पद्मरागखंडैः शोणरत्नखंडैः खचिततया व्याप्ततया सूर्योदयदर्शनस्य कोपात्क्रोधादिव लोहितेन रक्तेन आयता विस्तृतेन च । 'इण्' धातोः शतरि तृतीयान्तम् । स्वसदृशं वर्तुलं कान्तिमन्तं सूर्यं विलोक्य पद्मरागमिषेण क्रुद्धं नु छत्रमिति भावः । मंगलातपत्रेण मंगलछत्रेण । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया कदलीगर्भाद्रंभामध्यादभ्यधिको म्रदिमा मृदुत्वं यस्य तेन नवेन नूतनेन नेत्रेण वस्त्रेण निर्मितस्तेन अंगे शरीरे लग्नः संसक्तस्तेन कंचुकेन चोलकेन निर्मोकेन च । भोगिनां सर्पाणामधिपतिः शेष इव । क्षीरोदस्य क्षीरोदधेः फेनपटल इव डिंडीरसमूह इव तेन वा धवलं शुभ्रमंबरं वसनं गगनं च वहति सः । आखण्डलभूमिमिन्द्रपदं नंदनोद्यान भूमिं च । विधूयमानानां चामराणां मरुता वायुना विधूताः कम्पिताः कर्णपूरकुसुममंजर्यस्तासां रजसा धूल्या सकलस्य भुवनस्य वशीकरणचूर्णेन स्वाधीनीकरणचूर्णेनेव । छुरयन् व्याप्नुवन् । अभिमुखे सन्मुखे अर्थात्सूर्यस्य चूडामणौ घटमानं पतितं पाटलं ताम्रं प्रतिबिंबं यस्य तं सवितारं सूर्यं तेजसा

---

१ 'तायतया'

विलभमान इव द्वीपान्तराण्योष्ठमुद्रयानुरागस्य, स्फुरन्महाहारमरीचिच-
क्रवालानि चामराणीव दिशोऽपि ग्राहयन्, राजकेक्षणोत्क्षिप्तत्रिभागया त्री-
नपि लोकान्करदानायाज्ञापयन्निव सविभ्रमं भ्रूलतया, द्राघीयसा बाहुप्रा-
कारेण परिक्षिपन्निव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाखातान्, अखिलमिवक्षी-
रोदमाधुर्यमादायोद्गतया लक्ष्म्या समुपगूढः गाढममृतमय इव पीयमानः 5
कुतूहलोत्तानकटकलोकलोचनसहस्रैः, स्नेहार्द्रेषु राज्ञां हृदयेषु गुणगौरवेण
मज्जन्निव, मज्जामपि लिम्पन्निव सौभाग्यद्रव्येण द्रष्टृणाम्, अमरपतिरिवाग्र-
जवधकलङ्कप्रक्षालनाकुलः, पृथुरिव पृथिवीपरिशोधनावधानसंकलित-
सकलमहीभृत्समुत्सारणः, पुरःसरैरालोककारकैः सहस्रसंख्यैरर्क इव

कान्त्या पिबन्निव। बहलैर्बहुभिस्ताम्बूलैः सिंदूरेण च छुरितया व्याप्तयौष्ठमुद्रया
ओष्ठरूपशासनमुद्रया अनुरागस्य प्रेमवतो जनस्य द्वीपान्तराणि अन्यानि
द्वीपानि विलभमान इव दददिव। स्फुरतां चंचलानां महाहाराणां श्रेष्ठहाराणां
मरीचीणां किरणनां चक्रवालानि समूहान् चामराणीव। किरणानां शुभ्रत्वाच्चाम-
रसाम्यम्। दिशोऽपि दिग्भिरित्यर्थः ग्राहयन् स्वीकारयन्। गृह्णातेर्बोधनार्थत्वमं-
गीकृत्य दिश इत्यस्य कर्मत्वम्। अन्यथा गत्यादिसूत्रेऽस्याग्रहणादसंगतमिदं
स्यात्स्पष्टं चैतदष्टमोच्छ्वासान्ते टीकायामेव भविष्यति। राजकस्य राजसंघस्ये-
क्षणेऽवलोकने उत्क्षिप्ता उपरिकृतास्त्रयो भागा यया तया भ्रूलतया। बाहुप्राका-
रेण बाहुवलयेन सागरा एव महाखाता महापरिखास्तान् परिक्षिपन्निव वेष्टयन्निव
क्षीरोदस्य क्षीरोदधेर्माधुर्यं मधुरतामादायोद्गतया निर्गतया लक्ष्म्या निर्भरं दृढ-
मुपगूढ आलिंगितोऽतएवामृतमय इवामृतप्रचूर इव। कुतूहलेन कौतुकेनोत्तानै-
र्विस्तृतैः कटकलोकानां सेनाजनानां लोचनसहस्रैः पीयमान इव। स्नेहेति।
गुरुः पदार्थो जलादिषु निमज्जतीति भावः। द्रष्टृणां संबन्धसामान्ये षष्ठी द्रष्टृन्
इत्यर्थः। देहसारं सौभाग्यद्रव्येण लिंपन्निवोपदिहन्निव। अग्रजस्य ज्येष्ठस्य
भ्रातृ राज्यवर्धनस्य ब्राह्मणस्य च वधकलंकस्य प्रक्षालने आकुलः। इन्द्रस्त्वष्टुः
प्रजापतेः पुत्रं वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्यापातकमकरोद्दूरीकरणे च प्रायततेति कथा
भागवते। पृथिव्याः परिशोधनं दुष्टनाशेन शुद्धीकरणं धान्याद्युत्पादार्थं पर्वतादि-
समुत्सारणया समीकरणं च तस्यावधानं परिकलिता कृता सकलानां महीभृतां
नृपाणां पर्वतानां च समुत्सारणा दूरीकरणं येन सः। पुरा वैन्यः पृथुः
सत्वरहितां विषमां भुवं समीचकारेति कथा भागवते चतुर्थस्कंदे।
पुरःसरैरित्यारभ्य तृतीयान्तानां दंडिभिरित्यनेनान्वयः। पुरःसरैरग्रेसरैः।

किरणैरधिकारचातुर्यचञ्चलचरणैर्व्यवस्थास्थापननिष्ठुरैः भयपलायमान-लोकोत्पीडान्तरिता दशापि दिशो ग्राहयद्भिरिव, चलितकदलिकासंपातपीतप्रचारं पवनमपि विनये स्थापयद्भिरिव, द्रुतचरणोद्धूतधूलिपटलावधूतान्दिनकरकिरणानप्युत्सारयद्भिरिव, कनकवेत्रलतालोकविक्षिप्यमाणं दिनमपि दूरीकुर्वद्भिरिव, दण्डिभिरितस्ततः समुत्सार्यमाणजनसमूहो निर्जगाम नरपतिः ।   5

6 अवनमति च विनयनमितवपुषि, भयचकितमनसि, चलनशिथिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकररुचिरशिरसि, विलुलितकुसुमशेखररजसि राजचक्रे, प्रभामुचां चूडामणीनामवाञ्चस्तिर्यञ्च उदञ्चश्च

आलोक पश्य ' निगारखे महाराज ' इति भाषायाम् इति कुर्वन्ति ते उच्चैर्घोषन्ति ते तैः । पक्षे आलोकं प्रकाशं कुर्वन्ति तैः किरणैः । आलोकशब्दं वयसां विरावैरिति कालिदासः । अधिकारचातुर्येण अधिकारस्य कौशल्येन चंचलौ चरणौ येषां तैः । स्वाधिकारानुष्ठाने चंचलतया भ्रमद्भिरित्यर्थः । व्यवस्थास्थापने व्यवस्थाकरणे निष्ठुरैर्निर्दयैः । भयेन पलायमानानां लोकानामुत्पीडेन संबाधेनान्तरिता दशापि दिशः ग्राहयद्भिः गृह्णद्भिः स्वीकुर्वद्भिरिव । णिजर्थस्याविवक्षात्र । तथा च कञ्चुकिनः पलायमानैर्जनैर्दशापि दिशोऽगृह्णन्नित्यर्थः । ' दशाप्यादेशम् ' इति जीवानन्दपाठः समीचीनश्च । परं बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते तत्पाठे ण्यन्तत्वं साधु संगच्छते । चलितानां कंपितानां कदलिकानां पताकानां संपातेन समूहेन पीतः प्रचारो गमनं यस्य तं पवनं वायुमपि विनये स्थापयद्भिरिव । ' कदली पताका मृगभेदयोः ' इति मेदिनी । द्रुतेभ्यस्त्वरायुक्तेभ्यश्चरणेभ्य उद्धूतेनोत्पन्नेन धूलिपटलेन धूलिसमूहेनावधूतानाच्छादितान् दिनकराकिरणान्सूर्यरश्मीनप्युत्सारयद्भिरिव दूरीकुर्वद्भिरिव । कनकवेत्रलतानां कनकवेष्टितानां वेत्रलतानामालोकेन प्रकाशेन विक्षिप्यमाणं व्याप्यमानं दिनमपि दिवसमपि दूरीकुर्वद्भिरिव दण्डिभिः कंचुकिभिरितस्ततः समुत्सार्यमाणो दूरीक्रियमाणः विभाज्यमानो जनसमूहो येन स नरपतिर्हर्षदेवो निर्जगाम ।

अवनमतीति । विनयेन नमितं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन् । भयेन भीत्या चकितं कंपितं मनो हृदयं यस्य तस्मिन् चलनेन गमनेन शिथिलानां मणिकनकमुकुटानां रत्नखचितसुवर्णमुकुटानां किरणनिकरेण रश्मिसमूहेन रुचिरं सुन्दरं शिरो मस्तकं यस्य तस्मिन् विलुलितं श्लथीभूतं कुसुमशेखराणां रजः परागो यस्य तस्मिन् राजचक्रे राजकेऽवनमति नम्रीभवति सति । प्रभां

---

१ ' दशाप्यादेशम् '

चञ्चन्तो मरीचयश्चाषराशय इव सुशकुनसंपादनाय चेलुः। मेघायमान-
रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमलकल्पपादपपल्ल-
ववेन्दनमालाकलापा इवाबध्यन्त दिग्द्वारेषु दिक्पालैः । प्रणम्यमानश्च
नेत्रत्रिभागैश्च कटाक्षैश्च समप्रेक्षितैर्भ्रूवञ्चितैश्चार्धस्मितैश्च परिहासैश्च
छेकालपैश्च कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्चोन्मत्तभ्रूवीक्षितैश्चाज्ञादानै- 5
श्चाक्रीर्णन्निव मानमयान्प्राणान्प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो यथानुरूपं
विबभाज राजकम् ।

7 अथ प्रस्थिते राजनि कलकलत्रस्तदिङ्नागशूत्काररव इवेत-
स्ततस्तस्तार तारतरःस्तूर्याणां प्रतिध्वनिराशातटेषु। दिग्गजेभ्यः प्रकुपि
तानां त्रिप्रस्रुतानां करिणां मदप्रस्रवणवीथीभिरालिकुलकालीभिः कालि- 10
न्दीवेणिकासहस्राणीव सस्यन्दिरे । सिन्दूररेणुराशिभिररुणायमानबिम्बे

कान्तिं मुञ्चन्तिं त्यजन्ति तेषां चूडामणीनां शिरोभूषणानामवाञ्चः अधः प्रसा-
रिणः तिर्यञ्चः तिरश्चीना उदञ्चः उर्ध्वं प्रसारिणश्चञ्चन्तो भ्रमन्तो मरीचयः
किरणानि चाषराशयः चाषसंज्ञकपक्षिसमूहा इव सुशकुनसंपादनाय शुभनिमि-
त्तावाप्तय इव चेलुः । तानेव मरीचीन्पुनरुत्प्रेक्षते । **मेघायमानेति** । मेघाय-
मानैर्मेघैः इवाचरद्भिः रेणुभिर्धूलिभिर्मेदुरं व्याप्तं खमाकाशमुड्डीयमाना मंदिरशिख-
ण्डिन इव गृहमयूरा इव मरीचयः कोमलानां कल्पपादपपल्लवानां कल्पतरुप-
र्णानां वंदनमालाः नृपादीनां स्वागतार्थं द्वारोपरि बध्यमानाः स्रजस्तासां कलापा
इव । दिक्पालैर्दिगीशैर्दिग्द्वारेषु दिश एव द्वाराणि तेष्ववध्यन्त । **प्रणम्यमान
इति** । प्रवीराणां प्रकृष्टानां श्रेष्ठानां वीराणां मध्ये वीरः स हर्षः । कटाक्षैरपांग-
दृष्टैः भ्रूवञ्चितैर्भ्रूचालितैः । छेकालापैर्वक्रोक्तिभिः मानमयान् मानप्रचुरान्प्रा-
णानाक्रीर्णन्निव संगृह्णन्निव । प्रणयदानैः प्रीतिविसर्जनैः यथानुरूपं यथायोग्यं
राजकं विबभाज राज्ञां यथायोग्यं प्रेम्णा संमानं चकारेत्यर्थः ।

अथेति । कलकलेन कोलाहलेन त्रस्तानां पीडितानां दिङ्नागानां
दिग्गजानां शूत्काररव इव शूत्कारइतिध्वनिरिव । तूर्याणां वाद्यविशेषाणां
तारतर उच्चैस्तरः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्द आशातटेषु दिक्प्रान्तेषु तस्तार विस्तृतो
बभूव । दिग्गजेभ्यः क्रुधद्रुहेत्यादिना संप्रदानत्वम् । त्रिप्रस्रुतानां त्रिषु स्थानेषु
गंडादिषु मदस्राविणां करिणामलिकुलैर्भ्रमरसमूहैः कालीभिः कृष्णवर्णाभिः
मदप्रस्रवणवीथीभिः मदस्रावपंक्तिभिः । कालिंद्या यमुनाया वेणिकासहस्राणीव

---

१ 'चन्दनमाला' २ 'आक्रीडन्'.

रथावस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः । करिणां षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिस्वनैस्तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । दोधूयमानश्च सचराचरमाचचाम चामरसंघातो विश्वम् । अश्वीयश्वासनिक्षिप्तैः शिश्विन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिर्निरन्तरमन्तरिक्षं फेनपिण्डैः । पिण्डीभूततगरस्तबकपाण्डुराणि पपुरिव परस्परसंघट्टनष्टाष्टदिशं दिवसमुच्चचामीकरदण्डान्यातपत्रवनानि । रजोरजनीनिमीलितो मुकुटमणिशिलावलीबालातपेन विचकास वासरः । राजतैर्हिरण्मयैश्च मण्डनकभाण्डमण्डलैर्ह्रादमानैर्हरीणां कृताः परिह्लादा हरितो बधिरतां दधुः । अरिप्रतापान- 5

प्रवाहसहस्राणीव सस्यंदिरे उत्पादितानि । स्यन्दतेरन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम् । 'वीथी वर्त्मनि पंक्तौ च ' 'वेणी सेतुप्रवाहयोः ' इति हैमः । सिंदूररजसां राशिभिररुणायमाने ताम्रीकृते रवौ सति शकुनयः चक्रवाका अस्तमयसमयमस्तकालं शशंकिरे शंकितवन्तः वियोगभीत्येति भावः । षट्पदानां भ्रमराणां कोलाहलैर्मांसलाः पुष्टास्तैः कर्णतालनिस्वनैः कर्णास्फालनशब्दैः । तिरोदधिरे अन्तर्हिताः । दोधूयमानोऽतिशयेन कंपमानः । धुनातेर्यङन्ताद्भृशार्थाच्छानच् । चराचरेण स्थावरजंगमेन सहितं सचराचरं विश्वं भुवनमाचचाम प्राश व्याप्नोदित्यर्थः । अश्वीयानामश्वसमूहानां श्वासैर्निक्षिप्तास्त्यक्तास्तैः सिन्दुवाराणां श्वेतपुष्पाणां दामानीव शुचयस्तैः फेनपिंडैः डिंडीरपिंडैर्निरन्तरमन्तररहितमन्तरिक्षं गगनं शिश्विन्दे शुभ्रीकृतम् । 'सिंदुवारः श्वेतपुष्पः ' इतिमुकुटः । पिंडीभूता एकीभूतास्तगरस्तबकास्तगरगुच्छा इव पांडुराणि उच्चा उन्नताश्चामीकरदंडाः सुवर्णदंडा येषां तान्यातपत्रवनानि छत्रारण्यानि छत्रसमूहा इत्यर्थः दिवसं दिनं परस्परस्यान्योन्यस्य संघट्टेन घर्षणेन नष्टा अष्ट दिशो यस्मिन्यथा तथा पपुरिव । छत्राणां निरन्तरतया दिग्ज्ञानं नासीदिति तात्पर्यार्थः । रजांस्येव रजनी रात्रिस्तया निमीलितः संकुचितो वासरो दिवसो मुकुटमणिशिलानां मुकुटरत्नानामावल्यः पंक्तयस्तासां बालातपैः कोमलकिरणैर्विचकास दिदीपे । राजतै रूप्यमयैर्हिरण्मयैः सुवर्णमयैर्ह्रादमानैः सशब्दैः मंडनकानां शोभादायिनां भांडानामश्वाभरणानां मंडलैः । ' स्यात् भांडमश्वाभरणे ' इति कोशः । कृताः परिह्लादाः शब्दाः हरितो दिशो बधिरतां दधुः । रौप्यसुवर्णमयैः सशब्दैरश्वानां भूषणगात्रैः कृताः शब्दा दिग्बधिरतां जनयामासुरित्यर्थः । अथवा मंडलैरित्यंतानि तृतीयान्तानि इत्थंभूतलक्षणे तथा

' हरितीकृताः '.

लनिर्मूलनायेव मदोष्मशीकरैः शिशेकिरे करिणः ककुभां चक्रम् । चक्षुषामुन्मेषं मुमुषुस्तडिच्चञ्चलानि चूडामणीनामर्चींषि । स्वयमपि विसिस्मिये बलानां भूपालः सर्वतो विक्षिप्तचक्षुश्चाद्राक्षीदावासस्थान-सकाशात्प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारम्, अधोक्षजकुक्षेरिव युगादौ निष्प-तन्तं जीवलोकम्, अम्भोनिधिमिव कुम्भभुवो वदनात्प्लावितभुवनमु-द्वमन्तम्, अर्जुनबाहुदण्डसहस्रसंपिण्डितोन्मुक्तमिव सहस्रधा प्रवर्त-मानं प्रवाहं नर्मदायाः । 'प्रसर तात। भाव, किं विलम्बसे। त्वङ्गति तुरङ्गमः । भद्र, भग्नचरण इव संचरसि यावदमी पुरःसराः सरभस-मुपरि पतन्ति । वाहयसि किमुग्रम् । न पश्यसि निर्दय, निःशूक, शिशुं शयानम् । वत्स रामिल, रजसि यथा न नश्यसि न पश्यसि । गलति शक्तुप्रसेवकः । किमेवमित्वर, त्वरसे। सौरभेय, सरणिमपहाय हयमध्यं धावसि। धीवरि, विशसि । गन्तुकामा मातङ्गि, मातङ्गमा

न्च तैर्युक्तानां हरीणां कृताः इत्यर्थः तृतीयार्थे शेष इत्यनेन षष्ठी । करिणो गजाः ककुभां दिशां चक्रं समूहं मदोष्मशीकरैः ऊष्मदानोदकबिन्दुभिः अरि-प्रतापानलस्य शत्रोः प्रतापाग्नेर्निर्मूलनाय नाशाय शिशेकिरे सिषिचुः । तडिच्चंच-लानि विद्युदिव चपलान्यर्चींषि किरणानि । उन्मेषं विकासं मुमुषुः चोरयमासुः । **स्वयमपीति** । बलानां करणे षष्ठी सैन्यैरित्यर्थः । आवासस्थानसकाशाच्छि-बिरसकाशात्प्रतिष्ठमानं निर्गच्छन्तम् । अधोक्षजकुक्षेर्नारायणस्य कुक्षेः । प्लावितं व्याप्तं भुवनं येन तमम्भोनिधिं समुद्रमिव कुम्भभुवोऽगस्त्यस्य वदनान्मुखादु-द्वमन्तम् । अर्जुनस्य कार्तवीर्यस्य बाहुदंडानां हस्तानां सहस्रेणादौ संपिंडित एकी-कृतः पश्चादुन्मुक्तस्तम् । पुरा कार्तवीर्यः स्वरमणीभिः सह विहरमाणो नर्मदा-प्रवाहं सहस्रभुजैररुणत्पश्चादमुञ्चचेति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया । प्रसरेतिवा-क्यानामित्येवमादि प्रवर्तमानानेकसंलापमित्यनेन संबंधः । तात भावेति प्रेमा-व्हाने । त्वंगति धावति । भग्नचरण इव खंज इव । उपरि पतन्ति अग्रे गच्छन्ति।हे निःशूक निर्दय पदद्वयमेकार्थकम् ।शयानं शिशुं बालं न पश्यसि. 'शूकोऽनु क्रोशशुंगयोः' इति विश्वः । यथा न नश्यसि यथा ते नाशो न भवेत्तथा न पश्यसि किम् । तथा कुर्वित्यर्थः । शक्तुप्रसेवकः सक्तुस्यूतः इत्वरो गमनशीलः । 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' इत्यनेन क्वरप् । सुरभ्या अपत्ये स्त्रीभ्यो ढक् । वृषल मार्गं त्यक्त्वाश्वमध्ये धावसि किमित्यर्थः । अवटं गर्तम् अतटेनामार्गेण । स्वैरिणि स्वतंत्रे । सौवीरककुम्भः कांजिकघटः

र्गम्। अङ्ग, गलति तिरश्चीना चणकगोणी। गणयसि न मामारट-न्तम्। अवटमतटेनावतरसि। मुखमास्स्व स्वैरिणि सौवीरककुम्भो भग्नः। मन्थरक, खादिष्यसि गतः सन्निक्षुम्। उक्षाणं प्रसारय[1]। कियच्चिरं चिनोपि चेट, बदराणि। दूरं गन्तव्यम्। किमद्यैव विद्रासि द्रोणक, द्राघीयसी दण्डयात्रा विनैकेन निष्ठुरकेण निष्ठेयमस्माकम्। 5
अग्रतः पन्थाः स्थपुटकः स्थावरक, यथा न भनक्षि फाणितस्थालीम्। गरीयान्गण्डक, तण्डुलभारको न निर्वहति दम्यः। दासक, माषीणाद-मुतो द्राग्दात्रेण मुखघासपूलकं छुनीहि। को जानाति यचसगतं गतानाम्। धव, वारय बलीवर्दान्। वाहीकरक्षितं क्षेत्रमिदम्। लम्बिता शकटी। शाक्करं धुरंधरं धुरि धवलं नियुङ्क्ष्व। यक्षपालित, 10
प्रमदाः पिनक्षि। अक्षिणी किं ते स्फुटिते। हत हस्तिपक रे, दीव्य-सि नेदीयसि करिकरदण्डे। समद, संमर्दकर्दमे स्खलसि। भ्रातर्भाव विधुरबन्धो, उद्धर पङ्कादनड्वाहम्। इत एहि माणवक, घनेभघटासंघट्टसंकटे नास्ति निस्तरणम्'। इत्येवमादिप्रवर्तमानाने-

प्रसारय चोदय प्रसादयेति पाठे प्रसन्नं कुरु। निष्ठुरकेण निर्दयेन विना द्राघी-यसी अस्माकं दण्डयात्रा गमनं निष्ठा स्थिता। एकस्य शठस्य कृते वयं विल-म्बिता इत्यर्थः। स्थपुटको नतोन्नतः अतः फाणितस्थालीनाशं गुडविकारघटनाशं रक्षयेत्यर्थः। हे गंडक गरीयान् दम्यो दान्तस्तंडुलवाहकः। माषीणाद् माष-क्षेत्रादमुतोऽस्मात्। 'विभापातिलमाषोमाभंगाणुभ्यः' इत्यनेन यतो विकल्पे खञ्। दात्रेण लवित्रेण छेदनशस्त्रेणेत्यर्थः। 'दात्रं लवित्रम्' इत्यमरः। किंचिन्मात्रं बुभुक्षानिवृत्तये घासः मुखघास इति शंकरः। गतानां दूरस्थि-तानां क्षेत्ररक्षकाणां मध्ये को जानाति। वाहीकेन परिपालकेन रक्षितम्। वाहीकः काष्ठकः गोरक्षको वेति संकेतः। लंबिता पश्चात्स्थिता। महानध्वा गंतव्य इत्यर्थः। अतएव तदुपायं कथयति। शाक्करं तरुणं शूरं वा धुरंधरं धूर्वोढारं धवलं महोक्षं धुरि नियुंक्ष्व नियोजय। 'अथ धवलो महोक्षे सुंदरे स्मिते' इति हैमः। यक्षपालितेति कस्यचिन्नाम। पिनक्षि पीडयसीत्यर्थः। नेदीयसि अंतिकतरे करिणो हस्तिनः करदण्डे शुंडादण्डे दीव्यसि क्रीडसि। समद हे उन्मत्त संमर्दकर्दमे संमर्देन जनसंमर्देन संजाते कर्दमे स्खलसि। घनं दृढमिभानां गजानां घटा संघातस्तस्य संघट्टसंकटे संमर्दसंकटे निस्तरणं बहिर्गमनं नास्ति।

[1] 'प्रसादय'

कसंलापं क्वचित्स्वेच्छामृदितोद्दामसस्यघासविघससुखसंपन्नान्नपुष्टैः केलिकलैः किलकिलायमानैर्मेण्ठवण्ठवठरलम्बनलेशिकलुण्ठकचेटशाटचण्डालमण्डलैराण्डीरैः स्तूयमानम्, क्वचिदसहायैः क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बिसंपादितसीदत्सौरभेयशम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः स्वयंगृहीतगृहोपस्करणैः 'इयमेका कथंचिद्दण्डयात्रा यातु, यातु पातालतलं, 5 तृष्णाभूतेरभवनिर्भवतु, शिवं सेवा करोतु, स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकाय' इति दुर्विधकुलपुत्रकैर्निन्द्यमानम्, क्वचिदतितीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनौगतैरिव ग्रथितैरिव पङ्क्तिभूतैर्जनैरतिद्रुतं द्रवद्भिः कृष्णकठि-

---

तादृशे संघट्टे पतितो बहिरागन्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । एवमादयः प्रवर्तमाना अनेकसंलापा अनेकभाषणानि यस्मिंस्तम् । क्वचिदेकतः स्वेच्छयाऽनायासेन मृदितानि क्षुण्णानि उद्दामानि प्रभूतानि सस्यानि तथा घासो यवसं विघसो भृत्याद्युपभुक्तशेषमन्नं तैः संपन्नेन संजातेनान्नेन पुष्टैः केलिकलैः बहुभाषिभिः क्रीडायां जल्पद्भिर्वा किलकिलायमानैः किलकिलेतिशब्दं कुर्वद्भिः मेण्ठा हस्तिजागरिका वण्ठा अकृतविवाहास्तरुणा ये दण्डमादाय करिणां दर्पं निहन्ति पत्तयो वा वठरा मूर्खाः लंबना गर्दभदासा लेशिका जनसेवका लुंठकाश्चौराः चेटा दासाः शाटा धूर्ताः चण्डाला अश्वरक्षकास्तेषां मंडलैः संघैः स्तूयमानम् । अन्नादिलाभेन स्तुतिपरास्ते इत्यर्थः । क्वचिदन्यतः । क्लेशेन पीडयाऽर्जिताः लब्धाः कुग्रामकुटुंबिभिः कुग्रामस्थैर्जनैः संपादितः दत्ताः सीदन्तः असमर्था ये सौरभेयाः वृषभास्तैः शंबलस्य शम्बति गच्छति अनेन तच्छंबलं गमनसाधनं पाथेयं तस्य संवाहनं नयनं तस्य योगेन संबंधेनागतः संयोगश्चित्तक्षोभः येषां तैः स्वयं गृहीतानि गृहोपस्करणानि गृहवर्तिपदार्था यैस्तैः । 'इयमेका दण्डयात्रा गमनं यातु' 'यातु पातालतलम्' 'तृष्णायाः भूतेराधिक्यस्याभवनिरजननं भवतु' 'सेवा शिवं कल्याणं करोतु' 'सर्वेषां दुःखानां कूटाय राशये कटकाय सेनायै नमः' इति दुर्विधैर्दरिद्रैः कुलपुत्रकैः निंद्यमानम् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' इत्यनेन नञ्युपपदेऽनिः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' इति मेदिनी । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीन' इत्यमरः । क्वचिदपरतः । तृतीयान्तानां समुत्सार्यमाणेत्यनेन संबंधः । अतितीक्ष्णेऽतिवेगवति सलिलस्रोतस्युदकप्रवाहे पतति तथाभूतां नावं गतैरिव नावि स्थितैरिवेत्यर्थः । अतएव ग्रथितैरेकीभूतैः पंक्तिभूतैरावल्या तिष्ठद्भिः अतिद्रुतं तूर्णतरं द्रवद्भिः पलायमानैः कृष्णाः कृष्ण-

---

१ 'चाट'.

नस्कन्धगुरुलगुडैर्गृहीतसौवर्णपादपीठीकरङ्ककलशपतद्ग्राहावग्राहैः प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्वदुर्वारैः सर्वमेव बहिःकारयद्भिर्भूपतिभृतकभारिकैर्महानसोपकरणवाहिभिश्च बद्धवराहवध्रवाध्रीणसैर्लम्बमानहरिणचटुकचटकजूटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेत्राग्रसंग्रहसंग्राहिभिः शुक्लकर्पटप्रावृतमुखैकदेशदत्तार्द्रमुद्रागुप्तगोरसभाण्डैस्तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचरुकटाहसंकटपिटकभारिकैः समुत्सार्यमाणपुरोवर्तिजनम्, क्वचित् 'क्लेशोऽस्माकम्, फलकालेऽन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते' इति मुखरैः पदे पदे पततां दुर्बलबलीवर्दानां नियुक्तैः स्खलने खलचेटकैः[1] 5

वर्णाः कठिनाः स्कंध इव वृक्षशाखेव गुरवो महान्तो लगुडा यष्टयो येषां तैः। अथवा कृष्णेषु कठिनेषु स्कंधेषु गुरवो लगुडा येषां तैः। गृहीताः सौवर्णपादपीठं पर्यंकः करंकस्तांबूलकरंडकः कलशो घटः पतद्ग्रहो निष्ठीवनपात्रं 'पिकदाणी' इति भाषायां प्रसिद्धः 'पीकदाणी नामनी द्वे पतद्ग्रहकलाचिके' इति राजव्यवहारकोशः। अवग्राहः स्नानद्रोणी यैस्तैः। प्रत्यासन्नस्य समीपस्थस्य पार्थिवस्योपकरणस्य सामग्र्या ग्रहणस्य गर्वेण दुर्वारैः अतएव सर्वमेव जनं बहिः कारयद्भिः निःसारयद्भिः। समीपस्थं प्रभुं तोषयितुं निकटागताञ्जनान् स्वाधिकारप्रदर्शनपूर्वकं निःसारयद्भिरित्यर्थः। महानसोपकरणं सूपशालोपकरणं वहन्ति तैर्भूपतेर्नृपस्य भृतकैः वैतनिकैर्भारिकैर्भारवाहकैश्च। भृतकपदेन तदा वेतनमदत्वा जनान् भारार्थं नागृह्णन्निति ज्ञायते। बद्धा वराहस्य सूकरस्य वध्रैः चर्मरज्जुभिर्वाध्रीणसा यज्ञीयाश्छागा यैस्तैः। वराहचर्मरज्जुभिर्यज्ञपशवो यैर्बद्धा इत्यर्थः। लंबमाना हरिणानां चटुकाः पूर्वभागाश्चटकाः कलविंकास्तेषां जूटेन संघेन जटिला व्याप्तास्तैः। शिशुशशकाः शशकबालाः शाकपत्राणि वेत्राग्राणि वंशांकुरास्तेषां संग्रहं संघं संगृह्णन्ति तैः। शुक्लेन शुभ्रेण कर्पटेन वस्त्रखंडेन प्रावृतस्याच्छादितस्य मुखस्यैकदेशे एकभागे दत्तया आर्द्रया नवया मुद्रया गुप्तानि गोरसभाण्डानि गव्यदुग्धादिभाजनानि येषां तैः। तलकोऽग्निशकटिका 'शेगडी' तापकोऽपूपादिकरणस्थानं 'भट्टी' इति भाषायां प्रसिद्धः तापिका काकपालिका यस्यामपूपादि पच्यते 'कढई' इति प्रसिद्धा हस्तकः शूलः ताम्रस्ताम्रमयश्चरुकटाहश्चरुपात्रं तैः संकटानां संबाधानां पिटकानां भाण्डानां भारिकैर्वाहकैः समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणाः पुरोवर्तिनो जना यस्मिंस्तत्। फलकाले वेतनग्रहणकाले समुपस्थास्यन्ते उपस्थिता भविष्यन्ति। पततां स्खलताम्

---

[1] 'खेटने खेटचेटकैः'

खेद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकम्, क्वचिन्नरपतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितग्रामेयकजनपदम्, मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजाल्मैः पुरःसरजरन्महत्तरोत्तम्भिताम्भःकुम्भैरुपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरण्डैर्घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः प्रकुपितप्रचण्डदण्डिवित्रासनविद्रुतैर्दूरगतैरपि स्खलद्भिरपि पतद्भिरपि नरेन्द्रनिहितदृष्टिभिरसतोऽपि पूर्वभोगपतिदोषानुद्भावयद्भिरतिक्रान्तायुक्तकशतानि च शंसद्भिश्चिरंतनचाटापराधांश्चाभिदधानैर्मृग्यमाणसस्यसंरक्षणम्, अपरैरादिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः 'धर्मः प्रत्यक्षो देवः' इति स्तुतीरातन्वद्भिरपरैर्लूयमाननिष्पन्नसस्यप्रकटितविषादैः क्षेत्रशुचा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः प्ररूढप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः 'क्व राजा, कुतो राजा, कीदृशो वा राजा' इति प्रारब्धनरनाथनिन्दम्, शाकैश्च पदे पदे प्रजविप्रचण्डद-

---

स्खलने प्रेरणे नियुक्तैः स्थापितैः खलचेटकैर्दुष्टचेटैः खेद्यमानः पीड्यमानोऽसंविभक्तः अकृतविभागः कुलपुत्रलोको यस्मिन्। प्रजविता वेगवन्तः प्रधाविता ग्रामेयका ग्रामीणा जनपदा यस्मिन्। 'कत्र्यादिभ्यो ढकञ्' इत्यनेन ढकञ्। **मार्गेति**। इत आरभ्याभिदधानैरित्यन्तानां मृग्यमाणसस्यसंरक्षणमित्यनेन संबंधः। आग्रहारिका अग्रहारदानंग्रहीतारस्तेषु जाल्मैर्मूढैस्तत्स्थानाधिकारिभिर्वा। पुरःसैरग्रयायिभिर्जरन्महत्तरैर्वृद्धश्रेष्ठैरुत्तंभिता धृता अम्भःकुंभा जलकलशा येषां तैः। उपायनीकृता उपहारीकृता दध्नां गुडस्य खंडस्य शर्कराविशेषस्य कुसुमानां च करंडा यैस्तैः घटिताः कृताः पेटकाः समूहा यैस्तैः। प्रकुपितानां क्रुद्धानां प्रचंडानां भयंकराणां दंडिनां वित्रासनेन भयोत्पादनेन विद्रुतैः पलायितैरतएव दूरगतैरपि नरेन्द्रे निहिता स्थापिता दृष्टयो यैस्तैः। पूर्वभोगपतिदोषान् पूर्वाधिकारिदोषान् उद्भावयद्भिः प्रकटयद्भिः अतिक्रान्तानामायुक्तकानामधिकारिणां शतानि शंसद्भिः। चिरंतनानां बहुकालीनानां चाटानां धूर्तानामपराधान्। मृग्यमाणमन्वेष्यमाणं सस्यसंरक्षणं यस्मात्तत्। आदिष्टैराज्ञापितैः परिपालकपुरुषैरधिकारिभिः परितुष्टास्तैः 'देवः प्रत्यक्षो धर्म' इति स्तुतीः प्रशंसा आतन्वद्भिः कुर्वद्भिः। अपरैरित्यस्य प्रारब्धनरनाथनिन्दमित्यनेन संबंधः। लूयमानं छिन्नं निष्पन्नं पक्वं सस्यं तेन प्रकटितो विषादो दुःखं यैस्तैः क्षेत्रशुचा स्वभूमिदुःखेन सकुटुम्बैः सदारैर्निर्गतैः। प्ररूढः प्रादुर्भूतः प्राणच्छेदो जीवितच्छेदो जीवितनाशो येषां तैः प्ररूढेत्यत्रादिकर्मणि क्तः। सस्यनाशेन च प्राणधारणाभावाद् नरपतिनिन्दया वा प्राण-

ण्डपाणिपेटकानुबद्धैर्गिरिगुडकैरिव हन्यमानैरितस्ततः संचरद्भिरपरै-
र्युगपत्परापतितमहाजनग्रस्तैस्तिलशो विलुप्यमानैरन्यैरनेकजन्तुजङ्घान्त-
रालनिःसरणकुशलिभिः कुटिलिकाव्यंसितसादिबहुश्वभिः पतल्लोष्टल-
गुडकोणकुठारकीलकुद्दालखनित्रदात्रयष्टिभिरपि निःसरद्भिरायुषो ब-
लात्कृतकलकलम्, अन्यत्र संघशो घासिकैर्बुसधूलीधूसरितघासजाल- 5
जालकितजघनैश्च पुराणपर्याणैकदेशदोलायमानदात्रैश्च शीर्णोर्णाशकल-
शिथिलमलिनमलकुथैश्च प्रभुप्रसादीकृतपाटितपटच्चरचलच्चोलकधा-
रिभिश्च धावमानैरुद्धूयमानधूलिपटलम्, क्वचिदेकान्तप्रवृत्ताश्ववारच-

---

नाशः । परितापेन त्याजितं दूरीकृतं भयं येषां तैः प्रारब्धा नरनाथनिंदा नृपति-
निंदा यस्मिंस्तत् ।

शशकैश्चेति । शशकैरित्यस्य कृतकलकलमित्यनेन संबंधः । प्रजविनां
वेगवतां प्रचंडानां दंडपाणिनां दंडहस्तानां पुरुषाणां पेटकैः समूहैरनुबद्धा अनु-
सृतास्तैः । हन्यमानैस्ताड्यमानैर्गिरिगुडकैरिव लोष्टैरिवेतस्ततः संचरद्भिः। क्षिप्ता
लोष्टा यथेतस्ततो गच्छन्ति तद्वदिति भावः । परापतितेन प्रत्यागतेन महाजनेन
जनसमूहेन ग्रस्तैराच्छादितैरतएव तिलशो विलुप्यमानैः । अन्यैरपरैरनेकेषां
जंघान्तरालेभ्यो निःसरणे निर्गमने कुशलिभिः । कुटिलिकया वक्रगमनेन व्यं-
सिता वंचिता सादिनामश्वारोहाणां बहवः श्वानो यैस्तैः । पतन्तः लोष्टा लगु-
डानि कोणा वादनभांडानि कुठाराः परशवः कीलाः कुद्दालाःस्तंबघ्नाः खनित्राः
कुद्दालविशेषा दात्राणि लवित्राणि 'विळा' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धानि
यष्टयश्च येषु तैरपि आयुषो बलादायुष्यस्य विद्यमानत्वान्निःसरद्भिर्बहिर्गच्छद्भिः
कृतः कलकलो यस्मिन् । **अन्यत्रेति** । तृतीयान्तानां धूयमानधूलिपटलमित्य-
नेन संबंधः । संघशः संघं संघमिति संघशः गणशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सा-
याम्' इत्यनेन शः । घासिकैर्घासे नियुक्तैः । 'तत्र नियुक्त' इत्यनेन ठक् ।
बुसस्य कडारस्य धूल्या रजसा धूसरितेन मलिनीभूतेन घासजालेन घाससंघेन
जालकितानि व्याप्तानि जघनानि येषां तैः । पुराणानां जीर्णानां पर्याणानामेक-
देशेषु पश्चिमभागेषु दोलायमानानि दात्राणि लवित्राणि येषां तैः । शीर्णोर्णाश-
कलानां जीर्णोर्णाखंडानां शिथिला अघना मलिना मलकुथा मलिनवस्त्राणि
अंसोपरि धार्यमाणानि वसनानि वा येषां तैः । प्रभुभिः प्रसादीकृतानि प्रेम्णा
दत्तानि पाटितानि भग्नानि पटच्चराणि जीर्णवसनानि येषां तथा-
भूतान् चलतः कंपमानान् चोलकान् धारयन्ति तैः । उद्धूयमानं धूलिपटलं

क्वचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहम्, क्वचित्पङ्किलप्रदेशपूरणादेशाकुलसक- ललोकलूयमानतृणपूलकम्, क्वचित्तलवर्तिवेत्रिवेत्रवित्रास्यमानशाखि- शिखरगतविक्रोशद्विवादिब्राह्मणम्, क्वचित्कुलुण्ठकपाशविवेष्ट्यमा- नग्रामीणग्रासोत्कृष्टकौलेयकम्, क्वचिदन्योन्यविभवस्पर्धोद्धुरराजपुत्रवा- ह्यमानवाजिसंघट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्ततया कौतुकजननम्, प्रल- 5 यजलधिमिव जगद्ग्रासग्रहणाय प्रवृत्तम्, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितम्, कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टम्, दृश्यमानस- कलप्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनाम्, क्लेशबहुलमपि तपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्। एवं च वीक्षमाणः कटकं जगाम।

धूलिसमूहो यस्मिन्। एकान्त एकदेशे प्रवृत्तेन गच्छताऽश्ववारचक्रेण सादि समूहेन चर्व्यमाणो भाषणेनास्वाद्यमान आगामी भावी गौडविग्रहो गौडाधि- पेन सह समरो यस्मिन्। पंकिलप्रदेशस्य सकर्दमप्रदेशस्य पूरणं तस्यादेशेना- ज्ञया आकुलैः सकलैर्लोकैर्लूयमानाश्छिद्यमानास्तृणपूलका यस्मिन्। तलवर्तिना- मधःस्थानां वेत्रिणां कंचुकिनां वेत्रैर्दण्डैर्वित्रास्यमानाः पीडिताः शाखिनां वृक्षाणां शिखरगता अग्रभागं गता विवादिनः कलहाकुला ब्राह्मणा यस्मिन्। कुलुण्ठकाः शुनां बंधनलगुडा इति संकेतः। कुलुंठकानां पाशेन विवेष्ट्यमाना ग्रामीणा ग्रामेभवा ग्रासैर्भक्ष्यपदार्थविशेषैराकृष्टाः कौलेयकाः श्वानो यस्मिन्। 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु' इत्यनेन ढकञ्। अन्योन्यविभवस्य पर- स्परसंपदः स्पर्धयोद्धुरैरुद्दामप्रसरै राजपुत्रैर्वाह्यमानानां वाजिनामश्वानां संघट्टेन संघर्षणेन मंडितमलंकृतम्। जगदेवग्रासस्तस्य ग्रहणाय स्वीकाराय प्लावनाय वा। महाभोगिनां भोग उपभोगः फणा च विद्यते येषां ते भोगिनो नृपाः सर्पाश्च महान्तश्च ते भोगिन इति समासः। अन्यथा 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति निषेधेनाप्रयोगः स्यात्। परमेश्वरस्य नृपश्रेष्ठस्य हरस्य च। **दृश्यमा- नेति।** सृष्ट्यादौ प्रजापतिरस्मात्कोशादेव सामग्रीं गृहीत्वा जगन्निर्मिमीते न्विति कल्पनातात्पर्यम्। दृश्यमानः सकलानां प्राणिनां पर्यायः परितः समन्तादागमनं यस्मिंस्तम्। क्रमकारणं क्रमेण कारणमित्यर्थः। क्रमकारिणमिति पाठस्तु क्रमेण करोतीत्यर्थेन नेयः।

---

१ 'ग्रामाकृष्ट'. २ 'कारिणम्'

8 आसन्नवर्तिनां च 'तत्रभवता मांधात्रा प्रवर्तिताः पन्थानो दिग्विजयाय। अप्रतिहतरथरंहसा रघुणा लघुनैव कालेनाकारि ककुभां प्रसादनम्। शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधनमदावलिप्तानां भूभुजां पाण्डुः। पाण्डवः सव्यसाची चीनविषयमतिक्रम्य राजसूयसंपदे क्रुध्यद्गन्धर्वधनुष्कोटिटांकारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजेष्ट। संकल्पान्तरितो विजयस्तरस्विनाम्। सहिमहिमवद्व्यवहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरः करं कौरवेश्वरस्य किङ्कर इवाकृती द्रुमः। नातिजिगीषवः खलु पूर्वे येनाल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्तदन्तवक्रक्राथकर्णकौरवशिशुपालसाल्वजरासंधसिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन्भूपतयः। संतुष्टो राजा युधिष्ठिरो यो ह्यसहत समीप 10

आसन्नेति। पार्थिवसुतानामेवं प्रायानालापान् शृण्वन्नेव समाससादेति संबंधः। **मांधात्रेति**। तत्रभवता पूज्येन। मांधाता नामेक्ष्वाकुकुलोद्भूतो युवनाश्वस्य प्राशितयज्ञोदकस्य स्वपितुः कुक्षेर्विनिर्गत इन्द्रेणायं मां धास्यतीत्युक्तोत एव लब्धमांधातृसंज्ञो नृपः यश्चैकेनान्हा सकलां भूमिमात्मसादकरोदिति कथा भारते। अप्रतिहतं रथस्य रंहो वेगो यस्य तेन रघुणा श्रीरामपूर्वजेन दिलीपपौत्रेण दीर्घबाहोः सुतेन ककुभां दिशां प्रसादनं प्रसन्नीकरणं लघुनैव कालेन स्वल्पकालेनेत्यर्थः। क्रमागतं कुलपरंपराप्राप्तं भुजबलं बाहुसामर्थ्यमाभिजनः स्ववंशः धनं संपच्चैषां मदेनावलिप्ताः मत्तास्तेषां भूभुजां राज्ञां चक्रं समूहं करदीचकार करं ददाति तथाभूतं चकार सासन्तं विदधावित्यर्थः। सव्यसाच्यर्जुनः। क्रुध्यतां कुप्यतां गंधर्वाणां धनुष्कोटीनां टांकारैर्ध्वनिभिः कूजिताः नादिताः कुंजा निकुंजा यस्य तम्। पराजेष्ट। 'विपराभ्यां जेः' इत्यनेन तङि लुङो रूपम्। तरस्विनां पराक्रमिणाम्। हिमेन सहितो हिमवान् हिमालयस्तेन व्यवहितोप्यंतरितोपि किंकर इव सेवक इव द्रुमस्तन्नामकः किन्नराधिपः कौरवेश्वरस्य दुर्योधनस्य करं देयं भागमुवाह धारयामास। भगदत्तो नरकासुरतनयः किराताधिपस्य चीननाथस्य च परमसुहृत्। यो दुर्योधनसहायं भारतीययुद्धे विदधानो जिष्णुना हतः। दंतवक्रो वक्रदंतापरनामको वृद्धशर्मणः करूषाधिपतेस्तनयो यो भगवता दैत्यांश इति हत इति भागवते दशमे अष्टसप्तते ऽध्याये। क्राथको नाम कश्चिन्नृपो यत्पुत्रोऽभिमन्युना युद्धे हतः। कर्णः कुन्त्यास्तनयोऽङ्गराजः सूतपुत्र इति प्रथितो दुर्योधनसखः। शिशुपालो दमघोषतनयः कृष्णस्य भागिनेयश्चैद्यो हिरण्यकशिपोरंशेनावतीर्णो यं भगवान् राजसूययज्ञे जघान। साल्वः कश्चित्साल्वाधिपः। जरासंधो मगधा-

एव धनंजयजयजनितजगत्कम्पः किंपुरुषाणां राज्यम्। अलसश्चण्ड-कोशो यो न प्राविक्षत्क्ष्मां जित्वा स्त्रीराज्यम्। ह्रसीय एवान्तरं तुषारगिरिगन्धमादनयोः। उत्साहिनः किष्कुस्तुरुष्कविषयाः। प्रादेशः पारसीकदेशः। शशपदं शकस्थानम्। अदृश्यमानप्रतिप्रहारे पारियात्रे यात्रैव शिथिला। शौर्यशुल्कः सुलभो दक्षिणापथः। दक्षिणार्णवक-ल्लोलानिलचलितचन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिराद्दुर्दुरादद्रेर्नेदी-यसि मलयो मलयलग्न एव च महेन्द्रः'। इत्येवंप्रायानुद्योगद्योतका-नामालापान्पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां शृण्वन्नेवाससादावासम्। मन्दिरद्वारि चोभयतः सबहुमानं भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य चावततार बाह्यास्थानमण्डपस्थापितमासनमाचक्राम। प्रास्तस-मायोगश्च क्षणमासिष्ट।

9 अथ तत्र प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणिपल्लवो विज्ञा-पितवान्—'देव, प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारेण प्रहितो हंसवेगनामा

धिपो यश्च भगवत्सहायेन भीमेन ब्राह्मणरूपधारिणा युद्धभिक्षां याचित्वा हतः। सिंधुराजो जयद्रथो दुर्योधनभगिन्या दुःशीलाया भर्ता यश्च जिष्णुना पुत्रवधा-मर्षितेन प्रतिज्ञामारुह्य हतः। ननु स्त्रीराज्यस्य दवीयस्त्वान्न पारितं चंडकोशेन जेतुमिति शंकां निराकर्तुमाह। **ह्रसीय इति**। ह्रस्वतरमुत्साहिन उत्साह-वन्तस्तुरुष्कविषयास्तुरुष्कदेशाः किष्कुहस्तप्रमाणाः प्रमाणे द्वयसजित्यनेन जायमानस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः' इत्यनेन लुक्। 'किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च' इत्यमरः। प्रादेश इति तु पूर्ववद्व्याख्येयम्। 'प्रादेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यंगुष्ठ-संमिते' इति मेदिनी। अदृश्यमानः प्रतिप्रहारोरिप्रहारो यस्मिंस्तस्मिन्पा-रियात्रे पर्वतविशेषे। शौर्यमेव शुल्कः पणो यत्र सः। दक्षिणार्णवस्य दक्षिणो-दधेः कल्लोलानिलेन वीचिवातेन चलितानां कंपितानां चंदनलतानां सौरभेण सुगन्धेन सुन्दरीकृतानि शोभितानि दरीमंदिराणि कंदरगृहाणि यस्य तस्माद् दर्दुरात्तन्नामकादद्रेः 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभांडाद्रिभेदयोः' इति मेदिनी। नेदीयस्यन्तिकतरे। 'अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ' इत्यनेन नेदादेशः। प्रास्तो दूरीकृतः समायोगः समूहो जनसंमर्द इत्यर्थो येन सः।

अथेति। पृथ्वीपृष्ठे भूतले प्रतिष्ठापितो निहितः पाणिपल्लवो येन सः। प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कामरूपाधिपेनाधुना 'आसाम' इति प्रथितदेशस्य नाथेन।

दूतोऽन्तरङ्गस्तोरणमध्यास्ते' इति । राजा तु 'तमाशु प्रवेशय' इति सादरमादिदेश । अथ दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात् । अनन्तरं च हंसवेगः सविनयमाकल्पैव नयनानन्दसंपादनसुभगाभोगभद्रया समुल्लङ्घ्यमानगुणगरिमा प्रभूतप्राभृतभृतां पुरुषाणां समूहेन महतानुगम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम् । आरादेव 5 पञ्चाङ्गालिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । 'एह्येहि' इति सबहुमानमाहूतश्च प्रधावितोऽप्सृतः पादपीठलुठितललाटलेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेनोपसृत्य भूयो नमश्चक्रे । स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टमविप्रकृष्टं स प्रदेशमध्यास्त । ततो राजा तिरश्चीं तनुमीषदिव दधानश्चामरग्राहिणीमन्तरालवर्तिनीं समुत्सार्य संमुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ---'हंसवेग, 10 श्रीमान्कच्चित्कुशली कुमारः' इति । स तमन्ववादीत्---'अद्य कुशली येनैवं स्नेहस्नपितया सौहार्दद्रवार्द्रया सगौरवं गिरा पृच्छति देवः' इति ।

10 स्थित्वा च मुहूर्तमिव पुनः स चतुरमुवाच---'चतुरम्भोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भमपहाय हृदयमेकमन्यदनु- 15 रूपं प्राभृतमेव दुर्लभं लोके तथाप्यस्मत्स्वामिना संदेशमशून्यतां नयता पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रमाभोगाख्यमनुरूपस्थानन्यासेन कृ-

---

अन्तरंगो विश्वास्यः । नयनयोरानंदस्य हर्षस्य संपादने सुभगः सुंदर आभोगो विस्तारस्तेन भद्रा कल्याणिनी तया आकल्पैव समुल्लंघ्यमान उन्नीयमानो गुणगरिमा गुणगौरवं यस्य सः । प्रभूतान्विपुलान्प्राभृतानुपायनानि बिभ्रति तेषाम् । 'उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रि ाम्' इत्यमरमाला । आरादेव दूरादेव । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । पंचभिरंगैरवयवैः द्वाभ्यां हस्ताभ्यां पद्भ्यां शिरसा चालिंगितमाश्लिष्टमंगनं येन सः । पादपीठे लुठितो घृष्टो ललाटलेखो येन सः अविप्रकृष्टं समीपस्थम् । संमुखीनोऽभिमुखः ।

स्थित्वेति । चतुर्णामंभोधीनां सागराणां भोगस्योपभोगस्य पालनस्येत्यर्थः । भूतेः कल्याणस्य भाजनभूतः पात्रभूतस्तस्य । सद्भावः साधुभावो गर्भे यस्य तत् । अनुरूपं योग्यं प्राभृतमुपहारो दुर्लभमशक्यम् । वारुणातपत्रं वरुणस्य छत्रम् । आभोग इत्याख्या नाम यस्य तत् । अनुरूपस्थाने योग्ये त्वयि न्यासेन

तार्थीकृतमेतत् । अस्य च कुतूहलकृन्ति बहूनि आश्चर्याणि दृश्यन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति शैत्यहेतोश्छायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिरस्मिन् । अस्मिन्प्रविष्टे प्रध्यानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशाचार्याश्च्योतन्ति चन्द्रभासामम्भसां मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छमच्छा धाराः । प्रचेता इव यश्चतुर्णामर्णवानामधिपतिर्भूतो भावी वा तमनुगृह्णाति च्छायया नेतरम् । इदं च न सप्तार्चिर्दहति, न पृषदश्वो हरति, नोदकमार्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति । एतत्तावदनुगृह्णातु दृशा देवः संदेशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति '। इत्येवमभिधाय विवृत्यात्मीयं पुरुषमभ्यधात्—'उत्तिष्ठ । दर्शय देवस्य' इति । 5

११ स वचनानन्तरमुत्थाय पुमानूर्ध्वीचकार तद्धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकादकोषीत् । आकृष्यमाण एव च यस्मिन्नतिसितमहसि सरभसमहासीव हरेण, रसातलादुदलासीव शेषफणिफणाफलकमण्डलेन, अस्थायीव चक्रीभूयान्तरिक्षे क्षीरोदेन, अघटीव गगनाङ्गने गोष्ठीवन्धः शारदेन बलाहकव्यूहेन, विश्रान्तमिव विततपक्षतिना 10

दानेन कृतार्थीकृतं सफली कृतम् । कुतूहलं कौतुकं कुर्वन्ति तानि । शैत्यहेतोः शैत्यलाभार्थं ' षष्ठी हेतु प्रयोगे ' इत्यनेन षष्ठी । स्वादवो मधुराः दन्तवीणायाः शैत्याधिक्येन जायमानं दन्तानां परस्परघर्षणं तस्योपदेशस्याचार्या गुरवः । चन्द्र इव भाः कान्तिर्येषां तेषामम्भसामुदकानामच्छा धाराश्च्योतन्ति गलन्ति । सप्तार्चिरग्निः । पृषदश्वो मातरिश्वा । विवृत्य स्वपुरुषस्याभिमुखीभूय ।

सेति । धौतेन शुभ्रेण दुकूलेन वसनेन कल्पितात्कृतान्निचोलकादाच्छादनात् अकोषीन्निष्कासितवान् । अतिसितमतिशुभ्रं महस्तेजो यस्य तस्मिन् । हरेण शंकरेणाहसीवाट्टहासः कृतो नु । श्वैत्यानुगुणं सर्वं वर्णनमिदम् । अहसीति भावे लुङि प्रथमस्यैकवचनम् । एवमग्रे बोध्यम् । रसातलात्पातालात् । शेषाख्यस्य फणिनः सर्पस्य फणाफलकानां स्फटानां मंडलेन समूहेन शेषस्य सहस्रफणायुक्तत्वात् । उदलासीव बहिरुल्लसितमिव । चक्रीभूय स्वोदकमुन्नमय्यास्थायि स्थितम् । शारदेन शरत्संबंधिना बलाहकव्यूहेन पक्षिविशेषसमूहेन गोष्ठीबंधः सभारचना ' गोष्ठी सभासल्लापयोः स्त्रियाम् ' इति मेदिनी । अघटीव कृतो नु । वितताः पक्षतयः पक्षमूलानि यस्य

वियति पितामहविमानहंसयूथेन, अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाममण्डल-
मनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः, प्रत्यक्षीकृत इवो-
द्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य, आहितेव कौमुदीप्रदोषदर्शना-
नन्दतृप्तिरक्ष्णाम्, उदमाङ्क्षीदिव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदम्बरो-
दरे, परिवर्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया, मन्दमन्दमिन्दूदयसंदे- 5
हदूयमानमानसैर्विघटितं घटमानचञ्चुच्युतमृणालकोटिभिरासन्नकमलि-
नीचक्रवाकमिथुनैः, शरज्जलधरपटलाशङ्कासंकोचितकेकारवमूकमुख-
पुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डिमण्डलैः, प्रबुद्धमाबद्धचन्द्रानन्दोद्दा-
मोद्दलद्दलपुटाट्टहासविशदं कुमुदषण्डैः ।

12 चित्रीयमाणचेताश्च सराजको राजा दण्डानुसाराधिरोहिण्या 10
दृष्ट्या सादरमैक्षिष्ट तत्तिलकमिव त्रिभुवनस्य, शैशवमिव श्वेतद्वीपस्य,
अंशावतारमिव शरदिन्दोः, हृदयमिव धर्मस्य, निवेशमिव शशिलो-
कस्य, दन्तमण्डलधवलं मुखमिव चक्रवर्तित्वस्य, मौक्तिकजालपरिक-

तेन पितामहस्य ब्रह्मणो विमानहंसानां वाहनभूतानां मरालानां यूथेन समूहेन। कुमुदबन्धोश्चंद्रस्य धवलधाम्नः शुभ्रतेजसो मंडलेन मनोहरः सुंदरः । चंद्रस्यात्रिनेत्रादुत्पत्तिः प्रथितैव । तथा चोक्तम् । 'अयं नेत्रादत्रेरजनि रजनीवल्लभ इति' उद्गमनस्य प्रादुर्भावस्य क्षणः समयः । कौमुदीयुक्तस्य चंद्रिकासहितस्य प्रदोषस्य रजनीमुखस्य दर्शनमवलोकनं तस्यानंदस्य तृप्तिस्तर्पणम् । उदमांक्षीदिवोपरि समागतं नु । मंदाकिन्याः स्वर्गगायाः पुलिनमंडलं सैकतमंडलं महदम्बरोदरे नभोमध्ये । मंदमंदं शनैः शनैरिन्दूदयस्य चंद्रोदयस्य संदेहेन संशयेन दूयमानं पीड्यमानं मानसं मनो येषां तैर्घटमानाभ्यो विकसिताभ्यश्चञ्चुभ्यश्च्युता गलिता मृणालकोटयो बिसाग्राणि येषां तैरासन्नायाः समीपस्थायाः कमलिन्याश्चक्रवाकमिथुनैः कोकद्वन्द्वैर्विघटितं वियुक्तं नु । शरज्जलधराणां शारदमेघानां पटलस्य समूहस्याशंकया शंकोचितेनाल्पीकृतेन केकारवेण मूकानि स्तब्धानि मुखपुटानि येषां तैः । कुमुदषंडैः कैरवसमूहैः आबद्धो धृतश्चंद्रानंदश्चंद्रोदयानंदस्तेनोद्दाममतिशयमुद्दलन्ति विकसन्ति दलपुटान्येवाट्टहास उच्चैर्हास्यं तेन विशदं यथा स्यात्तथा प्रबुद्धं विकसितम् ।

चित्रीयमाणेति । राजकेन नृपसमूहेन सहितः । दंडानुसारेणाधिरोहत्यारोहति तया । तिलकमिव चंदनतिलकमिव श्वेतत्वात्तिलकसाम्यम् । निवेशं स्थानम् । **दंतमंडलेति** । दंतमंडलेन हस्तिदशनसमूहेन धवलं शुभ्रं मुखमिव

रसितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, बहलज्योत्स्नाशुक्लोदरमैन्दवमिव परिवे-
शवलयं, शौक्ल्यहसितशङ्खश्रीकं श्रवणमण्डलमिव निश्चलतां गतमैरा-
वतस्य, श्वेतगङ्गावर्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य,
प्रचेतसश्चूडामणिमरीचिशिखाभिरिव श्लिष्टाभिर्मानसबिसतन्तुमयीभि-
श्चामरिकावलीभिर्विरचितपरिवेशम्, उपरि चक्रवर्तिलक्ष्मीनूपुरस्वन- 5
श्रवणदोहदनिश्चलेनेव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथीकृतशिखरम्,
स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफणेन
वासुकिनेव नीतेन दण्डतां द्योतमानम्, धवलिम्ना क्षालयदिव नक्ष-
त्रपथम्, प्रभाप्रवाहप्रथिम्ना प्रावृण्वदिव दिवसम्, समुच्छ्रायेणाधः-
कुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितमिव सर्वमङ्गलानाम्, श्वेतमण्डपमिव 10
श्रियः, स्तबकमिव ब्रह्मस्तम्भस्य, नाभिमण्डलमिव ज्योत्स्नायाः, विशदं
हासमिव कीर्तेः, फेनराशिमिव खड्गधाराजलानाम्, यशःपटलमिव
शौर्यशालितायाः, त्रैलोक्याद्भुतं महच्छत्रम् ।

प्रारंभ इव । चक्रवर्तित्वसर्वाकर्त्रा राज्ञा हस्तिदंतसमूहेन प्रासादादिप्रसाधनप्रारंभः कार्यः इत्याचार इति भाति । पक्षे दशनसमूहेन शुभ्रं मुखमाननम् । मौक्तिकजालस्य जालमयमौक्तिकालंकारस्य परिकरेण परिवेष्टनेन सितं दिवः स्वर्गस्य सीमन्तचक्रमिव केशवेशवर्तुलमिव । बहलया विपुलया ज्योत्स्नया चंद्रिकया शुक्लमुदरं यस्य तदैंदवं चंद्रसंबंधि परिवेशमासमंताज्जायमानं परिधिवर्तुलमिव । शौक्ल्येन शुभ्रत्वेन हसिता धिक्कृता शंखश्रीर्येन तदैरावतस्य श्रवणमंडलं कर्णवर्तुलम् । श्वेतेन गंगाया आवर्तेनोदकभ्रमेण पांडुरम् । **प्रचेतस इति** । छत्रमभितो बिसमयानि चामराणि वर्तुलतया स्थापितानि तेषु च वरुणस्य चूडामणिकिरणानामेकीभूतानामारोप इति भावः । **उपरीति** । चक्रवर्तिनो लक्ष्म्या नूपुरस्वनस्य नूपुरशब्दस्य श्रवणदोहदेन श्रवणेच्छया निश्चलेनेव लक्ष्मणा चिन्हेन हंसेन सनाथीकृतं युक्तं शिखरं यस्य । यस्योपरि हंसप्रतिमा लिखिता तस्यां च साम्राज्यश्रियो नूपुरनादशुश्रूषया निश्चलत्वारोपः । स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शेन प्रशंसायां मतुब् । प्रभावेण स्तंभित एकीकृतस्तेन स्तब्धतां नीतेन वा । दण्डतां नीतेन मंदाकिनीमृणालेन स्वर्गंगाबिसेन मुकुलिताः संकोचिताः फणा येन तेन वासुकिनेव द्योतमानं शोभमानम् । प्रभायाः कान्त्याः प्रवाहस्यौघस्य प्रथिम्ना पृथुतया दिवसं प्रावृण्वदिवाच्छादयदिव । समुच्छ्रयेणोन्नत्येन । दिवमाकाशम् । स्तबकमिव पुष्पगुच्छमिव ब्रह्मस्तम्भस्य ब्रह्मरूपवृक्षकांडस्य ।

13 दृष्टे च तस्मिन्राज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राभृतं प्रकाशयांचक्रुः क्रमेण कार्माः। तद्यथा—परार्ध्यरत्नांशुशोणीकृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतानाहतलक्षणानलंकारान्, प्रभालेपिनां च चूडामणीनां समुत्कर्षान्, क्षीरोदधेर्धवलताहेतूनिव हारान्, अनेकरागरुचिरवेत्रकरण्डकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिरुञ्जि शौचक्षमाणि क्षौमाणि, 5
कुशलशिल्पिलोकोल्लिखितानां च शुक्तिशङ्खगल्वर्कप्रमुखानां पानभाजनानां निचयान्, निचोलकरक्षितरुचां च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुराणामतिबन्धुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां संभारान्, भूर्जत्वक्कोमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टिकाः, चित्रपटानां च म्रदीयसां समूरुकोपधानादीन्विकारान्, प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि चासनानि वेत्रमयानि, अगुरु- 10

दृष्ट इति। कार्माः कर्म शीलं येषां ते सेवकाः। कर्मशब्दाद् 'छत्रादिभ्यो णः' इत्यनेन णः। पराध्यर्णां महार्हाणां रत्नानामंशुभिः किरणैः शोणीकृतास्ताम्रीकृता दिग्भागा यैस्तान्। भगदत्तः पांडवकालीनो दुर्योधनसखः स प्रभृतिर्येषां ते ख्याताः पार्थिवा नृपास्तेभ्यः परागतान्परंपरया प्राप्तान् आहतलक्षणान् गुणैः प्रथितानलंकारान्। 'गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ' इत्यमरः। प्रभया लिंपन्ति तेषां समुत्कर्षानतिशयान्। अनेके रागे रंगे रुचिरेषु मनोहरेषु करंडकेषु कुंडलीकृतानि वर्तुलतया स्थापितानि शरच्चंद्रस्य मरीचयः किरणानीव रुक् कान्तिर्येषां तानि शौचस्य शोधनस्य क्षमाणि योग्यानि क्षौमाणि क्षुमाविकारान्। कुशलैः शिल्पिलोकैरुल्लिखितानां कृतानां शुक्तयः शंखा गल्वर्को मसराख्यामणिविशेषश्चंद्रकान्ता वा प्रमुखा येषां तेषां तन्मयानित्यर्थः पानभाजनानां पानपात्राणां निचयान्समूहान्। निचोलकैराच्छादनै रक्षिता रुक् कान्तिर्येषां तेषां रुचिरैर्मनोहरैः कांचनपत्रभंगैः सुवर्णरचनाविशेषैर्भंगुरा वक्रास्तेषामतिबन्धुरोऽतिहृद्यः परिवेशो मंडलं येषां तेषां कार्दरंगचर्मणां कार्दरंगदेशोद्भवानां चर्मणां 'ढाल' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितानां संभारान्संचयान्। भूर्जत्वचमिव वृक्षविशेषत्वचमिव कोमलाः स्पर्शवतीः मृदुस्पर्शयुक्ता जातिपट्टिकाः श्रेष्ठानि जघनग्रंथनानि 'कंमरपट्टा' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथिताः। म्रदीयसां मृदुतराणां चित्रपटानां समूरुकोपधानानि ऊरूणामाच्छादकानि 'मांडचोळणा' इति प्रसिद्धानि आदीनि येषां तान् विकारान् अनेकवस्त्रभेदान्। प्रियंगुप्रसव इव श्यामाकुसुममिव पिंगला त्वक् येषां तानि वेत्रमयानि वेतसकल्पितान्यासनानि। अगुरुवल्कलैश्चंदनत्वग्भिः कल्पिताः संचयाः पत्रसमूहा

१६

वल्कलकल्पितसंचयानि च सुभाषितभाञ्जि पुस्तकानि, परिणतपाटल-
पटोलत्विंषि च तरुणहारीतहरिन्ति क्षीरक्षारीणि च पूगानां पल्लवल-
म्बीनि सरसानि फलानि, सहकारलतारसानां च कृष्णागुरुतैलस्य च
कुपितकपिकपोलकपिलकापोतिकापलाशकोशीकचचिताङ्गीः स्थवीय-
सीर्वैणवीर्नाडीश्च पट्टसूत्रप्रसेवकार्पितांश्च भिन्नाञ्जनकृष्णस्य कृष्णागु- 5
रुणः, गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य, तुषारशिलाशकलशिशिर-
स्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य, कस्तूरिकाकोशकानां च पक्वफलजूटजटि-
लानां च कक्कोलपल्लवानाम्, लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तबकानां
च राशीन्; अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्चोल्लककलशीः, सिता-
सितस्य च चामरजातस्य निचयान्, अवलम्बमानतूलिकालाबुकांश्च 10
लिखितानालेख्यफलकसंपुटान्, कुतूहलकृन्ति कनकशृङ्खलानियमि-
तग्रीवाणां किन्नराणां च वनमानुषाणां च जीवञ्जीवकानां च जल-

येषां तानि सुभाषितानि सूक्तानि भजंते तानि पुस्तकानि । परिणतः पक्वः पाटलस्ताम्रः पटोल ओषधिविशेष इव त्विट् कान्तिर्येषां तानि तरुणहारीत इव युवहरिद्वर्णकपोत इव हरिन्ति हरिद्वर्णानि। 'हारीतो विहगान्तरे' इति हैमः। हारि इतं गमनं यस्येति व्युत्पत्तिश्च । क्षीरं जलं क्षरन्ति तानि प्रत्यग्राणीत्यर्थः पूगानां क्रमुकाणां पल्लवेषु पर्णेषु लंबन्ते तानि । कुपितस्य क्रुद्धस्य कपेः कपोल इव गल्लइव कपिलाः कापोतिकाया ओषधिविशेषस्य पलाशास्तेषां कोशाभि-राच्छादनैः कचिचितान्याच्छादितान्यंगानि यासां ताः स्थवीयसीः स्थूलतरा वैणवीर्नाडीः कीचकनलिकाः । पट्टसूत्राणां प्रसेवकेषु स्यूतेषु अर्पितान् । अस्य राशीनित्यनेनाग्रिमेण संबंधः। भिन्नं परिमृदितमंजनं कज्जलमिव कृष्णस्तस्य । गुरुं महान्तं परितापं पीडां मुष्णाति नाशयति तस्य गोशीर्षचंदनस्य चंदनभे-दस्य । तुषारशिला हिमशिलास्तस्याः शकल इव खंड इव शिशिरः शीतः स्वच्छो मलरहितः सितः शुभ्रस्तस्य। कस्तूरिकाकोशकानां कस्तूरिकानाभीनाम्। पक्वानां फलानां जूटेन समूहेन जटिलानां व्याप्तानाम्। अतिमधुरायाः मधुरसाया द्राक्षाया मधुरसस्य मकरन्दस्य वा आमोदं गन्धं निर्हरन्ति दूरं नयन्ति ता उल्लककलशीर्मद्यकुंभान् सुगन्धिफलरसकुंभान् वा । अवलंबमानास्तूलिकाश्चित्र-करणशलाका अलाबुका रंगपात्राणि येषां तान् लिखितांश्चित्रितानालेख्यफल-कानां संपुटान् समूहान् । जीवंजीवकानां चकोराणाम् । परिमलेन सुगंधेनामो-दिताः सुरभीकृताः ककुभो दिशो यैस्तान् । गेहे गृहे परिसरणं पर्यटनं तत्र

मानुषाणां च मिथुनानि, परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिकाकुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः, चामीकररसचित्रवेत्रपञ्जरान्तर्गतांश्च सुबहुसुभाषितजल्पाकजिव्हांश्च शुकशारिकाप्रभृतीन्पक्षिणः, प्रवाल-पञ्जरगतांश्च चकोरान्, जलहस्तिनामुदग्रकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च दन्तकाण्डकुण्डलानि । 5

14 राजा तु छत्रदर्शनात्प्रहृष्टहृदयः प्रथमप्रयाणे शोभननि-मित्तमिति मनसा जग्राह । हंसवेगं च प्रीयमाणो बभाषे—'भद्र, सकल-रत्नधाम्नः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्यास्य महातपत्रस्य महार्णवादिव कुमुदबान्धवस्य कुमुराल्लाभो न विस्मयाय । बालविद्याः खलु मह-तामुपकृतयः' इति । अपनीतं च तस्मात्प्रदेशात्प्राभृतसंभारे क्षणमिव- 10 स्थित्वा 'हंसवेग, विश्रम्यताम्' इति प्रतीहारभवनं विसर्जयांबभूव । स्वयमप्युत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राङ्मुखः प्राविशदाभोगस्य छायाम् ।

15 अथ विशत एवास्य छायाजन्मना जडिम्ना चूडामणिता-मनीयतेव शशिबिम्बमम्बुबिन्दुमुचश्चुचुम्बुरिव चन्द्रकान्तमणयो लला- 15 टतटं, कर्पूररेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले, गलत्तुहिनकणनिकर-कृतनीहारा हारा इवावध्यन्त, हरिचन्दनरसासारेणेवापाति संततमुरसि, कुमुदमयमिव हृदयमभवदतिशिशिरम्, अन्तर्हितहिमशिलेव विलीय-

---

परिचिता अभिज्ञा चमरीर्मृगीः । चामीकररसेन सुवर्णरसेन चित्राणां वेत्रपंजरा-णामन्तर्गतान् सुबहुषु अत्यंतेषु भाषितेषु जल्पाक्यो वाचाला जिव्हा येषां तान् । 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्' इत्यनेन जल्पतेः षाकन् । उदग्राणां विशालानां कुम्भमुक्ताफलानां गंडस्थलमौक्तिकानां दामभिर्मालाभिर्दन्तुराणि नतोन्नतानि दन्तकांडस्य हस्तिदन्तखण्डस्य कुंडलानि कर्णभूषणानि ।

राजेति । सकलानां सर्वेषां रत्नानां धाम गृहं तस्मात् कुमारान्महार्ण-वाच्च । परमेश्वरेण सार्वभौमेन शिवेन च शिरोधारणस्यार्हं योग्यं तस्य । कुमु-दानां कैरवाणां बांधवः सुहृत् तथा कान्तिमत्वात्पक्षे चन्द्रस्य । बालविद्या बाल्ये एवाधिगता विद्या इत्यर्थः । आभोगस्य तदाख्यछत्रस्य ।

अथेति । **छायेति** । चन्द्रबिम्बमेव चूडामणौ प्रविष्टं न्वित्यर्थः । अम्बुबिन्दून् वारिकणान् मुंचंति ते चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटं चुचुम्बुरिव । हरिचंदनरसस्यासारेण समूहेन उरसि वक्षस्यपाति पतितम् । अन्तर्हितं स्थापितं

माना व्यलिम्पदङ्गानि । जातविस्मयश्चाकरोन्मनसि एकमजर्यं संगत-
मपहाय कास्त्यन्या प्रतिकौशलिकेति । आहारकाले च हंसवेगाय
धवलकर्पटप्रावृतधौतनालिकेरपरिगृहीतं विलिप्तशेषं चन्दनमङ्गस्पृष्टे
च वाससी शरत्तारकाकारतारमुक्तास्तबकितपदं परिवेशं नाम कटि-
सूत्रमतिमहार्हपद्मरागालोकलोहितीकृतदिवसं च तरङ्गकं नाम कर्णा- 5
भरणं प्रभूतं च भोज्यजातं प्राहिणोत् । एवंप्रायेण च क्रमेण जगाम
दिवसः ।

16 ततः कटकस्थबलबहलधूलिधूसरितवपुरंशुमाली मलीम-
समङ्गमिव क्षालयितुमपरजलनिधिमवातरत् । आभोगातपत्रप्रदानवा-
र्तामिव निवेदयितुं वरुणाय वारुणीं दिशमयासीत् । मुकुलायमानस- 10
कलकमलवना प्रमुख एव बद्धसेवाञ्जलिपुटेव सव्रीडा भूरभवन्नृपतेः ।
नृपानुरागमय इव निखिलजीवलोकाञ्जलिबन्धबन्धुर्जगज्जग्राह संध्या-
रागः । गौडापराधशङ्किनीव श्यामतां प्रपेदे दिक्प्राची । प्रचिततिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापेव कालिमानमतानीन्मेदिनी।

हिमं यस्यां सा शिला करका सेव विलीयमाना द्रवमाणाऽङ्गान्यवयवान् व्यलिम्पत् । अजर्यं न जीर्यति नश्यति तथाभूतं स्थायि संगतं सौहार्दमपहाय वर्जयित्वा तादृशीं मैत्रीं विनेत्यर्थ । प्रतिकौशलिका प्रत्युपहारः । अस्योपायनस्योचितमभ्यस्तसौहार्दान्नेति भावः । धवलेन शुभ्रेण कर्पटेन वसनेन प्रावृते वेष्टिते धौते स्वच्छे नालिकेरे परिगृहीतं स्थापितं विलिप्तशेषमुपभुक्तावशिष्टं चंदनम् । अंगस्पृष्टे उपभुक्तपूर्वे वाससी वस्त्रद्वयम् । शरत्तारका शारदनक्षत्रमिवाकारो यासां ताभिस्ताराभिः स्वच्छाभिर्मुक्ताभिः स्तबकितं संजातगुच्छं पदं निवेशो यस्य तत् । अतिमहार्हाणाममूल्यानां पद्मरागाणां लोहितकानामालोकेन कान्त्या लोहितीकृतस्ताम्रीकृतो दिवसो येन तत् ।

तत इति । कटकं हस्त्यश्वादीनां संनिवेशदेशः शिबिरामिति लक्षणया प्राह्यं तस्य बलस्य सैन्यस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरितं मलिनीकृतं वपुर्यस्य सः । वारुणीं पश्चिमां दिशम् । **मुकुलायमानेति** । सूर्यास्तेन कमलानां संकोच इति भावः । भूपाले नृपेऽनुरागो भक्तिस्तस्य राशिमयः समूहप्रचूर इव निखिलस्य सकलस्य जीवलोकस्य भूलोकस्य लोकाः प्राणिनस्तेषामंजलिबंधस्य नमस्कारस्य बंधुर्बांधवः संध्यारागो जगद् भुवं जग्राहालिलिंग । **गौडेति।** एतेन स गौडाधमः पूर्वदेशाधिप इति ज्ञायते । प्राचित एकीकृतास्तिमिरनिवहस्तमः-

मेदिनीशप्रदोषास्थानपुष्पनिकरमिव विकचतगररुचिरमवचकरुरुडुनि-
करमविरलं ककुभः । स्कन्धावारगन्धगजमदामोदधावितस्येव मार्गो
वियति विरराज रजःपाण्डुरैरावतस्य । कुपितनृपव्याघ्राघ्रातामुपसृष्टा-
मिव पौरुहूतीं विहाय विहायस्तलमारुरोह रोहिणीरमणः । प्रयाण-
वार्ता इव मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययुरिन्दुदीधितयो दश दिशः । 5
नवनृपदण्डयात्रात्रासातुरा इव तरलितसत्त्ववृत्तयश्चुक्षुभुः पतयो वा-
हिनीनाम् । चिन्तेव भूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमु-
क्तसर्वाशातिमिरसंततिः । प्रतिसामन्तचक्षुषामिव ननाश निद्रा कुमु-
दवनानाम् ।

संचयो यया सा मेदिनी भूर्निर्वाणो नाशितोऽन्येषां नृपाणां प्रतापानलकलापः पराक्रमवन्हिसमूहो यया तथैव कालिमानं कार्ष्ण्यमतानीद्विस्तारयामास । **मेदिनीति** । ककुभो दिशो मेदिनीशस्य नृपस्य प्रदोषास्थानं सायंकालनिवासगृहं तस्य पुष्पनिकरमिव तत्र क्षिप्यमाणानां कुसुमानां संचयमिव विकचं प्रफुल्लं तगरं तगरपुष्पमिव रुचिरं मनोहरमुडुनिकरं नक्षत्रसमूहमवचकरुः प्रचिक्षिपुः। स्कन्धावारस्य सेनाया गन्धगजानां मत्तहस्तिनां मदामोदे मदगन्धे धावितस्य ऐरावतस्य रजोभिर्धूलिभिः पांडुर्मार्ग इव विरराज । गन्धगजेभ्यः कुपितस्य ऐरावतस्य शीघ्रगत्योत्थिता धूलिर्न्विर्यर्मित कल्पना धूसराकाशे ।कुपितेन नृपव्याघ्रेण हर्षेणाघ्रातामवलोकितां पौरुहूतीं प्राचीं दिशं विहाय त्यक्त्वा विहायस्तलं नभस्तलम् । रोहिणीरमणश्चन्द्रोवृषश्च । वृषभो व्याघ्रयुतां दिशं परित्यज्यान्यत्र यथा व्रजति तद्वच्चंद्रो नृपव्याघ्रेणाघ्रातां दिशं त्यक्त्वा नभ आरुरोहेत्यर्थः । ' रोहिणीसोमवल्के भे कंठरोगोमयोर्गवि ' इति हेमचंद्रः । **प्रयाणेति** । प्रेयसां प्रयाणवार्ताः प्रवासोदंताः यथा मानिनीनां प्रियविषये अभिमानवतीनां हृदयभेदिन्यः मनस्तापदाः भवन्ति एवं तादृशीनां तापदायिन्य इंदुदीधितयः दश दिशः ययुः प्रससुरित्यर्थः । **नवेति** । नवनृपस्य हर्षस्य दण्डयात्रा भूविजयाय गमनं तस्यास्त्रासेन आतुराः पीडिता इव तरलिताः कंपिताः सत्वस्य धैर्यस्य धृतेश्च: पक्षे सत्वानामन्तर्निवसतां प्राणिनां वृत्तयो यैस्ते वाहिनीनां सेनानां नदीनां च पतयः सेनापतयः समुद्रा वा चुक्षुभुः । विमुक्ता सर्वाः सकला आशा दिश इच्छां वा यया सा ।

17 अस्यां च वेलायां विततवितानतलवर्ती नरेन्द्रो 'यात तावत्' इति विसर्ज्यानुजीविनो हंसवेगमादिष्टवान्---'कथय संदेशम् इति'। प्रणम्य स कथयितुं प्रास्तावीत्---'देव, पुरा वराहसंपर्कसंभूतगर्भया भगवत्या भुवा नरको नाम सूनुरसावि रसातले। वीरस्य यस्याभवन्बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनश्चुडामणयो लोकपालानाम्। यस्य च त्रिभुवनभुजो भुजशौण्डस्य भवनकमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि भयचकितारुणपरिवर्तितरथो नाज्ञया विना रविरस्तमव्राजीत्। यश्च वरुणस्य बहिर्वृत्ति हृदयमिदमातपत्रमहार्षीत्। महात्मनस्तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्तवज्रदत्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु मेरूपमेषु महत्सु महीपालेषु प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः पौत्रश्चन्द्रमुखवर्मणः पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितेः स्थितिवर्मणः सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिर्मृगाङ्क इति यं जना जगुः। योऽयमजेनेवाजायत सहैवाहंकारेण। यश्च बाल एव प्रीत्या द्विजातीनप्रीत्या चारातीन्समग्रान्प्रतिग्रहानग्राहयत्। यत्र चातिदुर्लभं लवणालयसंभूतायाः परं माधुर्यमभूल्लक्ष्म्याः। तथा च यो वाहिनीनाथानां शङ्का-

---

अस्यामिति। विततस्य विस्तीर्णस्य वितानस्य उल्लोचस्य 'छत' इति ख्यातस्य तले वर्तते सः। रहसि हंसवेगभाषितं शुश्रूषुर्नृपः सेवकान्गच्छतेति वक्ति। **यातेति**। हंसवेग उपक्रमते। **देवेति**। संपर्कः संबन्धः रसातले भूपृष्ठे पादप्रणामे नमस्कारे प्रणयः प्रेमास्ति येषां तथाभूताः। मत्वर्थीय इनिः। त्रिभुवनभुजो जगत्त्रयाधिपस्य भुजाभ्यां शौंडस्य ख्यातस्य। 'शौंडो मत्ते च विख्याते' इति विश्वः। यस्य नरकस्याज्ञया विना भवनकमलिन्या गृहकमलिन्याश्चक्रवाकीणां कोपेन वियोगभीत्या जायमानेन क्रोधेन कुटिलैर्वक्रैः कटाक्षैरीक्षितोऽप्यवलोकितोपि भयेन भीत्या चकितस्त्रस्तोरुणोऽनूरुस्तेन परिवर्तितो रथो यस्य स रविः। अहार्षीत् प्रसभं जग्राह। अजेनेवानुत्पन्नेनेवाहंकारेण सहैवाजायत समुत्पन्नः। प्रतिग्रहान् दीयमानानर्थान् सैन्यपश्चाद्भागांश्च। अग्राहयन् स्वीकारयामास। ग्राहयतेर्द्विकर्मत्वाभावेपि ज्ञानार्थत्वं स्वीकृत्य द्विकर्मत्वं यथाकथंचिज्ज्ञापनीयम्। अनुमतं चेदं भट्टिना 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्' इति प्रयोगेण। लवणालयात् सागरात् संभूतायाः माधुर्यमिति विरोधः परमा प्रीतिरिति परिहारः। स्पष्टं चेदमग्रे। वाहिनीनाथानां नृपाणां सागराणां च। अवनिभृतां राज्ञां पर्वतानां च।

ञ्जहार न रत्नानि, पृथिव्याः स्थैर्यं जग्राह न करम्, अवनिभृतां गौरवमादत्त न नैष्ठुर्यम् । तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामादेव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्मापरनामा तनयः शंतनोर्भागीरथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत् । अयमस्य च शैशवादारभ्य संकल्पः स्थेयान्स्थाणुपादारविन्दद्वयादृते नाहमन्यं नमस्कुर्यामिति । ईदृशश्चायं मनोरथस्त्रिभुवनदुर्लभस्त्रयाणामन्यतमेन संपद्यते सकलभुवनविजयेन वा मृत्युना वा यदि वा प्रचण्डप्रतापज्वलनजनितदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण । मैत्री च प्रायः कार्यव्यपेक्षिणी क्षोणीभृताम् । कार्यं च कीदृशं नाम तद्भवेद्यदुपन्यस्यमानमुपनयेन्मित्रतां देवम् । देवस्य हि यशांसि संचिचीषतो बहिरङ्गभूतानि धनानि । बाहावेव च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहायकसंपादनमनोरथो निरवकाशः किमुत बाह्यजनस्य । चतुःसागरग्रामग्रहणघस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानोपन्यासेनापि का तुष्टिः । अभिरूपकन्याविश्राणनविलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ललितदृष्टेरकिंचित्करम् । एवमघटमानसकलोपायसंपादितपदार्थेऽस्मिन्प्रार्थनामात्रमेव केवलमनुरुध्यमानः शृणोतु देवः । प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेनैकपिङ्ग इवानङ्गद्विषा, दशरथ इव गोत्रभिदा, धनंजय इव पुष्कराक्षेण, वैकर्तन इव दुर्योधनेन,

---

स्थेयान् स्थिरतरः । प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः । स्थाणो रुद्रस्य पादारविन्दद्वयात्पदकमलद्वयादृते विना । प्रचण्डेन महता प्रतापज्वलनेन प्रतापाग्निना जनितः कृतो दिग्दाहो दिशां ज्वलनं येन तेन एकवीरेण अद्वितीयवीरेण । कार्यं विशेषणापेक्षतेऽवलोकते तथाभूता क्षोणीभृतां नृपाणां मैत्री सौहार्दम् । बाहाविति स्वकरमात्रमाहात्म्येन सर्वं संपादयत इत्यर्थः । चतुर्णां सागराणां समुद्राणां ग्रामस्य समूहस्य ग्रहणेन स्वीकारेण घस्मरस्योपभोक्तुः । 'सृघस्यदः क्मरच्' इत्यनेन क्मरच् । पृथिव्या भुव एकदेशदानेनाल्पप्रदेशदानेन का परितुष्टिः कः संतोषः । अभिरूपायाः योग्यायाः कन्याया वध्वा विश्राणजस्य दानस्य विलोभनम् । लक्ष्म्या राज्यलक्ष्म्या मुखारविन्दस्य मुखकमलस्य दर्शनेऽवलोकने दुर्ललिता विशेषासक्ता दृष्टिर्यस्य तस्य । घटमानैर्युज्यमानैः सकलैरुपायैः संपादितो नेत्यघटमानसकलोपायसंपादितस्तथाभूतः पदार्थो मैत्रीरूपस्तस्मिन् । एकपिंगः कुबेरः । 'यक्षैकपिंगैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः' इत्यमरः । अनंगद्विषा शंकरेण । गोत्रभिदेन्द्रेण । धनंजयोऽर्जुन इव पुष्कराक्षेण श्रीकृष्णेन ।

मलयानिल इव माधवेन, अजर्यं संगतमिच्छति । यदि च देवस्यापि मैत्रीयति हृदयमवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यमनुतिष्ठन्ति सुहृद इति ततः किमास्यते समाज्ञाप्यतामनुभवतु विष्णोर्मन्दरगिरिरिव विकटकेयूरकोटिमणिविघट्टनक्वणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढोपगूढानि देवस्य कामरूपाधिपतिः । अस्मिन्नातृप्तेरनवरतविमललावण्यसौभाग्यसुधानिर्झरिणि मुखशशिनि चिराच्चक्षुषी लालयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरश्रीः । नाभिनन्दति चेद्देवः प्रणयमाज्ञापयतु किं कथनीयं मया स्वामिनः' इति । 5

18 विरतवचसि तस्मिन्भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिर्गुणैरारोपितबहुमानः कुमारे सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण तु परां कोटिमारोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं जगाद— 'हंसवेग, कथमिव तादृशि महात्मनि महाभिजने पुण्यराशौ गुणिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति मद्विधस्यान्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तेत मनः । सकलजगदुत्तापनपटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे करास्तिग्मतेजसः । 10

वैकर्तनः कर्णः मलयानिल इव वासन्तानिल इव माधवेन वसन्तेन । ' झंझावातः प्रावृषिजो वासन्तो मलयानिल ' इति हारावली । अजर्यं चिरस्थायि संगतं सौहार्दम् । ' अजर्यं संगतम् ' इत्यनेन नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् । मैत्रीयति मैत्रीमिच्छति । ' सुप आत्मनः क्यच् ' इत्यनेन क्यच् । पर्यायेण मैत्रीरूपेणान्तरितमाच्छादितं दास्यमेवानुतिष्ठन्ति सुहृत्कार्यव्यापृतिरेव दास्यत्वमिति भावः । किमास्यते किमिति मुधा स्थीयत इत्यर्थः । **विष्णोर्मंदरगिरिरिवेति** । समुद्रमंथनवेलायामिति भावः । विकटयोर्विशालयोः केयूरयोः कोटीनामग्राणां मणिभिः रत्नैर्विघट्टनेन घर्षणेन क्वणिताः सशब्दाः कटकस्याद्रिनितंबस्येति मंदरपक्षे हस्तस्थवलयस्य मणिशिलानां रत्नानां शकलाः खंडा येषु तानि देवस्य ते हर्षस्य गाढोपगूढानि दृढालिंगनानि कामरूपाधिपतिः कुमारो भास्करवर्माऽनुभवतु । आ तृप्तेः भिन्नं पदद्वयं समासस्य वैकल्पिकत्वात् । अनवरतं सततं विमलं स्वच्छं लावण्यसौभाग्यं सौन्दर्यसौभाग्यमेव सुधा तस्या निर्झरः प्रवाहो विद्यते यस्य तस्मिन् मुखशशिनि मुखचंद्रे चिराद्बहुकालम् ।

विरतेति । पूर्वमादावुपलब्धैर्ज्ञातैः । प्राग्रहरे श्रेष्ठे । परोक्षसुहृदि दर्शनं विनापि मैत्रीं प्रविष्टे स्निह्यति प्रेमयुते । अन्यथा विपरीतम् । सकलस्य जगत उत्तापने पीडने पटवः कुशला अपि । तिग्मतेजसः सूर्यस्य कराः त्रिभुवनस्य

सुबहुगुणगणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य। सज्जनमाधुर्याणाममृतदास्यो दश दिशः। एकान्तावदातोत्तानस्वभावसंभृतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः शिशिररश्मिः। श्रेयांश्च संकल्पः कुमारस्य। स्वयं बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हरादृते कमन्यं नमस्यति। संवर्धिता मे प्रीतिरमुना संकल्पेन। अवलेपिनि पश्चादपि केसरिणि 5 बहुमानो हृदयस्य किं पुनः सुहृदि। तत्तथा यतेथाः यथा न चिरमियमस्मान्क्लेशयति कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति।

19 हंसवेगस्तु विज्ञापयांबभूव---'देव, किमपरमिदानीं क्लेशयत्यभिजातमभिहितं देवेन। सेवाभीरवो हि सन्तः, तत्रापि विशेषेणायमहंकारधनो वैष्णवो वंशः। आस्तां तावदस्मत्स्वामिवंशः। पश्यतु देवः पुरुषस्य हि सेवां प्रति दुर्जनन्येवातिवृद्धया दुर्गत्या वाभि- 10 मुखीक्रियमाणस्य, कुटुम्बिन्येवासंतुष्टया तृष्णया वा प्रेर्यमाणस्य, दुरपत्यैरिव यौवनजनितैर्नानाभिलाषिभिरसत्संकल्पैर्वाकुलीक्रियमाणस्य, जरत्कुमारीमिव परमार्गणयोग्यामतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः, स्वगृहे दुर्बन्धुभिरिव दुःस्थितैः समग्रैर्ग्रहैर्वा ग्राह्यमाणस्याभियोगं, पुरातनैरति-

---

नयनानामानंदकरे संतोषदे कमलाकरे कमलसमूहे शिशिरायन्ते शीतलीभवन्ति। अमृतदास्यो वेतनेन विना परिचारिकाः। एकान्तमत्यंतमवदातः शुभ्र उत्तान उपरिमुखश्च स्वभावस्तेन संभृतं संचितं सादृश्यं साधर्म्यं येन तस्य कुमुदस्य। अवलेपिनि सगर्वे क्लेशयति पीडयति।

हंसवेग इति। अभिजातं न्याय्यम्। 'अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपंडितयोस्त्रिषु' इति मेदिनी। **पश्यत्विति**। पुरुषस्येति विशेष्यभूतस्य 'अभिमुखीक्रियमाणस्य' इत्यारभ्य 'भृतकस्य' इत्यन्तानि विशेषणानि। प्रति विशेषणं च तस्य सेवाकारणं भिन्नया रीत्या प्रदर्शितम्। तदेवाह। **दुर्जनन्येवेति**। अतिवृद्धया बहुवृद्धिं गतया दुर्गत्या दुःस्थित्या। दुर्जननी चाकर्मणि स्वतनयं प्रेरयति तद्वत्। कुटुंबिन्येव भार्ययेवासंतुष्टया तृष्णया प्रेर्यमाणस्य तृष्णायाः कदापि संतोषो न किंतु सा भूयो भूयोऽभिवर्धते तस्या भार्यायाश्चासंतोषरूपं साम्यम्। अत्र सुगृहिणी न ग्राह्या। यौवनजनितैस्तारुण्येनोत्पादितैः नाना बहवोऽभिलाषा विद्यन्ते येषां तैः। असत्संकल्पैराकुलीक्रियमाणस्य पीड्यमानस्य। जरती चासौ कुमारी तामिव परस्य मार्गणं गवेषणं तस्य योग्याम्। **स्वगृह इति**। स्वस्य गेहे स्थानरूपमेषादिराशौ च। यथा गृह-

दुरत्ययजैर्भृत्यैरिव मलिनैः कर्मभिर्वानुवर्त्यमानस्य, सकलशरीरसंतापकरं कारीषाग्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य संप्रवेष्टुं राजकुलम्, उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्यैव हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तोरणतले वन्दनमालाकिशलयस्येव शुष्यतो द्वाररक्षिभिर्निरुद्धस्य पीडितस्य, प्रविशतो द्वारे हरिणस्येवापरैर्हन्यमानस्य, करिकर्मचर्मपुटस्येव मुहुर्मुहुः प्रतिहारमण्डलकरप्रहारैर्निरस्यमानस्य, निधिपादपप्ररोहस्येव द्रविणाभिलाषादधोमुखीभवतः, दूरममार्गणस्याप्यतिविप्रकृष्टविवृत्तविसर्जितस्योद्वेगं व्रजतः, अकण्टकस्यापि चरणतललग्नस्याकृष्यक्षेपीयः क्षिप्यमाणस्य, अमकरकेतोरप्यकालोपसर्पणप्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयमुपगच्छतः, कपेरिव कोपनिर्भर्त्सितस्याप्यभिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मा

स्थिता दुर्बान्धवाः कलहं जनेन कारयन्ति तद्वद्दुष्टा ग्रहा अपीति भावः। कारीषाणां महाराष्ट्रभाषया 'रानशेणी' इति प्रसिद्धानामग्निमिव सकलशरीरस्य संतापकरं तापदं राजकुलं संप्रवेष्टुं कृतं चित्तं मनो येन तस्य दुष्कृतिनो दुराचारिणः। उपहता नष्टा सकलानामिन्द्रियाणामवयवानां शक्तिर्यस्य तस्येव मिथ्यैवासत्यमेव हृदयगतानां मनसि स्थितानां विषयाणां ग्रामस्य समूहस्य ग्रहणे स्वीकारेऽभिलाषो यस्य तस्य। नष्टशक्तेरभिलाष आपरमात्मदर्शनं न निवर्तते तदनुरोधेनेदम्। तथा चोक्तं भगवता 'रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते'। रसोऽभिलाषः। **प्रथममेवेति** वन्दनमाला बहिर्द्वारे स्थाप्यमाना मंगलमाला तत्किसलयस्येव तत्पर्णस्येव शुष्यतः। अन्तरप्रवेशेन बहिः स्थित्वा खिद्यमानस्येत्यर्थः। द्वाररक्षिभिर्द्वारपालैर्निरुद्धस्यात एव पीडितस्य दुःखितस्य। करिणो नूतनगजस्य कर्मणो युद्धशिक्षार्थं कृतश्चर्मपुटश्चर्ममयो हस्ती तस्येव प्रतिहाराणां द्वास्थानां मंडलेन समूहेन करप्रहारैर्हस्तेन ताडनैर्निरस्यमानस्य पक्षे प्रतिहारेण वेष्टनेन मंडलं यस्य तत्प्रहारैः। **निधीति**। यत्र भूमौ द्रविणं वर्तते तदुपरि निर्गतस्य वृक्षांकुरस्य पल्लवा अधोमुखा भवन्ति। तत्र च हेतुर्द्रविणाभिलाषस्तद्वत्सेवकोपि धनेच्छयाऽधोमुखो नम्रो भवतीत्यर्थः। अन्तर्गणस्याप्ययाचकस्यापि शरभिन्नस्यापि वा। अतिविप्रकृष्टैः प्राकृतैर्जनैर्विवृत्तः पश्चादाकृष्टस्ततश्च विसर्जितोऽग्रे कृतोऽतएव उद्वेगं दुःखं व्रजंस्तस्य। बाणोपि अतिविप्रकृष्टमाकर्णान्तं विवृत्त आकृष्टो विसर्जितश्चोद्धतवेगं यथा तथा याति। चरणतललग्नस्य पादौ स्पृशतः पादतले सक्तस्य च क्षेपीयः क्षिप्रतरं तूर्णमित्यर्थः। अमकरकेतोर्मदनभिन्नस्याप्यकालेऽनवसर उपसर्पणेन गमनेन प्रकुपितः क्रुद्ध

इव प्रतिदिवसवन्दनोद्घृष्टशिरःकपालस्य स्पर्शरहितस्याशुभकर्माणि निर्वहतः, त्रिशङ्कोरिवोभयलोकभ्रष्टस्य नक्तंदिनमर्वाक्शिरसस्तिष्ठतः, वाजिन इव कवलवशेन सुखवाह्यमात्मानं विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य शरीरं क्षपयतः, शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य जघन्यकर्मलग्नमात्मानं ताडयतः, प्रेतस्येवानुचितभूमिदीयमानान्नपिण्डस्य, बलिभुज इव जिह्वालौल्योपयुक्तपुरुषवर्चसो वृथा विहितायुषो जीवतः, श्मशानपादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान्राजवल्लभानुपसर्पतः, विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्यैरोष्ठमात्रप्रकटितरागैः राजशुकालापैः शिशोरिव मुग्धविलोभ्यमानस्य, वेतालस्येव

ईश्वरः शिवो नृपश्च तस्य दृष्टया दग्धस्य प्रलयं नाशं प्रकृष्टं लयं भीत्यादिसंश्लेषं वोपगच्छतः। कोपेन निर्भर्त्सितस्यापि तर्जितस्याप्यभिन्नोऽचलितो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य। कपेस्ताम्रमुखत्वान्मुखकान्तेरचलनम्। प्रतिदिवसं वन्दनायोद्घृष्टं सज्जीकृतं शिरःकपालं स्वमस्तकं येन तस्य। अशुभकर्माणि निर्वहतः कुर्वतः। ब्रह्महापि स्वपापक्षान्त्यै धृतनरकपालोऽशुभकर्माणि करोति । **त्रिशंकोरिवेति**। त्रिशंकुर्नामेक्ष्वाकुकुलोद्भूतो नृपो वशिष्ठशापेन चांडालभावमापन्नो विश्वामित्रसाहाय्येन यज्ञं विधाय स्वर्गं गच्छन्निन्द्रेणाधः प्रक्षिप्तो विश्वामित्रेण भिन्नां सृष्टिमुत्पिपादयिषुणा मध्य एव स्थापितः। वाजिन इवाश्वस्येव कवलवशेन ग्रासमात्रेण सुखेन वाह्यं वहनीयं बाह्यं सुखेभ्यो बहिर्भूतं ववयोरभेदादात्मानं विदधानस्य कुर्वाणस्य । अनशनेनोपवासेन शेते तस्येव कृतोपवासस्येव हृदये मनसि स्थापिता जीवनस्योदरपूर्तेराशा येन पक्षे हृदये स्थापितो जीवस्य प्राणानां नाशो येन तस्य। शरीरं क्षपयत इत्युभयत्रापि तुल्यम्। श्वापि मैथुने निजदारपराङ्मुखो भवति। जघन्यकर्मण्यनुचितकर्मणि मैथुने च लग्नं संसक्तम्। 'जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवद्' इति विश्वः। अनुचितायामयोग्यायां भूमौ दीयमानं पिंडान्नं जठरपूरणं यस्मै पक्षे चितायाः पश्चादनुचितं दीयमानं पिंडान्नं श्राद्धान्नं यस्य तस्य । बलिभुज इव काकस्येव जिव्हाया लौल्येनाभिलाषेण चांचल्येन चोपभुक्तं व्ययीकृतं भुक्तं च पुरुषवर्चः पौरुषं विष्ठा च येन तस्य वृथा विहितं कृतमायुर्यस्य । इदं विशेषणं काकस्य दीर्घायुष्यत्वादुभयत्रैकार्थम् अथवा विभ्यः पक्षिभ्यो हितमुपयुक्तमायुर्यस्य । दग्धया हतया भूत्या संपदा दग्धानां भूत्या भस्मना च। विपरीतजिव्हयाऽस्पष्टोच्चारिण्या जिव्हया जनितं माधुर्यं यैस्तैः। ओष्ठमात्रे प्रकटितो रागः प्रेमा रंगश्च यैस्तैः राजान एव शुकास्तेषामालापैर्मुग्धं

नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य न किंचिन्नाचरतः, चित्रधनुष इवालीकगुणा-
ध्यारोपणैकक्रियानित्यनम्रस्य, निर्वाणतेजसः संमार्जनीसमुपार्जितरजसोऽ
वकरकूटस्येव निर्माल्यवाहिनः, कफविकारिण इव दिने दिने कटुकै-
रुद्वेज्यमानस्य, सौगतस्येवार्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य काषायाण्य-
भिलषतः, निशास्वपि मातृबलिपिण्डस्येव दिक्षु विक्षिप्यमाणस्य, अशौ- 5
चगतस्येव कुशयनजनितसमधिकतरदुःखवृत्तेः, तुलायन्त्रस्येव पश्चा-
त्कृतगौरवस्य तोयार्थमपि नमतः, अतिकृपणस्य शिरसा केवलेनासंतु-
ष्टस्य वचसापि पादौ स्पृशतः, निर्दयवेत्रिवेत्रताडनत्रस्तयेव त्रपया
त्यक्तस्य, दैन्यसंकोचितहृदयहृतावकाशयेवाहोपुरुषिकया परिवर्जि-

मूढं सुन्दरं वा यथा तथा विलोभ्यमानस्य प्रतार्यमाणस्य नरेन्द्रो नृपो मांत्रि-
कश्च तस्य प्रभावेण सामर्थ्येनाविष्टस्य व्याप्तस्य । अलीकानामसत्यानां गुणानाम-
ध्यारोपणस्यैकक्रियायां स्वस्वामिनोऽविद्यमानानामपि गुणानां वर्णने नित्यनम्र-
स्याथवा स्वस्य गुणाध्यारोपणक्रियया नित्यं नम्रस्य स्वस्तुल्या नम्रीभूय कार्याणि
संपादयत इत्यर्थः । पक्षे गुणस्य ज्याया अध्यारोपणक्रियायां नम्रस्य । निर्वाणं
गतं तेजो यस्य पक्षे निर्गतबाणं तेजो यस्य । संमार्जिन्या शोधिन्या समुपार्जितमे-
कीकृतं रजस्तृणादिसंघातः 'कर' इति भाषायां प्रसिद्धं यस्मिंस्तस्यावकरकूटः
'उकिरडा' इति भाषायां प्रसिद्धस्तस्येव निर्माल्यवाहिनः निस्तेजस उपभुक्त-
पुष्पादिधारकस्य च । 'संमार्जिनी शोधिनी स्यात्' इत्यमरः । कटुकैः प्रतीहारै-
स्तीक्ष्णौषधैश्चोद्वेज्यमानस्य पीड्यमानस्य । अर्थशून्यया निष्फलया विज्ञप्त्या
प्रार्थनया जनितं वैराग्यं यस्य पक्षे अर्थशून्यया वस्तूनामसत्यत्वात्तद्रहितया
विज्ञप्त्या ज्ञानेन जनितवैराग्यस्य सौगतस्येव बौद्धस्येव काषायाणि मधुराणि
वस्तूनि कषायेण रक्तानि वस्त्राणि चाभिलषत इच्छतः । मातृभ्यो देवताभ्यो
बलिपिंडस्येव दिक्षु विक्षिप्यमाणस्य कार्यार्थं प्रेष्यमाणस्य । अशौचगतस्येव
कुशयनेन कुत्सितशय्यया कौ भूमौ शयनेन च जनिता समधिकतरा दुःखवृत्ति-
र्यस्य तस्य । तुलायंत्रस्येव कूपघटीयंत्रस्येव पश्चात्कृतं वर्जितं गौरवं महत्वं येन
तस्य पक्षे पश्चात्पश्चाद्भागे कृतं गौरवं गुरुत्वं येन तस्य तोयार्थमप्युदकलाभा-
यापि नमतो नम्रीभवतः । केवलेन शिरसा नमस्कारमात्रेणासंतुष्टस्य जनस्य
स्वस्वामिन इत्यर्थः पादौ वचसापि स्पृशतो वाचा तत्स्तोत्रं विदधतोऽतिकृप-
णस्यातिदीनस्य । निर्दयेति । सेवायां लज्जात्यागे प्रतिहारिणां वेत्रप्रहाराः कार-
णत्वेन परिकल्पिताः । दैन्येन दीनतया संकोचितं हृदयं तेन हृतोवकाशः स्थलं

तस्य, कुत्सितकर्माङ्गीकरणकुपितयेवोन्नत्या वियुक्तस्य, धनश्रद्धया क्लेशानुपार्जयतः, स्ववृद्धिबुद्ध्यावमानं वर्धयतो, मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने तृष्णाञ्जलिमुपरचयतः, कुलपुत्रस्यापि कृतागस इव भीतभीतस्य समीपमुपसर्पतः, दर्शनीयस्याप्यालेख्यकुसुमस्येव निष्फलजन्मनः, विदुषोऽपि वैधेयस्येवापशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्वित्रिण इव संकोचितकरयुगलस्य, समसमुत्कर्षेषु निरग्निपच्यमानस्य, नीचसमीकरणेषु निरुच्छ्वासं म्रियमाणस्य, परिभवैस्तृणीकृतस्य, दुःखानिलेनानिर्वृतेः ज्वलतो, भक्तस्याप्यभक्तस्य, निरूष्मणः संतापयतो बन्धून्, विमानस्याप्यगतिकस्य, च्युतगौरवस्याप्यध- 5

यस्मात्तयेवाहोपुरुषिकया दर्पजेनात्मशक्त्याविष्कारेण परिवर्जितस्य रहितस्य । अहः शब्दोऽहंवाचकोऽव्ययम् । तस्य पुरुषशब्देन सुप्सुपेति समासः । तस्य भाव आहोपुरुषिका । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यनेन वुञ् । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यमरः । कुत्सितकर्मणोऽकर्मणोऽङ्गीकरणेन स्वीकारेण कुपितया क्रुद्धयेवोन्नत्या वियुक्तस्य त्यक्तस्य । स्वस्य धनस्य वृद्धिबुध्या वर्धनेच्छयावमानमपमानं वर्धयतः । 'स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । विविधानां कुसुमानां पुष्पाणामधिवासेन संस्कारेण सुरभिणि सुगन्धिनि वने कानने जले च सत्यपि तृष्णार्थे धनतृष्णार्थे मृगतृष्णिकार्थे वाऽञ्जलिमुपरचयतः कुर्वाणस्य । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' 'अधिवासो निवासे स्यात्संस्कारे धूपनादिभिः' इति च मेदिनी । कृतमागोऽपराधो येन तस्येव । भीतभीतस्य वीप्सायां द्विरुक्तिः । आलेख्यकुसुमस्येव चित्रस्थपुष्पस्येव निष्फलं फलोत्पत्तिरहितं जन्मोत्पत्तिर्यस्य तस्य । वैधेयस्येव मूर्खस्येव अपगताः शब्दा यस्मात्तथा मुखं यस्य तस्य मूकतया तिष्ठत इत्यर्थः । पक्षे अपशब्दा गालिशब्दा मुखे यस्य तस्य मूर्खस्य । श्वित्रिण इव कुष्ठवत इव । समानां स्वतुल्यानां समुत्कर्षेषु संमाननेषु संजातेषु निरग्नि वह्निरहितं यथा तथा पच्यमानस्य मत्सरेण पीड्यमानस्य । नीचैः सह समीकरणेषु तुल्यतां नयनेषु निरुच्छ्वासमुच्छ्वासरहितं म्रियमाणस्य । दुःखानिलेन दुःखाग्निना न निर्वृतिः स्वास्थ्यं यस्य तस्यातएव ज्वलतः । भक्तस्यापि सेवकस्याप्यभक्तस्य न लब्धं भक्तं भागो वेतनं येन तस्य । नपुंसके भावे क्तः । विरोधाभासश्च । निरूष्मणो गर्वरहितस्य औष्ण्यरहितस्यापि बन्धून्बान्धवान्संतापयतः सेवायां तानपि पीडयत इत्यर्थः । धनाभावेन बन्धूनपि दुःखयत इति वा । विगतो मानो यस्य पक्षे आकाशयानस्य । अगतिकस्योपायरहितस्य पक्षे निश्चलस्य । च्युतं नष्टं गौरव-

स्ताद्गच्छतः, निःसत्त्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः, निर्मदस्यास्वतन्त्रवृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, शय्योत्थायं प्रणमतो, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य, नक्तंदिनं नृत्यतो, मनस्विजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य वंशं दहतः, नृपशोः, तृणेऽपि लब्धे कन्धरामवनमयतः, जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजन्मनो मांसपिण्डस्य, गर्भरोगस्य मातुरपुण्यानां कर्मणामाचरणाद्भृतकस्य किं प्रायश्चित्तम्, का प्रतिपत्तिक्रिया, क गतस्य शान्तिः, कीदृशं जीवितम्, कः पुरुषाभिमानः, किंनामानो विलासाः, कीदृशी भोगश्रद्धा, प्रबलपङ्क इव सर्वमधस्तान्नयति दारुणो दासशब्दः। धिक्तदुच्छ्वसितम्, उपयातु तद्धनं निधनम्, अभवनिर्भृतिरस्तु तस्याः, नमो भगवद्भ्यस्तेभ्यः सुखेभ्यः, तस्यायमञ्जलिरैश्वर्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा श्रीः, शिवं स परिच्छदः करोतु, यदर्थमुत्तमाङ्गं गां गमिष्यति। मुखप्रियरतः क्लीबो, अपूतिमांसमयः कु- 5 10

मादरो यस्य। गुरुरेव पदार्थोऽधो गच्छत्ययं तु गौरवरहितोऽप्यधोगच्छतीति विरोधः। निःसत्वस्याप्यशक्तस्यापिमहामांसस्य स्वमांसस्य विक्रयं स्वदेहविक्रयमित्यर्थः कुर्वतः। शक्तेरभावेऽपि स्वमांसविक्रयणं विरोधजनकं महामांसशब्दस्य शरीरार्थत्वेन च परिहारः। निर्मदस्य गर्ववर्जितस्य अमत्तस्य वा। अयोगः कुत्सितो योगो विद्यते यस्य तस्य विपरीतदैववत इत्यर्थः। दरिद्रस्येत्यर्थोऽपि संभाव्येत। ध्यानेन चित्तनिरोधेन वशीकृतः स्वाधीनीकृत आत्मा येन तस्य। शय्योथ्थायं शय्यायाः शयनात्सत्वरं यथा तथा उत्थाय प्रणमतो नमस्कुर्वतः। 'अपादाने परीप्सायाम्' इत्यनेन णमुल्। दग्धमातपेन हतं मुंडं शिरो यस्य पक्षे व्रतिभेदस्य। गोत्रस्य कुलस्य विशेषेण दूषकस्य पक्षे नर्मसुहृदः। वंशमन्वयं वेणुं च। **नृपशोरिति**। पशुश्च तृणलाभे तद्भक्षणाय कंधरामवनमयति। जठरपरिपूरणमेव स्वोदरपरिपूर्तिरेव जठरपरिपूरणमात्रं तदर्थं जन्म यस्य। मांसपिंडेऽपि जठरं स्थवयति। अपुण्यानां कर्मणामाचरणान्मातुर्गर्भरोगस्येत्यन्वयः। भृतकस्य सेवकस्य 'भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकश्च स' इत्यमरः। अधस्तान्नयति नीचपदवीमधोभागं च। परिच्छेदः छत्राद्युपकरणम्। मुखप्रियरत इत्यारभ्य वर्णितःसेवकोऽपि यदि मर्त्यमध्ये तदा राजिलोऽपि भोगी पुलाकोऽपि कलम इत्यन्वयः। मुखेन प्रियं यद्वचनं तस्मिन् रतः स क्लीबोऽशक्तः। पक्षे मुखे वदने प्रियं रतं मोहनं यस्य स क्लीबो नपुंसकः आसेक्यनामा पण्ढः। तदुक्तं सुश्रुते 'पित्रोरत्यल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयमिति'

मिः, अगण्यमानो नरकः, पादरजोधूसरोत्तमाङ्गो जङ्गमः पादपीठः, पुंस्कोकिलः काकुक्वणितेषु, शिखी मुखकरकेकासु, स्थूलकूर्मः क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकरणेषु, वेणुर्मूर्च्छनासु, वेश्याकायः करणबन्धक्लेशेषु, पलालं सत्वशालिषु, कृकलासः शिरोविडम्बनासु, जाहक आत्मसंकोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु, कन्दुकः करतलताडनेषु, वणिादण्डः कोणाभिघातेषु, वराकः सेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिलोऽपि वा भोगी, पुलाकोऽपि वा कलमः । वरं क्षणमपि कृता मानवता मानवता, न मतो नमतस्त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि मनस्विनः । तदेवमभिनन्दितास्मदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसैः कतिपयैरेव परागतः प्राग्ज्योतिषेश्वर इति करोतु चेतसि ' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूदचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम । 10

प्राश्येति अन्येन स्वमुखे मैथुनं कारयित्वा पतितं शुक्रमिति भावः । अपूतिमांसमयः अदुर्गंधिमांसमयः कृमिः अगण्यमानो गणनानर्हः नरकः कुत्सितो नरः । पक्षेऽगण्यो मानो यस्य स नरको भौमासुरः । अथवा अगण्यो मानो यत्र तादृशो निरयः । काकुक्वणितेषु वक्रोक्तिषु मधुरवचनेषु च । स्थूलकूर्मः स्थूलकमठो भूमिस्थः कमठ इत्यर्थः । क्रोडकषणेषु वक्षःस्थलघर्षणेषु । मूर्छनासु मोहेषु स्वराणां रचनाभेदेषु च । वेश्याकायो वेश्याशरीरं करणबन्धानां शरीरबन्धानां क्लेशेषु पक्षे करणबन्धानां कामशास्त्रोक्तासनानां क्लेशेषु । सत्वेन बलेन शालन्ते शोभन्ते तेषु पलालं निष्फलः । पक्षे सत्वासु सत्वयुक्तासु शालिषु कलमेषु । पलालं फलरहितो नीवारस्तंबः । कृकलासः सरटः ' सरडा ' इति भाषायां शिरोविडंबनासु शिर उन्नमय्य स्थितिषु । आज्ञाश्रवणे स्वामिमुखावलोकने वा सेवकस्य शिरउन्नमनम् । ' सरटः कृकलासः स्याद् ' इत्यमरः । जाहको ' जळू ' इति भाषायां प्रथितः कीटक आत्मसंकोचेषु । सोपि कीटकः संकोचितशरीरो रक्तभक्षणेन विकासितकायो भवति । संकेतस्तु ' जाहकः प्राणिभेदः कूर्म इत्यन्ये ' इत्याह । प्रतिपादकः पादपीठः पादाभ्यां संवाहनेषु घर्षणेषु । कन्दुकः करतलताडनेषु । वराको दीनः सेवकोपि मर्त्यमध्ये गण्यत इति शेषस्तदा राजिलोपि डिंडिमाख्यो निर्विषसर्पः भोगी नागः पुलाकोपि तुच्छधान्यमपि कलमः शालिः । 'पुलाकस्तुच्छ धान्ये स्याद्' इति मेदिनी । **वरमिति** । मानवता मानिना क्षणमपि कृता मानवता मानवस्य भावः पौरुषं वरं परं नमतो नम्रस्य तेजस्विनस्त्रैलोक्यस्य त्रिलोक्या आधिराज्यस्य साम्राज्यस्योपभोगोपि न वरं न श्रेष्ठः ।

20 राजापि रजनीं तां कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः समनैषीत्। आत्मार्पणं हि महताममूलमन्त्रमयं वशीकरणम्। प्रभाते च प्रभूतं प्रतिप्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत्। आत्मनापि ततः प्रभृति प्रयाणकैरनवरतैरभ्यमित्रं प्रावर्तत। कदाचित्तु राज्यवर्धनभुजबलोपार्जितमशेषं मालवराजसाधनमादायागतं समीप 5 एवावासितं लेखहारकाद्भण्डिमशृणोत्। श्रुत्वा चाभिनवीभूतभ्रातृशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव, मूर्च्छान्धकारमिव विवेशातिष्ठच्च समुत्सृष्टसकलव्यापारः प्रतीहारनिवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरिवारस्तदागमनमुदीक्षमाणो मुहूर्तम्।

21 अथ भण्डिरेकेनैव वाजिना कतिपयकुलपुत्रपरिवृतो मलिन- 01

राजापीति। कुमारस्य भास्करवर्मणो दर्शनस्यौत्सुक्येनोत्कण्ठया स्वीकृतं हृदयं यस्य सः। नन्वनवलोकितकुमारस्य हर्षस्य मानसं कथमुत्कंठितमित्यत आह। **आत्मार्पणमिति**। महतो वशीकरण ओषधिमूलान्मन्त्राच्च भिन्न आत्मार्पणमेव श्रेष्ठ उपायः स च कुमारेण कृतोतो युज्यत औत्कंठ्यमिति भावः। प्रधानेन प्रमुखेण दूतेनाधिष्ठितं युक्तं प्रभूतं विपुलं प्रतिप्राभृतं प्रत्युपायनम्। अभ्यमित्रं मित्रं लक्ष्यीकृत्य 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन समासः। राज्यवर्धनस्य स्वभ्रातुर्भुजबलेन करसामर्थ्येनोपार्जितं संपादितमशेषं सकलं मालवराजस्य भगिनीपतिघातकस्य साधनं सैन्यं समादाय सम्यग्गृहीत्वा। समीप एव निकट एवावासितं कृतावासं भण्डि तदाह्वयं भ्रात्रा सह गतं सेनापतिं लेखहारकाद् दूताद् अशृणोत्। भण्डिः समीपे स्थित इति तत आगताद् दूतादशृणोदित्यर्थः। 'दुःखानि बन्धुवियोगजानि। दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्त' इति भवभूत्युक्तरीत्या तदा तस्य भ्रातृवियोगदुःखं वर्धितमित्याह। **श्रुत्वेति**। अभिनवीभूतो नूतनीभूतो भ्रातुः शोको हुताशन इव वह्निरिव यस्य सोऽतएव कातरं बान्धवदर्शनासमर्थं भीरु हृदयं मनो यस्य सः। प्रतिहाराणां कंचुकिनां निवारणेन तैः कृतेन रोधनेन निभृता निश्चला निःशब्दाः शब्दरहिताः परिजनाः सेवका यस्मिंस्तस्मिन्निजमंदिरे स्वावासे। संसृष्टः परित्यक्तः सकलव्यापारो येन सः राज्ञां समूहेन सहितः सराजकः परिवारो भृत्यगणो यस्य सः। तदागमनं भण्डेरागमनमुदीक्षमाणः प्रतिपालयन्।

अथेति। कतिपयैः कुलपुत्रैः परिवृतो वेष्टितः मलिनं सुदूरागमनाद्

वासा, रिपुशरशल्यपूरितेन निखातबहुलोहकीलकपरिकररक्षितस्फुटनेने-
व हृदयेन, हृदयलग्नैः स्वामिसत्कृतैरिव श्मश्रुभिः, शुचं समुपदर्शयन्,
दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्डदोलायमानमङ्गलवलयैकशेषालंकृ-
तिः, अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण शोकदहनदह्यमानस्य हृदयस्या-
ङ्गारेणेव दीर्घनिश्वासवेगनिर्गतेनाधरेण शुष्यता, स्वामिविरहविधृतजी- 5
वितापराधवैलक्ष्यादिव बाष्पवारिपटलेन पटेनेव प्रावृतवदनः, विशन्नि-
व दुर्बलीभूतैः स्वाङ्गमपत्रपयाङ्गैः, वमन्निव च व्यर्थीभूतभुजोष्मा-
णमायतैर्निश्वसितैः, पातकीव, अपराधीव, द्रोहीव, मुषित इव, छलि

दुःखाभिभूतत्वाच्च कलुषं वासो वसनं यस्य सः। बहुदुःखपीडितस्याप्यस्य हृदयं कुतो न स्फुटितं तदाह। रिपुशल्यैः शत्रुबाणैः पूरितेन व्याप्तेनातएव निखातानां बहूनां लोहकीलकानां परिकरेण संबंधेन परिरक्षितं रुद्धं स्फुटनं यस्य तेनेव हृदयेन मनसा अस्य दर्शयन्नित्यत्र करणत्वेनान्वयः। अथवेत्थंभूतलक्षणे तृतीया। रिक्तपदार्थस्फुटनं सुलभमतः शल्यपूरितमिति कल्पना। स्फुटमानश्च कीलकैर्बद्धश्चेन्न स्फुटतीत्यनुभवस्तदनुरोधत इयमुत्प्रेक्षा। शोकेनाकृतश्मश्रुच्छेदनस्य तस्य मुखस्थाः केशा हृदयस्पर्शिन आसन्। तेषु च हृदयलग्नस्वामिसत्काराणामुत्प्रेक्षा। तथाभूतैः श्मश्रुभिः शुचं शोकं समुपदर्शयन्। शोकेनव्यायामाद्यभावात्कृशशरीरोऽधृतभूषणश्चेत्याह। **दूरीकृतेति**। दूरीकृतेन व्यायामेन शिथिले दार्ढ्यहीने भुजदण्डे करदण्डे दोलायमानं चंचलं मंगलवलयं मंगलार्थं धार्यमाणं कटकमेवैका शेषावशिष्टालंकृतिरलंकारो यस्य सः। अनादरेणोपयुक्तेनोपभुक्तेन तांबूलेन विरलः स्वल्पो रागो रक्तिमा यस्य तेन शोकेन दह्यमानस्य ज्वलयमानस्य हृदयस्यांगारेणेव दीर्घाणां स्थूलानां निश्वासानां वेगेन निर्गतः स्वस्थानाद्बहिरागतस्तथा दृश्यमानस्तेन शुष्यता शुष्केणाधरेणोपलक्षितः। नायमधरः किन्तु शोकदग्धस्य हृदयस्याङ्गारो वायुवेगेन वन्हेरिव निश्वासवेगेन बहिरागत इत्यधरेऽङ्गारोत्प्रेक्षा। स्वामिविरहे राज्यवर्धननाशे धृतं जीवितमेवापराधस्तेन वैलक्ष्यं लज्जा तस्मादिव पटेनेव वस्त्रेणेव बाष्पवारीणां नयनोदकानां पटलेन समूहेन प्रावृतं वेष्टितं वदनं येन सः। वान्धवदर्शनादुद्गतेषु बाष्पेषु मुखप्रावरणवसनकल्पना। लज्जितश्च स्वमुखं पटादिना छादयति। दुर्बलीभूतैर्निःशक्तैरंगैरपत्रपया लज्जया स्वांगं स्वशरीरं विशन्निव शोकात्कृशीभूतेष्ववयवेषु लज्जया शरीरप्रवेशस्तर्क्यते। स्वसामर्थ्यं स्वामिरक्षणायानुपयुक्तमतस्तत्त्यागमाह। **वमन्निति**। व्यर्थीभूतः स्वामिरक्षणेऽनुपयुक्तो भुजस्योष्मा तमाय

त इव, यूथपतिपतनविषण्ण इव वेगदण्डवारणः, सूर्यास्तमयनिः-श्रीक इव कमलाकरः, दुर्योधननिधनदुर्मना इव द्रौणिः, अपहृतरत्न इव सागरो राजद्वारमाजगाम । अवतीर्य च तुरङ्गादवनतमुखो विवेश राजमन्दिरम् । दूरादेव च विमुक्ताक्रन्दः पपात पादयोः ।

22 अवनिपतिरपि दृष्ट्वा तमुत्थाय विरलैः पदैः प्रत्युद्गम्यो-त्थाप्य च गाढमुपगूह्य कण्ठे करुणमतिचिरं रुरोद । शिथिलीभूतमन्यु-वेगश्च पुरेव पुनरागत्य निजासने निषसाद । प्रथमप्रक्षालितमुखे च भण्डौ मुखमक्षालयत् । समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले भ्रातृमरणवृ-त्तान्तमप्राक्षीत् । अथाकथयच्च यथावृत्तमखिलं भण्डिः । अथ नर-पतिस्तमुवाच—'राज्यश्रीव्यतिकरः कः' इति । स पुनरवादीत्— 'देव, देवभूयं गते देवे राज्यवर्धने गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले

तैर्दीर्घैर्निश्वसितैः श्वासैर्वमन्निवोद्गिरन्निव । शोकजानां श्वासानामौष्ण्याद्युज्यत इयमुत्प्रेक्षा । पातकीव स्वामिरक्षणरूपपुण्यानाचरणात्पातकित्वम् तथैवाग्रे द्रोही-वेत्यादौ ज्ञातव्यम् । यूथपतेः समूहाधिपस्य पतनेन नाशेन विषण्णो दुःखीव वेग-दण्डो युवा वारणो गजः । सूर्यास्तमये सूर्यास्तवेलायां तादात्म्ये मयट् । निःश्रीकः शोभावर्जित इव कमलाकरः कमलसमूहः । दुर्योधनस्य स्वस्वामिनो निधनेन मरणेन दुर्मना इव दुःखीव द्रौणिरश्वत्थामा तत्सेनापतिः । भण्डिनोऽश्वत्थाम्नश्च साजात्यं स्वस्वामिमरणे दुःखित्वं सेनापतित्वं च न तु सौहार्दं द्रौणेः कुरुराजस्य तथा सौहार्दस्याप्रसिद्धत्वात् । अपहृतानि चोरितानि रत्नानि यस्य सः अवनतमु-खः शोकेनान्यावेक्षणाक्षमत्वादधोवदन इत्यर्थः । श्रीहर्षं दृष्ट्वा शोकोर्मिभारेणाभि-भूत उच्चै रुरोदेत्याह । **दूरादेवेति** । विमुक्तः कृतः आक्रन्द उच्चैरारटनं येन सः ।

अवनिपतिरिति । विरलैः कतिपयैः पदैः शोकादूरमनागमनं गाढं दृढमुपगूह्याश्लिष्य चिरं बहुकालं रुरोद । एतादृशस्य शोकस्याल्पीभवनाय कृते रोदनादन्य उपायो न । तेन च तस्य शोकोऽल्पीभूत इत्याह । **शिथिलीभूतेति** । स्वशोकं दूरीकृत्य भण्डेः शोकं लघूचकारेत्याह । **प्रथमेति** । प्रथममादौ प्रक्षा-लितं प्रमृष्टं मुखं येन तस्मिन् । न्यूनीभूतशोकश्च जनो मूक एव तिष्ठति कंचि-त्कालमतः सोऽपि तथाकरोदित्याह । **समतिक्रान्त इति** । भ्रातू राज्यवर्धनस्य मरणस्य वृत्तान्तं वार्ताम् । राज्यश्रियः स्वभगिन्या व्यतिकरो व्यसनं कः कीदृक् । तस्याः संकटस्य किं वृत्तमित्यर्थः । 'व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषंगयोः'

देवी राज्यश्रीः परिभ्रश्य बन्धनाद्विन्ध्याटवीं सपरिवारा प्रविष्टेति लोकतो वार्तामश्रृणवम्। अन्वेष्टारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना नाद्यापि निवर्तन्ते' इति। तच्चाकर्ण्य भूपतिरब्रवीत्—'किमन्यैरनुपदिभिः यत्र सा तत्र परित्यक्तान्यकृत्यः स्वयमहं यास्यामि। भवानपि कटकमादाय प्रवर्ततां गौडाभिमुखम्' इत्युक्त्वा चोत्थाय स्नानभुवमगात्। कारितशोकश्मश्रुवपनकर्मणा च प्रतीहारभवनस्नातेन शारीरकवसनकुसुमाङ्गरागालंकारप्रेषणप्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्धमभुक्त निनाय च तेनैव सह वासरम्। 5

23 अथापरेद्युरुषस्येव भण्डिर्भूपालमुपसृत्य व्यज्ञापयत्—'पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्धनभुजबलार्जितं साधनं सपरिबर्हं मालवराजस्य' इति। 10 नरपतिना स 'एवं क्रियताम्' इत्यभ्यनुज्ञातो दर्शयांबभूव। तद्यथा—अनवरतगलितमदमदिरामोदमुखरमधुकरजूटजटिलकरटपट्ट-

---

इति मेदिनी। देवभूयं देवत्वम्। 'भुवो भावे' इत्यनेन क्यप्। अनुपदिभिरन्वेष्टृभिः अनुपदशब्दादन्वेष्टर्थे इनिर्निपात्यते 'अनुपद्यन्वेष्टा' इत्यनेन। कटकं सैन्यम्। कारितं शोकश्मश्रोः शोकाद्रक्षितमुखकेशानां वपनकर्म छेदनं यस्य तेन। शारीरकाणां शरीरसंबंधिनां वसनानि वस्त्राणि कुसुमानि अंगरागोलंकारा भूषणानि च तेषां प्रेषणेन विसर्जनेन प्रकटितः प्रसादो यस्मिंस्तेन। शरीरशब्दात्तस्येदमित्यणि स्वार्थे के च निष्पन्नः शारीरकशब्दः। अभुक्त भुजेर्लुङः प्रथमस्यैकवचनम्। 'भुजोऽनवने' इत्यनेन तङ्।

अथेति। अपरेद्युरन्यास्मिन्नहनि। 'सद्यःपरुत्०' इत्यनेन अपरस्यैकारो द्युस्प्रत्ययश्च। श्रीराज्यवर्धनेन भुजबलेनार्जितं संपादितं परिबर्हं राजार्हवस्तुभिः सहितं मालवराजस्य भगनीपतिघातकस्य साधनं सैन्यम्। 'परिबर्हस्तु राजार्हवस्तुनि' इति विश्वः। अभ्युनुज्ञातोऽनुमतः। अनवरतं सततं गलितो मद एव दानोदकमेव मदिरा मद्यं तस्या आमोदेनातिनिर्हारिणा गन्धेन मुखराण गुंजतां मधुकराणां भ्रमराणां जूटेन समूहेन जटिलैर्जटायुक्तैः केशव्याप्तैरित्यर्थ करटपट्टैर्गण्डस्थलैः पंकिलाः कर्दमयुक्ता गण्डा गल्ला येषां तान्। दानोदकेन मिश्रिता भ्रमरा एव जटास्ताभिर्युक्तैर्गण्डैर्गल्लाः कर्दमयुक्ता इति कल्पना। 'करटो गजगण्डे स्याद्' 'गण्डःस्याद्० । चिन्हवीरकपोलेषु' इति मेदिनी। जटा संलग्नाः कचा विद्यन्ते येषां ते जटिलाः। 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्

पङ्किलगण्डान्, गण्डशैलानिव जङ्गमान्, गम्भीरगर्जितरवाञ्जलधरानिव महीमवतीर्णान्, उत्फुल्लसप्तच्छदवनामोदमुचः शरद्दिवसानिव पुञ्जीभूतान्, अनेकसहस्रसंख्यान्करिणः, चारुचामीकरचित्रचामरमण्डलमनोहरांश्च हरिणरंहसो हरीन्, बालातपविसरवर्षिणां च किरणैरनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशामलंकाराणां विशेषान्, विस्मयकृतः स्मरोन्मादितमालवीकुचपरिमलदुर्ललितांश्च निजज्योत्स्नाप्लावितदिगन्तानपि ताराहारान्, उडुपतिपादसंचयशुचीनि निजयशांसीव बालव्यजनानि, जातरूपमयनालं च निवासपुण्डरीकमिव श्रियः श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलासिनीः, सिंहासनशयनासं- 5

इत्यनेन लच्। जंगमान् भृशं वक्रं वा गच्छतो गण्डशैलान् पर्वताच्च्युतान् स्थूलोपलानिव। जंगम इति 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यनेन यङि पचादित्वादचि जातम्। तस्मिन्परे 'यङोऽचि च' इत्यनेन यङो लुक् च। 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्च्युतस्थूलोपले गिरेः' इति मेदिनी। गंभीरो गर्जितरवो गर्जनाशब्दो येषां तान् महीं भूमिमवतीर्णानागतांञ्जलधरानिव मेघानिव। उत्फुल्लानां विकसितानां सप्तच्छदानां वृक्षविशेषाणां वनस्यारण्यस्यामोदं गन्धं मुञ्चन्ति तान् पुञ्जीभूतानेकीभूताञ्शरद्दिवसानिव। चारूणां सुन्दराणां चामीकरेण सुवर्णेन चित्राणां चामराणां मण्डलेन समूहेन मनोहरान् हरिणस्येव मृगस्येव रंहो वेगो येषां तान् हरीनश्वान्। अथवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमाद्धरिणशब्दो हरिणवेगे लाक्षणिकस्तथा च हरिण इव हरिणवेग इव रंहो येषामित्यर्थः। बालातपस्य कोमलातपस्य विसरं समूहं वर्षन्ति तेषां किरणैर्मयूखैरनेकेन्द्रायुधीकृता अनेकेंद्रधनुर्युक्ताः कृता दश दिश आशा यैस्तेषामलंकाराणां भूषणानां विशेषान्प्रकारान्। विस्मयकृत आश्चर्यकारिणः स्मरेण मदनेनोन्मादितानाम् उन्मत्तीकृतानां मालवीनां मालवदेशोद्भूतानां कुचपरिमलेन स्तनसुगन्धेन दुर्ललितान् निजज्योत्स्नया स्वकान्त्या प्लावितं व्याप्तं दिगन्तरं यैस्तानपि। अपिर्भिन्नक्रमः हारानपीत्यनेन संबध्यते ताराम्स्वच्छान्हारान् मौक्तिकमालाः। उडुपतिपादाश्चन्द्रकिरणानि तेषां संचय इव समूह इव शुचीनि स्वच्छानि निजयशांसीव बालव्यजनानि कोमलानि चामराणि। जातरूपमयं सौवर्णं नालं दण्डो यस्य तच्छ्रियो लक्ष्म्या निवासपुण्डरीकमिव वासकमलमिव श्वेतं शुभ्रमातपत्रं छत्रम्। बहु महत्समररसस्य वीररसस्य साहसं तस्यानुरागेण प्रेम्णाऽवतीर्णा अथ आगता अप्सरस इव स्वर्वेश्या इव वारविलासिनीर्वेश्याः। सिंहासनं नृपासनं शयनं

दीप्रभृतीनि राज्योपकरणानि, कालायसनिगडनिश्चलीकृतचरणयुगलं च सकलं मालवराजलोकमशेषांश्च ससंख्यालेख्यपत्रान् सालंकारापीडान् कोषकलशान् । अथालोच्य तत्सर्वमवनिपालः स्वीकर्तुं यथाधिकारमादिक्षदध्यक्षान् । अन्यस्मिंश्चाहनि हयैः स्वसारमन्वेष्टुमुच्चचाल विन्ध्याटवीमवाप च परिमितैरेव प्रयाणकैस्ताम् । 5

24 अथ प्रविशन्दूरादेव दह्यमानषष्ठिकबुसविसरविसारिविभावसूनां वन्यधान्यबीजधानीनां धूमेन धूसरिमाणमादधानैः, शुष्कशाखासंचयरचितगोवाटवेष्टितविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपकरोपरचितव्याघ्रयन्त्रैः, यन्त्रितवनपालहठह्रियमाणपरग्रामीणकाष्ठिककुठारैः,

---

शय्या आसन्दी लघ्वासनं ताः प्रमुखा येषां तानि राज्योपकरणानि राज्यस्य साधनानि । कालायसस्य लोहविशेषस्य निगडैः शृंखलाभिर्निश्चलीकृतं चरणयुगलं यस्य तं मालवराजलोकं मालवराजजनम् । अशेषान्सकलान् संख्यालेख्यपत्रैर्गणनालेख्यपत्रैः सहितान् अलंकारापीडानां भूषणगुच्छानां पीडया संमर्दनसहितान् अलंकारैः पूरितानित्यर्थः कोषकलशान् अर्थसंचयघटान् । अध्यक्षान्नियुक्तानधिकारिणः । अन्वेष्टुं मार्गयितुं । चचाल निर्जगाम । प्रयाणकैर्गमनैस्तां विन्ध्याटवीमाप प्रापत् ।

अथेति । प्रविशन्दूरादेव वनग्रामकं ददर्शेत्यन्वयः । अस्मिन्वर्णने द्वितीयान्तानि 'वनग्रामकम्' इत्यस्य विशेषणान्यन्यविभक्त्यन्तानां द्वितीयान्तेषु तत्तत्संबंधेनान्वयश्च । आदौ तृतीयान्तानां प्रकाशमानम्' इत्यत्र करणत्वेनान्वयः । दह्यमानानां ज्वल्यमानानां षष्ठिकानां षष्टिरात्रेण पच्यमानानां धान्यविशेषाणां बुसानां कडंगराणां विसरैः समूहैर्विसारिणः प्रसरन्तो विभावसवोऽग्नयो येषां तेषां वन्यानां वनोत्पन्नानां धान्यानां बीजधानीनां बीजगृहाणां धूमेन धूसरिमाणं मालिन्यमादधानैर्धारयद्भिः । 'षष्ठिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' इत्यनेन षष्टिरात्रशब्दात्को रात्रलोपश्च । शुष्काणां शाखानां विटपानां संचयेन समूहेन रचितैः कृतैर्गोवाटैर्गोष्ठैर्वेष्टिता विकटा विशाला वटा वटवृक्षा येषु तैः । व्यापादितानां हतानां वत्सरूपकाणामल्पानां वत्सानां रोषाद्व्याघ्रोपरि क्रोधाद्रचितानि बद्धानि व्याघ्रयन्त्राणि व्याघ्रग्रहणार्थं पाशरूपाणि यन्त्राणि येषु तैः । यन्त्रितैर्मा गृह्णतेति कृतप्रतिरोधैः वनपालैर्वनरक्षकैर्हठेन बलात्कारेण ह्रियमाणाः परग्रामीणानां परग्रामस्थानां काष्ठिकानां काष्ठच्छेदकानां कुठाराः परशवो येषु तैः । गहनानां निबिडानां तरूणां षण्डे समूहे निर्मितः कृतः चामुण्डामंडपो देव्या मंदिरं येषां तैर्वनप्रदेशैर्वनप्रान्तैः प्रकाशमानं शोभमानम् । **अटवीति** ।

गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैर्वनप्रदेशैः, प्रकाशमानम्, अटवीप्रा-
यप्रान्ततया कुटुम्बभरणाकुलैः कुद्दालप्रायकृषिभिः कृषीवलैरबलवद्भि-
रुच्चभागभाषितेन भज्यमानभूरिशालिखलक्षेत्रखण्डलकम्, अल्पावका-
शैश्च काशिलैः, कालायसैरिव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, स्थानस्थानस्थापित-
स्थाणूत्थितस्थूलपल्लवैः, दुरुपगमश्यामाकप्ररूढिभिरलम्बुसबहुलैः अवि- 5
रहितकोकिलाक्षक्षुपैर्विरलविरलैः केदारैः कृच्छ्रकृष्यमाणैर्नातिप्रभूतप्र-
वृत्तगतागतामहतभुवम्, उपक्षेत्रमुपरचितैरुच्चैर्मञ्चैश्च सूच्यमानश्वाप-
दोपद्रवं, दिशि दिशि च प्रतिमार्गद्रुमकृतानां पथिकपादप्रस्फोटन
धूलिधूसरैर्नवपल्लवैर्लाञ्छितच्छायानाम्, अटवसिलभसालकुसुमस्तबक-

---

अरण्यबहुलदेशतया तस्य प्रदेशस्येत्यर्थः। कुटुम्बभरणे कुटम्बपोषण आकुलै-
र्व्याकुलैः कुद्दालप्राया भूमिदारणमात्रखन्यमाना कृषिर्येषां तैः अबलवद्भिः
सामर्थ्यवर्जितैः कृषीवलैः क्षेत्राजीवैरुच्चभाषितेन उच्चैः शब्दं कृत्वा भज्यमानानि
भूरीणि प्रभूतानि शालीनां खलक्षेत्रखंडलकानि खलक्षेत्रभागाः यस्मिंस्तम्।
कर्मकरा अशक्ताः कर्मकरणवेलायामुच्चैर्घोषन्तीति प्रसिद्धमेव। अल्पः
अवकाशः स्थलं येषां तैः काशिलैः काशयुक्तैः 'कापिलैः'
इत्यपपाठः। काशादित्वादिलच्। कालायसैरिव लोहविशेषैरिव कृष्णया
मृत्तिकया कठिनैरमृदुभिः। लोहपक्षे कृष्णैः कृष्णवर्णैः मृत्तिकाकठिनैश्च।
स्थानस्थानेषु वीप्सायां द्विरुक्तिः। स्थापितेषु स्थाणुषु स्तंभेषूत्थिताः स्थूला
पल्लवाः पत्राणि येषु तैः। अधुनापि कृष्यर्थं स्थापिता वृक्षखंडाः सपल्लवा
जायन्त इति विदितं कृषीवलानाम्। दुरुपगमा गन्तुमशक्या श्यामाकप्ररूढिः
श्यामाकवृद्धिर्येषु तैः। अलंबुसैर्मंजिष्ठाभिर्बहुला व्याप्तास्तैः। अविरहिताः
प्रभूताः कोकिलाक्षक्षुपा इक्षुगन्धक्षुपा 'तालिमखाना' इति प्रथितवनस्पतेः
क्षुपा क्षुद्रा वृक्षा येषु तैः। 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्ष' इति मेदिनी। कृच्छ्रेण
कष्टेन कृष्यमाणैर्विलिख्यमानैर्विरलविरलैरतिविरलैः केदारैः क्षेत्रैः करणैः न अति-
प्रभूतमत्यन्तं प्रवृत्तेन गतागतेन गमनागमनेन आप्रहता ताडिता भूर्यस्मिंस्तम्।
क्षेत्रभागस्य स्वल्पत्वाद्वनस्पतिव्याप्तत्वात्कठिनमृत्तिकावत्वाच्च जनानां तत्र विरलः
प्रचार आसीदित्यर्थः।'केदारोऽद्रौ शिवे क्षेत्र' इति मेदिनी'। उपक्षेत्रं क्षेत्र-
समीपे उपरचितैः स्थापितैरुच्चैरुन्नतैर्मञ्चैः सूच्यमानो ज्ञाप्यमानः श्वाप-
दानां पशूनामुपद्रवः पीडा यस्मिंस्तम्। **दिशिदिशीति**। इतोग्रे षष्ठ्यन्तानि
'अटवीप्रवेशप्रपाणाम्' इत्यस्य विशेषणानि। तथाहि। मार्गे मार्गे प्रतिमार्गं
द्रुमेषु वृक्षेषु तच्छायास्वित्यर्थः। कृतानां पथिकानां पान्थानां पादप्रस्फोट-

श्रितनवखातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्फुटानामच्छिद्रकटकल्पितकु-
टीरकाणाम्, कुटिलकीटवेणीवेष्ट्यमानशक्तुशारशरावश्रेणीश्रितानाम-
ध्वगजनजग्धजम्बूफलास्थिशबलसमीपभुवामुद्धूलितधूलीकदम्बस्तवक-
प्रकरपुलकिनीनाम्, कण्टकितकर्करीचक्राक्रान्तकाष्ठमञ्चिकामुषिततृ-
षाम्, तिम्यत्तलशीतलशिकतिलककलशीशमितश्रमाणामाश्यानशैवल- 5
श्यामलितालिञ्जरजायमानजलजडिम्नामुदकुम्भाकृष्टपाटलशर्कराशकल-

नानि पादसंमार्जनानि तेषां धूलिभिः रजोभिर्धूसरैर्मलिनैर्नवपल्लवैर्नूतनपर्णैर्ली-
ढिता चिन्हिता छाया यासां तासाम्। पान्थाः स्वचरणधूलिदूरीकरणाय वृक्षप-
ल्लवान् गृहीत्वा तैः चरणौ संमार्ज्य धूलिमलिनान् तान्पल्लवान् तत्र तत्यजुरित्यर्थः
अटव्यां वने सुलभानां सहजलभ्यानां सालसुकुमानां स्तवकैर्गुच्छैराश्रितानां
भूषितानां नवखातानां नूतनविदारितानां कूपिकानां लघूनां कूपानामुपकण्ठेऽ-
न्तिके प्रतिष्ठितैः स्थापितैर्नागैर्नागप्रतिमाभिः स्फुटा व्यक्ततया दृश्यमानास्तासा-
म्। अथवा अन्तिके प्रतिष्ठापिता नागस्फुटा वृक्षविशेषा यासां तासाम्। अच्छि-
द्रैर्दृढैः कटैः कल्पिता कुटीरका अल्पगृहाणि यासु तासां 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः'
इत्यनेन न्हस्वत्वे रः स्वार्थे कश्च। कुटिलाभिर्वक्राभिः कीटानां कीटकैः कृतानां
वेणीभिर्जालकैर्वेष्ट्यमानानां शक्तुभिः सक्तुभि शाराणां चित्राणां शरावाणां मृण्म-
यपात्राणां श्रेणीः पंक्तीः श्रितानामाश्रितानाम्। अध्वगजनेन पान्थसमूहेन ज-
ग्धानां भक्षितानां जम्बूफलानामस्थिभिस्तदन्तर्गतबीजैः शबलाः कर्बुरा समी-
पभुवो यासां तासाम्। उद्धूलितानां धूलिव्याप्तानां धूलीकदम्बानां नीप-
वृक्षाणां 'कळंब' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितानां स्तवकप्रकरैर्गुच्छसमूहैः
पुलकिनीनां रोमाञ्चवतीनाम्। कण्टकितानां तृणवेष्टितानाम् कर्करीणां पात्र-
विशेषाणां चक्रेण समूहेनाक्रान्ताभिः काष्ठमंचिकाभिः काष्ठपर्यंकिकाभिर्मुषिता
नाशिता तृट् तृषा याभिस्तासाम्। तिम्यतार्द्रेण तलेनाधोभागेन शीतलाभिः
शार्करिकाभिः कलशीभिर्घटैः शमिता दूरीकृताः श्रमा याभिस्तासाम्। आश्यानै-
र्घनैः शैवलैः श्यामलिताः कृष्णीकृता अलिंजरा मणिका 'माठ' इति भाषायां
प्रथितास्तेभ्यो जायमानो जलस्य जडिमा जाड्यं यासु तासाम्। जलस्य
शैत्याधिक्यं संपादयितुं महाघटा शैवालैर्वेष्टिता आसन्नित्यर्थः। 'अलिंजरः
स्यान्मणिकः' इत्यमरः। उदकुम्भेभ्यो उदकघटेभ्य आकृष्टैः पाटलैः श्वेतरक्तैः
शर्कराशकलैर्वालुकाखंडैः शिशिरीकृता दिशो यासां ताः। आसमन्तात्स्थलशैत्या-
योदकघटाकृष्टा वालुकाखण्डाः क्षिप्ता इत्यर्थः।

शिशिरीकृतदिशाम्, घटमुखघटितकटहारपाटलपुष्पपुटानाम्, शीकरपुलकितपल्लवपूलीपाल्यमानशोष्यसरसशिशुसहकारफलजूटीजटिलस्थाणूनाम्, विश्राम्यत्कार्पटिकपेटकपरिपाटीपीयमानपयसामटवीप्रवेशप्रपाणां शैत्येन त्याजयन्तमिव ग्रैष्ममुष्माणं, क्वचिदन्यत्र ग्राहयन्तमिवाङ्गारीयदारुसंग्रहदाहिभिः व्योकारैः, सर्वतश्च प्रातिवेश्यविषयवासिना समासन्नग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपाथेयस्थगितेन कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन स्कन्धाध्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशपुटेन पाटच्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटच्चरेण कालवेत्रकत्रिगुणव्रततिवलयपाशग्रथितग्रीवागृहीतैः पत्त्रीटावृतमुखैः, पीतकूटैरु- 5

घटमुखेषु कुंभाग्रेषु घटिता बद्धाः कटस्य तृणस्य हारेण रज्ज्वा युक्ता इति मध्यमपदलोपः पाटलपुष्पाणां लोध्रकुसुमानां पुटा द्रोणा यासु ताः। शीकरम्बुकणैः पुलकितानामंकुरितानां पल्लवानां पूलीभिः पाल्यमानानि शोष्याणि शुष्कीभवने योग्यानि सरसानि प्रत्यग्राणि शिशुसहकाराणामाम्रकाणां फलानि तेषां जूटीभिः संचयैर्जटिला व्याप्ताः स्थाणवो वृक्षमूलानि यासु ताः। विश्राम्यतां कार्पटिकानां यात्रिकाणां पेटकेन समूहेन परिपाट्या क्रमेण पीयमानं प्राश्यमानं पय उदकं यासां तासामटवीप्रवेशप्रपाणां वनारंभे स्थापितानां पानीयशालानां शैत्येन शिशिरतया ग्रैष्मं ग्रीष्मसंबंधिनमुष्माणं संतापं त्याजयन्तमिव। **क्वचिदिति**। कुत्रचिदन्यत्रान्यप्रदेशे ग्राहयन्तमिव स्वीकारयन्तमिव। ग्रैष्ममुष्माणमित्यत्रापि संबध्यते। अङ्गारेभ्य एतान्यङ्गारीयाणि दारूणि काष्ठानि तेषां संग्रहं संचयं दहन्ति तैर्व्योकारैर्लोहकारैः। 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्यनेनाङ्गाराच्छः। 'व्योकारो लोहकारकः' इत्यमरः। लोहकारैर्ज्वलितानां दारूणांमूष्मणा ग्रैष्मोष्माधिक्यानुभव इत्यर्थः। **सर्वत इति**। इत आरभ्य तृतीयान्तानां व्याप्तदिगन्तरमित्यनेन संबंधः। प्रातिवेश्ये समीपस्थे विषये देशे वसति तेन। समासन्नेषु निकटवर्तिषु गृहेषु स्थापितैः स्थविरैर्वृद्धैः पाल्यमानेन पाथेयेन स्थगितो युक्तस्तेन। कृतो दारुणस्य कठिनस्य दारुव्यायामस्य काष्ठछेदनश्रमस्य योग्य उचित अङ्गाभ्यङ्गः शरीरमर्दनं येन तेन। स्कन्धमध्यासिते कठोरे कुठारे परशौ लम्बमानं प्रातराशपुटं प्रातर्भक्ष्यपुटं यस्य तेन। पाटच्चराणां चोराणां प्रत्यवायेन शंकया प्रतिपन्नं स्वीकृतं पटच्चरं जीर्णवस्त्रं येन तेन। कालवेत्रकेण कृष्णवेतसेन तस्य त्वचा युक्त इति यावत् यो त्रिगुणो व्रततिवलयस्य लतावलयस्य पाशस्तेन ग्रथितायां ग्रीवायां कण्ठे गृहीतैः। पाशदार्ढ्याय

१ 'ग्रथितैः'

ढवारिणा पुरःसरवलद्वलीवर्दयुगसरेण नैकटिककुटुम्बिकलोकेन काष्ठसं-
ग्रहार्थमटव्यां प्रविशता श्वापदव्यधनव्यवधानबहलीसमारोपितकुटीकृतकू-
टपाशैश्च गृहीतमृगतन्तुतन्त्रीजालवलयवागुरैः बहिर्व्याधैर्विचरद्भिः अं-
सावसक्तवीतंसव्यालम्बमानवालपाशिकैश्च संगृहीतग्राहककरकपिञ्ज-
लादिपञ्जरकैः शाकुनिकैः संचरद्भिः, च्युतलासकलेशलिप्तलतावधूल- 5
ट्वालम्पटानां च पेटकैः पाशिकशिशूनामटद्भिः, तृणस्तम्बान्तरिततित्ति-
रितरलायमानकौलेयककुलचाटुकारैश्च विहगमृगयां मृगयुयुवभिः क्री-

व्रततिवलययोर्मध्ये वेतसस्त्वक् स्थापितेत्यर्थः। ग्रथितैरिति पाठो न चारुः।
पत्राणां पर्णानां वीटाभिराच्छादनैः 'बुच' इति ग्रथितैरावृतानि वेष्टितानि
मुखानि येषां तैः। पीतकूटैः घटाकारैः पात्रविशेषैः ऊढं धृतं वारि जलं येन
तेन। पुरःसराणामग्रयायिनां बलीवर्दानां युगैर्द्वन्द्वैः सरो गच्छन्। सरतीति
सरः। 'ऋदोरप्' इत्यनेनाप्। काष्ठसंग्रहार्थं दारुसंचयायाटव्यां गहनं प्रविशता
नैकटिकलोकेन निकटवर्तिजनेन। 'निकटे वसति' इत्यनेन ठग्। **श्वापदेति**।
श्वापदानां वन्यपशूनां व्यधने नाशने तत्काल इत्यर्थः व्यवधानमात्मनिगूहनं
श्वापददृष्टितो रक्षणं तदर्थं बहलं (बहली) प्रभूतं समारोपिताः स्थापिताः
कुटीकृतास्तृणगृहा इव कृताः कूटपाशा जालकानि यैस्तैर्व्याप्तदिगम्बरमित्यन्वयः।
श्वापदा आत्मानं नावलोकयन्त्विति जालानां तृणगृहाकाराणि व्यवधानानि
निर्माय तन्मध्ये स्थिता इत्यर्थः। गृहीता मृगतन्तवो मृगबन्धनार्थं तन्तवः
तन्त्र्यो मृगमोहनार्थं वाद्यविशेषा जालवलयानि बन्धनवलयानि वागुराः सम-
न्ततो वेष्ट्यमानानि बंधनानि यैस्तैर्बहिर्ग्रामादिति शेषः विचरद्भिरितस्ततो-
ऽटद्भिर्व्याप्तदिगन्तरम्। अंसे स्कन्धे आसक्ता ये वीतंसा मृगबंधनोपकरणानि तेषु
व्यालम्बमाना बालपाशकाः सूक्ष्मपाशा येषां तैः संगृहीता ग्राहकाः पक्षिणां ग्रहणे प-
टवः अशिथिला इत्यर्थः ये क्रकराणां'करकोच' इति प्रसिद्धानां कपिंजलानां 'पिंगळा'
इति प्रसिद्धानां तदादीनामन्येषां च पक्षिणां पञ्जरका यैस्तैः। संचरद्भिरितस्ततो
गच्छद्भि शाकुनिकैः पक्षिग्राहकैर्व्याप्तदिगन्तरम्। च्युता गलिता ये लासकानां मयू-
राणां लेशा अवयवा पिच्छानीति यावत् तैर्लिप्ता उपदिग्धा लांछिता इत्यर्थः या
लता विरुधस्तासु अवधूताः (वधू) चंचला या लट्वा ग्रामचटकास्तासु लंप-
टानामासक्तानां पाशिकशिशूनां व्याधबालानाम् अटद्भिर्भ्रमद्भिः पेटकैश्च समू-
हैश्च व्याप्तदिगन्तरम्। तृणानां स्तंभैर्गुच्छैरन्तरिता आच्छादिता ये तित्तिरयः
पक्षिविशेषास्तेषु तरलायमानास्तदन्वेषणे चंचलाः कौलेयकाः श्वानस्तेषां कुले
समूहे चाटु प्रियभाषणं कुर्वन्ति तैर्विहगमृगयां पक्षिमृगयां क्रीडद्भिराचरद्भि-

डन्द्भिः, परिणतचक्रवाककण्ठकषायरुचां शीधव्यानां वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्धृतानां च धातुत्विषां धातकीकुसुमानां गोणीरगणिताः पिचव्यानां चातसीशणपट्टपूलकानां पुष्कलान्संभारान्, भारांश्च मधुनो माक्षिकस्य मयूराङ्गजस्याक्लिष्टमधूच्छिष्टचक्रमालानां लम्बमानलामज्जकजूटजटानामपत्वचां खदिरकाष्ठानां कुष्ठस्य कठोरकेशरिसटाभारबभ्रुणश्च रोध्रस्य भूयसो भारकान् लोकेनादाय व्रजता, प्रविचितविविधवनफलपूरितपिटकमस्तकाभिश्चाभ्यर्णग्रामगत्वरीभिस्त्वरमाणाभिर्विक्रयचिन्ताव्यग्राभिर्ग्रामेयिकाभिर्व्याप्तदिगन्तरम्, इतस्ततश्च 5

मृगयुयुवभिस्तरुणव्याधैर्व्याप्तदिगन्तरम् । परिणतानां तरुणानां चक्रवाकाणां पक्षिविशेषाणां कंठा इव कषाया किंचिदारक्ता रुग्येषां तेषां शीधव्यानां मद्योपयोगिनां वल्कलानां वृक्षत्वचां कलापान् समूहान् । अस्यादायेत्यनेन संबंधः । नातिचिरं प्रत्यग्रमुद्धृतानां संगृहीतानां धातुरिव गैरिक इव त्विट् कान्तिर्येषां तेषां धातकीकुसुमानां ताम्रवर्णानामग्निज्वालापुष्पाणामगणिता असंख्येया गोणीः । ' अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी ' इत्यमरः । पिचव्यानां तूलानाम् । अतसीनां क्षुमाणां शणानां ' ताग ' इति भाषायां प्रसिद्धानां पूलकानां समूहानां पुष्कलान् प्रभूतान्संभारान् । **भारानिति** । मधुनः क्षौद्रस्य । माक्षिकस्य मक्षिकानिर्मितस्य । मयूराङ्गजस्य बर्हिपिच्छस्य । अक्लिष्टं नवं मधूच्छिष्टं सिक्थकं ' मेण ' इति प्रसिद्धं तस्य चक्राणां वर्तुलानां मालास्तासाम् । ' मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ' इत्यमरः । लम्बमाना लामज्जकस्योशीरस्य जूटः समूह एव जटा येषां तान् । ' लामज्जकं लघुलयम् ' इत्यमरः । अपत्वचां त्वग्रहितानाम् । कुष्ठस्य ' कोलंजन ' इति भाषायां प्रसिद्धस्य । कठोरस्य प्रौढस्य केसरिणो मृगराजस्य सटाभार इव बभ्रु कपिलं तस्य रोध्रस्य लोध्रपुष्पस्य भारकान् संचयान् लोकेन जनेनादाय गृहीत्वा व्रजता गच्छता । प्रविचितानि संचितानि विविधान्यनेकानि वनफलानि तैः पूरिताः पिटका मञ्जुषा मस्तकेषु यासां ताभिः ' पिटकः पेटकः पेटा मञ्जुषा ' इत्यमरः । अभ्यर्णग्रामं निकटस्थग्रामं गत्वरीभिः गच्छन्तीभिः । ' गत्वरश्च ' इत्यनेन निपात्यतेऽयं शब्दः । विक्रयस्य चिन्तायां व्यग्राभिरासक्ताभिर्ग्रामेयिकाभिर्ग्रामीणाभिर्युवतिभिर्व्याप्तं दिगन्तरं यस्य तम् ।

इतस्ततश्चेति । युक्ता धुरि नियुक्ताः शूराः बलयुक्ताः शकुरास्तरुणाः शाक्करा बलीवर्दा यासां तासां पुराणानां प्राचीनानां पांसूनामवकराणामुत्किरान्

युक्तशूरशकुरशाकराणां पुराणपांसुत्किरकरीषकूटवाहिनीनां धूर्गतधूलि-
धूसरसैरिकसरोषस्वरसार्यमाणानां संक्रीडच्चटुलचक्रचीत्कारिणीनां
शकटश्रेणीनां संपातैः संपाद्यमानदुर्बलोर्वीविरुक्षक्षेत्रसंस्कारम्, आर-
क्षक्षिप्तदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहेलालङ्घिततुङ्गवैणववृतिभिश्च नि
खातगौरकरङ्कशङ्कुशङ्कितशशकशकलिततुङ्गशृङ्गैः, प्रयत्नप्रभृतविशङ्कट- 5
विटपैर्वाटैरैक्षवैर्बहुभिः श्यामायमानोपकण्टम्, अतिविप्रकृष्टान्तरैर्म-
रकतस्निग्धस्नुहावाटवेष्टितैः, कार्मुककर्मण्यवंशविटपसंकटैः, कण्टकि-

---

समूहान् करीषस्य शुष्कगोमयस्य कूटान् संघान्वहन्ति तासां ‘ गोविड्गोमयमस्त्रि-
याम् । तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री ’ इत्यमरः । धूर्गतेन धुरि स्थितेन धूल्या धूस-
रेण मलिनेन सैरिकेन हालिकेन सरोषस्वरेण क्रोधयुक्तस्वरेण सार्यमाणानां प्रेर्य-
माणानाम् । ‘ हलसीराट्ठक् ’ इत्यनेन ठक् । संक्रीडतां चटुलानां चंचलानां
चक्राणां चीत्कारो चीदिति शब्दो विद्यते यासां तासां शकटश्रेणीनामनःपंक्ती-
नां संपातैः संचारैः संपाद्यमानो दुर्बलयोर्व्या भुवा विशेषेण रुक्षाणां धान्योत्पा-
दनसामर्थ्यहीनानां क्षेत्राणां संस्कारो यस्मिंस्तम् । **आरक्षेति** । आरक्षै
रक्षकैः क्षिप्तेन ताडनार्थं त्यक्तेन दान्तानां वाहकानां बलीवर्दादीनां दण्डेनोड्डीय-
मानैर्हरिणैर्मृगैर्हेलया लीलया लंघिता आक्रान्ता तुंगा उन्नता वैणवी कीचकसं-
बन्धिनी वृतिर्वाटोपान्ते कृतः प्राकारः ‘ कुंपण ’ इति भाषायां येषां तैः ।
निखाता गौराः शुभ्राः करंकशंकवोऽस्थिमया आकारविशेषाः कीलका वा तेभ्यः
शंकितैः शशकैः शकलिताः तुङ्गाः उन्नता शृङ्गा वृतयोऽग्रभागा वा येषां तैः ।
प्रयत्नेन प्रभृता वर्धिता विशङ्कटा विशाला विटपाः शाखा येषां तैरैक्षवैरिक्षु-
संबंधिभिर्वाटैरुपवनैः । श्यामायमानमुपकण्ठमभ्यर्णभागो यस्य तम् । **अतिवि-
प्रकृष्टेति** । इत आरभ्य तृतीयान्तानि ‘ गृहैः ’ इत्यस्य विशेषणानि । अति-
विप्रकृष्टं दवीयोऽन्तरं व्यवधानं येषु तैः । मरकतैरिव गारुत्मतरत्नैरिव स्नुहा-
वाटैः सुधावृतिभिः वेष्टितैः । ‘ स्नुक् स्नुहा च सुधावृक्षः ’ भाषायां
‘ चौधरि निवडुंग ’ इति प्रथितः । कार्मुकस्य धनुषः कर्मण्या धनुः-
करणयोग्या वंशा वेणवस्तेषां विटपैः शाखाभिः संकटैः संकुलैः । ‘ तत्र साधुः ’
इत्यनेन कर्मशब्दाद्यत् । कण्टकितानां संजातकण्टकानां करञ्जानां नक्तमालानां
राजिभिः पंक्तिभिर्दुष्प्रवेश्यैः प्रवेष्टुमशक्यैः । ‘ करञ्जो नक्तमालः स्यात् ’
उरुबुक एरण्डो वचा उग्रगन्धा ‘ वेखंड ’ इति भाषायाम् वङ्गको हरितक-
विशेषः सुरसा रास्ना सूरणः कन्दविशेषः शिग्रुः सौभाञ्जनः ‘ शेवगा ’ इति
भाषायां ग्रन्थिपर्णं मुस्ताकारः सुगन्धिः कन्दविशेषः गवेधुका तृणधान्यविशेषः

तकरञ्जराजिदुष्प्रवेशैः, उरुबूकवचावङ्गकसुरससूरणशिग्रुग्रन्थिपर्णगवेधुकागर्मुद्गुल्मगहनगृहवाटिकैः, निखातोच्चकाष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायैः, परिमण्डलबदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलबद्धवत्सरूपैः, कथमपि कुक्कुटरटितानुमीयमानसंनिवेशैरङ्गनागस्तिस्तम्भतलविरचितक्षिप्रपक्षिपूपिकावापिकैर्विकीर्णबदरपाटलपटलैः, वेणुपोटदलनलशरमयवृतिविहितभित्तिभिः, किंशुकरोचनारचितमण्डलमण्डपवल्वजबद्धाङ्गारराशिभिः, शाल्मलिफलतूलसंचयबहुलैः, संनिहितनलशालिशालूकखण्डकुमुदबीजवेणुतण्डुलैः, संगृहीततमालबीजैः, भस्ममलिनम्लानकाश्मर्यकूटव्याधूतकटैराश्यानराजादनमदनफल-

गर्मुद्गुल्मा लताविशेषः 'बोरु' इति भाषायां तैर्गहना निबिडा गृहवाटा गृहमार्गा येषां तैः । 'एरण्ड उरुबूकश्च' 'वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था' 'नाकुली सुरसा रास्ना' इत्यमरः 'शिग्रुर्ना शाकमात्रे स्याच्छोभाञ्जनमहीरुह' इति मेदिनी । निखाते समारोपित उच्चे काष्ठे आरोपिताः आरोहिता काष्ठालुकलता अलाबुवल्ल्यस्तासां प्रतानैर्विस्तारैर्विहिता कृता छाया येषां तैः परिमंडलानां वर्तुलानां बदरीमंडपकानां तलेष्वधस्तान्निखातेषु खादिरकीलेषु खादिरशङ्कुषु बद्धा वत्सरूपाः स्वल्पवत्सा येषु तैः । कथमपि वनराजिपिहितत्वान्महता कष्टेन कुक्कुटरटितेन ताम्रचूडशब्देनानुमीयमानो ज्ञायमानः संनिवेशो रचना येषां तैः । अंगनागस्तीनामंगनस्थसुनितरूणां स्तंभतलेषु क्षिप्रं विरचिताः विरचितक्षिप्राः पक्षिणां पूपिका भक्ष्यविशेषाः वापिका जलपानस्थानानि येषु तैः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । विकीर्णानि शोषयितुं क्षिप्तानि बदराणां पटलान्येव पाटलानि समूहाः स्वार्थेऽण् पटलेषु गृहाच्छादनेषु येषां तैः । वेणुपोटाः कीचकच्छेदा दलानि पर्णानि नला देवनलाः शरा वेतसा एतन्मयीभिर्वृतिभिः प्राकारैर्विहिता भित्तयो येषां तैः । किंशुकैः पलाशै रोचनाभिर्गोरोचनाभिः रचितं मंडलं येषां तेषु मंडपेषु वल्वजैर्वंधनकाष्ठैस्तृणविशेषैर्बद्धा अंगारराशयो ज्वलितकाष्ठावशेषपंक्तयो येषु तैः । शाल्मलीफलानि रक्तपुष्पाफलानि तूलः कार्पासश्च तेषां संचयेन बहुलैर्व्याप्तैः । सन्निहिताः समीपे स्थापिताः नलशालिः शालिभेदाः शालूकानां पद्ममूलानां खंडाः कुमुदबीजानि वेणवस्तण्डुलाश्च येषु तैः । संगृहीतानि तमालबीजानि येषु तैः । **भस्मेति** । भस्मना मलिना अतएव म्लाना काश्मर्या वनस्पतिविशेषाः 'शिवणी' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितास्तेषां कूटैः संघैर्व्याधूता व्याप्ताः कटा येषु तैः । आश्यानानि

१ 'पटलनलकलितशरमय.' २ 'मण्डनैर्वल्वज०'

स्फीतैर्मधूकासवमद्यप्रायैः, कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैरविरहितराजमाषत्रपुषकर्कटिकाकूष्माण्डालाबुबीजैः, पोष्यमाणवनविडालमालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिरटवीकुटुम्बिनां गृहैरुपेतं वनग्रामकं ददर्श तत्रैव चावसदिति।

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते छत्रलब्धिर्नाम
सप्तम उच्छ्वासः।

राजादनस्य पियालवृक्षस्य 'खिरणी' इति ख्यातस्य मदनस्य शल्यकवृक्षस्य च फलानि तैः स्फीतैः पूर्णैः। 'राजादनः पियालद्रौ' इति हैमः। मधूकासवं गुडपुष्पोद्भवमासवं मद्यं च प्रायो बहुलं येषु तैः। कुसुम्भेति। कुसुम्भकुम्भाः कुसुंभेन रञ्जिता घटा गण्डाः सूचका येषां तथाभूताः कुसूला भूमिस्थधान्यसंग्रहस्थानानि 'पेंव' इति भाषायां प्रसिद्धानि येषां तैः। गृहाणामासमंताद्भूमौ विद्यमानानां धान्यसंग्रहाणां ज्ञानार्थं तदुपरि कुसुम्भरञ्जिता घटाः स्थापिता आसन्निति तात्पर्यार्थः। अविरहितानि सुस्थितानि। राजमाषो निष्पावः त्रपुषः कर्कटिकाभेदः 'तवस' इति प्रसिद्धः कर्कटिका कूष्माण्डमलाबुश्च तासां बीजानि येषु तैः। पोष्यमाणाः पाल्यमाना वनविडाला वनमार्जाराः मालुधाना मालुकावधाख्याः सर्पविशेषा नकुलाः शालिजातजातका मार्जारविशेषबालका आदयः प्रमुखा येषां ते तथाभूता येषु तैः। अटवीकुटुम्बिनामारण्यकानां गृहैरुपेतं युक्तं वनग्रामकमरण्यग्रामं ददर्श तत्रैव तस्मिन्ग्रामेऽवसत्।

॥ इति श्रीबाणभट्टकृतहर्षचरितव्याख्यायां बालबोधिन्यां
सप्तम उच्छ्वासः॥

अष्टम उच्छ्वासः ।
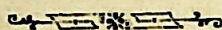
सहसा संपादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ।
दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव ॥ १ ॥
विद्वज्जनसंपर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।
कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ॥ २ ॥

1 अथापरेद्युरुत्थाय पार्थिवस्तस्माद्ग्रामकान्निर्गत्य विवेश वि- 5
न्ध्याटवीम् । आट च तस्यामितश्चेतश्च सुबहून्दिवसान् । एकदा तु

श्रीवेंकटेशो विजयते ।

पतिव्रतासु प्रथमं गणेयां
श्रीशांघ्रिभक्तिप्रवणां दयार्द्राम् ।
नमामि लक्ष्मीं जननीं यदीयं
न यामि निर्वेशमहं शतायुः ॥ १ ॥

भाविनीं चरित्रनायकसमृद्धिं सुहृदो लाभं भगिन्या आप्तिं च सूचयितुमुपक्रमते । **सहसेति** । मनोरथेन प्रार्थितानि याचितानि वस्तूनि पदार्थान् सहसाऽतर्कितं संपादयता दैवेनापि भागधेयेनापि भव्यानां महतां पूर्वसेवेव क्रियते । प्रथमतः सेवा क्रियते । इष्टानर्थान् संपादयता दिष्टेन पुण्यवतां सेवा इव क्रियत इत्यर्थः । ॥ १ ॥

एवं दैवमुपवर्ण्य विद्वद्रत्नादिलाभं स्तौति । **विद्वदिति** । विद्वज्जनस्य बुधजनस्य संपर्कः संबंधो नष्टाया इष्टायाः प्रियाया ज्ञातेर्बान्धवस्य दर्शनस्याभ्युदयः प्राप्तिर्महारत्नस्य लाभश्च कस्य सुखाय नापि तु सर्वस्यापि सुखाय । सुखायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । ॥ २ ॥

अथेति । अपरेद्युरन्यस्मिन्दिने तस्मात्पूर्वोक्ताद्ग्रामकात्क्षुद्रग्रामान्निर्गम्य विंध्याटवीं विंध्यारण्यं विवेश । आट बभ्राम । **एकदेति** । व्याघ्रकेतुर्नाम कुतोपि शबरयुवानमादाय भूपतेः समीपमित्यर्थे आजगामेत्यन्वयः । भूपतेरित्यस्य समीपमित्यध्याहृतेन संबंधः । आटविकसामन्तस्य अटव्यां चरति तस्य सामन्तस्य शरभकेतोस्तन्नाम्नोऽरण्याधिपस्य सूनुः । ‘ चरति ’ अनेनाटविशब्दाट्ठक् ।

भूपतेर्भ्रमत एवाटविकसामन्तशरभकेतोः सूनुर्व्याघ्रकेतुर्नाम कुतोऽपि कज्जलश्यामलश्यामलतावलयेनाधिललाटमुच्चैः कृतमौलिबन्धम्, अन्धकारिणीमकारणभुवा भ्रुकुटिबन्धेन त्रिशाखेन त्रियामामिव साहससहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुद्वहन्तम्, अवतंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनद्धकाचरकाचमणिकर्णिकेन श्रवणेन शोभमानम्, 5 किंचिच्चुल्लस्य प्रविरलपक्ष्मणश्चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तारक्षवं क्षतजमिव क्षरन्तम्, अवनाटनासिकम्, चिपिटाधरम्, चिकिनचिबुकम्, अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तम्, ईषदवाग्रग्रीवाबन्धम्, स्कन्नस्कन्धार्धभागम्, अनवरतकोदण्ड-

---

अधिललाटं ललाटे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। कज्जलस्येव श्यामलायाः कृष्णायाः श्यामलतायाः प्रियंगुलताया वलयेन कृतो मौलिबंधः शिरोवेष्टनं येन तम्। अकारणं कारणेन विना भवति तेन तिस्रः शाखा यस्य तेन भ्रुकुटिभंगेन साहसे बलात्कारकृतकार्ये सहचारिणीं सह विद्यमानां त्रियामामिव रात्रिमिव ललाटस्थलीं कपालफलकमुद्वहन्तम्। 'साहसं तु बलात्कारकृतकार्ये दमेऽपि च' इति मेदिनी। रात्रेः कपालफलकेन साम्यं तु त्रिभागवत्वेन साहससाहचर्येण च। अवतंसितस्य कर्णे स्थापितस्य एकस्य शुकपक्षस्य प्रभया कान्त्या हरितायमानेन हरिद्वर्णवदवभासमानेन पिनद्धा स्थापिता काचरस्य कपिलस्य काचमणेः कर्णिका कर्णभूषणं यस्मिंस्तेन श्रवणेन कर्णेन शोभमानम्। चुल्लस्य क्लिन्नस्य 'पिचका' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रथितस्य। 'क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी' इत्यनेन पुरुषे निपातितोऽप्युपचारात्तदवयवे। अथवा वार्तिकेऽस्येति त्याज्यमवयव एव चिल्लचुल्लेतिप्रयोगः पुरुषे तु मत्वर्थीयेनाच्प्रत्ययेन संबंधः। अतएव 'स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी' इत्यमरोक्तिः संगच्छते। प्रविरलानि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तस्य चक्षुषः सहजेन नैसर्गिकेण रागरोचिषा रक्तिमकान्त्या रसायनरसे औषधविशेष उपयुक्तं तारक्षवं तरक्षोर्मृगादनस्येदं क्षतजं रक्तमिव क्षरन्तम्। 'तरक्षुस्तु मृगादनः' इत्यमरः। तस्येदमित्यनेनाण्। अवनाटा निम्ना नासिका यस्य तम्। 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः' इत्यनेन अवान्नाटच्। चिपिटचिकिनशब्दौ 'इनच्पिटच्चिकचि च' 'कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ' इति नियमाभ्यां नासिकानते वाच्ये एव जायेते परमन्यत्रप्रयोगबाहुल्यादनयोर्वार्तिकयोर्नासिकाया नते इत्यस्यासंबंधः। काशिकाकारस्तु ईदृशानामन्यत्र प्रयोग उपमानत्वेन निर्वाहमाह यथा निबिडं वस्त्रमित्यत्र। **अहीनेति**। अहीनः

कुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेनांसलेनोरसा हसन्तमिव तटशि-
लाप्रथिमानं विन्ध्यगिरेः, अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहि-
नशैलशालद्रुमाणां द्राघिमाणम्, वराहबालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-
जूटिकावाटिकाभिर्जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं
त्रापुषं वलयं बिभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुण्डिभम्, अहीरणीचर्मनि- 5
र्मितपट्टिकयोच्चित्रचित्रकत्वक्तारकितपरिवारया संकुब्जाजिनजालकि-
तया शृङ्गमयमसृणमुष्टिभागभास्वरया पारदरसलेशलिप्तसमस्तमस्तकया
कृपाण्या करालितविसंकटकटिप्रदेशम्, प्रथमयौवनोल्लिख्यमानमध्य-

स्थूला हनुर्यस्य स चासौ उत्कट उन्नतः कपोलकूटस्य कपोलाग्रस्यास्थिपर्यंतो यस्य सः। अवाग्रोऽवनतो ग्रीवाबन्धः कंधराबंधो यस्य तम्। स्कन्नः शुष्को लंबमानो वोन्नतो वा स्कंधस्यांसस्यार्धभागो यस्य तम्। अनवरतं सततं कोदण्डस्य धनुषः कुण्डलीकरणं नामनं तस्य कर्कशेन कठोरेण व्यायामेन विस्तारितं विपुलीकृतं तेन अंसलेन बलवता। मांसलेनेति पाठे पुष्टेनेत्यर्थः। 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इत्यनेन लच् मत्वर्थीयः। उरसा वक्षसा विंध्यगिरेस्तटप्रथिमानं पृथुत्वं हसन्तमिव धिक्कुर्वन्तमिव। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यनेन भाव इमनिच्। अजगर इव सर्पविशेष इव गरीयस्तेन दीर्घेण भुजयुगलेन तुहिनशैलस्य हिमाद्रेः शालद्रुमाणां वृक्षविशेषाणां द्राघिमाणं दैर्घ्यं लंघयन्तमतिक्राम्यन्तम्। वराहस्य सूकरस्य बालैः केशैर्वलितानि व्याप्तानि बंधनानि यासां ताभिर्नागदमनस्य विषहरौषधविशेषस्य जूटिकानां लघुमूलानां वाटिकाः पूल्यः संचया इत्यर्थस्ताभिर्जटिलीकृते व्याप्ते प्रकोष्ठे कूर्परादधःप्रदेशे प्रतिष्ठां गतं स्थितं गोदन्तानां सर्पविशेषाणां मणिभिश्चित्रं त्रापुषं त्रपुणो विकारस्तद्वलयं कटकं बिभ्राणं धारयन्तम्। अतुंदिलमपि कृशोदरमपि। 'तुंदादिभ्य इलच्' इत्यनेनेलच्। तुण्डिभं वृहन्नाभिकं व्यायामवशात्कृशोदरमत एव वृहन्नाभिकमित्यर्थः। अहीरणीचर्म द्विमुखसर्पाजिनं तेन निर्मिता पट्टिका यस्यास्तया उच्चित्रेन कर्बुरेण चित्रकस्य स्वगंधतोऽन्यसर्पत्रासकस्य सर्पविशेषस्य व्याघ्रस्य वा त्वचा चर्मणा तारकितः परिवारः अंतर्भागो यस्यास्तया अजिनेन जालकितया संजातजालया शृंगमयेन शृंगनिर्मितेन मसृणेन स्निग्धेन मुष्टिभागेन त्सरुणा भास्वरया कांतिमत्या पारदरसलेशेन लिप्तं दिग्धं समस्तं मस्तकमग्रभागो यस्यास्तया कृपाण्या लघुनाऽसिना करालितो विषमीकृतो विसंकटो भयंकरः विशालः कटिप्रदेशः यस्य तम्। प्रथमं यौवनं यौवनारंभस्तस्मिन्नुलिख्यमानात्कृषमाणान्मध्य-

१ 'मांसलेन' २ 'शारीकृत'

भागभ्रष्टमांसभरिताविव स्थवीयसावूरुदण्डौ दधतम् ,अच्छभल्लचर्ममयेन भल्लीप्रायप्रभूतशरभृता शबलशार्दूलचर्मपटपीडितेनालिकुलकालकम्बललोम्ना पृष्ठभागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवितमिव कार्ष्ण्यमुपदर्शयन्तम् , उत्तरत्रिभागोत्तंसितचाषपिच्छचारुशिखरे खदिरजटानिर्माणे खरप्राणे प्रचुरमयूरपित्तपत्रलताचित्रितत्वाचि त्वचिसारगुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि दोषि लम्बमानेनावाक्शिरसा शितशरकृत्तैकनलकविवरप्रवेशितेतरजङ्घाजनितस्वस्तिकबन्धेन बन्धूकलोहितरुधिरराजिरञ्जितघ्राणवर्त्मना वपुर्विततिव्यक्तविभाव्यमानकोमलक्रोडरोमशुक्लिम्ना शशेन शिताटनीशिखाग्रग्रथितग्रीवेण चापावृतचञ्चूत्तानताम्रतालुना तित्ति- 5

भागाद् भ्रष्टेन गलितेन मांसेन भरितौ व्याप्ताविव स्थवीयसौ स्थूलतरावूरुदण्डौ सक्थिदण्डौ दधतम् । अच्छभल्लचर्ममयेन ऋक्षचर्मकृतेन भल्ली बाणविशेषः तत्प्रचुरशरान् धारयता भल्लचर्मण ऋक्षचर्मणो विकारेण शबलेन कर्बुरेण शार्दूलचर्मपटेन पटाकारेण व्याघ्रचर्मणा पीडितं बद्धं तेन अलिकुलमिव भ्रमरसमूह इव कालानि कृष्णवर्णानि कंबललोमानि यस्य तेन पृष्ठभागं भजति तेन पृष्ठस्थेन भस्त्राभरणेन चर्मप्रसेविकालंकारेण पल्लवितमिव संजातपल्लवमिव कार्ष्ण्यं शरीरस्य कृष्णतामुपदर्शयन्तम् । उत्तरत्रिभागे त्रिभागस्योत्तरे उत्तंसितेनालंकार इति स्थापितेन चाषपिच्छेन किकीदिविपक्षेण चारु मनोहरं शिखरं यस्य तस्मिन् । 'अथ चापः किकीदिविः' इत्यमरः । खदिरस्य खदिरवृक्षस्य जटेव मूलमिव निर्माणमाकारो यस्य तस्मिन् । खरः कठोरः प्राणो बलं यस्मिन् । प्रचुरं मयूरपित्तं बर्हिपित्तद्रवो यासु ताभिः पत्रयुक्ताभिर्लताभिश्चित्रिता त्वक् यस्य तस्मिन् त्वचिसारे वंश इव गुरुणि महति वामस्कंधमध्यासितं धनुः यस्य तस्मिन् दोषि भुजे । 'वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः' इत्यमरः । लंबमानेनावागधः शिरो यस्य तेन शितेन तीक्ष्णेन शरेण कृत्तस्य खंडितस्य एकस्य नलस्य पादस्थो विवरे बिले प्रवेशिताभिरितरजंघाभिर्जनितः स्वस्तिकबंधः चतुष्करचनाविशेषः सर्वतोभद्रः इति प्रसिद्धो येन तेन । बन्धूकमिव बन्धूजीवपुष्पमिव लोहितं रुधिरं तस्य राज्या पंक्त्या रंजितं घ्राणवर्त्म नासामार्गो यस्य तेन वपुर्विततत्या शरीरविस्तृत्या लंबमानशरीरतया इति यावत् व्यक्तं स्फुटं विभाव्यमानः कोमलानां क्रोडरोम्णामंककेशानां भुज-

---

'३ कार्श्यम्'

रिणा वर्णकमुष्टिमिव मृगयाया दर्शयन्तम्, विषमविषदूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिनेव मूलगृहीतेन व्यग्रदक्षिणकराग्रम्, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपम्, यन्त्रोल्लिखितमश्मसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, अञ्जनशिलाच्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरेर्विन्ध्यस्य गलन्तम्, पाकलं करिकुलानाम्, कालपाशं कुरङ्गयूथानाम्, धूमकेतुं 5
मृगराजचक्राणाम्, महानवमीमहं महिषमण्डलानाम्, हृदयमिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य, कामुकमिव कालरात्रेः; शबरयुवानमादायाजगाम। दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयांबभूव—'देव, सर्वस्यास्य विन्ध्यस्य स्वामी सर्वपल्लीपतीनां प्राग्रहरः शबरसेनापतिर्भूकम्पो नाम। तस्यायं निर्घातनामा स्वस्रीयः 10
सकलस्यास्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामप्यभिज्ञः किमुत प्रदेशानाम्। एनं पृच्छतु देवः योग्योऽयमाज्ञां कर्तुम्'। इति कथिते च निर्घातस्तु क्षितितलनिहितमौलिः प्रणाममकरोदुपनिन्ये च तित्तिरिणा सह शशोपायनम्। अवनिपतिस्तु संमानयन्स्वयमेव तमप्राक्षीत्—'अङ्ग, अभिज्ञा यूयमस्य सर्वस्योद्देशस्य। विहारशीलाश्च दिवसे- 15

द्वयमध्यकेशानां वा शुक्लिमा शौक्ल्यं यस्य तेन। पृथ्वादित्वादिमनच्। शशेन शशकेन। शितायास्तीक्ष्णाया अटन्या धनुष्यकोट्याः शिखाग्रे ग्रथिता स्यूता ग्रीवा कंधरा यस्य तेन चापेनावृतया चंच्वा उत्तानं ऊर्ध्वमुखं ताम्रं तालु यस्य तेन तित्तिरिणा पक्षिविशेषेण मृगयाया वर्णकमुष्टिमिव विलेपनमुष्टिमिव दर्शयन्तम्। इदं वर्णनं यथामति व्याख्यातमपि काठिन्यादस्य बहुदोषयुक्तं विद्वद्भिरेव संशोध्यम्। कृष्णाहिनेव कृष्णसर्पेणेव विषमेण उग्रेण विषेण दूषितं वदनं यस्य तेन मूलगृहीतेन विकर्णेन बाणविशेषेण व्यग्रं दक्षिणकाराग्रं यस्य तम्। बाणोपि विषदिग्धमुखो भवति यं कलंजमिति वदन्ति। गलन्तं बहिर्निर्गतमश्मसारस्तंभमिव लोहस्तंभमिव। पालकः हस्तिनाशको रोगविशेषः। महानवमी आश्विनशुक्लनवमी तस्य मह उत्सवस्तमिव यस्यां देव्याः पुरस्तान्महिषा बलिविधानाय हन्यन्ते अयमपि महिषहन्तेति तत्साम्यम्। सर्वेषां पल्लीपतीनामल्पग्रामाधिपानाम्। 'पल्यल्पग्रामकुट्योः' इति मेदिनी। प्राग्रहरो मुख्यः। स्वस्रीयः स्वसुः पुत्रः। 'स्वसुः छ' इत्यनेन छः। विन्ध्यस्य कांतारा दुर्गममार्गास्तेषामरण्यं तत्संबधि वनं तस्य पर्णानामाप्यभिज्ञः पत्रादीनां ज्ञाता। शश एवोपायनमुपहारम्। उद्देशस्य प्रदेशस्य उदारं प्रशस्तं रूपं यस्याः सा।

ष्वेतेषु भवन्तः । सेनापतेर्वान्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचिदुदाररूपा नार्यागता भवेद्दर्शनगोचरम्' इति ।

2 निर्घातस्तु भूपालालापनप्रसादेनात्मानं बहुमन्यमानः प्रणनाम दर्शितादरं च व्यज्ञापयत्--'देव, प्रायेणात्र हरिण्योऽपि नापरिगताः संचरन्ति सेनापतेः कुत एव नार्यो नाप्येवंरूपा काचिदबला । तथापि देवादेशादिदानीमन्वेषणं प्रति प्रतिदिनमनन्यकृत्यैः क्रियते यत्नः । इतश्चार्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधरमालामूलरुहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती प्रभूतान्तेवासिपरिवृतः पाराशरी दिवाकरमित्रनामा गिरिनदीमाश्रित्य प्रतिवसति स यदि विन्देद्वार्ताम्' इति । तच्छ्रुत्वा नरपतिरचिन्तयत्--'श्रूयते हि तत्र भवतः सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणो बालमित्रं मैत्रायणीयस्त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वानुत्पन्नसमाधिः सौगते मते युवैव काषायाणि गृहीतवान्' इति । प्रायशश्च जनस्य जनयति सुहृदपि दृष्टो भृशमाश्वासम् । अभिगमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य । कस्य न प्रतीक्ष्यो मुनिभावः । भगवती वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणमापादयति प्रव्रज्या किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने । यतो नः कुतूहलि हृदमभूत्सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेवेदमापतितंमतिकल्याणं, पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्' इति । प्रकाशं चाब्रवीत्–'अङ्ग, समुपदिश तमुद्देशं यत्रास्ते स पिण्डपाती' इति । एवमुक्त्वा च तेनैवोपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्तत गन्तुम् ।

निर्घातस्त्विति । मुनिभिः महिते पूज्ये महीधराणां पर्वतानां मालाया परंपराया मूले पर्वतोपत्यकायां रोहति वर्धते तस्मिन् । महीरुहां वृक्षाणां षण्डे समूहे । पिण्डपाती भिक्षोपजीवी । प्रभूतैर्बहुभिरन्तेवासिभिच्छात्रैः परिवृतो वेष्टितो पाराशरी भिक्षुः । 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्यनेन णिनिः । सुगृहीतनाम्नः प्रातःस्मरणीयस्य । मैत्रायणीयः मैत्रायणीशाखाया अयमनुयायीत्यर्थः। 'वृद्धाच्छः' इत्यनेन छः । त्रयीं वेदत्रयीं विहाय त्यक्त्वा इत्यस्य सौगतमते काषायाणि गृहीतवान् इत्यत्रान्वयः । ब्राह्मणायनो द्विजश्रेष्ठः उत्पन्ना समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य सः काषायाणि कषायेण रक्तानि वस्त्राणि । प्रतीक्ष्यः पूज्यः । वैधेयेपि मूढेपि धर्मगृहिणी धार्मिकत्वं संपादयित्री प्रव्रज्या संन्यासः ।

3 अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य अनवकेशिनः, कुड्मलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पकाः, स्फीतफलेग्रहयः, फलभरभरितनमेरवः, नीलदलनलदनारिकेलनिकराः, हरिकेसरसरलपरिकराः, कोरकनिकुरम्बरोमाञ्चितकुरवकराजयः, रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिशः, प्रविकसितकेसररजोविसरबध्यमानचारुधूसरिमाणः, स्वरजःसिकतिलतिलकतलाः, प्रविचलितहिङ्गवः, प्रचुरपूगफलाः, प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्जरितमञ्जरीपुञ्जमानमधुपमञ्जुशिञ्जाजनितजनमुदः, मदमलमेचकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्डकथ्यमाननिःशङ्ककरिकरटकण्डूतयः, उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलकृष्णशारशाव- 5

अथेति। अथ क्रमेण गच्छत एवास्यैवंविधास्तरवो दर्शनपथमवतेरुरिति संबंधः। न अवकेशिनो निष्फला सफलाः इत्यर्थः। 'वंध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः। कुड्मलिताः संजातकोरकाः कर्णिकाराः परिव्याधाः येषु। 'कर्णिकारो द्रुमोत्पलः परिव्याधः'। स्फीताः पुष्टाः फलेग्रहयोऽवन्ध्या येषु। 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः'। 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इत्यनेन निपातः।फलभरेण फलाधिक्येन नमिता नम्रा नमेरवः छायावृक्षा येषु। 'छायावृक्षो नमेरुः स्यात्' इति शाश्वतः। नीलानि कृष्णवर्णानि दलानि पर्णानि येषां ते नीलदलास्ते नलदा सल्लकीवृक्षा नारिकेलाश्च येषु। 'नलदः सल्लकी मांसा' इत्यमरः। हरिकेसराः कांचनवृक्षाः सरला देवदारवश्च तेषां परिकराः समूहाः येषु। 'चाम्पेयः केसरो नागकेसरः कांचनाव्हयः' इत्यमरः। कोरकाणां कुड्मलानां निकुरंबैः समूहैः रोमांचिताः कुरवकराजयः कुरवकपंक्तयः येषु। रक्ताशोकानां पल्लवानां लावण्येन कान्त्या लिप्यमाना दिह्यमाना दश दिशो यैस्ते। प्रविकसितानां प्रफुल्लानां केसराणां वकुलानां रजोविसरेण रजःसमूहेन बाध्यमानः पीड्यमानश्चारुः रुचिरः धूसरिमा मालिन्यं येषां ते। स्वरजोभिः सिकतिलानि सिकतासहितानि तिलकवृक्षाणां क्षुरकवृक्षाणां तलानि येषु ते। 'देशे लुविलचौ च' इत्यनेनेलच् मत्वर्थीयः। तिलकास्तु प्रसादितकामिनीदर्शनतः फुल्ला भवन्तीति कविसंप्रदायः। प्रचलितानि हिंगूनि रामठानि येषु ते। प्रचुराणि पूगानां क्रमुकाणां फलानि येषु ते। प्रसवपूगैः पूगसमूहैः पिंगाः पिशंगाः प्रियंगवः श्यामालता येषु ते। परागै रजोभिः पिंजरितासु पीतासु मंजरीषु पुञ्ज्यमानानामेकीभूतानां मधुपानां भ्रमराणां मंजुभिर्मनोहरैः शिंजाभिर्नादैर्जनिता जनानां मुत्प्रमोदो यैस्ते। मदमलेन मेचकितैः कृष्णीभूतैर्मुचुकुन्दानां सुगन्धिवृक्षविशेषाणां स्कंधकांडैः शाखामागैः कथ्यमाना

सकलशाद्वलसुभगभूमयः, तमःकालतमतमालमालामीलितातपाः, स्तब-कदन्तुरितदेवदारवः, तरलताम्बूलीस्तम्बजालकितजम्बूजम्बीरवी-थयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्रचुम्बितव्योमानः, बहलमधुमो-क्षोक्षितक्षितयः, परिमलघटितघ्राणतृप्तयः, कतिपयदिवससूतकुक्कुटी-कुटीकृतकुटजकोटराः, चटकासंचार्यमाणवाचाटचाटकैरक्रियमाण-चाटवः, सहचरीचारणचञ्चुरचकोरचञ्चवः, निर्भयभूरिभुरुण्डभु-ज्यमानपाककपिलपीलवः, सदाफलकट्फलफलविशसननिःशूकशुकश-कुन्तशातितशलाटवः, शैलेयसुकुमारशिलातलसुखशयितशशशिशवः, 5

निर्वेद्यमाना निःशंकं करिकरटानां गजगंडस्थलानां गंडूतयो घर्षणानि येषु ते। उड्डीयमाना निःशंकाः चटुला मनोहराः कृष्णशारशावा हरिणबालका येषु तैः सकलैः शाद्वलैः कोमलतृणप्रदेशैः सुभगा मनोरमा भूभागा येषां ते। तम इवांधकार इव कालतमास्ताभिरतिकृष्णाभिस्तमालमालाभिस्तमालपंक्तिभिर्मीलितः संकुचित आतपो येषां ते। स्तबकैर्गुच्छैर्दन्तुरिता नीचोच्चीकृता देवदारवो येषु ते। तरलैस्तांबूलीस्तंभैर्जालकिता भूषिता जंबूनां जंबीराणां च वीथयः पंक्तयो येषु ते। कुसुमरजोभिः पुष्पपरागैर्धवला धूलीकदंबा ग्रैष्मिका वृक्षविशेषास्तेषां चक्रेण समूहेन चुम्बितं स्पृष्टं व्योमाकाशं येषु ते। बहलेन प्रभूतेन मधुमोक्षेण मधुत्यागेनोक्षिताः सिंचिता भूमयो यैस्ते। कतिपयदिवससूताभिः नूत्नप्रसूताभिः कुक्कुटीभिः कुटीकृता उटजीकृताः कुटजानां गिरिमल्लिकानां कोटरा येषु ते। चटकाभिः संचार्यमाणैर्वाचाटैः चाटकैश्चटकापत्यैः क्रियमाणाश्चाटवो येषु ते। 'चटकाया ऐरक्' इत्यनेनैरक्। सहचरीणां चारणे भोजने चंचुरैर्निपुणैश्चकोरैर्वित्ताः प्रसिद्धाः सहचरीचारणचंचुरचकोरचंचवः। 'तेन-वित्तश्चंचुप्चणपौ' इत्यनेन चंचुप्। निर्भयं भूरिभिर्बहुभिर्भूरुण्डैः पक्षिविशेषैर्भुज्यमानानि पाकेन पक्वतया कपिलानि ताम्राणि पीलूनि पीलुफलानि येषु ते। सदा सततं फलं येषां तेषां कट्फलानां श्रीपर्णानां 'कायफळ' इति भाषायां प्रसिद्धानां वृक्षाणां फलविशसनने फलानां नाशने निःशूकैर्निर्दयैः शुकशकुंतैः कीरैर्विहगैश्च शातितानि खण्डितानि शलाटून्यपक्वानि फलानि येषां ते। 'आमे फले शलाटुः स्याद्' इत्यमरः। शैलेयैस्तालपर्णीलताभिः शिलाजितैर्वा सुकुमारेषु शिलातलेषु सुखं शयिता निद्रिताः शशशिशवो येषु। 'शैलेयं तालपर्ण्यां च सैन्धवे शैलजे' इति मेदिनी। शेफालिकानां निर्गुंडीनां शिफाविवरेषु शाखामूलविव-

शेफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवर्तमानगौधेरराशयः, निरातङ्करङ्कवः, निराकुलनकुलकेलयः, कलकोकिलकुलकवलितकलिकोद्गमाः, सहकाराराम रोमन्थायमानचमरुयूथाः, यथासुखनिषण्णनीलाण्डजमण्डलाः, निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनवः, श्रवणहारिसनीडगिरिनितम्बनिर्झरनिनादनिद्रानन्दमन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, समासन्नकिन्नरीगीतरवरममाणरुरवः, प्रमुदिततरतरक्षवः, क्षतहरितहरिद्राद्रवरज्यमाननववराहपोतपोत्रवलयाः, गुञ्जाकुञ्जगुञ्जज्जाहकाः, जातीफलकसुप्तशालिजातकजातयः, दशनकुपितकपिपोतपेटकपाटितपाटलकी- 5

रेषु विस्रब्धं निर्भयं विवर्तमाना गौधेरराशयः गोधापत्यसमूहाः येषु । 'गोधाया ढ्रक्' इत्यनेन ढ्रक् । गौधेराः कृष्णसर्पाद्गोधायां जाता 'वाघचवडा' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धाः । निरातंकाः पीडारहिता रंकवो हरिणा येषु । कलयुक्तेन मधुरध्वनियुक्तेन कोकिलकुलेन परभृत्समूहेन कवलिता ग्रस्ता कलिकोद्गमाः कोरकांकुरा येषु ते । सहकाराणामारामे उपवने रोमन्थायमाना चर्वितमपकृष्यपुनश्चर्वंतः चमरुयूथा मृगविशेषसमूहा येषु ते । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इत्यनेन रोमन्थशब्दात्क्यङि शानच् । यथासुखं निषण्णानि नीलांडजानां मंडलानि समूहा येषु ते । नीलांडजा मृगविशेषा इति संकेतः । परमंडजशब्देन पक्षिविशेषवाचकेनानेनभवितव्यमिति भाति । निर्विकारेण विकाररहितेन वृकेणेहामृगेण विलोक्यमानाः पोतैर्वत्सैः पीता गवयधेनवो गोसदृशा धेनवो येषु ते । श्रवणहारिभिः सनीडानां कुलायसहितानां गिरिनितंबानां पर्वतकटकानां निर्झराणां निनादैः ध्वनिभिः जायमानाया निद्राया आनंदेन मन्दायमाना मन्दीभूता करिकुलानां गजसमूहानां कर्णतालदुंदुभयो येषु । समासन्नानां मिलितानां किन्नरीणां गीतरवेण गीतध्वनिना रममाणा रुरवो मृगा येषु । क्षतेन वेधनेन हरितः पीतो हरिद्राणां पीतद्रूणां 'दारुहळद' इति भाषायां प्रसिद्धानां वृक्षाणां द्रवो रसस्तेन रज्यमाना नववराहाणां वराहबालानां पोत्रवलयाः मुखमंडलानि येषु । वराहबालैः स्वपोत्रैर्हरिद्रा विद्धास्तेन ततो निर्गतद्रवेण तेषां पोत्राणि रञ्जितानीत्यर्थः । गुंजाकुंजेषु रक्तिकाकुंजेषु गुंजन्तो जाहका मार्जारविशेषा येषु ते । जातीफलकेषु जातीफलानामधस्तात्सुप्ताः शालिजातकानां प्राणिविशेषाणां जातयः कुलानि येषु ते । दशनेन दंशेन कुपितानां कपिपोतानां वानरबालानां पेटकेन समुदायेन पाटिता

१ 'रसमान'. २ 'वलय:'. ३ 'वलयः'.

टपुटकाः, लकुचलम्पटगोलाङ्गूललङ्घ्यमानलवलयः, बद्धवालुकालवालवलयाः, कुटिलकुल्यावलिवलितवेगगिरिनदिकास्रोतसः, निबिडशाखाकाण्डलम्बमानकमण्डलवः, सूत्रशिक्यासक्तरिक्तभिक्षाकपालपल्लवितलतामण्डपाः, निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचैत्यकमूर्तयः, चीवराम्बररागकषायोदकदूषितोद्देशाः, मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः, 5 वेदमया इवापरिमितशाखाभेदगहनाः, माणिक्यमया इव महानीलतनयः, तिमिरमया इव सकलजननयनमुषः, यामुना इवोर्ध्वीकृतमहाह्रदाः, मरकतमणिश्यामलाः क्रीडापर्वतका इव वसन्तस्य, अञ्जनाचला इव पल्लविताः, तनया इवाटवीजाता विन्ध्यस्य, पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा भुवमुत्थिताः, प्रतिवेशिका इव वर्षावासरा- 10 णाम्, अंशावतारा इव कृष्णरात्रीणाम्, इन्द्रनीलमयाः प्रासादा इव वनदेवतानाम्, पुरस्ताद्दर्शनपथमवतेरुस्तरवः ।

विदारिताः पाटलानां ताम्राणां कीटानां पुटका आच्छादनानि कोशा इत्यर्थः येषु ते । लकुचेषु क्षुद्रपनसेषु लंपटैर्गोलांगूलैर्वानरविशेषैर्लंघ्यमाना लवलय आमलकीविशेषा येषु ते । कुटिलाभिर्वक्राभिः कुल्यावलिभिः कृत्रिमसरित्पंक्तिभिः वलितो वेगो येषां तथाभूतानि गिरिनदिकानां स्रोतांसि क्षुद्रनदिकाप्रवाहा येषु ते । निबिडानां शाखानां कांडेषु स्कंधेषु लंबमानाः कमंडलवो मुनिजलपात्राणि येषु ते । 'कांडं चावसरे बाणे नाले स्कंधे च शाखिनाम्' इति धरणिः । सूत्रशिक्येषु रज्जुकाचेषु आसक्तैर्भिक्षाकपालैर्भिक्षापात्रैः पल्लविता भरिताः लतामंडपा येषु ते । निकटकुटीषु समीपोटजेषु कृताः पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिर्मुद्राभिराकृतिविशेषैश्चैत्यकमूर्तयो बुद्धप्रतिमा येषु ते । चीवराम्बराणां वल्कलवसनानां रागस्य कषायोदकेन दूषिताः उद्देशाः प्रदेशा येषां ते । कृतः शिखण्डिकुलैः कोलाहलो येषु । अपरिमितानामसंख्यानां शाखानां कठादिशाखानां विटपानां च भेदेन गहनाः कठिना अगमनीया इत्यर्थः । महानीलाः मणिभेदा इति शंकरः । सकलनयनमुषः सर्वेषां नेत्राणामाकर्षका रम्यत्वात् । उर्ध्वीकृता उपरि धृता महाह्रदा यैस्त इव । उपरितनच्छायाया महाह्रदसाम्यम् । प्रतिवेशका समीपवासिनः ।

---

१ 'कुटा.'

4 ततो नरपतेरभवन्मनस्यदूरवर्तिना खलु भवितव्यं भदन्तेनेति। अवतीर्य च गिरिसरिति समुपस्पृश्य युगपद्विश्रामसमयसमुन्मुक्तहेषाघोषबधिरीकृताटवीगहनामस्मिन्नेव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिसेनामवलम्ब्य च तपस्विजनदर्शनोचितं विनयं हृदयेन दक्षिणेन च हस्तेन माधवगुप्तमंसे विरलैरेव राजभिरनुगम्यमानश्चरणाभ्यामेव प्रावर्तत गन्तुम्। 5

5 अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः स्थानस्थानेषु स्थाणूनाश्रितैः शिलातलेषूपविष्टैर्लताभवनान्यध्यावसद्भिररण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैर्विटपच्छायासु निषण्णैस्तरुमूलानि निषेवमाणैर्वीतरागैरार्हतैर्मस्करिभिः श्वेतपटैः पाण्डुरिभिक्षुभिर्भागवतैर्वर्णिभिः केशलुञ्चनैः 10 कापिलैर्जैनैर्लौकायतिकैः काणादैरौपनिषदैरैश्वरकारणिकैः कारन्धमिभिर्धर्मशास्त्रिभिः पौराणिकैः साप्ततन्तवैः शाब्दैः पाञ्चरात्रिकैरन्यैश्च

तत इति। भदंतेन। बुद्धानुयायिनां पूजावचनमिदम्। युगपद् एकदेव। विश्रामसमये विश्रान्तिकाले समुन्मुक्तेन कृतेन हेषाघोषेण शब्दगर्जनया बधिरीकृतमटवीगहनं यया ताम्। विश्राम इति विपूर्वकाच्छ्रमेर्घञि रूपम्। 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' इत्यनेन वृद्धेर्निषेधादपाणिनीयमिति बहवः। 'विश्रामो विश्रमश्चैव' इति द्विरूपकोशादनेकेषां मान्यकवीनां प्रयोगबाहुल्याच्च 'अनाचमिकमिवमीनाम्' इत्यस्मिन्वार्तिके तस्य परिगणनं कर्तव्यमित्यन्ये। तथैवोक्तं वृद्धप्रपितामहचरणैः त्रिपथगाकारैः विष्णुसहस्रनामभाष्ये 'विश्रामो विश्रमः' इत्यलम्।

अथेति। अथ तेषां तरूणां मध्ये दिवाकरमित्रमद्राक्षीदित्यन्वयः। नानादेशीयैर्नानादेशेभ्य आगतैः। तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे वृद्धाच्छः। अरण्यानी महदरण्यं तस्य लतानिकुंजेषु निलीनैः स्थितैः। अरण्यशब्दाद् इन्द्रवरुणेत्यनेन महत्त्वार्थे ङीषानुक् च। वीतरागैरितीदमार्हतैरित्यारभ्य पांचरात्रिकैरन्यैश्चेत्यन्तानां सर्वेषां विशेषणम्। आर्हतैः अर्हन् देवता येषां तैः 'सास्य देवता' इत्यनेनाण्। मस्करिभिः परिव्राजकैः। श्वेतपटैः श्वेतवस्त्रधारिभिः क्षपणकभेदैः। पाण्डुरिभिक्षुभिस्त्यक्तकाषायैः। भागवतैर्वैष्णवैः। वर्णिभिर्ब्रह्मचारिभिः। केशलुंचनैर्जैनसंन्यासिभिः। कापिलैः सांख्यैः। लौकायतिकैः चार्वाकानुयायिभिः। काणादैर्वैशेषिकैः। औपनिषदैर्वेदान्तिभिः। ईश्वरकारणिकैर्नैय्यायिकैः। कारंधमिभिर्धातुवादिभिः पाखंडिभिर्वा। साप्ततन्तवैर्मीमांसकैः। शाब्दैर्वैय्याकरणैः। पांचरात्रिकैर्वैष्णवविशेषैः। विवदमानैर्वादं कुर्वद्भिः। वैमत्ये

स्वान्स्वान्सिद्धान्ताञ्शृण्वद्भिरभियुक्तैश्चिन्तयद्भिश्च प्रत्युच्चरद्भिश्च संशयानैश्च निश्चिन्वद्भिश्च व्युत्पादयद्भिश्च विवदमानैश्चाभ्यस्यद्भिश्च व्याचक्षाणैश्च शिष्यतां प्रतिपन्नैर्दूरादेवावेद्यमानम्, अतिविनीतैः कपिभिरपि चैत्यकर्म कुर्वाणैस्त्रिशरणपरैः परमोपासकैः, शुकैरपि शाक्यशासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः, शिक्षापदोपदेशोपशमशालिनीभिः 5
शारिकाभिरपि धर्मदेशनां दर्शयन्तीभिः, अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः, जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः शार्दूलैरप्यमांसाशिभिरुपास्यमानम्, आसनोपान्तोपविष्टविस्रब्धानेककेसरिशावकतया मुनिपरमेश्वरमकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम्, उपशममिव पिबद्भिर्वनहरिणैर्जिह्वालताभिरुपलिह्यमानपादपल्लवम्, वामकरतलनिविष्टेन नीवारमश्नता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेनेव 10
प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम्, इतरकरकिसलयनखमयूखलेखाभिर्जनि-

भासनोपसंभाषाज्ञानेत्यनेन तङि शानच्। एतेषां तृतीयान्तानां दूरादेवावेद्यमानमित्यनेन संबंधः। त्रिसरणं बुद्धस्तद्धर्मो यतीनां संघाश्च तस्मिन्परैरासक्तैः परमोपासकैरतएववातिविनीतैरतिनम्रैः कपिभिरपि चैत्यकर्म चैत्यविधिं कुर्वद्भिः। पिप्पलवृक्षप्रदक्षिणा वा बुद्धमूर्तेः पूजनं वा चैत्यकर्म। शाक्यशासने बौद्धधर्मे कुशलैः प्रवीणैः कोशं वसुबन्धुकृतं बौद्धसिद्धांतग्रथं समुपादिशद्भिः। शिक्षापदानामुपदेशेनोपशम इन्द्रियदमनं तेन शालन्ते शोभन्ते ताभिः शारिकाभिरपि धर्मदेशनां धर्मोपदेशं दर्शयन्तीभिः। अनवरतं सततं श्रवणेन गृहीतः स्वीकृत आलोको ज्ञानं प्रकाशश्च यैस्तैः कौशिकैरुलूकैरपि बोधिसत्वस्य बुद्धस्य जातकानि कथाः जपद्भिः। कौशिकानां सूर्यप्रकाशेऽन्धत्वं परं तैरपि श्रवणेनालोकं गृहीत्वा जीमूतवाहनादयो बुद्धकथाः पठिता इत्यर्थः। जातः सौगतशील इव बौद्धशील इव शीतलः स्वभावो येषां तैः शार्दूलैरपि व्याघ्रैरप्यमांसभक्षिभिः। कपिभिरित्यारभ्य शार्दूलैरित्यन्तानां तृतीयान्तानामुपास्यमानमित्यनेन संबंधः। आसनोपान्ते आसनान्तिके उपविष्टा आसीना विश्रब्धा निर्भया अनेके केसरिशावकाः सिंहशावकास्तेषां भावस्तया अकृत्रिम एव नैसर्गिक एव सिंहासने सिंहमयासने उपविष्टं मुनिपरमेश्वरं बुद्धम्। **उपशममिति**। वनहरिणानां पादास्वादनं स्वाभाविकमप्युपशमप्राशनार्थतयोत्प्रेक्षितम्। प्रियामिष्टां मैत्रीमपकारिण्यभिप्रीतिम्। पारावतस्य कर्णोत्पतितकरतलगकर्णोत्पलसाम्यम्। इतरस्य दक्षिणस्य करकिसलयस्य किसलयमिवकरस्तस्य नखमयूखलेखाभिर्नखकिरणराजिभिः उद्भ्रान्तं

तजनव्यामोहमुद्ग्रीवं मयूरं मरकतमणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्, इतस्ततः पिपीलकश्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान्स्वयमेव किरन्तम्, अरुणेन चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतं बहलबालातपानुलिप्तमिव पौरंदरं दिग्भागम्, उल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव दिशामप्युपदिशन्तम्, अनौद्धत्यादधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकरेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन चक्षुषा जनक्षुण्णक्षुद्रजन्तुजीवनार्थममृतमिव वर्षन्तम्, सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिरिव निर्मितं, परमसौगतमप्यवलोकितेश्वरम्, अस्खलितमपि तपसि लग्नम्, आलोकमिव यथावस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनां, सुगतस्याप्यभिगमनीयमिव, धर्मस्याप्याराधनीयमिव, प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव, वन्द्यत्वस्यापि वन्दनीयमिव, जन्म जपस्य, नेमिं नियमस्य[1], तत्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेश्म विश्वासस्य, सद्वृत्तं सद्वृत्ततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञताया, दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृतिं सुखस्य, मध्यमे वयसि वर्तमानं दिवाकरमित्रमद्राक्षीत्।

जनितो जनानां व्यामोहो मुग्धता येन तं मयूरं वारिधाराभिः मरकतमणीनां करकं पात्रमिव पूरयन्तम्। नखकिरणानां वारिधारासाम्यमुद्ग्रीवस्य मयूरस्य मरकतपात्रसाम्यं च। **अरुणेनेति**। अरुणचीवरपटस्य बालातपसाम्यम्। मुनेश्च पौरंदरादिग्भागत्वम्। उल्लिखितानां घर्षितानां पद्मरागाणां प्रभया कांत्या प्रतिमा तुल्या तया रक्तया ताम्रयावदातया सितया च देहप्रभया देहकान्त्या पाटलीकृतानां कषायीकृतानां दिशां काषायग्रहणमिव संन्यासस्वीकारमिवोपदिशन्तम्। अनौद्धत्यात् ऋजुतयाऽधोमुखेन मंदं शनैर्मुकुलितः कुड्मलितः संकोचित इत्यर्थः कुमुदाकरः कैरवसमूहो येन। अनेन चक्षुषः चन्द्रमसा साम्यमतएव ततोऽमृतोत्पत्तिवर्णनं युज्यते। जनैः क्षुण्णानां पिष्टानां क्षुद्रजन्तूनां जीवनार्थम्। परमसौगतमपि बुद्धश्रेष्ठमपि अवलोकितो दृष्ट ईश्वरो येन तम्। बुद्धमत ईश्वराभावाद्विरोधः परिहारस्तु तदाख्यबुद्धविशेषमिति करणीयः। **अस्खलितमपीति**। स्खलितोऽन्यस्याधारमपेक्षतेऽयं तु स्खलनाभावेऽपि तपस आधारं गृहीतवानित्यर्थः। आलोकमिव प्रकाशमिव दर्शनार्थिनां दिदृक्षूणां स्वदर्शनायागतानां च यथावस्थितं सकलानां पदार्थानां प्रकाशकम्। पदार्थानां सम्यग्ज्ञान-

---

[1] 'यमस्य'.

अतिप्रशान्तगम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनसा वचसा च ववन्दे ।

6 दिवाकरमित्रस्तु मैत्रीमयः प्रकृत्या विशेषतस्तेनापरेणादृष्टपूर्वेणामानुषलोकोचितेन सर्वाभिभाविना महानुभावाभोगभाजा भ्राजिष्णुना भूपतेरप्राकृतेनाकारविशेषेण तेन चाभिजात्यप्रकाशकेन गरीयसा प्रश्रयेण चाह्लादितश्चक्षुषि च चेतसि च युगपदेव, धीरस्वभावोऽपि च संपादितससंभ्रमाभ्युत्थानः संकलय्य किंचिदुद्गमनकेन विलोलं विलम्बमानं वामांसाच्चीवरपटान्तमुत्क्षिप्यानेकाभयदानदीक्षादाक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं हस्तं स्निग्धमधुरया वाचा सगौरवमारोग्यदानेन राजानमन्वग्रहीत् । अभ्यनन्दच्च स्वागतगिरा । गुरुमिवाभ्यागतं बहु मान्यमानः स्वेनासनेनाद्ध्वमत्रेति निमन्त्रयांचकार । पार्श्वे स्थितं च शिष्यमब्रवीत्—'आयुष्मन्, उपानय कमण्डलुना पादोदकम्' इति । राजा त्वचिन्तयत्—' अलोहः खलु संयमनपाशः सौजन्यमभिजातानाम् । स्थाने खलु तत्रभवान्गुणानुरागी

मुत्पादयन्तमित्यर्थः । नियमस्य योगद्वितीयांगस्य व्रतस्य वा नेमिं चक्रान्तम् । अतिप्रशांतगंभीरेणाकारेणारोपित उत्पादितो बहुमानो यस्य स हर्षः ।

दिवाकरमित्रस्त्विति । मैत्रीमयः स्नेहप्रचुरः स्नेहस्वरूपो वा प्राचुर्ये तादात्म्ये वा मयट् । सर्वाभिभाविना सर्वातिगेन महतोऽनुभावस्य प्रभावस्याभोगं पूर्णतां भजति सेवते तेन भ्राजिष्णुना तेजस्वता । 'भुवश्च' इति सूत्रस्थचकाराद् भ्राजधातोरिष्णुच् । आभिजात्यं कौलीन्यं तस्य प्रकाशकेन । प्रश्रयेण नम्रतया युगपदेव एकदैव चक्षुषि चेतसि चाल्हादितः । युगपदित्यस्याग्रेऽग्रहीदिति पाठो दृश्यते स न समीचीनः पुनरप्यग्रहीदित्यस्य विद्यमानत्वात्संकेतविरुद्धत्वाच्च । धीरस्वभावोऽपि धीराः किमपि संभ्रमेण न कुर्वन्तीति विरोधः । वीरस्वभाव इति पाठो न चारुः । उद्गमनकेनोत्थानेन किंचिद्विलोलं वामांसाल्लंबमानं चीवरपटान्तं संकलय्य यथास्थानं संस्थाप्य । अनेकेषामभयदानस्य दीक्षायां दक्षिण उदारः । महापुरुषस्य लक्षणानां चिन्हानां लेखाभिः प्रशस्तं दक्षिणं हस्तमुत्क्षिप्योन्नमय्य । आध्वम् इति आस उपवेशने इत्यस्य लोटो मध्यमबहुवचनम् । अभिजातानां कुलीनानां सौजन्यमलोहो लोहवर्जितः संयमनपाशः बंधनपाशः ।

---

१ 'युगपदग्रहीत्'. 'युगपदगृह्यत' २ 'वीर'

ग्रहवर्मा बहुशो वर्णितवानस्य गुणान्' इति । प्रकाशं चावभाषे—
'भगवन्, दर्शनपुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इवायमार्यप्रयुक्तः
प्रतिभात्यनुग्रहः । चक्षुष्प्रदानप्रसादस्वीकृतस्य च परकरणमिवासना-
दिदानोपचारचेष्टितम् । अतिभूमिर्भूमिरेवासनं भवादृशां पुरः । सं-
भाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुषश्च मे प्रदेशवृत्ति पाद्यमप्यपार्थ- 5
कम् । आसतां भवन्तो यथासुखम् । आसीनोऽहम्' इत्यभिधाय
क्षितावेवोपाविशत् ।

7 'अलंकारो हि परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः, रत्ना-
दिकस्तु शिलाभारः' इत्याकलय्य पुनः पुनरभ्यर्थ्यमानोऽपि यदा न
प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचनं तदा स्वमेवासनं पुनरपि भेजे भदन्तः । भू- 10
पतिमुखनलिननिहितनिभृतनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयश्च स्थि-
त्वा कांचित्कालकलां कलिकालकल्मषकालुष्यमिव क्षालयन्नमला-
भिर्दन्तमयूखमालाभिर्मूलफलाभ्यवहारसंभवमुद्वमन्निव च परिमलसु-

स्थाने युक्तम् । चक्षुष्प्रदानं दृष्ट्यावलोकनमेव प्रसादस्तेन स्वीकृतस्यासनादिदा-
नोपचारचेष्टितं परकरणमिवासनादिना परेषां संमाननं क्रियते । इदानीं भवद्भिः
स्वीयत्वेन स्वीकृतस्य तन्मास्तु इत्यर्थः । भवादृशां पुरः संभाषणमेवामृतं तेना-
भिषेकः स्नानं तेन प्रक्षालितं सकलं वपुर्यस्य तस्य मे । भूमिरेवातिभूमिर्भूम्या
अधिका उत्कृष्टमासनमित्यर्थः । अपार्थकं निरर्थकम् । पादरूपैकदेशे वर्तमानं
पाद्यं निरर्थकमित्यर्थः ।

अलंकार इति । प्रभवतां समर्थानां प्रश्रयातिशयो विनयाधि-
क्यमलंकारो भूषणमित्याकलय्य ज्ञात्वा । कलेर्घटादित्वान्मित्वम् ।
'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यनेन णेरयादेशश्च । पुनः पुनर्वारंवारमभ्य-
र्थ्यमानोऽपि नृपतिर्यदा न प्रत्यपद्यत न स्वीचकार वचनं भदन्तभाषितं
तदा भदन्तः स्वमासनं पुनरपि भेजे । भूपतेर्मुखमेव नलिनं तस्मिन्निहितं
स्थापितं निभृतं निश्चलं नयनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं तदेव निगडो बंधनशृंखला तेन
निश्चलीकृतं हृदयं यस्य स भदन्तः । कांचित्कालकलां स्थित्वा स्वल्पं तूष्णीं-
भूय । निश्चलहृदयो हि किंकर्तव्यतामूढः स्वल्पकालं तूष्णीं भवति ततः प्रकृति-
मापद्यते । अमलाभिः स्वच्छाभिर्दन्तमयूखमालाभिर्दन्तकिरणपंक्तिभिः कलिका-
लस्य कलियुगस्य कल्मषस्य पापस्य कालुष्यं मालिन्यं क्षालयन्निव । फलमूलाना-
मभ्यवहारसंभवं भक्षणोत्पन्नं परिमलेन सुगन्धेन सुभगं मनोहरं विकचानां

भगं विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लतावनमवादीत्—'अद्यप्रभृति न केवलमयमनिन्द्यो वन्द्योऽपि प्रकाशितसत्सारः संसारः। किं नाम नालोक्यते जीवद्भिरद्भुतं येन रूपमचिन्तितोपनतमिदं दृक्पथमुपगतम्। एवंविधैरनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि हृदयोत्सवैः। इहापि जन्मनि दत्तमेवास्माकममुना तपःक्लेशेन फलमसुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम्। आ तृप्तेः पीतममृतमीक्षणाभ्याम्। जातं निरुत्कण्ठं मानसं निर्वृत्तिसुखस्य। महद्भिः पुण्यैर्विना न विश्राम्यन्ति सज्जने त्वादृशि दृशः। सुदिवसः स यस्मिञ्जातोऽसि। सा सुजाता जननी या सकलजीवलोकजीवितजनकमजनयदायुष्मन्तम्। पुण्यवन्ति पुण्यान्यपि तानि येषामसि परिणामः। सुकृततपसस्ते

प्रफुल्लानां कुसुमानां पटलेन समूहेन पाण्डुरं लतावनं लतारण्यमुद्गमन्निवोद्गिरन्निव। अत्र च दन्तमयूखलेखाभिरित्यस्य संबन्धो ग्राह्यः। शुभ्रदन्तकिरणैः सुगन्धिपुष्पाणां लतानां वनमुद्गमन्निवेत्यर्थः। प्रकाशितः प्रकटितः सत्सारः सतां सज्जनानां बलं सौजन्यादि येन सः। अचिन्तितोपनतमतर्कितप्राप्तम्। एवंविधैरीदृग्भिर्हृदयोत्सवैर्हृदयानन्दैर्जन्मान्तरेऽन्यस्मिञ्जन्मन्यवस्थितानि सुकृतानि पुण्यान्यनुमीयन्ते तर्क्यन्ते। असुलभं दर्शनं यस्य तम्। देवानां प्रियमिति भिन्नं पदद्वयं न समासोऽन्यथार्थवैपरीत्यापत्तेः। 'देवानांप्रिय इति च मूर्खे' इतिवार्तिकेन मूर्खेऽभिधेय एव समासालुग्विधानात्। केचित्तु वार्तिके मूर्ख इतिपदाभावेन भाष्यादावपि तददर्शनेन तस्य मूर्ख इत्यर्थो न स्वरसः। त्यक्तज्ञानाः संसारिणो देवानां प्रियतमा देवोद्देशेन यज्ञादिप्रवर्तकत्वात्ते च वेदान्तिदृष्ट्या कर्मासक्तत्वान्मूढा इत्युपचारान्मूर्खेऽस्य प्रयोग इति मन्यन्ते। 'अजेर्व्यघञपोः' इत्यत्र भाष्ये तु सूतवैय्याकरणयोः संवादे 'प्राजितृ देवानां प्रियो न त्विष्टिज्ञ' इति सूतेनोक्ते वैय्याकरण आह 'अहो नु खलु अनेन दुरुतेन बाध्यामहे' इति। अस्माच्च भाष्याद्देवानांप्रियशब्दस्य निन्दात्वे न विवादः। कथमयंशब्दोऽशोकप्रभृतिभिश्चक्रवर्तिभिः स्वबिरुदावलौ निवेशित इति महागूढं बाणसदृशेन सर्वशास्त्रपारंगतेन च स्वकाव्ये उपयोजित इति न जानीमः। भाष्यार्थविदस्तु 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यनेनैव सिद्धे वार्तिकारम्भेण देवप्रिय इत्यस्मिन्नर्थ एव समासालुग्विधानं। भाष्ये काक्वा निन्दार्थता। 'अन्यत्र देवप्रिय' इति भट्टोज्युक्तिश्चिन्त्येत्याहुः। आ तृप्तेस्तृप्तिपर्यन्तम्। 'पंचम्यपाङ्परिभिः' इत्यनेन पंचमी। निर्वृत्तिसुखस्य निर्वृत्तिसुखेऽधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी निरुत्कण्ठमुत्कण्ठारहितं मानसं जातम्। मोक्षेपि त्वद्दर्शनादभ्यधिकः प्रमोदो

परमाणवो ये तव परिगृहीतसर्वावयवाः। तत्सुभगं सौभाग्यमाश्रितोऽ-
सि येन। भव्यः स पुरुषभावो भवत्यवस्थितो यः। यत्सत्यं मुमु-
क्षोरपि मे पुण्यभाजमालोक्य पुनः श्रद्धा जाता मनुजजन्मनि। ने-
च्छद्भिरप्यस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः। कृतार्थमद्य चक्षुर्वनदेवतानाम्।
अद्य सफलं जन्म पादपानां येषामसि गतो गोचरम्। अमृतमयस्य 5
भवतो वचसां माधुर्यं कार्यमेव। अस्य त्वीदृशे शैशवे विनयस्यो-
पाध्यायं ध्यायन्नपि न संभावयामि भुवि। सर्वथा शून्य आसीदजाते
दीर्घायुषि गुणग्रामः। धन्यः स भूभृद्यस्य वंशे मणिरिव मुक्तामयः
संभूतोऽसि। एवंविधस्य च पुण्यवतः कथंचित्प्राप्तस्य केन प्रियं
समाचराम इति पारिप्लवं चेतो नः। सकलवनचरसार्थसाधारणस्य 10
कन्दमूलफलस्य गिरिसरिदम्भसो वा के वयम्। अपरोपकरणीकृतस्तु
कायकलिरयमस्माकम्। सर्वस्वमवशिष्टमिद्मातिथ्याय। स्वायत्ताश्च
विद्यन्ते विद्याबिन्दवः कतिचित्। उपयोगं तु न प्रीतिर्विचारयति।
यदि च नोपरुणद्धि कश्चित्कार्यलवमरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं तत्क-
थयतु भवाञ्श्रोतुमभिलषति हृदयं सर्वमिदं नः। केन कृत्यातिभारेण 15
भव्यो भूषितवान्भूमिमेतामभ्रमणयोग्याम्। कियदवधिर्वा शून्याटवी-

---

नेत्यर्थः। तवेत्यस्य परिगृहीतपदार्थेऽन्वयः। भव्यः शुभः। यत्सत्यमसंशयम्
'असंशये तु यत्सत्यम्' इति विश्वनाथः। अमृतमयस्यामृतस्वरूपस्य भवतो
वचसां माधुर्यं कार्यमेवामृतरूपाद्भवतः कारणाज्जातमित्यर्थः। कार्यस्य च
कारणधर्मवत्त्वनियमात्। **अस्येति**। भुवि जगतीदृशे शैशवे बाल्येऽस्य ते
विनयस्य नम्रत्वस्योपाध्यायमुपदेशकं ध्यायन्नपि ध्यानेन निखिलं जगत्पश्यन्नपि
न संभावयामि न लक्षये। **धन्य इति**। भूभृन्नृपः पर्वतश्च। यस्य वंशेऽन्वये
वेणौ च मुक्तामयो मुक्तः त्यक्तः आमयो दोषो येन स मणिरिव। कीचकतो
मौक्तिकोत्पत्त्येयमुपमा। पारिप्लवं चंचलम्। **सकलेति**। वनचरैः सर्वैरपि
लभ्यस्येत्यर्थः। अपरोपकरणीकृतोऽन्येषां कार्ये नियुक्तोयं कायकलिः दुःशरी-
रमिदम्। अनेकदुःखहेतुत्वात्काय एव कलिरित्यर्थः। अवशिष्टं शरीरादन्यत्सर्व-
मित्यर्थः सर्वस्वमातिथ्यायातिथेरुपयोगाय। अरक्षणीयाक्षरम्। अस्मासु विश्वासः
स्याच्चेदित्यर्थः।

---

१ 'किञ्चित्'.

पर्यटनक्लेशः कल्याणराशेः । कस्माच्च संतप्तरूपेव ते तनुरियमसंतापार्हा विभाव्यत' इति ।

8 राजा तु सादरतरमब्रवीत्—'आर्य, दर्शितसंभ्रमेणानेन मधुरसविसरममृतमिव हृदयधृतिकरमनवरतं वर्षता वचसैव ते सर्वमनुष्ठितम् । धन्योऽस्मि यदेवमभ्यर्हितमनुपचरणीयमपि मान्यो मन्यते 5
माम् । अस्य च महावनभ्रमणपरिक्लेशस्य कारणमवधारयतु मतिमान् । मम हि विनष्टनिखिलेष्टबन्धोर्जीवितानुबन्धस्य निबन्धनमेकैव यवीयसी स्वसावशेषा । सापि भर्तुर्वियोगाद्वैरिपरिभवभयाद् भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम्, अशुभशबरबलबहुलम्, अगणितगजकुलकलिलम्, अपरिमितमृगपतिशरभभयम्, उरुमहिषमुषितपथिकागमनम्, अतिनिशितशरकुशपरुषम्, अवटशतविषममाविशत् । 10
अतस्तामन्वेष्टुं वयमनिशं निशिनिशि च सततमिमामटवीमटामः । न चैनामासादयामः । कथयतु च गुरुरपि यदि कदाचित्कुतश्चिद्वनचरतः श्रुतिपथमुपगता तद्वार्ता' इति ।

राजेति। दर्शितः संभ्रमो येनामृतमिव हृदयस्य धृतिकरं धैर्योत्पादकं मधुरसस्य विसरं समूहं वर्षता ते वचसैव वाण्यैव । अनुपचरणीयमप्युपचारानर्हमपि मामभ्यर्थितं पूज्यं मन्यते । विनष्टा मृता निखिलाः सर्वे इष्टाः प्रिया बान्धवा यस्य तस्य मे जीवितानुबन्धस्य प्राणधारणस्य निबन्धनं कारणमित्यर्थः यवीयसी मत्तो न्यूनवयस्का। 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इत्यनेन युवन् शब्दादीयसुनि स्थूलदूरेत्यादिना युवन्शब्दस्य वस्य लोपे गुणे च रूपमिदम् । स्वसा भगिनी ।**सापीति** । सापि कथमपि इदं विन्ध्यवनमाविशदिति योजना । विन्ध्यवनं विशिनष्टि । अशुभेनामंगलेन शबरबलेन भिल्लसैन्येन बहुलं व्याप्तम् । अगणितैरसंख्यैर्गजकुलैः करियूथैः कलिलं गहनं दुष्प्रवेशमित्यर्थः । 'कलिलं गहने समे' इत्यमरः । अपरिमितमगण्यं मृगपतीनां सिंहानां शरभाणां सिंहवैरिणां च भयं यस्मिन् तत् । उरुभिर्महद्भिर्महिषैर्मुषितं प्रतिबद्धं पथिकानां पान्थानामागमनं यस्मिन् । अतिनिशितैरतितीक्ष्णैः शरैः कुशैश्च दर्भविशेषैः परुषं कठोरमवटशतैर्गर्तशतैर्विषमं नीचोच्चम् । अनिशं निशाव्यापाररहितं यथा स्यात्तथा । नेहानिशमित्यस्य सततमित्यर्थः सततपदसत्त्वेन पुनरुक्तप्रसंगात् ।

9 अथ तच्छ्रुत्वा जातोद्वेग इव भदन्तः पुनरभ्यधात्—'धीमन्, न खलु कश्चिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युपगतवान्। अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियाख्यानोपायनानां भवताम्।' इत्येवं भाषमाण एव तस्मिन्नकस्मादागत्यापरः शमिनि वयसि वर्तमानः संभ्रान्तरूप इव पुरस्तादुपरचिताञ्जलिर्जातकरुणः प्रक्षरितचक्षुर्भिक्षुरभाषत—'भगवन्भदन्त, महत्करुणं वर्तते। बालैव बलवद्व्यसनाभिभूता भूतपूर्वापि कल्याणरूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति। संभावयतु तामप्रोषितप्राणां भगवान्। अभ्युपपद्यतां समुचितैः समाश्वासनैः। अनुपरतपूर्वं कृमिकीटमपि दुःखितं दयाराशेरार्यस्य गोचरगतम्' इति। 5 10

10 राजा तु जातानुजाशङ्कः सोदर्यस्नेहाचान्तर्द्रुत इव दुःखेन दोदूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिकागृहीतकण्ठो विकलवाग्बाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ—'पाराशरिन्, कियद्दूरे सा योषिदेवंजातीया जीवेद्वा कालमेतावन्तमिति। पृष्टा वा त्वया कासि, कस्यासि, कुतोऽसि, किमर्थं वनमिदमभ्युपगतासि, विशसि च किंनिमित्तमनलमित्यादितः प्रभृति कार्त्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं कथमार्यस्य गता गोचरमाकारतो वा कीदृशी' इति। 15

अथेति। प्रियस्याख्यानानि कथनानि तान्येवोपायनान्युपहारास्तेषाम्। शमिनि शमयुक्ते वयसि वर्तमानः। उपरचिता कृता अंजलिर्नमस्कारो येन सः प्रक्षरिते गलिते चक्षुषी यस्य सः। बलवता महता व्यसनेन संकटेनाभिभूता पराजिता। **भूतपूर्वापीति**। पूर्वं सुरूपाऽधुना दुःखादिनोद्विग्नवर्णेत्यर्थः। शोकावेशेन दुःखावेगेन विवशाऽस्वतंत्रा। वैश्वानरमग्निम्। अप्रोषितप्राणामगतजीवितां जीवन्तीमित्यर्थः। अभ्युपपद्यतां योज्यताम्। पूर्वमनुपरतममृतं सजीवमित्यर्थः दुःखितं कृमिकीटकमपि क्षुद्राः प्राणिनोऽपि। 'क्षुद्रजन्तवः' इत्यनेन समाहारः। दयाराशेर्दयासमुद्रस्यार्यस्य गोचरगतमार्येण दयार्द्रया दृष्टया वीक्षितं किमु सा मानुषीत्यर्थः।

राजेति। जातोत्पन्नाऽनुजायाः कनीयस्याः शंका यस्य सः। सोदर्यास्नेहाद्भगिनीप्रेम्णा। 'सोदराद्यः' इत्यनेन यः। दोदूयमानमतिशयं पीड्यमानं हृदयं यस्य सः।दुनोतेर्यङन्ताद्भृशार्थाच्छानच्।गद्गदिकयाऽस्पष्टभाषितेन गृह्यमाणः कंठो यस्य सः। विकलया पीडितया वाचा बाष्पायमाणा बाष्पमुद्वमन्ती दृष्टिर्यस्य सः। पाराशरिन् भिक्षो। कार्त्स्न्येन साकल्येन गोचरं दृष्टिपथमित्यर्थः।

11 तथाभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुराचचक्षे— 'महाभाग, श्रूयताम्। अहं हि प्रत्यूषस्येवाद्य वन्दित्वा भगवन्तमनेनैव नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवानतिदूरम्। एकस्मिंश्च वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहतकमलाकरकातरणां रसितं सार्यमाणानामतितारतानवर्तिनीनां वीणातन्त्रीणामिव झांकारमेकतानं नारीणां रुदितमधृतिकरमतिकरुणमाकर्णितवानस्मि। 5 समुपजातकृपश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम्। दृष्टवानस्मि च दृषत्खण्डखण्डिताङ्गुलिगलल्लोहितेन च पार्ष्णिप्रविष्टशरशलाकाशल्यशूलसंकोचितचक्षुषा चाध्वनीनश्रमश्वयथुनिश्चलचरणेन च स्थाणवव्रणव्यथितगुल्फबद्धभूर्जत्वचा च वातखुडखेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च पांसुपा- 10

तथेति। सैकतेन वालुकाप्रदेशेन सुकुमारं कोमलं तेन नदीरोधसा नदीतीरेण। यदृच्छया स्वेच्छया। गिरिनद्याः समीपभाजि समीपस्थे वनलतानां गहनेऽरण्ये। हिमैस्तुषारैर्हताः कमलाकराः कमलिन्यस्तैः करणैः कातराणां भीरूणां भ्रमरीणामिव रसितं नादम्। सार्यमाणानां श्रुतिरीत्या स्थाप्यमानानामतितारेष्वतिदीर्घेषु तानेषु मूर्छनासु वर्तन्ते तासां वीणातन्त्रीणां वीणागुणानामिवैकतानमेकस्वरं झांकारं तथा शब्दमिव। वीणातन्त्रीणामित्यत्र वर्णतन्त्रीणामिति शंकरधृतः पाठः। तत्र वर्णाः स्थायिसञ्चार्यारोह्यवरोहिणश्चत्वारस्तदुपलक्षितास्तंत्र्यः वर्णतंत्र्य इति स व्याख्यातवान्। अधृतिकरमधैर्योत्पादकम्। दृष्टवानिति। एवंविधानामबलानां चक्रवालेन परिवृतामित्यस्य योषितं दृष्टवानित्यत्र योषितमित्यनेनातिदूरेण संबंधः। दृषत्खंडैः पाषाणभागैः खंडिताभ्यः अंगुलिभ्यो गलत्स्रवल्लोहितं रक्तं यस्य तेन। पार्ष्णौ पादाधोभागे प्रविष्टेनांतर्गतेन शरस्य तृणविशेषस्य शलाकाशल्येन इषीकाग्रेण यः शूलः तोदः तेन संकोचितं मीलितं चक्षुः नेत्रं यस्य तेन। अध्वनीनस्य मार्गे भवस्य श्रमस्य श्वयथुना शोथेन निश्चलाः चरणा यस्य तेन। 'अध्वनो यत्खौ' इत्यनेन खः। स्थाणोरुद्भूताः स्थाणवो वृक्षसंबंधिनो व्रणाः क्षतानि तैर्व्यथितेषु पीडितेषु गुल्फेषु घुटिकासु बद्धा भूर्जत्वचो येन तेन। स्थाणुशब्दाच्छेष इति लक्षणसूत्रेणाण्। वातखुडो गतिप्रतिघातलक्षणो व्याधिस्तस्य खेदेन दुःखेन खञ्जाभ्योऽसम्यग्गतिभ्यः जंघाभ्यः प्रसृताभ्यः जातो ज्वरो यस्य तेन। पांसुभिर्धूलिभिः पांडुराः पिंडिका जानोरधोभागा यस्य तेन। खर्जु-

---

१ 'वर्णतन्त्रीणाम्'

पाण्डुरपिण्डिकेन च खर्जूरजूटजटाजर्जरितजानुना च शतावरीविदा-
रितोरुणा च विदारीदारिततनुदुकूलपल्लवेन चोत्कटवंशविटपकण्टक-
कोटिपाटितकञ्चुककर्पटेन च फललोभालम्बितानम्रबदरीलताजालकै-
रुत्कण्टकैरुल्लिखितसुकुमारकरोदरेण च कुरङ्गशृङ्गोत्खातैः कन्दमूल-
फलैः कदर्थितबाहुना च ताम्बूलविरहविरसमुखखण्डितकोमला- 5
मलकीफलेन च कुशकुसुमाहतिलोहितानां श्वयतामक्ष्णां लेपीकृतमनः-
शिलेन च कण्टकिलताळूनालककलेशेन च केनचित्किसलयोपपादितात-
पत्रकृत्येन केनचित्कदलीदलव्यजनवाहिना केनचित्कमलिनीपलाश-
पुटगृहीताम्भसा केनचित्पाथेयीकृतमृणालपूलिकेन केनचिच्चीनांशुकद-
शाशिक्यनिहितनालिकेरकोशकलशीकलितसरलतैलेन कतिपयावशे- 10

राणां तृणद्रुमविशेषाणां जटानामग्राणां जूटैः समूहैः जर्जरिता जानव ऊरवो यस्य तेन । शतावरीभिः शतमूलोभिर्विदारिता ऊरवो यस्य तेन । विदारीभिः क्षीरशुक्लीभिर्दारितास्तनुदुकूलपल्लवाः सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन । उत्कटो महान् वंशो विस्तारो यस्य तस्य विटपस्य शाखायाः कंटककोटिभिः कंटकाग्रैः पाटिताः खंडिताः कञ्चुककर्पटा चोलकस्य जीर्णवस्त्राणि यस्य तेन । उत्कटा कंटका येषु तैः फललोभेन फलेच्छया आलंबितैरतएवानम्रैर्बदरीलतानां जालकैः समूहैः उल्लिखितानि सुकुमाराणां कोमलानां कराणामुदराणि गर्भा यस्य तेन । कुरंगाणां मृगाणां शृङ्गैरुत्खातैर्विदारितैः कंदमूलफलैः कदर्थिताः पीडिता बाहवो येन तेन । कंदमूलफलानां धारणादित्यर्थः । ताम्बूलविरहेण ताम्बूलाभावेन विरसं रसहीनैर्मुखैः खण्डितानि कोमलानि सुकुमाराण्यामलकीफलानि धात्रीफलानि येन तेन । कुशकुसुमानां दर्भपुष्पाणामाहत्या ताडनेन लोहितानां रक्तानां श्वयतां श्वयथुयुक्तानामक्ष्णां नेत्राणां लेपीकृतो मनः शिलालेप औषधविशेषलेपो येन तेन । कंटकिनीभिः सकंटकाभिर्लताभिर्लूनाः छिन्ना अलककलेशाः केशाग्राणि यस्य तेन । किसलयेन पर्णेनोपपादितं संपादितमातपत्रस्य छत्रस्य कृत्यं येन तेन । कदलीदलस्य व्यजनं तालवृन्तस्तद्वहति तेन कमलिन्याः पलाशस्य पत्रस्य पुटे द्रोणे गृहीतमम्भ उदकं येन । पाथेयीकृता मार्गोपयोगितया गृहीता मृणालानां बिसानां पूलिका समूहो येन तेन । चीनांशुकस्य चीनदेशोत्पन्नस्य वस्त्रस्य दशानामंतानां शिक्ये तन्निर्मिते शिक्य इत्यर्थः निहितः स्थापितो नालिकेरकोश एव कलशी घटस्तस्यां कलितं गृहीतं सरलानां देवदारूणां तैलं येन तेन । कतिपयेऽवशेषा अवशिष्टाः शोकेन विकलाः पीडिताः कलमूखा

मशोकविकलमूकलककुब्जवामनबधिरवर्बराविरलेनाबलानां चक्रवालेन परिवृताम्, आपत्कालेऽपि कुलोद्गतेनेवामुच्यमानाम् प्रभालेपिना लावण्येन, प्रतिबिम्बितैरासन्नवनलताकिसलयैः सरसैर्दुःखक्षतैरिवान्तः पाटलीकृतकायाम्, कठोरदर्भाङ्कुरक्षतक्षारिणा क्षतजेनानुसरणालक्तकेनेव रक्तचरणाम्, उन्नालेनान्यतरनारीधृतेनारविन्दिनीदलेन कृतच्छायमपि विच्छायं मुखमुद्वहन्तीम्, आकाशमपि शून्यतयातिशयानाम्, मृण्मयीमिव निश्चेतनतया, मरुन्मयीमिव निश्वाससंपदा, पावकमयीमिव संतापसंतानेन, सलिलमयीमिवास्रप्रस्रवणेन, वियन्मयीमिव निरवलम्बनतया, तडिन्मयीमिव पारिप्लवतया, शब्दमयीमिव परिदेवितवाणीबाहुल्येन, मुक्तमुक्तांशुकरत्नकुसुमकनकपत्राभरणां कल्पलतामिव महावने पतिताम्, परमेश्वरोत्तमाङ्गपातदुर्ललिता-

---

वाक्श्रुतिविहीनाः कुब्जा गडुला वामना ह्रस्वा बधिराः श्रोत्रविहीना वर्बरा म्लेच्छविशेषाश्च तैरविरलः परिपूर्णस्तेनाइमेऽविरला यस्मिन्निति समासे पूर्वनिपातव्यत्यासोंगीकरणीय आहिताग्न्यादित्वं वा कल्प्यम् । कुलोद्गतेन कुलौन्नत्येनेव । संकटकालेपि कुलीनतेव लावण्यमपि तस्यां स्थितमित्यर्थः । प्रतिबिंबितैः संजातप्रतिबिंबैरासन्नानां समीपस्थानां वनलतानां किसलयैः पर्णैः सरसैरार्द्रैः दुःखक्षतैरिव दुःखव्रणैरिवान्तः पाटलीकृतो रक्तीकृतः कायो देहो यस्यास्ताम् । लावण्यवति देहे प्रतिबिंबितानां वनलतापर्णानां सरसव्रणसाम्यम् । कठोराणां दर्भाङ्कुराणां क्षतैः क्षरति स्रवति तेन क्षतजेन रुधिरेण अनुसरति इच्छाया अर्थाद्राज्यश्रियोऽभावेपि अनुगच्छति यः आलक्तको यावकः तेन इव रक्तौ चरणौ यस्यास्ताम् । अरविंदिन्याः कमलिन्या दलेन पत्रेण कृतच्छायमपि निवारितोष्णमपि विच्छायं कान्तिहीनम् । शून्यतयेन्द्रियराहित्येन । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिंबार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापंक्तिषु स्त्रियाम्' इति मेदिनी । पारिप्लवतया चांचल्येन । परिदेवितं शोकस्तेन यत् वाण्याः वचनस्य बाहुल्यमाधिक्यं तेन मुक्तानि त्यक्तानि मुक्तांशुकं मालवदेशजं मुक्ताख्यं वस्त्रं रत्नानि कुसुमानि कनकपत्राभरणानि सौवर्णालंकाराश्च यया ताम् । पक्षे मुक्तानि सृष्टानि मुक्ताः मौक्तिकाः अंशुकानि वस्त्राणि कुसुमादीनि यया तां कल्पलतामिव । महावने महारण्ये महति जले च 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानन' इति मेदिनी । परमेश्वरस्य नृपश्रेष्ठस्य स्वपतेरुत्तमांगस्य मूर्ध्नः पातेन दुर्ललितानि दुर्बलानि कृशानीत्यर्थः अंगानि यस्याः । पक्षे परमेश्वरोत्त-

ङ्गाम् गङ्गामिव गां गताम्, वनकुसुमधूलिधूसरितपाद-
पल्लवाम् प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरमभिलषन्तीम्, निज-
जलमोक्षकदर्थितदर्शितधवलायतनेत्रशोभाम्, मन्दाकिनीमृणालिनी-
मिव परिम्लायमानाम्, दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलितां कुमु-
दिनीमिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम्, दग्धदशाविसंवादितां प्रत्यूषप्र- 5
दीपशिखामिव क्षामक्षामां पाण्डुवपुषम्, पार्श्ववर्तिवारणाभियोगरक्ष्य-
माणां वनकरिणीमिव महाह्रदे निमग्नाम्, प्रविष्टां वनगहनं ध्यानं
च, स्थितां तरुतले मरणे च, पतितां धात्र्युत्सङ्गे महानर्थे च,
दूरीकृतां भर्त्रा सुखेन च, विरेचितां भ्रमणेनायुषा च, आकुलां
केशकलापेन मरणोपायेन च, विवर्णितामध्वधूलिभिरङ्गवेदनाभिश्च, 10
दग्धां चण्डातपेन वैधव्येन च, धृतमुखीं पाणिना मौनेन च,
गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च, तथा च भ्रष्टैर्बन्धुभि-
र्विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुगलेनात्मना च, परित्यक्तैर्भूषणैः सर्वार-

---

मांगात् हरमूर्ध्नः सकाशात् पातेन गां गतां वाहनाद्यभावेन भूमिगतां भूलोकम-
वतीर्णां च। वनकुसुमानां धूलिभिः परागैर्धूसरितौ पादपल्लवौ पल्लवसदृशौ पादौ
यस्यास्ताम्। वनकुसुमानि जलजातानि कुमुदानि तेषां धूलिभिर्धूसरिताः पाद-
पल्लवाः किरणा यस्याः सा। लोकान्तरं स्वर्गं भूतलवर्तिनमन्यं देशं मेरु द्वितीय-
पार्श्वम्। निजजलस्य मोक्षस्य कदर्थितं कदर्थनं पीडनं भावे क्तः तेन दर्शिता
धवलयोर्जलेन कज्जलनाशाच्छुभ्रयोरायतयोर्विस्तृतयोर्नेत्रयोः शोभा यस्याः
सा। दुःसहानां रविकिरणानां संस्पर्शस्य सम्यक् स्पर्शस्य खेदेन दुःखेन निमी-
लितां संकुचितां कुमुदिनीं कैरविणीमिव दुःखेन कष्टेन दिवसं नय-
न्तीम्। दग्धदशया दुरवस्थया ज्वलितया दशया वर्तिकया च विसंवादितां
वंचितां प्रभातदीपस्य प्रातःप्रदीपस्य शिखां ज्वालामिव क्षामक्षामामतिकृशां
पांडु पांडुरं वपुः शरीरं यस्यास्ताम्। पार्श्ववर्तिनां समीपस्थानां वारणाया
निरोधनस्याभियोगेनोद्यमेन रक्ष्यमाणां पक्षे पार्श्ववर्तिनो वारणस्य गजस्या-
भियोगेन रक्ष्यमाणाम्। महाह्रदे निमग्नामनुमरणार्थं ह्रदे कृतस्नानां पक्षे
महति जलाशये पतिताम्। वनगहनं वनस्य दुर्गमस्थानं ध्यानं चिंतनं च। धात्र्यु-
त्संगे उपमातुरंके। विरेचितां खेदितां भ्रमणेन चायुषा दुर्बलीकृतां पाणिना
करेण धृतं छादितं मुखं यया ताम्। मौनेन मूकतया धृतं गृहीतं मुखं यस्याः।
तथा चेति। भ्रष्टैरित्यारभ्य जीवितेनेत्यन्तेषु तृतीयान्तेषु इत्थंभूतलक्षणे

म्भैश्च, भग्नैर्वलयैर्मनोरथैश्च, चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिर्दर्भाङ्कुरसूचीभिश्च, हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, दीर्घैः शोकश्वसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिर्वृद्धाभिरश्रुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च, अलसामुन्मेषे, दक्षामश्रुमोक्षे, संततां चिन्तासु, विच्छिन्नामाशासु, कृशां काये, स्थूलां श्वसिते, पूरितां दुःखेन, रिक्तां सत्त्वेन, अध्यासितामायासेन, शून्यां हृदयेन, निश्चलां निश्चयेन, चलितां धैर्यात्, अपि च वसतिं व्यसनानाम्, आधानमाधीनाम्, अवस्थानमनवस्थानाम्, आधारमधृतीनाम्, आवासमवसादानाम्, आस्पदमापदाम्, अभियोगमभाग्यानाम्, उद्वेगमुद्वेगानाम्, कारणं करुणायाः, पारं परायत्तताया योषितम् । चिन्तितवानस्मि च चित्रमीदृशीमप्याकृतिमुपतापाः स्पृशन्तीति । सा तु समीपगते मयि तदवस्थापि सबहुमानमानतमौलिः प्रणतवती । अहं तु प्रबलकरुणाप्रेर्यमाणस्तामालपितुकामः पुनः कृतवान्मनसि---कथमिव महानुभावामेनामामन्त्रये । ' वत्से ' इत्यतिप्रणयः, ' मातः ' इति चाटु, ' भगिनि ' इत्यात्मसंभावना, ' देवि ' इति परिजनालापः, ' राजपुत्रि ' इत्यस्फुटम्, ' उपासिके ' इति मनोरथः, ' स्वामिनि ' इति भृत्यभावाभ्युपगमः, 'भद्रे' इतीतरस्त्रीसमुचितम्, ' आयुष्मति ' इत्यवस्थायामप्रियम्, ' कल्याणिनि ' इति दशायां विरुद्धम्, ' चन्द्रमुखि ' इत्यमुनि-

---

तृतीया । तैर्नैतैरुपलक्षितामित्यर्थो ग्राह्यः । उन्मेषे नेत्रविकसनेऽलसां जडाम् । आधीनां मानसव्यथानाम् । अवसादानां नाशानामावासं गृहम् । आपदां विपत्तीनामास्पदं प्रतिष्ठाम् । उपतापाः पीडाः । महानुभागां मनस्विनीम् अतिप्रणयः महती प्रीतिः । परिचयाभावात्तथा प्रणयो न युज्यत इत्यर्थः । मातः इति चाटु व्याजस्तुतिः । आत्मसंभावना स्वसंबंधप्रदर्शनम् । परिजनालापः सेवकभाषितम् । तस्य च भिक्षोस्तथोक्तिर्न युक्ता । राजपुत्रि इत्यस्फुटमव्यक्तम् । अज्ञातत्वात्तत्कुलस्येत्यर्थः । उपासिक इति मनोरथस्तया स्वमतं स्वीकर्तव्यमित्यात्मेच्छाप्रदर्शनमित्यर्थः । **आयुष्मतीति** । मरणोद्यमं उद्युक्तायै न रोचेतेत्यर्थः । **कल्याणिनीति** । दुःखनिमग्नायां तस्यामिदमनुचितम् । **चंद्रमुखीति** । भिक्षोरित्थं स्वरूपवर्णनं न युक्तमित्यर्थः । **बाल इति** ।

मतम्, 'बाले' इत्यगौरवोपेतम्, 'आर्ये' इति जरारोपणम्, 'पुण्यवति' इति फलविपरीतम्, 'भवति' इति सर्वसाधारणम्। अपि च 'कासि' इत्यनभिजातम्, 'किमर्थं रोदिषि' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदीः' इति शोकहेतुमनपनीय न शोभते, 'समाश्वसिहि' इति किमाश्रित्य, 'स्वागतम्' इति यातयामम्, 'सुखमास्यते' 5
इति मिथ्या। इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्स्त्रैणादुत्थायान्यतरा योषिदार्यरूपेव शोकविक्लवा समुपसृत्य कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलमतुलहृदयसंतापसूचकैरश्रुबिन्दुभिश्चरणयुगलं दहन्ती ममातिकृपणैरक्षरैश्च हृदयमभिहितवती—'भगवन्, सर्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या। प्रतिपन्नदुःखक्षपणदीक्षादक्षाश्च भवन्ति 10
सौगताः। करुणाकुलगृहं च भगवतः शाक्यमुनेः शासनम्। सकलजनोपकारसज्जा सज्जनता जैनी। परलोकसाधनं च धर्मो मुनीनाम्। प्राणरक्षणाच्च न परं पुण्यजातं जगति गीयते जनेन। अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्यैव युवतयः किं पुनर्विपदभिभूताः। साधुजनश्च सिद्धक्षेत्रमार्तवचसाम्। यत इयं नः स्वामिनी मरणेन 15
पितुरभावेन भर्तुः प्रवासेन च भ्रातुः भ्रंशेन च शेषस्य बान्धववर्गस्यातिमृदुहृदयतयानपत्यतया च निरवलम्बना, परिभवेन च नीचारातिकृतेन प्रकृतिमनस्विनी, अमुना च महाटवीपर्यटनक्लेशेन कदर्थितसौकुमार्या, दग्धदैवदत्तैरेवंविधैर्बहुभिरुपर्युपरि दुःख-

---

अगौरवेण लघुतयोपेतं युक्तम्। **आर्ये इति**। जरारोपणं वृद्धैव तथाभिधेया न तरुणीत्यर्थः। अनभिजातमनुचितम्। यातयामं जीर्णप्रायम्। **सुखमास्यत इतीति**। दुःखपीडितां तां दृष्ट्वेदभाषितमलीकमित्यर्थः। स्त्रैणात् स्त्रीसमूहात्। कतिपयैः पलितैः शुक्लैः केशैः शारं चित्रं शिरः। यद्यपि पलितशब्दो जरसा शौक्ल्यवाचकस्तथाप्यत्र तद्विशिष्टकेशपरो ग्राह्यः। अश्रुबिन्दुभिश्चरणयुगलमक्षरैश्च हृदयं दहन्तीत्यन्वयः। प्रव्रज्या संन्यासः सर्वान् सत्वाननुकंपते दययावलोकयति सा। करुणया आकुलानां व्याप्तानां गृहं शाक्यमुनेर्बुद्धस्य शासनं शास्त्रम्। जैनी जिनसंबंधिनी। सिद्धक्षेत्रं सिद्धायतनम्। **यत इतीति**। यत इयं नः स्वामिन्यग्निं प्रविशति तदार्योऽपि तावदस्यां वाणीं व्यापारयत्विति संबंधः। निरवलंबा निराश्रया कस्याप्यवशिष्टस्याभावादन्याश्रयाभावः स्वस्य मृदुहृदयत्वात्स्वस्याप्याश्रयत्वाभाव इत्यर्थः। प्रकृतिमनस्विनी

सनैर्विक्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःखमपारयन्ती सोढुं, निवारयन्तम-
नतिक्रान्तपूर्वं स्वप्नेऽप्यवगणय्य गुरुजनमनुनयन्तीरखण्डितप्रणया न-
र्मस्वपि समवधीर्य प्रियसखीर्विज्ञापयन्तमशरणमश्रुव्याकुलनयनमपरि-
भूतपूर्वं मनसापि परिभूय भृत्यवर्गमग्निं प्रविशति । परित्रायताम् ।
आर्योऽपि तावदसह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणां व्यापारयतु वाणी- 5
मस्याम् ' इति चातिकृपणं व्याहरन्तीमहमुत्थाप्योद्विग्नतरः शनैरभि-
हितवान्—' आर्ये, यथा कथयसि तथा । अस्मद्गिरामगोचरोऽयम-
स्याः पुण्याशयायाः शोकः । शक्यते चेन्मुहूर्तमात्रमपि त्रातुमुपरिष्टान्न
व्यर्थेयमभ्यर्थना भविष्यति । मम हि गुरुरपर इव भगवान्सुगतः
समीपगत एव । कथिते मयास्मिन्नुदन्ते नियतमागमिष्यति परमद- 10
यालुः । दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतैः सुभाषितैः स्वकैश्च दर्शि-
तनिदर्शनैर्नानागमगुरुभिर्गिरां कौशलैः कुशलशीलामेनां प्रबोधपद-
वीमारोपयिष्यति ' इति । तच्च श्रुत्वा ' त्वरतामार्यः ' इत्यभिदधाना
सा पुनरपि पादयोः पतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणो व्यति-
करमिममधृतिकरमशरणकृपणबहुयुवतिमरणमतिकरुणमत्रभवते गुरवे 15
निवेदितवान् ' इति ।

स्वभावतो मानिनी अस्य कदर्थितसौकुमार्या इत्यत्र संबंधः । नीचेन दुष्टेनारातिना शत्रुना कृतेन परिभवेन पराभवेन महाटव्यां महत्यरण्ये पर्यटन-माहिण्डनं तस्य क्लेशेन त्रासेन च कदर्थितं पीडितं सौकुमार्यं लावण्यं यस्याः सा । उपर्युपरि 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये ' इत्यनेन द्वित्वम् । पुनः पुनर्दग्धेन हतेन दैवेन भागधेयेन दत्तैर्व्यसनैर्विक्लवीकृतं पीडितं हृदयं यस्याः सा । स्वप्ने-प्यनतिक्रान्तपूर्वं स्वप्नेपि पूर्वमनपमानितं गुरुजनं वृद्धजनमवगणय्य नर्मस्वपि क्रीडायामपि क्रीडायां प्रणयस्य भंगोः न दोषाय तथापि तत्रापि अखंडितो न तिरस्कृतः प्रणयो यया अर्थात्सखीनां सा इदानीमनुनयंतीः याचमानाः प्रणय-सखीः समवधीर्य धिक्कृत्य तिरस्कृत्य । मनसाप्यपरिभूतपूर्वं मनसाप्यतिरस्कृतं भृत्यवर्गं परिभूय । असह्यस्य शोकस्यापनयनं दूरीकरणं तस्योपदेशे निपुणां प्रवीणां वाणीं वाचं व्यापारयतु प्रयुनक्तु । अतिकृपणं व्याहरन्तीमतिदीनं भाषमाणाम् । दुःखान्धकाराणां शोकतमसां पटलस्य समूहस्य भिदुरैर्नाशकैः सौगतैर्बुद्धसंबंधिभिः । दर्शितानि निदर्शनानि दृष्टान्ता येषु तैः । नानागमैर्भिन्नैः शास्त्रैर्गुरुभिर्महद्भिः । व्यतिकरं वार्ताम् । अशरणानां सहायवर्जितानां कृपणानां दीनानां बहूनां युवतीनां मरणं यस्मिस्तम् ।

12 अथ भूभृद्भैक्षवं समवधार्य तद्भाषितमश्रुमिश्रितमश्रुतेऽपि स्वसुर्नाम्नि निम्नीकृतमना मन्युना सर्वाकारसंवादिन्या दशयैव दूरीकृतसंदेहो दग्ध इव सोदर्यावस्थाश्रवणेन श्रवणयोः श्रमणाचार्यमुवाच—'आर्य, नियतं सैवेयमनार्यस्यास्य जनस्यातिकाठिनहृदयस्यातिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी भागधेयैरेतामवस्थां नीता निष्कारणवैरिभिर्वराकी विदीर्यमाणं मे हृदयमेवं निवेदयति' इत्युक्त्वा तमपि श्रमणमभ्यधात्—'आर्य, उत्तिष्ठ। दर्शय क्वासौ। यतः सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्जनाय यामः, यदि कथंचिज्जीवन्तीं संभावयामः' इति भाषमाण एवोत्तस्थौ। 5

13 अथ समग्रशिष्यवर्गानुगतेनाचार्येण तुरगेभ्यश्चावतीर्य समस्तेन सामन्तलोकेन पश्चादाकृष्यमाणाश्वीयेनानुगम्यमानः पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुत्रीयेण प्रदिश्यमानवर्त्मा पद्भ्यामेव तं प्रदेशमविरलैः पदैः पिबन्निव प्रावर्तत। क्रमेण च समुपगतः शुश्राव लतावनान्तरितस्य मुमूर्षोर्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितानेनकप्रकारानालापान्—'भगवन्धर्म, धाव शीघ्रम्। क्वासि कुलदेवते। देवि धरणि, धीरयसि न दुःखितां दुहितरम्। क्व नु खलु प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मीः। अनाथां नाथ मुखरवंश्य, विविधाधिविधुरां वधूं विधवां निरोधयसि किमिति नेमाम्। भगवन्, भक्तजने संज्वरिणि सुगत सुप्तोऽसि। राजधर्म पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्, उदासीनीभूतोऽसि 10 15

अथेति। भैक्षवं भिक्षुसंबंधि अश्रुभिर्मिश्रितं युक्तम्। निम्नीकृतं स्वल्पसामर्थीकृतं मनो यस्य सः। सर्वमाकारं स्थितिविशेषं संवदति तया दशयैव स्थित्यैव दूरीकृतो नाशितः संदेहः संशयो यस्य। वराकी दीना सुप्रभूतानां भूयिष्ठानां प्राणानां परित्राणं रक्षणं तस्य पुण्यस्योपार्जनाय लब्धये।

अथेति। समग्रेण सकलेन शिष्यवर्गेणानुगतोऽनुसृतस्तेनाचार्येण दिवाकरमित्रेण। आकृष्यमाणेन अश्वीयेन अश्वसमूहेन। शाक्यपुत्रीयेण दिवाकरमित्रशिष्येण। 'पुत्राच्छ च' इत्यनेन छः। लतावनेन लतारण्येनान्तरितस्याच्छन्नस्य। मुमुर्षोर्मरणोन्मुखस्य स्त्रैणस्य स्त्रीसमूहस्य विविधैरनेकैराधिभिर्मानसपीडाभिर्विधुरां दीनाम्। भगवन् सुगत बुद्ध भक्तजने संज्वरिणि तापयुक्ते सति सुप्तोसि। नायं तवाचारः परपीडनदूरीकरणे बद्धपरिकरस्य त इदमनुचितमित्यर्थः। राजधर्म युद्ध। लक्षणस्य विधमानैः शुभचिह्नैः किमवधृतं किं फलं

कथम्। त्वय्यपि विपद्बान्धव विन्ध्य, वन्ध्योऽयमञ्जलिबन्धः। मातर्महाटवि, रटन्तीं न शृणोषीमामापत्पतिताम्। पतङ्ग, प्रसीद पाहि पतिव्रतामशरणाम्। प्रयत्नरक्षित कृतघ्न चारित्रचण्डाल, न रक्षसि राजपुत्रीम्। किमवधूतं लक्षणैः। हा देवि दुहितृस्नेहमयि यशोवति, मुषितासि दग्धदैवदस्युना। देव, दुहितरि दह्यमानायां नापतसि 5 प्रतापशील, शिथिलीभूतमपत्यप्रेम। महाराज राज्यवर्धन, न धावसि मन्दीभूता भगिनीप्रीतिः। अहो निष्ठुरः प्रेतभावः। व्यपेहि पाप पावक स्त्रीघातनिर्घृण ज्वलन्न लज्जसे। भ्रातर्वात दासी तवास्मि, संवादय द्रुतं देवीदाहं देवाय दुःखितजनार्तिहराय हर्षाय। नितान्तनिःशूक शोकश्वपाक, सकामोऽसि। दुःखदायिन्वियोगराक्षस, तुष्टोसि। विजने वने कमाक्रन्दामि, कस्मै कथयामि, कमुपयामि शरणम्, कां दिशं 10 प्रतिपद्ये, करोमि किमभागधेया। गान्धारि, गृहीतोऽयं लतापाशः। पिशाचि मोचनिके, मुञ्च शाखाग्रहणकलहम्। कलहंसि, हंसि किमतः परमुत्तमाङ्गम्, मङ्गलिके, मुक्तगलं किमद्यापि रुद्यते। सुन्दरि, दूरीभवति सखीसार्थः। स्थास्यसि कथमिवाशिवे शवशिबिरे शबरिके। सुतनु, 15 तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि। मृणालकोमले मालवति, म्लानासि। मातर्मातङ्गिके, अङ्गीकृतस्त्वयापि मृत्युः। वत्से वत्सिके, वत्स्यसि कथमनभिप्रेते प्रेतनगरे। नागरिके, गरिमाणमागतास्यनया स्वामिभक्त्या। विराजिके, विराजितासि राजपुत्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन। भृगुपतनाभ्युद्यमभागाभिज्ञे भृङ्गारधारिणि, धन्यासि। केतकि, कुतः पुनरी- 20 दृशी स्वप्नेऽपि सुस्वामिनी। मेनके, जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु

दत्तं न किमपीत्यर्थः। दग्धं हतं दैवमेव दस्युश्चोरस्तेन। प्रेतभावः प्रेतत्वम्। येन एतौ नागच्छतः। संवादय कथय। देव्याः आसन्नमग्निना नाशं दाहं। दुःखिजनस्यार्तेः पीडाया हराय नाशकाय। नितान्तमत्यन्तं निःशूक निर्दय शोकश्वपाक शोकचांडाल। अभागधेया दैवरहिता। गान्धारि मोचनिके इत्यादीनि सहागतसखीनां संबोधनानि। उत्तमांगं मूर्धानं हंसि छिनत्सि किम्। अशिवेऽमंगले। तनूनपाति वन्हौ अनभिप्रेतेऽसंमते प्रेतनगरे यमलोके। जीवितस्य प्राणानां व्ययो नाशस्तस्य व्यवसायेनोद्यमेन। भृगोः प्रपातात्पतनं तस्योद्यमभागो व्यवसायभागस्तमभिजानाति तादृशि भृंगारं पात्रविशेषं धरति सा कुसुम-

देवो देहं दहन्दहनः । विजये वीजय कृशानुम् । सानुमति, नमतीन्दीवरिका दिवं गन्तुकामा । कामदासि, देहि दहनप्रदक्षिणावकाशम् । विचरिके, विरचय वह्निम् । विकिर किरातिके, कुसुमप्रकरम् । कुररिके, कुरु कुरुबककोरकाचितां चिताम् । चामरं चामरग्राहिणि, गृहाण पुनरपि कण्ठे । मर्षयितव्यानि नर्मदे, नर्मनिर्मितानि निर्मर्यादहसितानि । भद्रे सुभद्रे, भद्रमस्तु ते परलोकगमनम् । अग्रामीणगुणानुरागिणि ग्रामेयिके, गच्छ सुगतिम् । वसन्तिके, अन्तरं प्रयच्छ । आपृच्छते छत्रधारी देवि, देहि दृष्टिम् । इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका मुक्तकण्ठमारटति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि पत्रलता । कलिङ्गसेने, अयं पश्चिमः परिष्वङ्गः । पीडय निर्भरमुरसा माम् । असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने । मञ्जुलिके, मार्जयसि कतिकृत्वः सुदुःसहदुःखसहस्रास्रादिग्धं चक्षुरिदं रोदिषि कियदाश्लिष्य च माम् । निर्वाणमीदृशं प्रायशो यशोभने । धीरयस्यद्यापि किं मां माधविके । क्वेयमवस्था संस्थापनानाम् । गतः कालः कालिन्दि, सखीजनानुनयाञ्जलीनाम् । उन्मत्तिके मत्तपालिके, कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानुरोधाः । शिथिलय चकोरवति, चरणग्रहणं ग्रहिणि । कमलिनि, किमनेन पुनः पुनर्दैवोपालम्भेन । न प्राप्तं चिरं सखीजनसंगमसुखम् । आर्ये महत्तरिके तरङ्गसेने, नमस्कारः । सखि सौदामिनि, दृष्टासि । सम्रुपनय हव्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमुदिके । देहि चितारोहणाय रोहिणि, हस्तावलम्बनम् । अम्ब धात्रि, धीरा भव ।

प्रकरं पुष्पसमूहं विकिर क्षिप नर्मणा परिहासेन निर्मितानि कृतानि निर्मर्यादानि मर्यादारहितानि हसितानि हास्यानि । अग्रामीणेषु अश्लीलवर्जितेषु गुणेष्वनुरागः प्रेम यस्यास्तत्संबुद्धौ । ग्रामेयिका ग्रामोत्पन्ना ग्रामशब्दात् ' कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ' इत्यनेन ढकञ् । तस्मिन्सूत्रे ' ग्रामाद्यखञौ ' इत्यस्मात्सूत्रात् ग्रामादित्यनुवृत्तेः । आपृच्छते ' आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानम् ' इत्यनेन तङ् । पश्चिमः अन्त्यः । निर्भरं दृढम् । असवः प्राणाः प्रवसन्ति निर्गच्छन्ति । सुदुःसहानां सोढुमशक्यानां दुःखसहस्राणामस्रेण नेत्रोदकेन दिग्धमुपलिप्तम् । ग्रहिणि आग्रहवति हव्यवाहनस्याग्नेरर्चनस्य पूजनस्य कुसुमानि । हलहलक उत्कण्ठा आनन्दमयः हर्षप्रचुरः । किमंगीकृत्य कस्माद्धेतोः उद्यान महतो रोमांचान्

भवन्त्येवंविधा एव कर्मणां विपाकाः पापकारिणीनाम् । आर्यचरणा-
नामयमञ्जलिः । परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः । मरणसमये
कस्माल्लवलिके, हल्हलको बलीयानानन्दमयो हृदयस्य मे । हृष्य-
न्त्युच्चरोमाञ्चमुञ्चि किमङ्गीकृत्याङ्गानि । वामनिके, वामेन मे स्फुरि- 5
तमक्ष्णा । वृथा विरमसि वयस्य वायस, वृक्षे क्षीरिणि क्षणे क्षणे
क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि, हेषितमिव हयानामुत्तरतः । कस्येदमा-
तपत्रमुच्चमत्र पादपान्तरेण प्रभावति विभाव्यते । कुरङ्गिके, केन
सुगृहीतनाम्नो नाम गृहीतममृतमयमार्यस्य । देवि, दिष्ट्या वर्धसे
देवस्य हर्षस्यागमनमहोत्सवेन ' । इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरनुपससर्प । 10
ददर्श च मुह्यन्तीमग्निप्रवेशायोद्यतां राजा राज्यश्रियम् । आललम्बे च
मुर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससंभ्रमम् ।

14 अथ तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानामोषधीनां रसवि-
सरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता, वमतेव पारिहार्यमणीनामचिन्त्यं
प्रभावम्, अमृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिरुद्गिरता, बध्नतेव चन्द्रोदयच्यु- 15
तशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडामणिं मूर्धनि, मृणालमयाङ्गुलिनेवाति-
शीतलेन निर्वापयता दह्यमानं हृदयं, प्रत्यानयतेव कुतोऽपि जीवित-
माह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिमील राज्यश्रीः । तथा चासं-
भावितागमनस्याचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्नदृष्टदर्श-
नस्येव कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेणाभिभूतसर्वात्मना दुःख- 20

रोमोद्गमान् मुञ्चन्ति तान्यंगान्यवयवा हृष्यन्ति संतुष्यन्ति । क्षीरिणि वृक्षे विर-
मसि निःशङ्कस्य काकस्यास्थितिः। विरससीति इति पाठे वायसशब्दः शुभसूचकः ।
मूर्छया मीलिते संश्लिष्टे लोचने नेत्रे यस्यास्ताम् ।

अथेति । भ्रातुर्हस्तस्पर्शेन सहसैव राज्यश्रीः समुन्मिमीलेति संबंधः ।
प्रत्युज्जीवने पुनर्जीवने क्षमं समर्थमोषधीनां रसविसरं रससमूहं क्षरता । पारि-
हार्यस्य वलयस्य मणीनां रत्नानामचिन्त्यं प्रभावं सामर्थ्यम् । ' पारिहार्यः
कटको वलयोऽस्त्रियाम् ' इत्यमरः । चन्द्रोदयेन च्युता गलिताः शिशिरा हिमाः
शीकरा अंबुकणा यस्मात्तं चन्द्रकान्तचूडामणिं चन्द्रकान्तमयं शिरोलंकारम् ।
समुन्मिमील प्रकृतिमापन्ना । तत्काले तदानीमाविर्भावः उत्पत्तिस्तेन निर्भरोऽ-

---

१ ' विरससि. '

संभारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालाभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूलप्रवाहमुत्सृजन्ती बाष्पवारि विलोचनाभ्याम् 'हा तात, हा अम्ब, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, मुहुर्मुहुरुच्चैस्तरां च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावित-मन्युना मुक्तकण्ठमतिचिरं विक्रुश्य 'वत्से, स्थिरा भव त्वम्' इति भ्रात्रा करस्थगितमुखी समाश्वास्यमानापि, 'कल्याणिनि, कुरु वच- 5
नमग्रजस्य गुरोः' इत्याचार्येण याच्यमानापि, 'देवि, न पश्यसि देवस्यावस्थाम् अलमतिरुदितेन' इति राजलोकेनाभ्यर्थ्यमानापि, 'स्वामिनि, भ्रातरमवेक्षस्व' इति परिजनेन विज्ञाप्यमानापि, 'दुहि-तर्, विश्रम्य पुनरारटितव्यम्' इति निवार्यमाणापि बान्धववृद्धाभिः, प्रियसखि, कियद्रोदिषि। तूष्णीमास्स्व। दृढं दूयते देवः' इति 10
सखीभिरनुनीयमानापि, चिरसंभावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण-बाष्पोत्पीडपीड्यमानकण्ठभागा, प्रभूतमन्युभारभरितान्तःकरणा क-रुणकाहलेन स्वरेण कतिचित्कालमतिचिरं रुरोद। विगते च मन्युवेगे वह्नेः समीपादाक्षिप्य भ्रात्रा नीता निकटवर्तिनि तरुतले निषसाद। 15

15 शनैराचार्यस्तु तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्धितादरः सुतरां मुहूर्तमिवातिवाह्य निभृतसंज्ञाज्ञापितेन शिष्येणोपनीतं नलि-

---

धिकस्तेन दुःखसंभारेण उपलक्षिता निर्दयं मुक्ताभ्यां विवृतद्वाराभ्यां नदीमुख-प्रणालाभ्यां नदीमुखस्य प्रणालाभ्यां कुल्याभ्यामिव विलोचनाभ्यां नेत्राभ्याम्। निर्दयं बहुलं नदीमुखेत्यनेन जलस्य पूर्णत्वं व्यज्यते। संगमकाले नद्याः परि-पूर्णजलत्वात्। समुद्भूत उत्पन्नो भगिनीस्नेहः स्वसृप्रेम तस्य सद्भावः स्थिति-स्तस्य भारेण भावितो जातो मन्युः शोको यस्य तेन। करेण स्थगितमाच्छा-दितं मुखं यस्याः सा। आचार्येण दिवाकरमित्रेण। चिरं संभावितानां बहुकाल-मनुभूतानामनेकेषां दुःसहानां दुःखानां निवहस्य समूहस्य निर्वहणं नितरामनु-भवः यस्मात्स चासौ बाष्पोत्पीडो नयनजलसमूहस्तेन पीड्यमानः कंठो गलो यस्याः सा। प्रभूतेन महता मन्युभारेण शोकभारेण भरितं व्याप्तमन्तःकरणं यस्याः सा। करुणेन हृदयविदारकेण काहलेन महता। 'काहलश्चरणायुधे। श-ब्दमात्रेऽपि पुंल्लिङ्गस्त्रिषु शुष्के भृशे खले' इति मेदिनी।

शनैरिति। सुतरामत्यन्तं विवर्धित आदरो येन सः। निभृतया गूढया संज्ञया संकेतेन ज्ञापितस्तेन। आज्ञप्तं सततं रोदनं तेन तान्म्रम्। चिरं प्रवृत्तं

नीदलैः स्वयमादाय नम्रो मुखप्रक्षालनायोदकमुपनिन्ये । नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथममनवरतरोदनाताम्रं चिरप्रवृत्ताश्रुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुश्वश्रुरक्षालयत्पश्चादात्मनः । प्रक्षालितमुखशशिनि च महीपाले सर्वतो निःशब्दः संबभूव सकलो लिखित इव लोकः । ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दमब्रवीत्स्वसारम्-'वत्से, वन्दस्वात्रभवन्तं भदन्तम्। 5 एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयमस्माकं च गुरुः' इति । राजवचनात्तु राजदुहितरि पतिपरिचयश्रवणोद्धातेन पुनरानीतनेत्राम्भसि नमन्त्यामाचार्यः प्रयत्नरक्षितागतबाष्पाम्भःसंभारभज्यमानधैर्यार्द्रलोचनः किंचित्परावृत्तनयनो दीर्घं निशश्वास । स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार—'कल्याणराशे, अलं रुदित्वातिचि- 10 रम् । राजलोको नाद्यापि रोदनान्निवर्तते । क्रियतामवश्यकरणीयः स्नानविधिः । स्नात्वा च गम्यतां तामेव भूयो भुवम्' ।

16 अथ भूपतिरनुवर्तमानो लौकिकमाचारमाचार्यवचनं चोत्थाय स्नात्वा गिरिसरिति सह स्वस्रा तामेव भूमिमयासीत् । तस्यां च सपरिजनां प्रथममाहितावधानः पार्श्ववर्ती परवतीं शुचा प्रतिपि- 15 ण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीमभोजयत् । अनन्तरं च स्वयमाहारस्थितिमकरोत् । भुक्तवांश्च बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः

प्रचलितमश्रुजलस्य बाष्पोदकस्य जालं समूहो यस्मात्तत्स्वसुश्वश्रुर्भगिन्या नयनम् पतिपरिचयस्य भर्तृसंस्तवस्योद्धातेनोपक्रमेणानीतं प्रवर्तितं नेत्राम्भो बाष्पांभः यया । प्रयत्नेन रक्षितमागतं बाष्पाम्भो नेत्रोदकं तस्य संभारेण समूहेन भज्यमानं धैर्यं यस्य स चासौ च आर्द्रलोचनश्चेति कर्मधारयः । अलं रुदित्वा 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्यनेन निषेधे क्त्वा ।

अथेति । आहितं स्थापितमवधानं दक्षता येन सः । शुचा परवतीं शोकेन परतन्त्राम् । पिण्डे पिण्डे इति प्रतिपिण्डं प्रतिग्रासमित्यर्थः प्रदर्शितेन कृतेन प्रयत्नेन श्रमेण प्रतिपन्नः स्वीकृतः अभ्यवहार आहारो भोजनं तस्य करणं कृतिः यया ताम् । पतिपिण्डप्रदर्शितेतिपाठे पत्युः श्राद्धकर्मणि कृते पिण्डे प्रदर्शितेनेत्यर्थो ग्राह्यः । श्राद्धोत्तरं श्राद्धशेषोऽवश्यं ग्राह्य इति निर्बंधेन स्वीकृतभोजनामिति तात्पर्यम् । भुक्तवान् कृतभोजनः । गौडसंभ्रमे सति गौडस्य गौडाधि-

---

१ 'पति'

स्वसुः कान्यकुब्जाद्गौडसंभ्रमं गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं निर्गतायाश्च राज्यवर्धनमरणश्रवणं श्रुत्वा चाहारनिराकरणमनाहार-पराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्यटनखेदं जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्र-मणं यावत्सर्वमशृणोद्व्यतिकरं परिजनतः । ततः सुखासीनमेकत्र तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजनं राजानमा- 5
चार्यः समुपसृत्य शनैरासांचक्रे । स्थित्वा च कंचित्कालांशं ले-शतो वक्तुमुपचक्रमे—'श्रीमन्, आकर्ण्यताम् । आख्येयमस्ति नः किंचित्—

17 अयं हि यौवनोन्मादात्परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावता-रतरलतरास्ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो धिषणस्य पुरंध्रीं 10
धर्मपत्नीं पत्नीयन्नतितरलस्तारां नामापजहार । नाकतश्च पलायांचक्रे । चकितचकोरलोचनया तया सहातिकामया सर्वाकाराभिरामया रम-माणो रमणीयेषु देशेषु चचार । चिराच्च कथंचित्सर्वगीर्वाणवाणीगौ-रवाद्गिरां पत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये त्वनिन्धनमदह्यत विरहाद्वरारोहायास्तस्याः सततम् । 15

धिपस्य संकटादिना संभ्रमे सति त्वरायां जातायां कान्यकुब्जात् तन्नामकान्नग-रात् । गुप्तितः कारागृहात् । गुप्तेन तन्नामकेन गौडाधिकारिणा निष्कासनं मो-चनम् । अनाहारेणोपवासेन पराहतायाः पीडितायाः विंध्याटव्यां विन्ध्यारण्ये पर्यटनस्य भ्रमणस्य खेदम् । जात उत्पन्नो निर्वेदो निर्विण्णता यस्यास्तस्याः । पावकप्रवेशस्याग्निप्रवेशस्योपक्रमणं यावत् अग्निप्रवेशप्रारंभणपर्यन्तम् ।

अयं हीति । यौवनस्य तारुण्यस्योन्मादाच्चित्तविभ्रमात् । यौवनस्याव-तारेणागमनेन तरलतराश्चंचलतरा भूयसी अनेका भार्याः परिभूय तिरस्कृत्य । तारां तन्नामिकां पत्नीयन् आत्मनः पत्नीमिच्छन् ताराराजश्चंद्रोपजहार । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यनेन क्यचि शतृप्रत्ययः । चकितस्य भीतस्य चकोरस्य लोचने इव लोचने यस्यास्तया अत्यन्तं कामो मदनो यस्यास्तया सर्वाकारेणा-भिरामया मनोहरया । सर्वेषां गीर्वाणानां देवानां वाण्या वचनस्य गौर-वात् गिरां पत्युः बृहस्पतेः । अनिन्धनमिन्धनरहितं यथा स्यात्तथा । वरः श्रेष्ठ आरोहो नितंबो यस्यास्तस्याः ।

18 एकदा तु शैलादुदयादुदयमानो विमले वारिणि वरुणालयस्य संक्रान्तमात्मनः प्रतिबिम्बं विलोकितवान् । दृष्ट्वा च तदा सस्मार सस्मरः स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य । मुमोच च मन्मथोन्मादमथ्यमानमानसः स्वःस्थोऽप्यस्वस्थः स्थवीयसः पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां बाष्पवारिबिन्दून् । 5
अथ पततस्तानुदन्वति समस्तानेवाचेमुर्मुक्ताशुक्तयः । तासां च कुक्षिकोषेषु मुक्ताफलीभूतानवाप तान्कथमपि रसातलनिवासी वासुकिर्नाम विषमुचामीशः । स च तैर्मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिरेकावलीमकल्पयत् । चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः । सा च भगवतः सोमस्य सर्वासामोषधीनामधिपतेः प्रभावादत्यन्तविषघ्नी हिमामृतसंभवत्वाच्च स्पर्शेन सर्वसत्त्वसंतापहारिणी बभूव । यतः स तां सर्वदा विषोष्मशान्तये वासुकिः पर्यधत्त । 10

19 समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित्तामेकावलीं तस्मान्नागराजान्नागार्जुनो नाम नागैरेवानीतः पातालतलं भिक्षुरभिक्षत लेभे च । निर्गत्य रसातलात्त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम् । सा चास्माकं कालेन शिष्यपरम्परया 15

एकदेति । विमल इत्यनेन बिंबग्रहणसामर्थ्यं व्यज्यते । वरुणालयस्य सागरस्य । स्मेरं हास्ययुतं गण्डस्थलं यस्य तस्य मुखस्य । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यनेन षष्ठी । मन्मथोन्मादेन मदनोन्मादेन विलोड्यमानं मानसं मनो यस्य सः । स्वःस्थोपि स्वर्गमधिरूढोपि । अस्वस्थो मनःस्वास्थ्यरहितः पीतेन ग्राशितेन सकलस्य कुमुदवर्गस्य सितकमलवनस्य प्रभायाः कांत्याः प्रवाहेण परंपरया धवले शुभ्रे तारे कनीनिके ययोस्ताभ्यामिव । स्थवीयसःस्थूलतरान् वारिबिन्दून् बाष्पकणान् । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिभागस्य लोपे पूर्वस्य गुणे ईयसुनि स्थवीय इति रूपम् । विषमुचां सर्पाणाम् । एकावलीमेकयष्टिकां मालाम् । सर्वासामोषधीनामधिपतेरिति हेतुगर्भं विशेषणं तेन तस्या विषहरणसामर्थ्ये कारणं प्रदर्शितम् । हिमामृतसंभवादित्यनेनापि संतापनाशस्य हेतुः प्रदर्शितः ।

समतिक्राम्यतीति । दत्रिमो दानेन निर्वृत्त उपचारः । 'ड्वितः क्त्रिः' । अनेन क्त्रौ 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इत्यनेन मप् । सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां रक्षायै रक्ष

कथमपि हस्तमुपगता। यद्यपि च परिभव इव भवति भवादृशां दास्रिम उपचारस्तथाप्योपधिबुध्या बुद्धिमता सर्वसत्त्वराशिरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेणायुष्मता विषरक्षापेक्षया गृह्यताम्'। इत्यभिधाय भिक्षोरभ्याशवर्तिनश्चीवरपटान्तसंयतां मुमोच तामेकावलीं मन्दाकिनीम्। 5

२० उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धावकाशे विशदमहसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले युगपद्धवलायमानेषु दिङ्मुखेषु मुकुलितलतावधूत्कण्ठितैरामूलाद्विकाशितामिव तरुभिः, अभिनवमृणाललुब्धैर्धावितमिव धुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूथैः, स्फुटितमिव भरवशविशीर्यमाणधूलिधवलैर्गर्भभेदसूचितसूचीसंचयशुचिभिः केतकीवाटैः, उद्दलितदलदन्तुराभिः प्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः, विधुतसितसटाभारभरितदिक्चक्रैश्चलितामिव केसरिकुलैः, प्रह- 10

णाय प्रवृत्तेनात एव सर्वेषां कल्याणार्थं रक्षणीयं शरीरं देहो येन तेन। विषेभ्यो रक्षा रक्षणं तस्यापेक्षया तदर्थमित्यर्थः। अभ्याशवर्तिनो निकटवर्तिनः। चीवरपटान्ते वल्कलपटप्रान्ते संयतां बद्धाम्।

उन्मुच्यमानाया इति। प्रभया कान्त्या लिंपत्युपचिनोति तस्मिन्। लब्धोऽवकाशः स्थलं येन तस्मिन्। विषदं स्वच्छं महस्तेजो यस्य तस्मिन्। रश्मिमंडले विसर्पति सति व्याप्नुवति सति युगपदेकदैव धवलायमानेषु धवलेष्विवाचरत्सु दिङ्मुखेषु। मुकुलितासु संजातकोरकासु लज्जया कृतनिमीलनासु च लतावधूषूत्कण्ठितैर्जाताभिलाषैस्तरुभिर्वृक्षैरामूलान्मूलादारभ्य विकाशितमिव मात्रेक्षः। अभिनवमृणालेषु नूतनबिसेषु लुब्धैर्वनसरसीनामरण्यकासाराणां हंसयूथैर्हंससमूहैः धुतैः कंपितैः पक्षपुटैर्धवलितं शुभ्रीकृतं गगनमाकाशं यथा तथा धावितमिव। एकावल्यां बिसभ्रान्तिः। तत्किरणेषु हंसैः स्वपक्षैः शुभ्रीकृतगगनस्येत्प्रेक्षा। भरवशेन भारवशेन विशीर्यमाणया गलन्त्या धूल्या रजसा धवलैः शुभ्रैः। गर्भस्य मध्यस्य भेदेन सूचितो दर्शितः सूचीसंचयोऽग्रसमूहस्तेनशुचयः स्वच्छास्तैः। केतकीवाटैः केतकीवृतिभिः स्फुटितमिव विकासितमिव। उद्दलितैर्विस्तारितैर्दलैः पर्णैर्दन्तुराभिर्नतोन्नताभिः कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः प्रबुद्धमिव जागरितमिव। विधूतेन कम्पितेन सितेन सटाभारेण जटासमूहेन भरितं व्याप्तं दिक्चक्रं दिशां समूहो यैस्तैः केसरिकुलैः सिंहगणैश्चलितमिव। दशनानां रदानामंशूनां किरणानां मालाया समू-

सितमिव दशनांशुमालालोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः, विकसित-
मिव शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहासनिरङ्कुशं काशकाननैः, भ्रान्तमिव
संभ्रमभ्रमितबालपल्लवपरिवेशश्वेतायमानैश्चमरीकदम्बकैः, प्रसृतमिव
स्फायमानफेनिलतरलतरतरङ्गोद्गारिणा गिरिनदीपूरेण, अपरतारागण-
लाभमुदितेनोदितमिव विकचमरीचिचक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण, 5
प्रक्षालित इव दावानलधूलिधूसरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौता-
न्यश्रुजलक्लिष्टानि नारीणां मुखानि।

21 राजा तु मांसलैस्तस्याः संमुखैर्मयूखैराकुलीक्रियमाणां मुहु-
र्मुहुरुन्मीलयन्निमीलयंश्च चक्षुः कथमपि प्रयत्नेन ददर्श सर्वाशापूर्णां
पङ्क्तीकृतामिव दिङ्नागकरशीकरसंहतिम्, घनमुक्तां शारदीमिव लेखी- 10
कृतां ज्योत्स्नाम्, प्रकटपदकचिह्नां संचारणवीथीमिव बालेन्दोः, निश्च-
लीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्, अभिभूतसकलभुवनभूषणभूति-

हस्यालोकेन प्रकाशेन लिप्यमानं वनं याभिस्ताभिर्वनदेवताभिः। काशकाननै-
स्तृणारण्यैः शिथिलितानां प्रफुल्लानां कुसुमकोशानां पुष्पकुड्मलानां केसराण्येव
परागा एवाट्टहास उच्चैर्हास्यं तेन निरंकुशं निराबाधं यथा तथा विकसितमिव।
संभ्रमेण त्वरया भ्रमितेन चलितेन बालपल्लवानां पल्लवाकारकेशानां परिवेशेन
परिवलनेन श्वेतायमानैः शुभ्रायमाणैः चमरीकदंबकैः वन्यैर्गोसमूहैः।
स्फायमाना वर्धमानाः फेनिलाः फेनयुक्तास्तरलतरास्तरंगा लहर्यस्तान् उद्गि-
रति तेन। अपरस्यान्यस्य तारागणस्य तारकासमूहस्य लाभेन मुदितस्तुष्टस्तेन
विकचेन मरीचिचक्रेण किरणसमूहेनाक्रान्ताः ककुभो दिशो येन तेन पूर्णचन्द्रेण
पूर्णिमाचन्द्रेण। दावानलो वनाग्निस्तस्य धूल्या धूसरितो मलिनीकृतः।

राजेति। मांसलैः पुष्टैः मयूखैः किरणैः। सर्वा आशा दिशो वाञ्छाश्च
तासां पूर्णां पूरिकां दिङ्नागा दिग्गजास्तेषां कराणां शुण्डादण्डानां शीकरसंहतिं
जललवपरंपराम्। घना दृढा मुक्ता मौक्तिकानि यस्यां पक्षे घनैर्मेघैर्मुक्तामुत्सृ-
ष्टाम्। शारदीं शरत्संबंधिनीम्। 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इत्यनेनाण्। प्रकटं
व्यक्तं पदकस्य मध्यमणेश्चिन्हं यस्यां पक्षे प्रकटानि पदकानि पादप्रतिमानां चिन्हा-
नि यस्याम्। हस्तेन मुक्तां त्यक्तां परिवर्तुलत्वाद्धस्तेऽतिष्ठन्तीं पक्षे हस्तेन तत्संज्ञ-
कनक्षत्रेण मुक्ताम्। अभिभूतः पराजितः सकलभुवनभूषणस्य कौस्तुभादेर्हारस्य

प्रभावामैशानीमिव शशिकलाम्, धवलतागुणगृहीतां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशेः, अनेकमहामहीभृत्परम्परागतां गङ्गामिव दुर्गतिहराम्, अनवरतस्फुरिततरलांशुकां पुरःसरपताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिमिवाभिमुखस्येश्वरस्य, वरमनोरथपूरणसमर्थां स्वयंवरस्रजमिव भुवनश्रियः, निजकरपल्लवावरणदुर्लक्ष्यां 5 चक्षूरागविहसतिकामिव वसुधायाः, मन्त्रकोपसाधनप्रवृत्तस्याक्षमालामिव राजधर्मस्य, समुद्रालंकारभूतां संख्यालेख्यपट्टिकामिव कुबेरकोशस्य। पश्यंश्चैतां विस्मयमाजगाम मनसा सुचिरम्। आचार्यस्तु तामुद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः। अथ नरपतिरपि प्रीतिमुपदर्शयन्प्रत्यवादीत्— 'आर्य, रत्नानामीदृशानामनर्हाः प्रायेण 10 पुरुषाः। तपःसिद्धिरियमार्यस्य देवताप्रसादो वा। के च वयमिदानीमात्मनोऽपि किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा। दर्शनात्प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणहृतेन हृदयेन परवन्तो वयम्। संकल्पितमिदमाम-

---

वा भूतेः समृद्धेर्भस्मनो वा प्रभावः पराक्रमो यया ताम्। क्षीरराशेरित्यस्य गृहीतामित्यत्रान्वयः। धवलतागुणेन शुभ्रतारूपधर्मेण रज्वा वा गृहीतां स्वीकृताम्। अनेकेषां महामहीभृतां राजश्रेष्ठानां पर्वतश्रेष्ठानां परंपराया आगतां प्राप्तां दुर्गतेः दुस्थितेः पातकस्य हरां नाशयित्रीम्। अनवरतं स्फुरिताः तरलस्य हारमध्यमणेरंशुकाः किरणानि यस्यास्तां पक्षेऽनवरतस्फुरितेन तरलं चंचलमंशुकं वस्त्रं यस्यास्तां पताकाम्। महेश्वरभावः साम्राज्यं तस्यागमस्य प्राप्तेः पुरःसरपताकामग्रध्वजामिव। महैश्वर्यप्राप्तिसूचिकामित्यर्थः। घनसारवत्कर्पूरवच्छुक्लां धवलां पक्षे निरंतरदृढधवलाम्। अभिमुखस्य संमुखागतस्येश्वरस्य शिवस्य वरमनोरथा श्रेष्ठा मनोरथा जामातृमनोरथा वा तेषां पूरणे समर्थां स्वयंवरस्रजमिव स्वयंवरमालामिव। निजकरा एव सहजाः किरणा एव पल्लवास्तेषामावरणेनाच्छादनेन दुर्लक्ष्यामदर्शनीयां पक्षे स्वहस्तावरणदुर्लक्ष्यामित्यर्थः। चक्षूरागः प्रीतिस्तया विहसतिकां नर्मवाक्यमिव। मन्त्रः गुह्यभाषणं कोपो राज्यसाधनं हस्त्यश्वादि तेषु प्रवृत्तस्तल्लाभे प्रयत्नवांस्तस्य। पक्षे मन्त्रकोषो मंत्रसमूहस्तस्य साधने प्रवृत्तस्य तदाराधनपरस्य। मन्त्रजपे मालावर्दियका। समुद्रस्य सागरस्यालंकारभूतां भूषणभूतां पक्षे मुद्रया राजचिन्हेन सहिता अलंकारभूता भूषणभूता च। संख्यालेखस्य संख्यालेखनस्य पट्टिकां पत्रम्। बंधुरे मनोहरे। अनर्हा अयोग्याः।

रणादार्योपयोगाय शरीरम्। अत्र कामचारो वः कर्तव्यानाम्'
इति।

22 समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले गते चैकावलीव्रणनालापे
लोकस्यानन्तरं लब्धविश्रम्भा राज्यश्रीस्ताम्बूलवाहिनीं पत्रलतामाहूयोपां-
शु किमपि कर्णमूले शनैरादिदेश। दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं
व्यज्ञापयत्—देव, देवी विज्ञापयति 'न स्मराम्यार्यस्य पुरः कदाचिद्दु- 5
श्चैर्वचनमपि। कुतो विज्ञापनम्। इयं हि शुचामसह्यता व्यापारयन्ती
हतदैवदत्तादेशा शिथिलयति विनयम्। अबलानां हि पतिरपत्यं वा-
वलम्बनम्। उभयविकलानां तु दुःखानलेन्धनायमानं प्राणितमशा-
लीनत्वमेव केवलम्। आर्यागमनेन च कुतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः।
अतः काषायग्रहणाभ्यनुज्ञयानुगृह्यतामयमपुण्यभाजनं जनः' इति। 10
जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेवावातिष्ठत।

23 अथाचार्यः सुधीरमभ्यधात्— 'आयुष्मति, शोको हि
नाम पर्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरमाक्षेपस्य, तारुण्यं तमसो, विशेषणं
विषस्यानन्तकः प्रेतनगरनायकः। अयमनिर्वृतिधर्मा दहनः। अयम-
क्षयो राजयक्ष्मा। अयमलक्ष्मीनिवासो जनार्दनः। अयमपुण्यप्रवृत्तः 15
क्षपणकः। अयमप्रतिबोधो निद्राप्रकारः। अयमनलसधर्मा संनिपातः।

प्रभूतानामनेकेषां गुरूणां महतां गुणानां गणेन समूहेन हृतं हृदयं यस्य तेन।
परवन्तः परतंत्राः। कामचारः स्वेच्छाचारः।

समतिक्रान्त इति। उपांशु एकान्ते। हतेन दैवेन दत्त आदेश आज्ञा
यस्याः सा। शिथिलयति शिथिलं करोति दुःखानले दुःखाग्नौ इन्धनायमानमिन्धनमि-
वाचरत्प्राणितं जीवितमशालीनत्वमधृष्टत्वमेव। कुतोपि मरणप्रयत्नो जीवनाशोद्यमः
प्रतिहतो नष्टः।

अथेति। सुधीरं धीरतया। आक्षेपस्यापस्मारस्य रूपान्तरं भिन्नं रूपम्।
तमसोऽज्ञानस्य तारुण्यं वृद्धिकालः। अनन्तान् कायति रावयति सोऽनन्तकः
यमभिन्नः प्रेतनगरस्य प्रेतपुर्या नायकः। निर्वृत्तिः चित्तस्वास्थ्यं निर्वाणं च धर्मो
यस्य स निर्वृत्तिधर्मा तद्भिन्नोऽनिर्वृत्तिधर्मा दहनोऽग्निः। अक्षयश्चिरस्थायी क्षय-
रहितो राजयक्ष्मा क्षयप्रकारः। अलक्ष्म्या दारिद्रस्य निवासः। जनार्दनो
जनपीडको विष्णुश्च। अपुण्यप्रवृत्तः पापप्रवृत्तः क्षपणको यः क्षपयति नाशयति
स नग्नाटकश्च। न प्रतिबोधो विवेको जागर्या वा यस्मिन् स निद्राप्रकारः स्वाप-

अयमशिवसहचरो विनायकः। अयमबुधसेवितो ग्रहवर्गः। अयमयोगसमुत्थो ज्योतिःप्रकारः। अयं स्नेहाद्वायुप्रकोपः, मानसादग्निसंभवः, आर्द्रभावाद्रजःक्षोभः, रसादभिशोषः, रागात्कालपरिणामः। तदस्याजस्रस्राविणो हृदयमहाव्रणस्य बहुलदोषान्धकारलब्धप्रवेशप्रसरस्य पाणतस्करस्य शून्यताहेतोर्महाभूतग्रामघातकस्य सकलविग्रहक्षपणदक्षस्य 5

विशेषः। अनलेनाग्निना सधर्मा सदृशः। अलस आलस्यं धर्मो लक्षणं यस्य सोऽलसधर्मा न तथा अनलसधर्मा। 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनेन समासान्तोऽनिच्। संनिपातः सम्यङ्निपातयति स रोगविशेषश्च। अशिवस्याकल्याणस्य सहचरः मित्रं शिवस्य सहचरो न भवति तथा वा। विनायको विशेषेण दुर्गतिं नयति स गणराजो वा। अबुधैरपंडितैः सेवितः। बुधेन तन्नामकग्रहेण सेवितो बुधसेवितो न तथाऽबुधसेवितो ग्रहवर्गः संकटप्रकारः सूर्यादिग्रहसमूहश्च। अयोगाद्विपरीतादैवात्समुत्थ उत्पन्नः चित्तनिरोधाभावादुत्पन्नश्च ज्योतिःप्रकारः अग्निभेदः परज्ञानं च। स्नेहात्प्रेम्णः घृतादिकाच्च। वायुप्रकोपः उन्मादः। 'वातं स्नेहेन मित्रवत्' इति वचनात्स्नेहाद्वातविकारो नश्यत्यत्र तु प्रकोप इति विरोधः परिहारस्तूक्त एव। मानसं मनस्तदाख्यसरश्च तस्मादग्निसंभवः। सरसोऽग्नेरुत्पत्तित्वेन विरोधः। मानसस्यान्तःकरणार्थत्वेन परिहारश्च। आर्द्रभावाद्वत्सलत्वाज्जलादिसेचनाद्वा रजःक्षोभः रजोगुणस्य धूलेर्वा क्षोभः। जलेन धूलिः शाम्यत्यत्र तु क्षोभ इति विरोधः। रसात्प्रीते रसायनाद्वा अभिशोषः शुष्कता। रसायनाद्वृध्या भाव्यमत्र शुष्कतेति विरोधः। प्रीत्यर्थेन परिहारश्च। रागादत्यन्तासक्त्या लौहित्याद्वा कालपरिणामः कालस्यान्तकस्य कृष्णवर्णस्य वा परिणामः। ताम्रवर्णात्कृष्णोत्पत्तित्वेन विरोधः परिहारस्तूक्तएव। तदस्येति। ततस्मादस्य शोकस्य पारं विदुषामपि हृदयानि सोढुं नालं किं पुनरबलानां हृदयमिति संबंधः। अजस्रं सततं स्रवति गलति तस्य हृदयस्य महाव्रणो महाक्षतं तस्य। बहुलानां प्रभूतानां दोषाणामंधकारेण लब्धः प्रवेशप्रसरः प्रवेशगतिर्येन पक्षे बहुलदोषायां कृष्णपक्षरात्र्यां लब्धः प्रवेशप्रसरो येन। प्राणतस्करस्य जीवहारकस्तेनस्य शून्यताहेतोः किंकर्तव्यतामूढतायै सर्वनाशार्थं वा। 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इत्यनेन षष्ठी। महान् भूतग्रामः प्राणिसमूहस्तस्य घातकः पक्षे महान् भूतग्रामो जनसमूहो यस्मिंस्तस्य जनपदस्य घातको नाशकः। सकलविग्रहाणां सर्वेषां देहानां कलहानां च क्षपणे नाशने दक्षस्य दोषचक्रे दोषसमूहे वर्तते तस्य दोषमहाराजस्य च। कार्श्यं कृशता श्वासः

दोषचक्रवर्तिनः कार्श्यश्वासप्रलापोपद्रवबहलस्य दीर्घरोगस्यासद्ग्रहस्य सकललोकक्षयधूमकेतोर्जीवितापहारदक्षस्याक्षणरुचेरनभ्रवज्रपातस्य स्फुरदनवद्यविद्याविद्युद्द्योतमानानि गहनग्रन्थग्रन्थिगूढगर्भग्रहणगम्भीराणि भूरिकाव्यकथाकठोराणि बहुशास्त्रोद्वहनबृहन्ति विदुषामपि हृदयानि नालं सोढुमापातं किमुत नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसबिसतन्तुदुर्बलकमबलानां हृदयम्। 5

२. एवं सति सत्यव्रते, वद किमत्र क्रियते, कतम उपालभ्यते, कस्य पुर उच्चैराक्रन्द्यते, हृदयदाहि दुःखं वा ख्याप्यते। सर्वमक्षिणी निमील्य सोढव्यममूढेन मर्त्यधर्मणा। पुण्यव्रति, पुरातन्यः स्थितयः एताः केन शक्यन्तेऽन्यथाकर्तुम्। संसरन्त्यो नक्तंदिवं द्राघीयस्यो जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्जवः पञ्चजनानाम्। 10 पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्तःकरणव्यवहारदर्शननिपुणाः सर्वंकषा

प्रलापो वावदूकता च तेषामुपद्रवेण पीडया बहलस्य व्याप्तस्य। पक्षे कार्श्यश्वासप्रलापानामुपद्रवेण रोगोपरि रोगोत्पत्त्या बहलस्य। दीर्घरोगस्य चिरस्थायी क्षयादिरोगः तस्य। उक्तं च शंकरेण 'व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः। उपक्रमविरोधित्वात्स ह्युपद्रव उच्यते'। असद्ग्रहस्यानर्थासक्तस्य। सकललोकानां क्षयस्य धूमकेतुस्तस्य। जीवितस्यापहारे हरणे दक्षस्य कुशलस्य। न विद्यते क्षणं रुचिर्भोजनाद्यभिलाषो यस्य तस्य पक्षे न क्षणरुचिस्तडिद्यस्मिन्। अनभ्रवज्रपातस्य मेघरहितवज्रपातस्य। आपातं पतनं सोढुं विदुषां पंडितानां। स्फुरन्त्याः प्रकाशमानाया अनवद्यायाः स्तुत्याया विद्याया विद्युता किंचिन्मात्रज्ञानेनोद्योतमानानि प्रकाशमानानि। गहनानां कठिनानां ग्रंथानां ग्रंथीनां गूढस्य गुप्तस्य गर्भस्य ग्रहणेन स्वीकारेण गंभीराणि। भूरीणां प्रभूतानां काव्यानां कथाभिः कठोराणि। बहूनां शास्त्राणामुद्वहनेन धारणेन बृहन्ति महान्ति हृदयानि नालं न समर्थानि किमुत नवाया नवमालिकायाः कुसुमानीव कोमला मृदवस्तासामबलानां सरस आर्द्रो बिसतन्तुरिव दुर्बलं हृदयम्।

एवमिति। मर्त्यधर्मणा मनुजेन पुरातन्यो बहुकालभवाः। सायंचिरमित्यनेनटयुः। द्राघीयस्यो दीर्घतरा जन्म उत्पत्तिर्जरा वार्द्धक्यं मरणं नाश एतेषां घटनान्येव घटीयन्त्रराजेः उदंचनयंत्रपंक्ते रज्जवो नक्तं दिवं रात्रिंदिवं संसरन्त्यश्चलन्त्यः सन्तीत्यध्याहार्यम्। पंचजनानां पुंसां 'स्युः पुमांसः पंचजना' इत्यमरः। संसरन्तीतिपाठः स्याच्चेत्समीचीनं परं नोपलभ्यते। पंचमहाभूतानि पृथिव्यादीनि तेषां पंचकुलेनाधिष्ठात्रा अधिष्ठितस्यान्तःकरणस्य

विषमा धर्मराजस्थितयः । क्षणमप्यक्षममाणा गलन्त्यायुष्कलाकलन-कुशला निलये निलये कालनालिकाः । जगति सर्वजन्तुजीवितोपहा-रपातिनी संचरति झटिति चण्डिका यमाज्ञा । रटन्त्यनवरतमखिल-प्राणिप्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः । प्रतिदिशं पर्यटन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताक्षाः कालकूटकान्तिकालकायाः कालपाश- 5 पाणयः कालपुरुषाः । प्रतिभवनं भ्रमन्ति भीषणाकिंकरकरघट्टितयम-घण्टापुटपटुटांकारभयंकराः सर्वसत्त्वसंघसंहरणाय घोराघातघोषणाः । दिशि दिशि वहन्ति बहुचिताधूमधूसरितप्रेतपतिपताकापटुपातितगृध्र-दृष्टयः शोककृतकोलाहलाकुलकुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलापशबलशव-

---

व्यवहारदर्शने व्यवहारावलोकने निपुणाः कुशलाः सर्वंकषाः सर्वान् कषंति घर्षंति ताः । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' इत्यनेन खच् । धर्मराजस्थितयो यमस्थितयो विषमाः कठिनाः । क्षणमप्यक्षममाणा असहन्त्यः आयुषः कलानां कालभागविशेषाणां कलने संख्याने कुशला निलये निलये प्रतिगृहं वीप्सायां द्विरुक्तिः कालनालिका कालघटिकाः गलन्ति क्षरन्ति । सर्वेषां जन्तूनां प्राणिनां जीवितानां प्राणानामुपहारे पतति सा । चण्डिका प्रखरा तन्नाम्नी देवी वा । यमाज्ञा धर्मराजादेशो झटिति द्राक् संचरति । अखिलानां सर्वेषां प्राणिनां जीवानां प्रयाणं परलोकगमनं तस्य प्रकटने व्यक्तीकरणे पटवः कुशलाः प्रेत-पतेर्यमस्य पटहा भेर्यः । नृपाः स्वाज्ञादि पटहाघोषणेन ख्यापयन्ति । पेटकैः मंजूषाभिः कालपाशस्थापनार्थं गृहीतैरिति भावः । प्रतप्तं प्रज्वलितं लोह-मिव लोहिते ताम्रे अक्षिणी येषां ते । कालकूटस्य महाविषस्य कान्तिरिव कालः कृष्णः कायः शरीरं येषां ते कालपाशो यमपाशो पाणौ हस्ते येषां ते कालपुरुषा यमसेवकाः प्रतिदिशं दिशि दिशि प्रतिपुरं नगरे नगरे पर्यटन्ति । प्रतिभवनं गृहे गृहे भीषणैर्भयंकरैः किंकरैः करैर्घट्टितानां चालितानां यमघण्टापुटानां पुट-शब्दोऽलंकारार्थः । यमघंटानां पटुभिः समीचीनैष्टांकारैर्ध्वनिभिर्भयंकराः । घोराणां प्रचंडानामाघातानां प्रहाराणां घोषणा उच्चैर्घुष्टानि । सर्वसत्वानां सर्वप्राणिनां संघस्य समूहस्याहरणाय भ्रमन्ति । बहूनां चितानां चित्यानां धूमा एव धूसरिता मलिना प्रेतपतेर्यमस्य पताका ध्वजाः तेपु अथवा धूमैर्धूसरिता इत्यर्थः । पटु सम्यक् पतिता गृध्रदृष्टयो यासु ताः । शोकेन दुःखेन कृतः कोलाहलः कलकल-स्तेनाकुलानां पीडितानां कुटुम्बिनीनां गृहिणीनां विकीर्णैः केशकलापैः शिरोरुह-समूहैः शबलानां कर्बुराणां शवशिबिकानां प्रेतयानानां सहस्रेण संकुला व्याप्ताः

शिबिकासहस्रसंकुलाः किलकिलायमानश्मशानशिबिराशिवाशावकाः परलोकावसथपथिकसार्थप्रस्थानविशिखावीथयः । सकललोककवलावलेहलम्पटा बहला बहुलिहा लेढि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली कालरात्रिजिह्वा जीवितानि जीविनाम् । तृप्तिमशिक्षिता च भगवतः सर्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः । अतिद्रुतवाहिनी चानित्यतानदी । क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठ्यः । रात्रिषु भङ्गुराणि गात्रयन्त्रपञ्जरदारूणि देहिनाम् । अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणव । छिद्दुरा जीवबन्धनपाशतन्त्रीतन्तवः । सर्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम् । एवमवधृत्य नात्यर्थमेवार्हसि मेधाविनि मृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम् । एको हि प्रतिसंख्यानक्षणआधारीभवति धृतेः । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके नन्विदानीमपेक्षणीय एवायं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता भवत्या गुरुः । इतरथा को

5

10

किलकिलायमानाः किलकिलशब्दं कुर्वाणाः श्मशानमेव शिबिरं वसतिस्थानं येषां ते शिवाशावकाः शृगालीपुत्राः यासु ताः । परलोकावसथस्य स्वर्लोकगृहस्य पथिकानां पान्थानां सार्थस्य समूहस्य प्रस्थानं गमनं तस्य विशिखानां मार्गाणां वीथयः पंक्तयो दिशि दिशि प्रतिदिशं वहन्ति । सकललोकानां कवला ग्रासास्तेषामवलेह आस्वादने लम्पटा बहला दीर्घा गौश्च । बहुलिहा छिद्रान्वेषिणी लोहितेन लौहित्येनाचिता खचिता चितांगारैः काली कृष्णा कालरात्रेर्यमरात्रेर्जिह्वा जीविनां प्राणिनां जीवितानि लेढ्यास्वादयति । गौरपि वत्सस्य पृष्ठं लीढ्वा कवलान् भक्षति । सर्वान् भूतान् प्राणिनो भुंक्ते तस्य मृत्योः बुभुक्षा खादनेच्छा तृप्तिमशिक्षिता तृप्तिमजानत्यासीत् । अनित्यता अस्थिरतैव नदी अतिद्रुतमतितूर्णं वहति तथाभूता । रात्रिषु भंगुराणि स्वल्पदिनस्थायीनि गात्रयन्त्रपंजरो देहयष्टिस्तस्य दारूणि काष्ठानि । अशुभं च शुभं चाशुभशुभे पूर्वनिपातानित्यत्वादशुभप्रकरणाद्वा अशुभशब्दस्य पूर्वनिपातः । अथवा अशुभेन सहितं शुभं अशुभशुभं मर्यादाभिविधौ इति वत् मध्यमपदलोपी समासः स्पष्टाचैवं रीतिस्तत्रैव शब्दरत्ने । तयोरावेशेनासक्त्या विवशाः पराधीना विशरारवो विशेषेण घातकाः शरीरनिर्माणस्य देहोत्पत्तेः परमाणवः । जीवानां प्राणिनां बंधनपाशस्य तन्त्रीणां रज्जूणां तन्तवोऽवयवाः । सर्वं नश्वरं विश्वमात्मनोऽनीश्वरमनायत्तम् आत्मास्वामिकमित्यर्थः । प्रतिसंख्यानक्षणो विवेककुशला मतिः । पितृकल्प ईषन्न्यूनः पिता पितृकल्पः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इत्यनेन कल्पप् । काषायग्र-

न बहु मन्येत कल्याणरूपमीदृशं संकल्पमत्रभवत्याः काषायग्रह-
णकृतम् । अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या ।
ज्यायः खल्विदं पदमात्मवताम् । महाभागस्तु भिनत्ति मनो-
रथमधुना । यदयमादिशति तदेवानुष्ठेयम् । यदि भ्रातेति यदि
ज्येष्ठ इति यदि वत्सल इति यदि गुणवानिति यदि राजेति सर्वथा 5
स्थातव्यमस्य नियोगे ।' इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

25 उपरतवचसि च तस्मिन्निजगाद नरपतिः—'आर्यमप-
हाय कोऽन्य एवमभिदध्यात् । अनभ्यर्थितदैवनिर्मिता हि विषमवि-
पदवलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य । स्नेहार्द्रमूर्तयो मोहान्धकारध्वं-
सिनश्च धर्मप्रदीपाः । किंतु प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथ- 10
मतिप्रीतिरभिलषति । धीरस्यापि धाष्टर्यमारोपयति हृदयलघिमलङ्घि-
तमतिवल्लभत्वम् । युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनमपि शिक्ष-

---

हणे ताम्रवस्त्रस्वीकारे कृतं संकल्पं विचारम् । अखिलस्य मनोज्वरस्य मानसताप-
स्य प्रशमनकारणं दूरीकरणहेतुः प्रव्रज्या संन्यासः । यदि भ्रातेति सहोदरत्वा-
त्तस्य वचनमनुष्ठेयम् । ननु कनीयसो वचः कथं कर्तव्यमिति चेत्तदाह । **यदि
ज्येष्ठ इति** । मयि प्रेमाभावात्तस्य कुतस्तद्वचनस्वीकार इत्यत आह । **यदि
वत्सल इति** । वत्सलेपि मूढे कथं गौरवमिति शंकार्थमाह । **गुणवानिति** ।
सर्वेषामप्यधिकं कारणं वक्ति । **यदि राजेति** । सर्वथाऽस्य वचने त्वया
स्थातव्यमित्यर्थः । व्यरंसीद्विरराम 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।

25. **उपरतेति** । उपरतवचसि समाप्तभाषणे तस्मिन्नाचार्ये सति । आर्यमपहा-
यार्थं विना कोऽन्यः को भिन्न एवमभिदध्याद्ब्रूयात् । अनभ्यर्थितेनायाचितेन
दैवेन निर्मिताः कृता विषमायां कठिनायां विपदि विपत्तावलंबनस्याधारस्य
स्तंभाः । स्नेहेन प्रेम्णा तैलेन चार्द्रा मूर्तयो येषां ते । मोह एवांधकारस्तं ध्वंसन्ति
नाशयन्ति ते धर्मस्य प्रदीपाः । एवं महतां माहात्म्यमुपवर्ण्य स्वकर्मणि तन्नियोजने
स्वीयलाघवप्रदर्शनपूर्वकं वक्ति । **किं त्विति** । प्रणयप्रदानेन प्रेमदानेन दुर्ल-
लिता लालनं कृत्वा वर्धिता इति यावत् । अतिप्रीतिरतिप्रेम दुर्लभमप्यप्राप्यमपि
मनोरथं स्वापेक्षितमभिलषतीच्छति । हृदयस्य मनसो लघिम्ना लघुत्वेन लंघित-
मतिक्रान्तम् । स्वार्थतृष्णाः स्वार्थेच्छाः युक्तायुक्तयोर्योग्यायोग्ययोर्विचारेण
शून्यत्वात् शालीनं भीरुमपि प्रागल्भ्यं धाष्टर्यं शिक्षयत्यध्यापयति । आर्याः श्रेष्ठाः

यन्ति स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्यम् । अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जलनिधय इव मर्यादामार्याः । दत्तमेव च शरीरमिदमनभ्यर्थितेन प्रथममेवातिथ्याय माननीयेन भवता मह्यम् । अतः किंचिदर्थये भदन्तमियं नः स्वसा बाला च बहुदुःखखेदिता च सर्वकार्यावधीरणोपरोधेनापि यावल्लालनीया नित्यम् । अस्माभिश्च भ्रातृवधापकारिरिपुकुलप्रलयक- 5 रणोद्यतस्य बाहोर्विधेयैर्भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं प्रतिज्ञा कृता । पूर्वावमाननाभिभवमसहमानैरर्पित आत्मा कोपस्य । अतो नियुङ्क्तां कियन्तमपि कालमात्मानमार्योऽपि कार्ये मदीये । दीयतामातिथ्ये शरीरमिदम् । अद्य प्रभृति यावदयं जनो लघयति प्रतिज्ञाभारमाश्वासयति च तातविनाशदुःखविक्लवाः प्रजाः, तावदिमामत्रभवतः क- 10 थाभिश्च धर्म्याभिः, कुशलप्रतिबोधविधायिभिरुपदेशैश्चारजोभिः, शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः, क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैर्दर्शनैः, अस्मत्पार्श्वोपयायिनीमेव प्रतिबोध्यमानामिच्छामि । इयं तु ग्रहीष्यति मयैव समं समाप्तकृत्येन काषायाणि । अर्थिजने च किमिव नातिसृजन्ति महान्तः । सुरनाथमात्मास्थिभिरपि यावत्कृतार्थमकरोद्धैर्योदधि- 15

जलनिधय इव समुद्रा इव अभ्यर्थनाया याचनाया मर्यादां स्थितिं सीमानं च रक्षन्ति पालयन्ति । आतिथ्यायातिथ्यर्थं 'स्यादातिथ्यमातिथ्यर्थे' इति मेदिनी । सर्वेषां कार्याणामवधीरणमुपेक्षयणम् तस्योपरोधः स्वीकारः तेन । लालनीया संतोषणीया । भ्रातृवधेन भ्रातुर्हननेनापकारिणोऽपराधिनो रिपुकुलस्य शत्रुकुलस्य प्रलयकरणं नाशस्तस्मिन्नुद्यतस्य प्रयत्नवतो बाहोर्भुजस्य विधेयैः सेवकैः । पूर्वं प्रथमं यत् अवमाननमपमानस्तेन कृतः अभिभवः पराजयस्तम् । लघयति लघूकरोति तत्करोतीति णिच् । तातस्य पितुर्विनाशस्य दुःखेन विक्लवाः पीडिताः । धर्म्याभिः धर्मादनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इत्यनेन यत् । कुशलं योग्यं प्रतिबोधं ज्ञानं विदधति कुर्वन्ति तैःअरजोभिःसात्त्विकैरुपदेशैः । शीलस्य स्वभावस्योपशमं शान्तिं ददाति तैर्देशनाभिर्निरूपणैः । क्लेशस्य दुःखस्य प्रहाणं नाशस्तस्य हेतुभिः कारणैस्तथागतैर्बौद्धैर्दर्शनैः शास्त्रैः । अस्माकं पार्श्वे समीपे उपयायिनी तिष्ठन्तीं तामेव । **सुरनाथमिति** । वृत्रं जिघांसुर्देवेन्द्रो वज्रं निर्मिमित्सुर्दधीचं तदस्थीन्ययाचत । स च धैर्यसागरस्तानि समर्पयामास तैश्च वज्रं निर्माय हतवान् वृत्रमिति कथा भागवते । मुनिनाथो बुद्धः । अनपेक्षिता अनवलोकिता आत्मस्थितिः स्वशरीरस्थितिर्येन तथाभूतः । वठरस-

दधीचः । मुनिनाथोऽप्यनपेक्षितात्मस्थितिरनुकम्पेति कृत्वा कृपावानात्मानं वठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान् । अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति ।' इत्युक्त्वा तूष्णींबभूव भूपतिः ।

26 भूयस्तु बभाषे भदन्तः—'भव्या न द्विरुच्चारयन्ति वाचम् । चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणास्तावका अमुना जनेन । 5
उपयोगस्तु निरुपयोगस्यास्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्तः' इति । अथ तथा तस्मिन्नभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवस्तत्र तामुषित्वा विभावरीमुपसि वसनालंकारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातमाचार्येण सह स्वसारमादाय प्रयाणकैः कतिपयैरेव कटकमनुजाह्नवि निविष्टं प्रत्याजगाम । 10

27 तत्र च राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां कथयत एव प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम् । बहलमधुपङ्कपिङ्गलः पङ्कजाकर इव संचुकोच चक्रवाकवल्लभो वासरः । प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि

त्त्वेभ्यः सिंहादिश्वापदेभ्यः । अत्र कथा पुरा किल बुद्धः प्रसूतां स्वसुतभक्षणे प्रवृत्तां सिंहीं-स्वमांसप्रदानेन तस्मान्न्यवारयत्सिंहशावकप्राणानरक्षच्च ।

भूय इति । भव्याः श्रेष्ठाः । तावकास्त्वदीयाः । 'तस्येदम्' इत्यनेनाणि 'तवकममकावेकवचने' इत्यनेन तवकादेशः । अमुना मल्लक्षणेन जनेन प्रतिग्राहिता बोधिताः । अत्र तु प्रतिग्रहेर्बोधनार्थमेवयुक्तमन्यथाचेतः गुणान् प्रतिग्राहितमिति प्रयोगः स्यात् बुध्यर्थत्वे तु 'बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया' इति वचनाद्युज्यतेऽयं प्रयोगः।अत एव मनोरमायां 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्' इत्यस्य ग्राह्यत्वेन बोधितवानिति व्याख्यानमेव युक्तम् । प्राचीनमतेन द्विकर्मकत्वस्वीकारेप्यत्र न निर्वाहः । 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वचनेन चेतस एव कर्मणि लकारस्यौचित्यादिति दिक् । एतेन प्रयोगसौकर्यार्थं 'मनसा गुणाः कायबलिं ग्राहिताः' इति पाठं स्वीकृत्य कायबलेरर्थं क्लिष्टं कथयन्तः परास्ताः । अनुजान्हवि जान्हव्या अन्वायतं निविष्टं स्थितं कटकं सैन्यं प्रत्याजगाम ।

तत्रेति । राज्यश्रियः स्वस्वसुः प्राप्तेर्लाभस्य व्यतिकरस्य संबंधस्य कथां वृत्तान्तं कथयतो निवेदयतो तताराचक्राम । बहलस्य प्रभूतस्य मधुनः पुष्परसस्य पंकेन कर्दमेन पिंगलः कपिलः पंकजाकरः कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् पक्षे पंक इव पिंगलस्तद्वर्णो दिवसः । चक्रवाकवल्लभत्वं तत्र तेषां

---

1 'तावकाः कायबलिमिमाममुना.'

लोकालोकजुंषि यजूंषीव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्त्रवान्तानि निजवपुषि पूषा
पापमुषि पुनरपि संजहार जालकानि रोचिषाम् । क्रमेण च समुपोह्यमा-
नमांसलरागरोचिष्णुरुष्णांशुरुष्णीषबन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकर-
मुत्पाटितः प्रत्यग्रशोणितशोणाङ्गरागरौद्रो द्रौणायनस्य, रुद्रभिक्षादा-
नशौण्डपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाडिरुधिरपूरणकपिलः कपालकर्पर इव च 5

वसतेः पंकजानां भार्यासंयोगकारित्वाद्दिवसस्य च बांधवम् । प्रकीर्णानीति ।
नवो रुधिररस इव रक्तद्रव इवारुणो वर्णो येषां तानि लोकालोकं तदाख्यं पर्वतं
जुषंते सेवन्ते तानि तत्पर्वतस्पर्शीनि रोचिषां तेजसां जालकानि समूहान् ।
कथमिव नवेन नूतनेन रुधिररसेनारुणास्ताम्रा वर्णा अक्षराणि येषां तानि
कुपितस्य क्रुद्धस्य याज्ञवल्क्यस्य तदाख्यस्य मुनेर्वक्त्रेण मुखेन वान्तानि तेन
मुखत उद्वान्तानीत्यर्थः । यजूंषीव यजुर्वेदानिव । पापमुषि पापहारके निजवपुषि
स्वशरीरे पुनरपि संजहार संचिकाय । पुरा वैशंपायनात्स्वमातुलादधीतविद्यो
याज्ञवल्क्यः कृतब्राह्मणापराधो वेदान्वमेति गुरुणा शप्तः । ततश्च तेन रक्तवर्णा
वेदा उद्वान्तास्ते च तित्तिरिरूपधारिभिर्मुनिभिर्गृहीताः सा च वेदशाखा तैत्तिरीयेति
प्रसिद्धा । याज्ञवल्क्यस्तु सूर्यं समाराध्य तस्माद्वाजसनेयेति प्रसिद्धां शाखां
जग्राह महातत्वज्ञ इति प्रथां लेभ इत्यादिकथा महाभारते शांतिपर्वणि ।
उष्णांशुर्मुहूर्तमेवंविधोऽदृश्यतेति संबंधः । समुपोह्यमानेन मांसलेन स्निग्धेन
रागेण रक्तिम्ना रोचिष्णुः शोभमानः उष्णांशुः सूर्यः द्रौणायनस्याश्वत्थाम्नः ।
द्रोणशब्दात् 'द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्' इत्यनेन फक् । अयं च प्रत्ययो
गोत्रापत्ये परमनन्तरापत्येऽश्वत्थाम्न्यस्य प्रयोग उपचारादित्यवधेयम् । वृ-
कोदरस्य भीमस्य करेण हस्तेनोत्पाटितो निष्कासितः प्रत्यग्रं नवं शोणितं रक्तं
तदेव शोणस्ताम्रोऽङ्गरागस्तेन रौद्रो भयानकः उष्णीषं शिरोवेष्टनं
बध्यते यस्मिंस्तस्य मूर्ध्नः सहजः सहजातो जन्मनः प्रभृति विद्य-
मानश्चूडामणिः शिखालंकार इव । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे' इति विश्वः ।
अश्वत्थाम्ना सुप्ताः स्वीया पुत्रभ्रात्रादयो हता इत्युपश्रुत्य दुःखस्य परां काष्ठा-
मारूढया याज्ञसेन्या 'यद्यश्वत्थाम्नः शिरश्छित्त्वा नानीयते ततः परित्यक्ष्यन्ते
मया प्राणाः' इत्यभिहितो भीमसेनः प्रतिज्ञाय तद्वधार्थं प्रस्थितः । भ्रातृ
रक्षणार्थं धनंजयो भगवता सह तमनुगतः । तत्र च व्यासप्रार्थनया तमहत्वा
तन्मूर्धस्थो मणिर्भीमेनोत्पाटित इति कथा महाभारते सौप्तिकपर्वणि । रुद्रभिक्षा
भिक्षाविशेषस्तस्या दानशौण्डो बहुप्रदः पुरमथनः शंकरस्तेन मुक्तस्य त्यक्तस्य मु-
ण्डस्य शिरसः शिरानाडीनां रुधिरवाहिनीनां रुधिरपूरणेन रक्तपूरणेन कपिलस्ताम्रः

पैतामहः,पितृवधरुषितरामरागरचितः पृथुविकटकार्तवीर्यांसकुट्टाक-कुठारतुण्डतष्टदुष्टक्षात्रियकण्ठकुहररुधिरकुल्याप्रणालसहस्रपूरितो ह्रद इव दूररोधी रौधिरो, भयनिगूढकरचरणमुण्डमण्डलाकृतिर्गुरुगरुडनखप-ञ्जराक्षेपक्षपणक्षिप्तक्षतजोक्षितो व्यसुर्विभावसुः कमठ इव च लोठ्यमा-नो नभसि, अरुणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्डिमानमानीतो नियतकालातिपातदूयमानदाक्षायणीक्षिप्तो धातुतट इव च सुमेरोः, असुर- 5

पैतामहो ब्रह्मणः कपालकर्परो मस्तकास्थिभाग इव। ब्रह्मणः खंडितस्य पंचमशिरसः कपालं शिवेन करे धृतं तदनुरोधेनेयमुत्प्रेक्षा पितुर्जमदग्नेर्वधेन हननेन रुषितः क्रुद्धो रामो जामदग्न्यस्तेन रागेण क्रोधेन रचितः कृतः। पृथू महान्तौ विकटौ विशालौ कार्तवीर्यांसौ सहस्रार्जुनस्कंधौ तयोः कूल्योरग्रयोः कुट्टाकः छेदनशीलः कुठारः परशुस्तस्य तुण्डं धारा तया तष्टाः तनूकृताः छिन्ना इत्यर्थः ये क्षत्रियास्तेषां कण्ठकुहराणां कण्ठविवराणां रुधिरस्य कुल्याप्रणालानां कृत्रिमाल्पसरित्परंपराणां सहस्रैः पूरितः। रौधिरो रुधिरमयो दूररोधी विस्तीर्णो ह्रदोऽगाधो जलसंचयः इव। भयेन भीत्या निगूढम् एकीकृतं करचरणमुंडं हस्तपादमस्तकं येन सोतएव मंडलाकृतिर्वर्तुलाकारः। गुरुभिर्महद्भिः गरुडनखपंजरैः पंजराकारैर्गरुडनखैः आक्षेपक्षपणमुत्क्षिप्य परित्यागस्तेन क्षिप्तं निसृतं क्षतजं रुधिरं-तेनोक्षितो लिप्तः। गरुडेन पंजराकारैः स्वनखैरूर्ध्वं नीत्वा क्षिप्तोतएव रुधि-रव्याप्तकाय इत्यर्थः। व्यसुर्गतप्राणो नभस्याकाशे लोठ्यमानः परिभ्रमन् व्यसु-र्विगतप्राणो विभावसुस्तन्नामकः कमठः कूर्म इव। सुप्रतीकविभावसुसंज्ञकौ क्रुद्धौ भ्रातरौ परस्परं शप्तवन्तो गजकूर्मयोनिमापन्नौ गरुडेन भक्षणार्थमुत्क्षिप्य सुभद्रसंज्ञके वृक्षे आनीताविति रामायणे वाल्मीकीये अरण्यकांडे पंचत्रिंशे सर्गे। सुमेरोस्तत्संज्ञकपर्वतस्य धातुतटे गैरिकतटे। नियतकालो गर्भस्य नियतावधि-स्तस्यातिपातेनातिक्रमणेन दूयमानया पीड्यमानया दाक्षायण्या मात्रा विनतया क्षिप्तः त्यक्तः। खंडिमानं छेदमानीतः छिन्न इत्यर्थः। अरुणः सूर्यसारथिर्गर्भे मध्ये यस्य सः मांसपिण्डाण्ड इव। शंकरस्तु दाक्षायणीशब्दं कालीवाचकं स्वीकृत्य तया जगतः स्थितिमसहमानया सुमेरोः क्षिप्तस्तटो नु सूर्य इत्यर्थकं व्याख्यात-वांस्तन्न सम्यक्। महाभारते दाक्षायणीशब्दस्य विनतायां रूढत्वात् तया नव-मासावधावतिक्रान्ते सपत्न्या अपत्यान्यसहमानया स्वगर्भः खण्डित इति वृत्ता-न्तानुरोधेन मदीयव्याख्यानस्यौचित्येन सुमेरौ विनतया क्षिप्तस्यारुणस्यैवोत्प्रेक्षण-स्य युक्तत्वमिति दिक्। कथा चेयं महाभारते आदिपर्वणि। असुराणां वधस्या-भिचारो मारणक्रिया तस्याश्चरोरोदनस्य पचनं पाकस्तस्य पिशुनः सूचकः

वधाभिचारचरुपचनपिशुनः शोणितक्वाथकषायितकुक्षिरतिविसंकटः कटाह इव च बार्हस्पत्यः, सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेपभीषणः मुखमण्डलाभोग इव महाभैरवस्य मुहूर्तमदृश्यत। जलनिधिजलप्रतिबिम्बितरविबिम्बराजिभास्वराभ्रावलम्बिनी गृहीतार्द्रमांसभारेव चाबभासे वासरावसानवेला वेतालनिभा। ज्वलत्संध्यारागरज्यमानजलप्रवाहः पुनरिव पुराणपुरुषपीवरोरुसंपुटपिष्टमधुकैटभरुधिरपटलपाटलवपुरभवदधिपतिरर्णसाम्। अवसिते संध्यासमये समनन्तरमपरिमितयशःपानतृषिताय मुक्ताशैलशिलाचषक इव निजकुलकीर्त्यां, कृतयुगकरणोद्यतायादिराजराजतशासनमुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलद्वीपजिगी- 5

शोणितस्य रक्तस्य क्वाथेन क्वथनेन कषायिता ताम्रा कुक्षिः पार्श्वभागः मध्यो वा यस्य सः। अतिविसंकटोऽतिविशालः बार्हस्पत्यो देवगुरुकृतः कटाहः पात्रविशेष इव। सद्यो गलितं प्रत्यग्रं गजदानवस्य गजासुरस्य देहस्य लोहितं शोणितं तस्योपलेपेन भीषणो भयंकरः महाभैरवस्य मुखमंडलाभोगो मुखमंडलविस्तार इव। **जलेति**। जलनिधेः समुद्रस्य जले प्रतिबिंबितानां संक्रान्तानां रविबिम्बानां राज्या पंक्त्या भास्वरान् दीप्तिमतोऽभ्रान् मेघानवलंबते सा। वासरावसानं दिनगमनं तस्य वेला कालः गृहीत आर्द्रः प्रत्यग्रो मांससंभारो यया तथैव वेतालनिभा वेतालसदृशी आबभासे शुशुभे। सूर्यप्रतिबिम्बै रक्तानां मेघानां मांससादृश्यम्। **ज्वलदिति**। ज्वलता दीप्तिमता संध्यारागेण रज्यमानोऽरुणितो जलप्रवाहो यस्य सोऽर्णसां पयसामाधिपतिः समुद्रः पुनरिव पुराणपुरुषस्य नारायणस्य पीवरयोः पुष्टयोरूर्वोः सक्थ्नोः संपुटेन पिष्टयोश्चूर्णीकृतयोः मधुकैटभयोस्तदाख्यदानवयो रुधिरपटलेन रक्तसमूहेन पाटलं ताम्रं वपुः शरीरं यस्य सः। **अवसित इति**। संध्यासमये संध्याकालेऽवसितेऽतिक्रान्ते सति। अपरिमितस्यासंख्यस्य यशसः कीर्तेः पाने प्राशने तृषिताय निजकुलकीर्त्या स्ववंशयशसा मुक्ताशैलस्य मौक्तिकपर्वतस्य शिलाया चषकः पात्रविशेष इव। कृतयुगकरणं दुर्जनादिनाशेन सत्ययुगसंस्थापनं तस्मिन्नुद्यते उद्युक्तस्तस्मै राज्यश्रिया राज्यलक्ष्म्या आदिराजस्य मनोर्वैन्यस्य वा राजतशासनमुद्रायाः रौप्यमय्याः शासनमुद्राया निवेशः स्थापनमिव। कार्यप्रवृत्ताय यथा नृपतिः स्वमुद्रालांछितं शासनं यच्छति तद्वत्कृतयुगकरणोद्यतायास्मै दत्तस्य शासनलेखस्य मुद्रेयं नु चन्द्र इति कल्पना। सकलानां द्वीपानां जिगीषायै जयेच्छायै चलिताय निर्गताय आयत्या आगामिशुभेन दैवेन श्वेतद्वीपस्य दूत इव। निशया रात्र्या श्वेतभानुरुपानीयतोपा-

पाचलिताय श्वेतद्वीपदूत इव चायत्या, श्वेतभानुरुपानीयत निशया नरेन्द्रायेति ॥

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरितेऽष्टम उच्छ्वासः ।

न्हियत । अनेन सूर्यास्तचंद्रोदयवर्णनेन भाविनौ शत्रुनाशस्वोत्कर्षौ हर्षस्य सूचितावित्ति शिवम् ।

धीरेन्द्रदत्रिमसुतो **लक्ष्मी**गर्भसमुद्भवः ।
व्याकरोद्धर्षचरितं **माधवो** विदुषां मुदे ॥ १ ॥
नाधीतं सकलं पतंजलिवचो नो मम्मटः सेवित-
स्तर्काद्दुस्तरकर्कशोक्तिभयतो दूरेण येन स्थितम् ।
आलंब्यैव गुरोः कृपां सुफलदां वाणोक्तिवैशद्यकृत्
सोहं मंदमतिः प्रगल्भधिषणान्क्षन्तुं समभ्यर्थये ॥ २ ॥
वसुलोककुभूमिमिते (१८३८) वर्षे नलाभिधे ।
भीष्माष्टम्यां कृता टीका हरये संनिवेदिता ॥ ३ ॥
सद्रक्षकः स्वकृतिभिः सदलौकिकीभिः
शास्ता खलान् विबुधकार्यकृतावतारः ।
श्रीपांडवावनपरः कमलानिवासः
प्रीतोऽमुया भवतु मे वनमालयेव ॥ ४ ॥

इत्यात्रेय**गजेंद्रगडकर**कुलोत्पन्नसर्वशास्त्रपारंगतविद्वत्समितिसंस्तुत**बालाचार्या**परनामक**श्रीराघवेन्द्राचार्य**चरणपद्माराधकेन तत्तनूजेन सुमंगली-**लक्ष्मी**गर्भसमुद्भवेन बटोदरनराधिशितोलब्ध**व्याकरणनिष्णात**पदवीकेन स्वान्वयालंकारश्री**धीरेन्द्राचार्य**पुत्रीकृतेन **सेतुमाधवेन** कृतायां **हर्षचरित**-व्याख्यायां **बालबोधिन्या**मष्टम उच्छ्वासः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीवेंकटेशो विजयते ।

हर्षचरितस्थसुभाषितानां संग्रहः ।

[The numbers in the brackets refer to pages of this edition.]

अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या । [252]
अतत्वदर्शिन्यो हि भवन्त्यविदग्धानां धियः । [153]
अतिद्रुतवाहिनी चानित्यतानदी । [251]
अर्थिजने च किमिव नातिसृजन्ति महान्तः । [253]
अदृश्यमानप्रतिप्रहारे पारियात्रे यात्रैव शिथिला । [176]
अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्यैव युवतयः किं पुनर्विपदभिभूताः ।[234]
अबलानां हि पतिरपत्यं वाऽवलम्बनम् । [247]
अभिगमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य । [215]
अभिनन्दति हि स्नेहकातरापि कुलीनता देशकालानुरूपम् । [92]
अलोहः खलु संयमनपाशः सौजन्यमभिजातानाम् । [223]
अलंकारो हि परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः । [224]
आत्मार्पणं हि महताममूलमन्त्रं वशीकरणम् । [196]
उद्वेगमहावर्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्धमाना सुता पितरम् । [45]
उपयोगं तु प्रीतिर्न विचारयति । [226]
एतानि खल्वङ्गनस्थानानि संसारस्य । [45]
औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य । [109]
करिण इव करीरं कोमलमपि कवलयतः कृतान्तस्य कः परिपन्थी । [120]
कस्य न प्रतीक्ष्यो मुनिभावः । [215]
काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोपि न मृष्यन्ति विकारं किमुत भवादृ-

शास्तेजसां राशयः । [142]
कामं स्वयं न भवति न तु श्रावयत्यप्रियं वचनमरतिकरमितर स्वाभि-
जातो जनः । [78]
किं नाम नालोक्यते जगति जीवद्भिरद्भुतम् । [225]
केवलं कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहादतिरिच्यते दुहितृस्नेहः । [46]
को हि नाम सहते विरहमपत्यानाम् । [45]
गृहगतैरनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः । [45]
छत्रच्छायान्तरितरवयो विस्मरन्त्यन्यं तेजस्विनं जडधियः । [128]
जलेपि ज्वलन्ति ताडितास्तेजस्विनः । [128]
तृणानामुपरि कति कवचयन्त्याशुशुक्षणयः । [119]
दर्पणमिवानुप्रविश्यात्मीयां प्रकृतिं संक्रामयन्ति पल्लविकाः । [40]
दुःखदग्धानां च भूतिरमङ्गला चाप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति [91]
दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव [210]
द्वयमेव च चतुःसागरसंभूतस्य भूतिसंभारस्य भाजनं प्रतिपक्षदाहि वडवामुखं
वा महापुरुषहृदयं वा । [129]
धीरस्यापि धाष्टर्यमारोपयति हृदयलघिमलङ्घितमतिवल्लभत्वम् । [252]
न च स्वप्नदृष्टनष्टेष्विव क्षणिकेषु शरीरेषु निबध्नन्ति बन्धुबुद्धिं प्रबुद्धाः ।
[131]
न हि कुलशैलनिवहवाहिनो वायवः संनह्यन्त्यातितरले तूलराशौ । [119]
नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।
कृत्वालोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति । [60]
परलोकसाधनं च धर्मो मुनीनाम् । [234]
पर्यायान्तरितं दास्यमनुतिष्ठन्ति सुहृदः । [188]
पातयति महापुरुषान्सममेव बहूननादरेणैव ।
परिवर्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ [60]
पिशाचानामिव नीचात्मनां चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति ।
[116]
पुरातन्यः स्थितय एताः केन शक्यन्तेऽन्यथा कर्तुम् । [249]
प्रजाभिस्तु बन्धुमन्तो राजानो न ज्ञातिभिः । [75]

प्रतापसहाया हि सत्ववन्तः। [114]
प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सद्भृत्याः। [40]
प्रबलपङ्क इव सर्वमधस्तान्नयति दासशब्दः। [194]
प्राणरक्षणाच्च न परं पुण्यजातं जगति गीयते जनेन। [234]
प्रायशश्च जनस्य जनयति सुहृदपि दृष्टो भृशमाश्वासम्। [215]
प्रायेण च सत्स्वन्येषु वर गुणेष्वभिजनमेवानुरुध्यन्ते धीमन्तः। [45]
बालविद्याः खलु महतामुपकृतयः। [183]
भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां मनांसि। [12]
भगवती वैधेयेपि धर्मगृहिणी गरिमाणमारोपयति प्रव्रज्या। [215]
भव्या न द्विरुच्चायरन्ति वाचम्। [254]
महासत्वता हि प्रथममवलंबनं लोकस्य पश्चाद्राजबीजिता। [13]
मैत्री च प्रायः कार्यव्यपेक्षिणी क्षोणिभृताम्। [187]
यथा यावज्जीवमावयोरार्तिता प्रतिपद्यते तथार्यपुत्र एव जानाति। [46]
यौवनारम्भ एव कन्यकानामिन्धनीभवन्ति पितरः सन्तापानलस्य। [45]
यं च किल शोकः समभिभवति तं कापुरुषमाचक्षते शास्त्रविदः। [111]
रिपुरुधिरशीकरासारेण श्रीरिव भूरप्यनुरज्यते। [130]
लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः स्नेहमया बन्धनपाशाः। [62]
वरं क्षणमपि कृता मानवता मानवता नमतो नमतस्त्रैलोक्याधिराज्योपभो-
गोपि मनस्विनः। [195]
विधुरयति धीमतोपि धियमतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी। [75]
विभुरनभिमानः, द्विजातिरनेषणः, मुनिररोषणः, कपिरचपलः, कविरमत्सरः,
वणिगतस्करः, प्रियजानिरकूहनः, साधुरदरिद्रः, द्रविणवानखलः,
कीनाशोऽक्षिगतः, मृगयुरहिंस्रः, पाराशरी ब्राह्मण्यः, सेवकः सुखी,
पारिव्राडबुभुक्षुः, नृशंसःप्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, राजसूनुर्दु-
र्विनीतश्च जगति दुर्लभः। [113]
शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः। [16]
शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके। [16]
शोको हि नाम पर्यायः पिशाचस्य। [247]
श्रियो हि दोषान्धतादयः कामला विकाराः। [128]

श्रीवेंकटेशो विजयते ।

NOTES.

CHAPTER IV.

हर्षचरितम्—Explain this as हर्षस्य चरितानि हर्षचरितानि. हर्षचरितानि वर्ण्यन्ते यस्मिन् तत् काव्यं हर्षचरितम्. "A poetical composition having for its subject the deeds of Harsha." Cf. "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" पाणिनि 4. 3. 87. and the वार्तिक "लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्" for the elimination of the taddhita affix अण्. उच्छ्वासः- a division or chapter of a book. The word is derived from उद् + श्वस् to breathe. It comes to have the meaning of "a chapter of a book" probably from the fact that a reader after going to the end of a chapter breathes freely before he enters upon another. उच्छ्वास, however, is a name peculiar to the chapter of a class of poetical composition known as आख्यायिका, such as हर्षचरितम्. Vide our introduction "Âkhyâyikâ and Kathâ," and compare "उच्छ्वासान्तेऽप्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती । कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः" stanza 10, ch. 1, हर्ष. In Sanskrit more words than one are used to signify the chapters or divisions of literary works. The following verses give some of these: 'सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमाननम् । स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोल्लासाह्निकानि च । स्कन्धांशौ तु पुराणादौ प्रायशः परिकीर्तितौ ।'

It has been the practice of Bâṇa in this work to use two stanzas as the heading of each of the chapters. The stanzas contain general propositions and serve a useful purpose, viz., they give us a general idea of what is being described in the chapter following. This reminds us of the custom of Sir Walter Scott who gives an apt quotation at the beginning of each of the chapters of his novels, which serves exactly the same purpose. But the difference between Sir Walter and Bâṇa appears to be that while the great Scottish novelist quotes from the

works of other people, Bâṇa has composed the stanzas himself. This practice of Bâṇa may be compared with the well-known custom of Sanskrit dramatists who give a general idea of the plot of their dramas in their opening stanza or stanzas which contain the necessary benediction.

STANZA 1. Bâṇa is going to describe in the opening passage of the chapter a line of famous kings from which Harsha sprang. He, therefore, tells us in this stanza in a general way that the great become lords of the earth through the force of their intrinsic merit and do not depend for their position on any external things. महान्तो नाममात्रेण भुवः पतयो भवन्ति the great become lords of the earth by (the power of) their name alone. The first line distinguishes the great liege lords of the earth who become so by their very name from other people who attain to the position of Kings through external help and who have to tax their subjects in order to keep themselves in the position they have gained. स्वप्नेऽपि योगं नेच्छन्ति even in a dream they wish (to form) no alliance. There is no wonder if one succeeds in becoming King when one has powerful allies. But without the help of any allies the great become lords of earth. Their very name is sufficient to procure for them the position they deserve. योगः combination, coalition or alliance. योग : may also be taken in the sense of stratagy or any skilful means of bringing about a desired object (युक्ति), such as deceit, treachery, retreat etc. which are resorted to by ordinary persons to raise them to high positions. The great do not stoop to such things. For the latter meaning of योग compare " योगः कर्मसु कौशलम् " भ० गी० II. 50; "तत्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम्। उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते॥" म.भ. उद्योगपर्व अ. 33. 34. करग्रहं न कुर्वते: they accept or grasp no taxes. This means that the great are not required to tax their subjects exorbitantly in order to maintain their position. In this stanza Bâṇa also suggests another meaning by the clever use of श्लिष्ट or paronomastic words, the meaning appearing more charming on account of the apparent incongruity involved in the

senses of the words, which has to be removed by understanding the words in a different manner. Thus the words in the stanza mean that the great become भुवः पतयः (husbands of the earth) but they would have nothing of योग (alliance matrimonial) and करग्रहण (acceptance of the hand). But we know that in an ordinary marriage an alliance has to be formed between the two families and the hand of the bride has to be caught hold of by the bridegroom. Without doing these things the great become "husbands of the earth". This sounds like a paradox which is reconciled by understanding the words पति, योग and करग्रहण in the senses explained above. The figure in the stanza is विरोध or विरोधाभास which is thus defined: "विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः" K. P. X. 24. The metre is अनुष्टुभ् or श्लोक proper, the most frequent variety of which is thus defined: "श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्। द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः"

STANZA 2. Having given us in the first stanza a general idea of the greatness of the family in which Harsha was born the poet now proceeds to shadow forth the birth of Harsha himself by telling us that in a royal family though possessing many members there arises but one who is capable of making himself a terror to all the princes. This clearly refers to Harsha, for we know he had vanquished all the princes of Hindusthân. विपुलेऽपि नृपवंशे पृथुप्रतिमः एक एव उत्पद्यते in a royal house, though populous, there arises but one who is like Prithu. पृथु॰—पृथोः प्रतिमा (likeness or resemblance) यस्य, or पृथोः प्रतिमेव प्रतिमा (form) यस्य. This fact is further exemplified by a simile which in its expanded form stands thus: विपुलेऽपि गणाधिपस्य मुखे पृथुप्रतिमः एक एव दन्तः इव like an only tusk of a big form in the mouth of God Gaṇapati though capacious. It will be noticed that the words विपुल and पृथुप्रतिम have a double meaning. पृथुप्रतिमः—पृथ्वी प्रतिमा (form or figure) यस्य. The word would also mean " set at a wide interval", taking प्रतिमा='the space between the tusks in an elephant's mouth', on the authority of मेदिनी 'प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि.' This latter meaning which is accepted by C and T does not appear to us to

be satisfactory in view of the fact that there are no *tusks* in the mouth of Gaṇapati but there is only *a tusk*, so that it will not be proper to speak of the interval *between the tusks* in the case of that deity. Note that एकःएव, the one scion of the royal house, is compared in this stanza to गणाधिपस्य दन्तः and to king पृथु. The common property between these three is सकलमहीभृत्कम्पकृत् *i. e.* causing all Mahîbhrits to shake. The word महीभृत् is paronomastic. With एकः the compound means "causing all monarchs or kings to tremble" in fear, All the princes are afraid of this powerful king and hence the king is said to make them tremble. With दन्तःand पृथुः the expression means "making all the mountains shake." The elephant-headed god makes the mountains shake when he dashes against their sides in what is known as वप्रक्रीडा referred to in Megh. 2 and Raghu. V. 44. In order to understand how king पृथु can be said to shake the mountains we must go to mythology. पृथु was the son of वेन, the son of अङ्ग. He was called the first king and from him the earth received her name, पृथ्वी. His account occurs in more than one Purâṇas. The Vishṇu Purâṇa relates how वेन, who was wicked by nature and prohibited worship and sacrifice, was beaten to death by the pious sages and how the Munies rubbed the right arm of the dead king to produce a son when they saw robbery and anarchism prevailing in the country in the absence of a king and how the majestic form of पृथु, glowing like fire, sprang from that arm. पृथु was immediately declared king and the subject waited upon and informed the new monarch that they were suffering from famine on account of the earth having withheld all plants and vegetables from them. पृथु demanded from the earth all fruits, plants etc. and the earth at last agreed to give them up through fear of his mighty bow and requested him to render her even and plain by removing all the mountains which had made her uneven and unfertile. पृथु thereupon cast aside all the mountains and levelled the earth by the end of his bow, thus bringing into existence such distinctions as towns and

villages on the face of the earth, which had not existed before and rendering the earth fit for cultivation. It is this story of the mountains being dislodged from their positions by पृथु that is referred to in सकलमहीभृत् when applied to पृथु. Vide विष्णुपुराण I. 13. " 'समां च कुरु सर्वत्र क्षीरं येन समन्ततः। वरौषधीबीजभूतं क्षीर सर्वत्र भावयेः' ॥ 81 तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः। धनुष्कोट्या तदा वैन्यस्तेन शैला विवर्धिताः॥ 82 न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले। प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराभवत्॥ 83 न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वाणिक्पथः। वैन्यात्प्रभृति मैत्रेय सर्वस्यैतस्य संभवः॥ 84" The Mahâbhârata refers to Prithu in the following stanzas which tell us why he was called Prithu, Kshatriya and Râjâ: "प्रथयिष्यति वै लोकान् पृथुरित्येव शब्दितः। क्षताद्यो वै त्रायतीति स तस्मात् क्षत्रियः स्मृतः॥ 138 पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्तास्मेति यदब्रुवन्। ततो राजेति नामास्यानुरागादजायत॥ 139 महाभा. शान्तिपर्व 28. Bâṇa himself has made a reference to this story in more places than one. Compare "वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलारातिकुलाचलः" K. p. 5; "पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृद्व्यतिकराम्" ibid p. 189; "पृथुरिव पृथिवीपरिशोधनावसानसंकलितसकलमहीभृत्समुत्सारणः" Harsha-Charita. VII. For the only tusk of Ganapati cf "विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाचिकीर्षयेव नूनमनेन मानिना। न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति" S'i 1. 60. The metre of the stanza is आर्या which is thus defined "यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पंचदश सार्या."

PAR. 1. अथ marks the beginning of the new chapter. It is used by Sanskrit writers in the beginning of their works as a sign of auspiciousness Cf. "ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभौ." The principal sentence is तस्मात्पुष्पभूतेः निर्जगाम राजवंशः from that Pushpabhûti there issued a line of kings. तस्मात्: this refers to the Pushpabhûti who has been talked of in detail in the last chapter and who was the progenitor of a mighty line of kings in which Harsha was born. तत् when used in the sense of either अनुभूत (experienced) प्रक्रान्त (previously mentioned) or प्रसिद्ध (well known) does not require the association of यत्. Cf. "प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते" काव्यप्रकाश VII. Now follows a passage which contains a series of similes for the line of kings issuing from Pushpabhûti. Expand the first simile as fallows:—
पुण्डरीकेक्षणात् द्विजवर...कोषः नाभिपद्म इव पुष्पभूतेः द्विजवर...कोषः राजवंशः

निर्जगाम a line of kings issued from Pushpabhûti like the naval-lotus from Vishnu (of lotus-like eyes). The adjective द्विजवर॰ goes both with नाभिपद्मः and राजवंशः and represents the common property between the two. It means (1) 'the naval lotus' whose calix or bud is voluntarily occupied by the best of the twice-born *i. e.* Brahmâ. (2) 'the line of kings' whose treasures were grasped at will by the best of the twice-born *i. e.* excellent Brâhmaṇas. ब्रह्मा who is here spoken of as the best of the twice-born is the first deity of the sacred Hindu Trinity to whom is entrusted the work of creating the world. Mythology represents him to have been born from, and to be always residing in, a lotus which has sprung from the naval of Vishṇu. Hence he is here said to have voluntarily occupied the lotus-bud coming out from the naval of that lotus-eyed deity. Vide M. Bh. Vanaparva 273 'प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः। ध्यानमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ 44 ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः। तत्रोपविष्टः सहसा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ 45 '; also Shântiparva 357. 22; and 'संज्ञाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान् दैत्यारिरत्यब्जनलास्यनुत्यै। तत्संकुचन्नाभिसरोजपीताद्धातुर्विलज्जं रमते रमायाम्' N. 3. 34. With राजवंशः द्विजवर॰ comes to mean that the treasures of these kings were always at the service of excellant Brâhmaṇas. They could at any time go and demand money from the royal exchequer. In this way each of the following similes should be understood and the adjective explained in two ways. रत्नाकरात् लक्ष्मीपुरःसरः रत्नसंचय इव as from the ocean a collection of jewels with Lakshmî as the principal. रत्नाकरः mine of jewels, the ocean. Cf. "गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणाम्। रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः" विक्रमांकदेवचरित 1. 12. The reference is to the mythological churning of the milk-ocean by the gods and the demons for the acquisition of *amrita* or nectar. At this time from the ocean came out a collection of jewels, fourteen in number, and Lakshmî is said to be the principal jewel from among these. पुरःसर must be understood in the sense only, viz., " moving in the front *i.e.* principal or chief" and not in the sense of "the first" in the order of their coming out of the ocean. For we know

from Vishṇupurâṇa that the first jewel that came out of the ocean when it was being churned was the Kâmadhenu. Vide Vishṇupurâṇa 1. 9. 90 "मथ्यमाने ततस्तस्मिन् क्षीराब्धौ दैत्यदानवैः। हविर्धामाभवत्पूर्वं सुरभिः सुरपूजिता." The names of the fourteen jewels are enumerated in the following popular Mangalâshtaka: लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमा गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजो रंभादिदेवांगनाः। अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शंखोऽमृतं चाम्बुधेः रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मंगलम्." लक्ष्मीपुरःसरः as going with राजवंशः means having wealth or splendour in its front ' *i. e.* always attended by wealth or splendour. उदयस्थानात् गुरुबुध...प्रायः ग्रहगण इव as from the orient mount a collection of planets mostly consisting of Jupiter (गुरु), Mercury (बुध), Venus (कवि) the Moon (कलावत्), the Sun (तेजस्वि) and Mars (भूनंदन). उदयस्थानम् the place where the sun, the moon etc take their rise, i. e. the eastern mountain. कलावान् the moon who is possessed of digits (कला) sixteen in number. Cf " कला च सा कांतिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी " Ku. 5. 71. तेजस्वी the lustrous i. e. the sun *par excellence.* भूनंदनः the delighter of the earth i. e. Mars who is supposed to be the Son, and hence the delighter, of the earth. गुरुबुध...प्रायः going with राजवंशः means 'mostly consisting of princes-(भूनंदन) who were teachers, wise men, poets, artists (कलावत्) and men of lustre. सगरप्रभावात् महाभारवाहनयोग्यः सागर इव as from the might of Sagara an ocean capable of supporting the great weight (of commerce i. e. of ships carrying on the commerce).This shows that in the time of Bâna sea-trade carried on in ships was quite common. महाभार in the case of राजवंशः means 'the great responsibility' of governing the earth. We have another reading. viz. महीभारवाहनयोग्यः 'capable of supporting the weight of the earth', referring in the case of the ocean to the idea of the earth having been set afloat on the ocean and in the case of the line of kings to the idea of the king being capable of bearing the responsibility of the earth. In the latter case though the idea is the same we get it from the words महीभार more directly. In the case of सागर too, महीभार gives us the idea more directly, though different, than महाभार. We therefore prefer महीभार. For the earth

having been placed on the water, vide Vishṇupurâṇa 1. 4. 'एवं संस्तूयमानास्तु परमात्मा महीधरः । उज्जहार महीं क्षिप्रं न्यस्तवांश्च महाम्भसि ॥ 45 तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता । विततत्वात्तु देहस्य न मही याति संप्लवम् ॥ 46'. सगरप्रभावात् The reference here is to the story of Sagarā, a king of the Solar race, who had 60,000 sons by his wife, Sumati. Sagara successfully performed 99 horse sacrifices but when he commenced the hundredth his sacrificial horse was stolen by Indra and carried down to the Pâtâla. Sagara thereupon commanded his 60,000 sons to search it out. Finding no trace of the animal on earth they began to dig down towards the Pâtâla and in doing this thay naturally increased the boundaries of the ocean which therefore came to be called Sâgara. It is thus that the ocean in its present form owes its existence to the might of Sagara who had caused the earth to be dug up through his numerous sons. If we understand सगरप्रभावात् in this way, the difficulty, which the commentator has found, viz., it is the sons of Sagara rather than Sagara himself, whose might has given rise to the *Sâgara* and hence the *Sâgara* cannot be said to have sprung from the might of Sagara, does not arise. The commentator somehow understands Sagara in the sense of "the sons of Sagara" and tries to remove the difficulty. We do not think this is necessary. For though the immediate cause of the digging up the earth was the sons of Sagara yet we have to remember that had there been no such driving force as the mighty will and command of Sagara behind the sons who had merely supplied the physical labour, they would not have achieved what they did. Vide M. Bh. Shântiparva 28. 135 which, with reference to Sagara, says "खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् । यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः" and Raghu. 13. 3. "गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे । तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं (समुद्रः) परिवर्धितो नः" We have another reading, viz., सगरप्रभवात् which should be explained as सगरः प्रभवः उत्पत्तिकारणं यस्य तस्मात् from him who was born of Sagara *i. e.* sagara's son. The word in this case must be understoood to have been used collectively and hence the singular. This reading we do

not like for three reasons (1) सगरप्रभावात् presents no difficulty as shown above. (2) सगरप्रभव, being a Bahuvrihi compound, is an adjective and has somehow to be understood as a noun. (3) It has to be understood to have been used collectively in order to account for the singular as the sons of Sagara were 60,000 in number. शूरात् दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव as from Shûra the Hari race possessed of Durjaya and Bala· हरिवंशः is that branch of the Yadu race wherein Vishṇu was born as Krishna. दुर्जयः (invincible) means Vishnu in the form of Krishna who was invincible *par excellence.* बलः Balarâma the elder brother of Krishna. शूरः (also written as शूरसेनः or सूरसेन) was the son of देवमीढ born in the Yadu family and the father of वसुदेव, the father of Krishna, and of पृथा, the mother of the Pândavas. Vide M. Bh. Ádiparva 68. 129. " शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत्। तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि" दुर्जयबलसनाथः as going with राजवंशः means 'possessed of invincible might or an unconquerable army.' It should be noticed by the student that पुण्डरीकेक्षणात्, रत्नाकरात् etc with which पुष्पभूति is compared in the foregoing similes appear to have been meant by the poet to be taken as adjectives to पुष्पभूति and hence those words must also be explained in such a way as to qualify पुष्पभूति. So the fully expanded simile in the first case would be पुण्डरीकेक्षणात् द्विज...कोषः नाभिपद्मः इव पुण्डरीकेक्षणात् पुष्पभूतेः द्विज...कोषः राजवंशः निर्जगाम. Explain the other similes in the same way. पुण्डरीकेक्षणात etc. are to be explained in the following way when taken as adjectives to पुष्पभूति. पुण्डरीकेक्षणात् of lotus-like eyes. रत्नाकरात् who was a mine of excellent kings. रत्नम् the best of its class. Cf "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते." उदयस्थानात् who was the place of prosperity (to his friends). सगरप्रभावात् or सगरप्रभवात् of Sagara-like prowess प्रभावः or प्रभवः might or prowess. शूरात् brave. Construe the next sentence यस्माद्राजवंशात् राजानः अजायन्त in which line were born kings. The rest of the sentence is formed by a series of similes, the construction being exactly similar to that of the last sentence. Expand the first simile as कृतमुखात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजासर्गाः इव कृतमुखात् यस्मात् राजवंशात् अविनष्ट ...धवलाः राजानः अजायन्त and so on with the rest of the similes. We shall

now proceed to explain the double-meaning words in the sentence, taking care to give first the meaning applicable to राजवंशः and राजानः and secondly the other alternative meaning. कृतमुखात् (1) skilful (2) from the commencement of the krita (yuga, supposed to be the golden age). अविनष्ट. (1) those who patronise men who have not lost their Dharma *i.e.* who are following it. अविनष्टः धर्मः येषां तादृशान् धवान् नरान् लान्ति ते (2) lustrous on account of their religion which is not destroyed i. e. is full. कृत is the first of the four Yugas of the world, the other three being त्रेता, द्वापर and कलि. The कृतयुग is the greatest and the best of them all and extends over 17,28,000 years of men. Vide Manu. 1. 69 and Kullukabhatta thereon. These four yugas represent a descending order of moral greatness and धर्म or religion, who is supposed to have four feet, loses one of his feet as it passes through the succeeding Yugas. In the कृतयुग it is in full swing, there being no अधर्म then and has thus four of his feet intact. In त्रेता it loses one of his feet and has only three, thus giving us $\frac{3}{4}$ of धर्म and $\frac{1}{4}$ of अधर्म and so on. In our Kaliyuga Dharma has only one foot. i. e. we have three fourths of Adharma and one fourth of Dharma. It is this special characteristic of having Dharma undiminished which belongs to Kritayuga that is referred to above in the adjective अविनष्ट etc. Vide M. Bh. Vanaparva 151: 'कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः। कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे॥12 न तत्र धर्माः सीदन्ति क्षीयन्ते नच वै प्रजाः। ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम्॥13 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोयं कृतलक्षणः। कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः॥ 23 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन् सत्रं प्रवर्तते। पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः॥ 25 द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागो नः प्रवर्तते॥ 28 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः॥' 34 and N. 1. 7. प्रजासर्गाः creations of living beings i. e. the created living beings. The alternative meaning given in (2) above to अविनष्ट would also do in the case of 'kings' who then would be famous on account of their religion which they never fail to observe. The colour of fame in Sankrit is by poetical convention supposed to be white. तेजोनिधेः (1) राजवंशः which was the reservoir of splendour *i. e.* which boasted of many brilliant kings. (2)

the sun. प्रतापाक्रांतभुवना: (1) राजान: who dominated the world by their valour (2) किरणा: which occupied the world by their heat or lustre. The kings dominated the world by their valour like the rays of the sun which do so by their heat. भूभृत्प्रभवात् (1) राजवंश: which was the source of kings (2) from Brahmâ who was the creator of mountains as of all other things in the world. 'भूभृत्प्रभवो ब्रह्मा' इति सं. विग्रह...दिङ्मुखा: (1) राजान: who had occupied the quarters by their wars *i. e* who had carried war in all the regions of the earth. (2) गिरय: mountains which occupied the regions by their bodies. The other reading भूभृत्प्रवरात् should be explained as (1) प्रवरा: भूभृन: यस्मिन्. The inversion of the words in the compound being explained away according to 'वाहिताग्न्यादिषु' पा॰ 2. 2. 37. 'From the line of kings which could boast of excellent princes.' (2) From the best of the mountains. We have to suppose in this case that the mountains which now occupy the quarters have ultimately come from that excellent mountains, whichever it may be, whose offshoots the present monutains are. This reading, however, is not good. ब्रह्मकरात् (1) राजवंश:—the royal line which used to contemplate on Brahman. ब्रह्मण: करात् चिन्तकात्- धातुनामनेकार्थत्वात्. It means the royal line produced kings who possessed ब्रह्मज्ञान. (2) From the hand of Brahma. This refers to the belief that the elephants were born from the hand of Brahmâ while he was chanting Sâma hymns. 'सामानि गायत: ब्रह्मण: करात् करिण उत्पन्नेति वार्ता' इति सं॰. Vide Raghu. 16. 3. and Mallinatha thereon. धरणीधारणक्षमा: capable of supporting the earth. The kings support the earth by ruling over it and the quarter elephants (दिग्गजा:) support it by their weight and thus they do not let it be drowned in the sea on which it is set afloat. It is a belief that there are eight elephants placed in each of the eight cardinal quarters to preside over and protect that particular quarter. Their names as given by अमरकोष are as follows: "ऐरावत: पुण्डरीको वामन: कुमुदोऽञ्जन: । पुष्पदंत: सार्वभौम: सुप्रतीकश्च दिग्गजा: ". घनागमात् (1) the royal line, whose learning was deep. (2) the Rainy-season घनानामागम यस्मिन् तस्मात्. Cf. " समागतो राजवदुद्धतध्वनिर्घनागम: कामिजनप्रिय: प्रिये "

Ritu. 2. 1. उदधीन् पातुं उद्यताः (1) ready to guard the oceans. Bâṇa seems to hint that the ancestors of Harsha held sway as far as the ocean and even on it. Whether this was true in the case of Harsha's ancestors or not, this certainly was true in the case of the Emperor Harsha. (2) जलधराः clouds which were ready to drink the ocean. It is one of child-like ideas of Sanskrit poets that the clouds when they get diminished in size by the outpour of water in the rainy season, replenish themselves by drinking water from the rivers or the ocean. Vide "दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतः-पतिं वाडवो । जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छित्तये" Bh. II. and Megh. 48, 51. The adjective is used with reference to this idea. नन्दनात् (1) that gladdens all people (2) the garden of Indra. इच्छाफलदायिनः yielding the fruit of desires. The meaning is the same in both cases. कल्पतरवः the desire-yielding trees of Indra's garden. श्रीधरात् (1) that is the support of wealth (2) from Vishnu. सर्व-भूताश्रयाः (1) who were the supports of all beings. (2) the supports of all elements. विश्वरूपप्रकाराः the variations of the world-form. Vishṇu pervades the whole world and it is hence said to be his body. This body *i. e.* the world is not of course of one kind, but it has many variations. These variations together support the five elements of which the world is composed. When the student comes to the end of this first paragraph he will have observed one of the characteristics of Bâṇa's literary style, which he should expect to meet everywhere. It is the author's over-fondness for puns. In this paragraph almost every word has a double meaning. Though puns sometimes no doubt give us pleasure Bâṇa indulges in them so often and sometimes so artificially that we get quite impatient with him.

PAR. 2. तेषु च एवं उत्पद्यमानेषु क्रमेण प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः उदपादि while those (kings) were being born in this way there was born प्रभा०, the sovereign lord of kings. प्रभाकरवर्धन is the father of Harsha and in the opening of the seventh century of the Christian era he was by far the most powerful king in Hindusthân. He had assumed the title of परमभट्टारकमहाराजा-

धिराज in contrast with the simple महाराज which his father and grandfather bore, as is shown us by the seal of Harsha found at Sonpat. Vide Gupta Inscriptions No 52. Corpus. Ins. Ind. Vol III. p. 231. As the adjectives that follow show us प्रभाकरवर्धन vanquished many people before he became the overlord in Northern India. हूण...केसरी lion to the deer in the form of the Huns. In the sixth century the Huns had received a signal defeat from the combined forces of India, which were led by Yashodharmá of Malva and Balâditya of Magadha. It appears that they still were a powerful people and had their kingdoms at Gândhâra or Peshâwar and at Sakala or Sialkot प्रतापवर्धन seems to have destroyed them, but as seen in the sequel, their destruction was only temporary. सिन्धुराजज्वर: a fever to the king of the Sindu-country. सिन्धु is the portion of the country lying between the Indus and the Jhelum. The kingdom of the Sindhurâja in those days was as extensive as the modern province of Sind. Its king though powerful had been defeated by both प्रभाकरवर्धन and हर्ष. According to Huion Tsang this Sindhurâja was a Shûdra by caste and a Buddhist. Vaidya conjectures that the name of this king was Sahasi II and he is called Shûdra by the Chinese traveller because he belonged to the Maurya dynasty founded by Chandragupta. The Mauryas were looked upon as Shûdras. गुर्जरप्रजागर: who allowed no sleep to the king of Gujarât. The country which was occupied by the Gurjaras in those days is not the modern Gujarât but Rajputânâ. Its capital was Bhinmal. According to Huien Tsang "the king was a Kshatriya by caste, a young man celebrated for his wisdom and courage and a firm believier in Buddhism." Hiuen Tsang had visited the country about 641 A. D. The Gurjara king, therefore, about whom he talks, must have been a son of king Vyagramukha in whose time the noted astronomer Brahmagupta composed his treatise on astronomy in 628 A. D. Though the Gurjara king is here mentioned as having been vanquished by प्रतापवर्धन, his name does not occur in the Digvijaya of Harsha. His conquest by Harsha may, however, be easily presumed.

गान्धारा...पाटलः a bilious fever to the scent-elephant in the form of the lord of Gândhâra. कूटपाकलः a bilious plague to which elephants are subject. Cf 'अभिहन्ति हन्त कथमेष माधवं सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः। अचिरेण वैकृतविवर्तदारुणः कलभं कठोर इव कूटपाकलः' Mal. I. 39, on which Jagaddhara says "कूटपाकलः हस्तिवातज्वरः। 'गजं वातज्वरो हन्ति यथा वै कूटपाकलः' इति वैद्यके." गन्धद्विपः an elephant of the best kind the fragrance of whose ichor other elephants cannot stand. Its characteristics are as follows: ' यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः। स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः' or 'स्वेदं मूत्रं पुरीषं च मज्जां चैव मतंगजाः। यस्याघ्राय विमाद्यन्ति तं विद्याद्गन्धहास्तिनम्.' Cf. 'शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोऽपि सन्' V. 5. 18 and Raghu. 17. 70. गान्धार is 'the name of the country commonly called Kandâhâr and lying between the north of India and Persia' (Monier Williams). ' The country of Gândhâra lies along the Kâbul river between the Kunar and the Indus. Its capital was Pushpapura now called Peshawar' (T. R. Krishnacharya. *An Alphabetical Index of Shriman Mahâbhâratam).* Huien Tsang tells us that at his time the ruling family in Gândhâra had been destroyed and the country and the capital were in ruins. Probably there were Huns in this country whom प्रतापवर्धन defeated. लाट... पाटच्चरः a looter of the skill of the Lâtas. पाटच्चरः a robber. Lâta is the southern portion of modern Gujarât. It appears that प्रतापवर्धन after having conquered their country forcibly made the Lâtas work for him as the Germans are now making the Belgians work for them. He is therefore said to be a robber of their skill. मालव...परशु an axe to the creeper of the glory of the Mâlava king. The Mâlava country is the present Mâlwâ. " The people were intelligent, of refined speech and of liberal education. Mâlwâ in the south-west and the Magadha in the north-west were the two countries where learning was prized. In this country virtue was esteemed and humanity respected "(Hiuen Tsang). प्रताप...नामा famed far and wide under a second name Prtâpashila (habituated to displaying valour). The foregoing description of the conquests of Pratâpavardhana would make it clear that he richly deserved the second title Pratâpashila. Now follows a description of प्रतापवर्धन right up

to the end of the paragraph. यः अभिषिच्यमानः...धनानि who at the time of his coronation distributed wealth as if it were the filth (of his body). Just as a person who is being bathed in water (अभिषिच्यमानः) loses all the filth on his body, so प्रभाकरवर्धन when being crowned king (अभिः) lost riches. राज्यांगसंगीनि sticking to the body of royalty or kingdom. Wealth sticks to राज्यांग in the sense that it is very necessary for carrying on the work of government. In this adjective too we recognise the continuance of the simile. Just as filth attaches to the body of a man, so riches which correspond with it attaches to the body (अंग) of royalty. यः परकीयेण...जीवितेन the life of even an enemy, like a straw held (in the mouth) in the van of the battle, dear only to the coward, put him to shame. He was so valiant that he could not stand the sight of even an enemy of his trying to save his life in a mean manner. But such a sight filled him with shame. The force of इव in तृणेनेव is this. Just as the straw in the mouth of an enemy made him feel ashamed, so the very life of the enemy thus saved put him to shame. कातरवल्लभेन goes both with तृणेन and जीवितेन. The straw is dear to the coward because it saves his life which also is dear to him, no matter how it is saved. To carry straw in the mouth is a sign of surrender. Compare our Marâthi proverb ' दातीं तृण धरून शरण जाणें !'. C and T compare Acworth's *Maratha Ballads* p. 43; 'And' twixt the teeth a straw is fit, For curs who arm but to submit. ' यः करभृत...सहायेन who was pained to have in battles for his companion his own image reflected in the brillant (धौत) sword-blade which his hand bore. When he carried his brilliant sword in his hand in his battles, his image was reflected therein. He thereupon become conscious of a companion who would share his military glory. He therefore was pained at heart. रिपुणां ...नमता (supply अदूयत) even his bow which bent in battles (प्रधनेषु) before his foes gave him tortures. He had such high notions of manly pride that he did not like his bow bending before his foes in battle. This means he was a very valiant and proud king. यो मानी...आविद्यत. This may be explained in

two ways: (1) मानसे न अखिद्यत who, a proud man, was never fatigued in mind. Though the exertions that he underwent gave him physical fatigue, he never felt himself mentally exhausted. Inspite of all his physical exhaustion and fatigue he kept his mental energy always in tact. (2) मानसेन अखिद्यत he was vexed only in the mind. मानस here stands for the proud ambitions that he cherished in his mind and that only troubled him. For a third interpretation vide com. यश्चान्तर्गत...लक्ष्मीम् who kept his royal majesty steadfast, as if pinned (कीलिताम्) by the implanted (अन्तर्गत) arrow-points of numberless foes (who were also अन्तर्गत dead). When in battles his foes discharged arrows at his body, they really did him no harm. On the contrary they conferred a benefit upon him by keeping with their arrow-heads the royal splendour steadfast on his body. The metaphor is of a person who is crucified with nails in a certain place so that he cannot leave it. The ultimate meaning is that the more he fought with his enemies the more stable his position as king became. यः सर्वासु दिक्षु पृथुभिः दण्डयात्रापथैः भृत्योपभोगाय... बहुधा who, as it were, portioned out the earth in many ways in all directions for the use of his attendants by the broad paths (prepared) for the march of his armies. प्रतापवर्धन appears to have constructed many broad metal roads, running all over his empire with a view to facilitate the movements of his armies. The poet imagines that he is by these roads, as it were, parcelling out the earth in so many portions for his attendants to use and enjoy. The construction of roads of this kind has attracted the attention of Kings in India from very ancient times. Not only were such roads constructed in the time of the Emperor Harsha *i. e.* in the first half of the seventh century A. D. but as early as third century B. C. the Great Maurya Emperor, Chandragupta, also had caused a long road to be constructed right up from the frontier of his empire in the north-west of India down to his capital, Pâtaliputra,—the Royal Road which struck Magasthenes so much when he arrived in Pâtiliputra as

an ambassador from Seleukus. दण्डः army. Cf. Raghu 17. 62 and 'दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः' विश्वः. यात्रा the march of an army. Cf. Raghu. 17. 56. दण्डस्य यात्रा तस्या पन्थानः तैः. The word पथिन् becomes पथ at the end of a compound according to 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' पा० 5. 4. 74. समीकृत...गह्वरैः (adj to दण्डयात्रापथैः) which levelled (in their construction) hills and hollows (अवटः); branches (विटपः) and forests, trees (विटपिन्) and grass, bushes (गुल्मः-ल्मम्) and ant-hills (वल्मीकः-कम्), mountains and thickets. All these things when they obstructed the construction of these roads were removed. We have only to imagine with what effeciency the P.W. Department of प्रतापवर्धन must have worked in order to construct these roads after removing so many obstacles in their way. Note that समीकृत (levelled, rendered even or equal) also suggests the idea of विभाग (division) contained in व्यभजन, because when we want to divide a thing among many people we render the portions equal. यं चालब्ध...प्रतापः even his own prowess deterring all enemies annoyed him as much as that of others, (him) whose longing for battle (thus) remained ungratified. His valour was so great that no enemy dared to rise against him. He therefore had no chance of fighting with anybody, his desire of battle thus remaining unfulfilled. The poet imagines that his valour which did all this was thus a source of annoyance to him. दोहदः-दम् from its specialised sense of (1) the longing of a pregnant woman (vide Raghu. 14. 45 and 3.6,7) and (2) the desire of plants at budding time (vide Raghu 8. 62 and Megh. 86) has come to mean 'longing or desire' in general. Cf. 'प्रवर्तितमहासमरदोहदा नरपतयः' Ve. 4. Vide "दोहदं दौहृदं श्रद्धालालसं च समं स्मृतम्" हलायुधः. Amara gives दोहद as a synonym for desire in general, on which व्याख्यासुधा remarks "अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषतो गर्भिणीच्छायां प्रवर्तते.' यस्य प्रतापः निहत...पुरेषु पञ्च...मयः मूर्त इवादृश्यत whose valour appeared, as it were, incorporated or materialised (मूर्त) in the form of the five gross elements in the seraglios of rival (प्रति) princes who were slain. When he killed his opponents and reduced their kingdoms to submission his valour could be seen in a corporate form of the five elements in their harems. In the remaining part of

the sentence his valour in the five-fold elemental form is described. वह्निमयः हृदयेषु (supply यस्य प्रतापः अदृश्यत after this and the following pairs) it appeared to be made of fire in the hearts (of the fair inmates of the harem). When the princes were killed their wives in the harem were suffering from grief which was like fire. The poet imagines that प्रतापवर्धन's valour had assumed the form of fire and resided in the hearts of those ladies. जलमयः लोचनपुटेषु made of water in the hollows of their eyes. The tears to be seen in the eyes of the ladies in the harem are fancied to be the watery form of प्रतापवर्धन's valour. मारुतमयः निश्वसितेषु made of wind in their sighs. The ladies were sighing with grief. They thus exhibited the king's valour in its wind-form. क्षमामयः अंगेषु made of earth (क्षमा) on their forms. Want of decoration and rolling on earth through grief had accumulated dust on their bodies. This was the earth-form of the king's valour. आकाशमयः शून्यतायाम् made of ether in the vacancy (of the harem, or of the hearts of the ladies in the harem). On account of the rival princes being killed their harems were deserted and a vacant solitude prevailed therein. There was only आकाश or ether there which is taken by the poet to represent the last form of the King's valour. Or we may explain this in another way. The husband being killed the hearts of the ladies in the harem were vacant. They did not know what to do. शून्यता resided in their hearts. In this vacancy was ether which was the valour's form. The latter explanation is preferable, because all the other four forms of the valour have reference to the ladies and it naturally follows that this last form should also refer to them. The termination मयट् (मय) is applied in Sanskrit in three senses: (1) विकार or modification, e. g. मृण्मयं पात्रम् a vessel 'made of' clay; (2) प्राचुर्य or abundance, e. g. दुःखमयः संसारः abounding in or full of sorrows; (3) स्वार्थ or with no change of meaning, e. g. आनन्दमयं ब्रह्म Brahma which is nothing but joy. In वह्निमयः etc., the मय appears to have been used in the first of the above three sense. The valour appeared to be made of

water in the eyes. Or the third sense would also do. The water itself represented the valour as seen in the eyes. यस्य चासन्नेषु...लक्ष्मीः whose glory appeared to possess an equal form in those gems of attendants who were near him, as if it was reflected in them. भृत्यरत्नेषु gems among servants *i. e.* the best of the servants *i. e.* the ministers. The idea is that the ministers who were near him were as glorious as he himself was. This leads the poet to imagine that the glory of the king is, as it were, reflected in those ministers, who are therefore significantly called gems among servants, because a gem posseses the capacity of receiving a reflection. तथा च यस्य प्रतापाग्निना भूतिरभवत् who attained prosperity by the fire of his valour. In this and the following sentences by the use of paronomastic words the poet is establishing the superiority of the king over ordinary people. These obtain भूति (ashes) from ordinary fire; but the king obtained भूति (prosperity or greatness) by his valour which therefore is identified with fire. शौर्योष्मणा सिद्धिः he obtained success (सिद्धि) by the heat of his bravery. Other people require ordinary heat to obtain सिद्धिः (cooking of drugs for medical purposes). सिद्धिः may also mean पाकसिद्धिः cooking of food or digestion. The latter kind of सिद्धि is brought about by the fire in the stomach. असि...वृद्धिः he brought about the advancement or the greatness of his family (वंशवृद्धिः) by the water of the sword's edge. By the use of his sword he raised his family to eminence. In the case of ordinary वंशवृद्धिः (the growth of bamboos) water is required. शस्त्र...कारोक्तिः the proclamation of his valour was brought about by the mouths of the wounds which his steel dealt. An ordinary proclamation has to be made by mouth but in the case of this king his valour was proclaimed by the wounds which he inflicted on his enemies by his weapon and which consequently are spoken of as mouths. For the mouths of wound compare Shakespeare *First Part of King Henry IV*. 'To prove that true Needs no more but one tongue for all those wounds, Those mouthed wounds, which valiantly he took'. Act I. 3. धनु...गृहीतिः his hand

possessed (lit. his hand was captured by) the scars produced by the bow string. He was a skilled archer which could be known by the callosity of the bow string on his hand. In the case of ordinary करग्रहीति too (the grasping of taxes) a scar is produced on the hand. We know a man who has always to count money like the cashier in a bank gets his hand soiled by the money that passes from it. The meaning of करग्रहीतिः must be clearly understood. (1) In the case of the king it means 'capture or grasping of the hand' by the scar of the bow string. ग्रहीतिः with reference to the hand is in this case objective. *i. e.* the hand itself is captured by the scar. (2) In the other case करग्रहीतिः means 'grasping of taxes'. A third explanation may be offered. करग्रहीतिः may be taken to be the 'grasp (of any other thing) by the hand'. In this case ग्रहीतिः with reference to the hand is subjective. When a person grasps something with his hand, that something produces a scar on it. Possession of scars produced by the bow string was supposed to be a sign of valour and honour. Compare 'ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति' S'āk. 1. 13 and Raghu. 16. 84. The next sentence describes his fondness for military glory. यश्च वैरं उपायनं अमन्यत who thought hostility a present. If there were any people hostile to him he imagined he had received a present; because now he would get an opportunity of displaying his valour. अमन्यत should be construed with each of the following pairs. विग्रहमनुग्रहम् he counted war a favour. समरागमं महोत्सवम् the approach of battle a festival. शत्रुं निधिदर्शनम् a foe the discovery of a treasure. The sight of an enemy gave him as much delight as the discovery of a a treasure would do. अरि...दयम् multiplicity of enemies prosperity. आह्वा...प्रदानम् a challenge to conflict the grant of a boon. If anybody were to challenge him to battle he thought he had received a boon. अवस्कंद...वृद्धिम् the coming of an onslaught or attack the increase of his good fortune. He thought his fortune had increased if he were suddenly attacked. अवस्कंदः an attack. Cf 'अवस्कंदपतितचन्द्रकर इव विद्रुतकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपयसि' K. p.178. दिष्टवृद्धिः increase or advance

of fortune. Cf. 'भो द्विटम्' S'ák. 2. शस्त्र...रसम् the fall of weapon strokes the happiness of the shower of wealth. यस्मिंश्च राजनि...कृतयुगेन while he was king the *kritayuga* seemed to bud forth on account of the numbers (निकर) of sacrificial posts which were closely packed. Under his rule numberless sacrifices were performed. The posts of these sacrifices appeared like so many buds from which the Kritayuga would come out. Krityuga is possessed of Dharma in full without the slightest tinge of Adharma in it. Numberless sacrificial posts which indicated the strict performance of Dharma led people to believe that the golden age was near. For अङ्कुरित cf 'अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकूटैः (चण्डिकाम्)' K. p. 224. यस्मिंश्च राजनि is to be construed with each of the following clauses. Bāṇa expands the sense of this expression in his later work as follows in the description of king Shûdraka: 'यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीम्' K. p. 6. दिङ्मुख...कलिना the Kali age appeared to run away on account of the smoke of sacrifices meandering over the face of the quarters. In the sacrificial smoke moving over all the quarters the evil age seemed to run away. The dark smoke moving represents the dark Kali age flying. For Kali and Krita vide notes above in Par. 1. ससुधैः...स्वर्गेण. heaven appeared to descend on account of the temples (सुरालय) whitewashed with *chunam*. Notice that there were in those days temples of the kind that we have now. ससुधैः सुरालयैः is श्लिष्ट and has hence a double meaning: (1) temples which were stuccoed; (2) houses of gods with ambrosia in them. It is ससुधैः सुरालयैः in the second sense that gave rise to the fancy that heaven appeared to have descended on earth. सुरालय... धर्मेण Dharma appeared to blossom on account of the white pennons waving over the minarets of shrines. Notice the custom of erecting flags on the minarets of temples which prevails even now. The flags were white and the colour of Dharma too is white according to the convention of Sanskrit poets. The flags therefore appeared to be the blossoms of Dharma or religion. बहिरुपरचित...ग्रामैः villages appeared to put forth a progeny on account of the beautiful arbours for

meetings (विकटसभा), alms' houses (सत्रम्), inns (प्रपा) women's marquees (प्राग्वंश) and sacrificial halls, erected on their outskirts. On account of all these buildings having been erected on the borders of villages they seemed to have as it were multiplied. विकट may be taken in two senses: (1) broad, spacious. Vide 'जृम्भाविडम्बि विकटोदरमस्तु चापम्' U. 4. 30; 'उत्तरीयविनयात् त्रपमाणा रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् । आवरिट विकटेन विवोढु- र्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या' S'i. 10. 42; and 'विशंकटं विशालं स्यात् करालं विकटं तथा' वैजयन्ती. (2) beautiful. Cf. 'ततः प्रविशति प्रहृष्टो विकटो- ज्वलवेषः कर्णपूरकः ' Mk. 2; अलिकुलनीलकुटिलकुन्तलानिकरविकटमौलिः' K. p. 170. सभा a hall for an assembly. प्रपा a place where water is distributed to travellers. Vide the following stanza in which a romantic incident that happend in one of these Prapâs is beautifully described: कस्येयं नराणि प्रपा पथिक नः किं पेयमस्यां पयः । धेनूनामुत माहिषं त्वधिरते वारः कथं मंगलः–भौमो वाथ शनैश्वरो मृतमिदं नत्तेऽधरे दृश्यते । श्रीमत्पान्थ विलाससुन्दर सखे यद्रोचते तत्पिब ॥' Subhâ. p. 355. 122. प्राग्वंशः is the name of a shed erected towards the east of the हविर्गृह or the sacrificial hall in which the person performing the sacrifice (*i. e.* the Yajamâna) waits with his wife. This shed is always detached from the principal *mandapa* or the sacrificial hall. Compare Raghu. 15.61. 'श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः' on which Mallinâtha comments 'प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशालाविशेषः '. काञ्चन...मेरुणा Mount Meru appeared to crumble on account of the wealth consisting of all utensils made of gold. In the sacrifices all the implements used were made of gold. This leads the poet to imagine that the Mountain Meru which is supposed to be of solid gold has crumbled to pieces. Otherwise whence could they bring such huge amount of gold ? Meru is a fabulous mountain round which all planets revolve and which is said to consist of gold. Vide M. Bh. Sabhâparva. 29. 16 'स ददर्श ततो मेरुं शिखरिणां प्रभुं महत् । तं काञ्चनमयं दिव्यं चतुर्वर्णं दुरासदम् । ' and also Bhîshmaparva. 6. 11; 'इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना नाट्कपदं संपदां स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ' Bh. III. द्विज...संपदा the prosperity of fortune appeared to bear fruit on account of the pitchers of riches lavished upon Brâhmaṇas. People in the time of this king were very liberal in bestowing wealth on

Bráhmaṇas. The pitchers in which such wealth was lavished on them appeared to be the fruit borne by the prosperity of fortune.

PAR. 3. तस्य च यशोवती नाम महादेवी...अभूत् he had a great queen by name Yashovati, who was the centre (भूमि) of his life, love, confidence (विस्रम्भः), Dharma or duty and felicity. His life depended on her, his affection was centred in her and his confidence was quite safe with her. She was the centre of his Dharma in the sense that she was his सहधर्मचारिणी *i. e.* she helped him by her presence in all his religious observances In almost all the religious ceremonies or rites to be performed by a householder the presence of the wife is a necessity according to Hindu Dharmashâstra. It is on this ground that some old men are even now seen to marry girls of ten, thus committing a social crime under the garb of religion! Bâṇa here says that the name of the wife of प्रभाकरवर्धन is यशोवती. But in the inscriptions the name of Harsha's mother is found to be यशोमती. Vide 'देव्याममलयशोमत्यां श्रीयशो-मत्यामुत्पन्नः' Banskhera copper-plate (*Ep. Ind.*, IV. 208). and also Sonapat seal (*Gupta Inscr.* No. 52) 'महादेव्यां यशोमत्या-मुत्पन्नः' महादेवी the great queen. This was the title which was given to the principal queen in the harem. In ancient days the king's harem used to be full. It was, therefore, necessary to name one of ladies in the harem to be the principal queen who was the special beloved of the king and took part in all the state ceremonies. She possessed all the insignia of the queen consort. Cf. 'अपरिमितगुणगणाकृष्टहृदयश्चान्यचनितादुर्लभेनाधः-कृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्रवेत्रचामरचिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत्' K. p. 177. In this paragraph यशोवती is being described. The first eight clauses which contain similes are of the type that we have already made acquaintance with in the beginning of Par. 1. Expand the first simile as शंकरस्य जन्मान्तरेपि सती पार्वतीव शंकरस्य तस्य जन्मान्तरेपि सती यशोवती who was faithful (सती) to him, who brought about the well-being of others (शंकर), even in her previous birth, like पार्वती, who was सती (S'ankara's wife) even in her previous birth. यशोवती is compared to पार्वती. The common property between

the two is जन्मान्तरेऽपि सतीत्वम्, which in the case of यशोवती means that she was the faithful wife of प्रतापवर्धन even in their previous existence and in the case of पार्वती means that she was सती, the wife of S'ankara, in her previous existence. दक्ष was one of the ten sons of ब्रह्मा, being the chief of the patriarchs of mankind. He had 16 daughters, the youngest of whom सती was given in marriage to शिव. Daksha once celebrated a great sacrifice but did not invite सती, nor her husband शिव, because he did not recognise शिव as one of the sharers of the oblations thrown in the fire. सती, however, could not resist the temptation of going to her father's house, when there was such a big sacrifice to be performed, and when she went there she was insulted and threw herself into fire and perished. She was born as पार्वती and by her austerities won शिव again for her husband. Vide M. Bh. Shântiparva. 289 where शिव says to his wife when she asks him as to why he does not proceed to the sacrifice of दक्षः—'सुरैरेव महाभागे पूर्वमेतदनुष्ठितम् । यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ 26 पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि । न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ 27, and 290 where दक्ष says 'सन्ति नो बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः । एकादश स्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ॥ 20'; 'अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योग विसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे' Ku. 1. 21; and also the following for the idea that a chaste lady follows her husband even in her next birth 'सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला । पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि' S'i. 1. 72. शंकरः (1) शं करोति असौ (2) God शिव. We now proceed to give the meaning of the double—meaning words in the following clauses which are to be construed in the way the above clause is construed in. The first meaning would be the one applicable to the king and यशोवती and the second to the persons with whom they are compared. गृहीत...गुराः who had like Lakshmî captured the hearts of other people. The queen had captured the hearts of all by the gentleness and goodness of her heart. Lakshmî too has captured the heart of another, viz., Vishṇu. Lakshmî is said to be always residing on the chest of Vishṇu.

Hence she has literally captured the heart of another, viz., Vishnu, while the queen had merely done so metaphorically. गृहीतहृदया is another reading and is equally good. In the case of the queen it means she has captured heart of the king. In the case of Lakshmî there is no difference of meaning between this and the other reading. लोकगुरोः (1) the master of the world, viz., the king; (2) the master of the worlds viz., Vishṇu. For the idea that Lakshmî always resides on Vishṇu's chest *cf.* 'लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रदव्यविरतं रामाकृतिः श्रीपतिः' विश्वगुणादर्श 48; and 'कांचित् कांचनगौरांगीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियं । वरदः (विष्णुः) संशयापन्नो वक्षःस्थलमवेक्षत.' The latter stanza is said to have induced Krishṇa Deva Râya of Vijayanagara to confer upon its author, Âcharya Dikshita, the grand-father of अप्पय्य दीक्षित, the name वक्षःस्थलाचार्य and is quoted by अप्पय्यदीक्षित in his चित्रमीमांसा (p. 63) as an example of संदेहालंकारध्वनिः. स्फुरत्तरल...तारका (1) with sparkling unsteady eyes; (2) with the unsteady stars shining. कलावान् (1) possessed of arts *i. e.* knowing them; (2) the moon. रोहिणी is the name of the fourth lunar mansion containing five stars, figured by a cart She is one of the 27 daughters of दक्ष, who were given to the moon and is supposed to be his most favourite consort. Vide M. Bh. Shalyaparva 36. 5, 6 'अत्यरिच्यत तासां तु रोहिणी रूपसंपदा । ततस्तस्यां स भगवान् प्रीतिं चक्रे निशाकरः । सास्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा'. सर्वलोकजननी (1) the mother of all people The queen on account of her kindness was looked upon as a mother by all her subjects; (2) the creator of all the worlds प्रजापति or Brahmâ created all worlds through the force of his intellect (बुद्धि) which therefore is spoken of as their mother. प्रजापतिः (1) lord of subjects *i. e.* the king (2) Brahmâ. वाहिनीनायकः (1) leader of armies; (2) the lover of rivers *i. e.* the sea. महा...कुलोद्गता (1) born in the family of great kings; (2) rising in the family of the great mountain *i. e.* the Himâlayas. The Ganges takes its rise in the Himâlayas. The word कुल in महाभूभृत् कुलोद्गता has no special propriety, when the adjective qualifies गंगा. Bâṇa has used a similar expression elsewhere *i. e.* in K.

p. 189 'पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृद्व्यतिकराम्' where महाकुलभूभृत् means the great *kula*-mountains, which are seven in number and supposed to exist each in one of the great divisions of the world. M. Bh. mentions these Kulaparvatas by name in Bhîshmaparva 9. 11 as follows; 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षमानपि विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः'. Comparing the present adjective with the similar adjective in Kadambarî one is tempted to take भूभृत्कुल here as being used for कुलभूभृत् (*kula*-mountain) in order that the word कुल may not be quite useless in the case of the Ganges But the difficulty in understanding भूभृत्कुल = कुलभूभृत् is that हिमालय which we know is the source of the Ganges is not included in the list of the kulaparvatas. There is, however, another class of mountains known as वर्षपर्वताः which are supposed to separate the different divisions of the world from one another. In this class हिमालय finds a place. Is Bâna confusing these two kinds of mountains and falsely imagining that हिमालय is a कुलपर्वत? The वर्षपर्वताः are six in number and are thus mentioned in M.Bh. Bhîshmaparva 6. 3, 4, 5 'प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः । अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः । नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च शशसन्निभः ॥ सर्वधातुविचित्रश्च शृंगवान्नाम पर्वतः ।' Vide also Vishnupurâna 2. 2. 10 'हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः'. Apte in his dictionary says that the Varsha-parvats are seven in number and quotes 'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेवच । चैत्रः कर्णी च शृंगी च सप्तैते वर्षपर्वताः'. राजहंसः (1) राजा हंस इव the best of the kings. The compound is formed according to 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' पा० 2. 1. 56. Words like सिंह, शार्दूल, नाग *etc.* coming at the end of a compound express the meaning of the best of the class. Cf. 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' अमरः. (2) the royal swan. राजा च असौ हंसश्च. This swan inhabits the Mânasa lake. मानस...चतुरा (1) clever in complying to the will (of the king). The queen always acted according to the desires of the king. To be matched with a wife who would not go against a man's desires is supposed to be a sign of good fortune. Vide the following epigrammatic stanza 'अनुकूलां विमलांगीं कुलजां कुशलां सुशीलसंपन्नाम् । पंचलकारां भार्यां पुरुषः पुण्योदयाल्लभते' Subhâ. 177. 753 and the words

of Lord Avebury 'There is no greater blessing than a good wife and no greater curse than a bad one.' (2) हंसी (the female swan) clever in following (the swan) on the Mânasa lake. The Mânasa lake lies, as Wilson says, between the mountain Himâlaya and Kailâsa, a lofty range running parallel with the Himâlaya on the north of that chain. The origin of this lake is thus explained in Râmâyaṇa. 'कैलासशिखरे राम मनसा निर्मितं सरः। ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात्तद्भून्मानसं सरः'. धर्मः (1) the king as identified with Dharma, because he is the sustainer of it; 'धर्मोऽस्ति यस्य सः धर्मः' सं. (2) Duty. धर्म here must be understood in the sense of that duty which consists in the performance of religious observances laid down by the Vedas; for त्रयी is spoken of as the beloved of धर्म. Vide अर्थसंग्रह of लौगाक्षिभास्कर, 'अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते। यागादिरेव धर्मः तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति'. त्रयी the three Vedas taken collectively, viz, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद. The fourth Veda is अथर्ववेद which is supposed to have attained to the position and authority of a Veda after a long time. 'These three Vodas alone were at first recognised as canonical scriptures, being in the next stage of Vedic literature comprehensively spoken as "threefold knowledge" (*trayî Vidyâ*)'. Macdonell: *A History of Sanskrit Literature* p. 30. सकल...चरणा (1) whose feet were worshipped by all the people. The queen naturally received homage from all her subjects. (2) त्रयी the schools or branches of which were held in reverence by all people. चरण a school or branch of any of the Vedas. महामुनिः (1) The king is spoken of as a great sage because he possessed the qualities of a Muni such as powers of deep-thinking or meditation: (2) the great sage, वशिष्ठ. मुनि is thus defined by गीता 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते' 2. 56. दिवानिशम् (*ind.*) day and night. अमुक्त...स्थितिः who never abandoned the side (lit. her being present at the side) (of the king). The queen was always seen at the king's side as अरुन्धती is at that of the sage, वशिष्ठ अरुन्धती is the famous wife of वशिष्ठ who has the unique honour of receiving worship with her husband and the six sages, who go to form the well-known seven sages of Hindu

mythology, represented in the sky by the constellation called Ursa Major. अरुन्धती is so-called because she never leaves the side of her husband *i. e.* always accompanies him wherever he goes. Hence the propriety of the simile. Vide M Bh. Anushâsanaparva 142. 39 'धरान् धरित्री वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम्। मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम्।'. (यशोवती) गतिषु हंसमयी इव she was a swan in her gait. She possessed the gait of a swan. The swan is always taken by Sanskrit poets as the standard of comparision for the beautiful, attractive gait of ladies. In this and the following clauses मय is applied in स्वार्थे. पर ...आलापेषु a cuckoo in her conversation. Her voice was as sweet as the notes of a cuckoo. परपुष्टः nourished by another, the cuckoo. It is said that the cuckoo lays its eggs in the nest of the gullible crow which, thinking the eggs to be its own, warms and hatches them and nourishes and brings up the young ones till they grow old enough to abandan ungratefully the nest of their nourishers. Hence the cuckoo is known as परपुष्टः, अन्यपुष्टः, परभृतः etc. Cf. 'प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति' S'âk. 5. 22. For the sweetness of the notes of a cuckoo cf *inter alia* 'वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः। तत्याज तोषं परपुष्टघुष्टे घृणां च वीणाक्कणिते वितेने' N. 2. 60. चक्रवाकी ...प्रेम्णि she was a female Chakravâka bird in her affection for her husband. She loved her husband with the same fervour as a Chakravâkî loves her mate. The ruddy-goose is in Sanskrit considered to be a type of conjugal fidelity. Cf. 'दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्' Megh. 84; and S'ak 4. 16 and V. 4. 20. प्रावृण्मयी...उन्नतौ the rainy season in पयो०. The rainy-season has पयोधरोन्नति *i. e.* clouds high up in the sky, she too possessed पयोधरोन्नति protuberant breasts. पयोधरोन्नति has to be understood in the sense of उन्नतियुत or उन्नत पयोधर. For a similar use vide 'आत्मबिम्बं। पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्' Megh. 49 where नेत्रकौतूहलानाम्=कौतूहलपूर्णनेत्राणाम्. मदिरा...विलासेषु wine in the graceful feminine gestures. When a woman drinks wine she indulges in those various beautiful movements of the eye etc, which attract the mind of man. यशोवती possessed all these movements naturally. She is, therefore, said to be wine itself as far as those movements are concerned. For the wine

causing such movements in the eye cf ' वासश्चित्रं मधु नयनयोर्वि-भ्रमादेशदक्षम्' Megh. 77; 'प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम्' Ibid 100. विलास is thus defined 'यो वल्लभासङ्गगतो विकारो गत्यासनस्थानविलोकनादौ । नानाविधाकुञ्चनचमत्कृतिश्च पराङ्मुखं चास्यमयं विलासः' quoted by Rāghavabhatta on S'āk. 2. 2. D. R. defines it as 'तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियोक्तिषु । (2. 38) दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशयविशेषोत्पत्तिर्विलासः । ' For the definition of S. D. 3. 90, 100 vide com. निधि...सञ्चयेषु a treasure in the matter of amassing wealth. This may mean that she either was a veritable treasure to the king, or that she used to take jolly good care of the king's coffers. She was not extravagant. वसु...प्रसादेषु a shower of wealth in favours. She showered wealth on whomsoever she favoured. कमल...संग्रहेषु a lotus in कोषसंग्रह *i. e.* (1) the accumulation of treasures; (2) protection of the bud. Just as the lotus protects (संग्रह) the bud, so she accumulated (संग्रह) treasures. कुसुम ...दानेषु a flower in yielding the fruit. Just as the flower yields the fruit (फल), so the queen too yielded the desired fruit (फल) *i. e.* the desired objects to all people. सन्ध्या...वन्द्यत्वे twilight in adorableness. She was as adorable as the twilight is. It is well known that the twilight receives adoration every morning and evening at the hands of the Brāhmaṇas. चन्द्र...निरुष्मत्वे the moon in freedom from heat *i. e.* coolness. With the moon निरुष्मत्व refers to physical coolness, while with the queen it means freedom from anger, pride etc. *i. e.* kindness and goodness of heart. दर्पण...ग्रहणेषु a mirror in capturing all creatures! Just as the mirror receives the reflection (ग्रहण) of all creatures alike, so she captivated by her goodness all people. सामुद्र...ज्ञानेषु palmistry (itself) in knowing the mind of others. The queen could at a glance find out the construction of the mind of a person she came across. One can do this if one knows palmistry. The poet imagines the queen was palmistry incarnate. सामुद्रम् the science invented by Samudra who is supposed to be the inventor of palmistry. This science is based on the correct interpretation of the various marks on the body.

सामुद्र also means a mark or a spot on the body. Cf. 'सामुद्रं लक्षणान्तरे लक्षणे च शरीरस्य' हैमः. परमात्म...व्याप्तिषु the Supreme Soul in universal penetration. Hindu Vedântins believe in the immanence of the Supreme Spirit or Brahman. The queen too could be seen in all places, for she was very active and probably took part in all public activities. स्मृति...वृत्तिषु a Smriti in holy conduct. A स्मृति is a work on धर्म, compiled by a sage e. g. मनुस्मृति. A Smriti always follows श्रुति or the Vedas *i. e.* the principles laid down in Smritis have their authority in the self-authoritative Vedas. Thus a Smriti is पुण्यवृत्ति in the sense that it follows the Veda. The queen was पु० in the sense that her conduct was stainless. For a Smriti following Shruti cf 'मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्' Raghu. 2. 2. मधु...संभाषणेषु honey in conversations. She always spoke sweet words. अमृत...तृष्यत्सु ambrosia to the thirsty. She gave as much pleasure to people who came to her thirsting after some object as ambrosia would do to a thirsty person in the physical sense of the word. वृष्टि...भृत्येषु she always showered wealth on her servants. निर्वृति...सखीषु she gave happiness to her friends. वेत्रस...गुरुषु a bamboo to her elders. She always bent low to her elders like a bamboo. She always paid her elders due respect. गोत्र...विलासानाम् she was, as it were, the increase of the family of beautiful feminine gestures. These gestures could be seen in her, in abundance. The poet therefore imagines that they had, as it were, multiplied in her. The words 'as it were' (इव) will be left out by us in the translation of the following clauses in order to save space. प्रायश्चित्त...स्त्रीत्वस्य the purity of expiation of womanhood. She stood purity incarnate of the whole womanhood after it had undergone expiation. She as it were by her birth purified her sex. आज्ञा...ध्वजस्य the fulfilment of the ordinances of Kama. She, as it were, symbolised the fact that Kâma's commands are not to be tampered with but must be fulfilled at once *i. e.* she had a personality which created love in the heart of other people who could realise that the commands of the Mind-born are irresistible. This appears rather a curious kind of description

with reference to the queen. But Bāṇa is in the habit of describing the acme of beauty in this way. Cf 'निर्दग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्' K. p. 188. व्युत्थान...रूपस्य the resultant thought of the completed meditation of beauty. व्युत्थान is a technical term in Yoga philosophy. It means the completion of abstract meditation. Beauty, it appears, began to contemplate not with a view to realise Brahma as ordinary Yogins do, but with a view to see the most beautiful thing in the world. When its meditation reached the stage of completion the knowledge that it attained was, as it were, embodied in the form of the queen. वृद्धि...रतेः increase of the fortune of love or enjoyment. In the queen enjoyment, as it were, saw its fortune flourishing, because enjoyment would now have for its object such a beautiful creature. दिष्टवृद्धि occurs in Par. 2 above. For another interpretation of this vide com. मनोरथ...रामणीयकस्य fruition of the cherised desires of loveliness. रामणीयकम् loveliness; cf 'सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा' Māl. 1. 21. दैव...लावण्यस्य prosperity of the fortune of charm. It was only after having cherished desires for a long time and by a special providence that loveliness and charm had found such a person for their resort. वंशो...रागस्य the genesis of the family of affection. She was so affectionate that in her affection appeared to have a whole family created. वर...कान्तेः a boon-acquisition of splendour. Splendour, as it were, performed austerities and acquired a boon in the form of the queen. सर्ग...सौन्दर्यस्य perfection of the creation of grace. The queen represented the ideal of grace, the ne-plus-ultra of beauty. आयति...यौवनस्य majesty or dignity of youth. आयतिः = majesty. Youth appeared in her very dignified. अनभ्र...वैदग्ध्यस्य a cloudless rain of cleverness. अनभ्रवृष्टिः stands for marvel. She was marvellously clever. अयशः...लक्ष्म्याः effacement of the infamy of the Goddess Lakshmi. Lakshmi or wealth is proverbially fickle and this fickleness is considered to be a blot on her character. Bāṇa says that यशोवती, as it were, wiped away this blot from her otherwise fair scutcheon by making Lakshmi

firm in her person. The ultimate meaning is that यशोवती was never dissociated from wealth. Vide the following passages the first of which, we believe, was before Bâṇa's mind when he wrote this expression: 'तेन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम्' Raghu. 6. 41; 'अवाप्तरस्य ततश्चला इति प्रवाद-मुच्चैरयशस्करं श्रियः' S'i. 1. 44. यश...चारित्रस्य nourishment of the reputation of character. The queen was of an excellent moral character. The poet imagines that she, as it were, supported by her example the reputation of character that it is always found connected with beautiful personages. It is one of the favourite ideas of Sanskrit poets that a beautiful form possesses a beautiful soul, though sometimes in the world this is not found to be true. Vide *inter alia* 'प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' वराहमिहिर's बृहत्संहिता 70. 23; 'नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु । न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम्' Mk. 9. 16; 'न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनः भवन्ति' S'ak. 4; 'सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति शीलम्' दशकुमारचरित 6; 'आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणाः' विद्धशालभञ्जिका; 'बालिके कल्याणिनी तवाविसंवादिनी बालभावेप्याकृतिरियम्' K. p. 149. हृदय... धर्मस्य the heart's delight of Dharma. Dharma was right glad because she was closely following it. सौभाग्य...प्रजापतेः Brahmâ's creation from the atoms of bliss. In creating यशोवती Brahmâ did not use ordinary atoms of the elements but, as it were, manufatcured new atoms of bliss. परमाणु is a technical term in वैशेषिक philosophy. These philosophers believe that all substances are ultimately created from परमाणुs or atoms which are incapable of a further division. Two atoms make a द्व्यणुक and three द्व्यणुकs make a त्र्यणुक and in this way a thing is created. परमाणुs and द्व्यणुकs are invisible or rather supersensuous, but a त्र्यणुक can be seen. The correct definition of a परमाणु is, therefore, as follows: 'जालान्तरस्थसूर्यांशौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । भागस्तस्य च षष्ठो यः परमाणुः स उच्यते' तर्ककौमुदी. For a less accurate definition of the same word vide com. and 'जालान्तरगे भानौ यदणुतरं दर्शनं रजो याति । तद्विन्द्यात्परमाणुं प्रथमं तद्धि प्रमाणानाम्' वराह मिहिर's बृहत्संहिता 58. 7. The idea that at the time of the creation of an extraordinarily beautiful person Brahmâ makes use of things other than the ordinary ones is very common in literature. Some even imagine that Brahmâ

who is वैदग्ध्यासज्ज would not be able to create their beloved and they attribute her creation to somebody else. Compare 'पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्यान्तरमङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनेव केवलेन निष्पादितम्' K. 128; 'कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः' Ibid p. 189. शमस्यापि...विश्रान्तिरिव she was, as it were, the quietude of quiescence, the decorousness (विनीति) of decorum, the nobility (अभिजाति) of high birth, the temperateness of temperance (संयम), the stand (धृति) of steadfastness, the witchery (विभ्रान्ति) of grace. The meaning of this passage is that she possessed all these virtues in the extreme. For a similar idea compare 'तदा च तस्याः सकाशादुपशिक्षितेव लज्जापि लज्जाशीलतां, विनयोपि विनयातिशयं, मुग्धतापि मुग्धतां, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यं, भयमपि भीरुतां, विभ्रमोपि विभ्रमितां, विषादोपि विषादितां, विलासोपि विलासम्' K. p. 232. The word विभ्रम requires explanation. It means (1) beauty or grace, or (2) graceful and amorous or sportive action or movement. This word has a technical meaning in dramaturgy and is thus defined by D. R. 2. 39 'विभ्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविपर्ययः' (the putting on of ornaments etc., in wrong places through flurry). This meaning follows from 'perturbation of mind,' which also is one of the meanings of विभ्रम ('चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः' quoted in व्याख्यासुधा). S. D. defines it as 'त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु । अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ।' 3.104. शिशिः explains विभ्रम as 'साङ्गभङ्गं विकारेण सकटाक्षविलोकनैः । केशसंयमनव्याजाद्बाहुमूलप्रदर्शनैः । मेखला...प्रकटनैः स्तननाभिप्रदर्शनैः । अभिलाषप्रकटनैर्विभ्रमः परिकीर्तितः ।' Vide also 'क्रोधः स्मितं च कुसुमाभरणादियाच्ञा तद्वर्जनं च सहसैव विमण्डनं च । आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणस्थितगतेन च विभ्रमः स्यात् ।' quoted by वासुदेव in his commentary on कर्पूरमञ्जरी 2. यस्य वक्षसि...ललास who upon the king's bosom shone like Lakshmî on the bosom of the Vanquisher of Naraka *i. e.* Vishṇu. नरक is the name of a demon, the son of Earth and King of प्राग्ज्योतिष, whom विष्णु in his incarnation as कृष्ण killed in a single combat at the request of Indra and the other gods and thus recovered from him the ear-rings of अदिति which he had forcibly carried off and which कृष्ण restored to the owner. Vide M. Bh. Sabhâparva. 55

'तयुद्धमभवद् घोरं तेन भौमेन भारत । कुण्डलार्थं सुरेशस्य नरकेण महात्मना ॥ 33 मुहूर्तं लालयित्वा तं नरकं मधुसूदनः । प्रवृत्तचक्रं चक्रेण प्रममाथ बलाद्बली ॥ 34. For a different account of the same demon vide Vishnupurâna 5. 29. नरकजितः should also be construed with अस्य (राज्ञः) It would then mean 'conqueror of hell'. The king who always lead a virtuous life had virtually conquered hell in the sense that he would not go therein after his death. नरकः-कम् hell, infernal regions. These are the regions in which different kinds of tortures are inflicted upon sinners. M. Bh. gives their number to be five. Vide Anushâsanaparva 230. 2 शृणु भामिनि तत्सर्वं पञ्चैते नरकाः स्मृताः । भूमेरधस्ताद्विहिता घोरा दुष्कृतकर्मणाम्' also Vishnupurâna 2.6. Their names according to M. Bh. are रौरव, महारौरव, कण्टकावन, अग्निकुण्ड, and पञ्चकष्ट.

PAR. 4. निसर्गत...दृष्ट्वा. the king by natural proclivity was a devotee of the sun. This statement of Bâṇa has excellent corroboration in the inscriptions of Harsha. प्रतापवर्धन was a devotee of the sun, राज्यवर्धन, Harsha's elder brother, had evidently turned a Buddhist, while Harsha himself was a declared devotee of Shiva, though owing to his great and sudden afflictions in early age, he had formed Buddhistic inclinations. It will thus appear that the greatest toleration in the matter of religion prevailed in the royal family and consequently the subjects too enjoyed complete freedom of religion. Vide the Banskhera copper-plate, referred to above, for the religion of these three great men: 'परमादित्यभक्तः परम भट्टारकमहाराजाधिराज श्रीप्रभाकरवर्धनस्तस्यपुत्रः...परमसौगतः सुगत इव परहितैकरतः परमभट्टा...श्रीराज्यवर्धनः...तस्यानुजः...परममाहेश्वरो महेश्वर इव सर्वसत्त्वानुकम्पी परमभट्टा...श्रीहर्षः' This copper-plate together with the Sonpat seal (referred to above) and the Madhuban copper-plate (*Ep. Ind.*, IV. 67) form the most important inscriptions of Harsha in which the geneology of the Emperor and some other interesting information concerning him are given and which we strongly recommend to the student's careful perusal. प्रतिदिनम्...ददौ. प्रतिदिनम् day by day. दिनकृतः उदये at the rise of the sun. सितदुकूलधारी arraying himself in white silk. This is an adjective to नृपतिः (understood from the previous sentence), which is the subject of ददौ. धवल...शिराः

who wrapt his head in a white cloth. कर्पटः-टम् a piece of cloth, strip. प्राङ्मुखः with his face turned towards the east. क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा kneeling on the ground. कुङ्कुम...मण्डलके रक्त...षण्डेन अर्घं ददौ offered worship (to the sun) with a collection or bunch of red lotuses on a small circle (मण्डलकम्) smeared with saffron paste. The king presented an offering of red lotuses to the sun, the offering being placed on a small circle on the ground which was smeared with saffron. Probably this small cricle smeared with saffron and thus appearing red represented the morning sun. पवित्र...निहितेन (adj. to रक्त...षण्डेन) set in a pure vessel of ruby. The bunch of red lotuses with which the king worshipped the sun was set in a vessel of ruby and thus appearing redder led the poet to imagine that the bunch was the king's very heart (स्वहृदय) which was devoted (अनुरक्त) to the sun. The colour of अनुराग (devotion, love) is supposed to be red. Hence the simile. The bunch of red lotuses appeared like the king's heart which was अनुरक्त (devoted; red). The reading अर्घम् for अर्चाम् means exactly the same thing. अर्घः= worship. Cf. 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' अमरः and 'स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै' Megh. 4. सुचरितः अपत्यहेतोः जप्यं अजपत् leading a pure life he muttered a prayer for offspring. प्रत्युषसि...दिनान्ते at dawn at mid-day and at eve. The king appears to be a strict observer of religious rites. He mutters the prayers at the three सन्ध्याs. प्राध्वं...हृदयम् with a devout heart suitably repeating a Vedic stanza having the sun as its centre. The Vedic stanza which the king used to mutter was the well-known stanza in the गायत्री metre which every Brāhmaṇa repeats every day even now, and which is as follows: 'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥' ऋग्वेद 3. 62. 10 प्राध्वम् (adv.) suitably. It appears that this stanza is exactly the one which a person desirous of offspring ought to repeat. Hence the poet qualifies the action of the king by the word प्राध्वम्. Cf. 'आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्' अमरः; 'सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते' Raghu. 13. 43. प्राध्वम् may also be taken in the sense of 'humbly' ('प्राध्वं तु प्रणत चानिदूरे

वर्त्मनि बन्धनं' quoted in व्याख्यासुधा). But that sense is already conveyed in प्रणतेन मनसा. जञ्जपूकः (formed from the frequentative of जप् to mutter by the addition of ऊकः by पा० 3. 2.166) muttering prayers repeatedly.

PAR. 5 · भक्तजन...मनांसि the minds of deities are submissive (विधेय) to the solicitations (अनुरोध) of their devotees. This proposition would be found to be literally true if we look to the history of Saints in Mahârâshtra. In some cases God Vishnu is supposed to have done the most menial work for his devotees. भक्तजन—the word जन coming at the end of a compound denotes all the individuals of that class collectively, or a single individual. Thus सखीजनः=(1) all the female friends taken collectively, or (2) a female friend. ग्रीष्मसमये in the time of the hot season *i. e.* in that season. यदृच्छया by chance. सित्कर...पृष्ठे on the terrace of the mansion white with stucco (सुधा) which was (itself) as white as the rays of the moon. Or सित...धवलस्य might be explained as 'white with stucco and shining with the rays of the moon'. The latter appears better. अस्य पार्श्वे at his side. परिणत...श्यामायाम् when the night was nearing its close. Vide for the senses of श्याम in three genders 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारिके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्त द्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवंण क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां (night) कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्' मेदिनी. This and the following few clauses contain locatives absolute. आसन्न...तारकेश्वरे when the lord of the stars (*i.e.* the moon), whose lustre was fading and who was being deprived of his beauty by the dawn that was near, was declining. We have here the description of the morning. The moon was naturally losing its lustre and beauty. लम्ब्–लम्बते 1 A. to hang down or decline (as the sun or the moon when it is about to set). Cf ' अथ क्षीणे दिवसे... रज्यमाने विलम्बिनि अभ्रमण्डले' K. 176; ' यात्रोद्योगः पुनरपि रवेर्लम्बमाने विमाने ' प्रसन्नराघवम् 5. 25; 'नतिप्रगार्थमिव यातुमथास्तंभानुमानुपपयोधि ललम्बे' Kir. 9. 1. कराग्रस्पृष्ट...पयसि when an extremely cool frosty dew was falling down, as if it were the moon's

perspiration brought on by his delight as he touched the lotus-plants by his fingers (कराग्र the tips of the hand *i. e.* fingers; tips of the rays). The moon is here depicted as acting the part of a lover. When he touched his beloved कुमुदिनी, he felt a thrill of joy which evoked perspiration on his body. स्वेद is one of the eight सात्त्विकभावs (a division of अनुभावs) which are the effects of स्थायिभावs or the permanent underlying sentiments such as रति etc. कराग्र...कुमुदिनीजनितः यः प्रमोदः (मध्यमपदलोपिसमासः) तस्माज्जन्म यस्य. Or we may explain this as कुमुदिन्याः प्रमोदस्य जन्म यस्मात्. When the कुमुदिनी saw her lover perspiring so violently as soon as he touched her with his fingers she was delighted at heart, because she knew that perspiration was a sure indication of his love for her. मधुमद...प्रदीपेषु when the lamps in the harem, smit by the breaths of sleeping ladies who were inebriated with the intoxication of wine, were staggering as if they had the intoxication (of the ladies) transferred (to them). The ladies had drunk wine and were consequently intoxicated. When they slept, their long breaths struck the lamps which consequently staggered. The poet imagines that the intoxication of the ladies is transferred to the lamps through the channel of their breaths. In ancient India gallants used to hold drinking bouts in which women freely took part. For this vide our notes on Ritu. 1. 3 and 5. 10. For the idea of the lamps staggering in the morning vide the following stanza which to students of Bâṇa is quite familiar: 'गतप्राया रात्रिः शशिमुखि शशी शीर्यत इव । प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णत इव ॥ प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो । कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम्' Subha p. 320. 42. राजनि...स्वपति while the king was sleeping. This whole clause forms a locative absolute, the intervening words forming four different clauses which qualify राजनि. विमलनख...तारकाभिः (the king) whose feet were, as it were, being shampooed by the stars which were reflected in his bright (विमल) nails. The king's nails being white had received the reflection of the stars in the sky, which therefore appeared to the poet to be as it were stroking his feet. विस्रब्ध...अङ्गैः (the king)

characterised by his limbs, which were fearlessly extended and which appeared to have, as it were, been consigned to the ladies in the form of the quarters. विश्रब्धं यथा स्यात् तथा प्रसारितैः. विश्रब्धम् confidently, fearlessly, carelessly. There was no occasion for the king to be afraid of anything that might disturb his sleep. His limbs were, therefore, carelessly stretched in all directions on the bed. He was "the master of all he surveyed" and the various quarters over which he exercised sovereignty are supposed to be his queens. His limbs which were carelessly extended are fancied by the poet to have as it were been given in the charge of his queens. The word दिक् is feminine in Sanskait and hence the superimposition of the queens on the quarters. अङ्गैः which appears rather detached in the sentence is used in the sense of उपलक्षण *i. e.* in the sense of 'characterised by', the instrumental case being used according to 'इत्थंभूतलक्षणे' पा॰ 2. 3. 21. मधु...वीज्यमाने (the king) who was fanned by the Beauty of his face with her breaths which were perfumed with wine, as if with the breezes from the fan of her lotus-hand. स्वहस्त...वृन्त may be explained in two ways: (1) स्वहस्तकमलमेव तालवृन्तः the fan in the form of her lotus-like hand, *i. e.*, her hand served the purpose of the fan; (2) स्वहस्तकमले धृतः तालवृन्तः fan held in her hand. The king had taken wine before he slept. His breaths were consequently fragrant. They are identified with the breaths of the Beauty of his face personified. While the king was breathing the poet imagines that he is being fanned by the breaths of Beauty. These breathes are further fancied to be the breezes coming from the fan of the lotus-like hand of the Beauty. सुगन्धिभिः सुष्ठुः गन्धः येषां तैः according to 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' पा॰ 5. 4. 135 (एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। सि. कौ.) At the end of a बहुव्रीहि compound गन्ध becomes गन्धि when preceded by उत्, पूति, सु and सुरभि. विमलकपोल...विराजिते (the king) who was adorned with the reflected orb of the moon standing on the clear surface (स्थल) of his cheek, as if it were the top-knot (शेखर) of white flowers (displaced from its place and hence) made to hang (thereon) by the clutching of hair in the sport (केलि)

of enjoyment. The moon was reflected on the clear surface of the king's cheek. The poet imagines the reflection to be the tuft of white flowers which had been displaced from the head in the amorous dalliance of the night. सहसैव all of a sudden. भूषण...परिजनम् as if calling out to her attendants by the jingling of her ornaments. As the queen rose all of a sudden her girdle and anklets produced a jingling noise which is imagined by the poet to be her cry for servants. उत्कम्पमान...यष्टिः whose slender body was trembling. The word यष्टि generally found at the end of a compound after words meaning 'a body' gives 'the body' the sense of slender, slim or thin.

PAR. 6 तेन सर्वस्यां...ध्वनिना श्रवणयोः दग्ध इव (the king) schorched, as it were, in both his ears by that cry, viz., 'help' which he had never heard before in all the world, much less in the mouth of his queen. The subjects of प्रतापवर्धन were enjoying complete happiness under him. There was therefore no occasion of a cry of help being raised by any one of them. एकपद एव at one step alone, instantly. निद्रां तत्याज abandoned sleep, awoke from sleep. The word दग्ध is significant. Just as a man enjoying sound sleep gets up instantly if his body is schorched, so the king rose up the moment he heard the cry of 'help, my lord' from the queen. शिरोभागाच्च... उत्पपात. धौतासिना निशां सीमन्तयन् इव as if parting the night with his brillant (धौत) sword. सीमन्तयन् present part. of सीमन्तयति denominative form सीमन्त. Note that the सन्धि in सीमन् + अन्तः = सीमन्तः is formed according to the वार्तिक 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' (सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । सि. कौ.). सीमन्तः = the white line left by the parting of the hair on each side of the head. सीमान्तः = the extreme limit of a boundary. अच्छधारेण (adj. to धौतासिना) the edge of which was glittering. शिरोभागाच्च...निर्गच्छता (qualifying धौतासिना) which he drew from beside his head with his right hand that trembled with rage and which (therefore) appeared as if it were his ear-lotus coming forth (from his head-region). शिरोभागात् (1) from the side of his head; (2) from a part of his head *i. e.* his ear. It

appears that kings used to keep a sword near their head to be drawn in case of emergency when they went to sleep at night. The king when he heard the cry of help from the queen drew his sword which was lying near his head. This he did so easily that to the poet the sword coming out from beside his head appeared as if it were the lotus that had come forth from his ear. The king draw forth the sword so swiftly and dexterously that by his action he seemed to part the night into two. अन्तराल...करपल्लवेन sweeping aside with his tender left hand his silken upper garment as if it were the ether forming an obstacle between (the sword and the person for whom the sword was drawn). अन्तरालम् the intermediate space. व्यवधायकम् obstructing. अन्त...धायकम् should also be construed with उत्तरीयांशुकम्. The upper garment formed an obstacle in the way of the free movements of his hands and hence he removed it. The comparison of the garment with ether shows how fine the silken garment was. उत्तरीयं च तदंशुकं च उत्तरीयांशुकम् (कर्मधारय). Bâṇa also uses the form अंशुकोत्तरीयम् ('पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्' K. p. 170) which latter is to be accounted for according to 'राजदन्तादिषु परम्' पा॰ 2. 2. 31. करविक्षेप...विराजमानः shining with his golden bracelet which dropped down on account of the furiousness (वेग) of the movement of his hand and which was rolling in the quarters (दिक्षु) and which consequently appeared as if it were his heart roaming in search of the cause of alarm. The king moved his hand so furiously that his golden bracelet dropped down and being circular in form it began to move about here and there on the ground. The poet imagines that it was really the heart of the king in the form of the bracelet that was moving about in search of the cause of alarm. कर...गलितेन may also be construed with हृदयेन. The heart too dropped down through the furious movement of the hand. For the idea of the bracelet dropping down in a flurry and its being compared with the heart vide 'आकर्षन्ती च कराकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत्, K. p.194. सत्वरा...प्रासादः who shook (lit. made to tremble) the (whole) palace by the might of his left foot

which he furiously (सत्वर) stamped on the ground. The king made himself ready to fight whomsoever had disturbed his queen's sleep and as he forcibly stamped his left foot on the ground he shook the whole palace. This adjective reminds one of 'धरिणोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्' U. 6. 19 and 'प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येषचरणः' Mu.3. 29. आक्रान्तिः might, force. Cf 'रोद्धुं महेभमपरिव्रढिमानमागाद्याक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य' S'i. 5. 41. पुरःपतितेन... राजमानः shining with his necklace which had fallen in front of him and which had come within the range of his sword-edge, as if it were the collection (खण्ड) of the moon's rays cut to pieces. असि...गतेन should also be construed with शशि...खण्डेन. The king's necklace coming within his sword's range was cut and fell down scattered. It therefore appeared like a collection of the moon's rays cut to pieces, the pearls which constituted the nackless being as white as the rays of the moon. लक्ष्मीचुम्बन...आशानाम् reddening the outskirts of the quarters with his eyes which were extremely red on account of rage and sleep, as if they were tinged by the juice of the betel which stuck to them in Lakshmi's kisses. The king's eyes had become red through rage and as he looked around he seemed to cast a glow upon all quarters. The redness of the king's eyes is accounted for by the poet in another way. Lakshmî had chewed the betel-roll and as she kissed the king's eyes, the red juice of the betel got stuck to the eyes, thus rendering them red. The kissing of the eyes is often described in literature. Vide 'घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती। रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ' S'i. 2. 16 and the stanza quoted in com from गोवर्धनाचार्य's आर्यासप्तशती 2. निद्रया कोपेन चातिलोहिताभ्याम्—we can understand the eyes being red through anger. But how can the eyes be red through sleep ? We are, therefore, inclined to take निद्रया=निद्रया प्रतिहतया on account of sleep being disturbed. पाटलयन् present part. of the den. of पाटल. बद्धान्धकारया...परिवर्तयन् as if bringing back the night again by his frown which was dark and three-bannered. The king frowned in anger and his eye-brows were thereby so contracted as to become divided in three parts which are considered the three banners of the

frown. The eye-brows were thick and the dark hair thereof are said to produce darkness. In this way the king appeared to bring the night back. भ्रु (भ्रू or भ्रु) कुटिः—टी *f.* contraction or knitting of the eye-brows, a frown. त्रियामा the night. The night really consists of four and not three *yâmas* (periods of three hours each). But the last *prahara* is generally considered to belong to the next day and hence the night comes to be *triyâmâ*. Or the first half to the first *prahara* and the second half of the last *prahara* are supposed to belong respectively to the day that precedes and the day that follows. Cf 'संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा' Megh. 112. Note the adjective त्रिपताकया is used significantly. The night is *triyâmâ* and the frown which seems to bring it back is also naturally *tripatâkâ*. वेगेन उत्पपात leapt up hastily. सर्वासु...चक्षुः who cast his glance in every direction. पप्रच्छ तां भयकारणम् asked her the cause of her fright. Note that the root प्रच्छ् governs two objects, being included in the following *Kârikâ* which enumerates roots of that kind: ' दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्' quoted in सि. कौ. under पा॰ 1.4.51.

PAR. 7. गृहदेवतासु...यामिकिनीषु when the women of the night-watch had run up like houschold deities. The cry of the queen brought the watch women on the terrace of the mansion. यामिकिनी feminine of यामिकः one on duty or guard at night. प्रबुद्धे...परिजने when the servants who slept near were all awake. शान्ते...साध्वसे when the fright or alarm (साध्वस) which had caused her heart to tremble had subsided. These three expressions are locatives absolute. सवितुर्मण्डलान्निर्गत्य issuing forth from the sun's disk. तेजोमयौ full of lustre. मय is added here in the sense of प्राचुर्य. बालातपेनेव...दिग्भागान् filling the regions of quarters as with the radiance of the morning sun. बालातप young sunlight *i. e.* the light of the sun who is young *i. e.* in the morning. वैद्युतमिव...कुर्वाणौ turning the world, as it were, into lightning. वैद्युत made of or belonging to lightning; Cf 'व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतो वा' U. 5. 13. These two fancies are based on the two youths being full of lustre. भ्रुकुटिनौ...

कवचिनौ wearing crowns (मुकुट), ear-rings (कुण्डल), armlets (अङ्गद) and armours (कवच). मुकुटिनौ etc. are formed according to पा० 5. 2. 115 'अत इनि ठनौ'. इन and इक are added on to words ending in अ and to the words of the व्रीह्यादि group in the sense of possession e. g. दण्डः अस्यास्तीति दण्डी or दण्डिकः; व्रीहिन् or व्रीहिकः. गृहीतशस्त्रौ who had supplied themselves with weapons. इन्द्रगोपक...स्नातौ bathed in blood of the lustre of the *indragopaka* insects. इन्द्रगोपक is an insect of red colour which makes its appearance in the rainy season and is said to be protected by Indra, the lord of rains. Cf 'विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः' Ritu. 2. 5 and our note thereon. उन्मुखेन...प्रणम्यमानौ who were being saluted by all the world with upturned faces and with hands folded on the head (उत्तमाङ्ग). कन्यया...अनुगम्यमानौ who were being followed by one maid who was like the moon (lit. the form of the moon) who issued forth (from the sun) by the *sushumṇa* ray. The two youths had come out from the disk of the sun and as they were followed by a girl it appeared to the poet that the moon had left the sun wherein she resides for some time and had followed the youths in the form of a maiden. सुषुम्ण is the name of a particular ray of the sun which imparts to the moon nectar, when she wanes in the dark half of the lunar month, so that the gods may again drink the ambrosia in her. Vide विष्णुपुराण 2.II.22-23 'सूर्यरश्मिः सुषुम्नो यस्तर्पितस्तेन चंद्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत्पीयते वै सुधामयः॥ पीतं तु द्विकलं सोमं कृष्णपक्षक्षये द्विज। पिबन्ति पितरः शेषं भास्करात्तर्पणं तथा॥'. यास्क in his निरुक्त (2.2.2) has also referred to this सुषुम्ण ray in the same connection: 'अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति। "सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः" इत्यपि निगमो भवति'. Vide also 'सुषुम्णास्तुतशशिसुधाशीकरस्तबकतारकिततीराम् (मन्दाकिनीम्),' हर्षचरित p. 19 (निर्णयसागर 3 rd edition). From all these passages it will be seen that the सुषुम्ण ray is the cause of the waxing of the moon. Bāṇa has, however, referred to this same ray elsewhere as being the cause of the waning of the moon. Cf 'अलीकं चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्णनाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति' K.p.141. For the idea of the moon residing in the sun cf 'रविमावसते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितॄंश्च' V. 3. 7.

क्षितितलमवतीर्णां descended on the surface of the earth. मे विल-पन्त्याः inspite of me who was screaming. The genitive absolute is used in the sense of 'inspite of', 'notwithstanding' according to पा॰ 'षष्ठी चानादरे' 2. 3. 38 (अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठी सप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्। रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः। सि. कौ.). उदरं विदार्य after having cut open my belly. प्रवेष्टुमार-ब्धौ began to enter. प्रतिबुद्धास्मि च...हृदया and immediately I awoke with my heart trembling, crying to my lord (for help). The two चs, one in this and the other in the previous sentence, show the simultaneity of action. No sooner had the youths began to enter her womb after cutting it open than she woke up with a cry to her lord. It appears that people in those days believed as some of them do even now in dreams. In *Kâdambarî* Bâṇa describs King Târâpîda dreaming a dream which foretells the birth of a son. Cf 'एवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यां...स्वप्ने सितप्रासादशि-खरस्थिताया विलासवत्या आनने सकलकलापरिपूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तम-द्राक्षीत्' p. 65.

PAR. 8. It is a belief that a dream which one dreams towards the close of the night is suggestive of future events and proves to be true. The poet, therefore, gave us a description of the dawn in Par. 5 and here he is now continuing the same description. Cf. 'अवितथफलाश्च प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः' K. p. 65. एतस्मिन्...क्षणे at this very juncture of time. राजलक्ष्म्याः प्रथमालापः the first utterance of the royal glory. This goes with प्रभातशङ्खः the morning conch. प्रथयन्निव स्वप्नफलम् as if proclaiming the fulfilment of the dream. उपतोरणम् near the porch. 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' अमरः. रराण blew or rang out. It was morning now and the conch was blown at the porch. The conch is said to be the first utterance of the royal glory in the sense that the conch proclaimed for the first time on that day, as it does on all, the royal glory of king प्रतापवर्धन. Out of the numerous ways by which the glory of प्रतापवर्धन was prominently brought before the public day by day, the blowing of the couch in the morning was the first. It is kings who order that conches should be blown at stated periods of time and when the morning conch was blown at

the royal porch people knew that प्रतापवर्धन's glory had not left him. This may also be explained in another way. The morning couch, which was blown after the queen had dreamed that ominous dream, was, as it were, the first utterance of the royal glory which the two princes, whose birth the dream indicated, were destined to bring to the house of प्रतापवर्धन. भाविनीं...दुन्दुभयः the tom-toms or tabors sounded loudly as if to announce the coming prosperity. चकाण...नान्दी the daybreak drum boomed as if with the joy of the strokes of the stick (that it received). नान्दी here means a drum. The word has a technical meaning in dramaturgy. The poet puns on the name नान्दी and says that it boomed because of the आनन्द it felt when struck by the stick. कोणाहत the stroke of the drum-stick. आहत *p. p.* used in the sense of a noun according to 'नपुंसके भावे क्तः' पा॰ 3. 3. 114. जयजयेति...अश्रूयन्त loud voices of those who recited the auspicious calls from sleep were heard, 'be victorious!' It is well-known that in ancient days kings used to be roused from their sleep by the bards who used to sing their praises outside their chambers in the morning. Compare *inter alia* 'सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः' Raghu. 5. 65 and *f.* पुरुषश्च वक्त्रापरवक्त्रे पपाठ a man too chanted a वक्त्र and an अपरवक्त्र stanza. For the significance of these two kinds of metre in an आख्यायिका vide introduction. वक्त्र is a metre which resembles the अनुष्टुभ्. श्रीप्रेमचंद्रतर्कवागीश, commenting on दण्डी's काव्यादर्श 1.26, says 'वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति वक्त्रलक्षणम्'. अपरवक्त्र sometimes called वैतालीय is thus defined: 'अयुजि ननरला गुरुः समे। तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ.' वल्लभ...मन्दिरे in a house belonging to the stable of the favourite horses. 'वाजिशाला तु मन्दुरा' अमरः The word वल्लभ is significant. It shows that the stable of the king's favourite horses was near his palace and hence the king could easily hear what the marshal in charge of the stable was repeating in the morning. In the *Kâdambarî* too चन्द्रापीड always takes care to see that his favourite horse is near him even when he goes to sleep. मन्दमन्दम् very slowly. Construe this with पपाठ. He repeated the stanzas very slowly with the result that the king could hear him distinctly. सुप्तोत्थितः who had risen from

sleep. सप्तानां पुरः यवसं किरन् scattering grass before the horses सप्तिः a horse. कृत... रवाणाम् (सप्तीनाम्) which had given out a sweet neigh. श्चोतत्... शीकरम् (यवसम्) from which drops of dewy water were dripping down. मरकतहरितम् as green as emerald. निधिः तरुविकारेण लोके स्पष्टमाख्यायते in the world a treasure is clearly revealed by a particular modification of trees. This refers to a belief that trees assume a particular form if some treasure is hidden underneath them. Cf 'यत्र अधो निधिस्तत्र परिणाहोद्गतार्थोमुखशाखामूलादिभाजो वृक्षा भवान्ति' सं. लोके स्पष्टमाख्यायते is to be construed with the following three clauses. सन्मणिः...धाम्ना a fine jewel by its shining lustre. शुभागमो निमित्तेन the approach of luck by an omen. The same idea is repeated in the second stanza. शुभमशुभं...निदर्शनोदयः in the same way the appearance of a previous vision foretells good or evil to men. The first line gives two illustrations which lead one to the general proposition laid down in the second line. अरुण इव...रविम् like the dawn, his harbinger, the sun. For अरुण or the dawn being the harbinger of the sun cf 'यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम् । आविष्कृतारुणपुरःसर एकतोऽर्कः' S'âk. 4. 2. अरुण is the son of विनता and कश्यप being the elder brother of गरुड. विनता prematurely hatched the egg and the child was born without thighs and hence अरुण is called अनूरु 'thighless', or विपाद् 'footless'. The M. Bh. gives two accounts as to how he came to be the charioteer of the sun. One account says that as soon as he was born his great lustre attracted the attention of the sun who, being pleased, made him his charioteer. Vide आदिपर्व 16 'ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी ॥ 16 अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत । पूर्वार्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ॥17 उद्यन्नथ सहस्रांशुर्दृष्ट्वा तमरुणं प्रभुः ॥ 23 स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मनःसमतेजसम् । सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुदः ॥ 24.' Another account says that the sun who had brought upon him the enmity of राहु by exposing him at the time the nector churned out of the ocean was being served to gods, once become enraged at them when he saw that none of them came to his help when he was being swallowed by राहु now and then. He therefore thought of burning the whole world as a kind of vengeance on the ungrateful gods. The gods

and the sages thereupon waited upon Brahmâ who told them that अरुण would sit on the chariot of the sun in his front and diminish his lustre, thus preventing him from burning the world. From that time अरुण takes his seat on the sun's chariot as a safeguard of the world against his excessive heat. Vide आदिपर्व 24 'एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः द्रक्ष्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ॥15 तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि। कश्यपस्य सुतो धीमानरुणेत्यभिविश्रुतः ॥ 16 महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः। करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति ॥ 17 लोकानां स्वस्ति चैव स्यादृषीणां च दिवौकसाम्। ततः पितामहाज्ञानः सर्वं चक्रे तदाऽरुणः ॥ 18.'

पवन इव...जलागमम् like the swift wind the approach of the rainy season. जलागमः जलानां आगमः यस्मिन्. The reading अतिजडः (extremely cool) for अतिजवः appears better for we get cool breezes in the beginning of the rainy-season. Bâṇa has elsewhere expressed the idea in these two stanzas in simple prose. Cf 'आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि निमित्तानि' K. p. 65.

PAR. 9. प्रीयमाणेनान्तःकरणेन with a delighted heart. मुद्रोऽवसरे विषीदसि you are dejected at the hour of joy. समृद्धाः have borne fruit. गुरुजनाशिषः the blessings of elderly persons. परिगृहीता...देवताभिः the family goddesses have accepted you *i. e.* shown you favour. प्रसन्नस्ते भगवानंशुमाली the divine sun is pleased with you. अंशुमाली one who possesses a garland of rays *i. e.* the sun. न चिरेण...भवनीम् (he) will soon gladden you who have acquired three virtuous children. °लाभेन cannot be taken as a करणे तृतीया and translated as 'by the gift of' as some do. For the word लाभ does not mean a gift but an acquisition. Therefore supply some such word as सुताम् after °लाभेन. अवतीर्य having descended (from the terrace of the palace where he had slept). यथा क्रियमाणाः क्रियाः the activities as they used to be done *i. e.* usual duties. पत्युर्भाषितेन by the speech of her lord. तुतोष was cheered, became pleased.

PAR. 10. समतिक्रान्ते...कालांशे when a short period of time had elapsed. प्रथममेव संबभूव गर्भे first came to being in (her) womb. गर्भस्थितस्य...जननी his mother attained pallor as if with his glory as he lay in her womb. Women become

pale when they are *enceinte*. Cf. 'मुखेन सालक्ष्यन लोध्रपाण्डुना' Raghu 3. 2. The colour of यशस् is white according to the convention of the Sanskrit poets गुणगौरव...शशाक she was not able to support her frame as if oppressed with the weight of his virtues. कान्तिविसर...बभूव she became averse to food as if satisfied with the ambrosial fluid of his extending lustre. Pregnant ladies possess a peculiar lustre of their own. That they become averse to food is also common experience. कान्तिविसरः the extending of lustre, *i. e.* the extending or out-pouring lustre. विसरः also means a large quantity. शनैःशनैः...अनीयत with great difficulty she, languid on account of the burden of her slowly growing foetus was conveyed by her friends with the support of their hands to her elders for the customary obeisance, though forbidden by them. Note the practice of daily salutation to the elders prevalent in the days of Bāna. The queen's insistence upon being conveyed to her elders against their will shows her great respect for them. विश्राम्यन्ती...अलक्ष्यत she appeared like a statue while taking rest against the nearest pillars and walls. When the queen propped against the pillars and the walls she appeared like a doll-figure. सा(शा) लभञ्जिका a doll, puppet or statue. कमललोभ...चरणौ she could not lift her feet as if they were covered by bees which had settled upon them through the greed of lotuses. The natural fact that she was not able to walk on account of the burden of her child has been explained by the poet by saying that her feet were mistaken to be lotuses by the bees which came and greedily settled upon them with the result that she could not lift them up. The reading भृतौ for श्रुतौ is also good. भृतौ=checked. The poet also suggests that her feet were as beautiful as a lotus. मृणाल...चश्राम she moved very slowly as if conducted by domestic swans which were clinging to the rays of the nails of her feet in greed for lotus-fibres. She possessed the gait of swans, which is a sign of feminine beauty, and she was moving slowly because she was pregnant. On these two facts the poetical fancy is based that the domestic swans which were greedy for

lotus-fibres mistook the rays of her nails for them, clung to them and were thus, as it were, conducting the queen. मणिभित्ति...करकमलम् with a longing for the support of their hands she would extend her lotus-like hand even towards her own reflections imaged in the jewelled walls. Pregnancy rendered the queen so helpless in the matter of free movements that she would even seek support from her own images in the transparent walls. किमुत सखीषु what need be said of her friends? It goes without saying that she supported herself on her friends whenever they were near. माणिक्यस्तम्भ...लता: she longed to clasp even the rays of the gemmed pillars, much more the house-creepers. When it is told that she would even try to take the support of the rays of the gemmed pillars, one need not say that she would clasp the creepers for support. समादेष्टुम्...कर्तुम् she was unable even to give instructions about her household affairs, why say anything about her performing them. आस्तां...सौधमारोढुम् let alone her feet which were wearied by the burden of her anklets, she could not even in her imagniation bear to ascend the palace-terrace. The poet means to say that already it was physically impossible for her to ascend the palace, for her feet thought the weight of the anklets too much, but her imgination too could not tolerate the idea of going upon the palace-roof. अङ्गानि... भूषणानि she could not even support her limbs, much less her ornaments. चिन्तयित्वापि...नस्तान she would heave a heavy sigh and her breasts trembled even when she would think of ascending the pleasure mountains. नस्तान perfect of स्तन् to sigh. प्रत्युत्थानेषु...अधार्यत when she would rise in welcome, she was checked by her child as if with pride; though she placed her sprout-like hands on the points of her knees. Placing the hands on the knees is a characteristic feminine action in trying to get up and though the queen attempted in this way to rise in welcome she could not succeed. The poet imagines that she was as it were checked in her attempt by her child which felt proud of its dignity and would not allow the queen to get up. द्विकर्स चाधोमुखी with her

face turned downwards all day long. दिवसम् is accusative of time. मुखकमलेनैवं...गर्भम् thus pleased she saw her womb with her lotus-like face. The force of एवम् is probably this. Though in the way described above she was put to great inconvenience, such as not being able to get up when she would like to do so, she was all the more pleased for that. स्तनपृष्ठसंक्रान्तेन which was reflected on the upper part of her breasts. Bâṇa is fond of describing the limbs of men and women as being transparent so that external objects are reflected in them. अपत्य...प्रविष्टेनेन which had, as if, entered in with a longing to see the child. On account of her pregnancy her face always hung down. She was, however, only too glad to look at her womb in this way. The face was reflected in her clear bosom. The poet imagines that it had entered in to have a look at the child. उद्रे...उवाह she bore as it were, a double glory with her son in her womb and husband in her heart. The fact that the queen displayed a peculiar lustre is explained by saying that she now had a double majesty in her, a son in her womb and the husband in her heart. This also suggests the idea that she was a perfectly chaste woman, having her husband installed on her heart. सख्युत्संगमुक्तशरीरा who had resigned her form to the laps of her friends. शरीरपरिचारिकाङ्क ...चकार she placed her feet on the laps of her handmaids, but on the heads of her co-wives. The idea appears to be that when she languidly consigned her form to the laps of her friends, she used to set her feet on the laps of her maids. This action was tantamount to setting her feet on the heads of her cowives. She was now pregnant and soon she would be the mother of a prince. Her superiority to her co-wives was now settled beyond any question. She has, therefore, by an action which is the result of her pregnancy, set her feet on the heads of her co-wives. (अवतीर्णे... राज्यवर्धनम्) अवतीर्णे...मासि when the tenth month arrived. सर्वोर्वीभृत्...निर्मितम् as if created from the atoms of the thunderbolt in order to quell the factions (पक्षः also 'a multitude') of all kings (उर्वीभृत्); as the thunderbolt too cut (पात) the

wings (पक्ष) of all mountains (उर्वाभृत्). राज्यवर्धन was to do away with सर्वोर्वीभृत्पक्ष (factions of all kings) and bring them all under his sway, and therefore he is said to be created from the atoms of Indra's bolt which also did away with सर्वो॰ (the wings of all mountains). This and the following adjectival clauses go with देवं राज्यवर्धनम् (His Magesty राज्य॰). The Banskhera copper-plate refers to राज्य॰ as follows: 'राजानो युधि दुष्टवाजिन इव श्रीदेवगुप्तादयः कृत्वा येन कशाप्रहारविमुखाः सर्वे समं संयताः । उत्खाय द्विषतो विजित्य वसुधां कृत्वा प्रजानां प्रियं प्राणानुज्झितवानरातिभवने सत्यानुरोधेन यः ॥ ' The mythological allusion is to the story of the mountains who formerly possessed wings and would therefore settle down on earth at any place they chose. This caused great havoc among the mortals till Indra took compassion on them and clipped the wings of the mountains with his thunderbolt. Compare वराहमिहिर's बृहत्संहिता 32 ' गिरिभिः पुरा सपक्षैर्वसुधा प्रपतद्भिरुत्पतद्भिश्च । आकम्पिता पितामहमाहामरसदसि सव्रीडम् ॥ 3 भगवन्नाम ममैतत्त्वया कृतं यदचलेति तन्न तथा । क्रियते 5 चलैश्चलद्भिः शक्ताहं नास्य खेदस्य ॥ 4 तस्याः सगद्गदगिरं किञ्चित् स्फुरिताधरं विनतमीषत् । साश्रुविलोचनमाननमवलोक्य पितामहः प्राह ॥ 5 मन्युं हरेन्द्र धात्र्याः क्षिप कुलिशं शैलपक्षभङ्गाय । शक्रः कृतमित्युक्त्वा मा भैरिति वसुमतीमाह ॥ 6 ' त्रिभुवनभार... कल्पितम् capable of supporting the weight of the three worlds, as if created by the implements of the circular hood of Shesha. मण्डल may also be taken in the sense of ' collection,' for the Shesha has one thousand heads and consequently equally numerous hoods. राज्यवर्धन was capable of bearing the responsibility of the three worlds and hence he is said to have been fashioned by the implements of Shesha's hoods. फणामण्डलोपकरणैः may either mean the implements which fashioned the hoods or the implements in the form of the hoods. Shesha is the name of a celebrated serpent, the son of कद्रू and कश्यप, who at the request of Brahma has taken upon himself the task of supporting the earth on his hood. Vide M. Bh. Ádiparva. 36. 19 'इमां महीं शैलवनोपपन्नां ससागरग्रामविहारपत्तनाम् । त्वं शेष सम्यक्चलितां यथावत्संगृह्य तिष्ठस्व यथाऽचला स्यात्'; also ' किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत् ' Mu. 2. 18. सकलभूभृत्... त्रासितम् causing all kings (भूभृत्; also mountains) to quake, as if constructed with the limbs of the quarter-elephants.

These elephants make the mountains shake when they practise वप्रक्रीडा on them. असूत gave birth to. यस्मिन् जाते... प्रजाः when he was born the subjects who were delighted became as it were dancing incarnate. Dancing is a way of manifesting joy. The subjects began to dance at the birth of the prince. The poet fancies them to be turning into dancing and nothing else. नृत्यमय्यः—the मय is in the sense of तादात्म्य. Note the alliteration in जाते, जात and अजायन्त. पूरित...मुखरम् noisy on account of the sounds of innumerable conches that were blown. This and the following adjectives qualify महोत्सवम्. प्रहत...रवम् possessed of the sharp sounds (रव) of hundreds of tom-toms that were beaten. गम्भीर...भुवनम् which completely or fully (निर्भर) filled the world with the deep rumbling of drums. For निर्भर in this sense cf 'निर्भरविकसितेपि काननेभिभूतान्यकुसुमपरिमलम्' K. p. 139. प्रमोदोन्मत्त...मनोहरम् attractive on account of the whole mankind being mad with joy. मासमेकं... नरपतिः the king held a great festival for a month which appeared like one day. It is common experience that the time spent in festival appears to be flying very quickly. Conches, tom-toms and drums formed a common feature of ancient festivities.

PAR. 11. (अथ...हर्षः) अन्यस्मिन्...काले when another short period of time had elapsed. This period must be taken to be three years, for हर्षचरित shows us that राज्यवर्धन was three years older than हर्ष, who himself was about two years older than राज्यश्री. कन्दलिनि possessed of sprouts. This and the following adjectives qualify नभसि (in the month of श्रावण) 'नभः खं श्रावणो नभाः' अमरः. कन्दलः-लम् sprout. कन्दलाः सन्ति अस्मिन्. In the mouth of श्रावण sprouts begin to appear everywhere on account of the rain. कुड्मलिन...तरौ when the Kadamba tree put forth buds. The Kadamba blossoms in the rainy season, when sprinkled over by the water from the clouds or even when the clouds thunder in the sky. तोक्मतृणस्तम्बे wherein the clusters of grass were green. तोक्मः the green colour. 'तोक्मं कर्णमले पुंसि हरिते च हरिद्यवे' मेदिनी. तोक्मयुताः तृणानां स्तम्बाः यस्मिन्. स्तम्भिनतामग्नं

wherein the red-lotuses were at a standstill *i. e.* they were destroyed. In the rainy season lotuses do not appear prominently as they are destroyed by the heavy showers. विकसित...चेतसि which had expanded (with joy) the Châtaka's heart. The rainy season is an object of great delight to the Châtakas which are said to receive in their open beaks the drops of rain before they fall on earth. Cf. 'अम्भो बिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणः' Megh. मूकमानसौकसि when the swans were dumb. मानसं ओकः निवासस्थानं येषां ते मानसौकसः हंसाः. The swans repair to the Mânasa lake at the beginning of the rainy season because they do not like the dirty water on earth. This is one of the conventions of the Sanskrit poets. Cf. 'तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः...संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः' Megh II and S. D. 7.23. quoted in the com. देव्या देवक्या ...हर्षः Harsha came to being simultaneously in the heart and the womb of Yashovati like Krishna in that of Devakî. As soon as यशोवती conceived हर्ष, हर्ष *i. e.* joy naturally arose in her heart. देवकी was the mother of कृष्ण being the daughter of king देवक and the wife of वसुदेव. चक्रपाणिः (चक्रं पाणौ यस्य) Vishṇu who was born as Krishna. Vishṇu is said to have come to being in the womb and heart of देवकी at once, because she had known that her eighth child would be an *avatâr* of Vishṇu and hence as soon as she conceived for the eighth time she began to contemplate the great God in her heart. शनैःशनैः...जगाम gradually her tender form again assumed a pale colour as if caught hold of by the religious merit of all the subjects. The paleness of the body of the queen due to pregnancy is accounted for by saying that the body was, as it were, arrayed in the religious merit of the subjects. The colour of पुण्य is white according to the poets' convention. The birth of Harsha was as it were due to the merit of all the subjects. सर्वप्रजापुण्यैः has been taken by C. and T. in the sense of 'all her child's pure worth'. But this is not so good. गर्भारम्भेण as pregnancy advanced. श्यामायमान...चूलिकौ (adjective to पयोधरकलशौ) the beautiful tender nipples of which were growing dark. Mark the alliteration in चारु...चक्रवर्तिनः. चूचुके चूलिके इव. The compound

is formed according to 'उपमितं व्याघ्राद्भिः सामान्याप्रयोगे ' पा० 2.1.56. चूचुकम् or चूचूकम् the nipple of a breast. चूलिका the root of an elephant's ear. Cf. 'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम् 'मेदिनी. In the comparison of the nipples with the root of the elephant's ear the common property appears to be tenderness, because as compared with the other parts of its body the ears are tender and it is on account of this that the driver strikes the elephant with his goad at the root of the ear. It is a known fact that the nipples of a pregnant woman become dark. Cf. 'क्वचित्सगर्भप्रमदास्तनप्रभैः। समाचितं व्योम घनैः समन्ततः। Ritu. 2. 2 ; 'दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् : तिरश्चकार भ्रमराभलीढयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रियम् ' Raghu. 3.8 : 'तथावस्थां तां प्रावृषमिव श्यामायमानपयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भच्छविपाण्डुराम्' description of queen विलासवती in K. p. 66. पयोधरकलशौ (पयोधरौ कलशौ इव) jar-like breasts. चक्रवर्तिनःपातुं मुद्रितौ इव as if sealed for an emperor to drink. The breasts of the queen are compared to jars and the dark nipples are imagined to be the seals set on these jars to indicate that an emperor was to drain their contents. स्तन्यार्थ...दृष्टिः her eye, which was long, affectionate and white, assumed a sweetness of expression, as if it were a river of milk deposited in her face for the bosom's supply. The long, beautiful glances of the queen are said to be the river of milk which will supply milk to her bosom. Her eyes became sweet in their expression on account of pregnancy. The river of milk may also be supposed to be long, viscous (स्निग्ध) and white and would certainly present a beautiful appearance if any mortal has the fortune of looking at one. सकलमङ्गल...अमन्दायत her gait became slow as if with the weight of her limbs which were occupied by all the auspicious deities. The auspicious deities referred to here are the protecting deities of the various quarters whose portions, it is supposed, go to make up an Emperor who protects all the quarters. For a similar idea cf. Raghu. 2.75. and 3. 11. मन्दंमन्दं संचरन्त्याः going with अस्याः) who was moving very slowly. निर्मलकुट्टिम...पृथिवी अस्याः the earth which had clasped her sprout-like feet under the guise (निभ) of their reflection fallen in the spotless pave-

ment, as it were, already began to pay her worship. पूर्वसेवा worship or service beforehand. यशोवती would exact service from the earth when her son would be the emperor. The earth anticipated this and already began to offer it to the queen when it caught hold of her feet in the form of their reflection in the clear mosaic. The reflection of the queen's feet in the pavement is supposed to be the conscious acceptance of them by the earth as a mark of worship. कुट्टिमः-म् a paved floor. "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूः". दिवसम् all day long. This as an accusitive of time. अधिशयानायाः शयनीयम् of her who was lying on her bed. The roots शी to lie down, स्था and आस् govern, when preceded by अधि, the accusative of the place where the action is performed, according to 'अधिशीङ् स्थासां कर्म' पा० 1.4.46. अपाश्रय...अलक्ष्यत the image of the doll (पुत्रिका) in the painting (पत्रभङ्ग) of the awning, which was reflected in the interior of her clear cheek appeared like Lakshmî waiting for the time of delivery. The queen was lying on her bed all day long and as she lay there the doll painted on the canopy was reflected in her cheek. This reflection appeared to the poet to be the Goddess Lakshmî herself who was awaiting the birth of the child with a view to favour him as soon as he was born. अपाश्रयः may also be taken in the sense of the bed-sheet or the curtains which surrounded the bed and then, we may suppose that figures were embroidered on them. पत्रभङ्गः primarily means the painting drawn on the face and the person as a mark of decoration. क्षपासु during nights. सौध...गतायाः who had mounted the uppermost part of the terrace of her mansion. When the queen was pregnant at the time of राज्यवर्धन the poet had told us that she could not even think of mounting the terrace of her mansion, while here against the rules laid down in धर्मशास्त्र for a pregnant woman to follow, he describes her as going to the roof of the mansion. This may be due to the fact that at this time she was big with a child who was to be in future a great emperor and hence her activities now could not be judged by the standards of common pregnant women. Or we may suppose that she did not mount the palace herself

but was carried there in a conveyance like *Pâlkhi*. गर्भोन्माथ... अदृश्यत the orb of the lord of the stars (उडुपति *i. e.* the moon) reflected in her round bosom, the silken garment of which was removed on account of the agitation of the foetus appeared like a white umbrella (आतपत्रम् which protects from the sunshine) mysteriously (केनापि = अनिर्वचनीयेन) held over the child. Women begin to feel the agitation or movements (उन्माथ) of the foetus in the seventh month of their pregnancy. The queen was apparently feeling it now and as a relief she had bared her bosom of the shawl. The moon was reflected in it and appeared like a white umbrella held over her foetus by some unknown person. This forebodes the wearing by Harsha of the white umbrella which is a sign of sovereignty. सुप्तायाः...चालयाञ्चक्रुः as she slept in her apartment even the female chowrie-bearers on the painted walls waved their chowries. This is an exaggerated description suggesting the future greatness of Harsha. The magnetic influence of Harsha was so great that he inspired life even in the painted chowrie-women on the walls, who consequently began to fan his mother. Understand the following three sentences in a similar way. वासभवनम् or वासगृहम् means sometimes a bed-chamber. Cf 'धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः' U. I. 7. चित्रयुताः भित्तयः चित्रभित्तयः (मध्यमपदलोपीसमासः) painted walls. स्वप्नेषु...अभिषेकः in her dreams she was crowned by all the four quarter-elephants with water (held) in folded leaves(पलाशपुट) of the lotus-plant which they bore in their trunks (करः hands). This suggests Harsha's sovereignty over all the four directions of the compass. The quarter elephants are here considered to be four, because only the principal directions are taken into consideration, though the number of these elephants is generally given as eight. प्रतिबुध्यमानायाश्र... अजनयत् as she awoke the puppet servants in the chamber on the terrace uttered many a time the cry of 'be victorious'. चन्द्रशालिका a room on the top of a house, so called probably from its being intended for the enjoy-

ment of the moonlight. 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्' हलायुधः. असकृत् not once, repeatedly. परिजनाव्हानेषु...निश्चेरुः when she called her servants incorporeal voices in the form of 'say your commands' went forth. क्रीडायामपि...आज्ञाभङ्गम् she would not suffer the violation of her commands even in play. This and the following description would be understood if one bears in mind the popular idea that the desires and longings of a mother echo those of the child she has in her womb. Harsha was to be a great Emperor and would not naturally like to see his commands disobeyed. The queen also began to feel the same inclination. Understand the following sentences in a similar way. For the idea of an emperor not brooking with any violation of his commands cf 'नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः' Mu. 3. 22; 'भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः । परैरपरिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते' ibid. 3. 23. अपि च चतुर्णामपि...बभूव a desire arose in her to bathe even in the united waters of the four great oceans. This suggests the limits of Harsha's empire. वेलालतागृह...अभिललाष her heart longed to wander in the sandy environs (परिसरः) of the interior of the creeper arbours on the seashore (वेला). आत्ययिकेषु...चचाल even in urgent duties her brow moved gracefully. Whenever she had to do even the most pressing duties she would do it very gracefully. This suggests the grace which will always accompany Harsha. आत्ययिक (अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य) urgent, not suffering delay. सन्निहितेषु...आसीत् though jewelled mirrors were close at hand her heart's desire (व्यसनम्) was to see her face in a drawn broad sword. This forebodes Harsha's military glory. खड्गपट्टः खड्गः पट्टः इव a plate-like sword i. e, a broad sword. Cf. ललाटपट्ट, शिलापट्ट etc. उत्सारितवीणाः...असुखायन्त supplanting the lute the twangs of bow ill-suited to women pleased her ears (श्रुती). असुखायन्त imperfect of सुखायते denominative from सुख. पञ्जर...अरमत her eye took delight in the lions in the cages. This suggests that Harsha would subdue powerful enemies and bring them under his control. गुरुप्रणामेष्वपि...ननाम even in saluting elders her head somehow bent low as if it was stiffened.

The presence of Harsha in her womb caused her no small amount of difficulty to bend her head in saluting her elders. The kingly spirit is always averse to saluting anybody. Cf ' संप्रत्ययवचनीयो राजन्योऽपि प्रश्रयः' U. 6. सख्यश्चास्याः क्षणमपि न मुमुचुः पार्श्वम् her friends never for an instant left her side. They always surrounded her with a view to beguile her time and minister to her wants. प्रमोदविस्फारितैः ...भवनम् (going with सख्यः) whitening the palace with their eyes expanded in joy as if in anticipation (शिक्षेव) of the birth festival which was near. The white lustre coming out from the eyes of the friends of the queen whitened the palace. The poet imagines that the friends did so consciously in anticipation of the approaching birth festival. Note the practice of whitewashing the house prevalent in the days of Bâṇa on festive occasions. लोचनपुटैः-पुटः-टम् (cavity or a hollow space) has no special sense here being used in an ornamental way. विकच-कुमुद...दिक्षु (going with सख्यः) as if ceaselessly performing on all sides the ceremony of presenting offerings (meant) for protection in the shape of a shower the petals (पलाश) of full-blown white, red and blue lotuses. By their glances on all sides the queen's friends appeared to strew lotuses of various kinds. These are supposed to be offerings to various deities to ensure protection of the queen. कुमुदम्-दः a white lotus. कमलम् means a lotus in general. We may understand it here in the sense of a तामरस (red lotus). कुवलयम् a blue lotus. आत्मोचित...निषण्णाः who were seated in their proper places. This goes with भिषजः (physicians) who supported (धृतिं चक्रुः) the queen by requesting her not to be afraid of the coming confinement, as well as with भूधराः (mountains) which also support the earth. विविधौषधिधराः (भिषजः भूधराश्च) possessed of various kinds of herbs. Note the custom of the court-physicians always waiting upon the queen when she was about to be confined. पयोनिधीनाम्...अबध्यन्त excellent jewels were tied in the knots of her necklace-cord as if they were the hearts of the oceans come with Lakshmî. The excellent jewels which the queen

wore round her neck are supposed to be the hearts of the oceans because they are pure and are also प्रशस्तरत्नानि (adj.) in the sense of प्रशस्तानि रत्नानि येषु. These hearts, the poet imagines, left the oceans when Lakshmi came out of them. Lakshmî has been described above as awaiting the child's birth.

PAR. 12. प्राप्ते ज्येष्ठामूलीये मासि when the month of Jyaistha had arried. ज्येष्ठामूलीय based upon the constellation ज्येष्ठा, which is a name of the 18 th lunar mansion consisting of the three stars. The month is called ज्यैष्ठ because the full moon stands in the constellation ज्येष्ठा in that month. ज्येष्ठया युक्ता पौर्णमासी अस्मिन् इति ज्यैष्ठः. बहुलासु in the Krittikas, *i. e.* when the moon was in the *Krittikâs* or the Pleiads. बहुलपक्षद्वादश्याम् on the 12th day of the dark fortnight. व्यतीते...समये when the even-tide had passed. समारुरुक्षति क्षपायौवने when the young night (lit. the youth of the night) had begun to climb, *i. e.* when the night was entering on its youth, *i. e.* at about 10 P. M. सहसैव...स्त्रीजनस्य all of a sudden a cry of women arose in the harem. This cry was due to the joy at the birth of Harsha. Vaidya has made astronomical and mathematical calculations on the date furnished by Bâṇa and he comes to the conclusion that Harsha was born on the 12 th day of the dark half of Jyaishtha S'aka 512, the corresponding English day and date being Sunday, 4 th June 590 A. D. This makes Harsha to be 16 years of age complete when he ascended the throne of Thanesor in October 606 A. D., from which date his era is believed to have commenced. निर्गत्य च ससंभ्रमम् having come out hurriedly. यशोवत्याः धात्र्याः...नाम्ना the daughter of Yashovati's nurse by name सुयात्रा. स्वयमेव हृदयनिर्विशेषा herself as dear (to the queen) as her heart. The queen loved सुयात्रा not only because she was her nurse's daughter but also for herself. राज्ञः...निपत्य having fallen at the King's feet. दिष्ट्या...जन्मना you are to be congratulated upon the birth of a second son. This is the form of congratulation in Sanskrit. इति व्याहरन्ती thus saying. पूर्णपात्रं जहार carried off the customary present. पूर्णपात्रम् is a vessel or box

filled with valuable things (such as clothes, ornaments etc) and scrambled for by servants or relatives on festive occasions, or distributed as presents; hence the word is often used to denote 'a present made to one who brings a happy news.' For the definition of the word vide com. पूर्णपात्र is also known as पूर्णानकम्, पूर्णालकम् or पूर्णकम्. Bāṇa has used the word many a time. Compare 'कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानंदनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः' K. 62; 'उपपादितास्मदागमनेन प्रणयादिवापहृतप्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन' ibid 165; also 'तत्कामं प्रभवति पूर्णपात्रवृत्त्या स्वीकर्तुं मम हृदयं च जीवितं च' Māl. 4. 1.

PAR. 13. अस्मिन्नेव च काले at this very time. राज्ञः परमसंमतः who was highly esteemed by the king. This and the following adjectives qualify तारको नाम गणकः (an astrologer named तारक). शतशः...आदेशः whose prediction of things beyond the cognizance of senses had been found to be true hundreds of times. सम्+वद् to tally with. अतीन्द्रिय beyond the ken of the senses. आदेशः prediction or prophecy. Cf. " विप्रश्निकादेशवचनानि बहु मेने' K. 64. दर्शितप्रभावः who had exibited his power (of foretelling). संकलितो a calculater. ज्योतिषि... पारदृश्वा in astronomy who had mastered (lit. seen the other end of) all the treatises on planets. संहिता any systematicly arranged collection of verses. सकलगणक...हितश्च who was extolled and liked (हितः) among all astrologers. त्रिकालज्ञानभाग् possessed of the knowledge of the three times (past, present and future). भोजकः a member of a class of priests, or Sunworshippers, supposed to be descended from the Magas by intermarriage with women of the Bhoja race. मान्धाता was a king of the solar race being the son of युवनाश्व. The story of his birth is interesting. His father being childless repaired in despondence to the hermitage of sages who performed for him a certain sacrifice and prepared consecrate sacrificial water which they kept in a pot. This water was intended for the wife of युवनाश्व who, however, himself unwittingly drank it with the result that he became pregnant and a son was born from his right side. This son was मान्धाता. He was a चक्रवर्ती and ruled over the earth consisting of 'the seven islands.' Of him it is said 'यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति। सर्वं तद्यौवनाश्व-

स्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते' विष्णुपुराण 4.2.19. The reason why he was called मान्धाता is as follows: 'जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनयः प्रोचुः ॥ १७ अथागत्य देवराडब्रवीन्मामयं धास्यतीति ततो मान्धाता नामतोऽभवत् । ' ibid. Also vide महाभारत, वनपर्व 127. 31 'मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा । मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः'. किल it is heard, we hear. एवंविधे...अहनि on a day of this kind free from the taint (अभिषङ्ग) of all defects such as व्यतीपात. व्यतीपातः is a malignant aspect of the sun and moon when they are on opposite sides of either solstice and their minutes of declination are the same. व्यतीपात is opposed to वैधृत which latter is the name of a particular position of the sun and moon when they are on the same side of either solstice and of equal declination but of opposite direction. सर्वेषु...लग्ने at a moment (लग्न) like this when all the planets were at their apexes as at present. Vaidya says that this description must be supposed to be an exaggeration of the court astrologer, for in no year which corresponds to the data given in Par. 12 were the planets all in their ascendant on that particular day. He further observes that Bāṇa's testimony with regard to the day of the birth of Harsha may be trusted but his assertion about all planets being in their *Uchcha* at the time of his birth is not reliable: for a good horoscope might have been manufactured for him afterwards. But there could be no mistake about the day of the Emperor's birth, for that day must have been observed as a public holiday at that time. भेजे जन्म came to birth, was born अर्वाक् तत since then. अस्मिन् अन्तराले in this intervening period. पुनरेवंविधे...अपरः again at such a conjunction (योगे) fit for an emperor's birth, no second has in the whole world been born. This really smacks of the insincere court talk. सप्तानां...अग्रणीः the foremost of the seven Emperors, *i. e.* superior to them all. चक्रवर्ती is a universal sovereign whose dominions extend as far as the ocean. Cf ' नव नास्ति कुचाभिनता नियतं चक्रवर्तिनां । आसमुद्रक्षितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः '. उद्भट. For the names of the seven chakravartins vide com. क्रवार्तिच-

चिन्हानां...भाजनम् the bearer of the Imperial signs and of the Great Jewels. For these vide com. सप्तानां...पालयिता protector of the seven oceans. The seven oceans which are supposed to exist are as follows: लवण, इक्षु, सुरा, सर्पिस् (clarified butter), क्षीर, दधि and शुद्धोदक. सप्ततन्तूनां...प्रवर्तयिता performer of all sacrifices. सप्ततन्तुः (a sacrfice) has been thus explained· 'सप्तभिः छन्दोभिः अग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्ते अत्र' व्याख्यासुधा. सायणाचार्य thus explains it: 'सप्ततनितारः कर्मणां विस्तारयितारो यस्य.' सप्तसप्तिसमः सुतोयं देवस्य जातः this son has been born to your majesty, the equal of the sun. The sun is supposed to have seven steeds (सप्तयः) to his chariot. Cf. 'रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः' भोजप्रबन्ध 169.

PAR. 14. अत्रान्तरे in the meanwhile. In this paragraph we have the description, poetical and hence exaggerated, of the various auspicious and good omens that appeared to announce the birth of Harsha. स्वयमेव...विरेसुः conches blew of thier own accord, though unblown, in a loud and sweet manner. This apparently impossible phenomenon must be supposed to have been caused by some supernatural agency to announce the birth of the great emperor. Understand the following clauses similarly. अनाहितोपि...दुंदुभिः the consecration drum though unbeaten boomed deep like the roar of the waters of the ocean in agitation. अभिषेकदुन्दुभिः the drum which announced the royal coronation or installation. अनाहतान्यपि...रेणुः the auspicious tabors pealed unstruck. सर्वभुवनाभय...प्रतिशब्दः the echo of the tabors spread through the quarter-regions as if it were a timbrel (पटह) proclaiming security to all the world. विधुतकेसरसटाः (*adj.* to वाजिनः horses) who tossed their manes resembling the manes of lions. Tossing the mane is a sign of joy and refreshment. केसरसटा requires some explanation. Both केसर and सटा mean 'mane' but it appears that केसर has become specialised in meaning and has the senso of 'the mane of a lion', though सटा in that sense is not uncommon. Vide 'केसरो नागकेसरे । तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे' हैमः; 'सटा जटाकेसरयोः' मेदिनी; and 'केसरं हिङ्गुनि क्लीबं, किञ्जल्के न स्त्रियां,पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे बकुले नागकेसरे.' (1) Dissolve

केसर इव सटा (the horse's mane which was like that of a lion) and admit an irregular compound of the मयूरव्यंसक class, for the regular one would have been सटाकेसर: according to पा० 2. 1. 56. The compound can be explained in two ways more: (2) take सटा in the sense of 'lines' or 'tips' as is done by सिद्धिचंद्र while commenting upon 'व्याधूनकेसरसटाविकरालवक्त्रम्' K. (निर्णयसागर) p. 418 where he says 'केसराणां स्कन्धवालानां सटाः श्रेणयोऽग्रभागा वा'; (3) admit a मध्यमपदलोपि समास in the form of केसराकारा सटा, as is done by वामन in his काव्यालंकार सूत्राणि (5, 2. 15) in the case of बिम्बाधर. For the use of these words in both these senses compare *inter alia* 'उत्सारयन् दृष्टिनिरोधिनीं केसरसटां (इन्द्रायुधस्य)' K. p. 212; 'घटितकेसरिसटारुचिरचामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्' ibid. p.224; 'क्षितितललुठनपांसुलसटावधूननानुमितोत्साहेषु वाजिषु' ibid. p. 228; also Ritu. 1.4; Mu. 7. 6; S'i. 1.47. साटोप... मुखपुटैः with their muzzles (पुट has no special sense) adorned with mouthfuls of green *Dûrvâ* blades which they had proudly taken in. समहेषन्त neighed. सलीलम्...गजाः elephants gave out a roar delightful to the ear with their sprout-like trunks sportively raised up, as if they were dancing. People who dance also raise up their sprout-like hands (हस्तपल्लव). पल्लव coming after words like हस्त, कर etc. suggests the sense of tenderness, delicacy etc. ववौ चाचिरात्...दिव्यानिलः soon a heavenly breeze, fragrant with the perfumes of wine, blew like a sigh of Lakshmi, abandoning Vishṇu. चक्रायुधः (चक्रं आयुधं यस्य)=विष्णुः. When Harsha was born a fragrant breeze blew. The poet imagines that this was the sigh of Lakshmî as she left Vishṇu in order that she might resort to Harsha. The breaths of great and beautiful men and women are always represented in Sanskrit as being fragrant. यज्वनां...वह्नयः in the houses of sacrificers fires sacrificial (वैतान) blazed up without any fuel (अनिन्धनाः), showing the approach of luck by the collection (कलाप) of flames curving to the right. It appears that flames of sacrificial fires curving to the right were supposed to foretell coming luck. Cf. 'दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे । बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्' Raghu.

3. 14; and for the general idea Ku. 11. 37. भुवस्तलात् from the face of the earth. तपनीय...कोशाः (*adj.* to महानिधयः great treasures) the covering of the jars of which was rendered charming (बन्धुर) on account of the golden chains which fastened it. समुदगुः (aorist, third person plural of इ 2. P. to go with सम् and उत्) came or rose up. प्रहतमङ्गल... कलकलः even the protectors of the various quarters, as it were, produced through joy a clamour of congratulations (दिष्टवृद्धिकलकलः) in all quarters under the disguise of the echoes of auspicious tabors which were beaten. The various दिक्पाल्s are as follows: ' इन्द्रो वन्हिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्' अमरः. तत्क्षण एव च शुक्लवाससः समुपतस्थिरे द्विजातयः at that very moment Brâhmanas clad in white approached. ब्रम्हमुखाः...पतयः like so many progenitors of the *Kritayuga* headed by Brahmâ. The birth of Harsha as it were heralded the golden age. Every age requires some progenitors who watch over the interests and welfare of the people. The प्रजापतिs are said to be 10 in number and they were created by Brahmâ, who therefore is here spoken of as their head. The Brâhmaṇas who came to the royal palace were also ब्रह्ममुखाः (having the Vedas in their mouth *i. e.* knowing them by heart). For ब्रह्म in the sense of the Vedas vide ' यद्ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम्। यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः' Ku. 6. 16. and also 1. 15. प्रजावृद्धये (1) ' for the propagation of the species,' as going with प्रजापतयः (2) ' for (wishing) prosperity of the (new born) babe,' as going with ब्राम्हणाः. साक्षाद्धर्म इवः...पुरोधाः like Dharma incarnate came forward the family priest with a fruit and soothing water in his hand. For शान्त्युदक compare ' अहमपि वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि' S'ak. 3. पुरातन्यः... बान्धववृद्धाः the old relatives who had arrived appeared like ancient ordinances. प्रलम्ब...आननानि (*adj.* to बन्धनवृन्दानि) whose faces were dense (जटिल) with the mass (जाल) of their long beards. It appears that prisoners were not allowed to shave their beards in ancient days. Vide स्कन्दपुराण, सत्यनारायण कथा 3. 48 'तदा निगडसंत्यागं क्षौरकर्माद्यकारयत्।' बन्धनवृन्दानि crowds of prisoners. बन्धनम् means a place of confinement, prison; hence

used here in the sense of one who is confined in the prison i. e. a prisoner. चहलपङ्क...कायानि whose bodies were black (काल) with the stain (कलङ्क) of dense (चहल) dirty mire. It appears that prisoners were even not allowed the luxury of a bath in those days. नश्यत:...बान्धवकुलानीव (going with बन्धनवृन्दानि) who were as it were the crowds of the perishing Kali age's kinsmen. The dark-coloured prisoners who were let loose from their prison on the occasion of Harsha's birth are compared with the relatives of the Kali age. The Kalikâla is full of sin and as the colour of sin is dark in Sanskrit, the relatives of the Kalikâla are naturally dark and hence the comparison. The prisoners unexpectedly let loose ran away in a confused, disorderly manner (आकुलान्यधावन्न) like the relatives of Kali, who also were making themselves scarce in a state of distress (आकुलानि). The birth of Harsha inaugurated an era of virtue and hence the Kalikâla is supposed to run away. Note the practice of setting prisoners at liberty on an occasion of joy prevalent in those days. This practice is found even now in native states. तत्काल...विपणिवीथ्य: the shops (वीथि:-थी) in the market (विपणि) which were pillaged by people appeared like the camp lines of Adharma (sin) which vanished at that time. The poet means to say that from the birth of Harsha अधर्म found no room in the world. Two contemporary customs can be gathered from this clause: (1) The market used to be given up to general pillage on occasions of joy and (2) the camps of enemies used to be looted when they ran away. विलसन्मुख...वेष्टिता: (*adj.* to वृद्धधात्र्य: old nurses) surrounded by a troop of dwarfs and deaf people with shining (विलसत्) upturned (उद्) faces. Dwarfs etc. appear to have been allowed to hang about the harem in olden times in order that they might afford some amusement to the fair inmates thereof. Compare 'अनृत्तकलमूककुब्जकिरातवामनबधिरजडजनपुरःसरेण...राजपरिजनेन' K. p. 74. 'कुब्जकिरातबधिरवामनवर्षधरकलमूकानुगतेन परिजनेन' ibid. p. 159. साक्षात्...व्याकुला: like the protecting deities of the mother of the child born (जात) occupied with (व्याकुल) many children. ननृतु: danced. The old nurses dancing in

a troop of dwarfs etc. appeared like so many tutelary deities of the mother surrounded by many small children. संकेत refers to a custom according to which the tutelary deity of a new mother, with a cat's face and surrounded by a crowd of children, is set up in a lying-in-chamber. प्रावर्तत च...पुत्रजन्मोत्सवो महान् the great birth festival of the son (thus) proceeded. All the rest of the words qualify पुत्रजन्मोत्सवः. विगत ...स्थितिः in which the order of the royal household was gone. This is a description of a typical jubilation in olden times. Note how the whole arrangement is upset and everything appears to be at sixes and sevens. अधःकृत ...आकृतिः in which the haughty appearance or form (आकृतिः) of the door-keepers was set at naught. This and the following adjective prepare us for the one that follows. अपनीत...वेत्रः in which the staves of the staff-bearers were taken away. निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः in which entrance into the harem was in no way criminal. Inspite of the haughty bearing of the door-keepers and the staves of the staff-bearers people entered in the harem during this birth-festival. Here we have a clear reference to the practice of women being confined in the harem and no entrance allowed therein to any outsiders. This was due to the prevalence of the purdah system in ancient India. We have known many big men and women asserting both on the platform and in the press that the purdah system came to India with the Mahomedan conquest. This, however, is an error. The *Mahābhārata* and the *Rāmāyaṇa* possess many clear indications to prove that the system prevailed in those times, at least at the time when these works were composed. The recently published plays of Bhāsa also prove that this practice prevailed in India before the birth of Christ. But even from the ancient times certain occasions were accepted as exceptions to this rule of the seclusion of women when they could be looked at without any guilt attaching to the person looking on, or any contamination to the person looked at. Vide from among the numerous references 'रामः—मैथिलि। अपनीयतामवगुण्ठनम्। भो भोः श्रृण्वन्तु श्रृण्वन्तु

भवन्तः । स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद् । बाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः । निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यः । यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥ ' भास–प्रतिमानाटकम् 1 29;.' व्यसनेषु च कृच्छ्रेषु नो युद्धे न स्वयंवरे । न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यते स्त्रियः । रामायण, युद्धकाण्ड 114. 28; महाभारत सभापर्व 91. 4-7; शल्यपर्व 19. 63; स्त्रीपर्व 9. 9, 10. समस्वामिपरिजनः in which masters and servants were reduced to one level. All were equally engaged in celebrating the festival. निर्विशेषबालवृद्ध in which the difference between the young and the old was lost. समान...जनः in which learned and unlearned were on the same footing. दुर्ज्ञेय...प्रविभागः in which the distinction between the intoxicated and the sober could be hardly made. All were acting as if they were intoxicated. तुल्य...विलासः in which noble maidens as well as courtesans equally revelled. विलासः sport. प्रनृत्त...लोकः in which the whole population of the metropolis (कटक)was set a-dancing.

PAR. 15. The whole paragraph forms one sentence and is typical of the style in which Bâṇa writes. Note that the verb of the sentence comes at the end of the Par. अपरेद्युःप्रभृति from the next day onwards. सर्वाभ्यः दिग्भ्यः...(to the end) राजकुलमागच्छन्ति...अदृश्यन्त on all sides could be observed thousands of the wives (अन्तःपुर) of feudatory princes approaching the palace from all quarters. सामन्तः a neighbouring or feudatory prince. अन्तःपुरम् harem; hence wives who live therein, like बन्धन taken in the sense of a thief above. स्त्रीराज्यानीवावर्जितानि as if they were the kingdoms of women brought together. This and the following adjectival clauses qualify अन्तःपुरसहस्राणि. The vast concourse of women coming to the royal palace leads the poet to think that they represent the imaginary women-nations collected together. While describing the inside of Kâdambari's palace which was thronged with numberless ladies the poet says ' स्त्रीमयमिवापरं जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहतम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम् etc ' K. p. 132. असुरविवराणीवापावृतानि as if they were mines wide-opened. The ladies probably came in all their gay and brilliant attire with numerous ornaments and they therefore appeared

to be mines of jewels opened wide. असुरविवरम् 'a mine', probably from a belief that the mines are the holes wherein demons reside with their treasures which can be obtained only by people who dare to enter their abode. This idea may have arisen from the immense difficulties people found in ancient days in working up the mines. Or take असुरविवरम्=पाताल, on the authority of भानुचन्द्र who explains असुराणाम् = पातालवासिदेवानाम् while commenting on 'लब्धासुरविवरप्रवेशपिशाचेन ' K. p. 227. With this meaning the idea would be that these numerous ladies coming to the palace were as it were the Nâga-damsels come up from Pâtâla. Bâṇa has used the same expression before 'वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, असुरविवरमिति वार्तिकैः' हर्षचरित (निर्णयसागर 3rd edition p. 97). नारायणावरोधानीव प्रचलितानि as the seraglio of Nârâyaṇa in motion. Nârâyaṇa in his avatâr as Lord Krishna is referred to here, because Krishṇa is supposed to have more than 16000 wives, besides the 8 principal ones. The demon नरक had seized the daughters of gods, Gandharvas and men and the nymphs themselves and thus collected 16100 damsels in his harem. Shri-krishṇa married them all after he had killed नरकासुर. Vide विष्णुपुराण 5. 31 ' किङ्करैः समुपानीतं हस्त्यश्वादि ततो धनम्। स्त्रियश्च कृष्णो जग्राह नरकस्य परिग्रहान् ॥ 13 ततः काले शुभे प्राप्ते उपयेमे जनार्दनः। ताः कन्या नरकेणासन् सर्वतो या समाहृताः॥ 14 एकस्मिन्नेव गोविन्दः काले तासां महामुने। जग्राह विधिवत्पाणीन् पृथग्गेहेषु धर्मतः॥ 15 षोडशस्त्रीसहस्राणि शतमेकं तथाधिकम्। तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् मधुसूदनः ॥ 16.' अवरोधः (harem, seraglio; wives collectively) has been used here in the neuter gender which is a matter for consideration (चिन्त्यम्). Cf ' स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम्। शुद्धान्तश्चावरोधश्च ' अमरः; ' अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे' . अप्सरसां...कुलानि as if troops of Apsarasas lighted on earth. अप्सरसः(अद्भ्यः सरन्ति उद्गच्छन्ति). They are a class of celestial damsels supposed to be the courtesans of heaven and are often sent by Indra to disturb the austerities of a mighty sage who causes Indra's throne to totter. अमर says that the word is always used in the plural. ('स्त्रियांबहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः') but this rule is not invariable. The word is found used in the singular too in literature.

Vide 'अनप्सेव प्रतिभासि 'V. I; ' नियमविघ्नकारिणी मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता ' S'ak. 1; and ' स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकस्वेऽप्सरा अपि ' शब्दार्णवः. परिजनेन...विभ्राणेन अनुगम्यमानानि followed by servants who carried... In between we have the various things described which the servants carried with them. पृथुकरण्ड ...स्रजः garlands of flowers, deposited in large baskets with the bath powder scattered over the flowers. स्नानीयचूर्ण the powder fit for bath *i. e.* used to rub the body with before proceeding to bathe. This was scattered over the flowers of the garlands to make them fragrant. स्फटिक...पात्रीः dishes laden with pieces (खण्ड) of camphor as white as fragments of crystal stones. कुङ्कुमाधिवास...मणिमयानि jewelled caskets containing (भाञ्जि) saffron scents. सहकारतै-ल...शफरुकाणि ivory (दन्त) boxes (शफरुक) bristling with the rows (फाली) of areca-nuts as white as sandal (or white with sandal), and tufted with (जटिल) a collection (जाल) of slim (तनु) Khadira-fibres wet (तिम्यत्) with mango oil. It appears that over the sandal-white areca-nuts were placed Khadira fibres and all those were placed in ivory boxes. The words फाली and शफरुक are of unusual occurrence. गुञ्जन्मधुकर... पोटलकानि (?) red baskets the fragrance of the Pârijâta-flowers in which swarms (कुल) of murmuring bees were sipping. The reading appears corrupt here. There is no such word as पोटलक. We have supposed it to be पटलक a basket. सिन्दूरपात्राणि boxes of red lead (शेंदूर in Marâthi). पिष्टातंकः a fragrant powder of a dark hue ' पिष्टातः पटवासकः ' अमरः. बाललता...वृक्षान् betel trees with betel rolls hanging down from yong tendrils (बाललता). विटकवीटकम् is a betel roll made of fifty betel-leves (पन्नास. पानांचा विडा). चरणनिकुट्टन...नृत्यन्ति who were dancing and who made the regions of the quarters resound (मुखरित) with their jewelled anklets which jingled (रणित) as they struck (the earth) (निकुट्टन) with their feet.

PAR. 16. This Par. too forms a single sentence. शनैः शनैः व्यजृम्भत च...उत्सवामोदः gradually the festive jubilation (आमोदः pleasure or delight) extended everywhere (वि–अ जृम्भत). The whole paragraph contains adjectives which

describe the jubilation in its various aspects. क्वचिन्नृत्तानुचित ...अनुरागः (*adj.* उत्सवामोदः) in which in one place a number (लोकः) of people belonging to ancient (चिरंतन) modest (शालीन) and noble families (कुल), ill-suited to dancing exhibited their loyalty to the king by their dances (लास्य). Great noblemen thought it below their dignity to dance even on occasions of joy. But on this occasion when everybody was dancing, their love for their king made them set aside their custom and join others in a dance of joy. शालीन modest, bashful, not bold. ' स्यादधृष्टे तु शालीनः ' अमरः. शालीन is formed from शाला (room, house) by the addition of the affix ख (ईन) according to ' शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ' पा. 5. 2. 20 (शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । सि.कौ. । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः । तत्त्वबोधिनी). कुलपुत्रक does not necessarily mean 'young men' it only means 'men of noble family'. क्वचिदन्तःस्मित...वल्लभः where in another place the king's favourites were being dragged by drunken, low (क्षुद्र) maids, who were connived at by the king who (all the while) laughed in his sleeve (अन्तः स्मित). The king's favourites probably cried to him for mercy when they were being put to these indignities by those vile women, but the king cared them not thus proving in a slightly different sense Gray's proposition, ' A favourite has no friend. ' The reading क्षितिपालपेक्षित means that the maids were desired or expected (अपेक्षित) by the king to act in a way they did. This is not so good as it makes the king positively cruel and the maids reasonable enough even in their drunken brawls. क्वचिन्मत्तकटक...नरपतिः where in another place the king laughed to his heart's content (निर्भर) at the dance of old, respectable (आर्य) feudatories (सामन्त) in an embrace by the necks of (कण्ठलग्न) intoxicated bawds (कुट्टनी) of the capital (कटक). कटककुट्ट(ट्टि) नी may also mean 'bawds attached to the army'. क्वचित् क्षितिपाक्षि...प्रपञ्चः where in one place the manifoldness or details (प्रपञ्चः) of the secret enjoyments (चौर्यरत) of the ministers were being disclosed (सूच्यमान) by the songs of the mischievous (दुष्ट) slave boys set on (आदिष्ट) by a glance from the

sovereign. By describing these things Bâṇa is also like those द्रुत्दासेरक betraying the debauchery that prevailed at the court. दासेरः-रकः the son of a female slave. कचिन्मदोत्कट...जनहासः where elsewhere laughter among the people was created by old ascetics who were being embraced by water-girls fuirous (उत्कट) with intoxication. This is rather a serious joke as ascetics are involved; or probably these ascetics were of the kind of the जरद्द्रविडधार्मिक (described by Bâṇa in his *Kâdambari* pp. 226, 227, 228) of whom it is said ' सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेन उत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेन ' p. 227. कुटहारिका a servant who carries a कुटः—टम् (a picher or a water-pot). कचिदन्योन्य...युद्धः where in another place a war of foul (अवाच्य) words was begun by throngs (पेटकः) of slaves (चेटकः) intrepid or unrestricted (उद्धुर) through keen (निर्भर) rivalry of one another. उद्धुर (unrestrained) accounts for the use of foul language. कचिन्नृपावला.... भुजिष्यः wherein somewhere the female slaves (भुजिष्या) were entertained or pleased (भावित) on account of the chamberlains of the harem who knew nothing of dancing, being forcibly made to dance by the king's women. The chamberlains knew nothing of dancing. They were, however, made to dance by the king's maids and the ridiculous manner in which they did so afforded entertainment to the female slaves. The expression admits of another interpretation, viz. wherein the female-slaves, who knew nothing of dancing and who were tested or examined (भावित) by the chamberlains, were being forcibly made to dance by the king's maids. There were the female slaves ignorant of dancing. The chamberlains had examined them and found them incapable. But the king's maids insisted on making them dance. We prefer the former interpretation. Note the distinction between नृपावला and भुजिष्या. The former is an ordinary servant, while the latter is a slave. भावित (past p. participle of the causal of भू) caused to be; hence 'pleased' because a man who is caused to be *i. e.* continue on this earth is a man pleased. And those men are 'caused to be', who are tried or examined. Hence the other meaning of the word. For

भाविन in the sense of 'pleased', vide भगवद्गीता 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ।' 3.12. भुजिष्य (a slave or a menial servant) is derived from भुज् by the addition of क्विष्यन् according to 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उणादि 4. 179) and is thus explained: भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टं भुज्यते वा. Remember the following couplet of अमर for the synonyms of a menial 'भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः । नियोज्यकिंकरप्रैष्य-भुजिष्यपरिचारकाः.' Vide 'विषादत्रस्तसर्वाङ्गी संभ्रमभ्रान्तलोचना। नीयमाना-भुजिष्यात्वं कम्पसे नानुकम्पसे' Mk. 4. 8. सपर्वत इव कुसुमराशिभिः as if possessed of mountains on account of heaps of flowers. While the jubilation was being celebrated flowers were distributed in so large a quantity that it appeared as if it was possessed of mountains. Mountain-like heaps of flowers could be seen. सधारा...प्रपाभिः as if possessed of shower baths on account of wine-booths. सीधुप्रपा is a station where wine is distributed gratis. प्रपा has been explained above. सनन्दन...कामोदैः as if possessed of Indra's paradise on account of the fragrance of Pârijâta flowers. नन्दनवन (Indra's garden) is supposed to contain the original Pârijâta tree and hence the poetical fancy. सनीहार इव कर्पूररेणुभिः as if misty through camphor particles. साट्टहासः...रवैः as if possessed of cachinnation on account of the booming of drums. The booming of the drums sounded like loud laughter. सामृतमथन इव कलकलैः: the great noise produced in the jubilation led one to think that the ocean was as it were being churned for nectar at that time. When nectar was churned out of the ocean gods and demons must have created a frightful hullaballoo and hence the fancy. सावर्त इव रासकमण्डलैः as if full of vortexes on account of the dancing rings. The rings around which people danced presented the appearance of eddies in the jubilation. रासकः a kind of circular dance practised by cowherds, especially that in which Krishna and the Gopis engaged. This kind of dance was in vogue as old as the days of Bhâsa, who flourished before the birth of Christ. Vide भास's बालचरित 3. 'अद्य भर्तृदामोदरो ऽस्मिन् वृन्दावने गोपकन्यकाभिः सह हल्लीसकं (a circular dance) नाम प्रक्रीडितु-मागच्छति'. सरोमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः as if possessed of a horri-

pilation on account of the rays of the jewels of ornaments. People had put on jewelled ornaments which shot forth rays. These are supposed to be Jubilation's hair standing on their end. सपट्ट...ललाटिकाभि: as if possessed of a tiara-fillet on account of the sandal forehead marks (of the revellers). सप्रसव...शङ्कैः the echoes of the revels made the jubilation look multiplied (सप्रसव). सप्ररोह...दानैः as if possessed of shoots by the propitiatory gifts (प्रसाददानम्). So many gifts were bestowed during this festival that it appeared as if the festival had put forth sprouts. प्रसव or प्ररोह suggests the idea of the abundance of things with which they are connected. Compare 'प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम् । प्रसूतय इव उदपाद्यन्त मूर्च्छानाम्' K. p. 168.

PAR. 17. (स्कन्द्रा...युवानः) अनेकसहस्र...युवानः young men numbering many thousands frolicked. The other expressions qualify युवानः. स्कन्द्रा...आस्कन्दतः prancing like *Kâmboja* steeds, with garlands of *kesara* flowers hanging upon their shoulders. The steeds too are स्कन्द्रा...माला [possessing lines (माला) of manes (केसर) hanging etc]. The काम्बोज country was famous in ancient days for its breed of horses. The modern name of this country is Afganisthân which appears to represent a corrupt form of Ashwasthân (the place of horses). केसरः the Bakula tree. The names of trees and creepers are often used to signify their flowers. तरल...ड्डियमानाः leaping like antelopes, with the pupils of their eyes (तारका-कम्) unsteady. The antelopes too were तरलतारकं in the same sense. Or तारकाः from its primary meaning of 'stars' should be understood in the sense of 'the star-like spots' on the bodies of the antelopes. सगरसुता...भुवम् rending the earth with merciless stamps of their feet like the sons of Sagara with spades. The sons of Sagara had dug up the earth with spades in search of the lost sacrificial horse of their father. कथमपि...क्षमा it was with great difficulty that the earth sustained the agitation caused by the feet of dancers (चारण) who were dancing (अवचर)

to time (ताल). So many people were dancing that the earth could scarce sustain their tramp. क्षितिपाल...फेलुः the pearls in the ornaments of young princes burst asunder as they dashed (आस्फालन) against one another in their play. फेलुः perfect third person plural of फल् to burst asunder. सिन्दूररेणुना...मभवत् with the powder of red lead the whole world became red (lit. शोणा आशा यस्य having its quarters red) as if with the blood of the foetus (गर्भ) of Brahmâ born again. ब्रम्हाण्डकपालम् a half of the egg of Brahmâ. ब्रम्हाण्ड is the primordial egg from which the universe sprang. It is declared in मनुस्मृति that in the beginning the Lord created waters in which he deposited a seed. This seed became a golden egg in which he himself was born as Brahmâ, the proginitor of all the worlds. Hence ब्रह्मा is called हिरण्यगर्भ. The lord then divided the egg into two parts with which he constructed heaven and earth. So ब्रम्हाण्डकपाल comes to mean ' the earth or world'. On the present occasion the whole world became red with the minium powder and it therefore appeared to the poet that Brahmâ was being born once more and hence the world had became red with the blood of his foetus. Vide ' तदण्डमभवद् हैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रम्हा सर्वलोकपितामहः ॥ 9 तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥ 12 ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ॥ 3 मनुस्मृति 1; मार्कण्डेयपुराण 101. 21-23 ' निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वत्र तमसावृते । बृहदण्डमभूदेकमक्षरं कारणं परम् । तद्भिद्य तदन्तःस्थो भगवान् प्रपितामहः । ' पटवास...नभस्तलम् with the mass (पटलम्) of the perfume powder the expanse (तलम्) of the sky shone, as if a thousand sandy banks of the Mandâkinî were disclosed. The small particles of perfume powder, moving about in the sky gave it the appearance of having a thousand sandy banks. मन्दाकिनी is the Ganges in the sky. ' मन्दाकिनी वियद्गंगा ' अमरः. Sometimes तलम् comes at the end of a com. without much alteration of meaning *e. g.* महीतलम् the surface of the earth *i. e.* the earth itself; दर्पणतल, कपोलतल etc. We interprete तलम् here as ' expanse'. विप्रकीर्यमाण...दिवसाः The days gleamed with their light (आतप) rendered tawny (पिञ्जरित) on account of the particles (पराग) of perfumed powder (पिष्टातक) which

were being scattered about as if they were tinged with (रञ्जित) streaks (राजि) of pollen (रजः) from the filaments (किञ्जल्क) of Brahmâ's lotus shattered (विशीर्ण) by the shaking (क्षोभ) of the earth. The tremendous jubilation at Harsha's birth made the whole earth shake with the result that the lotus on which Brahmâ sits was ground. Clouds of pollen from its filaments are supposed by the poet to have stained the days when the light was rendered tawny by the scattered scent dust. Brahmâ and his lotus have already been referred to. संघट्ट...लोकः people stumbled over heaps (पटल) of pearls that fell from necklaces broken in collisions (संघट्ट).

PAR. 18. The whole paragraph constitutes one sentence and describes the courtesans dancing. स्थानस्थानेषु...पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन् in this place and in that harlot-women danced. The other expressions qualify पण्यविलासिन्यः. मन्दमन्द...लिङ्ग्यकेन in which the tambourines were slowly and slowly being thumbed. This and the following words in the instrumental case qualify आतोद्यवाद्येन. We have here technical names of various musical instruments mentioned and we follow C. and T. in their translation. Bâṇa appears to have been quite familiar with this art. For the use of स्फाल्–स्फालयति–ने *causal* of स्फल् Cf'दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्'K. p. 131. शिञ्जान... वेणुना with the reeds sweetly piped. झणझणा...झल्लरीकेण with the cymbols tinkling. झणझणायमान pres. part. of den. from झणझण. This is an example of onomatopoesis in Sanskrit. ताड्यमान...पटहिकेन wherein the string (तन्त्री) drums were being beaten. वाद्यमान...वीणेन wherein the gourd lute which was not out of tune (अनुत्ताल) was being played upon. कलकांस्य ...काहलेन wherein large drums (काहला) sweetly (कल) boomed (क्वणित) with their brazen (कांस्य) sounding boxes. Taking काहलः (a kind of musical instrument) as the last word of the compound the meaning changes for which vide com. समकाल...तानकेन in which all the time an accompaniment (तान) was kept by the harmonious (अनुत्ताल) clapping of hands (ताल). तानः a protracted tone. आतोद्य...गम्यमानाः (adj to पण्यविलासिन्यः) followed by the sound

of musical instruments, *i. e.* they danced to the accompaniment of instrumental music. आतोद्यं-द्यकम् a musical instrument. वाद्यम् also means a musical instrument. We, however, take it here in the sense of the sound of a musical instrument on the authority of मल्लिनाथ who explains the word as वाद्यध्वनिः in 'श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारि मृदङ्गवाद्यम्' Raghu. 16. 64. पदे पदे...तालळयाः the time of the clapping of the hands of whom was kept even by the sounds of their anklets (भूषण ornaments; here anklets) which were jingling, as if they (sounds) were intellgent (सहृदय). We have been told above that all the while a harmonious clapping of hands was going on as these harlot-women danced. The jingling of their anklets kept time with that clapping. The poet imagines that the gingling was as it were possessed of an appreciative heart (सहृदय) and hence its regular action. The fact, however, was that the women were adept in dancing which they did most systematically. लयः time in music which is supposed to be of three kinds: द्रुत, मध्य and विलम्बित. काटयवेमभूप, while commenting on 'पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु' M. 2. 8, says 'लयो नाम तालमानम्। "तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लय ईरितः" इत्युक्तत्वात्'. कोकिला...लापिन्यः like cuckoo talking in a pleasing (कोमल) low tone (काकली) sweet but indistinct (कल=अव्यक्तमधुर) on account of intoxication. काकली-लिः (*f*) a low sweet tone. 'काकली तु कले सूक्ष्मे' अमरः. Cf. अनुमद्दनुग्धकाकलीविहसितम्' U. 3; and Ritu. 1. 8. विटानां...गायन्त्यः singing the words of vulgar mimes (रासक) extremely pleasing (अमृत lit. ambrosia) to the ears of their paramours. विटः a paramour or sensualist. In dramas he is the companion of a prince or dissipated young man or a courtesan and is thus defined by विश्वनाथ: 'संभोगहीनसंपद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः। वेश्योपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्' S. D. 3. 41. The name विट is thus explained: वेश्यानागरकयोः परस्परं संदेशं विटनि कथयतीति विटः. रासकम् (a mime or farce) is the name of a minor dramatic composition. For definition vide S. D. 6. 288-290. For कर्णामृतानि vide 'एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि। कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि।' U. 1. 36. समुण्डमालिकाः wearing wreathes round their heads (मुण्ड). कर्णपल्लवम् a sprout used as an ear ornament. चन्दनतिलकः

sandal mark on the forehead. समुच्छ्रितामिः...आलिङ्गयन्त्यः as it were embracing the sun with their creeper-like arms, which were upraised (समुच्छ्रित) and which were vocal (वाचाल) with rows of bracelets. As they danced they raised their hands and seemed to embrace the sun, the bracelets jingling at the time. कुङ्कुम...वल्गन्त्यः bouncing like Kâshmîra girls (किशोरि), with their bodies charming on account of कुङ्कुमप्रवृत्ति ('besmearing the bodies with saffron' in the case of पण्यविलासिन्यः, 'rolling in saffron' in the case of किशोर्यः). Kâshmîra abounds in saffron (Note the name काश्मीरज for safron). Little girls in Kâshmîra, therefore, roll in saffron as elsewhere they do in dust. Hence the comparison. वल्गत् bouncing, leaping Cf. 'श्यावल्गत्प्रजविनवाजिना रथेन' U. 5. 1. नितम्बबिम्ब...रागाग्निना they appeared as if ablaze (प्रदीप्ता) with the fire of passion, with beautiful (विकट) garlands of amaranth (कुरण्टक) hanging on the orbs (बिम्ब) of their buttocks (नितम्ब). The red garlands of कुरण्टक flowers hanging on their buttocks lead the poet to imagine that the harlots were as it were literally burning with passion's fire. For नितम्बबिम्ब vide our note on Ritu. 1. 4. सिन्दूरच्छटा...कंदर्पस्य who, with the stamp of their faces tinged (च्छुरित) with a mass (छटा) of red lead, appeared like rows of the edict plates (शासनपट्ट) of Love, whose commands are unresisted. The women in their dance appeared awfully bewitching so that the lookers-on could not but be captivated by them. Hence they are described as the edicts incarnate of Madana. शासनपट्ट is a plate usually of copper on which the commands of the sovereign, esp. his grants of land etc. are inscribed. An edict too is sealed on its face (मुखमुद्रा) with some such thing as red lead. कंदर्प (Love) is thus explained (1) कं दर्पयामीति मदाज्जातमात्रो जगाद च । तेन कन्दर्प-नामानं तं चकार चतुर्भुजः । (2) कम् इति अव्ययं कुत्सायाम् । कुत्सितो दर्पः अस्य कंदर्पः । (3) कं सुखं तत्र तेन वा दृप्यति. मुष्टिप्रकीर्यमाण...यौवनस्य who, dusty as they were with camphor and fragrant powders (पटवास) that were being scattered in hand-

fuls, appeared like roads that the desires (मनोरथ) of youth traversed (संचारण). These beautiful ladies were the centres of the desires of many a youth. The roads too become dusty (पांशुल) and are frequented by chariots (note the significance of रथ in मनोरथ). उद्दाम...महोत्सवस्य who seemed like female door-keepers of the festival of youths as they lashed (ताडित) young men with big (उद्दाम) garlands (दामन्) of flowers. The door-keepers too lash people with their staves in festivals when there is a great rush of men. प्रचल...द्रुमस्य who, flashing (लसन्त्यः) with moving leaf-like earrings, appeared like creepers on the sandal tree of Madana. The creepers too shine and have earrings in the form of leaves moving. Or take पत्र = विशेषक a mark on the fore head in the case of harlots and कुण्डल = a collection or a bunch in the case of creepers. The harlots are termed creepers on the Madana-Sandal tree because their charms were irresistible. ललितपद...शृंगाररसस्य who, noisy (मुखराः) with the jingling (रव) of their beautiful (ललित) swan-like feet appeared like the uprising (समुल्लसन्त्यः) waves of liquid Love. Waves too are noisy on account of the cries of swans whose feet are beautiful (ललितपद). The ladies' feet are called swan-like because their anklets produced a jingling noise like the cackling of swans. There is also a reference to the swan-like gait of the harlots. Or हंसकः should be understood in the sense of 'anklets when going with ladies. ' हंसकाः पादकटकाः' °समुल्लसन्त्यः as going with harlots means shining. वाच्यावाच्य...सौभाग्यस्य who, void (शून्य) of the discrimination of what should or should not be said, appeared like childish' pranks of Beauty. Beautiful as they were the harlots naturally had no scruples to utter even the most indecent words and hence they are styled the childish pranks of Beauty. For a child too is void of the discrimination of what it should or should not utter. घनपटह...हृदयः whose slender bodies were thrilled (कण्टकित) at the deep (घन) booming of the drums. The ladies also feel a thrilling sensation at the roar of the cloud (घन). कण्टकित being full of thorns in the form of the hair standing

on their eird; thirlled, horripilated. The word is formed from कण्टक+इनच् according to 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् 'पा. 5. 2. 36. e. g. पुलकितेयं तनुः, पुष्पितोयं सहकारतरुः, तारकितमिदमाकाशम्. केतक्यः... उद्गिरन्त्यः casting oft flower pollen like *ketakis* (which cast off the pollen of their own flowers). उद्गिरन्त्यः pres. part. f. of गॄ with उद् to vomit. The use of this word is considered not to evince a good taste on the part of the poet but, as observed by दण्डी, the use of such words in a metaphorical sense, is charming. Cf' निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते।' काव्यादर्श. 1. 95 quoted by मल्लिनाथ on 'यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणां। उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि' Megh. 25. कमलिन्यः...निद्राः who like *Kamalinis* had their faces blooming by day and like *Kumudinis* enjoyed no sleep at night. The harlots, it appears, danced day and night. कमलिनी and कुमुदिनी are the lotus-plants which bloom by day and at night respectively. The lotuses themselves form the blooming faces of the *Kamalinis.* आविष्टा...परिवृताः who like people possessed (by an evil spirit) (आविष्टाः) were surrounded by नरेन्द्राः (' great kings ' in the case of the harlots; ' magicians who profess to exorcise ' in the case of the possessed). Compare 'महाग्रहग्रस्तेव विफलनरेन्द्रसमागमास्मीत्ययमस्या देव्याः संतापः' K. p. 61. प्रीतयः...उत्पादयन्त्यः who like love(प्रीति) were attracting the heart, like singing enkindling love, like nourishment (पुष्टि) giving rise to joy. The ladies attracted the hearts of men, enkindled love therein and in the end made them completely happy. These three actions are mentioned here in their natural sequence and with reference to these three actions the harlots are compared to three different abstract things, or as can be known by their being used in the plural, the outward manifestations thereof. Love certainly attracts our hearts, singing no doubt creates love in us if it is of that kind and nourishment gives us joy indeed. With reference to the third clause C. and T. remark, 'It is a great cause of congratulation when a Hindu grows *fat* they hold it implies a virtuous life and a good conscience.' We are not aware of any such beleif among the Hindus and we doubt whether it has existence anywhere outside the brains of these learned translators of Harsha-

Charita. पुष्टि need not be taken in the sense of physical fatness. It means 'mental satisfaction' (भामिनीविलास 1. 12,) 'strength or health' (Mk. 1. 49.) and 'wealth or prosperity' (Raghu. 18. 32.) and we believe these things create joy both in a Hindu and a European without distinction. मदमपि...उत्सुकयन्त्य इव who seemed to intoxicate even intoxication, redden even redness (make even love passionate), gladden even joy, dance even dancing, make festive (eager) even a festival. This is an exaggerated description of the kind that we saw towards the end of Par. 3 in the description of the queen. This only means that the harlots possessed मद, राग etc., in the highest degree. कटाक्षेषु...शुक्तिभिः who, in their side-long glances, seemed to drink with the white shells of the corners of their eyes (अपाङ्ग). They looked steadfastly and passionately. अपाङ्गशुक्ति-- the corners of the eyes like shells, the common property being whiteness. This is in contravention of the usual description of the corners of feminine eyes, which are generally described to be red. तर्जनेषु...पाशैः who in scolding seemed, to bind in the nets (पाश) of the rays from their nails. When they raised their finger to scold somebody, rays shot forth from the nails, which appearing like a net seemed to imprison him therein. The description of the rays shooting rom nails, teeth etc. is very common in Bâṇa. कोपा...विभङ्गैः who in gestures of anger seemed to lash by the knittings (विभाग) of their creeper-like eye-brows. प्रणय...सर्वरसान् who in conversations of love, appeard to shower all sentiments. In their amorous conversations all sentiments could be seen. Harlots as they were they could display श्रृंगार, करुण or even बीभत्स etc. whenever they pleased. रस or sentiments in poetic composition are generally eight: 'श्रृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाःस्मृताः।.' But sometimes शांतरस is added making the total 9. Some even add वात्सल्यरस as the 10th. For the description of a रस vide S. D. 3. 1; D. R. 4. 1. चतुर...विकारान् who, in their deft movements, seemed to scatter purturbations (of minds). For this meaning of विकार vide Ki. 17. 32. As they went along in their own graceful, deft manner, they sowed purturbation broad-cast in the minds of the lookers-on.

PAR. 19. This paragraph too forms one sentence and describes the dance of the king's wives. अन्यत्र...राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्याः विलेसुः in another place shone the wives of the king who had begun their dance. All the other expressions qualify राजमहिष्यः. वेत्रिवेत्र...रालाः for whom room (अन्तराल) was made by people who were scared away (वित्रासित) by the wands of the chamberlains. There was such a large concourse of people that it was only the terror of the chamberlains' wands that made room for the queens to dance. ध्रियमाण...विचारिण्यः who, with a forest (वन ; a number) of white parasols (आतपत्र) held over them, appeared like sylvan deities moving at the root (नल) of the *kalpa*-trees. The *kalpa* or desire yielding trees of Paradise appear to possess white leaves and hence the fancy. काश्चित्स्कन्द्रो...प्रेङ्खन्त्यः some being wrapt (लग्न) in their long upper garments hanging from both the edges (पाली) of their shoulders, appeared as if mounted on sport swings as they rocked to and fro (प्रेङ्खन्त्यः). Wrapt in loose garments the queens moved here and there. They therefore appeared to the poet to be on play swings. The reading ॰उत्तरीयलग्नहस्ता for उत्तरीयलग्ना gives the same sense in a better, direct and vivid way. They had 'their hands attached to the long upper garments etc '. Long garments were hanging from both the shoulders. The hands of the ladies held those garments. They, therefore, appeared to mount on swings holding the ropes with their hands. काश्चित्कनक...स्रोतसः some wavy with (उत्तरङ्गाः; lit. possessing waves in the form of) their silk (पट्ट) garments, which were being torn by the edges (कोटि) of their golden armlets appeared like rivers with their streams parted or divided (सीमन्त्यमान) by floating (तरत्) *chakravâka* birds. This is a beautiful conceit. The ladies are rivers, with the moving garments for the waves. The garments further are the streams As the *chakravâkas* float over the streams they part them leaving a distinct track behind. The gold armlets are *chakravâkas* in these queen-rivers and they also parted the stream in the form of the garments as they tore them with their tips. The description of the *chakravâkas* parting the streams

as they float along is realistic and shows the poet's close observation of nature. काश्चिदुह्यमान...वनाः others with their wide or beautiful (विकट) side glances turned towards (वलित) their earrings (त्रिकण्टक) entangled in (लग्न) the tufts (सटा) of white waving chowries appeared like lakes with forests (वन) of blue lotuses plucked at by the *Hamsas.* This is again a fine conceit. The ladies are the lakes, the white chowrie tufts are the swans, the red earrings are their beaks and the glances are the forests of blue lotuses. The blueness of the eye is considered a sign of feminine beauty. Compare *inter alia* 'नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्धम्' भामिनीविलास 2. 9; 'स्वस्थः सन् नयनमरीचिनीलनीलः' भोजप्रबन्ध 298; Ritu 2. 12; 'Then I'll give you the *blue-eyed* nun of St. Catherine's'. Sheridan *Duenna* III. 5. त्रिकण्टकम् an ear-ornament made of three jewels. काश्चिच्चलच्चरण...कौमुदीरजन्यः others who sprinkled (सिच्यमान pres. part. pass of सिच्) the domestic swans with the sprays (शीकर) of the *alaktaka*-reddened sweat that trickled (च्युत) from their tripping (चलत्) feet appeared like moon light nights with the disks of the moon tinged with the evening redness. The ladies had dyed their feet with *alaktaka* (red-lac) and they were hotly perspiring. Drops of perspiration rendered red by the dye trickled from their feet and reddened the domestic swans which were near them. The ladies, therefore, appeared like nights with the swan-like moon's disk tinged by the twilight hue. काश्चित्कण्ठ...भ्रुवः others had their eye-brows curved in derision (आकुञ्चित) at the contortions (विकार) of chamberlains bent beneath (अञ्चित) golden girdles (काञ्चीगुण) placed around their necks. It appears that somebody in joke had placed girdles around the necks of chamberlains. They were therefore bending down and making wry faces at which the ladies curved their brows in derision. विकारः contortion or contraction (as of the features of the face). Vide 'प्रथममुखविकारैर्हासयामास गूढम्' Ku. 7. 95. कामपाशुरा... पाशाः who with extended arm-snares appeared like the

nets of Love. The nets too possess out-stretched toils (पाश). The queens with their hands out-stretched appeared enchanting and hence the comparison.

PAR. 20. सर्वतश्च...क्षोणि the earth rendered red by trickling (गलद्भिः) red lac from the feet of womankind dancing on all sides glowed as if full of passion (राग; redness). The colour of love is red in Sanskrit. स्त्रैणम् collection of women. शुशोण perfect of शोण्-शोणति to become red. The other reading शुशुभे appears better, because the idea of शुशोण is already contained in अरुणिना. समुल्लसद्भिः...महोत्सवः the great festival appeared full of auspicious pitchers on account of their gleaming (समुल्लसद्भिः) circular breasts. It is well-known that on auspicious occasions pichers of water are kept. The protuberant bosoms of women were the pichers on this occasion. In this and the following clauses मय has the sense of प्राचुर्य. भुजलता ...जीवलोकः the whole world shone as if full of coils (वलय) of lotus fibres on account of the movements to their creeper-like arms. The tossing arms resembled coils of lotus fibres, both of them being so delicate. समुल्लसद्भिः...कालः the season was rendered as it were full of lightning flashes on account of their sparkling graceful smiles. Both smiles and lightning are white in colour. As the ladies smiled the poet was made conscious of flashes of lightning. चञ्चलानां ...वासराः the day became as it were full of dark and variegated colours on account of the rays of their unsteady eyes. Their dancing eyes shot forth rays dark, red blue etc in colour. The days therefore appeared variegated, the dark colour being prominent and hence finding a special mention. शारः fa variegated colour. For the expression कृष्णशार cf ' पक्ष्मोत्क्षेपादुपरि विलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ' Megh. 49. समुल्लसद्भि...आतपः on account of their ear-ornaments formed by the bunches (स्तबक) of शिरीष lowers the daylight (आतपः) became green in colour as if full of parrots ' tails. For the शिरीष flowers being used as ear-ornaments cf. ' अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ' S'ak.1.4. कर्णपूरः an ear-ornament. विस्रंसमानैः... अन्तरिक्षम् the sky appeared to be as it were full of collyrium on account of the

Tamâla leaves of their braided hair (धम्मिल्लः), which were dropping down. The Tamâla tree and its leaves are always depicted as dark in colour. 'धम्मिल्लाः संयताः कचाः ' अमरः. उत्क्षिप्तैः... सृष्टयः the whole creation shone as it were full of lotus plants on account of their uplifted sprout-like hands. The hands upraised are the lotuses of the lotus-plants in the form of the women. माणिक्य...मरीचयः on account of the lustre of the rain-bow formed by (the rays of) the jewels (of their ornaments) the sun's rays appeared to be as it were full of jays' wings (चाषपत्र). Ladies wore ornaments of various kinds which shot forth rays of different colour. They presented the appearance of a rain-bow and their splendour made the sun's rays appear full of jays' wings. Vide for the idea ' प्रेङ्खद्भूरिमयूखमेचकचयैरुन्मेषिचाषच्छद—। च्छायासंवलितैर्विवर्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्याप्तनाः । व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक—। प्रस्तारस्थगिता इवोन्मुखमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥ ' Mâl 6. 5. रणन्तं...दिशः the quarters resounded as if full of bells (किङ्किणी) through the echoes of clusters (गण) of tinkling ornaments. जरत्यो...रेणुः even old dames shouted like women intoxicated. रेणुः perfect third per. plu. of रण् to make noise. वर्षीयांसः...त्रेपिरे even old men felt no shame like people possessed by demons (ग्रह). अपत्रेपिरे perfect of त्रप् with अप् to feel ashamed. विद्वांसो...विसस्मरुः even the learned forgot themselves as if intoxicated. निनर्तिषया...विपुस्फुलुः even hermits' hearts throbbed exceedingly (वि) with a desire to dance. निनर्तिषा a desire to dance. विपुस्फुलुः perfect of स्फुल्–स्फुलति to throb. सर्वस्वं...नरपतिः the king gave away all his fortune (स्वम्). This simple sentence has a deeper significance than an exaggerated description of प्रतापवर्धन's liberality. Bâṇa seem to have his master before him when he wrote this sentence rather than his father. It is on record that the Emperor Harsha used to hold a quinquennial assembly on the sands at Prayâga and there distribute his accumilated treasures to the poor and needy, as well as to the religious of all denominations. At one of these assemblies, the sixth in the series (644 A. D.) the Chinese traveller Hiuen Tsang was present and he has left us a

glowing account of that magnificent celebration. He tells us how 'on the plain where the Ganges and the Jumnâ unite their waters, near Allâhâbâd, all the kings of the empire and a great multitude of people feasted for seventy-five days. S'ilâditya (Harsha) brought forth the stores of his palace and gave them away to Brâhmans and Buddists, monks and heretics without distinction. At the end of the festival he stripped off his jewels and royal raiment, handed them to the by-standers and, like Budhha of old, put on rags of a beggar. By this ceremony the king commemorated the Great Renunciation of Buddha and also practised the highest duty laid down by the Brâhmans, namely, almsgiving (W. W. Hunter: *A Brief History of the Indian Peoples* p. 81)'. Also vide V. A. Smith: *Early History of India* ch. XIII. दिशि दिशि...राशयः on every side heaps of wealth, like Kubera's treasures, were plundered by the people. The comparison with Kubera's treasures indicates that the heaps of wealth were inexhaustible.

PAR. 21. This paragraph is again a single sentence. The principal sentence is एवं च वृत्ते...काले(...) देवी यशोवती...राज्यश्रियम् when this great festival ended and time was gradually passing away...queen यशोवती became pregnant with (lit. wore in her foetus) her highness (देवी) राज्यश्रि- even as नारायण's form with earth. Before the creation of the world the supreme deity first conceives the idea of creating it. The deity, therefore, is said to become pregnant with it. नारायण represents that deity in its cosmic activities and hence that particular word has been chosen. At the time of the destruction of the world नारायण also keeps it in his belly. Vide the derivation of नारायण 'नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ॥ 39 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं मम ताः पूर्वमतो नारायणोस्म्यहम् ॥ 40' महाभारत शान्तिपर्व 350; Manu. 1. 10: S'i. 1. 23; Bhândârkar's *Vaishnavism, S'aivism etc.* §32. Bâṇa is here also probably thinking of the two occasions on which श्रीकृष्ण displayed the whole universe once to यशोदा and again to अर्जुन. Vide भागवत 10. 8. 38

8

'सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः । साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम् ॥'; also भगवद्गीता 11. 13. The other expressions are all locatives absolute and qualify Harsha. दैवे च...स्फुलिङ्ग इव while his majesty, who had a mustard seed (सर्षप) placed on his head as an amulet (रक्षा) and who (hence) appeared to have the spark of his valour's fire just peeping forth. (समुन्मिषत्)...देवे is to be construed with हर्षे पदानि प्रयच्छति. The mustard seed that Harsha wore on his head is supposed by the poet to be the spark of Harsha's valour just manifesting itself. रक्षासर्षपः a mustard worn as a preservative against evil spirits etc. गोरोचना...तेजसीव who, with his body rendered yellow or gold-coloured (पिञ्जरित) with *gorochanâ*, appeared to have his natural military (क्षात्र) prowess or splendour being made manifest. The yellow colour of his body due to गोरोचना is supposed to be his warrior's lustre which was coming to light so soon. गोरोचना is a bright yellow pigment prepared from the urine or bile of a cow or found in the head of a cow. It is used as a medicine and to ward off evil spirits and the evil eye. हाटकबद्ध...दर्पाङ्कुर इव who having a neck adorned with rows of the dreadful (विकट) tiger's nails set in gold (हाटकबद्ध; this may also mean ' tied with a gold chain') appeared to have shoots of pride bursting from his heart. Tiger's nails were tied round the prince's neck as a charm against evil spirits etc, but the poet imagines that the nails represented the shoots of pride that was in his young heart. प्रथमा...कुर्वाणे by his first indistinct prattle (जल्पित) who seemed to pronounce slowly the ओङ्कार of truth. Harsha was truthful throughout his life. The poet imagines that his first indistinct talk was as it were the prelude of truth to which he clung afterwards. ओङ्कार the sacred syllable ओम्. This word first appears in the Upanishads as a mystic monosyllable, and is regarded as the object of the most profound religious meditation. It is always uttered as a holy exclamation at the beginning and end of a reading of the Vedas, or previous to the commencement of a prayer or a sacred work. It thus comes to mean 'prelude,' or 'commence-

ment'. Mystic as the syllable is it was supposed in later times to represent the Hindu triad and to have burst forth from the mouth of Brahmā. Cf 'अकारो विष्णुरादिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मकः ।' and 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ।' For ओङ्कार in the sense of 'commencement' cf N. 3.75; 'एष तावदोङ्कारः सकलसंहारनिगमाध्ययनस्य ' महावीरचरित I (निर्णय० p. 30). मुग्धस्मितैः... आकर्षति who was attracting the hearts of his kinsmen by his charmingly innocent (मुग्ध) smiles as swarms of bees by flowers. Just as bees are attracted by flowers, so kinsmen's hearts were attracted by the smiles of Harsha. जननी...कमलंक whose lotus-like mouth wes being adorned with tiny teeth (दशनक) which were the shoots of his graceful smiles, growing, as it were, through the shower (सेक; lit. sprinkling) of the sprays of milk (पयस्; water) from his mother's pitcher-like breasts. This is rather an elaborate conceit. His tiny teeth are the shoots (अङ्कुर) of his smiles. They grew because they were watered by the milk from the pitchers of his mother's breasts. चारित्र्य...पाल्यमाने who was being safeguarded by the collection (कदम्बक) of women in the seraglio like their honour or chastity (चारित्र्यम्). Note the scrupulous care for their honour by the inmates of the harem. मन्त्र इव... रक्ष्यमाणे who was being preserved by the cabinet (मण्डलम् = collection) of ministers like a state secret (मन्त्रः). Ministers of state naturally try to keep their counsel secret. वृत्त... अमुच्यमाने who was never abandoned by people of noble family like their character. यशसी...संवर्ध्यमाने who was being cherished by his own family like its reputation. मृगपति... who was in the middle of the cage of the weapons of guards like a lion's whelp (which is also in the interior of a cage surrounded by guards with weapons). All these adjectives indicate the great care with which the young prince was being brought up. धात्री...हर्षे when his majesty Harsha (described above) could make five or six steps with the support of (लग्नः lit. clinging to) the fingers of his nurse. पञ्चषाणि पञ्च वा षट्. षष्ठं...वर्धने when राज्यवर्धन was nearing his sixth year.

PAR. 22. पूर्णेषु प्रसवादिवसेषु...प्रसूतवती दुहितरम् when the time (lit. days) of her delivery was complete *i. e.* came, (यशोवती) gave birth to a daughter. The other words in the sentence contain similes. दीर्घरक्त...सरसी as a lake gives birth to a lotus plant with long red stalks (नाल) and roots (नेत्र). The princess too was दीर्घ॰ in the sense of ' having long and red tubular vessels and eyes'. हंसमधुर...प्रावृट् as the rainy season to the autumn possessing the sweet notes of swans. The princess also possessed a voice as sweet as that of a swan. Autumn follows the rainy season and in it swans who had gone to the Mânasa lake in the rains return. कुसुम... मधुश्रीः as the vernal splendour to a row of wood with all its parts tender with flowers. The princess too had her limbs as delicate as flowers. In spring trees put forth flowers and the woodrows appear tender thereby in all their parts. महाकनका...द्यौः as the sky to a shower of wealth (वसुधारा) shining (अवदात) with excellent gold. The princess was as fair (अवदात) as good gold. The com. says that it is well-known a shower of this kind falls from the sky to forebode a great coming blessing. Unfortunately we do not get such showers now-a-days ! प्रभा...वेला as the tide (वेला) to a (peculiar) kind of jewels, flooding lustre (all round). The princess was also प्रभावर्षिणी in the same sense. The sea is known to be a reservoir of gems and it is just possible that a tide may bring an extraordinary kind of jewel on to the shore. So it is worth the students' while to have all his eyes about him while taking a walk on the sands of the Chaupâthy. सकल...प्रातिपत् as the first day of the bright half of a lunar month to the crescent moon causing delight to the eyes of all people. The princess was also सकल॰ on account of her beauty. The new moon on the प्रतिपदा is much valued. Cf. ' प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ' Ki. 2. 11. सहस्रनेत्र...शची as शची to जयन्ती worthy to be seen by Indra (सहस्रनेत्र). राज्यश्री deserved to be looked at by a thousand eyes because she was so lovely. शची is the wife of Indra and जयन्ती is their daughter. How Indra came to be called सहस्रनेत्र is explained as follows. इन्द्र once committed adultery

with अहल्या the wife of the sage गौतम ,whose curse for his wife's seduction impressed upon his body 1000 hole resembling the female organs. These holes were afterwards changed into eyes and hence the name. सर्वभूभृत्...मेना as मेना to गौरि wooed by all भूभृत् (mountains; kings). मेना was the mother of पार्वती or गौरि and the wife of हिमालय. यया...अराजत with whom (राज्यश्री) coming after two sons यशोवती shone as with a beautiful (लता) single row of pearls on her two bosoms. Just as यशोवती appeared beautiful with her two bosoms with a necklace above them, so she shone with her two sons and the daughter born after (उपरि) them. The comparison of the sons with bosoms of the mother appears rather awkward.

PAR. 23. The principal sentence is अस्मिन्नेव काले...देशीयं (...) भण्डिनामानं...अर्पितवान् about this time the brother of queen यशोवती presented his son, भण्डी by name, who was about eight years old (...) to be an attendant (अनुचर) of the princes. कुमारयोः.अनुचरम्-this is a proleptic use of the adjective. It means that भण्डी was afterwards to be the attendant of the two princes. अष्टवर्षदेशीयः The affixes कल्प, देश्य and देशीय are added in the sense of 'almost li.e, a little less than' according to 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' पा० 5. 3.67. उद्धूयमान...पुनर्जातम् who possessing waving tufts (शिखण्ड) of curly side-locks (काकपक्षक) appeared like Madana reborn with his head encircled (अनुबद्ध) by a line of the smoke of S'iva's anger. The reference is to the burning of Madana by the fire of the S'iva's third eye when Madana swerved from its equanimity the mind of the Great God. Cf 'क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति । तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार' Ku. 3. 72. काकपक्षः-कः side-locks of hair on the temples of boys and young men esp. of the Kshatriya caste. We are told by Kâlidâsa that when विश्वमित्र came to दशरथ to beg of him the services of राम, the latter wore these side-locks. 'काकपक्षधरमेत्य याचितः' Raghu. 11.1. खण्डपरशुः-खण्डयति अहितान् इति खण्डः खण्डः, परशुर्यस्य. The historical axe of परशुराम first belonged to his master शिव who bestowed it upon his pupil when he defeated single-handed

कर्त्तिकेय surrounded by the hosts of the गणs. Vide महावीरचरित 2. 33-35. मकरध्वजः—मकरः a crocodile is regarded as an emblem of मदन. हुंकारः uttering the sound हुम् in anger or defiance; hence anger. This sound is specially connected with S'iva who is said to possess it for his weapon. 'रुद्रा हुङ्कारशस्त्राः.' एकेन...दर्शयन्तम् who with one half of his body darkened by the rays (अंशु) of a sappire ear-ring and the other whitened by the lustre of the pearls in his त्रिकण्टक (an ear-ornament) manifested as it were a compound (संपृक्त) incarnation of विष्णु and शिव. विष्णु is dark or 'coloured' in his complexion, while शिव is white or 'colourless' and hence the fancy. पीनप्रकोष्ठ...गतम् who with a diamond bracelet (पुष्पलोहम् is a kind of diamond) worn round his stout forearm appeared like rejuvenated परशुराम characterised by the cord (पाश) of his axe, itself-worn away (क्षीण) in the slaughter (क्षपण) of all Kshatriyas. परशुराम had killed all the Kshatriyas 21 times because one of their caste, viz, कार्तवीर्य had killed his father, जमदग्नि. He accomplished this terrible task by his axe. The poet imagines that this axe had all worn away in the slaughter repeated so many times and when परशुराम became young once more in the form of भण्डी he had nothing of his dreadful axe left with him except the cord which was visible in the form of the diamond bracelet. प्रकोष्ठः forearm; the part between the wrist (मणिबन्ध) and the elbow(कूर्पर). 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्।' मेदिनी. बालतां गतम् become young (again). क्षत्रम् the whole Kshtriya caste. कण्ठसूत्र ...जन्मान्तरम् who possessing curved (भङ्गुर) shoots of coral tied to his neck string appeared like हिरण्यकशिपु reborn with bits (खण्ड) of नरसिंह's claws broken against his adamantine chest. हिरण्यकशिपु was a demon who was killed by विष्णु in his man-lion *avatâr* by piercing his chest with his nails. The poet imagines that भण्डी is reincarnate हिरण्यकशिपु. The poet is led to this fancy because the curved shoots of coal which hung on भण्डी's chest from his neckstring appeard to him like the curevd nails of the Man-lion. The principal idea that the poet wants to convey to us by the simile is that भण्डी possessed adamantine heart. For the meaning of भङ्गुर and for

the idea in general compare ' सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया। स मुग्धकांतास्तनसंगभंगुरै रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः। S'i. 1.47. गृहीतजन्मान्तरम् who had taken another birth *i. e.* was born again. अन्यत् जन्म जन्मान्तरम्. This is an irregular compound formed according to 'मयूरव्यंसकादयश्च पा०' 2.1. 72. शैशवेऽपिसावष्टम्भम् full of pride though yet in his childhood. बीज...द्रुम as if the seed of valour's tree.

PAR. 24. तस्योपरि for him. पुत्रयोस्तुल्यं दर्शनम् regard equal to that for his two sons. ईश्वरस्य नेत्रयोः तुल्यं तृतीयस्य दर्शनमिव like S'iva's sight of the third eye which was equal to that of the other two. The word दर्शन is paronomastic. S'iva can see equally well with his third eye. It is a mistake to suppose S'iva's third eye on the forehead is always shut and when it opens fire flashes out from it. For the third eye opening in a loving manner compare ' शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका। तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत्' Ku. 8. 7; also 3. 67. सकल...दायिनौ (*adj.* to राजपुत्रौ and मधुमाधवौ) imparting joy to the hearts of all mortal world. Cf ' सकलजीवलोकहृदयानंददायकेषु मधुमासदिवसेषु' K. p. 138. प्रकृतिदाक्षिणेन (1) 'straightforward or courteous by nature' as going with भण्डि; (2) 'naturally belonging to the south,' as applied to मलयमारुत. In spring the breezes blow from the south. The Malaya too is situated in the south. मधुमाधवौ the months of चैत्र and वैशाख. These constitute the vernal season. मलयमारुतः the breeze from the Malaya. मलय is a mountain range in the south of India, abounding in sandal trees. The wind coming from this mountain is usually represented as wafting the odour of sandal trees and other plants growing thereon which peculiarly affects persons who are smitten with love. मलयमारुत is considered to be the state-elephant on which Madana rides. Vide Ritu. 6. 28 ' मत्तेभो मलयानिलः'. नितरां रेजतुः shone the more. What मलयमारुत is to मधु and माधव, भण्डि was to the two princes. क्रमेण...तेरतुः growing gradually together with the joy of the subjects as with another brother they came to youth. As the princes were growing, they increased the joy of the subjects. For a similar idea Cf. ' कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः। आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः' Raghu.

10. 78. महानगर...बभूवतुः they became able to afford refuge to the whole world like two gateways of a great city. संनिवेशः also means 'site or situation,' which meaning would also suit here. The other words qualify both राजपुत्रौ and संनिवेशौ and we give their meaning below as applicable to both these respectively. स्थिरोरुस्तम्भौ (1) whose pillar-like thighs (ऊरुः) were stout (स्थिर); (2) possessing stout and big (ऊरु) pillars. पृथुप्रकोष्ठौ (1) whose forearms were broad: (2) having spacious propylaoa. प्रकोष्ठौ the room near a gate. Cf. "नान्वियं सन्निहितवेत्रासनैव द्वारप्रकोष्ठशाला' Mu. p. 64. दीर्घभुजार्गलौ (1) possessing long bar-like arms. Possession of long arms is a sign of greatness. (2) having long arm-like bolts. दीर्घौ भुजौ इव अर्गलौ or भुजाकारौ अर्गलौ ययोस्तौ. विकटोरःकवाटौ (1) possessing broad panel-like chests; (2) possessing broad chest-like panels. प्रांशुसाला-भिरामौ (1) beautiful like tall Sâla trees; (2) majestic on account of tall ramparts (सालः): 'सालःसर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि'.

PAR. 25. This paragraph forms one sentence describing the two young princes. The expressions mostly have a double meaning. स्फुरज्ज्योत्स्ना...भुवनौ (1) who (princes) had overpowered (आक्रान्त) all the world by their shining (स्फुरत्) fame resembling moonlight and valour. स्फुरन्ती ज्योत्स्नेव यशः प्रतापश्च ताभ्याम् etc. (2) चन्द्रसूर्यौ who had overcome the world by their shining moonlight resembling fame and heat (respectively). स्फुरन्ती ज्योत्स्ना यशः इव प्रतापश्च ताभ्याम्. अभिरामदुर्निरीक्ष्यौ (1) charming (on account of their reputation) and yet could not be easily looked at (on account of the lustre of their valour); (2) the moon is अभिराम (beautiful to look at) and the sun is दुर्निरीक्ष्य (not easy to look at). समभि...बलौ who had manifested splendour and strength. अग्नि manifests splendour while मारुत manifests strength. एकीभूतौ (1) following each other's wishes; (2) combined together. As the princes displayed splendour and valour they are said to be fire and wind combined in one. शिला...बन्धौ (1) the frame or constitution (बन्ध) of whose body was as hard as stone; (2)...hard with stones. अचलौ (1) immoveable (from their purpose); (2) mountains. The mountains हिमालय and विन्ध्य have their bodies hard with stones as the

young princes' bodies were hard like stone. महावृषौ इव like two great bulls. कृतयुगयोग्यौ (1) fit for (living in) the कृतयुग. Their virtue entitled them to live in the best of the human ages. (2) (a) which were fit for a yoke (युग) made ready (कृत), or (b) which had made the practice of (bearing) the yoke. For योग्या=study or practice. Vide 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिशक्तेषु वाच्यवत् । क्लीबमृद्धचौषधौ, पुम्ये ना, स्त्री अभ्यासार्कयोषितोः' मेदिनी. हरिवाहन...शरीरौ (1) whose bodies were well-proportioned on account of their riding on horses. The princes appear to be excellent horsemen. (2) whose bodies were divided as the conveyance of the two Haris. The word हरि is very elastic in Sanskrit. It means Vishṇu, Indra, Sûrya etc right down to a horse or a monkey. अरुण is the वाहन of the sun being employed as his charioteer. गरुड is the conveyance of विष्णु. The story of अरुण has been already explained. गरुड wanted to free his mother विनता from the slavery of his step-mother कद्रु. For that purpose he wrested from the gods the pitcher of nectar and while returning home he chanced to meet विष्णु, who, pleased with his valour, asked him to beg of him a boon. गरुड chose to be immortal without the use of the nectar and to be on the banner of विष्णु and in his turn requested विष्णु to beg of him a boon. विष्णु rather cunningly asked him to be his vehicle. Vide महाभारत आदिपर्व,'33 प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥16॥ भवतेपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि । तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ॥ 17 ॥' इन्द्रोपेन्द्रौ like Indra and Upendra (Indra's younger brother *i. e.* Vishṇu). विष्णु is represented as the younger brother of Indra, in his fifth or dwarf incarnation. Vide the following stanza in which शिशुपाल and कृष्ण are compared with a view to establish the former's superiority: ' अविचालितचारुचक्रयोरनुरागादुपगूढयोः श्रिया । युवयोरिदमेव भिद्यते यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ S'i 16. 70. नागेन्द्रगतौ (1) (a) whose gait (गतम्) is like that of a lordly elephant: (b) who mount lordly elephants. नागेन्द्रे गतं ययोः (5) who are नागेन्द्रगत. विष्णु is on the lordly serpent (नाग), viz. शेष. इन्द्र is connected with the best of elephants. viz, ऐरावत. कुण्डलकिरीटधरौ

wearing ear-rings and crowns (किरीट). कर्ण possessed earrings and an armour at his very birth. These were cajoled out of him by Indra, disguised as a Brâhmaṇa in order to facilitate his death at the hands of his son अर्जुन. Vide महाभारत आदिपर्व 68 for an account of his birth :' 'कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी (पृथा)। 136 प्रकाशकर्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा। अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम्। 37 सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम्। दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम् 138' Similarly इन्द्र had endowed अर्जुन with an armour, a diadem etc. Vide. महाभारत वनपर्व 176 'इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन् मघवान्प्रभुः। अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम्॥ 4 देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम्। दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह॥5.' 'पूर्वापरादिग्भागौ the eastern and the western quarters. सर्वतेज...समर्थौ (1) who were able to bring about (संपादन.) the rise and fall of any warrior or man of mettle (तेजस्वी); (2) able to bring about the rising and setting of all the luminaries. These rise in the east and set in the west. अमान्तौ...कुटीरके who on account of their great pride (मान also 'size') as it were could not contain themselves (अमान्तौ) in the insignificant (कु) hovel (in the form of the earth), narrow (संकट) on account of its being locked up (निरोधः confinement, locking up) by the bolt-like sea shore (वेला) which was near. The over-weening pride of the princes thought the earth two small for their activities It is hence called a small hut bounded on all sides by the sea-shore. Compare Dryden, 'Cooped up he seemed in earth and seas confined.' तेजः...मानौ scorning even the shadow which does not face the light. The princes would have nothing turn its face away from lustre. They thought that one must boldly face howsoever powerful one's enemy might be. Hence their scorn. स्वात्मप्रतिबिम्बेन... लज्जमानौ who felt ashamed when even their reflection fell on the nails of the feet (of others). शिरो...तिष्टमानौ who were pained even at the curls (भङ्ग) of their hair. The princes were by their nature averse to भङ्ग (either in the sense of (1) taking to flight or flight, or (2) fraud or deceit) and hence they are described as being pained at the

भङ्ग of their hair. The root स्था—तिष्ठति takes आत्मनेपद when preceded by सम्, अव प्र, and वि according to 'समवप्रविभ्यः स्थः' पा० 1. 3. 22. चूडामणि...त्रपमाणा who felt shame even at the second umbrella reflected in their crest-jewels. An umbrella is considered the principal badge of sovereignty in India. One umbrella was held over their head and it was mirrored in their crest-jewels. At this they are said to feel ashamed as the phenomenon meant an umbrella showing sovereignty of some other men. They wanted what is known as एकछत्री राज्य. भगवति...श्रवणा whose ears received no pleasure when the word Swâmi was applied to the divine six-faced God. षण्मुखः=कार्तिकेयः He was the son of शिव and was the commander-in-chief of the gods in their war against the demon तारक. The story of his birth is interesting. शिव deposited his seed in अग्नि, who transferred it to गङ्गा who in turn passed it to the 6 Krittikâs in whose foetus the child grew. He therefore came to have six faces. Vide for the interesting account of his birth Ku. 10. कार्तिकेय is known as स्वामी because he was the C-in-C of the gods. The princes did not like this word स्वामी (master) to be applied to anybody except themselves and hence the description. असुखायमान pres. part. of den. from सुख compounded with a negative particle. क्यङ् (the termination of the den.) is applied to सुख etc. in the sense of 'experiencing or enjoying' according to 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' पा० 3. 1. 18. (सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि। सुखं वेदयते सुखायते । सि. कौ.). दर्पण... नयनौ whose eyes smarted even when they saw their counterpart in the mirror. They did not like to have their प्रतिपुरुष (rival or equal) in the whole world and hence their eyes could not stand the sight of their प्रतिपुरुष (reflection which is similar in form to the original) even in the mirror. सन्ध्या...माङ्गी whose heads began to feel an acute pain even when they folded their hands (अञ्जलिघटन) in their evening adorations. It was only with great reluctance they folded their hands (which is a sign of submission) in their adoration. शूलायमान pres. part. of den from शूलः-लम्

(1) any acute pain, or (2) a sharp pointed weapon, a spear. With the latter sense the meaning would be they felt as if a spear was plunged in their heads when they folded their hands. The denominative from शूल is formed according to पा॰ 3. 1. 18 quoted above, admitting सुखादि to be an आकृतिगण. जलधर...हृदयौ whose hearts were repeatedly pained by the bow held even by the clouds. They would not have anybody standing before them with a bow. The clouds possess a (rain-) bow. दोदूयमान fre. pres. part. from दूयते. आलेख्य...चरणौ whose feet burned (with rage) on account of the painted kings who did not bow to them. In their over-weening pride they seemed to demand the customary obeisance even from kings in pictures. परिमित... मन्यमानौ not prizing much the lustre of even the sun, which remains content with a bounded orb. Their towering ambition had no limit. अबहु (*adv.*) not much, lightly. भूभृदपहृत...हसन्तौ laughing to scorn even the ocean whose लक्ष्मी (glory; the goddess लक्ष्मी churned out) was carried off by a (भूभृत् a mountain; a king). मन्दर was the mountain used as a churning rod at the time of समुद्रमन्थन. It is, therefore, spoken of as having carried off the लक्ष्मी from the ocean, who was scoffed at by the princes because they would allow nobody to deprive them of their लक्ष्मी (glory). बलवन्तं... निन्दन्तौ who sneered at the wind who made no विग्रह (war; corporate form), though powerful. The wind is powerful and yet possesses no विग्रह *i. e.* has not assumed any form. The princes believed that a powerful man ought to make विग्रह or war. This is a fine doctrine indeed! हिमवतो...दूयमानौ who were tortured even when the हिमालय mountain was fanned by the fans of the hair of (the tails of) the Chamarîs (lit. by the fanning of हि॰ with fans etc). The हिमालय abounds in Chamarîs and as they move along their tails fan the mountain. This the princes did not like. व्यजन or चामर is a one of the insignia of royalty. चमरी the Yak or Bos Grunniens from whose tails chowries used to be made जलधीनां...खिद्यमानौ who felt ill at ease on account of the conches of the seas. The princes possessed शङ्ख (marks

of the form of conch-shells) on their hands and feet which indicated their sovereignty. When they saw that the sea also possessed शङ्खs (conch-shells) they felt ill at ease. चतुःसमुद्रा...असहमानौ who could not tolerate even वरुण who was another overlord of the four oceans. प्रचेतस् (प्रचेतयति who quickens, or प्रकृष्टं चेतः यस्य) is a name of Varuṇa, who in Puranic mythology is the overlord of the waters. 'प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः' अमरः. अनपहृत...कुर्वाणौ rendering monarchs void of छाया (shade; splendour), though their umbrellas were not taken away. This is an example of what is in अलंकारशास्त्र called विरोध or विरोधाभास. It is a contradiction to say that the monarchs had their umbrellas with them and yet were विच्छाय (void of shade). The apparent contradiction is to be removed by taking छाया in the sense of splendour. All monarchs lost their lustre in the presence of these two princes. साधुषु...क्षरन्तौ gracious or pleased (प्रसन्न) though uncourted (असेवित) they poured honey with their lips even upon money-lenders. साधुः (1) a merchant in general; a usurer or money-lender: (2) a good unassuming person. The princes are said to be pleased without being courted. This is an apparent paradox and is to be explained away on the ground of their inherent good nature. They are further said to pour honey on i. e. speak kind words to even the usurers. This may be explained in two ways. Either that they were so goodnatured that they condescended to talk to people like the money-lenders, who generally are looked down upon in society on account of the immoral ways by which they make their money. Or that the merchants or usurers are a class which generally is not in the good graces of the government or prince unless they come and wait upon him and advance him money. But in the case of the two princes under description the merchants received their kind regard though they never waited upon (असेवित) the princes with any offers of money, the princes being always pleased with them as they were with all other

people. The other sense of साधु (a good, unassuming person) also gives a साधु meaning. We generally see in the world that people who are honoured or favoured by the government or the prince are those who are in the popular phraseology, called 'pushing', or those who advertise themselves by their various actions and a good unassuming man appears to be many a time born to blush unseen. The princes, however, showed their attention to all such people belonging to the latter class. So much for the sentence as going with the princes. The sentence, however, contains a paradox which is as follows: 'pouring wine (मधु) with their lips upon temperate people (साधुषु) though they had never tasted (असेवित) wine.' प्रसन्ना (f) wine. 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोरपि'. The paradox is to be removed by explaining the sentence in the way stated above. दुष्ट...नयन्तौ who caused families (वंश) of evil kings to wither by the heat (of their valour or anger), though situated at a long distance. Heat (उष्मा) makes bamboos (वंश) wither *when they are near.* But the valour of the princes withered the families (वंश) of monarchs *though far removed.* अनुदिवसं...उद्वहन्तौ who possessed palms of hands stained day after day with the dark marks of weapon practice (शस्त्राभ्यास), as if they were defiled (मलिन) by quenching the fire of the prowess of all (other) monarchs. Sword practice had left on the princes' hands dark scars which are fancied by the poet to represent the soot stuck to their hands when they quenched the fire of the prowess of kings. श्यामिका blackness or darkness; a dark spot. राजकम् a collection of kings. वुञ् is added to उक्षन्, उष्ट्र, उरभ्र (a ram) राजन् etc. in the sense of 'a collection of' according to 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ्' पा० 4. 2. 39. योग्या... आलपन्तौ who, by the deep twang of their bows at the time of practice (योग्या), were, as if were, conversing with the queens of the quarters in expectation of the dalliance (with them) which was near. While the princes were practising in archery their bows twanged. The poet imagines that they are, as it were, conversing with the quarters-queens, previous

to dalliance with them; for the princes will now in near future make all the quarters their own. अभ्यर्णोपभोगात् is thus the cause of their आलपन with their lady-loves. Dalliance with them was near and hence the princes entered into a conversation with them. अभ्यर्ण (*adj*) approaching, drawing near (of time). अभ्यर्णोपभोगात् is also explained by some as 'after recent dalliance'. We cannot endorse this for three reasons: (1) अभ्यर्ण in the sense of 'something which has just gone by and hence is near' is unfamiliar. The word means 'near' with reference to future. (2) The princes had as yet to conquer the quarters and hence dalliance could not have taken place before their conquest. (3) We believe the poet fancies that the princes are talking with their beloveds previous to dalliance rather than after it. राज्यवर्धन...मानौ whose names such as राज्यवर्धन and हर्ष became manifest over all the earth. स्वल्पीयसैव कालेन in a very short time. द्वीपान्त...जग्मतुः became famous even in other continents. Note that the subject of this whole sentence is राजपुत्रौ which occurs in the second sentence of Par. 24 (p. 37, *l*. 4).

PAR. 26. तौ आहूय having summoned them. भुक्तवान् who had taken his meals. अभ्यन्तरगतः who had gone to his private apartment. सस्नेहम् affectionately. प्रथमं...सद्भृत्याः good servants, the first essential of sovereignty, are difficult to obtain. प्रायेण...क्षुद्राः generally mean persons make the king a tool in their hands (द्रव्यम्) by making themselves congenial to him (अनुगुणीभूय) in assemblies (समवायेषु), like atoms insignificant (क्षुद्राः) which create an earthen substance (पार्थिवं द्रव्यम्) by subordinating themselves (अनुगुणीभूय) in the समवाय relation. The sentence has a double meaning and depicts the evils to which personal monarchy is liable. It is generally found that mean people throng the king's court, always say things liked by him, no matter whether they conduce to his benefit or not, and ultimately make him a tool in their hands. These mean persons are compared to क्षुद्राः परमाणवः (insignificant atoms) and their action in getting ascendency over the king is compared,

by the use of paronomastic words, to the action of atoms when they go to create a substance. In the present case an earthly substance is supposed to have been created. First two पार्थिव परमाणुs unite and form what is known as द्व्यणुक. Two द्व्यणुकs go to form a त्र्यणुक and so on until we come to the substance itself. The relation between the two atoms on the one hand and the द्व्यणुक on the other i. e. between अवयवs and अवयवी is known in वैशेषिक philosophy as समवाय and is one of its seven categories. It is a constant and intimate connection and is supposed to exit between अवयव and अवयवी, गुण and गुणी, जाति and व्यक्ति. क्रिया and क्रियावान् and विशेष and नित्यद्रव्य. When two atoms enter into a समवाय relation and produce a third thing, they make themselves subordinate to that thing. समवाय is thus defined: 'नित्यसम्बन्धः समवायः' तर्कसंग्रह. क्रीडारसेन...बालिशाः fools make (the king) a pea-cock by making him dance in the delight (रसः) of their play. This is an amplification of the sentiment expressed in the last sentence. By pandering to the tastes of the king the fools make him do whatever they like in the way that children (बालिशाः) make a pea-cock dance in their play. मयूरताम् (the state of a pea-cock) is the predicative adjective of पार्थिवम् which, understood from the last sentence, is the object of नयन्ति. सं. explains मयूरः as 'धूर्तजनयोग्यो हासः' and is followed by C. and T. who render the expression by 'rogue's jests.' सं. probably means that the fools make the king a butt of ridicule at the hands of rogues. This meaning of मयूर is unwarranted and it would do if we explained मयूरतां नयन्ति (make him a peacock)=make him do whatever they like like children making a peacock dance exactly as they please. दर्पण...पल्लविकाः libertines, having worked their way in, transfer their own nature (to the king) as to a mirror (in which their whole body is reflected if they come near it). If the king associates with libertines he becomes a liberntine himself. अनुप्रविश्य (1) entering his heart, i. e. getting access to it; (2) having entered in, as a person may be said to have done if he is reflected in a mirror. प्रकृतिम् (1) nature, such

as the disposition of their mind; (2) their whole body, which is reflected. पल्लविक: a libertine, a gallant. सं. followsed by some explains the word in the alternative as 'किसलयानि (tendrils) This is both unnecessary and unauthorised. The word for a tendril is पल्लवक:—कम्. स्वमा इव...विप्रलम्भका: cheats create (in him) unsound or false (असत्) views by presenting to him false aspects (of a thing), like illusive (विप्रलम्भक) dreams which (also) give (a person) ideas of non-existent things (असतां बुद्धि:) by means of the false visions (that he sees in them). In dreams we see false things with the result that ideas of things which have no existence in the world of realities arise in our mind. Cheats also send a king on the wrong scent if that serves their purpose. असद्बुद्धि and मिथ्यादर्शन may also be explained in the case of cheats as 'incorrect notions' and 'false systems of philosophy respectively.' A मिथ्यादर्शन such as that of चार्वाक does not give us correct notions about the various problems of life. गीतनृत्य...वातिका: rogues uncontrolled or unwatched (उपेक्षिता:) make him intoxicated (*i. e.* lose his head) by songs, dances and jests (हसित), like the neglected symptoms (उपेक्षिता विकारा:) of wind (वातिक=belonging to वात) which also make a person mad (उन्मत्त). Rogues when allowed a free scope (उपेक्षिता:) make the king absorbed in pleasures to the neglecte of his duties. वात (wind) is one of the humours of the body according to आयुर्वेद्यक, the other two being पित्त and कफ . It is supposed that a vitiated state (विकार) of वात in the body brings on madness. वातिक has been used before in उच्छ्वास III (p. 97. निर्णय०) in the sense of 'treasure-seekers' explained by सं. as " वातिकैर्वैवरव्यसनिभिराचार्यै:." चातका... अकुलीना: greedy persons of low birth (अकुलीना:) cannot be won over like thirsty *châtaka* birds which cannot be caught because they do not rest on earth (अ-कु the earth-लीना:). A king can never hope to satisfy the greedy of low birth because satisfaction is unknown to them. The reference is to चातकs which are supposed to drink rain-drops in the sky before they touch the ground. Cf 'अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणा: ' Megh. (a प्रक्षिप्त stanza after 21). on which मल्लिनाथ remarks 'सर्वंसहापातितमम्बु न चातकस्य हितम्' इति शास्त्राद्

also 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' मल्लिनाथ on Raghu. 5. 17. मानसं...जालिकाः cheadts understand the intention (of the king) as it rises (स्फुरन्तमेव) in his mind, like fishermen who catch the fish as it gambols in the *mânasa* lake. जालिकः (1) a rogue or a cheat; (2) a fisherman. जालेन (जालम् a net or deception) चरति असौ according to 'चरति' पा० 4.4.8. यमपाट्टिका...उद्गतिकाः loud singers paint wonderful things (चित्रम्) in the air (अम्बरे) like persons possessed of a यमपट्ट, who (also) sing loudly (the praises of यम) and paint wonderful things on a piece of canvas (अम्बरे). We do not exactly know what it is that the princes are here prevented from doing. Their father probably is warning them against building castles in the air or attempting to achieve impossible tasks to which they might be led by singers who would sing the praises of such castles or such tasks. यमपट्ट is a piece of cloth on which the exploits of Yama or the wonderful kinds of punishments to which sinners are liable after their death are painted. Vide Mu. 1. after stanza 16 for a person with a यमपट singing the praises of his deity. शल्यं...मार्गणाः: importunate persons give poignant pain (शल्य in a metaphorical sense) to the heart like sharp arrows (अतिमार्गणाः)which plant a barb (शल्य) in it. If the king allows every beggar to come and trouble him he is pained at heart to see their misery. The word अति in अतिमार्गणाः is signifiicant. Not that the king should grant no audience to any suitor, but he is only warned against extremely importunate persons who can never be satisfied. सर्वैः...असंगतौ untouched by any contact of vice. बहुधा...परीक्षितौ who are tried by various tests. उपधा (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र) is a test or trial of honesty. It is said to be of four kinds, 1. loyalty, 2. disinterestedness, 3. continence and 4. courage. शुचि blameless. विनीतौ discreet. विक्रान्तौ brave. अभिरूपौ learned or handsome. मालवराजपुत्रौ sons of the मालव king. भुजौ...रिक्तौ inseparable from my body like my arms. Cf. 'अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरात्' K. p. 151. अस्माभिः ...निर्दिष्टौ we have appointed them to wait upon you. अनयोः ...भवितव्यम् to them you also should show a consideration

not enjoyed by other servants. तयोराह्वानाय to summon them. प्रतिहारमादिदेश ordered the chamberlain. Note that प्रति (ती) हार: means both 'a door' and 'a door-keeper.'

PAR. 27. (न चिरात्...ददृशतु:) The principal sentence is राज्यवर्धनहर्षौ प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं अग्रतो ज्येष्ठं कुमारगुप्तं, पृष्ठतस्तस्य कनीयांसं (p. 43, ll. 2,3) माधवगुप्तं ददृशतु:—राज्यवर्धन and हर्ष saw कुमारगुप्त, the elder brother walking in front and entering with the chamberlain and behind him the younger one माधवगुप्त. In this Par. we have the description of the two Mâlava princes. न चिरात् in a short time (from the order given to the chamberlain). द्वारदेश...लोचनौ (going with राज्य ...हर्षौ) who had fixed their eyes on the door-way. अष्टा ...वयसम् whose age was eighteen years. नात्युच्चम् not very tall. नातिनीचम् not very short. गुरुभि:...उर्वीम् who with his weighty steps appeared to render steady the earth which was (found to be) unsteady on account of its passing over to many a king. The earth was unsteady because it passed from one king to another as he happened to conquer it. कुमारगुप्त seemed to render it steady. अनेकेषु नरपतिषु यत् संचरणं तेन चलाम्. The com. explains this as 'that trembled with the movements of numerous kings.' We do not like this because there is no charm in it and no particular movements of numerous kings are mentioned. पादन्यास: the planting of the foot. Cf. 'धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्' U. 6. 17. अनवरत...भासमानम् shining with a pair of rather slim (तनुतर) shanks (जङ्घा), issuing from the not over-prominent (अनुल्बण) knee-joints (जानुग्रन्थि) and appearing as if to fall (निष्पतन्तेव) from his two thighs (ऊरु) which were fat (मेदुर) on account of the thick flesh of compact growth (घनोपचय-घन: उपचय: यस्य), due to leaping (लङ्घन) being practised incessantly. उल्बण guady, shining, prominent. काण्ड:-ण्डम् (a part in general) has no special meaning in जङ्घाकाण्ड. उल्लिखित...लक्ष्यमाणम् who, with his waist (मध्य:-ध्यम्) the thinness (कृशिमन्) of which was manifested by his tapering (उल्लिखित pared, made thin) sides appeared like the मन्दर mountain with its middle part rendered thin (क्षीण) on account of its being rubbed down (कषण) by the serpent

वासुकि, which was whirled about (भ्रमित) in fury (रभस) by gods and demons. कुमारगुप्त had a thin waist. He, therefore, appeared to the poet to resemble the मन्दर mountain which, when used as a churning rod at the time of समुद्रमन्थन, had its middle part rubbed down by the serpent वासुकि which was used as the rope to set the rod in motion. As the gods and demons carried on the churning vigorously the middle part of the mountain became reduced in bulk. This is natural and can be verified by looking at the churning stick used by women in our houses for churning curds. मन्दर is a mountain situated to the east of the famous mountain of gold, मेरु, which is found in the इलावृतवर्ष. Vide विष्णुपुराण 2. 2. 'मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग चत्वारस्तत्रपर्वताः ॥ 15 ...पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्थितः ॥ 16. अतिविस्तीर्ण...यच्छन्तम् who, with his extremely broad chest, appeard to afford room for innumerable feelings of respect for his master. स्वामिसंभावनानाम् may also mean 'marks of the esteem of (or in which he was held by) his master.' The broad chest of the prince may either be taken as indicative of the unbounded feelings of respect for his master, or the unbounded feelings of esteem to which his virtues would entitle him at the hand of his master. प्रलम्ब...नोदधिम् who, by the quiet (निभृत) and graceful movements of his two pendulous (प्रलम्बमान) arms, appeared to cross the not easily traversed (दुस्तर) ocean of youth. He had just commenced manhood. वामकर... प्रकोष्ठम् whose stout forearm was marked by a line of the bow's scar (किण), possessed of a net work (जालिनी) of the bunches (मञ्जरि) of rays from the jewels of the bracelet of his left hand, as if by the sprout-like flame (शिखापल्लवा) of the fire of his valour, just appearing. The scar on his left forearm mingled with the rays from his bracelet appeared like the flame of the fire of his valour. The reading चापगुणकिण० for चापकिण० is better as the scar is produced by the bow-string and not by the bow. Note that in शिखापल्लवया (शिखा पल्लवा इव तया) the word पल्लव is supposed to be feminine which is monstrous. पल्लव is either

masculine or neuter. 'निरङ्कुशाः कवयः'. आलोहितां...बिभ्राणम् bearing tawny lustre of the jewel of his ear-ornaments, which hung on his towering shoulder, as if it were an antelope skin worn as a sign of the vow of the taking up of arms. The tawny lustre of the jewelled ear-ornament appeared like the skin of a deer which suggested that the prince had dedicated his life to the use of arms. अंसतट-तटः (a slope, declivity, precipice) is often applied to certain parts of the body which have, as it were, sloping sides e. g. कुचतट, जघनतट etc. रौरवी (रुरोःइयम्) from रुरु a kind of deer whose skin is prescribed as an upper garment for a क्षत्रिय student. Cf. मनुस्मृति 2. 41; U. 4. 20. उत्कोटि... द्वहन्तम् possessing a face whose cheeks had in them (गर्भे) the reflection of the decorated figures (पत्रभङ्ग decoration; पुत्रिका a doll) of his armlets with upstanding points (उद्गताः कोटयः), and which (therefore) appeared like the moon with रोहिणीः enthroned in his heart. The figure of a woman on the armlet was reflected in the cheeks. The face therefore appeard like the moon with रोहिणी in his heart. रोहिणी is one of the several daughters of दक्ष and is regarded as the most favourite consort of the moon. अचपल...विनयम् who, with his eyes downcast (अधोमुख) and with pupils steady (अचपल) and still (स्तिमित), seemed to teach decorum to clusters of lotuses with their faces upturned on account of the acquisition of splendour. When the lotuses bloom and become possessed of splendour they open upwards. This is imagined to be their faces uplifted. The prince's eyes, though possessed of the full splendour of lotuses were downcast in modesty and hence were as it were reading them a lesson in decorum. The expression may also be explained in another way: लक्ष्मीलाभार्थं उत्तानितमुखानि—the lotuses had spread out their petals for attaining splendour (लक्ष्मी). कुमारगुप्त however was extremly modest though he too like the lotuses was on the high road to लक्ष्मी (glory) through the favour of the king. चक्षुषा the singular is used जातौ to signify both the eyes and we are not to suppose that कुमारगुप्त had only one eye! स्वाम्य.

...धारयन्तम् wearing on his head an *amlâtaka* flower used as a crest (उत्तंसीकृत) as if it were his love for his master. अम्लातक is a red flower. The colour of love is also red. निर्दयाकर्षणभङ्ग...प्रकाशयन्तम् manifesting submissiveness offered to him, as it were, by all bows frightened (भीत) by the break they might sustain by his merciless drawing. The prince was submissive and the poet imagines that this quality was given him by all bows which were afraid of being broken when he drew them mercilessly. The reading निर्दयया कङ्कणभङ्गभीत...is not good. It may be explained as '...affrighted by his breaking of their circles (कङ्कण) through mercilessness.' When an archer is discharging arrows in a wonderfully dexterous manner, his bow is often described as becoming circular. If it is strained any more it would break and the circle vanish. In the present case the bows were afraid of this break of their circles which amounted to loss of themselves and hence they presented to कुमारगुप्त all they had, viz., submissiveness. शैशव...शोभमानम् who shone with his senses conquered even in boyhood as with enemies well (सम्) controlled. प्रणयिनीं...वर्तमानम् who followed nobility of conduct like a beloved who was the object of his trust. कुलपुत्रता the course of couduct of nobly boan youths. Note that people in those days used to follow the desires of their beloveds whom they trusted. तेजस्विन ...राजमानम् who, though resplendent, shone, with soothing (आल्हादक) character within, like the sun with a moon inside it. The prince presented the appearance of both the sun and the moon. He was the sun in his splendour and the moon in his pleasing character. अचलानां...चरन्तम् who seemed to reduce to powder (गन्धन) even the mountains by the hardness of his body. दर्शन...सौभाग्येन on account of his graciousness he appeared to sell to joy people whom he purchased by his look. He was so gracious in appearance that his sight captivated all people who were afterwards greatly delighted. विक्रीणान pres. part. of विक्रीणिते. क्री to buy becomes Atm when preceded by परि, वि and अव according to 'परिव्यवेभ्यः क्रियः' पा॰ 1. 3. 18.

Here ends the description of कुमारगुप्त. Now follows that of माधवगुप्त. अतिप्रांशु...चरन्तम् who, on account of his extreme height and reddishness (गौरता) appeared like a mountain of red arsenic moving. ' गौरः पीते अरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् ' मेदिनी. अनुल्बण...यशसा who was, as it were, kissed by great glory which wanted to go out (and spread all over the world) under the guise of a not very prominent (अनुल्बण) crest of *Mâlati* flowers. The prince was modest and had a modest *Mâlatî* crest. The *Mâlati* being white the poet imagines that the prince is being kissed by his fame. Note also that a गुरु (father) kisses his son on the head when he goes on a journey. परस्पर...कथयन्तम् who with the meeting (संगतक) of his eye-brows, seemed to suggest the mark of the first union, after a long time, of modesty and youth which are contradictory to each other. His eyebrows touched each other at the root of his nose. This, the poet imagines, was an indication (चिन्ह) of the union of youth and modesty which were found combined in him after a long time. अतिधीर...धारयन्तम् who with profound gravity, kept a steady gaze fixed on his heart like his loyalty which was (also) steady and placed in his heart. The prince like his brother was looking down as he entered. अच्छाच्छ... बिभ्राणम् who possessed a broad chest, cooled by a smearing (अनुलेप) of the purest (अच्छाच्छ) sandal paste and provided with circular necklaces, which (chest) (hence) appeared like a broad bed of an expansive (पट्ट) slab of moon-stone (intended) for royal glory wearied by her going to numberless princes. Royal glory went from king to king until at last fatigued by her round of brief visits she came and seemed to rest on the breast of माधवगुप्त. The breast was broad, smeared with pure sandal and had necklaces placed on it. It, therefore, is easily conceived to be the broad slab of moon-stone used by the royal glory as a bed to rest herself upon. A bed also is besmeared with sandal and is संनिहित हारोपधान i. e. possessed of necklaces and pillows (उपधानम्). Necklaces are kept on the bed before people go to bed. Explain संनिहित

...as going with वक्षःस्थलम् as (1) सन्निहिता हारा उपधानानीव यस्मिन्. Pillow-like necklaces = circular necklaces. (2) संनिहितं (near) हाराणां उपधानम् (placing) यस्य तत्. घोणावंशम् bamboo-like nose, *i. e.* straight. वराहैः by the boars. स्कन्धपीठम् broad shoulders. माहिषः a buffalo. प्रकोष्ठबन्धम् the construction of the forearm. मतङ्गजः an elephant. मृगया...दर्शयन्तम् who showed eyes, nose etc as if they were the bribes offered to him by deer, boars etc that had remained (शेष) after their slaughter in the chase and that were frightened. उत्कोचः a bribe. माधवगुप्त possessed the eyes of a dear, the nose of a boar etc. The poet imagines that those eyes etc. were actually given him as bribes by deer etc. which had escaped slaughter in his hunt with a view to save their lives. The meaning is that माधवगुप्त was a great sportsman and had eyes resembling those of a deer etc.

PAR. 28. दूरादेव from a great distance, चतुर्भिरङ्गैः by their four limbs *i. e.* hands and knees. उत्तमाङ्गेन by the head. गां स्पृशन्तौ touching the earth. नमश्चक्रतुः bowed. स्निग्ध...भेजाते occupied a suitable position indicated by an affectionate (स्निग्ध) glance of the king. आदिदेश तौ gave them instructions. अद्य...वर्तनीयौ from today you should wait upon the princes. मेदिनी...मौलिभ्याम् with their heads swaying to the earth again and again. दोलायमान swinging to and fro. तत आरभ्य from that time. क्षणमपि...यान्तौ never going away even for a moment from the range of the eyes (of the princes) (कुमारयोः below) like the shutting and opening (of their eyes). Just as the shutting and the opening of the princes' eyes took place obviously within their eyes' range, so too the Mâlava youths moved within their sight. उच्छ्वास...स्थितौ who day and night were present before their face like exhalation (उच्छ्वास) and inhalation (निःश्वास). निःश्वासः or निश्वासः means either breath or sigh in general, or inspiration or expiration. The presence of the word उच्छ्वास here confines the meaning to inspiration. नक्तंदिवम् (day and night) निक्तं च दिवा च according to पा० 5.4.77. 'अचतुरविचतुर etc' which is the longest of पाणिनि's sûtras. भुजौ...बभूवतुः who were always at the princes' sides like their arms.

PAR. 29. नृत्यगीतादिषु (1) friends who knew dance, song etc. नृत्यगीतादि वर्तते यासां तासु. (2) कलाs such as dance, song etc. नृत्यगीतं आदिः यासां तासु. विदग्धासु (1) learned (friends). (2) fine (arts). Or take नृत्य...विदग्धासु as one expression going with 'friends,' in the sense of 'expert in dance, song etc' सर्वासु...परिचया whose familiarity with all friends and all accomplishments was day by day increasing. शनैः...वर्धत gradually grew up. Note the kind of education that used to be imparted to princesses in those days. परिमितै...रुरोह in a very few days she attained youth. निपेतु...दृष्टयः on her alone fell the glances of all kings like arrows on the target. (लक्ष्यभुवि the spot aimed at) दूत...राजानः by sending envoys etc. the monarchs sought her hand.

PAR. 30. कदाचित् one day. अन्तः...स्थितः sitting in the palace of the seraglio. बाह्य...पुरुषेण by a man standing in the outer apartment (कक्ष्या). स्वप्रस्तावा...आर्याम् an *āryā* which had occurred to him on its proper occasion (प्रस्तावः) and which he was singing. It appears that the man who sang the following *āryā* couplet had also a daughter who had attained maturity. उद्वेग...पितरम् a daughter growing year after year (वर्षे वर्षे इति अनुवर्षम्) throws her father in a big eddy (आवर्तः) of agitation (उद्वेगः) at the time of the swelling of her breasts (पयोधर) *i. e.* as she grows to maturity, like a river which, increasing in size every rainy season (वर्षासु वर्षासु इति अनुवर्षम्), fells her bank in a big whirlpool of great velocity (उद्गतः वेगः यस्य) at the time of the rising of clouds (पयोधर) *i. e.* in the monsoons. This stanza represents the characteristic temperament of a typical Hindu father who is always a prey to extreme cares when he has a grown-up daughter to marry. Fortunately this mood is slowly vanishing now-a-days with the gradual disappearance of the system of child-marriages in India.

PAR. 31. पार्श्वस्थिताम् who was at his side. उत्सारितपरिजनः who dismissed his servants. तरुणी...श्रीः our darling राज्यश्री has now grown a young woman. तरुणीभूता is a सुप्सुपा compound.

एतदीया...चिन्ता the thought of her, like her noble qualities never for a moment goes away (अप) from my heart. Cf. what काश्यप says when शकुन्तला is married 'अस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः' S'ak. 4. 13. यौवना...पालनस्य at the very commencement of girls' youth their parents become a fuel to the fire of pain. हृदयं...अस्याः the protuberance of her breasts darkens my heart like the rise of clouds the day. This sentence appears awkward in the mouth of a father with referance to his daughter. The same is the case with the stanza that has just gone by. This shows Bâṇa writing the हर्षचरित while yet an immature (अपरिणत प्रज्ञ) budding youth. It is interesting however to compare with this the following passage from पार्वतीपरिणय Act 1. which is open to the same objection. 'हिमवान्—देवी ! कन्यापितृत्वं खलु गृहमेधिनामधिकतरं दुःखमावहति। अस्मत्कुलालङ्करणमियं च गौरी परिणययोग्यां दशां च प्रतिपद्यते। तथाहि। आभोगशालिकुचकुड्मलमायताक्ष्या, वक्षोवकाशमभितान्तरति संनिरोद्धुम्। अप्यस्ति नास्ति वचसां विषयेऽवलग्ने, तन्वी समुल्लसति काचन रोमरेखा ॥14...अन्यदपि श्रूयताम्। कुचयुगलं परिणद्धं यथा यथा वृद्धिमेति तन्वङ्ग्याः। वरचिन्ताहृतमनसस्तथा तथा कार्श्यमेति मे गात्रम् ॥ 15.' केनापि कृता...नीयन्ते I do not like this ordinance (स्थितिः) which is in accordance with law, (धर्म्या), by whomsoever framed, that children born of our body and fondled (लालित) on our laps and (hence) unworthy of being abandoned are taken from us by people whom we do not know (असंस्तुत) and who come all of a sudden. This is the philosophy of marriage according to our poet which crude and quaint as it is at once betrays more than anything else the young man and his immature ideas. It is interesting to compare with this Kâlidâsa's masterly sentiment; अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः। जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा' S'ak. 4. 22. धर्म्या 'not swerving from, or consistent with law' according to 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' पा० 4. 4. 92. (धर्मादनपेतं धर्म्यम्, पथ्यम्। अर्थ्यम्। न्याय्यम् । सि. कौ.). एतानि...संसारस्य there are really the brand marks of worldly existence. The idea is that a person like प्रतापवर्धन who is otherwise completely happy has no occasion to realise the true nature of our transient life, viz., its being full of miseriess, and

it is only on occasions like those of the marriage of daughters which give him great pain that he is made conscious of that painful fact. Such occasions therefore are the marks which indicate that worldly existence is after all a worldly existence and unalloyed happiness is impossible in it. एतानि stands in a general way for occasions like those on which daughters are carried away by unknown persons. सेयं...सन्तः here is seen the all-over-powering (सर्वाभिभाविनी) burning power of the fire of sorrow that good men are pained when a daughter is born though she is as much an offspring as a son (समाने अपत्यत्वे). एतदर्थं...साधवः it is for this that noble persons with their tears offer water to their daughters even at the time of their birth. The idea is that these so-called noble persons shed tears when a daughter is born. The tears are supposed by the poet to be the kind of water that is offered to a person when he is dead thus suggesting that they would their daughters were dead at their birth. This, however,is Bâṇa's notorious exaggeration and is again an evidence of his youth and immaturity. We do not imagine that there are at present any such 'noble persons' who shed tears over the birth of a daughter and wish that she were never born. These sentiments, moreover, appear to us to be extremely strange and inappropriate in the mouth of king प्रतापवर्धन. They would have had some justification if they had come from a person in abject poverty surrounded by about a dozen daughters. एतद्भया...मुनयः for this fear sages, who have not contracted a marriage (दारपरिग्रह acceptance of a wife), and have dispensed with residence in houses resort to desolate forests. Compare forthe idea 'एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभावा येभ्यो बीभत्समानाः संत्यज्य सर्वान् कामान् अरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः॥' U. 1. For दारपरिग्रह (marriage) see 'जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे। मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः' U. 1. 19. को हि... अपत्यानाम् who indeed can bear the separation of children. This is indeed extremely true. See what a great sage like काश्यप says 'यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया। कण्ठःस्तम्भितबाष्प-

वृत्तिकलुषाश्चिन्ताजडं दर्शनम् ॥ वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः। पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ' S'ak. 4. 6. यथा यथा...हृदयम् the more the envoys of suitors come, the deeper (नितराम्) does poor (वराकी) anxiety, as if abashed, enter in my heart. तथापि...वृत्तयः householders, however, have to follow the ways of the world. प्रायेण धीमन्तः generally the wise pay more attention to good family (अभिजनः) though there are also other qualities desired in a bridegroom. Compare 'तं श्लाघ्यसम्बन्धमसौ विचिन्त्य ' Raghu. 5. 40; S'ak 4. 19; Ku. 5. 72. धरणी ...स्थितः (1) standing at the head of (all) monarchs (as going with वंशः). (2) set on the head *i. e.* the principal of (all) mountains (as going with माहेश्वरः पादन्यासः the impression of S'iva's foot). S'iva lives on the हिमालय or कैलास which is the head of all mountains. सकल...स्कृतः worshipped or honoured by all the world (going with both पादन्यास and वंश). मौखरिवंशः the house of Moukharis. The Moukharis of whom ग्रहवर्मा, the husband of राज्यश्री, was one, were a powerful family and ruled at Kanauj. The seal found at As'irgad (Corp. Ins. vol. III. No. 47, p. 219) and the inscriptions found at Jaunpur and Deo Barnak (ibid. p. 217) show that they held sway over a large extent of territory southwards upto the Vindhya, northwards upto Jaunpur, and eastwards upto the Brahmaputra तत्रापि...प्रार्थयते the eldest son, ग्रहवर्मा by name, of अवन्तिवर्मा, the best even of that line, who (ग्रहवर्मा) is like the lord of planets (*i. e.* the sun) descended on earth and is not inferior (अन्यून) to his father in virtues, seeks her (राजश्री). तिलकः the ornament of any thing, often used

in the sense of 'the best or chief.' The compound तिलकभूतः is peculair Note that this is not a च्वि form. Explain it as follows:- (1) भूत is added sometimes in the sense of इव. So तिलकभूतः = तिलक इव. Cf. ' इवार्थे भूतशब्दः । मातृभूतः पितृभूत इत्यत्र भूतशब्दस्यैवोपमानार्थत्वमिति कैयटकारेण प्रत्यपादि । ' चारित्रवर्धन quoted by Nandargikar on ' आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतम् ' Raghu 5. 34. Also cf. ' जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतः ' Ritu. 2. 28; ' पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ' Bh. III; ' ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः' ibid 1. (2) ' तिलको भूतः (सुप्सुपासमासः). Cf ' प्रत्यर्थिभूतामिव तां समाधेः ' ku. 1. 59 and मल्लिनाथ thereon. (3) तिलकेन भूतः (समः). ' भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं

त्रिष्वुन्चिंते। प्राभे श्रुत्वे समे सत्ये...' मद्विनी. यद्दि...इच्छामि I desire to give (our daughter) to him if your mind also consents. इत्युक्तवति भर्तरि when the husband had thus spoken. दुहितृ...हृदया with a heart trembling (कातर) a good deal by love for her daughter. Cf. 'सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा' K. p. 152. साश्रुलोचना with tears in her eyes. आर्यपुत्र my lord ! 'सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने' भरत. संवर्धन...गिन्यः useful only in rearing them. धात्रीनिर्विशेषाः as good as nurses. दाने...पितरः as for their bestowal in marriage the father is the sole authority. केवलं...दुहितृस्नेहः only love for a daughter exceeds by a very long way (सुदूरेण) love for a son, the difference being caused by pity. The queen means to say that the lot of a daughter is pitiable because she has to leave the house wherein she was brought up and go to one she does not know and her position everywhere is a dependent one. This leads the mother love her daughter more than her son. This is rather a fine diagnosis of the greater love of a mother for her daughter. यथा...जानाति my lord alone knows how she has become a care (आर्तिता) to us through all our life. This is a very beautiful description of a mother's state of mind towards her daughter. Her anxiety for her daughter does not end with her marriage, though the match is excellent. She has to see how her daughter behaves in the family of her husband, how her husband and his relations, especially his terrible mother, treat her and whether she really obtains happiness in her new life. Cases are not wanting in India wherein the girl is damned for life because her father failed to pay a few rupees more as her dowry, or for such other insignificant causes and यशोवती's statement that her daughter is an anxiety to her all her life is true even now in the case of Indian mothers. We have another reading here, 'यथा नैवं यावज्जीवं etc', which means that the king alone knows how their daughter should not be a care to them all their lives. The idea is that the king should so contract a marriage for his daughter that she would be completely happy and would no more be a care to her parents. Otherwise if an unhappy match takes place the daughter's lot would cause grief to the parents all their lives.

PAR. 32. जात...प्रति who took his resolution in the matter of his daughter's bestowal विदितार्थी अकार्षीत् made them acquainted with his purpose. शोभने दिवसे on an auspicious day. कन्यां...प्रेषितस्य who had been sent by ग्रहवर्मा to sue for the princess. पूर्वागतस्यैव who had already arrived previously. प्रधान...पातयत् upon the hand of the envoy extraordinary he poured water indicating the bestowal of his daughter in the presence of the whole royal household. दुहितृदानार्थं or दानदर्शकं जलम् (मध्यमपदलोपी समासः). जातमुदि...तास्मिन् when the envoy who was delighted had departed with his mission achieved. आसन्न...दिवसेषु when the days of marriage drew near. (उद्दाम...राजकुलम्) उद्दाम...सर्वलोकम् this and the following qualify राजकुलम् (p. 50, l. 8) the royal household. Explain this as (1) all people in which were decorated (प्रसाधित) with betel (ताम्बूल) and perfumes (पटवास) and flowers which were being lavishly (उद्दामं यथा स्यात् तथा *i. e.* without any restraint) distributed. The idea is that people in the royal household were distributing among themselves these things and hence are said to be decorated by them. ॰ प्रसाधिताः सर्वलोकाः यस्मिन्. (2) प्रसाधिताः सर्वलोका येन which decked all the world by etc. This means that members of the royal household began to distribute these things to all the world in view of the marriage ceremony that was drawing near. सकल....गमनम् in which companies (सार्थः) of skilled artists (शिल्पिन्) were being ordered to come from all quarters. अवनि...संभारम् in which loads (संभारः) of serviceable goods (उपकरणम्) were being brought by all villagers (ग्रामीणः—ग्रामे भवः) made to do so (lit. caught गृहीत) by the king's officers. Here probably we have a reference to what is in Marâthî known as वेठीला धरणें, or the system of making people work for the government against their will which is found prevalent even now. राजद्वैवारिक...पायनम् in which presents (उपायनम्) from more than one king were being conveyed by the royal door-keepers. Presents from numerous kings were flocking in the palace of प्रभाकरवर्धन. उपनिमन्त्रित...वल्लभम् in which the king's favourites were busy (व्यग्र) in the reception (संवर्गणम्) of troops (वर्ग) of relatives arrived in answer to invitations (उपनिमन्त्रितम् = ॰निमन्त्रणम्).

संवर्गणम् distributing to their various quarters; hence reception. लब्धमधु...पटहम् in which festal drums were booming (रणन्), being sharply (पटु) struck by the drumsticks (कोणः) flourished (उल्लालित) in the hollows (पुट) of their hands by leather workers, wild (प्रचण्ड) with the intoxication of wine to which they had helped themselves (लब्ध). पिष्ट...करणम् in which utensils (उपकरणम्) like the mortar (उलूखलम्), the pestle (मुसलः—लम्), the stone block (शिला) etc were being decked with five finger-breadths of *chunam*. पिष्टम् flour or any ground substance: hence chunam or any fragrant powder. This custom prevails even now. Cf 'पिष्टपञ्चांगुल' पाण्डुरं पूर्णकलशम्' हर्षचरित II p. 57 (निर्णयसागर 3rd edition). अशेषा-...दैवतम् wherein the goddess Indrāṇī was being set up in the (vairous) courts (प्रकोष्ठः) thronged by trains (परंपरा) of actors (चारणः) who had appeared (आविर्भूत) there from all the quarters. The marriage ceremony attracted dramatic companies from all sides and they were assigned each one court of the royal palace where they set up इन्द्राणी who appears to be their presiding deity. सितकुसुम...पातम् where the plan of the marriage altar was being given by the carpenters who were honoured (सत्कृत) with white flowers, unguents (विलेपनम्) and clothes. सूत्रपातः plan, probably from the fact that in making it a string was used for taking measurements. उत्कूर्चक...शिखरम् wherein the tops of the palace walls facing the street (प्रतोली) were being whitened by workmen (धवः a man) mounted on ladders (अधिरोहिणी), with brushes (कूर्चक) upheld (उत्) in their hands and pails (कर्परः) of *chunam* on their shoulders. This is a vivid description and shows Bāṇa's powers of observation. क्षुण्ण...पल्लवम् where the sprout-like feet of people were being tinged by torrents (द्रवः) of water from heaps (संभारः) of pounded (क्षुण्ण) saffron (कुसुम्भकम्) which were being washed. The pounded saffron was being washed in order to clear it of any impurities. निरूप्यमाण...अङ्गनम् whose courtyards were wavy (तरङ्गित abounding in waves) with elephants and horses, suitable for dowry, which were undergoing inspection. यौतकम् (युतं विवाहकाले अधिगतम्) a woman's dowry.

गणना...युगम् wherein the characteristics (गुणः) of different moments (लग्नः) were being investigated (गृह्यमाणः) by throngs of astrologers set calculating (गणनाभियुक्त.) गन्धोदक...समूहम् in which a number (समूहः) of pleasure ponds were being filled by crocodile mouthed (मकरमुख) conduits (प्रणाली) conveying scented water. प्रणालः—ली a water-channel (पन्हाळ in Marâthi), a pipe for conveying water. In the present case the pipe ended in the mouth of a crocodile. हेमकार...लिन्दकम् wherein the outer terraces (अलिन्दः) resounded with the din (टाङ्कार) of the hammering of gold (हाटकघटन) commenced (प्रकान्त) by a number of goldsmiths. उत्थापित...लोकम् wherein the plasterers (आलेपकलोकः) were troubled (आकुल) by the pointed sand (वालुका कण्टक इव or वालुकानां कण्टकाः particles) that copiously (बहल) fell upon them from new walls that were (just) erected. चतुर...लेख्यम् wherein auspicious pictures were being painted by a group (चक्रवालम्) of skilled painters. लेप्यकार...वृक्षकम् in which multitudes (कदम्बकम्) of modellers (लेप्यकारः) were moulding earthen fish, tortoises, crocodiles, cocoanut, plantain and betel trees. The potters appear to be awfully clever indeed in those days! क्षितिपालैश्च (...) प्रारब्धविविधव्यापारम् wherein various activities were commenced by monarchs. The intervening words qualify क्षितिपालैः. स्वय...कक्ष्यैः who had personally girt up their loins. The monarchs were working in person. स्वाम्यर्पित...कुलैः engaged in carrying out decorative work assigned to them by their master. कर्मशोभा decoration of work; hence metaphorically work consisting of decoration *i. e.* decorative work. सिन्दूर...मसृणयद्भिः polishing pavements of red lac. विनिहित...उत्तम्भयद्भिः erecting posts of marriage altar (वितर्दिका), which (posts) had hand-impressions of liquid आलर्पण(a pigment used for whitewashing the walls)is imprinted on them, which were red on account of the अलक्तक disposed about them (विन्यस्त) and the tops of which were marked by the leaves of mango and *Ashoka* trees. वितर्दिः-र्दी-र्दिका a raised seat of a quadrangular shape in a courtyard. आसूर्योदयाच्च प्रविष्टाभिः who had entered (the palace) from the rise of the sun. They came to it early in the morning. Or

सूर्योद्यात् = from the place where the sun rises *i. e.* from the furtherest orient. This and the following adjectives qualify सामन्तसीमन्तिनीभिः (wives of feudatory kings) (p. 49, *l.* 5) which goes with व्याप्तम् (thronged or occupied with). सतीभिः noble or chaste. सुभगाभिः pleasing. सुरूपाभिः beautiful. सुवेशाभिः well-clad. अविधवाभिः unwidowed. The word अविधवा is an example of what in grammar is termed 'the deterioration of words.' The condition of widowhood being considered inauspiciuos the word now has a tinge of contempt about it which, it appears, it did not possess in former times. Cf. 'नार्यश्चाविधवा नित्यं पतिशुश्रूषणे रताः' रामायण 1. 92; 'भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहम्' Megh. 104. सिन्दूर ...ललाटाभिः whose foreheads were decked with lines of vermilion powder. बधूवर...गायन्तीभिः singing auspicious songs, pleasing to the ear and containing in them (गर्भ) allusions (ग्रहण) to the bride and bridegroom's families. बहुविध... चित्रयन्तीभिः dying-neck-strings with fingers smeared with divers colours. चित्रपत्र...मण्डयन्तीभिः who, being clever in drawing wonderful (चित्र) leaf and creeper paintings, were decorating whitewashed pitchers and rows of unbaked (शीतल) clay-ware. शरावजिरम् a hollow earthen cup. The reading शालाजिर० for शरावजिर means 'rows of the quadrangles of halls' and is not good. The word शरावजिर, however, is unusual. अभिन्नपुट...रञ्जयन्तीभिः tinging leaves of cotton for making an excellent (अभिन्न, not broken, complete, hence good) basket and preparations (संनाहः) of wollen threads (ऊर्णासूत्रम्) for marriage bracelets. It appears that the कङ्कण which was tied round the hands of the bride and the bridegroom was made of wollen threads. Or we may explain the phrase as 'marriage bracelets *and* preparations of wollen threads'. What these things of wool were like we cannot say. वैवाहिककङ्कणार्थं ऊर्णासंनाहान् or वैवाहिककङ्कणानि च ऊर्णासंनाहांश्च. The expression अभिन्नपुट etc is unintelligible to us. *Some* meaning we may conjecture. पुटः—टम् = any shallow receptacle; hence a basket, probably of bamboos. A bamboo basket is भिन्न in the sense that it has interstices and holes. In order to cover those interstices

and make it आभिन्न, leaf-like textures of cotton were woven and these were being tinged. बलाशना...कल्पयन्तीभिः manufcturing cosmetics (अङ्गराग) compounded of saffron paste (कल्क) clotted with (घनीकृत) बलाशना essence (घृत) and face-unguents calculated to produce a peculiar charm. बलाशना is a kind of herb the essence or juice of which was used as a preservative. कल्कः-ल्कम् the viscous sediment deposited by oily substances when ground. कक्कोल...चयन्तीभिः arranging garlands of cloves (लवङ्ग), mingled with *kakkola* fruit, also containing nutmegs (जातीफल), the intervals of which (garlands) were studded with shining, large (स्फीत) pieces of crystalline camphor: बहुविध...बध्यमानैः some of which were being made by old matrons of the city, cunning (निपुण) in the manufacture of diverse (बहुविध) decorations (भक्तिः). This and the following expressions qualify वासोभिः (p. 50, l. 2). बद्धैश्च...रज्यमानैः some, made already, were being dyed by washermen, shining (राजमान) with the respect paid to them (जनित) by the old dames of the harem, clever in etiquette. When washermen came to dye the garments they received their proper worship at the hands of the old courtly dames of the harem. रक्तैश्च...शोष्यमाणैः some which were dyed, were shaken by servants clinging to(लग्न) either ends of the garments and were (thus) being dried in the shade. Note that this is a characteristic way of drying garments and is even now resorted to. The reason why dyed cloths were being dried in the shade is that in the sun their colour would fade. शुष्कैश्च...परभागैः some, when dyed, were having the excellence of leaves (पल्लवपरभागः), reproduced (क्रियमाण) in a form which was not regular in its sequence. When the garments were dry leaves of various, irregular forms and figures were probably being embroidered thereon and they were thus being made excellent. 'परभागः गुणोत्कर्षे' यादवः. Or take परभागः skirts and explain कुटिल...पल्लवयुताः परभागाः येषां तैः 'the garments were having on their skirts foliage drawn in a crooked manner.' अपरैरारब्ध...चचुरणैः others were being annoited with circular spots of saffron paste, the operation having just begun. स्थासकः a bubble of water

or any liquid; hence a spot resembling a bubble *i. e.* circular. छुरणम् smearing or anointing. अपरेरुद्गज...चरीयैः in the case of others the curved upper garments were being made straight (lit. broken भज्यमान) by servitors (भुजिष्यः) with hands uplifted. The meaning of this is not quite clear. It appears that some of the garments were kept hanging and while they were in this position they became crooked or curved (भङ्गुर). The menials, therefore, lifted their hands up and adjusted them. Or it may be that 'the fragile (भङ्गुर) upper garments were being cut or torn (भज्यमान) by the servants with upturned hands.' We know that the upper garments of the present day (Marāthī उपरणी) have to be torn into two before they become fit for use. Or take भज्यमान= being held. Some of the fragile garments were held by servants with raised hands so that other people may stain them with spots or any other decoration. क्षौमैः of linen. बादरैः of cotton. दुकूलैः silken. लालातन्तुजैः of spider's (लाला) threads. अंशुकैः of fine silk. नेत्रैः of shot silk. निर्मोकनिभैः resembling sloughs of serpents. Bāṇa is very fond of comparing light garments with serpent's sloughs. Cf. *inter alia* 'विषधरनिर्मोकपरिलघुनी परिधाय धौतवाससी ' K. p. 16; ' निःश्वासहार्ये निर्मोकलघुचिनी धौते कल्पलता दुकूले ' ibid p. 201. अकटोर...कोमलैः delicate like the interior of unripe plantain tree. निःश्वासहार्यैः swaying at a breath. This is another instance of Bāṇa's euphemism. स्पर्शानुमेयैः which can be inferred only by the touch. The garments were so fine in their texture that their presence could only be known by the sense of touch. All this need not sound fantastic and hyperbolical to people of India who have known of the extraordinarily fine work of Dacca. वासोभिः... संछादितम् enveloped by garments flashing on all sides like thousands of rainbows. उज्ज्वल...शयनीयैः beds of the fur of swans with their pillows (उपधानम्) covered in gay (उज्ज्वल) coverlets (निचोलका). This and the following expressions in the instrumental are to be constructed with उज्ज्वलम् etc and they furnish the reasons why the royal household appeared

उज्ज्वल etc. The other reading...घुण्ड्यमानहंसकुलैश्च शयनीयैः can be explained in three ways: (1) beds which were eclipsing tribes of swans by their gay covers. The bed-sheets were whiter and more beautiful than the swans. (2) beds tribes of swans on which were being covered etc. The beds had tribes of swans embroidered on them. These were being covered by the guady sheets. (3) beds which themselves appeared like tribes of swans when being covered etc (उज्ज्वल...मानानि अत एव हंसकुलानि इव). This, however, is not so good. तारा...कञ्चुकैः bodices overlaid (उपचीयमान) with starlike pearls (तारकाकाराः मुक्ताः). अनेको...सहस्रैः countless thousands of cloth (पट्ट) and canvas (पटी) pieces which were being torn for manifold uses. अभिनव...वितानैः canopies of fine cloth (पट) shining with freshly dyed delicate silk. स्तवरक...मण्डपैः marquees, whose roofs (पटलम्) were being covered all over with a number of garments (स्तवरकम् a kind of garment). उच्चित्र...स्तम्भैः posts concealed in fine cloth of variegated silk. उज्ज्वल brilliant, रमणीय attractive. औत्सुक्यद exciting. मंगल्य auspicious.

PAR. 33. विवाहो...हृदया whose heart was in a flurry of the marriage festival. हृदयेन...महोत्सवे with her heart on her husband, her curiosity with the bridegroom (she was very anxious to know what kind of son-in-law she has got), her affection with her daughter, her attention (उपचारः) with the invited ladies, her command with the servants, her body with her movements, her eye engaged in looking after things done and not done, her joy in the great festival. एकापि...अभवत् though one she appeared as if multifariously divided. This is a very beautiful description of the flurry in which the bride's mother is thrown at the time of her marriage and the various things that she has to pay attention to. उपरि उपरि over and anon. विसर्जित...जोषः who gratified his son-in-law by sending him camels and mares (वामी). The king now and then was sending presents of camels and mares to his son-in-law. Note the great solicitude of the bride's father to please his son-in-law which

continues even to the present day. Cf 'अथोष्ट्रवामीशत.वाहितार्थम्' Raghu. 5. 32. सत्यपि...परिजने inspite of servants, apt in executing his orders, intently watching his face (for them.) समं...अकरोत् did every thing in person along with his two sons, distracted (विक्लवः) as he was by affection for his daughter.

PAR. 34. एवं...राजकुले thus when the royal household was becoming crowded with unwidowed ladies. This and the following 8 expressions are locatives absolute. मङ्गल...जीवलोके when the world of mortals was being born as it were full of auspiciousness. चारण...दिङ्मुखेषु when the quarters appeared as if full of actors. पटह...अन्तरिक्षे when the sky was, as it were, made to abound in drums. So many drums were beaten that their sound resounding in the sky created an impression that the sky was full of drums. भूषण...परिजने when the moving servants appeared, as it were, made of ornaments. They had put on numberless ornaments. बान्धव...सर्गे when the whole creation appeared as it were full of relatives. The festive occasion delighted all the world as if it was full of the relatives of the king. निर्वृति...काले when the season appeared, as if, composed of bliss. लक्ष्मी...महोत्सवे when the great festival seemed to blossom forth full of splendour. निधान...वर्तमाने it appeared as if there were a treasure of happiness, a realisation (फले) of life's purposes, a ripening of righteous actions, a youth of prosperity, a new *regime* of love (यौवराज्यम् from युवराजः an heir-apparent ; it appeared that love was now installed heir-apparent), a fulfilment time of cherished desires. गण्यमानः इव...दिवसः as it were calculated by people's fingers, looked at by banners on the way, welcomed by reverbations (प्रतिशब्दकैः) of auspicious music, invoked by astrologers, attracted by desires, embraced by the hearts of the bride's female friends, arrived the marriage day. प्रातरेव early in the morning, प्रतीहारैः...राजकुलम् the royal household was made quiet (lit. solitary), all people unconnected (अनिबद्ध) with it being expelled by the chamberlains.

PAR. 35. प्रतीहारः the groom-in-waiting. जामातुरन्तिकात् from the bridegroom's presence. ताम्बूलदायकः a betel-bearer. स्वाकारम् of fair form. दूरादेव while yet at a distance. जामातृ...दरः who displayed courtsey through respect for his son-in-law. The son-in-law was an object of great respect to the king and hence proportionate graciousness to his messenger was natural. समाकर्णित...ध्वनिः who heard the king's voice. धावमानः ...सृत्य going before a few steps at a run. प्रसार्य बाहू having stretched out his arms. सेवा...मूर्धानम् clever in service as he was, he kept for a long time his head on earth. देव...नमस्कारेण your majesty : he is well as you command and sends your majesty his respects. आगत...ज्ञात्वा knowing that he had come to announce the bride-groom who had arrived. कृतसत्कारम् to whom hospitality was offered. यामिन्याः...दोषः in the first watch (यामः) of the night in a way which will not entail a mishap (दोषः) due to the passing (अत्ययः) of the marriage time. Supply after this तथा कार्यम् or क्रियताम्. These words are not actually uttered by the king because they would amount to a kind of command to his son-in-law. प्रतीपं प्राहिणोत् he sent him back.

PAR. 36. सकल...वासरे when the day was done, having transferred as it were the beauty of all the beds (वन) of lotuses to the bride's face. When the day ended the lotuses lost their beauty. The bride's face, however, was blooming like a lotus, for the marriage time was fast approaching. The poet imagines that the beauty of the day-lotuses was transferred to the bride's face by the setting sun. विवाह...सवितरि when the sun was glowing like the sprout-like foot of the loveliness of the marriage-day. The setting sun is red and is hence fancied to be the foot of a lady in the form of the Beauty of the marriage-day. Cf. 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता' quoted in काव्यप्रकाश VII. वधूवरा...मिथुनेषु when pairs of चक्रवाकs were parting, put to shame as it were by their love which was eclipsed by the bride and bridegroom's affection. The fancy is based on the poetical supposition that the ruddy-geese become separated at night. Compare for the idea

"विनाय सा ऽत्यन्ताहिमोत्करानिलाः 'सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा । परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥' Ku. 5. 25; Sak. 4. 16: V. 4. 20. सौभाग्य...रागे when the evening glow was gleaming in the sky, with its texture (lit. body) as delicate as red silken garments, like a banner of felicity (which also flashes in the sky and has its body delicate with a silk garment). रक्तांशुकमिव सुकुमारं वपुः यस्य सः संध्यारागः. रक्तांशुकेन सुकुमारं वपुः यस्य सः ध्वजः. कपोत...तिमिरे when darkness was besmirching the heavenly spaces (दिङ्मुखानि) like the dust raised by the arrival of the bridegroom's train (यात्रा), which (both तिमिर and रजस्) was gray like a pigeon's throat. Some construe कपोत ...with संध्यारागे from the previous clause. Symmetry, however, requires the construction we have given. लग्न...गणे when the array of luminaries was rising up as if ready to effect the auspicious moment (लग्न). ज्योतिर्गण: may also mean a group of astrologers. This, however, is not the primary meaning intended. विवाह...मण्डले when the disk of the lord of the stars (the moon), with its white brilliance increasing, was being thrown up by the Udaya mountain like the auspicious marriage pitcher (which also is वर्धमान...*i. e.* with its colour (च्छाया) white like a dish). वर्धमानः-नम् is a dish or pot of a particular size. The marriage pitcher is besmeared with plaster and is hence white. वधूवदन...प्रदोषे when the evening had its dusk swallowed by the moonlight of the loveliness of the bride's face. राज्यश्री appeared so lovely that by the beauty of her face she chased away all the dusky gloom of the evening. वृथोदितं...वनेषु when the clusters of night-lotuses, with their faces upturned, were as it were scoffing at the moon who had risen in vain. The night lotuses bloomed at the rise of the moon, their faces naturally turned towards her. This is taken by the poet to be due to the fact that the moon was held in ridicule by them. There was no propriety in the rise of the moon as her mission was done by the face of राज्यश्री. आजगाम (arrived) has for its subject ग्रहवर्मा at the end of the Par. (p.54, *l.* 3) मुहुर्मुहु...पादातैः with footmen running before him, who again and again waved red chowries of abundant shine (स्फारं स्फुरितं

येषाम्) and who (hence) appeared like desires with the topmost shoots of passion rising up. This and the following expressions are to be connected with आपूरितादिग्भागः. The red chowries are compared with the shoots of passion which also is red in colour, and the footmen with desires. Being surrounded by these footmen ग्रहवर्मा appeared to the poet to be really surrounded by his desires from among which shoots of passion for his bride were standing out. पादेन अनति गच्छति असौ उत्कर्णकटक...दिग्भागः who (ग्रहवर्मा) occupied all the quarters with his troops of horses to which, it appeared, a welcome was extended with answering neighs (हेषित) by the horses of the metropolis (कटक) with up-raised ears (उत्कर्ण). Note that the horse raises his ears when neighing joyfully. चलकर्ण...अन्धकारम् who seemed to manufacture (घटयन्) again the darkness, dissloved by the rise of the moon, by multitudes (घटा) of mighty elephants, with chowries waving at their ears, with all their trappings (उपकरण) made of gold (चामीकरम्), with housings (वर्णकः) hanging and bells twanging. The dark-coloured elephants which accompanied ग्रहवर्मा in multitudes seemed to create darkness anew. नक्षत्र...मारूढः who was mounted on a female elephant whose muzzle (मुखम्) was decked with a pearl-necklace, even as the lord of night mounts the east (which also has a garland of stars beautifying its face). नक्षत्रमाला (1) a necklace of 27 pearls; (2) a garland of stars. ' अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ' अमरः. पौरंदरी presided over by पुरंदर or इन्द्र *i. e.* the east. प्रकटित...कोलाहलः about whom a hub-bub was being made by mimics (चारणः), dancing (अवचर) to time (ताल) in his front and uttering (lit. manifesting) the notes of divers birdse and who (hence) appeared like the new spring with his groves (which also manifest the notes of diverse birds). The mimics shrilling forth notes of various birds appeared like groves. C. and T. here compare Kipling, *Beast and Man in India*, p. 225: ' In western India the bridegroom rides, covered with tinsel and gay clothing, in the midst of

a moving square of artificial flowers and bushes, counterfeiting, a garden, borne on long platforms on the heads of coolies. गन्धतैल...लोकम् who was rendering yellow the whole world with the light of an array (चक्रवाल) of lamps, fragrant on account of the sprinkling (अवसेकः) of scented oil as with a cloud (पटलम्) of saffron toilet powder. Note that...सुगन्धिना is an *adj.* to आलोकेन. This, however, is not good, as the light cannot be said to be fragrant. The expression must, therefore, somehow be connected with दीपिका. Also note that the lamps used were of the crude kind which are known in Marâthî as मशाली and which require to be fed externally by oil that is poured on them. These मशालीs were until quite recently used on festive occasions such as the marriage but have now been supplanted by the electric lights here (in Bombay) and gas-lights in cities like Sâtârâ. उत्फुल्ल...क्षपाकरम् who, with his head the flowery top-knot (शेखरः) of which was set (अध्यासित) in the middle of a head-wreath of full-blown Mallikâ flowers, was as it were laughing to scorn the moon-lit evening together with its moon with a halo. ग्रहवर्मा himself corresponds to the moon-lit evening, his top-knot is the moon, and the wreath is the halo (परिवेशः). आत्मरूप ...विलासः who had assumed (lit. arranged) the grace of a वैकक्ष्यक garland (*i. e.* who wore a beautiful वै...garland) by a flowery wreath as if it were the bow snatched from the hand of Madana completely vanquished by his beauty. ग्रहवर्मा was more beautiful than Madana. The bow of Cupid is also made of flowers. वैकक्ष्यकम् a garland worn over the left shoulder and under the right arm like the यज्ञोपवीत. कुसुम...मेदिनीम् who, pleasing on account of the sweet indistinct murmur (प्रलाप) of innumerable bees (भ्रमरकुल) delirious with pride in the fragrance of flowers appeared like the Pârijâta tree, born with Shrî, once more made to descend on earth. ग्रहवर्मा attracted tribes of bees on account of the fragrance of flowers which he wore. He is, therefore, compared with पारिजात which is also pleasing on account of

the murmur etc. पारिजात is the desire-yielding tree of heaven which was churned out of ocean together with लक्ष्मी. This tree had been once made to descend on earth when कृष्ण planted it in the garden of his beloved सत्यभामा. The poet imagines that in the form of ग्रहवर्मा the tree has once more come down. In श्रिया there is a covert reference to राज्यश्री who was as beauti ful as that goddess. नववधू...हृदयः whose heart was as if drawn on by eagerness to behold the countenance of his new bride. This is quite natural! पतन्निव मुखेन as if falling on his face. प्रत्यासन्नलग्नः the moment of whose (marriage) had drawn near.

PAR. 37. उपद्वारमागतम् arrived near the gate. राजचक्रानुगम्यमानः followed by a number of kings. प्रत्युज्जगाम went forward to receive. माधवः the spring. प्रसारित...लिङ्ग with outstretched hands embraced him closely. यथाक्रमम् in order *i. e.* राज्यवर्धन first and हर्ष afterwards. हस्ते गृहीत्वा taking him by the hand. अभ्यन्तरम् the inner apartment. स्वनिर्विशेष...चचार honoured him by the offer of a seat equal to his own and such other attention (उपचारः).

PAR. 38. नृपतेः प्रणयी attached to the king. द्विजन्मा a Brâhmaṇa. He is said to have a second brith at the time of his spiritual initiation. तात my boy! त्वां प्राप्य चिरात् खलु राज्यश्रिया घटितौ सोमसूर्य...वंशौ by obtaining you राज्यश्री has at length united the two lines of पुष्पभूति and मुखर, like those of the Moon and the Sun. Note the cleverness with which the family of the bride is called the family of the Moon, because as compared with the Sun the Moon occupies an inferior position. The two adjectives go with both these 'lines.' तेजोमयौ full of lustre, brilliant. सकल...गणौ (1) collections of the virtues of which gratifying to the ears (कर्ण) of the wise (बुध) are being sung by all the world; (2) gratifying to बुध and कर्ण are etc. कर्ण is the son of the Sun and कुन्ती while yet a maiden. बुध is the son of the Moon. The story of his birth is interesting. The moon once performed a राजसूय sacrifice and became so arrogant that he carried away तारा, the wife of बृहस्पति. Though asked by ब्रह्मा at the request of बृहस्पति he refused to restore तारा to

her husband and forming an alliance with शुक्र, बृहस्पति's rival, and his pupils, the demons, prepared for war. इन्द्र sided with बृहस्पति together with the gods. Eventually, however, ब्रह्मा compelled the Moon to restore तारा. When she came back she was found pregnant. but at the words of her husband she threw her foetus on a heap of grass, when lo ! a brilliant son was born, who eclipsed even the gods by his lustre. The curious gods looked at बृहस्पति and then at the Moon but could not make out who the father of the child was. They, therefore, questioned तारा who refused to solve the riddle through bashfulness. The newly-born babe got enraged and became ready to curse its mother. तारा afterwards bashfully declared to ब्रह्मा that the Moon was the child's father. The moon was glad and said that as the child had displayed wonderful intelligence it should be styled बुध. Vide विष्णुपुराण 4. 6 'ततः स्फुरदुच्छ्वासितामलकपोलकान्तिर्भगवानुडुपतिस्तमालिङ्ग्य कुमारं साधु साधु वत्स प्राज्ञोऽसीति बुध इति नाम चक्रे ।' 20. प्रथममेव ...देवस्य previously you were installed in the heart of his Majesty (देवस्य) by your virtues like the कौस्तुभ jewel which is set on the bosom of विष्णु (देवस्य) by strings (गुणैः). The poet imagines that विष्णु has hung the jewel on his chest by means of some strings. इदानीं...जातः now you have become fit to be worn by his majesty on his head like the moon by the Great God *i. e.* शिव. Note the great respect the जामाता is held in.

PAR. 39. मौहूर्तिकाः the astrologers. देव...गृहम् your majesty, the auspicious moment approaches; let the bridegroom proceed to the bridal house. लग्नवेला time fixed upon by astrologers as auspicious for the performance of any work such as marriage etc. कौतुकगृहम् a house where the ceremony with the marriage thread preceding a marriage is performed; hence a bridal house. कौतुकम् the marriage thread worn on the wrist. Cf 'अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः'. Raghu. 8. 1; Ku. 5. 66. ' कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले ' शाश्वतः. गदितः addressed. जामातृ...द्वारम् came up to the door of the bridal house, passing (on his way) thousands of eyes, that had fallen upon him, of women curious to see the bride-

groom, like clusters of full-blown blue lotuses. निवारितपरिजनः who dismissed his retinue.

PAR. 40. This Par. forms one sentence and describes the bride as seen by ग्रहवर्मा. कतिपय...परिवाराम् whose train mostly consisted of a few women who were her relatives, bosom friends and her servants. अरुणांशुक...कुर्वाणाम् who, with her face veiled by a roseate silk, was rendering, like the morning twilight, the lamps void of lustre by her brilliance. प्रभातसन्ध्या is also अरुणां...*i. e.* 'her face covered by the rays of अरुण' and dulls the lamps. Note the custom of अवगुण्ठन. अति...उपगूढाम् who was not very closely embraced by youth as it were alarmed by her excessive delicacy. The princess was just entering youth. साध्वस...शोचन्तीम् who appeared to bemoan her departing maidenhood by her soft and long sighs, which were with great difficulty (दुःखं यथा स्यात्तथा) let out from her bosom choked with fright (साध्वसम्). This is a very natural description of a young Hindu girl about to be married. Note that her heart is choked with fright. To a young Hindu girl in the beginning the word husband connotes everything that is ferocious. Compare the following beautiful stanza: 'कृतान्तो वा कान्तः समजनि न भेदः प्रथमतः । ततो द्वित्रैर्मासैर्मनुज इति जग्राह हृदयम् ॥ ततोऽसौ मत्प्रेयानहमपि तदीया प्रियतमा । क्रमाद्वर्षे प्राप्ते प्रियतममयं जानमखिलम् ॥' As we quote this the following passage strikes us 'नवरा हा शब्द उच्चारण्याबरोबर लहाणपणीं तरी निदान भयाखेरीज दुसरें कांहीं वाटत नाहीं. मारणें, रागावणें या दोन गोष्टी त्या एका शब्दांत भरलेल्या आहेत ही अगदीं पक्की कल्पना; मग पुढें ओळख देख झाल्यानंतर काय अनुभव येईल त्याप्रमाणें मत व्हायचें.' ह. ना. आपटे–'पण लक्ष्यांत कोण घेतो.' अत्युत्कम्पिनीं...धार्यमाणाम् who, trembling, was held motionless by her bashfulness as if through fear of her fall. She was trembling but her bashfulness did not allow her to fall and made her steady. Note the princess, is trembling at the time of her marriage. हस्तं...लोकयन्तीम् who, with her heart quivering through fear, was looking at her hand, as red as a तामरस (a red lotus), the grasp of which (by the bridegroom) was near, like रोहिणी (चन्द्र's beloved) looking with quiver of terror in her heart at the moon, the enemy of the red day-lotus when near its eclipse. प्रतिपक्षः (1) equal

(2) enemy. The moon is the enemy of the तामरस because it closes at night. ग्रहणम् (1) grasp by the bride-groom (2) capture by राहु *i. e.* eclipse. चन्दन...प्रसूताम् who, with her body white with sandal, appeared to be born of the interior of a (white) lotus plant whose loveliness was amassed on account of the taking in (आदान). of the moonlight. The कुमुदिनी was extremly white because her white loveliness was the result of the clear moonlight that she had taken in. कुसुमा...निर्गताम् who diffusing around a fragrance of flowers had as if come out of the heart of spring. The Spring is full of flowers being known as कुसुमाकरः. निःश्वास ...उत्पन्नाम् who appeared to have sprung from the Malaya breeze as she attracted tribes of bees by the fragrance of her breaths. The breaths of beautiful ladies and great men are always represented as fragrant. (कृत...जाताम् who being followed by Love(कृतं कंदर्पेण अनुसरणं यस्याः) *i. e.* in whom Love had taken its rise, appeared like Rati reborn (who also follows Madana कृतं कंदर्पस्य अनुसरणं यया). She was as beauti-ful as Rati and had love springing in her heart. प्रभालावण्य ...श्रियम् who with her brilliancy, loveliness, intoxication, fragrance and sweetness was like another श्री formed by the ocean, in his anger against gods and demons, with the qualities of all the gems, which (qualities) were the product of कौस्तुभ, the moon, wine, the पारिजात and ambrosia. Construe प्रभा etc respectively with कौस्तुभ etc. She thus possessed the brilliancy of कौस्तुभ, the loveliness of the moon the intoxication of the wine etc. and hence appeared like another श्री created by the ocean from all the gem-like natures. The ocean got enraged at the gods and demons because the first श्री had been churned out of it. स्निग्धेन...अवतंसाम् who was having her ear-ornament arranged by an affectionate group of young girls with rays of pearls as with bunches of white सिन्धुवार flowers. Girls were decora-ting her with a pearl ear-ornament which shot forth rays. कर्णाभरण...च्छायाम् who was as it were diverting (*i. e.* heigh-tening or making to appear to advantage) the gleam of her eyes, which were हारिणी (attractive; belonging to the

fawn) with the surface of her cheeks, which (surface) was a glade green with the emerald lustre of her ear-ornaments. The emeralds of her earrings spread lustre on her cheeks which consequently appeared like a green glade. They, therefore, delighted her eyes which were like those of the deer whose eyes also like to roam on a green. शाद्वलम् a spot covered with green grass. शाद्वो बालतृणमस्मिन्. 'शाद्वलः शादहरिते' अमरः. अधोमुखं...निर्भर्त्सयन्तीम् who was chiding her female friends and her heart that (friends and heart) were bashful (अधोमुख with the face turned down) and eager to see the gaiety (कौतुकम् or the joy-inspiring appearance) of the bridegroom, and that now and then made efforts to raise the head. The princess's heart made efforts to raise her head. The female friends also tried to do the same in order that she might see her husband. This is usually done by the young friends of the bride and it was for this that the princess was chiding them. Of course she herself longed to see ग्रहवर्मा but she did not want other people to know she did so. And when sometimes inspite of herself her heart would try to raise her head, she would rebuke it too. वधूम् the bride.

PAR. 41. प्रविशन्तं...कंदर्पः Love captured him, the thief of hearts as he entered, being delivered over (into his clutches) by the bride. As soon as ग्रहव-र्मा entered he stole away the heart of राज्यश्री who in turn made him a slave to her love. A thief is also delivered over into the custody of the proper authority by one who captures him. परिहास...चकार most gently he performed all that a son-in-law is made to do in a bridal house by women with faces (lit) with smiles of joke. By this general statement Bâṇa tides over the various details and jokes to which the bridegroom is a prey at the hands of women. कृत...निर्जगाम he came out supporting on his hand the bride who had put on (lit. made the acceptance of) a dress proper for the wedding. जगाम (went to) has वेदीम् (p. 57. l. 6, 7.) as the object which is now being

described. नवसुधा...परिवृताम् which being whitened by new plaster was surrounded by भूभृत्s (monarchs) who had come to invitation like the slope of the snow (तुषार) mountain (हिमालय)which also was as white as plaster and surrounded by भूभृत्s (mountains) gathered (there) for the marriage of शिव and पार्वती. उपत्यका means the ground at the foot of a mountain as opposed to अधित्यका which means the ground above it. पार्वती was the daughter of हिमालय who gave her in marriage to शिव. At that time all mountains naturally came to हिमालय for the celebration. सेकसुकुमार...पर्यन्ताम् the outskirts of which gleamed with earthen dolls possessing auspicious fruit in their hands and characterised by (उपलक्षिताभिः supplied) five-mouthed cups bristling with (दन्तुर) shoots of barley (appearing) delicate on account of the water sprinkled over them and by enemies' faces variegated with soft colours. The meaning of this expression is not clear, The presence of च after ...मुखैः shows that कलशैः and...मुखैः must be taken to be उपलक्षेण तृतीयाs going with...कारिकाभिः. They cannot be construed with उद्भासित... The idea as we can gather it from the words is that the altar was surrounded by earthen dolls holding auspicious fruit and round about them were pots and faces of enemies painted in not guady colours. The reference to the enemies' heads is unintelligible unless we suppose a contemporary custom of that kind. The five mouthed cups or vessels were probably of the kind of those in which barley or some other kind of grain is made to grow and which are kept as a decoration for the गौरि celebration in चैत्र (known in Marâthi as शेंत, meniature fields). अञ्जलिकारिका an earthen doll with hands joined. This is the meaning that सं., assigns to the word. Apte (Dictionary) is not sure of it. Can the word be taken to mean ' a woman with hands folded' ? The reference then probably is to women carrying in their hands what are known as करा and दिवा in Marâthî viz., a cocoanut करा and a lamp, which are मङ्गल्य and

are carried in the hands by the bride's sisters. वर्णिका a colour or paint. श्रीईश्वरचंद्र विद्यासागर reads अमत्रमुखैः for अ-मन्त्रिमुखैः. This also is equally unintelligible. अमत्रम् a pot or a vessel. उपाध्यायो...द्विजाम् whereon the Brâhmaṇa witnesses were busy (अक्षणिक) in kindling the fire which was smoking and had fuel heaped up (उपधीयमान) by the priests. उपद्रष्टा a witness. The Brâhmaṇa witnesses in whose presence the ceremony is performed are referred to. They were trying to produce from the smoking logs a flame which is absolutey necessary for every rite connected with fire. उपक्लृशानु...कुशाम् whereon fresh (अनुपहत not spoiled) green *kusha* grass was set near the fire. संनिहित...निवहाम् on which were kept a collection (निवहः) formed of stones, antelope skins, ghee (आज्यम्), ladle (स्रुक्) and bundles (पूली) of *samits*. समिध् (*f*) fuel, esp. sacrificial sticks used for the sacred fire. नूतन...हासिनीम् smiling with fried grain (लाजाः=लाह्या in Marâthî) mixed with dark *shamî* leaves placed in new winnowing baskets. सूर्पः or शूर्पः a winnowing basket (सूप in Marâthî). वेदी the marriage-altar. आरुरोह...शशी he mounted it like the moon mounting the sky with his light. ज्योत्स्ना corresponds with राज्यश्री who accompanied ग्रहवर्मा, the moon. समुत्सर्प...समीपम् he drew near the fire the tips (पल्लव) of whose red flames (शिखा) were quivering, like Madana with Rati coming near the red Ashoka (which also is शिखी=a tree and has its red शिखा= branches and पल्लव=leaves, moving). हुते...बभ्राम when the fire was sacrificed in, he marched round towards the right together with the very flames which had also taken a rightward twist (आवर्तः) as if curious to see the bride's face. पात्यमाने... विभावसुः when the handful of fried grain was let fall the fire (विभावसुः) with its body whitened by the rays of nails appeared as it were to smile in amazement at the beauty of the bride and bridegroom unseen before. The white rays of nails correspond to the smiles which are white, the nails themselves corresponding to teeth from which the smiles proceed.

PAR. 42. अत्रान्तरे...वधूः in the meantime the bride who displayed a rainy day (दुर्दिनम्) by a series (संदोहः a multitude) of tear drops as clear as big pearls began to weep in a way which showed no discomposure in her face, as though she was quenching (निर्वापयन्ती) the image of fire reflected in the interior of her clear cheeks. The bride was sitting near the fire which consequently was reflected in her transparent cheeks. The tears falling on these cheeks led the poet to imagine that the bride was quenching the reflection of fire. निर्वदनविकारम् (*adv.*) has the force of establishing that though राज्यश्री was weeping, it made no difference in the beauty of her face. The weeping bride did not appear ugly or ungraceful. उदश्रु...आक्रन्दः a great cry rose from the women of her relatives with their eyes brimming with tears. This description is natural. At the time of what in Marâthî is known as वरात when the bride leaves her father's house to go to her husband's, she and her relatives are even now seen to shed tears, because at this time they are more than at any other stage of the ceremony made conscious of the fact that the bride is for ever given away. परिसमापित...श्वशुरौ the son-in-law having completed the collection of marital rites bowed with his wife to his parents-in-law. प्रविवेश has for its object वासगृहम् (his dwelling-place or chamber) which is now being described. द्वारपक्ष...दैवतम् having the goddesses of Love and Joy (प्रीति) painted on the sides of its portal. This was quite natural and suggests what a bridegroom finds in a bridal chamber. प्रणयिभि...कोलाहलम् in which a hubbub was raised by swarms of bees who had entered before like affectionate friends. अलिकुल ...प्रकाशितम् lighted by auspicious lamps which swayed (प्रेङ्खोलित) in the breeze of the wings of swarms of bees, as if trembling in fear of the blows of ear-lotuses. The wings of bees made the flames of lamps quiver. The poet imagines that they were trembling in fear of the blows they stood the chance of receiving at night. Young ladies are often described as extinguishing the lamps in their chamber at night when their lovers approach them with the blows

of lotuses or fragrant powder etc. Compare ' क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्रहाराणां उत्कण्ठितेषु इव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु ' K. p. 208; Megh. 73. एकदेश...अधिष्ठितम् occupied by the god of love standing (भाजा) at the foot of a blossoming red Ashoka tree carved on one side, (the god of love) whose bow was strung (अधिज्यः=ज्यामधिरूढः), a third of whose eye was closed sideways (तिर्यक्) and who was making his arrow straight. It was quite natural that Love was making himself ready for his sweet archery in this chamber. स्तबकित-स्तबकाः (bunches) संजाता अस्य. एकपार्श्व...शोभमानम् decked with a well-upholstered (स्वास्तीर्ण) bed with pillows, accompanied by (सनाथ) a gold spittoon placed on one side and by a gold figure, standing on the other and holding an ivory box (शफरुकम्), who (figure) was as it were Lakshmî incarnate with a lotus having an upright stalk in her hand. The gold figure is Lakshmî and the ivory box is the lotus. आचमनकम् a spitting pot. शयन...विराजमानम् shining with a silver (राजत-रजतस्यायम्) night pitcher standing at the head of the bed and adorned with night-lotuses (कृता कुमुदैः शोभा यस्य), as with the moon come for the help of the flower-armed (god) who (moon) also imparts beauty to the night-lotuses (कृता कुमुदानां शोभा येन) and is white (राजत). The moon on account of her exciting influence on lovers is supposed to be the friend of Love.

PAR. 43 ह्रीता bashful. नववधूका a young bride. The addition of this स्वार्थे क is one of the peculiarities of Bâṇa's early style. पराङ्मुखप्रसुप्ता who had slept with her face averted (from her lover). This is a characteristic attitude of young ladies which is glowingly described by poets in their descriptions of what is known as नववधूसंगम. मणिभित्ति... वीक्षमाणः gazing at the images of her face in the mirror of the jewelled walls as if they were the faces of domestic deities come in curiosity to hear their first talk in windows (गवाक्षम्) studded with jewels. राज्यश्री had turned her face away from ग्रहवर्मा who, unable to see it, was gazing at its images re-

flected in the jewelled walls. The reflections are supposed by the poet to be the faces of domestic deities who had come in the windows to hear the first talk of the young couple. Even now ladies sometimes try to overhear the talk of a young couple and this is not considered impolite or unworthy if done on the occasion of their first meeting. क्षणदां निन्ये passed the night. स्थित्वा...वर्षन् abiding in the house of his father-in-law, raining by his noble nature ambrosia upon his mother-in-law's heart. The residence of the son-in-law is extremely pleasing to the mother of the bride. This is common experience. अभिनव...स्थित्वा spending ten non-recurring blissful days, receiving (lit. with) newer and newer favours (उपचारः). On account of every day bringing new delights and there being no monotony in the enjoyments, the days are said to be अपुनरुक्त. दत्त्वा...रणरणकम् leaving (behind him) in the royal palace anxiety or regret like a palace porter. Just as the porter is always present, so sorrow was always present in the place when ग्रहवर्मा went away with राज्यश्री. यौतक...सर्वलोकस्य taking with him hearts of all people like provisions named in the dowry. शम्बलः-लम् provisions for a journey. कथं...नृपेण bidden good-bye by the king with great reluctance. चक्रवर्तिजन्मवर्णनम् description of the birth of the Emperor. Though more incidents than this are described in this chapter, the chapter is so called because that forms the most important of them all.

Additional Notes:—(Page 29). An eminent astrologer informs us that palmistry is called सामुद्र, because it was first expounded by Vishṇu to Lakshmî, the daughter of समुद्र. (Page 44). About the fulfilment of dreams seen in the various watches of the night vide the following which opens the *Swapnâdhyâya* of Kavîndra Hari quoted by Hall, *Preface to Vâsavadattâ* p. 30:— 'स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि प्रथमे प्रहरे विभो । वत्सरान्ते तु फलदः प्रोक्तः सुरवरोत्तम ॥ 1 द्वितीये प्रहरे दृष्टमष्टमासफलप्रदः । तृतीये तु त्रिमास स्याद्रुणे दशभिर्दिनैः ॥ 2 गो विसर्जनकाले तु फलं ता त्कालिकं स्मृतम् । वातपित्तादिरोगार्त दृष्टं मिथ्या न संशयः ॥ 3'.

CHAPTER V.

STANZA I. Translate:—Fickle (तरला) fate after first ordaining (विधाय) happiness to men causes a dreadful misery to fall upon them like the inconstant (तरला) lightning which (first) manifesting a splendour (आलोकम्) lets falls the (dreadful) thunderbolt. Fate is compared to lightning, happiness to splendour and misery to the thunderbolt.

STANZA 2. Translate;—The one endless time revolving (परिवर्तमानः) brings down many a great man simultaneously without the least respect (for anybody) as the one Ananta moving his coils (परिवर्तमानः) fells down many a mountain (शैलः) at once with the scantest courtsey. This stanza describes how the all-powerful time brings about the downfall of even the great in its revolutions. The reference is to the belief that the big serpent, अनन्त (also known as शेष), who forms the couch of विष्णु, supports on his thousand heads the earth together with the mountains and when it pleases him to move his body a little we have what are known as earth-quakes, resulting in mountains being laid in ruins. Compare विष्णुपुराण 2. 5. 'स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् । आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥ 20 यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णित लोचनः । तदा चलति भूरेषा साद्रितोया सकानना ॥ 23. 'Earth-quakes were also believed to be due to the following causes:—'क्षितिकम्प-माहुरेके बृहदन्तर्जलनिवासिसत्वकृतम् । भूभारखिन्नदिग्गजविश्रामसमुद्भवं चान्ये ॥1 अनिलोऽनिलेन निहतः क्षितौ पतन्सस्वनं करोत्येके । केचित्त्वदृष्टकारितमिदमन्ये प्राहुरा-चार्याः ॥ 2 ' वराहमिहिर's बृहत्संहिता 32 . These two stanzas like all others in this historical romance are suggestive and though they now appear to have a wide meaning their relevancy would be clear to the reader before he goes to the end of the chapter.

PAR 1. राज्य...आहूय inviting राज्यवर्धन who was now wearing armour. राज्यवर्धन at this time was about ninteen or twenty and hence he is appropriately described as being

capable of wearing an armour. कवचं हरति अर्ह—the कृत् affix is added to हृ when it denotes the age (of an age fit to wear an armour) according to 'वयसि च' पा० 3. 2. 10. हरिः a lion. हरिणेशकिशोरम् the whelp of the lord of deer *i. e.* a lion. Note the alliteration in आहूय...हरिणेश. अपरि...यानम् (1) followed by an immense army, as going with राज्य०. (2) possessed of immesurable strength, as going with...किशोर. चिरंतनै...साभिसरम् giving him an escort of (lit. making him followed by; अभिसरः a follower or an attendant) ancient ministers and devoted powerful feudatories. उत्तरापथम् the northern country.

PAR. 2 कतिचित्प्रयाणकानि for a few stages of the journey. प्रविष्टे...भ्रातरि when his brother had entered the region shining with Kailâsa's lustre. वर्तमान...रोधिनि being in a young age *i. e.* youth which takes delight (रसः) in (acts of) bravery (or which loves the heroic sentiment). अनुरोधिन् following, or paying respect to. केसरि...कण्ठेषु in the skirts of the snow-mountain abounding in (बहुल) lions, *sharabhas*, tigers and boars. उपकण्ठः neighbourhood, proximity, region near the border. शरभ is a fabulous animal possessing eight legs and is said to be stronger than the lion. 'शरभः शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे' विश्वः. 'अष्टापदः शरभः सिंहघाती'. उत्कण्ठमान...कान्तिः the splendour of whose body was speckled (शारित) by the rays of the side-long glances of love-smit sylvan deities. उत्कण्ठा is the longing of love felt by love-sick persons. It is thus defined: 'रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या। संशोषिणी च गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः॥' Some explain उत्कण्ठमान as 'anxious for the safety of हर्ष' who while in the orest was their protègè. This is hardly consistent with the side-long glances which the wood-nymphs cast at the prince. क्रीडन् मृगयाम् taking delight in hunting. The root क्रीडते is अकर्मक, while here it is used as if it were सकर्मक. This must give us a pause. The अकर्मक roots in Sanskrit are enumerated in the following couplet: 'लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम्। शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः'॥ Vide Com. मृगलोचनः fawn-eyed. मृगस्य लोचने इव लोचने यस्य सः. Compounds of this kind are formed according to the वार्तिक 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' on 'अनेकमन्यपदार्थे' पा०

2. 2. 24, which is thus commented upon by महाभाष्य 'सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः। खरमुखः।' पतञ्जलि's महाभाष्य Vol II p. 423 (Kielhorn). कतिपयानि...व्यलम्बत for a few days he stayed away (from the camp). आकर्ण...वर्षी showering terrible (भासुर) arrows proceeding from his bow drawn up to the ear. भल्लः-ल्ली-ल्लम् a kind of crescent-shaped missile or arrow. स्वल्पीयोभिरेव दिवसैः in a comparatively few days. निःश्वापदानि अरण्यानि forests void of wild beasts.

PAR. 3 वासतेय्याः तुरीये यामे at the fourth watch of the night. वासतेयी is formed by the addition of the *taddhita* affix ढञ् (एय), which when applied to पथिन्, अतिथि, वसति and स्वपति, has the sense of 'useful in or good for' according to 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' पा० 4. 4. 104 (पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनम्। सि. कौ.). Note that हर्ष sees the vision towards the end of the night which is supposed to be a sign of near fulfilment. प्रत्यूषसि एव while yet it was the early dawn. स्वप्ने...अद्राक्षीत् he saw in his dream a lion who was being burnt by an irresistible forest (दवः) conflagration, which had reddened all quarters with a number (पुञ्जः) of its flickering (चटुल) flames. तस्मिन्नेव...अपश्यत् in the same forest fire he beheld the lioness, leaving her cubs, throw herself with a leap. The word उत्प्लुत्य is onomotopoetic and appears to suggest the action of jumping or plunging. This suggests the death of the king and the burning of the queen who left her children behind her. We have seen and we shall see again that people in those days had a firm belief in omens visions, dreams etc. लोके...आचरन्ति the bonds made of love are indeed harder than steel, drawn by which even lower animals (तिर्यञ्चः) act in this way. बन्धनपाशाः fetters used for binding. प्रबुद्धस्य...पस्पन्दे when he woke up his left (lit. other than the right) eye throbbed again and again. The belief in the throbbing of the eye and the arm as presaging good or evil to men and women is a common place of Sanskrit literature and is held even now by some people. The throbbing of the right eye or arm

was supposed to forebode good to men and evil to women and that of the left good to women and evil to men. Compare *inter alia* 'उच्चालितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम्' K. p. 162; 'सव्यं च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति।' Mk. 9. 10; 'स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते।...कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा।' ibid 9. 13; 'शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य' S'ak. 1. 15; also ibid. 7. 13; 'दक्षिणमङ्गं पुंसः स्त्रियाश्च वामं शुभावहं स्फुरितम्। निचोच्चमध्यमात्रः फलति च गात्रोचितः स्पन्दः।' शाङ्गधरपद्धति st. 2542. A similar belief is also found in Shakespeare. Cf. *Othello* IV where Desdemona says, 'Mine eyes do itch; doth that bode weeping.' गात्रेषु...विप्रपथे all of a sudden a tremour overspread his limbs. निर्निमित्त...हृदयम् without the least cause the heart, as it were, started from its internal place of confinement. अकारणा...दुःखासिका quite gratuitously a rapier-like pain came over him. दुःखासिका दुखं असिका इव or दुःखं आसते अस्याम्. किमिदं...मतिः whose mind was confounded by various conjectures which arose as to what it was. अपगतधृतिः whose courage was gone. चिन्ता...वदनः whose head was bent low in anxiety. स्तिमित...क्षोणीम् he with his eyes, resembling those of a *chakora* bird and having their pupils quite steady, made the earth, for a moment, as it were full of clusters of land lotus-plants that were just coming up. The prince was looking stead-fastly at the ground. Every time he looked he seemed to throw a lotus in the form of a glance on the ground which consequently appeared to possess beds of land-lotuses. The propriety of स्थल is as follows. Though lotuses are generally found in water some of them could be seen here on the ground. The poet therefore imagines that they represent a new species of lotuses which grow on land. The eyes of the चकोर are supposed to be red and sometimes form an उपमान with reference to the eyes of men and women. Compare 'इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम्।' Raghu. 6. 59; 'चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ' ibid. 7. 25. अह्नि च...मृगयाम् during that day he indulged in the hunt with a vacant mind. आरोहति...अह्नः when the sun was ascending the middle of the day. हरितहयः हरिताः हयाः यस्य सः. The sun is supposed

to have seven horses of green colour yoked to his car. Compare 'अस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सवितरि ' K. p. 159; 'विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या । रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः (green)॥' S'i. 4. 14. भवनमागत्य returning home. उभयतः...वृन्तः having on both sides small fans which were being slowly waved. This is quite a necessity in Northern India. क्षितितल...अधिशयानः lying on a mat of bamboos (वेत्रपट्टिका) which was stretched on the ground (क्षितितल) and was smeared (छुरित) all over its frame (वपुः) with a very cool sandal ointment and possessed of a pillow as white as the moon. The roots शी 'to lie down' स्था and आस् when preceded by 'अधि' govern the locative of the *place* where these actions are performed, according to 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' पा० 1. 4. 46. साशङ्कः full of apprehension.

PAR. 4. This describes the courier कुरङ्गक who had come from the capital with the tidings of the king's illness. लेखगर्भया...मालकम् who had prepared for him a head-dress(मुण्डमाला a garland for the head) with a stripe (चीरिका) of rags (चिरम्) having a hue (रुच्) as dark-blue as the colour (राग) of indigo, in the middle of which was placed a billet (लेखः). The custom of carrying a letter in the head-dress is resorted to even now by rustics. Students in Bombay will note that Parsi gentlemen often use their cap as a safe resting place for the tramway ticket! श्रमातपा...नयिमानम् who, possessing a body on which blackness was being superimposed by weariness (श्रम) and heat appeared to be turned into charcoal (अङ्गारः) by the inward fire of grief. The darkness of his skin due to heat and weariness is supposed by the poet to be caused by the fire of grief burning his heart. आतित्वरा... गम्यमानम् who was as it were being followed by the earth curious to hear news of the king under the guise of the mass (राजि a line or series) of dust tossed up by the quick trot of his hurried approach. The courier was moving very hurridly and was consequently exciting an amount of dust. To the poet the earth appears to follow him under that guise with a desire to learn the news of the king. अभिमुख...परापतन्तम् who, with his two sides (पार्श्व) fanned by the skirts of

his upper garment which was stretched wide (प्रवितत) and was moving in the breeze blowing in his face, appeared to have endowed himself with wings through great haste and was (consequently) advancing rapidly. The wind was blowing in an opposite direction aud made his upper garment flap both his flanks, thus giving him an appearance of a person with wings. प्रेर्यमाण...मोक्षैः as it were impelled from behind by his master's command and dragged on in front by emissions (मोक्षः) of weary breaths. For a parallel idea vide 'उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना ' K. p. 141. स्विद्यल्ललाट...भास्वता who appeared to have his document as it were being snatched away by the sun in eagerness to learn his mission (कार्यम्), (the sun) whose reflection was being formed in his perspiring sloping cheeks. He was perspiring and hence the sun was reflected in his cheeks. The poet imagines that the sun is attempting to deprive कुरङ्गम of his document in his eagerness to learn what his mission was. संभ्रम...शरीरम् with his body made void of all senses as if they had dropped down through the haste (with which he was moving). He was bent on moving fast and took cognisance of nothing else. He, therefore, appeared to have no senses at all. लेखार्पित...स्खलन्तम् who on account of the mind being vacant was stumbling on the way though even, as if through the weight of the purport of his letter, (or of the affair committed to writing). He was carrying in his letter a news of vast importance (weight) which, the poet fancies, made him stumble though the real cause was his absent-mindedness. कालमेघ...वज्रस्य who was as it were a fragment of a black cloud foreboding (lit. of) the thunderbolt of ill-news which was about to fall. The thunderbolt falls from a cloud. So the bad news was to come from him. The cloud in the rainy season is dark, कुरङ्गम too was tinged with that colour through heat. धूम...शालेः who was as it were the sprout-like smoke of the fire of sorrow about to blaze, the seed of the rice (शालि) of bad deeds about to bear its harvest. The दुष्कृत refers to the sin of all people because they were about to

lose such a good monarch. अनिमित्त...ध्वगम् a long traveller who had himself become a bad omen. The outward appearance of कुरङ्गम was such as to forebode evil; hence he is called अनिमित्तभूत. दीर्घाध्वगः a traveller who has wended a long way. आयान्तम् approaching. The expression अनिमित्त...may also be explained as 'who had travelled a long way which had become an ill omen *i. e.* was full of bad omens', on the supposition that कुरङ्गम had met many bad omens on the way. This, however is not good. दीर्घाध्वग must be taken as a noun. If it is explained as an adjective, there is no substantive in the sentence.

PAR. 5. दृष्ट्वा च...हृदयेन at his sight (Harsha's) heart was cloven, (Harsha) in whom presentiment (भीतिः terror) had arisen by the succession of previous ill omens. Those omens have been described in Par. 3. समुपसृत्य approaching. प्रथम...लेखम् first he presented despondency stamped on (लग्न) his face and then the letter. As soon as Harsha saw कुरङ्गक he became dejected at heart even before he had read the letter. लेखार्थेन...अभ्यधात् together with the contents of the letter he entertained affliction in his heart and looking the picture of desolation he said. अवग्रहरूपः whose form was अवग्रहः which means 'drought' and hence desolation or sorrow which follows it. For the use of अवग्रह vide *infra* p. 113 l. 17. For अवग्रहरूपः we have another reading आविग्नरूपः which means 'with confusion in his looks'. मान्द्यम् sickness. स...आचचक्षे he made a simultaneous reply by his eyes and mouth, with drops of tears and indistinct (खञ्ज) faltering accents (respectively). His eyes made the reply with tears and his mouth with the faltering syllables. दाहज्वरः a burning fever. पस्फाल was splintered. कृताचमनः who sipped a little water. This is usually done before performing a holy rite. जनयितु...अकरोत् anxious for (the preservation of) his father's life he made over to Brâhmaṇas all his equipage (परिबर्हः), (consisting of) a collection (जातम्) of numberless jewels, gold and silver. ब्राह्मणसात्-सात् is added in the sense of conveying the possession of something to somebody

according to 'तदधीनवचने' पा० 5. 4. 54 (सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे। राजसात्करोति। राजसात्संपद्यते। राजाधीनमित्यर्थः। सि. कौ.). अभुक्त...चाल he started up without taking food. द्रापय वाजिनः पर्याणम् see that the horse is saddled. पुरःस्थितम् who stood before him. शिरःकृपाणम् the sword which used to be kept at the head of his bed. We have seen that प्रभाकरवर्धन had a sword deposited near his head when he went to bed. वेपमानहृदयः with a trembling heart. ससंभ्रम...प्रावर्तत mounting a horse brought by the grooms (परिवर्धकः) who had hastily run (for it) he set out alone.

PAR. 6. अकाण्ड...क्षुभितम् startled by the (blowing of the) conch which commanded a sudden march. संभ्रमात्सज्जीभूतम् made ready in haste. उद्भूत...विवरम् which filled all the space of the world by the noise (रवः) produced from the resonant (मुखर) hoofs. अश्वीयम् cavalry. अश्वानां समूहः. अढौकत came galloping in. ढौकृ–ढौकते गत्यर्थः. प्रस्थितस्य...बभूवुः as he started deer going to his left indicated the impending end of the best of kings. राजसिंहः (1) the best of kings (राजा सिंहः इव) *i. e.* प्रतापवर्धन; (2) राजा च असौ सिंहश्च the lion who is the king of all beasts. प्रदक्षिणेतरम् (*adv.*) the opposite of प्रदक्षिण from left to right, which is the respectful order. The deer moving from right to left *i. e.* inversing the regular order and acting exactly as they pleased show that they are not afraid of their king, the lion whose death they anticipate. अशिशिर...वायसः on a fire-(दाव) burnt-out tree the crow, facing the circle of the sun (lit. one whose rays are not cool) crowed dreadfully (दारुणम् *adv.*), as if breaking the heart (of Harsha). The crow never faces the sun; now it was doing so. This foretold a great calamity. As the prince heard its cries his heart seemed to break. The बृहत्संहिता tells us that the harsh notes of a crow when it faces the sun and perches on a blighted tree portend dire calamity. Compare 'दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः ॥ 17 ऐन्द्र्यादिदिग्वलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः ॥ 19 छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमास्थिते ध्वाङ्क्षे ॥ 38 बृहत्संहिता 95; also 'रूक्षस्वरं वाशति वायसोयम्' Mk. 9. 10; 'निलिल्ये मूर्ध्नि गृध्रोस्य क्रूरा ध्वाङ्क्षा ववाशिरे' भट्टिकाव्य 4. 76. कज्जलमय इव as if full of lamp-black. बहुदिवस...तनुः whose body was besmirched

by a mass (पटल) of dense filth which had collected for many days. अभिमुखमाजगाम came straight against him. शिखि ...लाञ्छनः marked by pea-cock's tail-feathers. नग्नाटकः a naked Jain mendicant belonging to what is known as the दिगम्बर class. The Jains believe in the doctrine of 'अहिंसा परमो धर्मः' and the mendicant, it appears, had not bathed for many a day lest he might kill insects in the water. He also carried a brush of peacock's feathers in his hand to sweep insects out of his path for fear of taking life. The sight of a naked person is considered inauspicious. दुर्निमित्तैः...अशङ्कत he became greatly apprehensive having his departure deprecated by ill omens. हृदयेन...उत्प्रेक्षमाणः with a heart softened (lit. in which softness was placed) by love for his father (he was) surmising this and that. Filial love had made his heart soft with the result that he began to think of various (evil) things about his father. This is quite natural. Compare the Marâthî proverb 'मन चिंती तसे वैरी न चिंती'. तुरङ्गम...दधानः keeping immoveable his eyes which were fixed upon his horse's shoulder. The prince while riding was steadily looking downwards and at nothing else. दुःसम...संकथः who had put an end to laughter and conversation through grief. (दुः=दुःखेन). On account of the evil tidings which the prince had received he had no heart to engage in amusing talk. तूष्णींभूतेन...समलङ्घयत् followed by a number of monarchs who were quite silent he crossed over a distance (lit. a road) of many *yojanas* in a single day. संपिण्डितम् formed into a mass. तूष्णींभूतः is a सुप्सुप् compound.

PAR. 7. उपलब्ध...भानुमति when the adorable sun, whose lustre was waning, as if he had become despondent (विषण्ण) at the news of the king's illness which he had received, was bending his head downwards (*i. e.* was about to set). The phenomenon of the sun's going down in the evening and becoming void of lustre is poetically fancied to be due to the sun's receiving the news of the king's illness. A man who receives a bad news loses the splendour of his countenance and bends his head. भण्डि...अकरोत् he did not take food

though requested many a time by affectionate monarchs headed by Bhandi. It was quite natural that the prince should have no appetite under the circumstances. पुरःप्रवृत्त... निशाम् he passed the night in the saddle (lit. while yet riding), the short cut (lit. the straight way) being shown to him by a succession of villagers secured by lackeys (प्रतीहारः) sent ahead. The prince wanted to go to the capital by the shortest cut. With a view to do so footmen were sent ahead to secure the services of villagers who were likely to know the country better. These villagers had to be secured anew at every stage of the journey, for they could not have known all the country and hence the word परम्परा is used.

PAR. 8. अन्यस्मिन्नहनि on the morrow. मध्यंदिने at mid-day. विगतजयशब्दम् from which sounds of triumph had departed. This and the following adjectives qualify स्कन्धावारम् (p. 66, l. 12). अस्तमित...नादम् wherein the booming of drums was at an end. उपसंहृत...पण्यम् wherein singing was checked, festivals expelled, actors did not sing and no merchandise was exposed (for sale) in the markets (आपणः). Note that the word अप्रगीत in अप्रगीतचारणम् is peculiar. It must be explained as (1) न प्रगीतम् (=प्रगानम् according to ' नपुंसके भावे क्तः ') येषां ते (नञ्बहुव्रीहिः); (2) प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः, न प्रगीताः अप्रगीताः. For a similar use vide 'पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या ' S'āk. 4. 8 and राघवभट्ट thereon. स्थान...उल्लिख्यमानम् which was being raised up, in this place and that by lines of smoke from *kotihomas*, which (lines) were rising up (उल्लसन्ती) and were twisted by the force of the wind, as by the ends (कोटिः) of the horns of Yama's buffalo. *Kotihoma* sacrifices were being performed and lines of smoke were rising up. The poet imagines that the capital is being tossed up (उल्लिख्यमान) by these lines as by the horns of Yama's buffalo. The twisted lines of smoke are fancied to be the horns of यममहिष. Or take उल्लिख्यमान = being scratched. The capital appeared to be furrowed by these lines as by the horns etc. *Kotihoma* is a particular kind of sacrifice, so called because a crore

of libations are to be offered in it. It is performed to ward off a number of evils, among which are included diseases of the body. The भविष्योत्तरपुराण describes it in full from which we quote the following. 'सनत्कुमार उवाच । शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि शान्तिकर्मण्यनुत्तमम् । कोटिहोमाख्यमतुलं सर्वकामफलप्रदम् । ...पूर्णे पूर्णे सहस्रे तु दद्यात्पूर्णाहुतिं शुभाम् ।...पूर्णाहुत्यः समाख्याताः कोटिहोमे नराधिप । सहस्राणि नृपश्रेष्ठ दश शास्त्रविशारदैः ॥' also vide अग्निपुराण अध्याय-167. कृतान्त...वेष्ट्यमानम् encircled as it were by nets in the form of Death's nooses. This fancy is based on the same phenomenon of the lines of smoke rising up. These lines are now imagined to be Death's nooses. उपरि...नाशुभम् wherein overhead the approaching calamity was being announced by roaming flocks (मण्डली) of crows which were cawing harshly in the day time, as by the iron bells which adorn the buffalo of Kâla i. e. Yama. The bells also tinkle (क्वणन्ती) harshly. Crows moving overhead in the sky and uttering harsh notes are fancied to be the tinkling bells of Yama's buffalo. कालायसम् the black metal, iron. क्वचित्प्रति...बुध्नम् wherein in some places Shiva was being appeased by loving kinsmen observing the vow of प्रतिशयन. प्रतिशयन is the vow of lying down before a diety without food to secure some desired object. Compare ' कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव आराध्यमानाम् ' K. 226. ' अनेकायतनप्रतिशयितनिष्फलोत्थानेन जरद्द्रविडधार्मिकेण ' ibid p. 227. The king's kinsmen were observing this vow in order to avert calamity to his life. अहिर्बुध्न: is an epithet of Shiva. क्वचिद्दीपिका...मण्डलम् wherein at one place the assemblage of the divine Mothers was being propitiated by young nobles (कुलपुत्रक) who were being burnt by torches. Nobles loved the king so much that they did not hesitate even to burn themselves for his sake. मातृमण्डलम् a group of the Mothers. These are said to attend upon Shiva. Their number is usually given as 8. ' ब्राम्ही माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः॥. ' According to हलायुध: they are seven only and some even increase their number to sixteen. ' ब्राम्ही माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौबेरीत्यपि कौमारी समैव मातरः स्मृताः॥' (हलायुधः). Compare 'शैलान्तःपुरमातृमण्डल-

गणैर्द्रष्टोऽवताद्वः शिवः ' quoted in S. D. 10 under व्याजोक्ति. क्वचिन्मुण्डो ...मर्दकम् wherein at another place the Vampire was being solicited by a Dravida Brâhmaṇa ready to present an offering of skulls. आमर्दकः=वेतालः the Vampire, a kind of ghost which particularly haunts a dead body. The वेताल is connected with मुण्डोपहार. Compare ' वेतालैरिव तालैर्द्रीयमानफलमुण्डोपहारम् ' K. p. 225. आमर्दकः according to some is a form of Rudra. क्वचिद्रान्ध्रो ...चण्डिकाम् wherein at another place the goddess Chandikâ was being conciliated by an Ândhra man with his rampart-like hands which were being raised. For बाहुवप्र we have another reading आन्त्र, which means that ' the entrails of a sacrificial animal ' were being raised for conciliating the terrible goddess. शिरोविधुत...महाकालम् wherein Mahâkâla was being pacified by young (नव) servants, distressed. (विकल) on account of the melting gum (गुग्गुलः-लुः a particular fragrant gum resin) which they carried on their head. निशित...वर्गम् wherein a group of relatives was engaged in sacrificing their own flesh which had been cut with keen knives (शस्त्री). प्रकाश...प्रक्रमम् where young princes had openly (प्रकाशं यथा स्यात्तथा) commenced the sale of human flesh (महामांसम्). This is one of the desperate means of achieving one's desired object. Compare ' न खलु मांसविक्रयादन्यमुपायं पश्यामि ' Mâl. 4. उपहतमिव...आलीकृतम् as it were overpowered by the dust of cemeteries encircled by ill-omens, pillaged by fiends (यातुधानः), swallowed up (कवलितम्) by the Kali-age, concealed by masses (पटल) of sin, sacked (लुण्ठित) by the raids (विक्षेपः) of demerit, overpowered (आक्रान्त) by the taunts (धिःकारैः) of transience, appropriated (आत्मीकृत) by the freaks (विलासः) of fate. The capital had a gloom spread over it on account of the illness of the king. On this fact all these fancies are based. For ' धिःकारैः ' in अनित्यताधिःकारैः we have another reading अधिकारैः which means ' by the rule '. Transience ruled over the capital. मुषितम् robbed. विलक्षितम् abashed. छलितम् deluded. स्कन्धावारम् the capital.

PAR. 9. प्रविशन्नेव just as he entered. विपणिवर्त्मनि in the bazar street. कुतूहला...परिवृतम् surrounded by many children

on the rack (आकुल) with curiosity. ऊर्ध्वयष्टि...कथयन्तम् who was expounding the incidents (व्यतिकरः) of the other world by means of a reed-wand held in his other hand (*i.e.* the right hand) on a painted (चित्रवति) canvas which was streched out on the support (विष्कम्भः) of an upright stick and was held in his left hand and was accompanied by the Lord of the dead mounted on his dreadful buffalo. यमपट्टिकः a person who makes his living by exhibiting a piece of canvas on which Yama and the various punishments that he inflicts on sinners after their death are painted. In the present case the 'Inferno-showman' had stretched on an upright stick his canvas which he held in his left hand and on which among other things was drawn Yama on his buffalo and by means of a stick he was expounding the various punishments suffered by mortals after their death in the manner of a teacher who expounds to his pupils geography by means of a stick and a map. Stanza 3. Translate: Thousands of mothers and fathers and hundreds of sons and wives have passed away age after age. Whose are they and whose are you ? The idea of the stanza is that parents, wives and sons really do not belong to us. They are bound to leave us some time. Union with them is not eternal. Therefore one should not feel sorry if one loses any one of these. This prepares the prince for the death of his father. तेन च...हृदयः with his heart still further being rent by that. प्रतिषिद्ध...प्रवेशम् to which entrance to all people was forbidden. तुरगादवतीर्णः dismounting from his horse. अभ्यन्तरात् from the inside. अप्रसन्नमुखरागम् whose mien was dis-quieted. मुक्त...इन्द्रियैः as if abandoned by his senses. वैद्यकुमारम् a young physicion. विशेषम् improvement. नास्ती...दृष्टा not at present; possibly (यदि) there may be when he sees your highness. द्वार...मानः being saluted by the door-keepers. दीयमानसर्वस्वम् wherein everything was being given away. This and the following adjectives qualify राजकुलम् (p. 64, l. 11). पूज्यमान...क्रियम् wherein the domestic deities were being worshipped and the operation of cooking the oblation calculated to bring about immortality was commenced. Sacrificial oblations were

credited with the most wonderful powers and in the present case the oblation that was being prepared was meant for securing immortalitiy (अमृतम्) to the king, the immediate result being his recovery. अमृतार्थं चरुः अमृतचरुः. चरुः is an oblation of rice or barley boiled for presentation to the gods. Compare ' अनवस्रावी निरुष्मपक्वः ओदनः चरुः ' इति याज्ञिकाः quoted by मल्लिनाथ on Raghu. 10. 51. क्रियमाण...पल्लवम् where the sacrifice of six oblations was being performed and tremulous *Durvâ* leaves besmeared with drops of ghee mixed with milk were being consigned to fire (हूयमान्). षडाहुतिहोम appears as the name indicates, to be a sacrifice in which six oblations to six deities are offered. पृषदाज्यम् ghee mixed with coagulated milk. आज्यम् (ghee) is thus distinguished from घृतम्: ' सर्पिर्विलीनमाज्यं स्याद् घनीभूतं घृतं भवेत् .' पठ्यमान...विधानम् where the performance of oblations meant as a preservative (रक्षा) against spirits was being completed and the purification of the household was being done with the Mahâmâyrûî that was being chanted. पठ्यमाना या महामायूरी तया प्रवर्त्यमाना गृहशान्तिः यस्मिन् तत् पठ्यमान...शान्तिः निवर्त्यमानं भूतेभ्यः रक्षार्थं बलिविधानं यस्मिन् तत् निवर्त्यमान...विधानम्; पठ्यमान...शान्ति च तत् निवर्त्यमान...विधानं च. We must clearly understand the idea here. First oblations were being offered to keep out the spirits *and* secondly purification of the household was being carried on by means of repeating the महामायूरी. Two substantive rites were thus being performed, viz., गृहशान्ति and भूतरक्षाबलिविधान. महामायूरीपठन is only subservient to गृहशान्ति. Some understand three substantive rites here, taking महामायूरीपठन as an independent rite. But this is not correct. In that case our compound would have been पठ्यमाना महामायूरी यस्मिन् तत् पठ्यमानमहामायूरीकम् according to 'नद्यृतश्च' पा॰ 5. 4. 153. The com. however seems to understand only one substantive rite, viz., गृहशान्ति which, according to it, in itself included or was equivalent to °बलिविधान. We do not know exactly what is meant by महामायूरी. Some explain it as बौद्धविद्या and some as शैवमन्त्रः. प्रयत...जपम् where the muttering of Vedic texts was begun by earnest (प्रयत) Brâhmaṇas. संहिता the continuous hymnical text of the Veda as formed out of the Padas or individual

words by proper phonetic changes according to different Shâkhâs or schools. निरुक्त (1. 17. 4) defines it as 'पदप्रकृतिः संहिता'. जप्यमान...गृहम् where the temple of Shiva resounded with the Rudra hymns that were being muttered. रुद्रैकादशी represents a particular portion of the Yajurveda in honour of Rudra which is repeated eleven times. This practice is found even now. Compare the Marâthî एकादशणी. अतिशुचि...स्नपनम् where the bathing of Shiva with a thousand vessels of milk was being accomplished by Shaivas of great holiness. शैवः a devotee of Shiva. विरूपाक्षः Shiva, on account of his third eye on the forehead. The word is thus explained: (1) विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाणि अक्षीणि अस्य; (2) विरूपेष्वपि आक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा; (3) विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणि इन्द्रियाणि अस्येति वा (व्याख्यासुधा); (4) विरूपाणि विकृतरूपाणि अक्षीणि यस्य । वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी quoted from मल्लिनाथ's commentary on 'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता' Ku. 5. 72. अजिरोपविष्टे...नक्तंदिवम् in which day and night were being passed by monarchs who were seated in the courtyard. (अजिरम्), with their minds distressed at not obtaining the sight of their sovereign, to whom news (about the king) was being told by the (king's) personal (निकटवर्ति) attendants who rushed out (निष्पतित) of the inner apartments (अभ्यन्तर), to whom bathing, eating and sleeping had become mere names (वार्तम्लिन), whose clothes (वेशः) were foul on account of personal toilet (आत्मसंस्कारः) being neglected and who were motionless as though painted. Forgetting their bath, food and sleep monarchs were passing day and night in प्रतापवर्धन's courtyard, sorry at not being able to see him and awaiting bulletins from the king's attendants. दुःखदीनवदनेन with their countenance melancholy through grief. This and the following words in the instrumental qualify परिजनेन (*l.* 11.). प्रघणेषु...मण्डलेन who had formed groups in the porches. प्रघणः a porch before the door of a house. उपांशुव्याहृतैः by secret whispers. उपांशु (*adv.*) in a low voice or secretly. This has to be construed with all the actions that are described below. चिकित्सक ...उद्भावयता imagining errors on the part of the doctors. This is done many a time when the disease is found

hopeless. असाध्य...पठना repeating words (that describe)the symptoms of incurable diseases. दुःस्वप्ना...यना relating bad dreams. पिशाच...वृण्वना expounding stories of demons. कार्तान्तिक ...काशयना publishing predictions of astrologers. कार्तान्तिकः a fortune-teller, an astronomer कृतान्तं वेत्ति असौ. उत्पलिङ्गानि portents or natural phenomena considered as boding evil. अन्येन...गर्हयना one reflecting (भावयना) on the transiency (of things), finding fault with the worldly existence(संसारः), censuring the freaks of the Kali age and blaming fate; another getting indignant with Dharma and reproaching the royal family deities; a third chiding the accursed fortune of the nobly born (or the fortune of afflicted nobles). बाह्यपरि...वस्थम् wherein the sad plight of the king was indicated by the less intimate (बाह्य) servants. These servants had assembled in the porches and were discussing all the things described above. From this one could easily understand that the king was in a sad plight.

PAR. 10. अविरल...वीक्ष्यमाणः looked at by his father's servants with their eyes brimmed with continuous tears. विविधौ...गर्भम् wherein there was a smell of the liquid drugs (द्रव्यम्) of various medicinal herbs (औ or औषधिः). उत्क्वथनां... आजिघ्रन् smelling the odour of decocting solutions and boiling ghee and oil. क्वाथः a decoction, solution prepared with a continued or gentle heat. कक्ष्यान्तरम् a court. अन्या कक्ष्या कक्ष्यान्तरम्. कक्ष्या the inner apartment of a palace. 'कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभबन्धने हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च।' मेदिनी.

PAR. 11. This Par. forms a single sentence and describes the ill king and the chamber in which he was lying. अतिनिःशब्दे which was perfectly calm. This and the following words in the locative qualify धवलगृहे (p. 71, *l.* 9.) गृहावग्र...वेत्रिणि wherein many staff-bearers were at (ग्राहि) the threshhold. गृहमवगृह्णाति अनया इति 'गृहावग्रहणी देहली' अमरः. त्रिगुण ...पथे in which the way to the inner apartment (कुवीथी) was concealed by a triple veil. पिहित...द्वारके the side-doors of which were closed. परिहृत...रटिते in which the creaking of door-panels was avoided. घटित...मरुति (1) wherein the wind was kept out (रक्षित) by closed (घटित) windows. This practice

of allowing no ventilation in the invalid's room is found even now. But we may explain the expression in a better way: (2) in which the wind was protected *i. e.* allowed to move freely by windows (newly) constructed. This means that special arrangements were made for the free ventilation of the room. दूयमान...कर्मणि wherein attendants were anguished, the chamberlains got angry at the staircase cracking under a tramp of footsteps and all actions were being directed by noiseless signs. नातिनिकट...कङ्कटिनि wherein sat a man in armour (probably the bodyguard) not quite near (the king). कङ्कट a mail or an armour. कोण...वाहिनि where in a corner stood a man bearing a gargling bowl, flurried (चकित) by summonses. आचमनम् gargling the throat (गुळणा करणें); hence the bowl containing water used for that purpose. The king gargled his throat now and then. The man with the bowl was therefore frequently summoned. He was consequently in a great flurry. चन्द्र...लोके where a group of silent hereditary ministers (मौलः an old or hereditary minister) crouched in the Moon Chamber. At the top of the palace ministers of state were sitting silent at a loss to know what to do. महाधि...प्रग्रीवके where screened windows were occupied by a collection of family-women (बान्धवाङ्गना) afflicted by a great mental agony. प्रग्रीवः-वम्. a window. सञ्जवन...परिजने wherein despondent attendants were collected in the quadrangle (संजवनम्). प्रविष्ट...प्रणयिनि wherein a few affectionate friends had been admitted. गम्भिर...भिषाजि where the physicians were in terror at the deep-rooted (गम्भिर) workings (आरम्भ) of the fever. दुर्मनायमान...रक्षिणि where the king's advisors were dejected, the family priests stupified (मन्दायमान), friends despaired (सीदत्) the learned running away (विद्राणे), loving (आप्त) feudatories in agony, the chowrie-bearers absent-minded, the bodyguards emaciated with grief. शिरोरक्षिन् the bodyguard (lit. the protector of the head). For विद्राण compare 'आक्रान्तासु वसुन्धरासु यवनैरासेतुहेमाचलं । विद्राणे क्षितिभृद्गणे विकरुणे निद्राति नारायणे' विश्वगुणादर्श 7. 97. For विद्राण we have another reading निद्राण (asleep) or विप्राण (half-dead). The latter appears better.

क्षीयमाण...संपदि where the accomplishment (संपद्) of the desires of favourites was fading away. For संपद् in this sense compare 'तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः' S'âk. 7. 30. प्रसादवित्तः known by the favours he receives from the king; a favourite. स्वामि...भूभृति where loving monarchs were unnerved (विक्लव) on account of their strength being reduced through food abandoned out of loyalty. Beloved princes refused to take food through affection for their dying master. This made them weak and languid. क्षितितल...कुमारके where young princes who had kept watch (जागरूक) all the night long were prostrate on the ground. The night-long watch left them no strengh to walk by day. Hence their lying on the ground. कुलक्रमा...शुचि where grief was being worn by a number of hereditary nobles. कुलक्रमागत descended from a succession of families, a family being represented by the principal personage of the time; *i. e.* belonging to ancient families. कुलपुत्रः a son of a noble family. शोक...सेवके where the chamberlains were shrivelled up (संकुचित) with grief, the bards void of glee and confidential (आसन्न) servants hopeless (निराश) and sighing. निस्तन...योषिति where the courtezans had their lips pale (धूसर grey) on account of the betel having been abandoned. They did not chew the betel-roll with the result that their lips lost the red colour and became pale. वारस्य वृन्दस्य योषित् वारयोषित् a public woman; a courtezan. विलक्ष...पौरोगवे where the head cook (पौरोगवः) was intent (अवहित) on bringing (आहरणम्) the wholesome diet (पथ्यम्) ordered by bewildered physicians. 'रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे। पौरोगवस्तदध्यक्षः। अमरः. अनुजीवि...रुजि where the (king's)pain caused by the dryness of his mouth was being removed by streams of water from uplifted cups which was being drunk by his attendants. धारायुतं वारि (मध्यमपदलोपी). Suffering as the king was from a violent fever, his mouth had become parched. His doctors would not allow him to drink water. They however resorted to the expedient of making his servants drink water in his presence from uplifted cups (चषकः-म्) so that the sight of the streams of water going in their mouths might allay

the king's thirst. उच्चषकम् has been explained by सं. as 'अपगतपानभाजनम्' *i. e.* an empty goblet. With this sense the idea may be thus explained. The king was all along suffering from the dryness of his throat. It was, however, impossible to make the servants drink streams of water so often. What they did was therefore to drink streams of water, or more correctly, to pretend to drink them, from empty cups. This meaning is not half so charming and with it we have to explain धारावारि as what the king thought to be धारावारि but which really was not धारावारि. राजा...भुजि where gluttons (बहुभुज्) were being fed in accordence with the king's desires. The king could take no food. He, however, found relief in feeding people who could take it in large quantities. भेषज...व्यवहारिणि where all dealers were busy in providing (संपादनम्) materials for the medicines. मुहुर्मुहु...तृषि where the dreadful thirst of the invalid (आतुरः) could be inferred from the waterman being frequently called. कर्मान्तिकः a servant, a workman. तुषार...उदश्विति where buttermilk was being cooled in pales (करकः) surrounded by (परिकरिताः परिकराः संजाता एषाम्) snow (तुषारः). उदश्वित् (उदकेन जलेन श्वयति) buttermilk containing 50 per cent water (*i. e.* 2 parts of buttermilk and 1 part of water). Vide com. श्वेनार्द्र...शलाके where the collyrium-stick (शलाका) had been cooled with camphor powder (परागः) placed on a moist whith cloth. अनाश्यान...मस्तुनि where whey (मस्तु *n*) for taking gargles was placed (गत) is a new vessel which was being besmeared with wet (lit. not dry) clay. ' मण्डं दधिभवं मस्तु ' अमरः on which व्याख्यासुधा is as follows ' एकं वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य । दध्न उपरिभागस्येत्यन्ये । .' निम्यत्कोमल...मृणालके where soft lotus-fibres were covered with wet (निम्यत्) delicate lotus leaves. These probably were brought there to allay the heat of fever. सनाल...भुवि wherein the ground where were cups of drinking water was possessed (सनाथ) of bundles(पूली) of blue lotuses with their stalks. धारा...अम्भसि where boiled water was being cooled by making it to pass in a stream (frm cup to cup). When hot water was to be cooled it was poured from one vessel into another, all the while keeping the two

vessels at a distance in such a way as to make the water pass in a stream from one vessel to another. The vividness of this description will be appreciated by those who have seen in Bombay the Bhayyâ cooling the boiling milk exactly in a similar manner, when he wants to give a cup of it to his customer. पटु...मुचि which was emitting an intense (पटु) odour of red sugar. मञ्चका...चक्षुषि where the sick man's eye rested on a jar (कर्करी) of sand which stood on a stand. सिकतिल sandy, from सिकता according to ' देशे लुबिलचौ च ' पा० 5. 2. 105 (चात् अण् मतुप् च । सिकताः सन्ति अस्मिन् देशे इति सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । सि. कौ.). कर्करी a water-jar with small holes at the bottom. The कर्करी in the present case appears to be an earthen jar with sand in it used for filtering and cooling water. The sick man's eye rested on it because he was thirsty. सरल ...यन्त्रके where a globular pot with holes at the bottom (गोलयन्त्रम्), dripping with water (गलत्), was encircled (वलयित) by fine (सरल) moss. The reading सरस (juicy, fresh) for सरल is better for obvious reasons. शेवलम् the green moss-like substance growing on the surface of water. For °गळद्गोलयन्त्रके we have another reading°गलगोलयन्त्रके which is to be thus explained: शेवलैः वलयितः गलः यस्य तादृशं गोलयन्त्रं यास्मिन्. गल्वर्क...सक्तुनि where fried corn (लाज) and barley-meal (सक्तु) were tossed in the court-yard of the crystal hall. गल्वर्कः crystal . लाजः wetted grain. लाजाः (plu.) parched or fried grain (*f.* also). सक्तु m. (generally used in the plural) the flour of barley first fried and then ground. मसार...शर्करे where white (कर्क) sugar was kept in a cup (पात्री) of emerald (मसारः—कः). The reading पीतमसार° should be rejected for the reason that मसार (emerald) is never yellow. शिशिरो...संचये where a collection of crystals (स्फटिकः), shells (शुक्तिः) and conches (शङ्खः) was sprinkled over by powders and juices of cooling medicines. संचित...फले where many (प्रचुर) old fruits such as the myrobalon (आमलकम्), citron (मातुलुङ्गम् also मातुलिङ्गम्), grapes, pomegranates etc. were stored. प्रतिग्राहित...विप्रुषि where drops of lustral water were being scattered by Brâhmaṇas on whom Dakṣiṇâ

had been bestowed (प्रतिग्राहित). प्रेष्या...दृषदि where a stone was smeared with forehead unguents which were being pounded पेष्यमाण by a maid servant (प्रेष्या). धवलगृह the White House. This must have been a particular portion of the royal palace suitable for a sick man. परलोक...ज्वलनेन who, for the conquest of the other world, was, as it were, having his नीराजन ceremony performed by the fire of his fever. This and the following adjectives qualify पितरम् (p. 74, *l.* 6). Before a king starts on an expedition he performs the नीराजन. प्रतापवर्धन was now about to conquer the next world *i. e.* to go to it after his death. नीराजन was therefore being performed for him by fever-fire. नीराजनं—ना lustration of arms. This was a kind of military and religious ceremony performed by kings or generals of armies in the month of अश्विन before they took the field. It consisted of a general purification of the king's पुरोहित, the ministers and all the various component parts of the army, together with the arms and implements of war, during the recitation of sacred texts. The word also means 'waving light before an idol, as an act of adoration,' which may also be performed with a lotus, clean cloth, or the leaves of various sacred plants. Compare देवीपुराण 'पञ्चनीराजनं कुर्यात्प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा । चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् । पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ।' and सुमतिविजय 'नीरस्य शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपः अत्र नीराजनं आरात्रिकामित्यर्थः । गजाश्वमङ्गलाय राजानः प्रयाणसमये नीराजनां विधिं कुर्वन्तीति आगमः ।' quoted by Nandargikar on 'तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ । । प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥' Raghu 4. 25; also vide Raghu. 17. 12; N. 1. 10. and 144. Also consult वराहमिहिर, बृहत्संहिता chapter 44 where नीराजनविधि is described in detail. अनवरत...विचेष्टमानम् who tossed on his bed uneven (lit. wavy) from his ceaseless rollings like Shesha on the milk ocean through the heat of venom. It appears that the king on account of his burning fever was tossing from side to side on his bed which was milk-white and had become disordered through his movements. He, therefore, appeared like the serpent Shesha rolling through the heat of its venom on the milk ocean full of waves on account of his continuous movements. The poet is im-

gining an occasion on which the venom of Shesha becomes too much for him and he begins to roll from side to side on the milk sea wherein he resides. For the idea of the serpent being afflicted by its own poison Compare 'विषाग्निसूर्यातपतापितः फणी । न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः ' Ritu 1. 20. मुक्ताफल... शुष्यन्तम् who, at the time of death (क्षयः), was growing emaciated (शुष्यन्तम्), being white with the dust of pearl powder (वालुकला), (thus appearing) like the ocean drying (शुष्यन्तम्) at the time of universal destruction (क्षय) and while with pearls, sand and dust. On the king's body was scattered the dust of pearl powder. The sea on account of the water being all dried up appeared white with pearls etc. कालेन...भ्रियमाणम् who was being uprooted by Death (कालः) like the Kailâsa by the black (Râvaṇa) of ten heads. The fact that रावण had ten heads needs no explanation. The allusion is to the story of रावण who on one occasion tried to uplift the कैलास mountain but शिव pressed it down so as to crush his fingers under it. The demon, thereupon, hymned शिव for one thousand years so loudly that the God gave him the name रावण and freed him from his painful position. This story has, many a time been referred to in literature. Compare *inter alia* 'गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः । कैलासस्य त्रिदशवनिता दर्पणस्यातिथिःस्याः ।' Megh 60; 'समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं वर प्रदानस्य चकार शूलिनः । त्रसत्तुषाराद्रिसुतासंभ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रियम् ॥ S'i. 1. 50; महावीरचरित 6. 15; प्रसन्नराघव 7. 36, 37; अनर्घराघव .6. 41; प्रियदर्शिका 1. 2; गउडवहो (Pandit) st. 428. अविरत...स्पृश्यमानम् who was being touched by the white hands of attendants engaged in ceaselessly smearing him with sandal, as though they (hands) had their interior reduced to ashes by the touch of his extremely hot limbs. The hands of servants who were smearing him with sandal were white. The poet imagines they were reduced to ashes as they touched the limbs of the king which were burning with fever. लोकान्तर...पृच्छ्यमानम् who, as he had started for the other world, was as it were being taken leave of by his abiding glory under the guise of the sandal ointment. His body was smeared with white sandal ointment which is imagined by the poet to be his glory which was to remain here after his death and which

therefore was saying him farewell by embracing him. It is well-known that persons taking leave of departing friends embrace them. अविच्छिन्न...उद्वहन्तम् who was possessing a body to which petals of red (कमल), white , (कुमुद) and blue (इन्दीवर) lotuses were being incessantly applied (and which therefore appeared) as if variegated by the fall of Death's glances. The petals of the various kinds of lotuses are fancied to be the glances of Death. निबिड...धारयन्तम् who was possessed of a head the continuity (अनुबन्धः) of the shocking (कष्ट) pain of which was being told by his hair (अन्त has no special sense) which were tightly bound round by a strip of silken cloth. He was suffering from a violent head-ache which could be easily gathered by a strip of silk tightly bound round his hair. दुर्धर...जनयन्तम् who was creating terror with his broad forehead (ललाटफलकम्) which was dreadful (कराल) on account of the network of dark veins swollen (उन्नमत्) through intolerable anguish and which as though revealed (ख्यात) the calculation (संख्यानम्)of days till his death (मरणावधि) by the lines drawn by Death's finges. The king's broad forehead presented a dreadful and terror-inspiring appearance. The intolerable pain made all the veins of the head swell and appear prominent. The poet imagines that these represent the lines drawn by Death to calculate the days as yet to run ere the end. आसन्न...तारकम् the pupils of whose eyes had retreated a little inwards as if in horror (उद्वेगः) at the sight of Yama who was near. शुष्यद्...वहन्तम् possessing a series of hot sighs rippled (तरङ्गिणी) by gray rays which issued from a line of dry teeth, as though it was a mirage. The king was continuously sighing. The hot sighs were intermixed with gray rays from his teeth, which appeared like ripples and hence the series of sighs appeared like a river in a mirage which also is caused by heat, rays and wind. तरङ्गिणी (1) possessed of waves in the form of the rays etc; (2) a river. मृगतृष्णिका is so called because the deer thirst after the water in it. मृगाणां तृष्णास्याम्-अत्युष्ण...आरम्भम् who, with a tongue darkened as though scorched by the extremely hot breaths, was telling the commencement of a dreadful सन्निपात (which is a dangerous

kind of fever caused by the combined derangement of the three humours of the body and one of the symptoms of which is darkened tongue). उरः स्थल...कुर्वाणम् on whose breast were placed gems, pearl-necklaces, sandal and moonstones and who (hence) appeared as it were to be making himself meet for the sight of Death's emissaries. When one wants to see big men one puts on a decent dress. The king was expecting messengers from कृतान्त or Death. He therefore was as it were decorating himself with gems etc which really were placed on his chest to allay the heat. अङ्गभङ्ग...रचयन्तम् who, tossing his two arms in a circle (वलनम्) in the contortions of his body, appeared to prepare for him a shower bath for allaying the heat, from the rays of the nails of his vibrating (पर्यस्त) hands. While twisting his body from one side to another the king was moving in a circle his hands, which shot forth rays from their nails. He therefore appeared to prepare a shower bath for him to cool the burning fever. The rays of the nails appeared to the poet to be the showers of water. नेदिष्ट...कथयन्तम् who was bespeaking the excess of heat even by his images which were falling in the neighbouring (नेदिष्ठ) water, jewelled floor and mirror. He appeared to retreat into these cool objects to allay the heat. स्पृशन्तीं...मन्यमानम् who was thinking highly of the swoon that was overcoming (lit. touching) him like a loving beloved who was the receptacle of his confidence. He used to faint now and then. अन्तका...राविष्टम् who was surrounded with symptoms of death, noted by frighted physicians as with the letters of Antaka's summons. अरिष्टम् unfavourable symptom, esp. of approaching death. It is thus defined 'रोगिणो मरणं यस्माद्वश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टमप्यभिधीयते ॥' महाप्रस्थान...संचारयन्तम् who was transferring to his kinsmen's hearts his continuous pain at the time of his Great Journey. महाप्रस्थानम् departin" this life; death. When a man dies he disposes of all tha' possesses. The king left his continuous pain to his rel This means they will always be plunged in when he dies. अरति...मुच्यमानम् who was being

his bodily charm (छाया) as if in jealousy for uneasiness which had captured him. अरति and छाया are here regarded as two cowives. When the king fell under the influence of अरति, छाया in jealousy left him. अरति here must be taken in the general sense of 'uneasiness' and not in the technical sense of 'agitation of the mind'. due to the longing of love, defined by S. D. as follows; 'स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः । अरतिः सा ।'. उद्योग...क्षामतायाः who was, as it were, the (object of the) industry of sufferings and the discharge of all weapons of emaciation. Sufferings busied themselves with him and emaciation discharged at him all its darts. हस्तीकृतं... दाक्षिणाशया who was taken in hand by helplessness (विहस्तता) made its province by pain, its domain by wasting (क्षयः), its object by exhaustion : was stung by poignant pain, appropriated (आत्मीकृत) by uneasiness, enslaved (विधेयीकृत) by disease, embraced (क्रोडीकृत) by Death and made a target by the southern direction (where the god of death resides). Note the various words हस्तीकृतम् etc. used for expressing the same idea. जग्ध eaten. निगीर्ण swallowed. वैवर्ण्यम् paleness. ग्रासीकृत gulped down. गात्रभङ्गः spasms. वण्टयमानम् shared (from वंटति-वंटयति-ते to divide or partition.). लुण्ठ्यमान pillaged or sacked. आदित्सितं दैवेन who was desired by fate. निरूपित descried. अभिभूय...अभावेन overpowered by nothingness. परिकलित measured. परासुता mortality. दत्तावकाश who had given abode to. वैमनस्यम् distraction. अन्त्योच्छ्वासः the last breath. दीर्घनिद्रा the long sleep (of death). We have 'महाप्रवासस्य' for 'महाप्रयासस्य,' which former means 'the Great Journey' to the other world. जिह्वाग्रे...वर्तमानम् who was on the tip of Death's tongue. No sooner Death utters his name than he will be carried away. विरलं वाचि rare in words. He could scarcely speak. प्रचुरं प्रलापे abundant in groans. Though he could scarcely speak he was constantly groaning. संततं निश्वासे ceaseless in sighs. जृम्भिका yawning. आधिः mental pain. अनुबद्ध followed. अनुबन्धिका symptomatic affection, attendant on the principal disease. पार्श्वोपविष्टया who had taken her seat beside him. अनवरत...नयनया whose eyes were swollen with ceaseless weeping. गृहीत...वीजयन्त्या who was fanning him

with her breaths alone though she had taken a chowrie. The queen carried a chowrie in her hand to fan the king: but she could not do it and was only heavily sighing. विविधौ... शरीरया whose body was rendered gray by the dust of various medicinal powders.

PAR. 12. प्रथम...मनि with his mind devastated (मथ्यमान) by the first shock of grief. आशङ्कित...भवत् he became apprehensive of destiny. भागधेयेभ्यः the ablative is used according to 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' पा. 1. 4. 25 (भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चौराद्बिभेति। चौरात्त्रायते। सि. कौ.). The word भागधेय is formed according to the वार्तिक 'भागरूपनामभ्यो धेयः', the termination धेय being applied to these three words without any change of meaning (स्वार्थे). अन्तक...मन्यत he deemed his father to be already in the city of Antaka. When the prince saw the condition of his father he lost all hope about him. निराकृत...आसीत् for a moment he was as it were separated from his heart. अवधूतः discarded. धैर्यम् firmness. क्षेत्रीकृतः made a field of. क्षोभः agitation of the mind. रिक्तीकृतो रत्या left empty of delight. विषम...त्रिप्राणः possessing limbs which were losing consciousness (मुह्यन्ति), as though stricken by deadly poison. He was swooning as if under the influence of poison. तमसा...अतिशयानः excelling even the hell in darkness and exceeding even the sky in vacancy. His heart was darker than the hell in the sense that there was no light of hope in it. It was also more vacant than the sky. He did not know what to do. पस्पर्श...गाम् with his heart he touched fear and with his head the earth.

PAR. 13 अतिदयित extremely beloved. तदवस्थोपि though reduced to that condition. निर्भर...मनसा running forward in mind, being swayed by his great affection. शरीरार्धेन...उद्गात् with the half of his body rose from his bed. ससंभ्रमं...निवेश्य forcibly raising him up who had hastily drawn near and bent down in modesty and taking him to his bosom. विशन्निव...मध्यम् appearing to enter the inside of the moon's orb through affection. This and the following images suggest the great coolness or relief from his burning fever that the king felt at the touch of his loved son. For the touch of the son giving pleasure to the father compare

S'ák. 7. 19; U. 6. 8. and 22. मज्जन्निव...द्रवेण as if plunging in a great lake of nectar, bathing in a mighty stream of हरिचन्दन juice (this is one of the five trees of paradise), being sprinkled by the water of the Snow-mountain. पीडयन्...घट्टयन् pressing limb to limb and joining cheek to cheek. निमिलयन्...विलोचने closing (with his the prince's) eyes which were flowing with continuous tears formed (ग्रथित) on the tips of their lashes, he embraced (his son) for a long time, forgetting (all the while) the torment of fever The description of this meeting of father and son is extremely touching indeed ! प्रणतजननीकम् who had bowed to his mother. The affix क is added to बहुव्रीहि compounds when the last member is a feminine noun ending in ई or ऊ or a noun ending in ऋ, according to 'नद्यृतश्च' पा॰ 5. 4. 153. शयनान्तिके near his bed. पिबन्...चक्षुषा as if drinking him with his eyes steady on account of their twinkling being lost. In Sanskrit when a person looks intently at another he is generally said to drink him with his eyes, Compare the following lines from Ben Jonson's beautiful lyric 'To Celia', 'Drink to me only with thine eyes. And I will pledge with mine; Or leave a kiss but in the cup And I'll not look for wine.' वेपथुमना पाणितलेन with the palm of his hand which was trembling. क्षय...कण्ठः with his throat dry through loss of strength. कृच्छ्रादिव as if with great difficulty. तृतीय...अद्य to-day is the third day since he had taken his food. Note the prince's great filial affection which made him neglect his food.

PAR. 14. बाष्प...क्षरम् in a way in which syllables were lost in the vehemence of tears. आयातं निश्वस्य heaving a long sigh. जानामि...हृदयम् I know you to be devoted to your father and possessed of a very gentle heart. Explain पितृप्रियः as पिता प्रियः यस्य सः according to the वार्तिक 'वा प्रियस्य'. The word can also be explained as पितुः प्रियः; but this is not half so charming. ईदृशेषु...प्रमाथी in calamities (supply some such word as संकटेषु or विधुरेषु after ईदृशेषु) like these this extremely (अति) irresistible, all-tormenting family affection distracts the mind of even a wise man. अतो...दातुम् it is therefore

not proper for you to give yourself over to sorrow. उद्दाम ...आविना though consumed by a fever of unrestrained heat, I burn the more indeed by this mental distress of yours. निशितं...तनिमा like a sharp weapon your leanness cuts me. त्वद्विधानां...भुवनतलम् the sorrows of people like you distress all the world. न हि...भवादृशाः people like you never adorn the family of persons not possessed of merit. फलमसि...कर्मणः you are the fruit of stainless (अकलुषस्य) actions stored in many other lives. The king means to say that it is on account of the good deeds of his many previous births that he has obtained Harsha as his son. करतल...लक्षणानि your marks (such as those on the hands, feet etc) show the sovereignty of even the four oceans to be as it were lying in the hollow of your palm. कृतार्थः one who has achieved his purpose. निरभिलाषोऽस्मि जीवितव्ये I have no desire for life. भिषग...औषधम् deference to physicians makes me drink medicines. The king means that he has no desire to live any longer, but he takes medicines only to please his doctors. अपि च...पितरौ moreover for persons like you who, through the merits of all subjects, are born for the protection of all the earth, parents are a mere means of coming to life. प्रजाभिः...ज्ञातिभिः kings are possessed of relatives in their subjects and not in their kin. प्रभाकरवर्धन means to say kings should look upon all their subjects as relatives and should not confine their regard to the limited circle of their families. If any of the members of their families were to die they must not much mind the incident. उपयोक्ष्ये shall use or eat. इत्येवं...संदुधुक्षे while he was thus addressed the fire of his sorrow blazed up still more fiercely as if to consume his heart. अकाण्डे...वज्रपातः this great destruction has arrived indeed all of a sudden like the fall of the bolt from the cloudless blue (व्यभ्रम्). सामान्योऽपि...पातः even a common grief is a breathing death, a great disease without a prescribed medicine, entrance into fire without being reduced to ashes, a residence in hell while yet not dead, a shower of burning charcoals without light, a cutting (दारुणम्) with a saw (क्रकचः) without being

cloven in twain and a stroke with the bolt's tips without a scar. किमुत विशेषाश्रितः what need be said when the sorrow resides in a special object. विशेषाश्रितः may be explained in two ways: (1) sorrow which resides in great persons like हर्ष; (2) sorrow which has for its आश्रय great persons as the cause ot its origin. *i. e.* when it proceeds from the death of persons like प्रतापवर्धन. The latter meaning is preferable. The idea is that a man immersed in even a common grief is more dead than alive. He is practically dead though he breathes. He wishes he were dead rather than live to suffer such sorrow. If this is the case with common grief, much more it is so when the grief is not common but exceptional,

PAR. 15. राजपुरुषेणाधिष्ठितः escorted by a king's officer. धूम...पातान् which made him shed tears as though made of smoke. This and the following qualify कवलान् mouthfuls (*l.* 13). While he was swallowing them he was shedding tears; for he had no appetite, but he was taking in a few morsels at the desire of the king. The poet therefore imagines that the mouthfuls were made of smoke which brings tears to our eyes. Explain the following ideas in a similar way. अग्नि...वेदनान् which created a burning in his heart as if made of fire, which gave a stream (वेगः) of swoons as if made of poison, which aroused disgust (घृणा) as if made of the great sins, which brought on pangs as if made of alkali (क्षारः). The महापातकs are enumerated in the following verse ' ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चमम् । ' Manu. II. 55. यास्क while commenting on ' सप्तमर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्' (ऋग्वेद) enumerates ' the seven limits' as follows:—' स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातकेऽनृतोद्यमिति ' । (निरुक्त 6. 27. 2). कतिचित् a few. आचमंश्च while rinsing his mouth. अगृहीतताम्बूलः without taking the betel. उत्ताम्यता मनसा with distressed mind. अस्ता...सवितरि when the sun inclined to setting. उपह्वरे in private. किमस्मिन्...अधुना what should be done under such (circumstances) as these. स्वां प्रकृतिमापन्नम् restored to his proper nature. स्वस्थम्. healthy. These two latter expressions

have also a hidden meaning. Thus they would mean 'reduced to his original condition' *i. e.* free from the adjunct (उपाधिः) of the body which can only be after death, and 'staying in heaven' respectively. The cunning doctors have given an ambiguous reply! For the pun on स्वस्थः compare 'सुस्थिते च मृते स्वस्थः ' विश्वः and ' रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ।' वेणीसंहार 1. 7. It may be noted that the hidden meaning is probably not meant by the physicians, though the author means it. The force of the तु in the next sentence would otherwise not be quite clear. Or we way explain away तु by saying that रसायन did not want to deceive the prince in an insincere way like the other doctors were doing.

PAR. 16. पौनर्वसवः Punarvasu's descendant; or a student in the science of medicine disclosed by a fabulous sage named पुनर्वसु. अष्टादशवर्षदेशीयः a little less than 18 years of age. तस्मिन्नेव...क्रमागतः who held a hereditary position in that royal household. गतः पारं...वेदस्य who had mastered the Ayur Veda in all its eight branches. आयुर्वेदः (आयुरस्मिन् विद्यते, अनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः–सुश्रुत) is the science of health or medicine, counted as a sacred science and regarded as a supplement to the अथर्ववेद. It comprises 8 different departments: (1) शल्यम् surgery; (2) शालाक्यम् diagnosis of diseases belonging to the head and its organs; (3) कायचिकित्सा treatment of diseases of the whole body; (4) भूतविद्या treatment of the diseases of the mind supposed to be caused by the influences of evil spirits; (5) कौमारभृत्यम् treatment of children; (6) अगदतन्त्रम् doctrine of antidotes; (7) रसायनतन्त्रम् doctrine of elixirs: and (8) वाजीकरणतन्त्रम् treatment of remedies to increase generative power. भूभुजा...लालितः cherished by the king exactly as his son. प्रकृत्यैव...स्वरूपाणाम् who by his naturally sharp intellect knew in their real nature (यथावत्) the diagnosis of diseases. सास्रः full of tears. कथय...पश्यसि tell me the truth if you see anything bad. श्वः प्रभाते tomorrow at dawn. यथावस्थितम् the real condition (of the king).

PAR. 17. अत्रैव चान्तरे at this very moment. भवनकमलिनीपालः the keeper of the palace lotus-ponds. कमलिनी means

'a pond containing lotuses' according to 'पुष्करादिभ्यो देशे' पा० 5. 2. 135 (पुष्करिणी । पद्मिनी । सि. कौ.). कोकमाश्वासयन् comforting a ruddy-goose.

STANZA 4. Translate: Make firm thy mind, O bird! thyself abandon grief; be in the path of discretion. The sun (विरोचनः) resorts to the peak of सुमेरु together with the beauty of the pond (सरोजिनी) of red (day) lotuses. This means that the sun is about to set and the beauty of the lotus-pond to vanish. The reference is to the well-known belief that the ruddy goose becomes separated from its companion at night. The stanza suggests to the prince the berievement of both the king and the queen. मेरु is the fabulous mountain of gold, sometimes identified with the North Cape and situated in the midst of all the द्वीप्s round which, according to the Purāṇas, all the luminaries revolve. Vide महाभारत वनपर्व 165 ' एनं त्वहरहर्मेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् । प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ 26 ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः । परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥ 27;' also विष्णुपुराण 2. 2. 7. 8. वाङ्निमित्तज्ञः versed ed in the omens of words. पितरि...चकार he completely relaxed the hope of life with reference to his father. भिक्षुः (1) A *samnyâsî* or a Brâhamaṇa in the fourth order of his religious life when he quits his house and family and only lives on alms. Or (2) A Buddhist mendicant. These probably had visited the royal palace to inquire after and wish for the health of the king. क्षतधृतिः who had lost fortitude. क्षपामुखे in the evening. क्षितिपाल...रुरोह again went up to the king's presence. तत्र च goes with पितुरालापान् his father's cries (p. 78, *l*. 3). दाहो महान् the heat is terrible. हिमलवैर्लिम्प ललाटम् annoint my forehead with bits of ice. घनसारक्षोदधूलीः dust of camphor (घनसारः) powder. कपोले कलय कुवलयम् apply a blue lotus to my cheek. The root कल् is regarded as कामधेनु in Sanskrit literature. Any suitable meaning can be assigned to it. चन्दनचर्चा rubbing with sandal. पाटय पट्मारुतम् make brisk the breeze of the cloth. Probably पाटलिका was fanning the king. with a piece of cloth मन्दय दाहं इन्दुमति अरविन्दैः assuage the heat with lotuses, इन्दुमति ! The reading मन्दय दाहमरविन्दैरिन्दुमति is better from the view point of symm-

etry. जलार्द्रा a fan wetted with water. नरलय तालवृन्तम् wave a fan. मूर्धानं धावमानं बधान bind light my runaway head (*i. e.* which was whirling). For धावमानम् we have बाधमानम् (aching). सशीकरम् possessed of ice. संवाहय बाहू shampoo my arms. गृहाण गाढमङ्गम् clasp tight my body. का वेला what is the time ? नैति निद्रा sleep does not come. कथय कथाः tell me stories. एवं प्रायान् mostly consisting of these. अनवरतमाकर्णयन् ceaselessly listening. दूयमान...अनैषित् he passed a sleepless night grown long through grief, with a heart in anguish. From the cries of the king it will be seen that he was suffering terribly and could not get a moment's rest. Note the romantic names of the king's maids. For such names and talks though in a different connection compare K. p. 184-5.

PAR. I8. उषसि at dawn. राजद्वार...स्वमन्दिरम् though a horse was kept ready by a groom (परिवर्धकः) advancing near the royal door he went to his own quarters on foot. त्वरमाणः in haste. उपरि उपरि one after another. क्षिप्र...पालान् long travellers used to move fast and swift camel riders. दीर्घाध्वगः a person who is accustomed to make long journey. The prince selected these because he was afraid that others would get exhausted on the way when moving in hot haste. प्रक्षालितवदनः who washed his face, as people do in the morning. प्रतिकर्म personal decoration, toilet. विमनसाम् dejected. जल्पितमव्यक्तम् indistinct murmur. सममेव at once. भूयोभूयश्चानुबध्यमानाः being pressed again and again. पावकं प्रविष्टः has entered fire. This practice of committing suicide on or in expectation of the death of a loved person appears to be quite in vogue in Bâṇa's time. Here we have the physician रसायन entering fire. We shall presently come upon the queen burning herself. Bâṇa has entered a strong protest against this custom in that famous address of चन्द्रापीड to महाश्वेता which every lover of Sanskrit literature has by heart and which begins with ' यदेतदनुमरणं नाम तदति-निष्फलम् ' K. pp. 173 *f.* प्लुष्ट इव...अगमत् he became pale as if schorched by an inward fire. उत्पाट्यमान...हृदयम् he was unable to support his sorrow-blinded heart as though it was being uprooted. कामं...जनः a person nobly born would

willingly (कामम्) not be (*i. e.* would commit suicide), but would not, like an ordinary person, utter (lit. cause others to hear) disagreeable and distressing (अरुन्तुदम्) words. The prince means that रसायन had committed suicide in order to avoid telling him the unwelcome news of प्रतापवर्धन's hopeless disease. कृष्टे च...पुत्रमस्याति similarly (यथा च) his nobility (कौलपुत्रम्) maintained (अनुष्ठित) by him even in calamity, has been rendered the more brilliant by his entering fire like gold of excellent (कल्याण) nature. It is well known that gold when heated in fire attains greater lustre. If it is already unadulterated then the brilliance will be the more. कल्याणप्रकृति may also be taken as an adjective to कौलपुत्रम्. संमुचित...स्येदम् or this was quite worthy of his affection. किमस्य...भ्रातरः was not my father his father, my mother his mother and we his brothers? He means to say that रसायन had been a veritable son to प्रतापवर्धन. अन्यस्मिन्नपि...नाति life retained (म्रियमाणाः) when even an ordinary (अन्यस्मिन् master is becoming scarce (*i. e.* is dying) becomes a cause of shame in the world; how much more it is so then in the case of my father of auspiciously-invoked name (सुगृहीतनामा vide com.), who was full of ambrosia, a genuine (निर्व्याज not insincere) kinsman to his dependents, unfailing in favours. संप्रति...दहता now he has acted properly (सांप्रतम्) in burning himself. किंवास्य...वयम् what can be burnt of him who abides, till the end of the world (कल्पम्), steadfast and full of glory? He only fell in fire, but burnt we are. The prince means to say that रसायन is not burnt, for his glory will last till the end of the world. It is only persons like him who have failed to achieve similar glory that are really burnt. धन्यः खलु...वियुक्तम् blessed indeed is he the foremost of the meritorious; but this royal house alone is deficient in merit that is deprived of such a noble youth. अपि च...प्रतिष्ठन्ते as for me, moreover what great responsibility of undertaking, what relic (शेषः) of duty, or what pre-occupation is there that my cruel life does not start? को वान्तरायः... दलति what impediment is there for the heart that it does

not burst in a thousand parts? दुःखार्तः striken by sorrow. शयनीये...अतिष्ठत् he fell on his bed and remained wrapped in an upper garment from head to foot (सोत्तमाङ्गमात्मानम्).

.. PAR. 19. इत्थंभूते च देवे हर्षे such being the state of my lord Harsha. राजनि च तद्वस्थे and the king remaining in that condition. सर्वस्य...कराः the hands of all people were as it were pinned down to their cheeks. This is a characteristic attitude of anxiety. People had forgotten all their activities and were completely given to sorrow लोचनेषु...अभवन् streams of tears became as it were a plastering (लेप्यम्) to their eyes, their looks (दृष्टयः) as it were fastened on the tips of their noses, sounds of wailing carved on their ears, cries of 'Ah alas' (हा कष्टम्) natural to their tongues, sighs spread (पल्लवित)over their talks, syllables of woe written on their lower iips and sorrows stored up in their hearts. उष्णाश्रु...निद्रा sleep did not favour the hollows of their eyes as though frightened by the burning of their hot tears. निःश्वास...हासाः smiles. vanished as if dissipated (धूताः) by the wind of sighs. निरवशेष...वाणी speech did not go forward as if completely (निरवशेष) consumed by hot pain (संतापः). कथास्व...परिहासाः jests were not heard even in tales. कागमन्...गोष्ठयः where musical assemblies had gone could not be known. जन्मान्तरा...आहारस्य dances were not remembered as if passed in other births, decorations were not used even in dreams, even a rumour of enjoyments could not be had, even the name of food was not uttered. खपुष्प...निर्वृतयः groups of drinking parties (आपानम्-कम्) were like (प्रभिम) flowers in the sky (*i. e.* non-existent), voices of bards were as it were conveyed to the other world, recreations appeared, as it were, to be in another Yuga. पुनरिव...मकरकेतुः Cupid was, as it were, burnt again by the fire of grief. Cupid had been burnt once by the fire from the third eye of S'iva. Now he was being burnt by the fire of grief *i. e.* he was plunged in sorrow, nobody being in the least inclined to think of any pleasures. महापुरुष...पिशुनाः suggesting the downfall

of a great man. समं...भुवने simultaneously on all sides appeared in the world. भूपतेः...भूतानाम् creating apprehension among people for the death of the king. महोत्पाताः great portents. उत्पात is explained by वराहमिहिर as 'प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः' बृहत्संहिता 46. 1. Read this same chapter to understand how and why these portents occur.

PAR. 20. This Par. describes the various bad omens that foreboded the death of प्रतापवर्धन. For bad omens in general vide their description given by वाल्मिकी in his रामायण (युद्धकाण्ड सर्ग 95) at the time when रावण made his final march against राम. Consult also अग्निपुराण ch. 229-231 and बृहत्संहिता ch. 88 ff. तथा हि to explain the same in detail. दोलायमान...धरित्री first the earth, with the circle of all the Kula-mountains swinging, moved as if desirous of going with her husband (viz. the king who is always represented as the husband of the earth he governs). कुलाचल or कुलपर्वत has been explained before. धन्वन्तेर...स्मरन्तः as if remembering with regret धन्वन्तरि at that moment (अन्तरे). धन्वन्तरि the physician of the gods had been churned out of the oceans, which now were sorry that they had allowed the great physician to be taken away. For at this juncture he would have been of great use in restoring the king to health. धन्वन्तरेः—roots implying 'remembering' (with regret) govern the genitive of the object remembered, according to 'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' पा० 2. 3. 52. The reading 'आतुरे तस्मिन्' for 'अन्तरे तस्मिन्' means 'when he (*i. e.* the king) was sick'. परस्परा...अर्णवाः the oceans rolled with their waves noisy on account of dashing against one another. The agitation of the seas is imagined to be due to their remembering धन्वन्तरि, whom they wished they had possessed at the time. भ्रमुद्भाव...ककुभाम् high up rose the comets, crooked (कुटिल) and dreadful (विकट) like a group of extended fires (शिखी) and (appearing) like the masses of the hair of quarters, apprehensive (भीत) of the death (अभाव) of the king, which (masses) were (also) curly (कुटिल) and beautiful (विकट) like peacock's out-spread tail (कलापः). The comets are compared with

the hair of the quarters who as wives of the king were frightened at the idea of the king's death and had, the poet imagines, tossed up their hair. Note the word विकट means both 'dreadful' and 'beautiful'. केशपाशाः the words पाश, पक्ष and हस्त coming after words meaning hair have the sense of 'a mass.' 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परं.' धूमकेतु...भुवनम् the world, with the quarter-spaces (thus) rendered dreadful by the comets, became, as it were, grey with the smoke of a Long Life sacrifice commenced by the quarter-protectors. All quarters were full of comets. The poet imagines that they represent the smoke of a sacrifice commenced by the various guarding deities of the world in order to prolong the life of the king. आयुष्कामहोम is a sacrifice by a person desirous of a long life. भ्रष्टभासि...उपजहार in the orb of the sun, which was shorn of its radiance and tawny like a pitcher of heated iron, somebody, studious of the king's life, as it were presented a human offering under the guise of a horrid headless body (कबन्धकाय). The sun had lost its lustre and become tawny. A headless trunk could also be seen in its orb. The author imagines that some indescribable (कोऽपि) person with a desire to prolong the king's life was offering in the sun a human present. It is on record that a headless trunk seen in the sun forebodes fear from व्याधि. Compare बृहत्संहिता 3. 17 दण्डे नरेन्द्रमृत्युर्व्याधिभयं स्यात्कबंधसंस्थाने । ध्वाङ्क्षे च तस्करभयं दुर्भिक्षं

कीलकेऽर्कस्थे ॥.' ज्वलित...श्वेतभानुः the moon (of white rays) gleaming (भास्वरः) with a line (आभोगः= circumference) of the circle of flaming halo (परिवेशः) appeared to have as it were a fire-rampart constructed (round her) through fear of Râhu rising (जृम्भमाण) with a desire of catching (her). The moon had a flaming halo around her. This is fancied to be a fire-rampart constructed by her in alarm at Râhu desirous of catching her. अवनिपति...दिशः the quarters, red (also 'devoted') and conquered (प्रसाधिताः also 'decorated') by the king's valour, burnt as though they had entered fire in anticipation (प्रथमतर) (of the king's death)

All the quarters were glowing red. The poet imagines them to be the king's faithful wives who have entered fire before his death. स्रुतशोणित...वधूः his wife in the form of the earth with her body reddened by a shower (आसार:) of drops of blood that had fallen (स्रुत), appeared to have clothed herself in a red silken garment to die after him. There was a shower of blood from the sky. The earth was consequently all red. The poet says she is the king's wife and has as though dressed herself in red to follow him in death. नराधिप...दिग्द्वाराणि the portals of the quarters were blocked with masses of untimely dark clouds, as though with iron door-panels by quarter-deities fearing the tumult (संभ्रम) at the death of the king. Dark untimely clouds had blocked all regions. The poet imagines that the quarter-protectors were afraid of the frightful confusion that would follow the king's death and had therefore closed the quarters with iron door-panels. The dark clouds represent the iron panels. प्रेतपति...निर्घोषाः the dreadful sounds of whirlwinds grew (पस्फारिरे) heart-rending, crashing (आरटन्तः) like loud (पटवः) drums beaten at the march of the king of the dead. Whirlwinds were producing a dreadful noise in the sky. This is supposed to be the noise of the drums beaten at the time when Yama starts out to take possession of the king. निर्घातः hurricane is thus defined ' पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः । ' बृहत्संहिता 39. 1; also ' वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः । प्रचण्डघनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥ '. निकटभवद्...पांशुवृष्टयः showers of dust, brown as camel-hair, rendered grey the brilliance of the sky-jewel (the sun), as though tossed up by the hoofs (खुरपुट) of approaching Yama's buffalo. The sun had been dimmed by clouds of dust, which, the poet imagines are started up by the hoofs of Yama's buffalo. क्रमेलकः a camel. विसरविराविणीनां...राजयः rows of female jackals with their muzzles uplifted and howling in groups (विसरः) screamed (ववाशिरे) as though welcoming (प्रतीच्छन्त्यः) with flames of fire the meteors falling from the sky. Let us understand the idea clearly. Female jackals were howling in groups as is their wont,

with muzzles up-lifted. Flames of fire were issuing forth from their mouths as they screamed (Compare the name उल्कामुखाः). Meteors were also falling from the sky. The poet imagines that the jackals were receiving the meteors falling from the sky with the flames of their mouths. The reading ज्वालाः for ज्वालाभिः does not give a satisfactory meaning. The reading विरसविराविणीनाम् (howling discordantly) for विसर० is not so good, because the latter gives us a characteristic of the jackals and displays the poet's powers of observation. उल्का (meteor) is thus explained by वराहमिहिर 'दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः । धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥' बृहत्संहिता 33. 1. राजधामनि...कुलदेवतानाम् in the royal palace images of family goddesses who displayed their distress (विकाराः) by the parting line of their braided hair (कबरी) emitting smoke, shone as though they were manifesting their sorrow by their scattered mass of hair. What had really happened was that the hair of the goddesses were emitting smoke as they are supposed to do in times of misfortune. The poet imagines that they are manifesting their grief by their scattered hair. This is a characteristic feminine mode of displaying grief. The smoke appeared to the poet to be the dishevelled hair of the goddesses. उपसिंहासनं ...पटलम् a distressed swarm of bees (भ्रामर) wandered about the royal throne, possessing the grace (विभ्रमः) of the braid of the curled hair tossed about by the Kâlarâtri. उपासिंहासनम्–सिंहासनस्य समीपे–is an अव्ययीभाव compound. सिंहासनम् a throne, so-called because it is often of the form of a lion's head. कालरात्रिः the night of universal destruction identified with Durgâ. The moving swarm of bees appeared like the plaited hair of that Night. वृजिन (*adj.*) curled. वेणीबन्धः hair twisted into a braid. अटनां...वायसानाम् the continuous cry (व्याक्रोशी) of crows roaming over the harem did not for a moment cease. व्याक्रोशी is a peculiar word. For its use vide 'विहन्तुं व्याक्रोशीं विदधत इहैके जडधियः' महिम्नस्तोत्र St.4. संकेत explains 'व्याक्रोशी परैराह्वानशब्दः' . श्वेतातपत्र...जरद्गृध्रः an old vulture screaming and moving its beak, tore a bit of ruby as red as a ball of flesh possessed of juice (blood), from the centre of the circle

of the white umbrella (which is a badge of sovereignty), as though it were the kingdom's very life. हर्षोऽपि...निशाम् Harsha on his part with his heart afflicted by (these) mighty potrents passed the night with great difficulty.

PAR. 21. समीपमस्य...राजकुलात् near him from the palace. This is to be construed with आजगाम (p. 84 l. 6.) द्रुतगति...विषादस्य who, possessed of the tinkle of ornaments breaking though her hurried gait, was like a proclamation of the victory of sadness. This and the following expressions qualify प्रतिहारी (p. 84; l.6). In her hurried advance she was breaking her ornaments which produced a tinkling noise. This leads the poet to fancy that the lady was as if proclaiming the victory of sadness. The idea is that she was extremely sad and was to spread sadness all around by her news. आकुलचरण...हंसीभिः who was as it were being asked 'what? what?' from a distance. by the female swans of the palace, which had uplifted their necks and which were set cackling (वाचालित) by the jingling of her anklets (तुलाकोटि) which were moving on her distressed feet. As she was moving her anklets jingled. This set the swans cackling. The poet imagines that they are as it were making inquiries with the lady. स्खलित... गृहसारसीभिः who, being blinded with tears, was, as it were, being shown the way by the female cranes which were crying in answer to (अनुविराविणी) the girdle jingling on her broad buttocks as she stumbled (स्खलित). The lady stumbled in her gait because she could not properly see on account of her tears. This made her girdle jingle, which called forth the cries of the *sârasîs* which are supposed by the poet to tell the lady her way. अदृष्टकपाट...प्ररुदती who, covering her face with a mass (पटल) of blood from her broad forehead cut in collisions (संघट्ट:) against unnoticed door-panels as with the skirt of a red silken garment, was weeping. She had cut her head as she collided against, doors she could not see. Her face was full of blood and she was, crying. The poet imagines she had covered her face with a red cloth. संताप...उत्सृजन्ती who was casting away her bamboo-stick, which appeared like a stream of the fluid

of her gold bracelet melted through the force of heat (affliction). मुखमरुत...आकर्षन्ती who was drawing (to herself, *i. e.* arranging) her shining, fine upper garment, wavy through the breeze of her mouth, like a female serpent its sproutlike slough. Her upper garment fluttered in the wind of her breaths. While she was adjusting it she appeared like a female serpent trailing its slough behind. The comparison suggests the extreme fineness of the garment. नम्रांसस्रंसिना...कुचा whose breasts were covered with the moving mass of her hair that were hanging on her bent shoulders and trembling in the wind and were extremely dark and void of the arrangement of the braid, as with a strip (चीवर) of the Tamâla bark, in keeping with her grief. Her dark hair covered her breasts. They are fancied to be the bark of the Tamâla which is dark and is hence fit for wearing on occasions of sorrow. It appears that people in those days used to dress in black when in mourning. धम्मिल्ल: the braided and ornamented hair of a woman tied over the head and intermixed with flowers, pearls etc. कुचताडन...धुनाना who was now and again waving her sprout-like hand the palm of which was swollen and a little (आ) red and dark through the pain of beating the breasts, as if it was schorched through wiping away her extremely hot tears. The practice of beating the breasts in grief is found even now in Gujarâth. This had swollen her hand and rendered it a little red and dark. The poet imagines that it was as if schorched by her hot tears. चक्षुर्निर्झरे...लोकम् who was as it were bathing in the flowing stream of her eyes, the people near her who were imaged in her cheeks to make them enter the fire of sorrow. People near her were imaged in her cheeks which were being washed by her tears. The poet imagines that she is bathing them because they are about to enter the fire of sorrow. The reference is to the practice of bathing before entering fire. लोललोचन... दहन्तीव who was as if burning with her own grief even the day grown dark by the quivering rays of the pupils

issuing (प्रवृत्त) from her unsteady eyes. She was casting tremulous glances all around. The rays issuing from her dark pupils had rendered the day dark. The poet imagines that the day was as it were being burnt by her grief. When something is being burnt it becomes dark. The reading प्रतिगुरुषं पृच्छन्ती for पुरुषं पृच्छन्ती is better for obvious reasons. वेलेति नाम्ना Velâ by name. विषण्ण...प्रत्युद्गता welcomed by the eyes of despairing people. उपसृत्य approaching. कुट्टिम...युगला who placed both her hands on the pavement. This is a way of making obeisance. गलन्तीभिः...अधरम् as it were besprinkling her dry (शुष्यन्तम्) and somewhat (आ) dusky lower lips by the falling showers of the rays of her teeth. अधोमुखी with her face turned down. विज्ञापितवती (she) requested. जीवत्येव...ईव्या while her husband is still alive the queen has formed a certain resolution. The resolution referred to is that of burning herself before he hears the news of the king's death.

PAR. 22. तदपरम् that other (grief). च्युत इव...आतङ्कैः as if deprived of mental strength, attacked (द्रुत or melted) by grief, swallowed by anxiety, made light of (तुलित) by pain and made its own by apprehension (आतङ्कः). For तुल् in the sense of ' make light of ' ' despise ' compare ' अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वाम् ' Megh. 20. Pain made light of him in the sense of treating him exactly as it pleased. Pain had complete control over him. Or तुलित should be understood in the sense of ' weighed '. Pain weighed him *i. e.* carried him off his feet. अप्रतिपत्तिः–न प्रतिपत्तिर्यस्य. प्रतिपत्ति here should be taken in the sense of (1) ' determination, resolution' as in Raghu. 8. 65 ' तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः '. Or (2) 'course of action, procedure ' as in Raghu. 3. 40 ' विषादलुप्तप्रतिपत्ति सैन्यम्. ' In both cases the meaning is that the prince did not know what to do. प्रतिपन्नसंज्ञस्य of him who had regained consciousness. बहुशोऽपि...कायम् the assault (अभिष्वङ्गः) of grief falling even many a time on my hard heart, callous as I am (निरनुक्रोशस्य), raises fire but does not reduce my body to ashes, like a stroke of iron falling on a hard flint. The prince means to say that though he is suffering grief which

gives a burning sensation, yet he is not reduced to ashes. This is due to his being callous (निरनुक्रोश). The comparison is extremely apt. An iron stroke on a flint creates sparks but does not reduce it to ashes. मर्तुमुद्यतानां राजमहिषीणाम् of queens resolved to die. अश्रूणोद्दूरादेव he heard from a distance. This goes with एवं प्रायान् आलापान् (*l.* 19) चिन्तयात्मानम् take care of thyself. प्रवसति is departing. जातीगुच्छ jasmine bunch. आपृच्छस्व माम् bid me farewell. अनाथा helpless. पादप्रहाराः kicks. According to the poet's convention the Ashoka puts forth blossoms when kicked by ladies. कर्णपूर...राधाः faults in plucking your leaves for ear-ornaments. पुत्रक darling. अन्तःपुरबालबकुलकं young *bakula* of the harem. वारुणी...दुर्ललित grown wayward by receiving mouthfuls of wine. The Bakula is said to flower by receiving mouthfuls of wine. For the Sanskrit conventions about trees putting forth blossoms vide 'स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः ॥' quoted by मल्लिनाथ on 'एकः (रक्ताशोकः) सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी । काङ्क्षत्यन्यो (बकुलः) वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः ॥' Megh. 86. दुर्लभा not easily accessible. निवापतोयाञ्जलिः a handful of water as a funeral libation (निवापः). मार्गलग्नम् who is clinging to my path. सुतवत्...मिथुनम् this couple of swans should be fondled like children. मन्द...विवाहोत्सवः I who am hapless have not enjoyed the marriage festival of this *chakravâka* couple. मातृवत्सले loving like a mother. सौविदल्लः a chamberlain. वल्लभवल्लकी a favourite lute. सुदृष्टः...जनः take a good look at me (for you will not be able to see me again). अन्त्या वन्दना last salutation. कात्यायनिका an elderly or middle-aged widow dressed in red clothes. अलक्षणा not possessed of any good mark, unfortunate. गृहाण...कण्ठे clasp me by the neck for the last time. अपश्चिम (adj.) (न पश्चिमः यस्य or यस्याः) what is not followed by any other, having no other in the rear, last. It is used much in the same sense as पश्चिम. Compare the use of उत्तम and अनुत्तम, उत्तर and अनुत्तर. 'प्रणम अपश्चिमस्य पितुः पादयोः' Mu. 7. अयमामन्त्रणाञ्जलिः here I fold my hand by way of bidding you goodbye. अवसानपरिष्वङ्गः the final embrace.

प्रणयकलहाः mock or feigned quarrels. Compare 'नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्तिः' Megh.

PAR. 23. दह्यमानश्रवणश्च तैः whose ears were burnt by them. दत्त...स्वापतेयाम् who had given away all her property (स्वापतेयम्). This and the following expressions qualify मातरम् (P. 88. *l.* 6.) गृहीत...प्रसाधनाम् who had put on decorations for death. जानकीं...प्रवेक्ष्यन्तीम् who was entering fire before (पुरः) her lord as Sitâ did in the presence of (पुरः) of her husband. प्रतापवर्धन would be consigned to fire when he would be dead. यशोवती wanted to anticipate him. जानकी daughter of king जनक. The reference is to some incidents that happened after the defeat and death of रावण and that are described in रामायण युद्धकाण्ड सर्ग 115-118. At that time राम displayed considerable unwillingness to receive सीता back, saying that as a man of honour he could not accept her as she had lived in the house of another so long. सीता then entered fire in his presence and अग्नि himself proclaimed her purity to राम, who then joyfully received her. Compare 'तद्गच्छ त्वानुजानेऽद्य यथेष्टं जनकात्मजे। एता दशदिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया॥ 18 कः पुमांस्तु कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम्। तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लोभेन चेतसा॥ 19' सर्ग 115; 'शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत्। किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम्। रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥...यदहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा प्रभो। कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति॥ मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते। पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरी॥...चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम्। मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे॥...अधोमुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम्। उपावर्तत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम्॥...बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः। यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात्। तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः। यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः। तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम्। विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनान्तरात्मना॥' सर्ग 116. 4-5, 8-9, 18, 24-27; 'विधूयाथ चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः। उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम्॥ 2...अब्रवीत्तु तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः। एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते॥' 5, सर्ग 118. The word जातवेदस् (fire) has been derived in more than one way by यास्क. Vide निरुक्त (7. 19. 2) 'जातानि वेद। जातानि वा एनं विदुः। जाते जाते विद्यत इति वा। जातवित्तो वा जातधनः। जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः।'. प्रत्यग्र...उत्थिताम् who, on account of her body being wet through recent bath (प्रत्यग्र)

appeared like the divine श्री, just risen from the ocean. The custom of bathing before entering fire has been referred to before. लक्ष्मी also must have been wet when she was churned out of the ocean. कुसुम्भ...दधानाम् who was wearing two clothes, reddish-brown with saffron, (thus appearing) like the sky (wearing its double) twilight splendours. ताम्बूल... वहन्तीम् who was wearing a red veil (पटलम्) of the lustre of her lower lip which was smeared deep red (रागान्धकारः darkness due to deep red colour) by a betel, as though it were a red silken cloth, the badge of the death of an unwidowed woman, stuck to her body. The red lustre proceeding from her lip had enveloped her form. The poet imagines this to be a red silken cloth indicative of an unwidowed lady. It appears that ladies in those days used to wear a kind of cloth which showed whether their husbands were living or not. For similar expressions see 'आलिखितचन्दनललाटिकानि मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपट्टानीव दधानम्' K. p. 215; 'अनवरतताम्बूलबद्धरागान्धकारमधरं दधना' ibid p. 179; ताम्बूलरागबद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं अधरं विलोकयन्तीम्' ibid p. 209. With the reading ०प्रभापटलपाटलम् (red with a mass of the lustre) for ०प्रभापटलं पाटलम् the meaning would be as follows: ताम्बूल ...पाटलम् would be an adjective to अविधवा...चिन्हम्, which we must understand is fancied by the poet to be पट्टांशुकम्. She wore some badge (we do not know what it was) of her unwidowed death. This was rendered red by the mass of lustre from her lip and has been fancied by the poet to be a silken cloth. The first reading is better because the mass or veil (पटलम्) of lustre enveloping her body can be very appropriately imagined to be a red cloth. Moreover as the sentence reads अविधवा...चिन्हम् appears clearly to be used in apposition with पट्टांशुकम्. But in the second interpretation अविधवा...चिन्हम् has to be understood as being independent in itself. रक्तकण्ठ...कुर्वतीम् who, by her red neck-cord hanging between her breasts, was creating a doubt as to whether it was a stream (धारा) of blood pouring from her broken heart. तिर्यक्कुटिल...पीडयन्तीम् who was compressing her throat with her neck-lace the thread of

which was drawn aside (आकृष्ट) by the pointed tips (कोटिकण्टक) of her cross-bent (तिर्यक्कुटिल) ear-rings, as with a halter (पाश) of white silk, circled round (her neck) (वलित). Her necklace drawn aside by her pointed ear-ings appeared like a rope with which she was preparing to hang herself. सरस...अर्चिष्मता who was as it were swallo-ed by the pyre's fire desirous of burning her on account of her limbs being red through moist saffron. She had besmeared her body with saffron. She therefore appeared to be already in the grasp of flames eager to devour her. चितानला...पूरयन्तीम् who was filling her lap, covered with silk, with extremely white drops of tears, as if with flowers for worshipping the pyre's fire. This idea is beautiful. She was constantly shedding tears which fell on her lap. The poet imagines that she is as it were storing in her lap white flowers for the worship of the fire to which she was on the point of consigning herself. अंशुकेन युतः उत्सङ्गः अंशुकोत्सङ्गः (Marâthî. लुगड्याची ओटी). Storing flowers etc. in अंशुकोत्सङ्ग is a characteristic feminine action. Or take अंशुकोत्सङ्ग = the skirt of her garment. But the former mean-ing is far more charming. गृहदेवतां...विकिरन्तीम् who, with her bracelets that were dropping at every step, was as it were scattering a farewell (आमन्त्रण) offering to household deities. She had become so thin in body that her bracelets were falling off at every step. आप्रपदीनां...आरूढाम् who had as it were mounted on death's swing, which (in this case) was a garland of strung flowers which hung round her neck and reached her feet. The garland round her neck which hung down from her shoulders to her feet is supposed to be Death's swing. आप्रपदीन (adj.) reaching the feet. 'स्यात् त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' अमरः. The word is formd according to 'आप्रपदं प्राप्नोति' 5. 2. 8. पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्. अन्तर्गुञ्जद्...कर्णोत्पलेन whose lotus-eyes were as it were being bidden farewell to by her ear-lotus noisy with the bees that were humming inside. She had kept a lotus on her ear, which had bees humming in it. The author

imagines that ths lotus is. bidding goodbye to her eyes which were like a lotus. प्रदक्षिणी...हंसैः who was as it were being honoured with a प्रदक्षिणा by the swans of the palace, the friends of her jewelled anklets, which were moving (around her) in a circle. प्रदक्षिणा going around a person or deity as mark of respect. बद्धमण्डलम् is an adverb. Swans are called friends of her anklets because the jingling of the anklets sets the swans cackling. For a similar idea compare 'बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशाशिनेव क्रियमाणगमनप्रणामप्रदक्षिणाम्' K. p. 209. संनिहित...धारयन्तीम् who was holding a picture board on which was (painted) her husband (lit. one as dear to her as her life) and which (in her hand) was as steadfast as her mind for death-(her mind) which also had her lord (in it). सन्निहित...समम् and अविचलम् qualify both फलक and चित्त. She held the picture steadfast as her mind was for death. अर्चाबद्ध... ग्रहमानाम् who was clasping the stick of her husband's spear, which had a white waving flower-garland that was tied to it at the time of its worship, and which appeared like a banner of the chaste wife (that she was). The spear stick with its white waving garland of flowers appeared like a banner proclaiming her chastity. Note that weapons like the spear were worshipped in those days. बन्धोरिव...सृजन्तीम् who was shedding tears before the king's umbrella as white (also pure) as her character, as before a kinsman. पत्युः...संदिशन्तीम् who was giving instructions to her husband's ministers whose eyes were stopped by excessive (अभ्यधिक) torrents of tears (बाष्पाम्भः) that fell down (समुद्गमत्) as they fell at her feet and who with difficulty could understand (प्रतिपन्न) her instructions. अनुनय...श्रवणा whose ears were being attracted by wailings in the house the clamour of which was being increased by a group of sorrowful (विधुर) old relatives who were made to return with courtesy. Some old relatives were probably coming to see the queen. They were however courteously dismissed. At this they grew wroth and were making some noise which added to the wailings already in the house. भर्तृभाषित...हृदयाम् whose heart was being captured

by the roars of lions in the cage, resembling the utterance of her husband. Possession of a voice as deep and rumbling as a lion's roar is considered a sign of greatness in men. Note that बृंहितम् is a word peculiar to the sound produced by the elephant ('बृंहितं करिगर्जितम्' अमरः) and to use it in the case of a lion's roar is a poetical defect. धात्र्या...प्रसाधिताम् who was decorated by her nurse as well as her devotion for her husband. The nurse decorated her outward form, her devotion beautified her inside. जरत्या...धार्यमाणाम् who was being supported by an old woman as well as by a swoon, both familiar (संस्तुत) to her. Swoon supported her in the sense of giving her a relief from the excruciating pain that she was suffering. सख्या...समालिङ्गिताम् who was embraced by her friend and agony who had (both) come to her in adversity. परिजनेन... परीताम् who was surrounded by her servants and pain, both having caught all her limbs Servants were clinging to her limbs probably to prevent her from putting into practice her dreadful resolve. She was also feeling pain in every limb. कुलपुत्रैः...अधिष्ठिताम् attended by great noblemen and long sighs. कञ्चुकिभिः...अनुगताम् followed by aged chamberlains and heavy griefs. भूपाल...आलोकयन्तीम् looking, with tears in her eyes, even at the hounds favourite with the king. कौलेयकः a dog. 'कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः । शुनको भषकः श्वा स्यात् । ' अमरः. The word is explained as कुले भवः and is formed according to 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु' पा॰ 4. 2. 96 (the termination एय (ढकञ्) is added to कुल, कुक्षि and ग्रीवा in the sense of 'a dog', 'a sword' and 'an ornament' respectively e. g. कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोलङ्कारः । ग्रैवोन्यः । सि. कौ.). सपत्नीनां... परिष्वजमानाम् who was falling at the feet of even her cowives, bidding good bye to even the painted figures, folding her hands before the domestic birds, saying farewell even to beasts, embracing even the trees of the palace. To students of Marâthâ history this description is bound to remind the occasion when Ramâbâisaheb burnt herself on the funeral

pyre of her husband Mâdhavarâva, the greatest of the Peshawâs.

PAR. 24. बाष्पायमाणदृष्टिः with tears in his eyes. मन्द-पुण्यम् whose merit has become dull. इत्यभिदधान एव while just in the act of saying this. सस्नेह...न्यपतत् he fell at her feet, with his crest as it were lovingly kissed by the rays from the jewels of her anklets. तथा निष्ठति...तनये while her dear younger son, with a distracted mind and with his head placed on her feet, was thus lying. गुरुणा...टम्यमाना propped up by the great vehemence of her grief as by a great mountain. मूर्च्छान्ध...विशन्ती entering the pitchy darkness of a swoon as if it were hell. रसातलम् must here be taken in the sense of hell in general or the interior of the earth, where not a chink of light could enter, and not in the technical sense of one of the lower regions. For the lower region known as रसातल is the abode of the कामधेनु, सुरभि, and is very beautiful to live in. Compare 'न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे । परिवासः सुखस्तादृक् रसातलनले यथा ॥'15 महाभारत उद्योगपर्व अ० 102 where रसातल is described. Vide also विष्णुपुराण 2. 5 for a general description of these lower regions. बाष्पप्रवाहेन... भूयमाना overpowered by the fulness (संभारः) of affection, which had accumulated on account of long being pent up and which (now) had arisen in might, as by a stream of grief. Just as a flow of tears when long pent up bursts out in might, so the queen's affection burst out in great force and made her helpless. कृतयत्ना...पतनम् inspite of her efforts she could not check the outburst of tears. उत्कट... आकूता, whose feeling of intolerable grief was rendered visible by the powerful (उत्कट) heaving of her breasts. आकूतम् a feeling, state of heart, emotion. गद्गदिका...विकला who was distressed on account of her throat being choked with sobs. गद्गदिका indistinct and convulsive speech due to the throat being choked. निःसामान्य...रोद्देशा the region of whose lower lip was being made tremulous through uncommon grief. Her lip was quivering through grief which was extraordinary. पुनरुक्त...पुटा whose nostrils were tightened by repeated quivering. निमील्यलोचने closing the eyes. नयनाम्भः...कपोलौ

deluging her clear cheeks by the flow of a flood of tears (नयनाम्भः). संछाद्य...वदनेन्दुः covering her moon-like face, which was raised a little, with a skirt of her silken garment which (lit. the body of which) was studded (खचित) with a row of the rays of her hand's nails, and which (पटान्त) hence appeared to have a stream of lucid tears coming out through the thin (तनु) interstices (अन्तर). The idea is:—She covered her face with a skirt of her garment. As she did so the garment was lined with a row of the rays of her nails. This row is poetically fancied to be a stream of tears which had made its way out of the garment which covered her face through its small apertures (तन्वन्तर). Dissolve तन्व...स्रोतसा as तन्वन्तरेभ्यः निर्गच्छत् अच्छास्रस्रोतः यस्य सः पटान्तः) तेन. दूयमान...शैशवमस्य who with anguished heart and dripping breasts was recalling to mind all his childhood since his birth, when he was rolling on her lap. ज्ञातिगतहृदया whose heart was (now) gone to her (parental) relations. परलोकप्रस्थितनाम् who had started for the other world. आक्रन्दती पितरौ calling aloud upon her parents. विश्रान्त...दृष्टोसि you are not seen by me whose luck (भागधेयम्) is stopped *i. e.* who am unfortunate. प्रेष्ठं...क्रोशन्ती crying to her dear elder son who was not near. श्वशुर...शोचन्ती lamenting her daughter who was in the house of her father-in-law. किमपराद्धं...जनेन what offence has this person (*i. e.* myself) given you ? दैवमुपालभमाना reproaching fate. सीमंतिनी (सीमन्तः विद्यते अस्याः) a woman. दुःखभागिनी miserable. निन्दन्ती...आत्मनम् inveighing against herself in various ways. मुषितास्मि त्वया I have been robbed by you (of my husband). On account of मुष् being a द्विकर्मक root the expression would also mean 'I have been stolen away by you' *i. e.* you have taken me in your grasp. For the use of मुषित in the former sense compare 'हा भगवन् श्वेतकेतो न वेत्सि मुषितं आत्मानम्' K. p. 164. said when पुण्डरीक the son of श्वेतकेतु is dead; also the words of राम when he abandons सीता 'मुषिताः स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन' U. 1. अकाण्डे कृतान्तं गर्हमाणा all of a sudden reviling death. मुक्तकण्ठम् (adv.) in a way in which the throat was allowed free scope; uncontrollably. अतिचिरम् for a long time. प्राकृतप्रमदेव like an ordinary

woman. The description of the queen in this Par is very touching indeed!

PAR. 25. प्रशान्ते...वेगे when the vehemence of grief was quieted. सस्नेहं...सुतम् she lovingly raised her son. हस्तेन... उन्ममार्ज with her hand she wiped the eyes (दृष्टिम्) of him who was weeping (प्ररुदित), (eyes) which had masses of rays from her nails clustering on the edges (पाली) of its lashes and which were flowing the more as though they were melted. The prince was shedding tears in torrents. The poet therefore imagines that his eyes were melted. In this he is probably helped by the fact that on his eyes had collected the white rays of the queen's nails. कठोरराग... नोदरे (qualiying लोचने) the inside of which was being abandoned by whiteness which was being swallowed by deep (कठोर) redness. The whiteness of her eyes was being replaced by redness. क्वथद्...पर्यन्ते the corners of which were swollen (श्वयत्) with scalding (क्वथत्) tears. शुक्ल...पक्ष्मणि whose lashes were bestarred with white (tear-) drops. The drops of tears on her lashes appeared like so many stars. सूक्ष्म...विधुरे distressed on account of the continuous trickling (lit. the continuity of trickling) of a succession (परिपाटी) of tiny drops of tears. पुनः...माणे which were being filled again and again. बाष्पार्द्र...लग्नाम् having placed on the top of her ear a creeper-like curl (अलक) which was hanging through distress (she not having taken proper care of her hair) and had stuck (गृहीत) to her tear-moistened cheek. अधःस्रस्त...सटाम् having pushed aside a mass of tresses which had become awry (तिरश्री) and disordered (व्याकुलित) on account of the ear-ornament (बालिका) which had slipped down and was moving. अश्रुप्रवाह...न्तरीयम् having raised with her hand the garment of her breasts, which was full of tears and wet and had somewhat slipped down. तरङ्गित...मुखकमलम् having washed her lotus-like face the beauty of which was marked by the thin red lines of the skirts of the silken garment, which (lines) were impressed (on it), and which (face) appeared as though full of waves, with water poured from a silver flamingo mouthed vessel brought

by a hunch backed girl (कुब्जिका). Her lotus-like face was marked by the red lines of her garment which were impressed on it. These lines are fancied to be waves and the face is therefore spoken of as being full of waves. A lotus is also तरङ्गित in the sense of being 'tossed by waves' राजहंसास्यम् a vessel whose mouth resembles a royal swan. कलमूक...पाणि having wiped her hands on a white piece of cloth held with his hand by a deaf and dumb man. ' कलमूकोऽवाकूश्रुतिः ' हलायुधः सुतवदन...युगला the pair of whose steady eyes were fixed upon her son's face. पुनः...विश्वस्य heaving a long sigh again and again. वत्स नासि...त्यागार्हो वा darling ! it is not that you are unloved (न प्रियः) or without qualities or deserving to be abandoned. The queen means to say that it is not for any of these reasons that she was leaving him. स्तन्येन...हृदयम् you have drunk up my heart even with my bosom's milk. Her heart is with the prince. आस्मिन्...दृष्टिः at this juncture my eyes do not see you, being obstructed by the many favours of my lord. The idea is:—The queen loves her son with all her heart. But she loves her husband more. Having had to choose between love for her son and devotion to her lord, she was inclined to her husband more and hence her regard to her son has become less. This is the reason why she would not accede to the prince's request of returning. पुरुषान्तरः...क्षमा I am neither glory nor the earth, who is discompassionate (अकरुणा), a requisite of sovereignty and fond of the sight of another lord. She means to say प्रतापवर्धन's earth or glory may remain behind and satisfy herself with another lord. That is their cruel nature, being the requisites of royalty as they are. But she would have none of them. This is a fine example of what is known as व्यतिरेकालङ्कार wherein the superiority of the उपमेय over the उपमान is established. Here यशोवती is establishing her superiority over श्रीः and क्षमा. The figure is defined as ' उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ' काव्यप्रकाश 10. 71. कुलकलत्र...जाना I am the lady of a noble house born in a family shining (धवल) with Dharma. किं विस्मृतो...गहिणीम् have you forgotten that I am the housewife of the best of men, like the

lioness of a lion, skilled in hundreds of battles : शौण्ड (शुण्डायां सुरायां अभिरतः) primarily means 'addicted to drinking, fond of liquor.' With the locative or at the end of a compound the word means 'skilled in'. प्रकाण्डः—ण्डम् the trunk of a tree from the root to the branches. At the end of a compound the word however means 'anything excellent or pre-eminent of its kind'. वीरजा ...कुर्यात् how shall a lady like myself, the daughter, wife and mother of heroes, who is bought with valour, act otherwise ? पराक्रमक्रीता to whom nothing pleases so much as valour. एवंविधेन my hand has been clasped by such a person as your father who is the best (वृन्दारक) of kings and resembles भरत, भगीरथ and नाभाग. भरत is the name of the son of दुष्यन्त and शकुन्तला who became a universal monarch (चक्रवर्तिन्) and after whom India is called भारतवर्ष. He was one of the remote ancestors of कौरवs and पाण्डवs. भगीरथ was an ancient king of the solar dynasty, the great-grand-son of सगर, who, after his three ancestors had tried in vain, brought down, by practising the most austere penance, the celestial river Ganges from heaven to the earth and from the earth to the lower regions to purify the ashes of his 60,000 ancestors, the sons of सगर who had been reduced to that state by the anger of the sage, कपिल. For the story of सगर, his 60,000 sons, भगीरथ and the descent of the Ganges vide रामायण बालकाण्ड सर्गs 38-44. नाभाग is the name of the ninth son of वैवस्वत मनु. He was the father of अम्बरीष the celebrated worshipper of Vishṇu. According to

विष्णु पुराण 4. 4. 18 नाभाग is the grandson of भगीरथ, being the son of दिलीप. आसेवितः...शिरसा my head has received the sprinkling of water (अभिषेकः) (at the time of my coronation) from gold jars (जाम्बूनदघट) brought by the wives of countless feudatories, flurried in the act of their service When they wanted to pour water on the head of such a grea t queen as यशोवती, the wives of the feudatories were naturally flurried in the act. लब्धो...ललाटेन my forehead has attained the honour of having the fillet of the chief queen tied round it, which is inaccessible even to desire. आपतितौ... पयोधरौ my breasts, wearing a silken garment (चीनांशुक fine

cloth coming from China) swayed by the breeze of the chowries waved by a group of the captive (बन्दी) wives of foes, have been sucked by sons like you. सपत्नीनां...युगलकम् upon the heads of my rival wives I have placed my couple of feet worshipped by a garland of the diadem-rubies of the bending ladies of the whole capital. एवं...क्षीणपुण्या What other thing should I, all of whose limbs have obtained what they wanted and whose merit is (all) exhausted, expect (now)? मर्तुं...वाञ्छामि I desire to die while yet an unwidowed woman. नच...कर्तुम् separated from my husband I am not able to make unavailing lamentations, like Rati, for a husband who is burned. Rati's husband Madana was burnt by the fire from Shiva's third eye and she gave vent to lamentations which Bâṇa here calls unavailing but which really were not exactly so. Vide Ku. 4. पितुः...सुराङ्गनानाम् first announcing your father's going. to the heavens like the dust of his feet, I shall be highly thought of by the hero-loving wives of the gods प्रत्यग्रदृष्ट...धूमध्वजः what will the smoke-bannered one (*i. e.* fire) burn of me who am already burnt by a dreadful sorrow just experienced (प्रत्यग्रदृष्ट). मरणाच्च ...साहसम् to live rather than to die is a hazard to me at this time. अतिशीतलः...अनलः (ordinary) fire is extremely cool in comparison with the fire of the grief for a husband, possessing the fuel of imperishable love. कैलास...घटते how does it suit to have a longing for life, light as a bit of old straw, when the lord of that life almost like Kailâsa is passing away? As compared with the life of the king her life was extremely insignificant. It was, therefore, not meet to cling to it when the king was dying. अपि च... सुखानि moreover even if I be alive the pleasures of the rule of my son will not, darling! touch me who will (then) have committed the great sin of slighting the death of the king. दुःख...भवन्ति prosperity (भूतिः also, 'ashes') of persons burnt by grief is inauspicious, accursed (अप्रशस्ता not praised) and unavailing. These people do not derive any delight from prosperity. Reference also seems to have been made to the fact that the remains of people who

do not die a quiet natural death are considered inauspicious. विश्वस्तानां...वपुषा I desire to remain in the world in the (form of the) glory and not in (that of) the body of widows. The glory of widows lies in dying after their husbands. The queen means that she desires to follow this course rather than to continue alive as a widow. It is rather strange that the queen includes herself among the widows just now. This may be owing to the fact that the king was about to die in a short time and she therefore was for all practical purposes a widow. Or better take विश्वस्ता a lady who is about to become a widow, admitting here the operation of 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' पा० 3. 4. 71. The glory of विश्वस्ताs in this sense is certainly to die before they hear the news of the death of their husbands. The queen is going to do the same. The reading स्थास्तुना यशसा is simple. तदहं...कदर्थनीयास्मि therefore lad! I myself beseech you, trouble me not by opposition to my heart's desire. पादयोरपतत् fell at his feet.

PAR. 26. ससंभ्रमं...युगलम् hastily drawing away his feet. अव...तनुः with his body bent. उभय...वपुषम् whose body he held in both his arms. अवनि...शिरसम् whose head had touched the earth. दुर्निवारतां...अभवत् pondering the irresistibility of grief, deeming that same act as excellent (श्रेयसी) being worthy of a lady of rank and recognising her to be of firm resolve he sat quiet with his face turned down. For श्रेयस् in this sense compare 'अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः। श्रेयो ह्यस्माकमेतं हि प्रनार्यौं राजनन्दनो ॥' Māl. 1. 13.

PAR. 27. अभिनन्दति...नुरूपम् for noble nature though made timorous by affection approves of what accords with time and place. This sentence has been put in as a reason why Harsha sat silent and allowed his mother to carry into effect her fearful resolve and as such should belong to the previous Par. Or it may be taken to supply a reason for the queen's action. She was कुलीन and had become स्नेहकातर for a time. But after all, the poet says, कुलीनता

triumphs and threfore the queen did what was proper for the time and place. निर्गत्य...पुरात् going forth from the harem on foot. पौराक्रन्द...ययौ went to the bank of the Saraswatî, as if prevented (from going) by (all) the quarters filled with the citizens' lamentation's. तत्र...प्राविशत् there she entered the fire, like the form of the moon the adorable sun, after worshipping it with her glances tremulous, as is natural to woman, as if with the bunches of blown red lotuses. Before she entered fire the queen looked at it, it appears, with timid tremulous glances, and there is no wonder, for she was but a woman! The reference is to the belief that the moon enters the sun on the last day of the lunar month. इतरोपि... आयात् the other (Harsha) also, pained by the death of his mother, went to his father's side, surrounded by a group of kinsmen. स्वल्पा...वृत्तिम् the existence of the vital airs of whom had a very small remainder, *i. e.* who was on the point of being separated from his life. परिवर्त...लयन्नम् who was revolving his eye-balls like the lord of the stars (the moon) on the point of setting (lit. desiring to set). The king was also near his अस्त or end and the moon too has when about to set all his stars (तारका) revolving *i. e.* being in a position opposite to the one wherein they were when he rose. जनयितारम् father. असह्य...धैर्यम् overpowered by the excess of unbearable grief he was robbed of his courage by affection. आश्लिष्य...पद्मौ having embraced his lotus-like feet which had been fondled by a garland of the heads of all proud kings. अन्तस्तापात्...स्यन्दमानम् as if (it was) his moon-like face melting through the inward heat (of grief), the collection of the rays of his teeth turning to water, the loveliness of his eyes liquefying, the juice of the ambrosia of his face trickling away. All these fancies are indulged in with reference to the extremely white tears which the prince was continuously shedding. अच्छाच्छं...वर्षन् showering an extremely white continuity of (*i. e.* white continuous) streams of tears as if his eyes were made of the great clouds. महामेघ has reference to the clouds which appear in the sky and flood the worlds at the time of

universal destruction. इतरवत्...रुरोद like an ordinary person he gave out a loud cry and wept for a long time.

PAR. 28. उपरुध्य...श्रवणः whose vision was being blocked and whose ears caught the sound of ceaseless weeping. The king could not see the prince as he was losing his power of vision, but he recognised him by hearing the sound of his crying. It is not right to take दृष्टि in the sense of ज्ञान (consciousness); for what follows, viz., the king's speech does not endorse the view that he was losing consciousness. भवद्विधा...सत्वाः persons like you are of no small strength of mind. महासत्वता...बीजिता possession of the strength of mind is the first support of the people, next comes the royal blood. In order to support and govern the world royal blood is not so necessary as firm character. The prince was to be a sovereign lord of the earth and hence he must not show that he is deficient in that first requisite of a ruler by crying aloud like an ordinary person as he was doing. Or we may explain the sentence in a different way. 'For the people firmness of mind is the first support, high birth (royal blood should be taken as being used generally for high birth) is only secondary'. The idea is that whenever anybody is in difficulty what will give him courage and support is his stout heart and not his high birth. Birth does not matter. If we want to face successtully the difficulties of life we must cultivate stoutness of heart. The prince is not अमहासत्व. Therefore it is not proper for him 'to become so' *i. e.* to give vent to sorrow in the way he was doing. सत्ववतां...वैक्लव्यम् you, who are the leader of the stout-hearted and the abode of all pre-eminence, can possibly have nothing to do with grief. क्व–क्व when repeated in co-ardinate sentences convey the idea of 'incongruity', or 'unsuitablllity'. The prince's firm-mindedness and distress cannot be reconciled to each other. कुलप्रदीपो...लघूकरणम् to say you are the light of our family is like depreciating you whose lustre resembles that of the sun. पुरुषसिंहो...निन्देव to call you a lion among men is like a reproach to one whose

prowess is heightened by valour and sharp intellect. क्षिति... रक्तमिव to say this earth is yours is like a repetition in the case of one whose dignity (पद) as an emperor is (already) declared by his bodily marks. गृह्यतां श्रीः let glory be accepted. विपरीतमिव almost contradictory. अभ्यास्यतां...अपुष्कलमिव 'let this world be looked after' is as it were insufficient to one who desires to conquer both the worlds. स्वीक्रियतां... निरुपयोगमिव 'let this treasure be accepted' is almost useless to one who has set his heart solely on accumulating fame spotless as a collection of the rays of the moon. आत्मीक्रियतां... गतार्थमिव 'let the collection of kings be subdued' is almost purposeless to you who have subdued the whole world by the group of your virtues. उह्यतां...नियोग इव 'let the responsibility of the kingdom be borne' is as it were an injunction unbecoming to one who is worthy of the responsibility of the three worlds. प्रजाः...अनुवाद इव 'let subjects be protected' is like a repetition in the case of one who has barred, the quarters with his long stout arm. The King means to say that the prince is already affording protection to the whole world by the valour of his arm. परिजनः...अनुषङ्गिकमिव 'let attendants be guarded' is like saying something which is incidental to one who resembles a guardian deity. In the matter of protection इयं is like a guardian deity who guards the whole world. The protection of attendants therefore is quite incidental to him. शस्त्राभ्यासः ...दिश्यते how can the advice 'practise yourself in arms' be given to one whose forearm is darkened by the spots of the scars of the bow-string ? निग्राह्यतां...वाणी words like 'let levity be checked' have, as it were, no scope in the case of one who has controlled his senses in comparatively young age. निरवशेष...चिन्ता 'annihilate your enemies completely' is only the concern of your own inborn valour. All these sentences are good examples of what is called आक्षेपालङ्कार which is thus defined 'वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास आक्षेपः ।' S. D. 10. 65. अपुनरुन्मीलनाय...लोचने the lion among kings closed his eyes never to open them again, *i. e.* he breathed his last.

PAR. 29. अस्मिन्...व्ययुज्यत at this very time the sun also was bereft of his lustre as of life. ततश्च...समभवत् then as it were ashamed of the sin of his son, accrued owing to the taking of the king's life, he (the sun) turned his face down. यम, god of death, is the son of संज्ञा and सूर्य. He committed the sin of taking away the life of such a good king. His father, the sun, therefore, felt ashamed of his son's act. Compare विष्णुपुराण ' सूर्यस्य पत्नी संज्ञाऽभूत् सुता या विश्वकर्मणः । मनुर्यमो यमी चैव तदपत्यानि वै मुने ' ॥ 3. 2. 2. भूपाला...प्रपेदे he became red as if schorched within by the fire of sorrow at the death of the king. The fancy is based on the fact that the sun is red when about to set. मन्दं...दिव: slowly and slowly he descended from the sky, as if following the worldly usage for the sake of making the unpleasant inquires. When a person dies his relations come to the mourners and make inquires as to how he died and what he was suffering from and so forth, which, though made with a view to sympathise with them, are necessarily unpleasant. At the king's death the whole world was plunged in sorrow and the poet imagines the sun descended from the sky to pay it a visit of condolence. Or explain अप्रियप्रश्नार्थम् = to inquire about the unpleasant thing that had happened, viz., the death of the king. The ultimate meaning is the same. दित्सु...ससर्प as if desirous of offering an oblation of water to the king he drew near the other (*i. e.* the western) ocean. When a man dies libations of water are given him. सद्यो...अभवत् when quickly he offered the libation of water he had his thousand hands (rays) (turned) red as though burnt by the fire of grief. When the sun is just near the waters of the sea in the evening it appears very red indeed ! On this phenomenon the fancy is based.

PAR. 30. महानरा...मालिनि when the sun (गभस्तिमालिन् one encircled by rays) was entering the hollow of the mountain-cave with his body cool, as though aversion for worldly affairs (वैराग्यम्) had been created in him by the death of the great king. A man in whom वैराग्य has arisen also enters a cave and has his body cool on

account of all passions being quieted. the sun's body was cool because it was now evening. When the sun disappears, poets sometimes imagine that it has entered the cave of the Meru mountain round which all luminaries are said to revolve. समुपोह्यमान...आतपे when the heat was becoming cool as if moistened by the shower (दुर्दिन a rainy day) of the tears of great men which were increasing. The poet imagines that the sun's heat is charged with people's tears and has hence become less intense. रोदन...जगति when the world was becoming red as if with the splendour of the eyes of all people, which were red through weeping. उष्णायमान...दिवसे when the day was getting dark as if schorched with the heat of the burning sighs of numerous people. नृपानुगमन...कमलिनीषु when the (day) lotus-plants were being deserted by their glory which had as it were started to follow the king. This is a conventional piece of description, the day-lotuses being void of glory after the sun-set. प्रतिश्रुचा...भुवि when the earth was becoming dark, with the shadow all spread (over it), as if with grief for her lord. परिवृता छाया यस्याम्. When the sun was gone the earth became all overspread with darkness. Another meaning is also suggested, viz, when the earth was acting like a lady (श्यामा) whose lustre (छाया) is concealed (परिवृत) through grief for her husband. When the husband dies his wife loses her beauty. परिवृता छाया यस्याः. श्यामा is a particular kind of woman who is thus defined: 'शीते सुखोष्णसर्वांगी ग्रीष्मे या सुखशीतला। तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥ ' According to मल्लिनाथ श्यामा is यौवनमध्यस्था. कुलपुत्रेषु...चक्रवाकेषु when like scions of noble families, the distressed चक्रवाक birds, who had abandoned their wives and uttered piteous cries, were resorting to water-regions (such as lakes etc.) (वनान्त; also forest regions). The reference is to the well-known convention of the चक्रवाक being separated from its beloved at night. The nobles leave their wives and repair to woods. The चक्रवाकs have gone to lakes etc. It is better to take वनान्त in the above sense rather than in that of 'outskrits of water' or woods', for there is no special

propriety in resorting to the *outskirts*. For वनान्त in our sense compare U. 2. 25 and Ritu. 1. 22. छत्रभङ्ग...कुशेशयेषु when like (people) frightened at the breaking of the royal umbrella, the lotuses had concealed their buds (कोश; also 'treasures'). The common property between people of this kind and the lotuses is निगूढकोशत्व. Such people conceal their treasures because the breaking of the royal umbrella, which is a sign of the king's death, leads them to believe that their treasures would probably not be so safe under his successor. छत्रभङ्ग may also have a reference to the umbrella-like leaves of lotuses fading. स्फुटित...रक्तातपे when the red sun-light oozed away, like a flow of blood from the broken hearts of the quarter-wives. क्रमेण...मधीशे when gradually the lord of splendour (*i. e.* the sun), who had gone to the other world, had nothing left behind him except the afterglow (अनु–राग). This is a beautiful description and can be well appreciated by a person who has observed the setting sun on the Back Bay side in Bombay. There when the sun goes beyond the horizon we see nothing of him except a red glow which appears so charming. The reference is also to the king who has gone to the other world, leaving अनुराग (affection) behind. गगन-तल...संध्यायाम् when the twilight, with a mass of deep redness spread over the expanse (तल) of the sky, arrived like a banner of the departed (प्रेत *i. e.* dead). It appears that a red banner used to be carried before the dead body on its way to cemetery. शवशिबिका...तिमिरलेखासु when streaks of darkness, obstructing the vision, were coming to view, like lines of black chowries adorning the bier (which also are दर्शनप्रतिकूल unpleasant to look at). Note the custom of the bier being adorned with black chowries. शवशिबिका a litter for carrying the corpse, a hearse, bier. दर्शनप्रतिकूल with reference to the chowries may also mean 'which obstruct the sight of the dead'. असिता...रजन्याम् when a night, with all its quarters (काष्ठा) dark like black sandal (अगुरु), was arranged by some mysterious person (केनापि), like a pyre (which is also असित...काष्ठा *i. e.* possessed of the dark wood

(काष्ठ) of black sandal). The dark night is compared with a pyre prepared from the wood of असितागुरु, which is a kind of black sandal of great fragrance. दन्तामल...लक्ष्मीषु when the beauteous (lit. beauties of) night-lotuses, with their pericarps (कर्णिका the pericarp of a lotus) adorned with leaves as white (अमल) as ivory (दन्त) and possessing garlands for their heads made of (कल्पित) the wreaths of filaments (केसर), were as it were ready to die after (the king) with smiling faces. The white night-lotuses were blooming and the poet by the use of double meaning words suggests the comparison of their beauties with the wives of the king who had prepared to die after him. The wives also have their earrings (कर्णिका) adorned with white leaves of ivory and wear garlands on their heads made of lotus-filaments and possess smiling faces. The smiling faces in the case of the कुमुदलक्ष्मीs are the white blooming lotuses, the colour of smiles being white. अवनरत्...कूजिते when the voices of the tribes of birds settling in their nests on the tops of trees were being heard, like the tinkling of the bells of the god's descending aerial cars. The noise produced by the birds as they were settling in their nests for the night is compared with the tinkling of bells attached to the cars of the gods who had come to receive the king. नाकपथ...चन्द्रमसि when in the east the moon was to be seen like the umbrella of Indra (पुरुहूत), who had come to welcome the king who had started on the way to heaven. Here ends the description of the time when the king was cremated. नरेन्द्रः...अनयित the feudatories and the citizens headed by the family priests, who themselves had proffered their shoulders, took up the pier and having conveyed the king who was like Shibi, to the river Saraswatî and reduced him, by fire obsequies (सत्क्रिया) on a funeral pyre, worthy of a king, to nothing but fame (*i. e.* they burnt him with the result that only his fame remained in the world, his body being all gone) शिबि was a king of the lunar race being the son of उशीनर and माधवी, the daughter of ययाति. इन्द्र and अग्नि, being once desirous of testing his good-

ness, assumed the form of a hawk and a dove and went to him. The dove sat on his lap and begged protection which was granted. The hawk claimed that the dove was his natural food and at last agreed to take from the king's body his flesh equal in weight to the dove. The king placed the dove in one pan of a balance and in the other he began to put pieces of flesh from his body. A few pieces were put in and yet they could not counterbalance the dove. The king therefore himself ascended the pan to make up the weight. At this juncture the hawk said 'इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् । जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ 30 यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशांपते । एषा ते शाश्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ 31 महाभारत वनपर्व 133. प्रभाकरवर्धन seems to have been compared with शिबि at this time as far as the lasting fame of both is concerned. For शिबि vide also Mu. 6. 18. and 7. 5..

PAR. 31. पुञ्जीभूतेन collected together. राजकुलसंबद्धेन connected with the royal household. शोकमूकेन dumb through sorrow. अन्तर्वर्तिनापि...सिच्यमानः who was being sprinkled as it were from outside by the flow of affection which though remaining inside was heated by the fire of grief. The idea does not seem to have been clearly expressed. The prince appears to be shedding hot tears, which are supposed to be his affection which, though remaining inside, is liquefied and is smearing his body from outside. निर्व्यव...धरण्याम् on a ground which was uncovered. निशीथिनीम् the night. भीमरथीभीमाम् as dreadful as भीमरथी, which is the name of the 7th night of 7th month of 77th year of a man's life, which is supposed to be a dangerous period and if a man passes that night he is supposed to live for hundred years. ' सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा ॥ '. सराजको जजागार together with the princes he kept awake. अजनि चास्य चेतसि he thought in his mind. ताते...लोकः now that my father is gone away the world of mortals has indeed come to an end. लोकस्य...पन्थानः the ways of the people are blocked. The world would now progress no more. खिलीभूतानि are stopped. Compare ' 'प्रजागरात्खिलीभूतःस्वप्ने तस्याः समागमः।' S'āk. 6. 21. भूतिस्थानानि

places of prosperity. स्थगितानि shut or closed. सुप्ता is slept. सुप्ता लोकयात्रा people's livelihood has vanished. विलीना disappeard. बाहुशालिता heroism. प्रलीना gone way. प्रियालपिता agreeable speech. प्रोषिता...विकाराः (all) kinds of sports of valour are gone on a journey. समाप्ता...भूमयः skill in battle is ended, delight in the virtue of others is overthrown, places of confidence are exhausted. अपद्मानि have no room. अपदानानि pure conducts. निरवलम्बना...विशेषज्ञता the spirit of heroism has no support, appreciation of special merits has passed into a legend. जलाञ्जलिः a libation of water as at death. और्जित्यम् greatness. प्रव्रज्या a mendicant's life, the fourth order in the religious life of a Brâhamaṇa. बध्नातु...वरमनुष्यता let chivalry bind her widow's braid. वेणि hair twisted into a single unornamented braid and allowed to fall on the back, said to be worn by women whose husbands are absent from them. Chivalry is asked to tie her hair in this way, indicating that she will have no longer any support in the world. समाश्रयतु...पदम् let royal glory resort to a hermitage. The reading राज्यश्री is better than राजश्री, since it conveys the suggestion of the fortune that fell on राज्यश्री and becomes an example of what may be called a dramatic irony. धवले वाससी (white garments) are a sign of widowhood. विलासिता merriment. तपस्यतु (let it practice penance) is a denominative from तपस् in the sense of 'तपः चरतु' according to 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः पा० 3. 1. 15. (रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । 'तपसः परस्मैपदं च' (वार्तिक) । तपश्चरति तपस्यति । सि.कौ). चीवरे barks. क गम्यतां...ज्ञतया where should gratitude go to seek him ? क पुन...परमेष्ठी where shall the creator again obtain such atoms for the construction of great men ? शून्या...जीविनाम् for the virtues the ten quarters have become empty (*i. e.* they find no resting place therein), for Dharma the world has become (all) darkness and the birth of people living by their swords is fruitless. तातेन विना ...गोष्ठ्यः without my father whence can come those gatherings of heroes wherein all day long the flat cheeks of the great warriors were horripilated by stories of fights (कलह) commenced in unique heroic spirit (समररस). कृतस्त्य (formed

from कुतः + affix त्य according to पा॰ 4. 2. 104) coming from what region. Compare ' अपरिस्फुटनिस्वाने कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी । स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठितं स्थिता ॥ ' U. 3. 7. अपि नाम would that I might see that lotus-like face, with long and red eyes, even in a dream ? अपि नाम these words are often usedin the sense of 'would that, I hope that'. Compare तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलंकुर्यात् U. 2 ; ' तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यबटुः अतिसंधातुं शक्यः स्यात्' Mu. 4. जन्मान्तरेपि even in another birth. तल्लोह-स्तम्भ...युगलम् that pair of arms containing in them massiveness more than pillars of iron. पुत्रेति आलपतः of him who is calling me 'son'. सुधारस...भारती voice giving out ambrosial fluid and deep as the roar of the Milk Ocean while being churned. एतानि...एव while he was thinking these and other things. क्षयमियाय drew to a close. यामिनी night.

PAR. 32. ततः...कुलेषु anon while the tribes of cocks bagan to clamour as if through grief. This and the following locatives absolute go with चचाल (p. 99. *l.* 1) गृहगिरि...मयूरेषु when the peacocks of the palace were descending (lit. throwing themselves) from the tops of trees on the palace mounts. There is also a covert reference to people throwing themselves down from the tops of houses, mountains and trees. परित्यक्त...रथ्येषु when birds had started for the forest, leaving their homes. A similar suggestion to people leaving their homes and going into the forest through grief may also be found. Such hidden reference should also be understood in the following clauses *mutatis mutandis*. सद्यः...तमासि when the darkness suddenly grown thin was wasting away. मन्दीभूत...प्रदीपेषु when the lamps, with their oil (आत्मस्नेह; also ' self-love ') exhausted, were desiring extinction (अभाव; also ' death '). स्फुरदरुण...नभसि when the sky, with its body covered with barks in the form of the shining dawn (स्फुरदरुण), had as it were taken to a mendicant's life. A man who takes to such a life has also his body covered with shining red (अरुण) barks. प्रभात...तारकासु when the stars, gray like a sparrow's neck, were being brushed aside (lit. being crossed over) by the morning time, like bits of the fragments of the king's bones.

The bones of the dead man also turn gray when he is burnt and have to be removed from the pyre in the morning. For समुत्तीर्यमाणासु we have another reading समुच्चियमानासु (being collected). The disappearance of the stars in the morning is accounted for by saying that they were either being burshed aside or were being collected together. भूभृद्...कुलेषु when tribes of elephants wearing temples covered with (गर्भ in this sense has been used by the poet frequently in this work) mountain minerals had started towards lakes, rivers and fords (तीर्थेषु). The suggested meaning is that people carrying with them vessels (कुम्भ) containing in them the ashes of the king (भूभृत्) had also set out for diverse holy places such as lakes and rivers to deposit the king's remains therein. धातु with reference to the king means the essential ingredients of the body, reduced to ashes. These are supposed to be 7: 'रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । or sometimes 10, if केश त्वच् and स्नायु be added. शावश्चि...शशिनि when the moon, pale like a mass (पटल) of tawny (शाव) and pure wax(सिक्थ) was thrown on the skirt of the other ocean's sandy beach, like a funeral ball white with a mass of clear boiled rice (सिक्थ) belonging to the dead (शाव). The moon falling on the western ocean is compared with a white ball of rice that is offerred to the dead. क्रमेण...रजनिकरे when gradually the moon had set-(the moon) whose lustre was rendered gray as if with a cloud (विसर) of smoke from the fire of the king's pyre, whose heart was darkened with a spot as though it were the scar due to his being burnt (दाह) by the fire of grief for the king, whose whole appearance (वपुः) was melancholy (विद्राण) as though with the dejection (उद्वेग) (found depicted) on a number of the moon-like faces of the ladies in the departed one's (प्रोषित) harem and whose mind was as it were distracted by the yearning for Rohiṇî who had already vanished. The pale moon with a dark spot on it is described here while about to set and all these fancies are based on that phenomenon. राजनि...सवितरि when like the king the shining sun had mounted the heavens. परिवृत्ते...प्रबन्धे when like the

sovereignty the continuity of the night had changed. प्रबुद्ध... हंसैः roused by a number of wise (प्रबुद्ध) swanlike kings my lord Harsha started up like a cluster of lotuses (which is also opened by a number of awakening royal swans). नूपुररव...शुद्धान्तेषु when the women's apartments, with the domestic swans dumb and inert (मन्द) on account of the tinkling of the anklets having ceased, had only a few sorrow-stricken chamberlains remaining. On the death of the king the ladies in the harem had given up wearing anklets with the result that the swans were not set cackling. पतित...परिजने when his father's attendants stood in another court-yard like a herd of wild elephants whose leader is fallen. There is also a reference to the other meaning of कक्ष्या, viz. the elephant's girth. When their leader is gone all the elephants are caught and then the girth is put on them. निषादिनि...कुञ्जरे while the king's melancholy elephant lay near his post, dull and motionless, with the rider (निषादिन्) weeping on his back. मन्दुरा...वाजिनि while the royal steed was standing in the quadrangle, indicated by the lamentations of the keeper of the stable. विश्रान्त...मण्डपे while the great council hall was empty with the noise of the words 'be victorious' stopped. दह्यमानदृष्टिः with his eyes burning. अगात् aorist of इ. 2. P. to go. अपस्नातः one who has bathed after death or mourning or upon the death of a relation preparatory to other ceremonies. अनिष्पीडितमौलिरेव without even compressing his head so as to make it dry. परिधाय...वाससी having a pair of silken garments that were washed clean. उद्गमनीयम् a pair of washed clothes. 'तत्स्यादुद्गमनीयं यद् धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्' अमरः.-Vide Ku. 7. 11 'सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।' निश्वासपरः full of sighs. निरातपत्रः without his umbrella. निरुत्सारणः without anybody to clear his path. समुपनीतेऽपि सप्तौ। though a steed was brought near. चरणाभ्यामेव goes with आजगाम (*l.* 13). नासाग्रासक्तेन...उद्गिरन् who, with his eyes coloured like a red lotus and rivetted to the end of his nose, was as if vomitting forth the fire of grief lest it might burn his father who now remained in his heart. With his red eyes the prince

was looking at his nose. To the poet he appeared to pour out the fire of grief from his heart for fear it might burn his father who now survived therein. अनाम्बूलस्यापि...मोक्षै: who with the lustre of his lower lip which, though unused to betel and washed clean for a long time, was naturally red like a leaf of the desire-yielding tree, was as it were pouring forth, as the hot sighs were let out, lumps (कवल lit. mouthfuls) of flesh and blood from his broken heart (lit. the break of his heart). A red light was issuing forth from his lower lip. He was also breathing hot sighs. To the poet he appeared to let out mouthfuls of flesh and blood from his cloven heart.

PAR. 33. राजवल्लभा: the king's favourites. सचिवा: ministers. बाष्पैर्बन्धुभिर्वार्यमाणा अपि though prevented by friends with tears. बहु...हृदया: whose hearts were captured by a collection of the king's many virtues (also 'cords' with which a person is tied). भृगुषु बबन्धु: fastened themselves to precipices (with a view to commit suicide). Throwing oneself from a precipice is a mode of religious suicide. Compare दशकुमार पूर्वपीठिका 4 'शोकातिरेकेण उद्गतबाष्पलोचनं तं भृगुपतनकारणमपृच्छम्.' केचिदनशनै...अशमयन् some who had spread grass and *Kusha* (also a kind of grass) (for them to lie on) and whose minds were being pained, quieted their uncommon sorrow by abstinence from food. केचिच्छलभा...विविशु: some, like moths, beside themselves with grief, entered fire. केचिद्दारुण...ययु: some whose hearts were being burnt with the dreadful fire of grief and who had curbed their tongue (*i. e.* taken a vow of silence) sought refuge with the snow mountain. केचिद्विन्ध्यो:...अशमयन् some whose bodies were sprinkled with a shower of sprays from the trunks of the tribes of wild elephants on the slopes of the Vindhya mountain cooled their heat, lying on a bed of leaves. केचित्सन्निहितान् ...जगृहु: some, who had given up their service, having abandoned the objects of their senses (*i. e.* the gratifications thereof) though quite near them, resorted to desolate forest-regions (living) on limited food (पिण्डक). केचित्पवनाशना...बभूवु: some who lived on wind and had their

veins swelling (*i. e.* became emaciated in body) turned sages, rich in religious merit (धर्म). केचिद्गृहीत...गिरिषु some having put on red garments (काषाय) studied the system of Kapila on the mountains. The system of Kapila is known as सांख्य philosophy. It admits of two things प्रकृति or matter and पुरुष or the individual souls which are believed to be infinite. प्रकृति is : active and it is owing to its connection that the inactive पुरुष is entangled in the maze of this worldly existence. Saving knowledge consists in recognising the absolute distinction between matter and soul and in realising the isolation of the soul. केचिद्राचोटित......जघटिरे some who had made Shiva their refuge formed matted hair on their heads from which the crest-jewels were removed (आचोटित). अपरे...चक्रुः others covered with red long garments of bark made bright their devotion for their master. By wearing garments of this kind *i. e.* by turning mendicants they showed they really loved their monarch. अन्ये...ययुः others reached old age while their bodies were being repeatedly licked by the ends (अञ्चल) of the tongues of the deer in the penance grove. For a similar ides vide Bh. III ' किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः । कण्डूयंते जरठहरिणाःशृङ्गमङ्गे मदीये।। '. अपरे पुनः others, again, having water in pots (कमण्डलु) and the hollows of their eyes, which (both) were rubbed with their sproutlike hands and had a red colour, took vows and wandered with their heads shaven.

PAR. 34. तदवस्थम् who was in that condition. पितृ...कुलम् who was purturbed with grief for his father. श्रियं शाप इति glory as a curse. This and the following pairs go with मन्यमानम् (regarding) p. 101, *l.* 2. महीं महापातकमिति the earth as a great sin. Manu tells that contact with the great sins is to be avoided. Hence the prince would have nothing to do with the earth. निलयम् home. निरयः hell. कल्यनाम् health. Cf. ' सर्वः कल्ये वयसि यतते भोक्तुमर्थान् कुटुम्बी । ' V. 3. 21. कलङ्कः a blot. आयुरपुण्यफलम् life the result of sin. The prince thought he must have committed some sin which has resulted in his being alive when his father was no more. क्रकचः a saw.

हृदयस्फोटनम् heartbreak. अभ्युदय: prosperity. सर्वासु क्रियासु विमुखम् averse to all activities. पितृ...कुलपुत्राः ancient noblemen descended from their fathers and grand-fathers who had been favoured or patronised (at the court) (परिग्रह). पितृपितामहपरिग्रहाः=परिग्रहयुतपितृपितामहाः. We have come across such construction before. वंश...गुरवः preceptors to whom respect was due for generations together and whose words deserved to be accepted. श्रुति...द्विजातयः old Brâhmaṇas versed in श्रुति, स्मृति and इतिहास. श्रुति (something which is heard or revealed) is the whole collection of Vedic texts including the Upanishads, which is said to be composed by no human agency but is the breath of the great Deity. स्मृतिs are compilations of human hands which are based on Shrutis for their ultimate authority. इतिहास includes works containing historical matter such as the Mahâbhârata. After this we have another clause in one edition which is as follows: ' अधिगतनिखिलजिनवचनविदितविपरीतभावस्थितयः धर्मदेशनापटीयांसः पाराशरिणः ' and which means ' mendicants who were skilled in inculcating Dharma and who had known the existence of contradiction(in men's ideas about life, duty etc.) by all the sayings of Buddha (जिन) which they had understood'. श्रुताभिजन...राजानः councellor-kings who were crowned on their heads and who shone with wisdom (श्रुत), noble birth and character. यथावदधिगतात्मतत्वाः who had known the truth about the soul as it is. संस्तुताः praised. मस्करिणः ascetics, Brâhmaṇas in the fourth order of their life. सम...मुनयः sages to whom pleasure and pain are alike. For मुनयः one edition reads ' समाश्रिताः सनाभयः, चित्तज्ञाश्च प्रधानसचिवाः, निष्कारणबान्धवाश्च मुनयः ' समाश्रिताः dependent. सनाभयः near kinsmen. चित्तज्ञाः expert in reading people's thoughts. संसार...वादिनः expounders of Brahma clever in preaching the nothingness (असारत्व) of the phenomenal world. शोकापं...पौराणिकाः readers of Purâṇas expert in removing sorrow. These people possessed the cleverness to allay grief by relating stories from the Purâṇas. Note that in the time of Bâṇa Purâṇas were used to be read in public places exactly as they are now. पर्यवारयन् surrounded.

PAR. 35. अस्वतन्त्री...आचरितुम् not being master of himself through their influence he was not allowed to act in obedience to (अनुप्रवणम्) his sorrow even in his mind. The prince's grief probably impelled him to commit suicide or retire to a forest. अनुनीय...अभजत being solicited by them he with difficulty regained his regard (आभिमुख्यम्) for food and such other activities. भ्रातृगतहृदय: whose heart was gone to his brother. अपि नाम...वल्कले I hope that my elder brother, hearing the death of our father, resembling the dissolution of the world (महाप्रलय), will not put on barks after bathing in the water of tears. नाश्रयेत्...गुहाम् nor as a royal sage resort to a hermitage, nor enter as a man-lion a mountain cave. It will be noticed hereafter that the prince's presentiments were not wholly without any foundation. अस्रसलिल...पृथिवीम् would that he would look at *i. e.* take care of the lordless earth, with his two lotus-like eyes full to the brim (निर्भर) with the water of tears ! अपि नाम from the first sentence should be construed with this and the following clauses. प्रथमव्यसन...पुरुषोत्तम: best of men as he is I hope he will remember himself, when tormented (विह्वल) by the dreadful poison of a first calamity ! The prince doubts whether his elder brother will remain on his senses when he learns the news of his father's death and hopes that he would do so. अनित्यतया...लक्ष्मीम् may he not repudiate the advancing royal glory, having a distaste (for the world) generated in him through the transitoriness (thereof) ! इहागतो...आचरेत् may he not when arrived here practise averseness when addressed by the monarchs ! अति...पाती deeply partial or devoted to my father. सर्वदा...धत्ते always he used to say to me by way of eulogising our father. काञ्चन...मिदम् such form of body as tall as a golden palm tree. इदृक्च...कमलम् such great lotus-like face with its upturned looks blooming all day long with love for the sun. Note that प्रभाकरवर्धन was a devotee of the sun. एतौ...काण्डौ such stave-like arms shining like pillars of adment. एते च...विलासा: such graceful movements mocking the beauty of Balarâma (who holds a plough

as a weapon) dull through intoxication. Balarâma is notorious for drinking. मानि proud. विक्रान्तः valiant. वदान्यः generous. 'स्थूलवदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' अमरः. दर्शनोत्सुकहृदयः whose heart was eager for the sight (of his brother). उदीक्षमाणः waiting for.

CHAPTER VI.

STANZA 1. Translate: Death like a would-be conqueror, makes a collection of heroes brought in by his secret messengers, whom he sends, after having searched for (उच्चित्य) them here and there on earth. Death is compared to a person desirous of making conquests. Such a person is ever vigilent to gather around him a body of valiant men wherever they may be found. This forebodes the death of राज्यवर्धन who was a brave prince. It is often said when a great man dies that Death wanted him to adorn his court. A further suggestion is also possible. गौडाधिप शशाङ्क, as merciless as death, brought to his house through his emissaries राज्यवर्धन and his brave followers and killed them. Vide com.

STANZA. 2. Translate: The sin of killing the confiding (विस्र–अ–म्भानां घातः तस्य दोषः), accruing to a wicked man, arouses the anger of the brave to his destruction, as the noise of breaking a new tree, produced by an elephant, which robs the lion of his sleep. If a wicked man kills another who confides in him he thereby rouses the anger of the brave, which results in his own destruction. This clearly has a reference to the murder of राज्यवर्धन who was invited, and came in confidence, to the dinner of शशाङ्क who cowardly killed him. This roused the anger of हर्ष who destroyed शशाङ्क. The main proposition is exemplified by a simile. An elephant breaks a fresh innocent tree the noise of which awakens the lion, who kills the offending elephant. स्ववधाय supply भवति after this. The dative is used according to the वार्तिक 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या'.

PAR. 1. प्रथम...द्विजन्मनि when the Bâhmaṇas who consume the balls of rice offered to the departed one had taken their meals. Evidently the singular द्विजन्मनि is जातौ एकवचनम्, for more Bâhmaṇas than one must have been fed. भुक्ते भुक्तं भोजनमस्यास्तीति तस्मिन्. This and the following clauses are locatives absolute. गतेषु...द्विवसेषु when the distressing days of impurity had passed. चक्षु...कलापे when the collection of articles found near the king, such as beds, seats, chowries, umbrellas, vessels (अमत्र), carriages (पत्र), which (now) gave a burning sensation to the eye, were being given away to Brâhmaṇas. This custom prevails even now. It is believed that articles which the dead man required during his life time, if bestowed upon Brâhmaṇas after his death, will be supplied to him in the next world. It was quite natural that the articles which were connected with the late king became an eyesore when he was gone, because they revived his memory. The best way of removing them from the sight was to bestow them on the Brâhmaṇas which was being done. C. and T. who agree with the Kâshmîra text read 'नृपनिकटोपकरणकलापे' for 'नृपनिकटो0.' This is not good. 'नृपनिकटोपकरणकलापे' means 'the collection of implements (used) for (making) the king's bier (कट)'. This compound is qualified by शयनासन etc. So we shall have to say that the implements which were used for making the bier included beds, seats etc, which is absurd! Nor is it customary to bestow upon Brâhmaṇas the appurtenances of the bier! नीतेषु...शल्येषु when the (king's) bones, which had planted (कल्पित) arrows of grief (in the people's hearts), had been carried to holy places together with the people's hearts. The custom of taking the dead man's bones to holy places such as Benares prevails even now. सुधा...चिह्ने when a monumental mark (चैत्यः a monument) on the sepulchral pile (चिता) was erected with a collection of bricks (सुधा). This was a kind of what in Marâthî is called समाधि set up on the spot where the king was burnt. सुधानिचयचिते may also mean 'whitewashed.' The monument then must be understood to have been whitewashed. For ' कल्पितशोकशल्येषु' from the

previous clause we have another reading ' कल्पितशोकशल्ये '. This should be taken as an adjective to चिता...चिह्नै. Symmetry favours this reading. The idea then is that whenever people looked at this monument they suffered from ' shafts of grief '. वनाय...गजेन्द्रे when the lordly royal elephant, the conqueror of great battles (महाजि) was sent to the woods. क्रमेण...आक्रन्देषु when gradually the lamentations subsided. अविस्पष्टेषु...अक्षरेषु when syllables of 'Alas! woe!' were growing indistinct. उत्सार्य...शय्यासु when the beds of mourning were being removed. It appears people used particular kinds of beds in calamities like this. They probably gave up the use of bed-steads etc. अनुरोधा...हृदयेषु when hearts became fit to pay heed to solicitations. गणनीयेषु ...गुणेषु when the virtues of the king could be counted. In the freshness of grief people were not sober enough to be able to think of the king's virtues. Now they could do it. In the contemplation of the virtues of the departed people often find relief from sorrow. प्रदेश...शोके This may be explained in three ways: (1) when sorrow was going to the state of being (वृत्तित्ता) an illustration (प्रदेशः). People grew so familiar with grief now that they began to refer to it as an illustration, *i. e*, its poignancy was gone and it became a matter of everyday life. (2) प्रदेशः the span measured from the tip of the thumb to that of the forefinger; a limited space. Sorrow was now being confined to a limited sphere. (3) vide com. रुदितकेषु lamentations of poets finding expression in elegiac songs. जाते...नरनाथे when the sight of the king remained only in dreams, his abode only in hearts, his form only in pictures, his name only in poems. उत्सृष्टव्यापारः who had given up his occupations. पुञ्जीभूत...अद्राक्षीत् saw himself at an improper time surrounded by eminent men (महाजन) of noble birth (मौल), whose faces were down-cast and silent and who were led by a group of old kinsmen collected together. आर्यमागतम्=आर्यागमनम् this is an example of what may he called a Sanskritism. शोकपराभूतो लोकाकरः the throng of people overpowered by sorrow. अधिकतर प्रचारम् who used to move (in the palace) more than the others, *i e.*

who probably was known to the prince. अन्यतमम् a certain, one of the many. स्नेह...मना: whose mind was softened with excessive sorrow placed in (the mind, *i. e.* created in it) by brotherly affection. The idea is that as soon as the prince knew that his brother had arrived his affection for him rendered the grief for the father excessive which made his mind soft. It is common experience that the sorrow for a dead person becomes very great indeed at the sight of a loving relation. Compare 'संतानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि संबन्धिवियोगजानि । दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥' U. 4. 8; also Ku. 4. 26. There also appears to be a pun on स्नेह (oil), for oil also makes things soft (मृदु). कथमपि...जीवितम् somehow he did not pour out his life with the gush of the stream of tears. As the flood of tears gushed out from his eyes it appeared his life would also come out.

PAR. 2. द्वारपाल...कथ्यमानम् who was announced by the lamentations, uttered (मुक्त) by chamberlains, which first entered (his ears), as though they (lamentations) were servants who were allowed in by the door-keepers and had first entered. This and the following clauses qualify भ्रातरम् (p. 107. *l.* 11). As soon as the door-keepers saw राज्यवर्धन they uttered a loud cry, which was first heard by Harsha and which really announced राज्यवर्धन to him. The cry is compared to servants who announce a person coming. दूरद्रुता...चाङ्गल्येन whose number was reduced (lit. robbed) by a rapid march from a long distance. This and the following instrumentals qualify परिजनेन. As राज्यवर्धन arrived by forced marches many of his servants lagged behind. विच्छिन्न...धारेण from whom the umbrella-bearer was cut. He was not to be seen, having remained behind. लम्बिना...ग्राहिणा of whom the man in charge of the clothes had lagged behind, the pitcher (भृङ्गार) carrier had collapsed, the spittoon (आचमन) bearer was lost, the betel bearer (ताम्बूलिक) was fatigued, the sword-bearer was limping. कतिपय...प्रायेण mostly consisting of a few menials (दासेरः—रकः) who could be distinguished. The compound कतिपयप्रकाश॰ is not correct according to पाणिनि;

for we require कतिपय to come after the word it qualifies according to 'पोटायुवतिस्तोककतिपय etc' 2. 1. 65, like उदश्वित्कतिपयम्. But it may be noted that this rule of पाणिनि is frequently disregarded. Compare 'संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ।' Megh 23 and मल्लिनाथ thereon; also U. 3. 22; 'आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीः ।' Bh. III. बहुनासरा...वपुषा whose bodies were emaciated and dirty on account of bathing, eating and sleeping having been neglected for many days. अविरल...वसुंधरया who on account of his body having been rendered gray with the dense dust on the road, seemed to be resorted to for protection (शरणीकृत) by the helpless earth which had come to him as an heritage (क्रमागतया). The dust which covered his body is supposed to be the earth who came to him for protection. हूणनिर्जय...कायम् whose body was variegated with long and white bandages bound about arrow-wounds (received) in battles for the conquest of the Hūṇas as with the side-glances(lit. the falls of) of the approaching royal glory (which also were long and white). The long and white bandages are the glances of राज्यश्री which was on the point of coming to him. अवनिपाति...भारम् the heaviness of whose grief was being told by his extremely emaciated limbs whose flesh was sacrificed in the fire of grief, as if to save the King's life. His limbs had grown lean through grief. This showed the heaviness of his sorrow. The poet imagines that the limbs had lost their flesh because it was sacrificed in the fire of grief to save the king's life. We have already come across references to such a sacrifice. Note that there is an apparent contradiction between कृश अवयव and दुःखभार. अपगत...दधानम् who was as it were bearing grief incarnate mounted on his head, which was without its crest-jewel and its chaplet(शेखर) and whose hair were miry and disordered. आतप...लक्ष्यमाणम् who was characterised by a broad forehead, eager to fall at the feet of his father and which, having a line of perspiration oozing through heat (आतप), was as it were shedding tears. His forehead was lined with sweat due to heat. The poet fancies it is shedding tears. प्रथीयसा...सिञ्चन्तम् who was ceaselessly sprinkling the earth, as

it were in a swoon on the death of her loved husband, with a broad stream of tears. When a person faints water is sprinkled over him to bring him to consciousness. With his tears the prince appeared to do this with reference to the earth. अनन्त...वहन्तम् who was bearing cheeks emaciated through grief, as though they were put down (निम्नीकृत) by the fall of the endless stream of continuous tears. His cheeks were worn through sorrow. The poet imagines they had bent down under the pressure of his continuously falling tears. अत्युष्ण...लाक्षिनम् characterised by his *bimba*-like lower lip, from which the redness of betel had dropped down, and which, having come in the way of his extremely hot breaths, was as it were melting. The redness of betel was no longer seen on his lips. The poet imagines that they were melting in the fire of his breaths. पवित्रिका...वहन्तम् who was bearing the region of his ears, darkened by the rays of the supphires (इन्द्रनीलिका) (now) remaining only in his ear-ornaments (पवित्रिका), as if it was burnt by the fire of the great sorrow at the death of his father, which he had just heard. Previously he used to have a lot of sapphires on his body. Now they had remained only in his ear-oranments, other ornaments having been discarded. These sapphires darkened his ears, on which fact the poetical fancy, viz. they were burnt by the fire of sorrow at the news of the king's death, is based. अस्फुट...लक्ष्यमाणम् characterised by his moon-like face which, though it had a beard (व्यञ्जनम्) which was indistinctly visible, seemed to be darkened by a beard grown long (प्र) in mouring being fringed with a row of rays from the dark pupils of his eyes which were downcast and fixed. On his moon-like face could be seen lines of dark rays from the pupils of his eyes. To the poet the face, therefore, appeared to be overgrown with a long beard though really there was a very slight growth of it. Note the custom of allowing the beard to grow on the face in mourning. 'व्यञ्जनं लाञ्छन श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि' अमरः. केसरिणं...

लम्बनम् who was without a support and distressed on account of the death (विनिपात) of the great king like a lion (who is also distressed and left without a support when a great hill falls and destroys the caves wherein he resides). दिवसमिव...श्यामीभूतम् who had, like the day, grown dark (also 'turned into the night' श्यामा), having his splendour faded through the fall of the lord of light (the king and the sun). नन्दन...विच्छायम् who was like Nandana, without his splendour (also 'shade'), having the desire-yielding tree (the king and the tree of Paradise) uprooted. The king is called कल्पपादप because he used to gratify all the prince's desires. दिग्भाग...शून्यम् who was vacant (in mind), like a quarter-region (which is literally vacant) on account of the quarter-elephant having gone on a journey. The king being dead, the prince did not know what to do. The king is called दिक्कुञ्जर because he also supported the earth. गिरि...कम्पमानम् who was, like a mountain, trembling, being cloven by the fall of the great thunder-bolt. The death of the king was like the fall of the bolt to the prince. क्रीतमिव...भवत्वेन who was as it were purchased by leanness, enslaved by pity (कारुण्यम्), made a servant by despair (दौर्मनस्य), a pupil by misery (शौच्चित्यम्), appropriated by agony, made dumb by taciturnity (मौनम्), powdered (पिष्ट) by affliction, made to perspire by hot pain (संताप), selected by anxiety, looted (लुप्त) by lamentation, captured (धृत) by distaste, repudiated by consciousness (प्रतिसंख्यान), insulted by discernment (प्रज्ञा), kept at a distance by resolution (दुरभिभवत्व). अबोध्येन...वृद्धानाम् incapable of being appealed to by the counsels of age. This and the following qualify शोकेन. असाध्येन...भाषितानाम् incurable by the utterances of the wise. अगम्येन गुरुगिराम् beyond the scope of the words of the elders. अशक्येन... शक्तीनाम् impossible for the powers of the Shâstras. The Shâstras could not deal with it. अपथेन...प्रयत्नानाम् not within the course of wisdom's efforts. अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम् beyond the range of friends' solicitations. अविषयेण...भोगानाम् not an object of sense—enjoyments. The grief left no taste for any enjoyments of sense objects. अभूमि...चयानाम्

not a province of decrease in course of time. This was not the kind of grief which decreases with the advance of time. The reading 'कालक्रमोपचयानाम्' should be explained somehow as 'the repair with the course of time'. This was such a grief that it could not be repaired in course of time. कवलीकृतम् swallowed. आवेगोद्गत...इगात् helpless he rose up to meet him, with his body, as it were, lifted up by the whole collection of the longings (also 'waves') of affection, raised by agitation. The metaphor is of the stormy sea which with its waves raises up an object. हर्ष was not a master of himself. He, however, rose up. The poet imagines that his body was raised up by the longings of affection created in his heart by the agitation of his mind.

PAR. 3. चिरकाल...मुमुक्षुः desirous of letting loose the torrent of tears, stemmed for a long time. सुदूर...द्वयेन who, with his two long, far out-stretched stout arms, was, as it were, determining (as to how many they were) all his miseries. For संकल्पयन् we have संकलयन् (counting) which is better. गृहीत्वा कण्ठं मुक्तकण्ठम् (supply तम् after this) clasping by the neck him who was crying loudly (lit. had given a free scope to his throat). पतित...वक्षसि on his chest which was worn and from which the silken garment had fallen down. तथा...हृदयानि he wept in such a way that hearts (of all people as well as theirs) were as it were uprooted with their moorings (बन्धनानि). It must have been a piteous sight indeed to see the two young princes, bereft of their parents, weeping with great violence and it was no wonder that the hearts of all seemed to be uprooted with their moornings! स्मृतनृपतिना...अरुद्यत the king's favourite (palace) also which had remembered the king, as it were vehemently cried under the guise of the echoes. When all people were crying, the palace resounded with their cries. The poet imagines that it is also weeping vehemently. Supply प्रासादेन after राजवल्लभेनापि. We have, however, another reading 'राजभवनेनापि' for 'राजवल्लभेनापि' which is decidedly better for obvious reasons. सुचिराच्च...शशाम it was far tea pretty long time that he, who had poured out (all

the) water from his eyes, became somehow calm like a rain-cloud in autumn. Such a cloud after pouring its contents in the rainy-season becomes calm in autumn. परिजनो...तोयेन with water brought by a servant. नत्कर...लेखमिव (adj. to चक्षु) which appeared to have a line of foam rising from (जायमान) the great torrent of water (tears) on account of the possession of a collection (पुञ्जता) of rays from his (servant's) hand's nails. As the servant brought water, the rays of his hand's nails were collected on the prince's eyes. The poet fancies that the white rays are a line of foam belonging to the great torrent of tears. पुनः पुनः... दर्शनम् which though wiped again and again had their vision robbed by their slow opening (मन्दोन्मेष) due to a number of (tear-) drops falling from the end of their lashes. Though the prince washed his eyes, drops of tears were continuously falling from their lashes. He could not therefore open his eyes quickly with the result that he was robbed of his vision. अक्षालयत् wiped. ताम्बूलिको...ममार्ज he wiped his face, schorched by very hot tears, with a cloth presented by the betel bearer, as with a piece of moon-light. Coolness and whiteness appear to be the common property between the towel and the moonlight. स्नानभूमिम् bath house. विधुरं...निष्पीड्य after negligently compressing his head (by way of making it dry), which was without any ornaments and had its locks dishevelled and disordered. सावशेष...कुर्वाणः performing the action of worshipping the quarter deities with his lower lip which throbbed with what remained of the grief, as if it wanted to live, (or) as if it was desirous of kissing itself, (grown) beautiful on account of being washed with water and with the whiteness of his wiped eyes, as with the scattering (विक्षेपैः) of offerings consisting of a series (आवलि) of petals from a collection (वन) of white lotuses blown by the rays of the autumnal moon. The idea should be clearly understood. In order to worship deities one has to repeat mantras *i. e.* move one's lips and provide oneself with flowers. In the present case the prince is represented as worshipping the quarter-deities. His lips were moving with what remained

of the emotion and he had white lotus petals in the form of his white eyes. Further his lower lip was really moving with emotion. The poet imagines it was as it were struggling for existence, or wanted to kiss its own self which had now become beautiful on account of being washed with water. Another way is to take अधरेण as इत्थंभूते तृतीया instead of करणे तृतीया as done above. But in this way the force of च after धवलिम्ना is entirely lost. चतुःशालवितर्दिकायाम् in the verandah of the quadrangle. नीचा...बर्हायाम् whereon was placed a pillow (उपबर्हः) beneath a low awning (अपाश्रयः). Explain this also as ' नीचे (at the foot) अपाश्रये (at the head)च विनिहितः एकः उपबर्हः यस्यां तस्याम्.' One pillow was placed both at the foot and the head of the couch so that the prince might recline on any side he pleases. पर्यङ्किकायाम् on a small sofa. जोषमस्थात् he sat silent.

PAR. 4. धरणि...मूर्तिः who stretched his form on a carpet laid upon the ground. दृष्ट्वा...हृदयम् as he glanced at his brother over and over again his heart as it were broke in a thousand ways. औरस...शोकस्य the sight of a brother is indeed the youth of grief. Grief is in full swing when a brother is seen. औरसः (उरसा निर्मितः) which generally means a son or daughter, is here used in the sense of a brother. लोकस्य...दिवसः for the people that day was more dreadful than the day of the king's death. सर्वस्मिन्...दिवसः in the whole city nobody cooked, nobody bathed, nobody ate ; all were crying everywhere : only in this way the day passed. प्रत्यग्र...सारथिः that sun also (lit. one whose charioteer is अरुण), as red as madder (मञ्जिष्ठा), and possessing the splendour of flesh from which the fluid of blood is flowing in great quantity (and hence appearing) as if his body is recently cut by the axe of त्वष्टा, sank in the water of the other ocean (*i. e.* the western) ocean. The sun while setting was red and appeared like a piece of flesh moistened by blood. The poet imagines that his body is recently cut by त्वष्टा with his axe. The reference is to the story of त्वष्टा, the architect of the gods, who had given his daughter, संज्ञा, to the sun. She, however, could not stand

her husband's lustre, whereupon her father placed his son-in-low on his lathe and taking away his superfluous lustre reduced him to one-eighth of what he was. With the sun's lustre thus taken off त्वष्टा prepared the disc of विष्णु, the trident of रुद्र and the other weapons of the gods. Vide विष्णुपुराण 3. 2. भ्रमिमारोप्य सूर्यं तु तस्य तेजोविशातनम् । कृतवानष्टमं भागं न व्यशातयताव्ययम्॥ 11 यत्सूर्याद्वैष्णवं तेजः शातितं विश्वकर्मणा।...10 त्वष्टैव तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत्। त्रिशूलं चैव रुद्रस्य शिबिकां धनदस्य च ॥11 शक्तिं गुहस्य देवानामन्येषां च यदायुधम्। तत्सर्वं तेजसा तेन विश्वकर्मा व्यवर्धयत्॥ 12. Also see मार्कण्डेयपुराण chap. 77; 'त्वष्टृयन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः। पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥' U 6. 3: Raghu. 6. 32 quoted in the com. Note that in all these passages त्वष्टा is said to have used his भ्रमि (lathe) and not his टङ्क, to reduce the body of the sun, as Bâṇa here represents! नुकूलायमान..:सरसि in the lotus-pond murmured the collection of bees (चक्ररिक), distressed at the buds of the lotus-plants which were closing. सविध...चक्रवालम् the collection of the ruddy-geese, pained by their beloveds distressed by the pangs of the separation which was near, fixed a tearful gaze on the sun, possessing the splendour of a blown *Bandhuka*, as on a friend. By their tearful glances they as it were request the sun to rise early so that they may be united with their beloveds when the night ends. बन्धूक is a red flower which is often taken as an उपमान for a lip. संचरन्त्याः...श्रियः the lotus pond, possessed of the humming of bees, and graceful with *Kalahamsa* beauties, gave forth a noise like a number of bells attached to the jewelled girdle of moving Shrî. कैरव is a white lotus opening at moonrise. श्री, or splendour, who all day long lived in the bed of day-lotuses was now moving on to the cluster of night-lotuses and the murmur of bees is supposed to be the jingling of the bells of Shrî's girdle. प्रकट...मण्डलम् in the sky shone the rising orb of the moon, the spot of which was clearly visible and which resembled (संकाश) the upper part of the hump of Shankara's tame bull (शक्वर), when blotted with (lit. mixed with, संकरः mixture, union), the mud scattered by his broad (विशंकट) horns. The spotted moon is compared with the pointed

hump (ककुद्कूट) of Shiva's bull, when there are blots of mud upon it thrown by the bull's own horns. It should be noted that the latter part of the paragraph is suggestive of what is to happen. The red sun with his body cut as it were by त्वष्टा's axe indicates the bloody wars; the separation of the ruddy-geese the separation of the brothers; the buzzing bees the flying arrows; the moving श्री the goddess of sovereignty which moves from प्रतापवर्धन to राज्यवर्धन and from him to हर्ष; the rise of the blotted moon the rising power of the Gauda king with his guilty conscience. In this connection it is important to note the word, शशाङ्क, used for the moon, for the name of the Gauda king was also शशाङ्क.

PAR. 5. अस्यां च...अभुक्त at this time being solicited by the chief feudatories who came to him with words which could not be transgressed, he somehow took his food. न अतिक्रमणं विद्यते येषां तानि अनतिक्रमणानि, तानि च वचनानि च तैः. Or the compound may be taken as an adjective to सामन्तैः, when it should be dissolved as 'अनतिक्रमणानि वचनानि येषां तैः.' भूमि... नियोगानाम् you are a fit object for instructions from your elders. शशव...वृत्ति: even in your childhood you have captured the mind of our father as though it were the banner of the virtuous. The idea is that प्रतापवर्धन's mind can be attracted only by the virtuous and when attracted it proclaimed like a banner the virtues of the person who attracted it. The ultimate meaning is that हर्ष has been virtuous from his childhood. गुणवत्पताका also means 'a banner with a cord', with which children play. विधेयम् tractable. विधि...नैर्घृण्यम् (adj. to हृदयम्) to which cruelty has been brought by the decrees of fate. राज्यवर्धन means that what he is going to say comes of the cruelty created in his mind by the doings of fate. नावलम्बनीया...वामता do not resort to refractoriness (वामता), natural to childhood and at variance with affection. नैधेय...अस्मिन् do not like a dullard make hindrance to this wish (of mine). न खलु...वृत्तम् indeed it is not that you do not know the practice of the world. लोकत्रयत्रातरि the protector of the three worlds. The story of मान्धाता has been explained before (p. 60). पुरुकुत्स was the eldest son of

मान्धाता. Vide विष्णुपुराण 4. 2. 20 'मान्धाता च शशबिन्दुदुहितरं बिन्दुमतीमुपयेमे । पुरुकुत्सं अम्बरीषं च मुचुकुन्दं च तस्यामपत्यत्रयमुत्पादयामास । पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्य नृपतेर्बभूवुः ॥' भ्रूलता...द्वीपे who governed the eighteen islands by his eye-brow. द्वीपः-पम् a division of the terrestrial world. The number of these divisions varies according to different authorities, being four, seven, nine or eighteen, all situated round the mountain Meru, like the petals of a lotus flower, and each being separated from the other by a distinct ocean. जम्बुद्वीप in which is included भरतखण्ड or India is the central one of all those islands. For the 18 द्वीपs compare 'सङ्ग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः । अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः' ॥ Raghu 6. 38; 'अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् । अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ' ॥ N. 1. 5. दिलीप was a king of the solar race, being the son of अंशुमान, the grandson of सगर and father of भगीरथ. कालिदास, however, represents him to be the father रघु and it is this दिलीप of कालिदास, that is referred to here. He is described as a grand ideal of what a king should be. Vide the first 3 cantos of Raghu. and पद्मपुराण 197. महासुर...रथे who mounted the chariot of the gods in the battle with the great demon. दशरथ had helped Indra in his war against the demon तिमिध्वज also known as शम्बर. At this time he probably mounted the chariot of gods. This was the famous fight wherein कैकेयी acted as दशरथ's charioteer and saved his life. Note that in रामायण, शम्बर is called महासुर, the word used here by Bâṇa. Vide रामायण अयोध्याकाण्ड अध्याय 9 'पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । आगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ 11 दिशमास्थाय कैकेयी दक्षिणां दण्डकान् प्रति । वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ 12 स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः । ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिर्जितः' ॥ 13. Also vide 'स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः । स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥' Raghu 9. 20. गोष्पदीकृत...अन्ते who had rendered the four oceans (उदन्वत्) as nothing more than a cow's foot-impression *i. e.* who could cross over the four oceans as easily as over a very small puddle. गोष्पदम् the mark or impression of a cow's foot in the soil; or the quantity of water sufficient to fill such an impre-

ssion. This latter sense would also do in the 'present case. भरत was the son of दुष्यन्त and शकुन्तला. About him nothing more need be said. शतसमधिक...यशांसि who had soiled the fame of Indra by the great quantity (विसरः) of smoke from more than a hundred sacrifices. Indra's peculiar greatness consists in his performance of a hundred horse sacrifices and it is believed that whoever would perform that number of sacrifices would dethrone Indra and become himself the chief of the gods. Bâṇa says that this peculiar fame of Indra had been eclipsed by the father of प्रतापवर्धन who had performed more than a hundred sacrifices For Indra's special claim to the name शतक्रतु (one who has performed a hundred sacrifices) vide Raghu. 3. 49 ' हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः। तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः॥' With the reading वयांसि for यशांसि the sense is that Indra's youth became gray on account of the smoke etc. When some one else performs a hundred sacrifices Indra's period comes to an end and he becomes old. किं नाकारि राज्यम् was kingdom not governed (by him)? यं किल...विदः I know (किल) whom sorrow overpowers, persons versed in Shâstras call a coward. (कापुरुषः=कुत्सितः पुरुषः). स्त्रियो...शुचाम् for women are the province of sorrows. स्त्रैणम् womanishness. यदेवं...जातोऽस्मि that I have thus become the subject of the fire of grief for father. मम हि...अश्रूणि the king (also 'mountain') being laid low my tears are all (निरवशेषतः) set flowing like streams. Streams also gush down when the mountain on which they rest is overthrown. अस्तमिते...लोकः when the great lustre (the king and the sun) is set, the light (लोकः) of wisdom belonging to me to whom ten quarters are all darkness, has vanished. When the sun sets, his light which makes us recognise all things vanishes and leaves the world to darkness. आत्म...विवेकः discrimination apprehensive of being itself burnt, does not come near (my heart). The prince has said before that his heart is on fire. जातुषमिव as if made of lac. पदे...मतिः my mind faints at every word (also ' step') like a female deer

struck with a poisoned (दिग्ध) arrow (रोपः). पुरुष...स्मृतिः memory avoids me, like a lady hating men, wandering anywhere but near. धृतिः courage. वार्द्धुषिक...दुःखानि like moneys employed by a usurer my miseries grow every day. This is rather a fine simile. वार्द्धुषिकः (वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति) a usurer. 'कुसीदिको वार्द्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषी' अमरः. शोकानल...शरीरम्. my body pours a number of the showers of tears, as if it is loaded with (भरित) a cloud born of the smoke from the fire of grief. सर्वः...लोकः childish people make this false (वितथ) assertion that all people (पञ्चजनः), when dead, become reduced to the five elements (पञ्चत्वम्). पञ्चजनः (a man) is thus explained. पञ्चभिः भूतैर्जन्यते or पञ्च जना उत्पादका यस्य. तातो (read तातो for ततो)...माम् our father is become fire only since he burns me so. Note that ततः also means 'father', but in Veda. Vide 'कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना। नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव।' quoted in यास्क निरुक्त 6. 5. 1. इदं...दुर्निवारः this irresistible sorrow which has gathered strength (स्थुत्थितः) after suppressing my heart as though it were cowardly (असांपरायिकम् not fit for battle). वाडव इव... कवलयति this is an example of what is called यथासंख्य अलंकार. The four verbs have to be construed *respectively* with the four clauses. Thus वाडव इव वारिराशिं दहति (sorrow) burns it (my heart) like the submarine fire the sea. वाडव और्व and वडवानल are synonyms ('और्वस्तु वाडवो वडवानिलः' अमरः) and mean the submarine fire which is said to devour the water of the sea and does not allow it to flood the whole world, though all the rivers pour their contents in it year by year. और्व was the name of a ऋषि, the son of च्यवन and the grandson of भृगु. The महाभारत relates that the sons of कार्तवीर्य, with the desire of destroying the descendants of भृगु, killed even the children in the womb. One of the women of that family, who was pregnant, secreted the foetus in her thigh (ऊरु), whence the child at its birth was called और्व. On beholding him the sons of कार्तवीर्य were struck with blindness and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world had he not at the desire of his Pitris, the भार्गवs, cast it into

the ocean where it remained concealed with the face of a horse and is said to consume its waters. Vide आदिपर्व अध्याय 194, 195, 196 ' ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये । उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते (eats) महोदधौ ॥ 21 महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरद्वक्त्रात् पिबत्यापो महोदधौ ॥ 22'; also S'ak 3. 3 ' अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ । '. The हरिवंश ch. 25 gives a different account of this submarine fire. The ऋषि उर्व had gained great power by his austerities and was once pressed by the gods and others to beget children that he might perpetuate his race. He consented, but warned them that his offspring would cousume the world. Accordingly he created from his thigh a devouring fire, which, when produced demanded nourishment and would have consumed the whole world had not Brahmâ appeared and assigned to it the ocean as its habitation and the waves as its food. पविरिव पर्वतं दारयति rends it as the thunderbolt the mountain. Compare ' शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः । स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥' Raghu 9. 12. also गउडवहो st. 114-160 and 212-254. क्षयः waning. तनूकरोति attenuates. राहुरिव रविं कवलयति devours it like Râhu the sun. The demon Râhu is said to wreck his vengeance on the sun and the moon by swallowing them at the time of conjunction and opposition for preventing them from partaking of the nectar churned out of the sea. न शक्नोति...वाहयितुम् my heart cannot pass off the fall of so great a man, who was almost like Sumeru, with mere tears. राज्ये...चक्षुः my eye finds no pleasure (विरक्तम्) in sovereignty like that of the *chakora* which changes colour at (the sight of) poison. Vide कामन्दकीय नीतिसार 7.12 ' चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् । सुव्यक्तं माद्यति क्रौञ्चो म्रियते कोकिलः किल ॥ '; 'सविषं अन्नं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः.' कुल्लुकभट्ट on Manu. 7. 217. बहुमत...मनः—in this sentence राज्यवर्धन says that his mind desires to abandon glory as if it belonged to Chândâlas (जनंगमः). Nothing which in any way is connected with the outcasts is to be accepted. The adjectives go with श्री and जनंगमश्री and are explained below in two ways, the first being applied to श्री and the second to जनंगमश्री. बहु...गुण्ठनाम् (1) 'covered with many garments of the dead.' When a king dies many of his garments

such as the crown, the state robes descend to his son in whom the श्री resides. श्री is therefore said to be veiled with those garments; (2) the reference is to the custom of the garments of corpses being handed over to the Chândâlas. रञ्जितरङ्गाम् (1) who has attracted assemblies. Royal glory attracts all men ; (2) who has polluted the assemblies. The presence of a Chândâla in an assembly was a pollution of it. वंशवाह्याम् (1) (a) borne on banners (lit. bamboos, which are used as the rods of banners). Royal splendour requires banners to go before it. Whenever a king moves flags are carried before him. (b) borne i. e enjoyed by a family. Royal glory does not exclusively belong to a single member of the family. She is the property of the whole family passing from father to son; (2) (a) sustained by bamboos, probably a reference to the fact that the Chândâlas often live by selling baskets and other things made of bamboos. (b) वंशवाह्याम् an outcast by reason of the family. Because the श्री belongs to Chândâlas, therefore and for no other reason she becomes an outcast. ब and व, र. and ल, etc are regarded as non-different in श्लेष (Paronomasia). 'यमकश्लेषचित्रेषु इन्त्योंह बवकारयोः । न भेदो रलयोश्चैव न नकारमकारयोः ॥ ' quoted by वल्लभ on वक्रोक्तिपञ्चाशिका verse 17. अनार्याम् (1) not respectable because she does not stick to one king; (2) not of Âryan blood, because belonging to Chândâlas. It should be noted that for ' जनंगमानामिव' we have another reading ' जनंगमांगनामिवा This is better and gives us the idea of श्री being compared with a Chândâla woman. क्षणमपि...स्थातुम् I cannot endure to stay even for a moment in the accursed palace (दग्धगृहे), like a sparrow (शकुलिः) in a burnt nest. The other reading ' निर्जले कूपे कुळीर इव ' means ' like a crab in a waterless well'. सोहम्...पङ्के here I desire to wash in a hermitage this filth(मल) of affection stuck to my mind, like unctuous filth(स्नेहयुतः मलः) to a garment, with pure waters of pellucid (स्वच्छ) streams running from the peaks of mountains. राज्यवर्धन means to say that he wants to turn a recluse and retire to a hermitage and purge his mind of the pollution of affection. यतस्त्वं... श्चिन्ताम्. therefore do you receive by the order of me who am

your elder(गुरोः) the care of sovereignty, like Puru (who received) old age by the command of his sire (गुरोः), though unliked, because it (care and age) puts a stop to pleasures of youth. Though हर्ष may not like the anxiety of governing the kingdom because it will deprive him of the pleasures of youth, राज्यवर्धन asks him to welcome it like Puru did old age from his father. पुरु was the youngest son of ययाति and शर्मिष्ठा, being the ancestor of the कौरवs and the पाण्डवs. When ययाति, who was stricken with premature old age through the curse of शुक्र, asked his five sons if any one of them would exchange his youth and beauty for his own decripitudes and infirmities; it was पुरु alone who consented to make the exchange. After a thousand years ययाति restored to him his youth and beauty and made him successor to the throne. The story of ययाति is given in detail in महाभारत आदिपर्व अध्याय 70 to 87. त्यक्त... लक्ष्म्यै abandoning all sports of youth, give your bosom like Vishṇu to Lakshmi (sovereignty and the goddess). परित्यक्तं मया शस्त्रम् I have abandoned the sword. निस्त्रिंशम् sword.

PAR. 6 निशित...आहतः as if struck by a spear of sharp point. प्रविदीर्णहृदयः whose heart was broken. किं नु खलु...स्यात् is it that my brother is angered against me, being told (lit. made to learn) something concerning me by some envious person? मामन्तरेण (regarding me)—the accusative is used according to 'अन्तरान्तरेण युक्ते' पा० 2. 3. 4. परीक्षितुकामः desirous of testing. अनया दिशा in this way. शोकजन्मा born of grief. समाक्षेपः distraction. आहोस्वित्... श्रवणेन्द्रियेण or this is not my dear brother at all; or my brother said one thing and I heard another with my ear-organ vacant through sorrow. The unexpected words of राज्य० create a doubt in Harsha's mind as to whether really he was the same राज्य. विवक्षितम् intended to be spoken. आपतितं मुखेन fell out from his lips. सकल...नोपायः stratagem of destruction for the ruin of our whole family. Harsha suspects that fate is manoeuvring to bring about the ruin of his whole family. निखिल...क्षेपः suggestion of the exhaustion of all the meritorious deeds. हर्ष thinks that

the words of his brother are probably an indication of the fact that the store of his merits has run short. कर्मणा ...विलसितम् the freak of the collection of all the stars adverse to actions. Whatever action may be begun under the influence of these stars it was bound to come to disaster. तातविनाश...क्रीडितम् sport of the Kali age (now) without any fear on account of my father's death. यत्किंचिनकारी doing whatever action whether good or bad, unscrupulous. अपुष्प...मिव as if not born in the family of पुष्पभूति. अनात्मानुजमिव as if no brother of his own. हर्ष means to say that राज्यवर्धन ought to have known that as he was his brother he would not consent to what राज्य: was saying. दृष्टदोषम् one in whom sin is detected. स्वामिद्रोहे treachery towards a master. नीचोपसर्पणे going near a mean person. व्यभिचारे adultery. तदेतत्तावदनुरूपम् therefore as for this it is seemly. शौर्योन्माद...मृते when such a father, who was the Mandara mountain for churning the sea of the collection of all the neighbouring princes intoxicated with the wine of the frenzy (उन्माद) of their valour is dead. या तु मयि...वृष्टिः but as for the command to me about sovereignty which burns me who am already burnt, it is like a shower of burning cinders on a wilderness (धन्वनि) schorched by drought. धन्वन् (*m. n.*) a dry soil, desert. असदृशम् unworthy. विभुरनभिमानः a prince without pride. मुनिररोषणः a sage without anger. हर्ष probably has a sage like दुर्वास before his mind's eye now. द्विजातिरन्वेषणः a Brâhmaṇa without greed. कविरमत्सरः a poet without envy वणिगतस्करः a merchant who is not a thief. प्रियजानिरकुहनः a fond husband without jealousy. प्रिया जाया यस्य according to 'जायाया निङ्' पा० 5. 4. 134. साधुरदरिद्रः a good man who is not poor. द्रविण...खलः a rich man who is not wicked. कीनाशो...गतः a niggardly man who is not an eye-sore. मृगयुरहिंस्रः a hunter who is not cruel. पाराशरी ब्राह्मण्यः a religious mendicant who is good as a Brâhmaṇa. The word पाराशरी is formed according to a special sûtra of पाणिनि 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः।' 4. 3. 110 and is thus explained 'पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं अधीते सः' he is generally a man in the fourth order

of life *i. e.* संन्यास and as such it is not possible for him to be a good Brâhmaṇa in the sense of performing all the rites prescribed for him. For when he learns the sûtras of पाराशर्य or व्यास he gets ब्रह्मज्ञान and thus goes beyond the province of religious actions etc. कितवः कृतज्ञः a gambler who is grateful. परिव्राडबुभुक्षुः a wandering ascetic who is not desirous of eating. These ascetics wander in search of food. नृशंसः प्रियवाक् a cruel man who is sweet of tongue. अमात्यः सत्यवादी a truthful councellor. They have often to tell lies for what is known as state policy. राजसूनुरदुर्विनीतः a king's son who is not arrogant. जगति दुर्लभः is hard to find in the world. तथापि...आचार्यः yet my brother himself is my instructor. को हि नाम (...) कामयेत who possibly would desire? तद्विधे...जनयितरि when such a father, a scent elephant among kings, is fallen. ईदृशे च...गच्छति and when such a royal elder brother is retiring to a penance grove, abandoning kingdom and rendering useless his great thighs and arms resembling pillars of stone. इयं means to say that in a hermitage राज्य°'s mighty arms and thighs would be of no use. सकल...भिधानम् the clod which is called earth, defiled by the fall of tears of all men's eyes. धनमद...दासीम् the bawd (कुम्भदासी) of the deeds of warrior families, known as Shrî, whose vile conduct is betrayed by the tokens of the distorted features (मुखविकार) of all the wicked men sportive through the intoxication of wealth. खेल (*adj.*) sportive, playful, amorous. श्री is here being reviled. She is called the bawd who procures the deeds of valiant men, *i. e.* being actuated by whom brave men display their valour. She also waits upon the wicked and the low who consequently display all sorts of distorted features. The prince's idea is that with such a father dead and such a brother retiring to a hermitage even a Chandâla would not desire for the clod of earth or the bawd of wealth. °कर्म कुम्भदासी may also mean 'a female slave generally entrusted with the work of bringing water in a pitcher and doing other menial duties in the family of heroes.' कथमिव... आर्येण how possibly could he imagine this extremely un-

worthy thing? किमुपलक्षितं...मयि what is this blemish observed in me? चेतसः च्युतः dropped from his heart, forgotten. सौमित्रिः Lakshmaṇa. the son of Sumitrâ and the younger brother of Râma, who abandoning all the pleasures of royalty, voluntarily followed his brother to a forest. वृकोदरप्रभृतयः वृकोदरः प्रभृतिः (commencement) येषां ते. वृकोदर is भीम, the younger brother of युधिष्ठिर and is considered like लक्ष्मण an ideal younger brother. He also followed his brother ungrudgingly to a forest. He is so called because he possessed the appetite of a wolf (वृक). अनपेक्षित...प्रभविष्णुता never was this pre-eminence of my brother such as to be indifferent to people devoted to him and cruel on account of achieving its own ends. Harsha means that his brother had never before showed indifference to others or a sole regard for his own interests. जिजीविषुः desirous of living any longer. He means that if राज्यवर्धन goes to a forest, he will not even continue to live, much less think of the earth even in his mind. कुलिश...विनिर्गते when the lion, having a countenance shining with a beautiful mass of mane besmeared (छुरित) with a quantity (छटा) of ichor from the temples of intoxicated elephants, broken (पाटित) with the dreadful strokes of his many (प्रचयः a collection) claws sharp as the points of a thunderbolt, has gone out for a pleasure walk in the forest. निवासं...पृष्ठतः who will protect in his absence his residence, the mountain cave? प्रताप...सत्ववन्तः the spirited have prowess for their ally. कश्चपलां...जराजालिनीं what indeed is this my brother's regard for the fickle goddess of wealth that he does not take her with him to that same penance grove like a woodland fawn, her whose breasts are covered with barks, who carrys bundles of *Kusha* grass, flowers, sacrificial fuel and leaves and who is caught in the net of old age? The sense is that राज्यवर्धन is really showing a great regard for Lakshmî when in his young days he retires into the forest leaving her in the capital. What he should do is to remain in the capital till he grows old and then retire to the forest as kings used to do in days of yore. In this way

he will be taking with him Lakshmi who has also grown old with him. किं वा...गमिष्यामि or what is the use of this useless manifold reflection ? I shall only follow my brother in silence. गुरुजना...अपास्यति in the penance grove the penance alone will remove this sin accruing from disobedience to elders. मनसा...तपोवनम् who in spirit had gone to the penance grove first.

PAR. 7. पूर्वादिष्टेन...वल्कलेषु when barks had been brought by the weeping Keeper of the Robes who had been already given previous orders. वस्त्रकर्मान्तिक a servant entrusted with the clothes. निर्दय...स्त्रैणे when the women of the royal family were screaming, with their hearts gone, nobody knows where (क्वापि), as if with the fear of the merciless strokes from the palms of their hands. The women were crying and they were not on their senses. The poet imagines that their hearts have left them for fear of receiving the merciless strokes from their hands. The custom of beating the breasts in grief is alluded to before. Note that भियेव गतहृदये is an instance of a सापेक्ष compound, भिया being construed with गत only. तारं... विप्रजने when Brāhmaṇas with uplifted arms were loudly uttering cries of woe. अब्रह्मण्यम्—ब्रह्माणि साधु ब्रह्मण्यम्, according to ' तत्र साधुः ' पा० 4. 4. 98, न ब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्. The word literally means 'what is not good to a Brāhmaṇa '. A ब्राह्मण was a special object of adoration and it came to mean 'a heinous act '. It is often used as an exclamation of woe in the sense of ' help ! help ; ! to the rescue !'. Compare ' अत्रान्तरे ब्राम्हणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडमब्रह्मण्यमुद्घोषितम् ' U. 2. पाद...वृन्दे when a group of citizens engaged in falling at his feet were giving out loud shrieks. विद्राति...परिजने when ancient servants with their hearts melting were flying away. परिजना...बन्धुवर्गे when a group of aged kinsmen supported by servants, with bodies trembling, dress disordered, voices choked with grief, tears dropping from eyes and minds bent on prohibiting (the prince from going into the forest) was entering. निराशेषु...सामन्तेषु when the despondent feudatories, who scratched the jewelled pavement with their nails, were sighing

with their faces turned down. शोकविक्लवः distressed by grief. प्रक्षरित...सलिलः from whose eyes tears were flowing. प्रज्ञाततमः who was very well known. विमुक्त...पातयत् raising a loud cry he threw himself in the audience.

PAR. 8. संभ्रान्तः bewildered. अस्मद्व्यसन...धृतिः who has set his energy on increasing his efforts for our ruin. अवनि... मतिः whose heart is glad at the death of the king. अधृतिकरम् unmanning पिशाचानां...भवन्ति the acts of the vile, like those of the fiends, generally strike at a weak point (छिद्र). यस्मिन्नेवाहनि...त्याजितः on the very day on which the rumour went that the king was dead, his majesty ग्रहवर्मा (राज्यश्री's husband) was by the wicked lord of Mâlwâ cut off (lit. made to abandon) from this world to-gether with his noble deeds. ग्रहवर्मा was cut off from his noble deeds in the sense that he now would no longer practise any, being dead. The Mâlava king who attacked and killed ग्रहवर्मा has been identified with देवगुप्त who has been mentioned in the Banskhera and the Madhuban copper-plates as having been punished by राज्यवर्धन. भर्तृदारिका the daughter of my lord. This is the form of address while referring to a princess. कालायस...चरणा whose feet were kissed by a pair of iron fetters. चौराङ्गनेव like a thief's wife. कान्यकुब्ज was the capital of ग्रहवर्मा. कारा a prison. किंवदन्ती च...जिगमिषति there is also a rumour that the villain, deeming the army leaderless, desires to come to this country, intending to capture it.

PAR. 9. अनुपेक्षणीयम् not to be connived at or forgiven. असंभावितम् unimagined. व्यतिकरः calamity, disaster. अश्रुत...परिभवस्य on account of insult not having been heard before. पर...स्वभावस्य his nature being impatient of humiliation from others. दर्प...यौवनस्य fresh youth being ripe with pride. वीर...जन्मनः his birth having come out of a heroic line. कृपा...स्नेहात् through affection for his sister who had now become an object of pity. बद्धमूलोपि though rooted fast. ननाश शोकावेगः the vehemence of grief vanished. विवेश...कोपावेगः an awful vehemence of anger entered his grave heart like a lion the deep abode of a mountain-cave. कोशान्निष्कृष्य...भियत on his

broad forehead a dreadful darkening frown broke forth, like Yama's sister (the river यमुना),wavy with the contraction of brows moving (भङ्गुर) like Kâliya's brood distressed with the fear of Keshin's destroyer. राज्यवर्धनs frown is here compared with the Jumna. The waters of the river are dark, the frown too is represented by poets to be dark. The river has waves resembling contracted brows (भ्रूभङ्गाः इव तरङ्गाः). The frown too had contracted brows resembling the waves (भ्रूभङ्गाः तरङ्गाः इव). The waves of the river were in motion owing to Kâliya and his brood that were writhing in fear of Krishṇa. The knitted brows moved like Kâliya etc. केशी was a demon who at the direction of कंस had gone to वृन्दावन disguised as a horse to bring about the death of श्रीकृष्ण. But he himself was killed by कृष्ण, who hence is called केशिनिषूदन. Vide विष्णुपुराण 5. 16. कालिय was the name of a tremendously large serpent, who through the fear of गरुड,the enemy of serpents, remained at the bottom of the Yamunâ, this being a place forbidden to गरुड through the curse of the sage सौभरि. The serpent became a source of great trouble to people in वृन्दावन, for he poisoned a great part of the river Yamunâ, thus rendering it not only useless but harmful to people living on its banks. कृष्ण while yet a boy fought with him and drove him into the sea. Vide विष्णुपुराण 5. 7 ' अस्मिन् वसति दुष्टात्मा कालियोऽसौ विषायुधः ।...6 तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागराङ्गना । न नरैर्गोधनैर्वापि तृषार्तैरुपजीव्यते ॥ 7 एतस्य नागराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया । नित्यत्रस्ताः सुखं येन चरेयुर्व्रजवासिनः ॥' 8. The river यमुना is regarded as the sister of यम and the daughter of सूर्य. दर्पात्...पल्लवः his left sprout-like hand, proudly stroking the bud-like peak of his (right) shoulder (बाहुशिखरं कोरकमिव), as broad as the projected part (कूट) of a quarter-elephant's temple, as it were consecrated it (अभिषेकं चकार), for the honour (संभावना) of the responsibility of battle, with streams of water in the form of his nail's rays. The poet imagines that राज्यवर्धन's right shoulder was being consecrated for war, the necessary water for the ceremony being supplied

by the rays of the nails of his left hand which was stroking it. सगलत्...तोदरः whose palm (उदरः=मध्यः) was filled with the oozing perspiration. निर्मूलं...कम्पमानः which was trembling as though it had caught the hair of Mâlava to root him out so as to leave no trace and as if with a longing of grasping the hair of the infatuated (दुर्मद) glory. The fact was that the prince's hand was perspiring and trembling. The poetical reason assigned for this is that it was eager to grasp the tresses of glory. When a lover catches the hair of his beloved, of course in dalliance, his hand perspires and trembles. This being an indication of his extreme love for her. The idea in गृहीतकेश इव is not quite clear. The presence of the particle च after उत्कण्ठयेव leads us to believe that two poetical reasons are furnished to account for the trembling of the hand. One is the longing to grasp the tresses of Shrî and the second is the fact that it had as it were caught the hair of Mâlava for his uprooting. One wonders why the hand should quake when the hair of the deadly enemy, Mâlava, were within its grasp. For 'गृहीतकेशः' we have another reading 'गृहीतकोशः' which perhaps gives a better sense. कोशः a sheath, scabbard. The hand had grasped the sheath and was trembling to take out the sword. पुनरपि...रपरः the other hand again drew near his terrible sword. शस्त्रग्रहण...रागः the reddish (कपिल) colour of anger appeared on his cheeks like the vermilion (सिन्दूर) powder scattered in the ovation (विद्धृद्धि lit. increase of fortune) celebrated (क्रियमाण) by the royal glory rejoiced at his acceptance of arms. राज्यलक्ष्मी was glad at राज्यवर्धन's taking up arms again and was therefore scattering red power as indicative of her joy. This powder the poet imagines, is seen on राज्यवर्धन's cheeks in the form of the angry flush. For the custom of scattering सिन्दूर powder on occasions of joy vide 'अकरोदादिनान्तं च देवी तावन्महोत्सवम् । यावन्नगरलोकोऽभूत्सार्कः सिन्दूरपिङ्गलः ॥' कथासरित्सागर 18. 122. समासन्न...दक्षिण: his upturned right foot mounted on his left stout thigh, as if proud of having trampled upon the

collection of the crest-jewels of all the monarchs who were near. Placing the right foot on the left thigh is a characteristic proud action. निठुरा...पद्म: his other lotus-like foot which spat out (निष्ठ्युत) a line of smoke by the merciless rubbing of the toes, as if it had let loose its hair for rendering the earth void of heroes, scratched the jewelled pavement. The prince was scratching the pavement with his toes so desperately that smoke actually came out. (We, however, do not know how far this is possible !). The dark smoke is supposed by the poet to be the dark hair let loose by the foot for carrying out its self-imposed mission of killing all the heroes on earth. The reference is to the well-known story of चाणक्य who had let loose his hair and taken a vow that he would not tie them until he killed his enemies the Nandas. Note Mu. 3. 29 and 7. 17. दर्पस्फुटित ...पराक्रम who was as it were waking up his valour sent to sleep by the poison of sorrow with the sprinkling of a quantity of blood coming out (उच्छलित) from his fresh (सरस) wounds which had burst in his pride. राज्यवर्धन, it appears, had received wounds in his recent war with the Hûṇas. When he was inspired with pride and rage these wounds began to bleed. The poet imagines that the prince is as it were restoring to consciousness his valour which has become unconscious through the poison of grief. भूपति...पालिता: guarded by the club-like arms of the king. गतोऽहम्...प्रलयाय here I start today for destroying the royal house of Mâlava. इदमेव...निग्रह: the repression of this exceedingly impudent foe-this and no other is the acceptance of barks, the austerity and the means of dispelling sorrow. सोयं कुरङ्गकै:...वंशस्य—the whole sentence is a beautiful example of मालारूपा निदर्शना. काव्यप्रकाश defines निदर्शना as '...निदर्शना। अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पक: ।।' 10. 11. भेकै: by the frogs. करपात: striking with the hands. कालसर्प: a deadly serpent. वत्सकै: बन्दिग्रहो व्याघ्रस्य the capture of the tiger by the calves. अलगर्द: a water serpent. गलग्रह: capture by the throat. गरुड is the deadly enemy of all serpents. दारुभि:...दहनस्य the order of burning the fire by the logs of wood. तिमिरै:...रवे: concealment of the sun by darkness.

मालवैः...वंशस्य the humiliation of the family of पुष्पभूति by the Mâlavas. अन्तर्गतः...मन्युना my great wrath has concealed my pain. अयुतमात्रेण तुरङ्गमाणाम् with only an *ayuta* (10000) of horses. प्रयाणपटहमादिदेश ordered the marching drum to be beaten.

PAR. 10. जामि...मनसे in his mind which was being pained by anger being inflamed in it (lit. received, आधानम् receiving) at learning the tidings of his sister and brother-in-law. Note that ग्रहवर्मा though not the जामातृ of हर्ष is so-called because a जामाता is known as जामाता in the household of his father-in-law and people there call him by that name. निवर्तना...इव having the loving agony as it were increased a great deal by the order to return. When Harsha learnt the news of the fate of his sister and her husband, anger naturally arose in his mind. He also felt a pang due to his love for his sister, which (pang) increased the more when राज्य॰ asked him to stay behind. कमिव...गमनेन what harm does my brother see in my following him ? यदि बाल...त्याज्योस्मि if for the reason that I am a boy, then I should all the more not be abandoned. This and the following few sentences form excellent examples of व्याघात, a figure of speech, which consists in turning the tables clean upon one's adversary and in proving with greater ease exactly the opposite of what he says by exactly the same reasons that he has adduced. Thus in the present case राज्य॰ might say that Harsha is a boy and does not therefore deserve to be taken with him. Harsha turns the tables on him and says that the fact that he is a boy is exactly the reason why he should be taken with. For it is not meet to keep a small boy away from him. Note the following definition and beautiful example of व्याघात. ' सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि (स व्याघातः) । S. D. 10. 76; ' विमुञ्चासि यदि प्रिय प्रियतमेति मां मन्दिरे । तदा सह नयस्व मां प्रणयवयन्त्रणायान्त्रितः ॥ अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिलभीतिभङ्गक्षमान्न जातु भुजमण्डलादथहिनो बहिर्भविय ॥ ' रसगंगाधर. भवद्भुज...स्थानम् the cage of your arms is the place of protection. क्व परीक्षितोस्मि

where have I been tried ? The argument that Harsha is weak or incompetent has no force because he has never been tried at all. संवर्धनीय...करोति if I am to be brought up, then your separation makes me lean. The idea is that in राज्यवर्धन's company, Harsha will receive proper fostering care; but in his absence he will pine away. स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि I am classed as a woman. महान्...नरः if the toil of the journey is thought great, then separation is more unbearable. कलत्रं...वसति if you say 'let him protect my wife', Shri resides in your sword. This is an indication that राज्य० was not married, for श्री is spoken of as his wife Note that निस्त्रिंशे अधिवसति is a deviation from पा० 'उपान्वध्याङ्वसः' 1. 4. 48 which requires वस् with अधि etc to govern the accusative. पृष्ठतः...प्रतापः if you keep me to guard your rear, valour is your rear-guard. राजकं...गुणैः if you argue that the collection of monarchs is uncontrolled, it is tightly bound by your virtues (also 'cords'). न बाह्यः...गणयति if you think a great man must not have an outsider as a companion, then you count me as it were distinct from yourself. Harsha means he is part and parcel of his brother. प्रलघु...भारः if you say you are marching with a small retinue, what excessive weight there is in the dust of your feet. Harsha means he is no more than the dust of his brother's foot. असांप्रतम् improper. कातरो...दोषः if you say brotherly affection is timid (therefore you cannot send me alone), then the fault is mutual. Harsha means that the timid brotherly affection has equal force in his case against राज्यवर्धन going alone. का चेयं...पिपासति what indeed is this selfishness of your arm that it desires to drink alone the fame as white as a mass of milk ocean's foam, like ambrosia ? अवंचित...प्रसादेषु never before have I been deceived in your favours. क्षिति...मौलिः who placed his head on the ground.

PAR. 11. अग्रजः the elder brother. तात my lad! किमेवं... अहितः why is even an extremely insignificant enemy forcibly given importance (गरिमा) by thus putting forth great efforts (आरम्भ). हरिणार्थं...संभारः preparation worthy of a lion is too

degrading for a deer. तृणानां...क्षणयः how many flames put on an armour against grass. कवचयन्ति den. from कवच (an armour, a mail). आशुशुक्षणिः fire. This word has been thus derived by Yâska (निरुक्त 6, 1. 1) 'आशु शुचा क्षणोति or सनोति । '. अपि च...विषयः moreover the earth garlanded with a ring (' अष्टमङ्गलकं कङ्कणमित्यन्ये ' सं.) of eighteen islands is there for your valour's province. अष्टमङ्गलकम् may also be taken in the sense of the eight auspicious things and the meaning then would be ' the earth possessing a garland of the eight lucky things and the eighteen islands'. The अष्टमङ्गलs are as follows: ' मृगराजो वृषो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम् ।' or ' लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राम्हणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥'. न हि...तूलराशौ winds that carry off ranges of *Kula*-mountains arm not against the extremely tremulous heap of cotton. न सुमेरु...वल्मीके the quarter elephants audacious on account of their familarity with the slopes of the Sumeru mountain do not bend against a tiny ant-hill. Compare ' आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श । ' Megh. 2. प्रहीष्यसि... विजये like Mândhâtâ you will for the conquest of all the quarters take up your bow which is the portentous great comet for the destruction of all earthly monarchs and whose frame is marked with beautiful ornamental leaves and creepers of gold. मांधाता seems to be a favourite king with Bâṇa. He has been refered to so many times. मम तु...एकः in this irrestible hunger for the destruction of the enemy that is roused (in me) forgive this one morsel of anger that I take alone (एकाकिनः). राज्य० means to say that he is roused by an irrestible anger to kill the enemy and he is going to do it alone. He, therefore, asks Harsha to forgive him for it. अभ्यमित्रम् against the enemy.

PAR. 12. This paragraph gives us a very pathetic description of the state of mind in which Harsha was when राज्यवर्धन went away. उपरते dead. प्रोषितजीविते whose life is gone. संयतायाम् imprisoned. स्वयूथ···करी like a wild elephant strayed from his herd. अतिक्रान्तेषु वासरेषु when many days had elapsed. भ्रातृ...प्रजागरः who was lying awake through the

dagger-like pain of his brother's departure. त्रिभाग...यामायाम् when the night had a third of it as yet to run. यामिकः a watchman. *Stanza 4.* Translate: Like the wind a ship, fate all of a sudden fells down (kills; sinks) a man though his guṇas (virtues such as nobility etc; good qualities such as speed etc.) are sung in different continents and though he has acquired (by way of conquest; by way of carrying trade) wealth (सार) in the form of heaps of jewels. For सार in the sense of ' riches, wealth' see ' गामात्तसारं रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ।' Raghu. 5. 26. रत्नराशिसार may also mean ' the essence from heaps of jewels' *i. e.* the best jewels and further in the case of the ship the compound may also mean ' the essence from the ocean (रत्नराशि, compare the name रत्नाकर for the ocean). रत्नानां राशयः यत्र स समुद्रः तस्मात् or तस्य सारं मणिमाक्तिकादिकम्. अनित्यता... हृदयः whose heart was being pained by the thought of the instability of things. प्रक्षीण...क्षपायाम् when the night had a greater part of it elapsed. प्रक्षीणभूयिष्ठ is a compound similar to 'अभिरूपभूयिष्ठा': in S'āk 1. स्वप्ने...अपश्यत् in his dream he saw a heaven-licking pillar of iron broken. This forebodes the fall of राज्यवर्धन. उत्कम्पमानहृदयः whose heart was trembling. अनुबध्नन्ति follow. स्फुरति...अक्षि day and night my eye which is not the right one throbs expert in prophesies of evil. सुदारुणा...उत्पाताः even for a moment cease not the dire portents announcing the death of no mean king. प्रत्यहं... विभाव्यते in the orb of the sun (बध्न supposed to be derived from बन्ध्–तिमिरं बध्नाति) Râhu appears every day to be made as it were whole (अविकल not deficient) in the form of his body. In the sun's orb was visible a headless trunk (vide supra p. 81. *l.* 3. and notes thereon) which appeared to provide Râhu with a body when he came to the sun to swallow it. Râhu is all head with no body. When the nectar that was churned out of the ocean was being served to the gods Râhu disguised himself and attempted to drink it along with them. But he was detected by the sun and the moon who informed Vishṇu of the fraud. Vishṇu, thereupon severed his head from the body; but as he had tasted

a quantity of nectar the head became immortal and is supposed to wreck its vengeance on the sun and the moon at the time of conjunction and opposition. Compare the following which is an example of पर्यायोक्त figure of speech 'चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य । आलिङ्गनोद्दामविलासशून्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम्॥' quoted in ध्वन्यालोक (p. 89). तपः...सप्तर्षयः the Seven Sages (Ursa Major) vomit eruptions (उद्गारान्) of smoke which have rendered gray all the planets, as though they (eruptions) were swallowed by them at the time of practising (करण) austerities. धूम्रपान is one of the ways of practising austerities. दिग्दाह...गणः a number of stars falls from the sky like a collection of particles of ashes from the burning quarters. तारा...शशी the moon is dimmed as if with grief for the fall of stars. There also may be a reference to तारा wife of बृहस्पति, whom the moon had carried away. निशि...ककुभः the quartors, whereof the stars (also 'the pupils of the eyes') are unsteady, as it were look at a mighty conflict of planets in the sky as the meteors flash hither and thither. The flashing meteors are the planets fighting and the tremulous stars are the tremulous eyes. राज्य...मारुतः the wind, suggestive of the transmission of sovereignty and whistling with particles of sand (शर्करा) and covered with (कलिल) a mass of huge flying (वहत्) dust, is as it were transporting the earth some-whither. न कुशलं... लग्नस्य I see no possible (इव) good in the hour. अस्मिन्...परिपन्थी who will stand in the way of fate destroying (कलयतः) even a tender scion (करीरः) of this family (वंश) of ours, like an elephant a tender shoot (करीर) of a bamboo (वंशः). For this play on करीर and वंश vide N. 5. 12 'प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु संप्रति न वीरकरीरान् ।' सर्वथा...आर्याय in any case be it well with my elder brother. This is a very noble and pathetic wish indeed ! अन्तर्भिन्न...संस्तभ्य somehow composing his heart which was broken within and timid with brotherly affection and was as it were melting (or flying). अन्तर्भिन्नं च भ्रातृस्नेहकातरं च. यथा...कलापम् the collection of duties as they used to be done.

PAR. 13. आस्थानगतः while in the audience chamber.

अनुप्रविशता...मानम् followed by people with dejected faces who were entering after him. This and the following adjectival clauses qualify कुन्तलम् (*l.* 7). असह्य...वपुषम् whose body was covered with a cloth dusty as if its threads were tinged (रक्त) by the smoke of his hot breaths due to unbearable grief., जीवित...मुखम् who had bent down his face as if through shame at the preservation of his life. नासा...दृष्टिम् whose sight was fixed on the end of his straight nose (नासा वंश इव). दुःख...ज्ञापयन्तम् who, with a mouth having the hair grown long through grief, though mute, was bespeaking his master's calamity by the uninterrupted drops of his tears. मुखेन must be taken as इत्थंभूतलक्षणे तृतीया. बृहदश्ववारम् a great officer in cavalry. अश्ववारः a horseman. राज्य...भूमिम् who was a favourite of Râjyavardhana. अभिजाततमम् of very noble birth. जाताशङ्कः whose alarm was roused. हृदये शुनाशेन in his heart he felt the fire of grief. उत्संगे भुवा– the sense of this is not quite clear. First भू is not a लोकपाल and has to be understood as such only in the liceral sense of protecting the people by affording them ground to live on. Secondly the idea is not intelligible. It may be that the earth has come to Harsha's lap because now she has no protector. Or the expectation of learning a bad news made his body so heavy, that he could not even move a single limb. The poet accounts for this by saying that the earth has taken possession of his lap. दारुणा ...पालैः at the time of hearing a dreadful disaster (अप्रिय) he was as it were simultaneously seized in every limb by the guardians of the quarters. हेला...नीकमपि though he conquered the Mâlava army (अनीकम्) with ease. गौडाधिपः his name was शशाङ्क or नरेन्द्रगुप्त and he was at this time king of कर्णसुवर्ण (Murshidâbâd), one of the three kingdoms into which Bengal proper was then divided. The manner in which he accomplished the murder of राज्यवर्धन is thus related by सं. 'तथा हि तेन शशाङ्केन दूतमुखेन कन्याप्रदानमुक्त्वा प्रलोभितो राज्यवर्धनः स्वगेहे सानुचरो भुञ्जान एव छद्मना व्यापादितः।'. गौड was a part of modern Bengal. Its position has been thus described by स्कन्दपुराण 'वंगदेशं समारभ्य भुवनेशानगः शिवे। गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः।'. मिथ्यो...विश्वासम् in whom confidence was

created by false courtesy. मुक्तशस्त्रम् who had laid aside his weapon. विश्रब्धम् confiding. व्यापादितम् killed.

PAR. 14. महातेजस्वी who was extremely spirited. प्रचण्ड ...वेगः the vehemence of whose sorrow was being increased by the spread of the fire of his terrific anger. अमर्ष... उद्वमन् who was vomiting the fire of wrath, as it were full of live coals (अङ्गारक) on account of the pieces of crest jewels which were falling down as he shook his head in anger. अनवरत...च्छदेन as it were drinking the lives of all heroes with his lip (दशनच्छदः –दशनाः छाद्यन्ते अनेन) which was curled in anger and was quivering incessantly. लोहिता... दर्शयन् who was as it were manifesting conflagrations of the quarters by the movements of his gleaming red eyes. His eyes were shining red and he was looking about here and there. It therefore appeared that the quarters were on fire. रोषानलेन...दुर्दिनः over whom a heavy shower (आसार and दुर्दिन both mean 'a shower' in general) of water-sprays in the form of perspiration was being spread by even the fire of his anger which was as it were itself being burnt by the fire in the form of his inborn valour's unbearable heat. His anger made him perspire. The poet imagines that the fire of his anger is itself being burnt by another hotter fire, viz., his valour and as a safe-guard against it is sprinkling his whole body with water. स्वावयवै...रूपेतः possessed of his own limbs which even were trembling as if in fright at such wrath unseen before. हर...आकारः who assumed a terrible (भैरव) appearance like Hara (Shiva) who assumes the Bhairava form. भैरव is a dreadful form of Shiva which is said to be of eight kinds. Vide प्रसन्नराघव 4. 34. प्रकटित...रूपः (1) who displayed the form of the best of men (नरः सिंह इव); (2) who displayed the Man-lion's aspect, refering to the fourth incarnation of Vishnu for the destruction of the demon हिरण्यकशिपु. सूर्यकान्त...प्रज्वलितः who was in flames at the sight of the spread of other's brilliance, like a mountain of sun-stones. The prince's valour was roused when he saw another man showing forth his valour. The

sun-stone is supposed to emit flames when touched by the sun's rays. Compare for the idea ' न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते । स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ॥ मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः । किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥ ' U. 6. 14; ' यदचेतनोपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ ' Bh. II; ' किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः । प्रकृतिः खलु सा महीयसां सहते नान्यसमुन्नतिं यया । ' Kir. 2. 21; also S'âk. 2. 7. क्षय दिवस...मूर्तिः whose form was dazzling (lit. difficult to look at) *like* the twelve suns arisen, like the day of universal destruction which is so *with* the twelve suns arisen. It is believed that on the day of universal destruction twelve suns will rise in the sky. Compare ' दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्काः । ' Ve. 3. 8. महोत्पात...कारी who, like the wind portending a great calamity, was making all Bhûbhrits (kings; mountains) shake. विन्ध्य...त्सेधः who, like the Vindhya mountain, had the sublimity (also 'greatness', उत्सेधः) of his war (also 'body', विग्रहः) increasing. Harsha's war was sublime, because he wanted to punish the wicked. विन्ध्य is the name of a range of mountains which separates Hindusthân proper from the Deccan. विन्ध्य once became jealous of the mountain Meru and demanded that the sun should revolve round himself as about Meru which the sun declined to do on the ground that his movements depended not on his sweet will but on the creator of the world. विन्ध्य, thereupon, began to rise higher and higher so as to obstruct the path of the sun and the moon. The gods being alarmed sought the aid of the sage Agastya who approached the mountain with his wife and requested that by bending down he would give him an easy passage to the south and that he would remain in the same position till his return. This विन्ध्य consented to do (because according to one account he regarded अगस्त्य as his preceptor). The sage, however, never returned from the south and Vindhya consequently never attained the height of Meru to obstruct the path of the sun and the moon. This story occurs in महाभारत आदिपर्व 103.

महाशी···रोषित: who like a great serpent (आशीविष: आश्यां फणायां विषं यस्य) was enraged at the insult of a दुर्नरेन्द्र (1) a wicked king; (2) a bad or unskilful conjurer who pretends to cure poisons. Before a good conjurer serpents are impotent. For the pun on नरेन्द्र vide 'तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता । सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ।' S'i. 2. 88. पारीक्षित...यत: like Janamejaya who was intent on burning all Bhogins (1) kings; भोगा विद्यन्ते येषाम् (2) serpents; भोगाः फणाः विद्यन्ते येषाम्. जनमेजय was a celebrated king of हस्तिनापुर, being the son of परीक्षित्, the grandson of अर्जुन. To avenge the death of his father who had died, being bitten by a serpent, जनमेजय instituted a great serpent-sacrifice in which all serpents were burnt except तक्षक who was saved only by the intercession of the sage आस्तिक, at whose request the sacrifice was closed. It was to this king that वैशंपायन related the महाभारत and the king is said to have listened to it to expiate the sin of killing a Brâhmaṇa. For the story of the serpent-sacrifice of जनमेजय vide महाभारत आदिपर्व 51-58. वृकोदर...तृषित: who was thirsty for the blood of his enemy like Bhîma. भीम had taken a vow that he would drink the blood from the heart of दुःशासन who had subjected द्रौपदी to gross insult in open *darbâr*. Vide म. भा. सभापर्व 92 'इदं मे वाक्यमादध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः । नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति॥ 55 यद्येतदेवमुक्त्वाहं न कुर्यां पृथिवीश्वराः । पितामहानां पूर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ 26 अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च । न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं यदि ॥ 57.' Also 'दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः' Ve. 1. 15: 'पीनं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः । कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षसः ॥' ibid. 4. 1. सुरगज...प्रधावित: who was, like the gods' elephant (ऐरावत), in full career (प्रधावितः) to repel (वारण) his foes. ऐरावत also runs at rival elephants (प्रतिपक्षवारण). पूर्वागम इव पौरुषस्य as it were the first revelation of valour. Valour appeared to have first manifested itself in him. उन्माद frenzy. अवलेप: pride. तारुण्यावतार: youthful incarnation. सर्वोद्योग: the all effort *i. e.* supreme effort. दर्पः hauteur. युगागम...ष्मण: the advent of the age of youthful heat. राज्याभिषेक...रसस्य the regal consecration of warlike passion. In the prince the heroic sentiment seemed to be crowned king. नीराजन has been

explained above (p. 156). असहिष्णुता resentiment. परां...मासीत् he became extremely terrific (in appearance).

PAR. 15. गाडाधिपमपहाय except the Gauda king. निर्व्याज... राजकम् who had conquered all the monarchs by the undissembling (निर्व्याज) valour of his arms. सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना by a murder abhorred of all the world. शमयेत् आर्यम् would lay low such a great spirit. कलशयोनिम्=(कलशः योनिर्यस्य तम् (born from a vessel, viz., a *Drona*) द्रोणाचार्यम् the preceptor of the कौरवs and पाण्डवs. द्रोण was the son of भरद्वाज and is so-called because the seed of his father which fell at the sight of a nymph named घृताची who was bathing in the Ganges, was preserved by the sage in a *drona* from whence the child was born. कलश here must be taken in the sense of ' a vessel ' in general, being equal to a *drona*. For if we take कलश in its ordinary sense, 'a pitcher', कलशयोनि would mean the sage अगस्त्य, who was born from the seed of मित्र and वरुण which fell in a jar at the sight of the nymph, उर्वशी, at a sacrificeal session. Really the word कलशयोनि means अगस्त्य (note Bàṇa's use of it in that sense ' कलशयोनिपानपरिकलितसकलसलिलं सागरमवतीर्णा । '.K. p. 124) and its use for द्रोण is uncommon. However the following quotation from the म. भा. would seem to justify the use: 'गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः । भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥ 34 सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।...35 ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ...36 तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्तयत । व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ 37 तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः । हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ 38 ततः समभवद् द्रोणः कलशे तस्य धीमतः । 39' आदिपर्व 140. कृष्णवर्त्मप्रसूतिः (1) कृष्णस्य वर्त्मणः प्रसूतिः यस्मात् (गौडाधिपः) from whom an evil course of conduct originates; (2) कृष्णवर्त्म प्रसूतिर्यस्य who was born from the fire. *i. e*, धृष्टद्युम्न. He was the son of द्रुपद, king of the Pânchâlas. द्रुपद and द्रोण were school friends and had learnt archery from द्रोण's father भरद्वाज. द्रोण once got द्रुपद captured by his pupils the Pândavas, because he had slighted द्रोण in his aristocratic pride when द्रोण had been to him for pecuniary help on the strength of their former friendship. द्रुपद was smarting under this humiliation and with the desire of getting a son who

would avenge the wrong done to him he performed a sacrifice when a son named धृष्टद्युम्न and a daughter named द्रौपदी sprang up from the fire. This धृष्टद्युम्न treacherously cut off the head of द्रोण in the great war, when the latter had laid aside his weapon in grief for his son whose death was falsely reported to him. Vide म. भा. आदिपर्व 64. 150, 151; द्रोणपर्व 193; Ve. 3. 9. राज्यवर्धन had also laid aside his weapon and was treacherously sent to his account. So the simile is most appropriate. अनार्यं तं मुक्त्वा केषां मनस्सु सरस्सु राजहंसा इव न कुर्युरार्यशौर्यगुणाः पक्षपातम् in whose minds, that ignoble wretch apart, would my venerable brother's heroic qualities not create affection (पक्षपात; also 'flight by wings'), like royal swans on lakes? These make पक्षपात *i. e.* fly with their wings on lakes. भागीरथी...पाण्डुराः white like a mass of the Ganges' foam. This qualifies both गुणाः and हंसाः. परशु...कृतः (1) गुणाः recalling the memory of Parashurâma's valour. राज्यवर्धन's deeds were as valarous as Parashurâma's. (2) in the case of हंसाः the reference is to the well-known feat of परशुराम, who being jealous of the reputation of कार्तिकेय as having pierced the क्रौञ्च mountain, once sent his arrow through it and made a hole from which swans are said to descend on earth from the Mânasa lake. Another account says that परशुराम made a gap in the क्रौञ्च mountain to open for himself a passage to the earth where he wanted to go to destroy the Kshatriyas, having completed his education at the feet of शिव on the कैलास mountain. This passage is used by the swans on their way to and from the Mânasa lake. This feat of परशुराम is many a time referred to in literature. Compare *inter alia* ' सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । ' K. p. 76.; ' परशुरामशरविवरविनिर्गता इव कलहंसपङ्क्तयः । ' ibid. p. 244; ' हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् । Megh 59; वीरः (जामदग्न्यः) क्रौञ्चस्य भेदात्कृतधरणितलापूर्वहंसावतारः । ' महावीरचरित 2. 17; प्रसन्नराघव 4. 16, 17; अनर्घराघव 4. 47, 52; also stanza 97 in K. P. X quoted under विरोध. कथमिव...कराः how could he, terrible as he is, extend his hands, regardless of love, to take away my brother's life, like the terrible summer sun his rays to dry up the water of a lotus--pool,

regardless of its beauties (*i. e.* lotuses). प्रीति in the case of Gauda's hands means the love which Gauda led राज्य॰ believe was lost between them; in the case of the sun's rays it means the beauty in the form of the lotuses which resided in the pool. If the water is dried up the lotuses would all die and the beauty of the pool be gone. Or it may mean the well-known love that exists between the lotuses and the sun. गतिम् fate or doom. योनिम् womb, referring to the reincarnation of a dead man. The prince cannot conceive which creature's womb is fit for the treacherous Gauda to be born in. श्वपाको...चरेत् what outcast even would do this? श्वपाकः (श्वानं पचति) an outcast, an 'untouchable'. 'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' गीता 5. 18. नामापि...जिह्वा as I utter that sinful one's name my tongue is as it were smeared with a smirch of sin. Compare 'भर्तुराज्ञां न कुर्वन्ति ये च विश्वासघातकाः। तेषां नामापि न ग्राह्यं शास्त्रस्यादौ विशेषतः॥' quoted in a com. on Megh. 1. किं वाङ्गीकृत्य कार्यम् with what object in view. अनुप्रविश्य (1) ingratiating himself in his favour; (2) entering in. विगतघृणेन (1) who has lost all compassion (घृणा); (2) which was relieved from the heat (घृणः) being now in a sandal pillar. घुणः a particular kind of insect which works its way in timber and makes it hollow from inside. सकल...चतुरः capable of delighting the whole world. This goes both with आर्यः and चन्दनस्तम्भः. क्षयमुपनीतः was destroyed. नूनं नानेन...द्रवः truly this fool, greedy for tasting a sweet savour (*i. e.* happiness) and taking away like honey the life of my brother did not (fore-) see the trouble of the onslaught (संपातः) of arrows (also 'bees'). The simile is that of a man who in greed for a sweet liquid takes away the honey from a hive but anticipates not the injury that will follow when the bees will attack him Compare the Hindi proverb 'घी देखे पण बडगा नाहि देखे.' निजगृहदूषणम् (1) blot on his family; (2) the soiling of his house. जालमार्गप्रदीपकेन (1) who lights up the path of deception (adj. to गौडाधम); (2) a lamp in the window, कज्जलम् lampblack. अतिमलिनम् extremely foul. गौडाधमः the vilest of the Gaudas. Just as a lamp kept in a window

collects soot which only spoils the house, so the Gauda king in following the path of deception has stored foul infamy which is a blot on his family. न तु आस्त...शशी (understand a काकु in this sentence as in Ve. 1. 15 and have शशी न विद्यते किम्) though the sun, the crest jewel of the three worlds, is all of a sudden set, is there not the moon, the lord of the one deer (*i. e.* the spot in the moon; also 'a lion') and moving in the thicket of the planets (also 'making the cluster of planets void of lustre' vide com.), to control under the creator's orders, darkness, the foe of virtuous conduct (probably referring to the idea that all good deeds are done in the light and all bad in the dark and hence, by a materially incorrect inference, no good deeds are done in the dark). The comparison of the moon with a lion, the lord of deer, who also moves in thickets is suggested. हर्ष calls his brother the sun and himself the moon and says that though the sun is gone the moon is yet there to continue his work of dispelling darkness (*i. e.* evil people). विनय...चाङ्कुशे though the goad enforcing discipline is gone. व्यालवारणस्य विनयाय for humbling the intoxicated elephant. 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः ।' हैमः. सकल...भिदुरः breaking the hard heads in the form of the temples of all mad elephants. भिनत्ति इति भिदुरः–it is formed according to पा० 3. 2. 162 quoted in com. like विदुर and छिदुर. खरतरः sharper. केसरिनखरः the lion's claw. कुवैकटिकः an unskilful jeweller. तेजस्वि...नाशकाः who destroy such brilliant excellent men (also 'gems'). 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' यादवः. कस्य न वध्याः who is not bound to kill (them)? क्वेदानीं...दुर्बुद्धिः where will the evil-minded one go? Compare 'कोठें जातो आतां ?'.

PAR. 16. The principal sentence is इत्येतद्वमिद्धतः एव अस्य सेनापतिः (...) सन्निधौ एव समुपविष्टः सिंहनादनामा विज्ञापितवान् (p. 127, *ll.* 11, 12) while he was saying this his general, Simhanâda by name, who was sitting near addressed him. The whole paragraph contains a description of सिंहनाद. समग्र...वरः foremost in all battles. हरिताल...देहः whose body was yellow like a mountain of orpiment (हरितालम्=हरताळ in Marâthi). 'अवदस्य तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः ।' हैमः. परिणत...प्रकाशः stately like a full-

grown straight Sàla tree's stem. 'ऋजावजिह्मप्रगुणो ।' अमरः. 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे ।' विश्वः. प्रांशुः tall. अति... आगतः as if ripened by valour's exceeding heat. गत...वर्तमानः who was in an age most of which was gone. बहुशर...आयुषा who as it were was scoffing at Bhîshma by his exceedingly long life, though he had got up after lying on many a couch of arrows. The senâpati lay on a couch of arrows in the sense that he was for many a time hit with arrows and was confined to bed, but he recovered after all. His superiority over Bhîshma consists in his lying on *many* couches of arrows and in getting up from them in full vigour. भीष्म was lying on *one* couch of arrows on which he died. भीष्म was the son of शंतनु by गङ्गा. When with the assistance of शिखण्डी he was wounded by अर्जुन and thought he was dying he asked for a cushion for his head which was hanging down and अर्जुन provided him with a cushion of arrows. He lay, with his body pierced through by arrows and his head resting on an arrow-cushion, on what is known as 'a bed of arrows' till the sun had crossed the vernal equinox and then he gave up his soul. Vide म. भा. स्त्रीपर्व 23 'शरतल्पगतं भीष्ममूर्ध्वरेतसमच्युतम् । शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ 18...अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् । उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना । 19...एष शान्तनवः शेते ॥' 21. Or शरशयन in the case of the Senâpati may simply mean 'a bed of reeds' probably referring to the fact he used to sleep on such a bed every day. Compare वासवदत्ता (Hall) p. 297 'कश्चिच्छरतल्पगतो भीष्म इव श्वसन्नासीत्'. दुरभिभव...रुहेषु who on account of his body being stubborn was somehow touched on his stiff (सारमय full of vigour) hair by even the old age which had manifested a tremour as though it was extremely afraid of him. His old age could be seen in the tremour of his body and in his white hair. The poet imagines that his body being stubborn old age had as it were timidly laid her trembling hand on his head. शार्दूल...जातिम् who seemed to have entered into (संक्रान्त), while yet alive, the lion's caste (*i. e.* born as a lion), provided (for him) by his guileless spirit of bravery and possessing the mane (सटाल) of the hair which were

straight and white like a collection of the moon's rays. His guileless heroism had won for him the lion's nature while yet alive. The idea is that he was as brave as a lion and his hair resembled the lion's mane. सटालः=सटावान् like चूडालः =चूडावान् according to पा० 5. 2. 96 quoted in the com. अपरस्वामि...दृष्टिः whose eyes were veiled by his two eye-brows whose skin was hanging being loose through wrinkles, as if with a desire to avoid the great sin of beholding another master's face. The idea is that his eye-brows had so many loose wrinkles that they veiled his eyes and that he was a loyal servant of his master. धवलस्थूल...मुखेन who with his terrible visage shining with the cheeks covered with a white thick feather-like mustache (गुञ्जा ?), was as it were vomitting forth, even at an improper time, a commencing (lit. the commencement of) autumn, the time for (displaying) valour, white with blooming Kâsha groves. He had such a profuse mustache that he spread whiteness all around. The poet imagines that he is pouring forth an untimely autumn white with Kâsha flowers. The autumn is called विक्रमकाल because it is in this season that warriors used to start on expeditions of conquest. Compare the ceremony of सीमोल्लंघन performed on Dasarâ day, which prevails even now in the form though the spirit has long disappeared. In विक्रमकाल there also may be a reference to the Vikrama era which also begins in autumn (शरद् आरम्भः यस्य). For the connection Kâsha with शरद् note . Ritu. 3. 2.; Mu. 3. 20. The meaning 'mustache' which we have assigned to गुञ्जा is doubtful. Jîbânanda's reading श्मश्रु would therefore appear better. But neither a printed edition nor a manuscript has it. गुञ्जा, however, is a red and black berry which forms the smallest of the jeweller's weights. मृतमपि...कलापेन who, with the mass of his beard that was hanging, was as it were fanning, with a white chowrie, his master who though dead remained in his heart. His white beard hung down to his chest. परिणामे...वक्षाः who even in age had his broad breast rendered uneven (विषमित) with great

gashes (विंद्र) of wounds which had opened their mouths as if athirst to drink the water of the bright steel's edge. निशित...कुर्वन् who, on account of (his body) being densely covered with lines of letters in the form of many great scars (व्रण) graven by the edge of chisels in the form of sharp weapons, was as it were making a calculation of the hour of victory in all his battles. पूर्व...पादचारि (and) who (hence) was as if the previous record walking afoot. The fancy follows from the previous one wherein the senâpati is regarded as making a calculation of his previous victories. He therefore appeared to be a walking record. The reading पूर्वपर्वत इव is also good. It means he appeared like the eastern mountain walking, on account of the long line of ridges across his breast. This comparison is also helped by the fact that the eastern mountain is made use of by astronomers in calculating ascentions and also by the pun on पर्वगणना and पर्वत. विविध...लङ्घयन् इव who seemed to outstrip even the Mahâbhârata in the charm of divers exploits (वृत्तान्त) of heroism. महाभारत has been referred to in *Harshacharita* about half a dozen times and in *Kâdambarî* about nine more. Vide Introduction. The general seemed to know more charmimg and valorous deeds than are described in the great epic. प्रतिपक्ष... शिक्षयन् इव who seemed to read a lesson to even Parashurâma by his supreme persistence of destroying the enemics. The senâpati's superiority to Parashurâm may be accounted for in two ways. परशुराम had taken a vow and killed all the kshatriyas on earth twenty-one times, because his father जमदग्नि had been shot dead by the sons of कार्तवीर्य. When, however, he thought of repeating the exploit the twenty-second time he was vanquished by दाशरथी राम and his work of प्रतिपक्षक्षपण ceased. But सिंहनाद was ever ready to destroy his enemies. Or the reference may be to the fact that परशुराम was obliged to kill his enemies 21 times which means that every time he left some of his enemies unkilled. But सिंहनाद was so persistent in his work that he left the earth bereft of *all* enemies, so that there should be no occasion of taking up the weapon again. अभ्रमेण...मन्दयन् इव who seemed to throw into the

shade even the Mandara mountain by his wandering in the waters (also 'revolving in the sea') and by his gracefully (lit. grace of) dragging wealth (also लक्ष्मी) with ease (अनादर). The senâpati, it appears, had travelled a good deal in the sea and had easily dragged wealth from his enemies. मन्दर had to put forth an amount of efforts (आदर) before लक्ष्मी could be churned out of the sea. वाहिनी...भवन् इव who seemed to surpass even the sea in his observance of the rules (मर्यादा; also 'borders') of a genera' (वाहिनीनायक a leader of armies; also 'the lover of rivers,' the sea). The sea is well-known for his not overpassing the bounds, which it only does at the time of प्रलय. The senâpati abided by the limitations of his position even more strictly. स्थैर्य...ह्रेपयन् इव as it were putting to shame even the mountains in firmness (also 'immovability'), sternness (also 'hardness') and pride (also 'height'). सहज...तृणीकुर्वन् इव as it were counting as straw even the sun in the effulgence (परिस्फुरण) of his extending (lit. spread of) inborn fierce lustre. ईश्वर...हसन् इव as it were laughing at Shiva's bull in having his back worn out by (*i. e.* doing the weary toilsome work of) bearing the responsibility of his master (also 'weight of Shiva'). अरणिः अमर्षाग्नेः the rubbing stick of the fire of rage. अरणि is a piece of wood of the शमी tree used for kindling the sacred fire by attrition. Compare 'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम्। दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम्॥ ;ऋग्वेद अरण्योर्निहितो जातवेदाः।' ibid. विसर्पो दर्पस्य the spreading or circulation of pride. 'प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः।' U. 1. 35. He seemed to spread an atmosphere of pride around him. विसर्प also means 'erysipelas' a kind of disease which spreads itch. The general appeared to render even pride itchy. हठस्य of violence. उच्छ्वसितमुत्साहस्य the panting gasp of energy. दुर्मद the infuriate. नागदमनो दुष्टभोगिनाम् the goad (lit. that which controls the elephants) of wicked kings (also; 'a Garuda of noxious serpents'). विरामो वरमनुष्यतायाः the colophon of chivalry (gentlemanliness) कुल... गोष्ठीनाम् the family priest of the assemblies of heroes. तुला... शालिनाम् the balance of the brave. He used to find out who

was brave and who otherwise. सीमान्त...ग्रामस्य who had mastered every variety of weapons. सीमान्तं दृष्टवान् सीमान्तदृश्वा according to 'दृशेः क्वनिप्।' पा० 3. 2. 94. Vide 'अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्।' Ve. 4. 12. निर्वोढा...वादानाम् the performer of proud speeches. संस्तम्भयिता भग्नानाम् the sustainer of the routed. मर्मज्ञो...विग्रहाणाम् knower of the secrets of (carrying on) great wars. मर्म may also be taken in the sense of 'a weak point'. He used to know well where the weak point of his enemy was. आघोषणा...र्थिनाम् the drum's beat to battle's devotees. He used to encourage them like a drum. स्वरेणैव...आनयन् inspiring warriors with a lust for battle by his very voice deep as the booming of a drum.

PAR. 17. देव न...चेतयन्ते my lord ! small men (कापुरुषाः) in themselves most foul do not know that they are themselves deluded by this foul accursed fortune which has no resting place (*i. e.* is fickle), as the crows by the cuckoo. For the reference to the crow and the cuckoo vide p. 24 *supra*. चेतयन्ते from चित् 10 A vide 'कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोयम्।' K. p. 240. श्रियो...विकाराः the alterations (worked in man) by fortune such as blindness to error (also 'being closed at night') belong to the lotus (कमल). श्री has her residence in a lotus which is दोषान्ध (closed at night). It is therefore natural that she should create दोषान्धता (blindness to error) in men she favours. In श्रियो विकाराः above we have taken the genitive in a subjective sense. It may also be understood as objective in the sense of 'the aberrations (found) in fortune' where 'fortune' = fortunate men. छत्र...जडधियः the dull-witted who have concealed the sun with umbrella-shades forget there are other lustrous men. छत्र is a sign of fortune or wealth. By hiding the sun they imagine all brilliant people are concealed. किं वा...मुखानि what indeed can the poor man do who, with his face forever turned away through extreme timidity, has never seen enraged heroes' faces whereon the fire of anger has put forth buds in the form of the horripilation (पुलक) on the cheeks tawny with the swell-

ing (श्वयथुः) caused by the excess of all-exceeding (सर्वातिशायि) bravery. This furnishes the reason why 'the dull-witted' of the last sentence think that there are no other तेजस्वी men when they have concealed the sun. नासौ...मनस्विनः this poor man does not know that the spirited, when offended (विप्रकृतः), in a moment bring about the destruction of the whole family, like spells wrought by Brâhmaṇas. अभिचारः enchanting employment of magical spells for malevolent purposes. These have been treated of in the अथर्ववेद. Compare 'किं वा तेषां सांप्रतं येषां अभिचारक्रियाकूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः ।'K. p. 109; 'ब्रह्मद्विषो ह्येष निहन्ति सर्वानाथर्वणस्तीव्र इवाभिचारः ॥' महावीर 1. 62. जलेपि... तेजस्विनः the insulted mighty blaze even against the foolish(जले = जडे, डलयोरभेदात्).They do not forgive the insult of even the fools. The other meaning is:'the flashes of lightning blaze out even in water' *i. e.* the cloud. सकल...कर्म for him alone, who is an outcast from assemblies of heroes, is fit this deed capable of throwing him in hell which he cannot cross over (अनुत्तारः न उत्तारः यस्य). This refers to the vile Gauda. मनस्विनां...रीदृशाः to the high-minded ocean-churning and others are (but) mean expedients of making fortune (also 'Lakshmî) rise when the bow which is the principal riches in battles is intact (ध्रियमाणे) and when there is the sword, that lotus thicket for the sports (केली) of the *kalahamsi* in the form of glory (also 'Lakshmî); what then of such expedients as these (viz., those rosorted to by Gauda in killing राज्य° and acquiring श्री)? The idea is that the high-souled aquire fame and wealth with the support of their bow and sword. ध्रियमाणे present participle from 6 A ध्रियते. 'आर्यपुत्र ध्रिये एषा ध्रिये।' U.3. येषां...अकार्यम् how can those stout-armed warriors (बाहुशालिनः), whose spotless fame is their friend and for whom even the mountains appointed by the creator to protect the earth, vomit forth, as if themselves unable for the task, iron for the purpose of the weapon (प्रहरणम्) in their club-like arms hard as the thunderbolt, even in their mind think of such an inglorious deed (अकार्य).The idea is:—Mountains have been appointed by the creator to protect the earth. They fancy they

are unable to do the task but they know that the stout arms of warriors of spotless fame would do it. To help these warriors they pour forth from their interior iron whereof are made the swords by which the warriors protect the earth. It is impossible that such warriors even in their mind would think of doing such an ignoble deed. When the word हेतु is used in the sense of 'cause or object' it is put in the genitive. Vide 'षष्ठी हेतु प्रयोगे' पा० 2. 3. 26. (हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । सि. कौ.). सर्व...करा: before warriors' hands glorious on account of the capture (ग्रह) and subdual (अभिभव) of all, the sun's rays (hands) are maimed in respect of the occupation of space. Note that सर्वग्रह...भास्वर may also go with the sun's rays and mean 'brilliant in overpowering all planets'. Warrior's hands can capture regions of space more quickly than the rays of the sun. महा...अन्तराला (1) भ्रुकुटि, the spaces whereof are terrible on account of the wavy (तरङ्ग) curling lines (भङ्ग) like the Great Buffalo's horns. The knitting of the eye-brows which goes to form the frown is compared with the horns of Yama's buffalo. महामाहिषशृंग इव तरंगयुतः भंगुरश्च यो भंगः तेन भीषणं अन्तरालं यस्याः. (2) दक्षिणाशा the spaces whereof are terrible on account of wavy curling lines of the great etc. महामाहिषशृंगयोः यः तरंगयुतः etc. लोकप्रवाद... यमस्य only by public report the southern direction but really the warrior's frown, is the abode of Yama. If the warrior frowns on anybody he is sure to die. चित्रं...रणेषु strange that in battles manes do not suddenly come out of warriors who have uttered a war-cry (also 'the roar of the lion') together with the collection of the thorny thrill of hair due to the delight of adventure. सिंहनाद wonders why warriors who give out a सिंहनाद should not grow a (सिंह-) सटा in battles along with the thorny hair that bristle under the joy of conflict. रोमाञ्चः thrill of of rapture, horror, surprise etc; horripilation. S. D. thus defines it: 'हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।' 3. 137. द्वयमेव ...द्वयंवा for the mass of wealth (also 'ashes') born from the four oceans there are only two dreadful recep-

tacles which burn their foes, the mouth of the submarine fire or the heart of a great man. The story of the submarine fire which feeds on the waters of the ocean and is here fancied by the poet to reduce them to ashes is already explained. The heart of a great man is satisfied with nothing less then all the treasures of the four oceans. तेजस्विनः...उष्मणः whence can there be rest (निर्वृत्तिः) for the inborn heat of the lustrous (warrior and submarine fire) without obtaining all the oceans ? The idea is similar to that of the previous sentence. वृथा...केवलम् in vain has the lord of serpents expanded his vast (विपुल) ponderous hoods, when by his hood (भोग) he supports the clod of earth only. अप्रतिहत...जानन्ति but only the arms of warriors with their forearms shining like a collection (भारः) of the quarter-elephants' trunks, know the savour of the pleasure of the enjoyment of sovereignty (आक्रान्ति) with unobstructed edicts over the earth. In these two sentences a contrast is brought about between the lord of serpents who only supports the clod of earth with his hood without knowing the pleasure of the enjoyment thereof and the warriors who enjoy the pleasure of the sovereignty of earth with their orders obeyed everywhere. Note the serpent is called भुजङ्गानां भर्ता (the chief gallant) with reference to the earth, but the real lover and enjoyer of the earth is different. Note also that in वृथाविततविपुलफणाभारः what is predicated (विधेय) is the वृथात्व of the hoods being expanded. But this predicate does not appear prominent as it deserves to on account of the word वृथा being put in the compound. This constitutes a blemish in काव्य known as अविमृष्टविधेयांशत्व (अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टः विधेयांशः यत्र). Vide the following where the same दोष has arisen by a similar compound of वृथाः— 'धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा । स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥' quoted in S. D. 7. रविरिव...शूरः like the sun a brave man passes his days at ease with his radience unimpaired and his sprout-like feet (also 'rays') clasped with hands by Laksmî (पद्मा) with her face turned up (also 'clasped by a cluster of lotuses with

upturned faces'). कातरस्य...लक्ष्मीः but how can the glory of the coward who like the moon is हरिणहृदय (1. 'with the heart of a deer' *i. e.* timid; 2. 'with a deer in his heart', referring to the moon's possession of a deer) and pale of complexion (lit. back; also 'whose surface is white') remain steady for even a couple of nights ? Note that the moon's Lakshmî or lustre does not remain the same for two nights; for every night she either waxes or wanes somewhat. अपरिमित... रसः the heroic sentiment which showers a heap of boundless glory is expansive. For the hero there can never be enough of glory, for it is boundless. पुरः...पौरुषस्य the ways of manliness are trodden (प्रहत) by valour which goes before. In order to show oneself a man *par excellence* one must first display valour. शब्द... दर्पस्य the portals of pride have their enemies flying away by their (very) creak. शस्त्रा...शौर्यस्य for valour quarters become void when lighted by the sheen of weapons. Nobody dares to make a stand before the brave. रिपुरुधिर...रज्यते like the earth glory also becomes devoted (also 'red') by the shower of the sprays of enemies' blood. By killing one's enemies one gets glory and reddens the earth. बहु...भवति like a row of toe nails royalty also glitters through rubbing against the edge of the whet-stone of the jewels of many monarchs' crowns. When monarchs rub their crest-jewels against the sovereign's feet his nails as well as his pre-eminence as a sovereign glitter. अनवरत...श्यामीभवन्ति enemies' faces like the palms of one's hands become dark by constant practice in arms. विविध...भवति like the body one's fame also becomes white by hundreds of bandages bound about manifold wounds. कवचिषु...प्रहाराः merciless strokes of swords made to fall on the mailed panels of enemies' breasts vomit also glory like a flame of fire. यश्चाहित...नेनरः that high-minded person and no other is excellent who, having his people slain by the enemy, displays the grief of his heart by the breast-beating of his enemies' wives, sighs with the wind caused by the descent (पात) of his hard creeper-like sword, cries when the stream of his tears falls on the lifeless body of his enemy and offers water (to his dead kinsmen) by

the eyes of his enemies' wives. The idea is that idle exhibition of sorrow followed by no action is useless. न च...वीराणाम् wise people do not attach any notion of kindred to bodies evanescent as though seen and gone in dreams; with the heroes the conception of body belongs to permanent fame. For a parallel idea compare Raghu 2. 57 quoted in the com. अनवरत...शोकः like the foul smirch of lampblack the diamond lamp, sorrow touches not the lustrous that (the lamp and lustrous) are naturally brilliant with an extending radiance of ceaselessly burning splendour. अग्रणीः the leader. प्राग्रहरः the chief. प्रष्ठः foremost. आग्रिरसहिष्णूनाम् the first of the unforgiving. एताश्च...भित्तयः here you have at your command (स्वायत्ताः) these walls with the heroes' breasts as their doors, which have the fire of anger always near and smoking, wherein the satisfaction of the water of swords' edges is easy, which are concealed under the shade of a forest of formidable arms and which are the cool retreats for the residence of fortitude The idea is that Harsha has at his command many brave warriors in whose heart anger is smouldering, who are brave swordsmen and are possessed of stout arms and firmness. Therefore there is nothing on earth which Harsha cannot accomplish with their help. यतः किम्...भुवः therefore what of the Gauda king alone ? So deal that no other would do so again. सर्वोर्वी...श्वसितैः wave the chowries of these mock conquerors who desire for the reverence (श्रद्धा) of the whole earth with the sighs of the matrons in their harems, *i. e.* kill them so that their wives will begin to sigh and wave the chowries by their breaths in the absence of any servants to do so. सर्वोर्वीश्रद्धाकामुक may also mean who is a lover of the whole earth in his desire or mind only, *i. e.* who desires to be so but has no chance of having his desire fulfilled. सर्वोर्व्याः श्रद्धया स्वात्मेच्छया कामुकः. Compare 'भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक' हर्षचरित 3. p. 112 (निर्णयसागर 3 rd edition). A different meaning can be given to this sentence by construing अलीकविजिगीषूणाम् with अन्तःपुर॰ and understanding चामराणि to be Harsha's own. The idea then would be 'wave your chowries with the sighs of the wives of these mock

conquerors' *i. e.* bring the wives of your enemies as captives and make them wave chowries over you. Of course in doing this they will sigh in grief and set the chowries in motion. We admit that this interpretation is probably not the one which is meant, but this is suggested to us by a similar description in गउडवहो (गौडवधः). There we are told that Yashovarmâ of Kanauj after killing the Gauda king (after which incident the poem is named) took all the ladies in his harem prisoners and made them wave châmaras over him. Vide verses 695-697 (Pandit's edition). उच्छिन्धि...व्यसनानि remove their cravings (व्यसनानि) for the shade of umbrellas by the awnings of a flock of vultures blinded by the fragrance of blood. They are fond of having umbrellas held over them. Kill them and let the vultures who will hover over their dead bodies in greed for their blood satisfy their fondness for umbrella shades by the shade of their wings. अपाकुरु...रोगान् dispel the diseases in the form of their eye-love (चक्षूराग) due to the side-glances of that harlot of ill-gotten glory by the heat of the water in the form of tepid tears. It appears that diseases of the eye used to be cured by the application of heat (स्वेदः). The idea is:—the harlot Lakshmî whom they had secured by foul means had cast a few glances at them. This had suddenly produced in them love for her. This love is supposed by the poet to be an eye-disease of which the senâpati asks the prince to cure them. चक्षूरागः 'eye-love', love created by a mere exchange of eyes. Compare 'चक्षुरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु।' K. p. 41; 'भूयसा जीवधर्म एष यद्रसमयी कस्याचित् क्वचित् प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षूराग इति।' U. 6; also Mâl. 6. 15 where कामन्दकी says to मालती 'पुरश्चक्षूरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता। तनुग्लानिर्यस्य त्वयि समभवद्यस्य च तव।'. उपशमय...श्वयथून assuage the swellings (श्वयथुः) of heroism in ignoble deeds by the perforations (वेध) of arteries with sharp arrows. The enemies' heroism shown only in ignoble deeds is supposed to be the intumescence on their bodies and in order to remove the extraneous matter which has made it up the prince is asked to pierce their veins with arrows. उन्मूलय...मान्द्यानि

root out the strong dulness of their feet wayward (दुर्ललित) on account of their yearning for footstools by the panaceas of scars (मल) due to a compressing (आपीड) wreath of iron fetters. Their feet have become dull because they want footstools. Give them iron fetters instead. Dulness is cured by administering sulphate of iron. क्षपय...कण्डूः destroy the itching of their ears for hearing the words 'Be victorious,' by showering (over them) the salt (क्षार) of the stern words of command. Itching is cured by the application of salt. अपनय...विकारान् remove the diseases(विकार) of the rigidity (स्तम्भ) of their stiff (स्तिमित) unbending heads by the forehead applications of sandal salve in the form of the rays of your feet's nails. The stiffness of the head is removed by smearing it with sandal. उद्धर...शल्यानि take out the arrows of the pranks of unmannerliness emitting the fire (ऊष्मायमाण) of the arrogance of wealth with the nippers (संदंशः a pair of tongs) of the commands(संदेश) to pay tribute (कर). ऊष्मायमाण pres. part. of the den. from ऊष्मन्—ऊष्मायते in the sense of emitting heat, according to 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' पा॰ 3. 1. 16 (आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति । बाष्पायते । ऊष्मायते । सि. कौ.). भिन्धि...न्धकारान् pierce the darkness of the conceited (आटोपः= pride, arrogance) knitting of the eye-brows of vain warriors by the lamps of the rays from the gemmed footstools. The idea is that the prince is to make these so-called warriors prostrate themselves at his feet. जय...संनिपातान् conquer their great dangerous fevers in the form of vain pride by the convalescence due to the heaviness of the head being removed by the lightness of falling at your feet. They are suffering from सन्निपात which has resulted in making their heads heavy. Make these heads light by making them bow at your feet. The सान्निपात in the present case is vain pride which keeps them stiff. सन्निपातः a combined derangement of the humours of the body causing fever which is of a dangerous kind. Reference is also made to सन्निपात and शिरोगौरव being cured by लङ्घन (fasting). श्लथय...कार्कश्यानि soften the hardness of the callosities of the bowstring by the heat of the hollows of their hands

folded in a perpetual obeisance (सेवाञ्जलिः). इष्वसनम् a bow. इषवः बाणाः अस्यन्ते अनेन or इषूणां असनं यस्मात्. तमेव...मार्गम् abandon not that path, the envy of the three worlds. For स्पृहणीय in the sense of 'envious' note 'अयं आशैशवात् मम चान्येषां च ऋषिकुमारकाणां स्पृहणीयचरितः आसीत्' K. 154. अपहाय...लक्ष्मीम् abandoning grief proper to ignoble people, appropriate the royal glory which has descended to you from heredity, like a lion, a fawn. देवभूयं...नरेन्द्रे when the king has assumed his god-head. दुष्ट...वर्धने and when राज्यवर्धन has his life eaten by the serpent in the form of the vile Gauda. वृत्ते...प्रलये when this great cataclysm has come to pass. धरणी...शेषः you are the only one left (also 'the serpent Shesha') for supporting the earth. समाश्वासय...प्रजाः console your helpless subjects. क्ष्मापतीनां...न्यासान् like the autumnal sun, set your forehead-burning footsteps (also 'rays') upon the heads of kings (also 'mountains'). ललाटंतप is an उपपद समास (ललाटं तपति इति ।) according to 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' पा० 3. 2. 36 (सूर्यं न पश्यन्तीति असूर्यंपश्याः राजदाराः । ललाटंतपः सूर्यः । सि. कौ.) and a nasal is inserted after ललाट in accordance with 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' पा० 6. 3.67 (अरुषःद्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । सि. कौ.). अहितानां...कल्माषपादताम् have your feet rendered spotted (कल्माष) by the nail-schorching masses of smoke from the sighs hot with the grief of consecration to new service of your enemies and by the dawning light from a collection of their trembling crest-jewels. The idea is that the prince's feet will have a dampled hue on account of the light from the crest-jewels and the hot sighs of grief, of his enemies when they come to fall at his feet. Reference also seems to be made to king सौदास who was known as कल्माषपाद, though from a different cause. हर्ष is asked to become कल्माषपाद on account of the things explained above. कल्माषपाद is thus a. paronomastic word. The story of सौदास is given in रामायण उत्तरकाण्ड 65 , विष्णुपुराण 4. 4. and भागवत 9. 9. King सौदास was the son of सुदास, who was the grandson of king ऋतुपर्ण of अयोध्या. While hunting in the forest सौदास saw two tigers who had devoured many animals. He

killed one of them, who at the time of his death assumed a dreadful form and showed himself to be a राक्षस. The other, also a राक्षस, saying that he would have his revenge disappeared instantly. After a time सौदास performed a sacrifice at the end of which the राक्षस approached him in the form of वशिष्ठ and demanded समांसभोजन. He then assumed the form of a cook and prepared human flesh which was served by the king to वशिष्ठ when he came. By his powers of योग वशिष्ट knew what the food was and cursed सादास to be a cannibal. When the king informed the sage that it was by his direction that the food was prepared वाशिष्ट came to know, again by the same powers, what had really happened and said that he would be a नरमांसभक्षक for 12 Years only. Now the king himself took water in his hand to curse the sage but at the request of his wife, मदयन्ती, he forbore and threw it on his own feet which were burnt by the water. He was then called कल्माषपाद्. Vide 'तेन क्रोधश्रुतेनाम्भसा दग्धच्छायौ तत्पादौ कल्माषतामुपगतौ ततश्च स कल्माषपादसंज्ञामवाप...32' विष्णुपुराण 4. 4; ' ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना। वसिष्टं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ 29...ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम्। व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ 31 तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ। तदाप्रभृति राजासौ सौदासः सुमहायशाः। कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ 32' रामायण 7. 65. तपस्वी an ascetic or a poor man. सहज...मनाः whose mind was tender with the softness of his native Brâhmaṇa character (ब्राम्हण्यम्). कृतनिश्चयः who had formed his resolution. चण्ड...दिग्गजम् (adj. to राजन्यकम्) which had deprived the quarter-elephants of their intoxication by the twanging sound of the notched ends (अटनि) of a forest of dreadful bows. गुञ्जज्ज्या...ज्वरम् which had caused fever to the world by the array (जाल) of its humming bow-strings. उद्यतम् prepared, ready. एकविंशतिकृत्वः one and twenty times. कृत्त...परशुरामः Parashurâma uprooted the (whole) collection of Kshatriyas (राजन्यकम्), with all their branches (वंश) cut. The reference is to the well-known story of Parashurâma, the son of जमदग्नि and the 6th incarnation of विष्णु. Once king कार्तवीर्य went to the hermitage of his father and carried off his cow.

But परशुराम when he returned home fought with the king and killed him. When his sons heard this they became very angry and repaired to the hermitage and finding जमदग्नि alone they shot him dead. When परशुराम, who was not then also at home, returned, he became very much exasperated and took the dreadful vow of exterminating the whole Kshatriya race. He succeeded in fulfilling his vow and is said to have rid the earth one and twenty times of the royal race. This feat of परशुराम is a common place reference in literature. Note *inter alia* 'सोऽयं त्रिःसप्तवारान्-विकलविहितक्षत्रतन्त्रप्रमारः।' महावीर. 2.17; 2.48; 3.41; 'कृत्वा त्रिःसप्तकृत्वः सामिति विशसनं पूर्वमुर्वीपतीनाम्।' प्रसन्नराघव 4. 34; अनर्घराघव 4. 51; Kir. 3. 18; Raghu. 11. 66. किं पुनः...द्वेवः what then need be said of my lord, the head of the magnanimous, whose mind acts the thunderbolt through the native hardness of his body? The idea is that if परशुराम the soft-minded Brâhmaṇa who was brought up with the deer, could achieve such a task when once his resolution was formed, there can be no doubt that Harsha of adamantine mind could do it. तदद्यैव ...धनुः therefore do you this very day make a vow and take up for destroying the life of the vilest of the Gaudas, your bow, that pennon which marks the sudden expedition of Death busy in gathering lives. As soon as the prince takes up his bow Death will have to be ready on his expedition of gathering lives. न ह्ययं...सुदारुणः this dire, burning sorrow-fever of my lord whose body is being baked by the flame of humiliation will not cease without the cool application (शिशिरोपचार) of the sandal unguent of his enemies' blood. निकार...त्मजेन when the means of allaying the torture of insult failed or had been exhausted (परिक्षये) Bhîma (the son of wind) drank the ambrosia of his enemy's blood, which was obtained without the means of the Mandara mountain and was as it were tasted by him in Hidimbâ's kisses. The idea appears to be that insults of the kind that हर्ष or भीम had received could not be adequately atoned for unless the enemy was made to pay his blood. Bhîma tried all means of allaying the torture of insult but unless he drank

his enemy's blood he could not be satisfied. Bhima's vow of drinking दुःशासन's blood has been referred to before. Bhîma is called पवनात्मज, because पाण्डु, being prevented by a curse from having progeny, allowed his wife कुन्ती to make use of a charm she had acquired from the sage दुर्वासस्, by means of which she was to have a son by any god she liked to invoke. At the time भीम was born to her she had invoked पवन. Hence the same. हिडिम्बा was a demoness, the sister of हिडिम्ब. After having escaped from the लाक्षागृह the पाण्डवs went into a forest where they encounted the demon हिडिम्ब. भीम fought with and killed him and married his sister हिडिम्बा. Vide म. भा. आदिपर्व 168. हिडिम्बा was a राक्षसी and a beloved of भीम and so it was possible for भीम to taste in her lip both blood and ambrosia. The celestial अमृत required churning with मन्दर but the रुधिरामृत that भीम quaffed was obtained without the expedient of मन्दर. जामदग्न्येन...अस्नायि and the son of जमदग्नि bathed in the pools of Kshatriyas' blood, which were cool and had a touch pleasant to the assuaging (शाम्यत्) fever of anger's fiery flames. When the father of परशुराम was killed by the sons of कार्तवीर्य he took the dreadful vow of killing all the Kshatriyas and performing the तर्पण ceremony of his ancestors with their blood. With this view he filled five pools of blood by killing the royal race and on the anniversary of the death of his father bathed in those pools and performed the obsequies with the blood. Note the name समन्तपञ्चकम् for कुरुक्षेत्र where the pools of blood were dug. इत्युक्त्वा व्यरंसीत् so saying he ended. व्यरंसीत् aorist of रम् with वि. रम् is usually Âtm. but when preceded by the prepositions वि, आ or परि it is Paras., according to 'व्याङ्परिभ्यो रमः' पा० 1. 3. 83.

PAR. 18. करणीयं...मान्येन your eminence has said this which certainly deserves to be done. इतरथा under ordinary circumstances; otherwise than what the state of affairs is at present. This is in contrast with किं पुनः...मनसि (*ll.* 7, 8). मे गृहीतभुवि...भुजस्य my envious arm looks with a claimant's (दायादः दायं आदत्ते) eye on even a lord of *Bhogis* (*i. e.* a king and the serpent, Shesha) who supports the earth.

The prince's arm wanted to support the earth unaided. It therefore looked with an envious and a claimant's eye upon even Shesha who also supported the earth. *A priori* it would not brook with a king (भोगिनाथ) who is also गृहीतभू (occupies a part of the earth). In short Harsha's arm does not want the term गृहीतभू to be applied to anybody except itself. गृहीतभूः भोगिनाथ may also mean 'a serpent who has concealed himself under ground', though this does not appear to be the sense intended. उपरि...चलितुम् my creeper-like brow longs to set itself in motion in order to check even the group of stars rising up (गच्छति loc. sing.). अनमत्सु...करः my hand yearns to catch the hair of even the mountains that do not bow. तेजो... हृदयम् my heart longs to make even the sun's hands (rays), vainly proud (दुर्विदग्ध) of their lustre, take the chowries. राज...कर्तुम् enraged at the title of king, my foot desires to make footstools of the heads of even the kings of beasts (lions). The prince's throne would really be a सिंहासन and the ambition of his foot would be fulfilled. स्वच्छन्द ...अधरः my lip throbs to give an order to snatch away (आक्षेप) even the quarters occupied at will by their wilful guardians. किं...जाते what then need be said now that such a disaster has befallen. जातामर्ष...करणस्य my mind in which is produced an excess of rage (जातं अमर्षस्य निर्भरं यस्मिन्) has no room for complying with (करण) the observances of mourning. The prince means that he desires not to resort to the conventional forms of expressing grief. अपि च...चाण्डाले moreover while the outcast in the form of the vile Gauda king, condemned by the world, a rogue who deserves to be pounded and is a painful (विषम) dart to my heart is alive. मुसल्य who deserves to be pounded with a club, मुसलेन वध्यः according to 'दण्डादिभ्यः' पा॰ 5. 1. 66 (एभ्यो यत्स्यात। दण्डमर्हति दण्डयः। अर्घ्यः। वध्यः। सि. कौ.). 'विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः।' अमरः. जिह्रेमि...मुत्कर्तुम् I am ashamed to sigh with my lips dry, without resorting to retaliation (प्रतीकारेण शून्यं यथा स्यात्तथा), like a hermaphrodite (who also may be considered to have her lips dry on account of the absence

of any kisses and her disease without any cure, प्रतीकार, and hence always sighing). 'पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ' अमरः. शुष्काधरपुटः with reference to the prince appears to have been used proleptically. It shows the result of the prince's helpless sighs which will end only in making his lips dry. अकृत...ञ्जलिम् how can my pair of hands, who have not created a shower of water in the form of the tears from the tremulous eyes of the enemy's hosts (चल), present the oblation of water? अदृष्ट... सलिलम् (supply मे कुतः from the previous sentence) how can the eyes of me who have not seen the cloud (मण्डल) of smoke from the pyre of the vilest of the Gaudas, have even a little water of tears? श्रूयतां मे प्रतिज्ञा let my vow be heard. शपामि...आत्मानम् I swear by touching the dust of my lord's feet that if in quite (एव) a few (limited) days I do not make the earth void of Gauda and resound with fetters (lit. possess fetters which jingle) on the feet of all kings insolent (दुर्ललित) on account of the swiftness (चापलम्) of their bows, I sinful as I am, shall throw myself, like a moth, in a fire drunk with clarified butter. That in whose name an oath is taken is put in the instrumental case. स्पर्शेन refers to the practice of touching the thing by which one swears. रणरणायमाण (pres. part. den. from रणरण) may either mean 'making noise' (रणरणः) or 'causing pain' (रणरणम्). तनूनपात् fire. तनूं स्वं रूपं न पाति न रक्षति आशुविनाशित्वाद् इन्धनाभावे. पतङ्गः a moth. The tendency of the moth to throw itself on fire is well-known and is referred to many a time in literature. It is said that an old female moth was burnt to death when अग्नि burnt the खाण्डववन and that in order to wreck their vengeance on अग्नि all moths fall on fire in order to extinguish it, wherever it is seen *i. e.* in lamps etc, no matter whether they lose their life in the attempt. Vide for the tendency Ve. 1. 19.; S'i 2. 117; Ku. 3. 64, 4. 40; Mu. 1. 10; and 'नाग्निं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृशेत्। किमन्यत्स्यादृते दाहात् पतङ्गस्याग्निमृच्छतः॥' कामन्दकीयनीतिसार 12. 13. महासान्धि...कृतम् the chief minister entrusted with the affairs of peace and war. This office seems to be old and corresponded to the modern minister for foreign affairs.

Compare प्राचीनलेखमाला vol. III p. 175, No. 164, Inscription of श्रीधरसेन (A. D. 571) 'लिखितं सान्धिविग्रहाधिकृतस्कन्धभट्टेन'. अवन्ति is the name of the minister. आन्तिकस्थ who was sitting near. आ रवि...चलात् as far as the Eastern mountain (lit. the mountain of rise *i. e.* where all luminaries rise) whose peaks are abandoned by couples of celestial singers alarmed by the hustle of the sun's chariot wheel. This refers to the east. The preposition आ is used to express the limit inceptive (अभिविधि), or in the sense of 'from' and also the limit exclusive or conclusive (मर्यादा), or in the sense of ' till ' ' as far as ' and in both cases governs the Ablative case; e. g. ' आ मूला च्छ्रोतुमिच्छामि ' S'âk. 1, or ' आ कैलासात् ' Megh 11, where आ denotes the limit exclusive. Sometimes आ in the two above senses forms an अव्ययीभाव compound, according to ' आङ् मर्यादाभिविध्योः ' पा० 2. 1. 13, when joined to a noun; e. g. आजन्म from the birth; आमरणम् till death. आ त्रिकूट...सुवेलात् as far as Suvela whereon the incident (व्यतिकरः) of Râma's devastation of Lamkâ is engraved by chisels (टङ्क) hewing down (कुट्टाक) the metropolis (कटक) on Trikûta. त्रिकूट otherwise known as लम्ब is a mountain in Ceylon on the top of which Râvana's Lamkâ was situated. सुवेल is also another name for त्रिकूट and appears to be a mountain range of which त्रिकूट formed a part. This refers to the south. आ वारुणी...गिरे as far as the western mountain (lit. the mount of setting) the hollows (कुक्षि) of whose caves resound with the tinkling of the anklets of Varuṇa's excellent mistresses tripping (स्खलित) with the intoxication of wine वरुण is the presiding deity of the west. आ गुह्यक...मादनात् as far as the गन्धमादन mountain whose cave- dwellings are perfumed with sulphur (गन्धपाषाणः) fragrant with the scents of Yaksha matrons. These ladies had used scents which made the sulphur fragrant with the result that the caves were perfumed. गन्धमादन refers to the north. It is a range of mountain to the south of Meru and abounds in fragrant forests. Vide विष्णुपुराण 2. 2. 16. On this mountain is situated the hermitage of नर (अर्जुन) and नारायण (श्रीकृष्ण) and it is the residence of Yakshas. Vide म. भा. वनपर्व 143

'प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ 23 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः। तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ 24'. It should be noted that in the above four clauses आ has been taken in the sense of the limit exclusive *i. e.* in the sense of 'as far as'. But it will not matter much if we take it in the sense of the limit inceptive *i. e.* in the sense of 'from'. सर्वेषां...ग्रहणाय वा let all kings prepare their hands to pay tribute or grasp swords. Take सर्वेषां राज्ञाम्=सर्वैः राजभिः. The Genitive can generally be used for any case according to 'षष्ठी शेषे' पा॰ 2. 3. 50. This and the following sentences give to the kings of all the world two alternatives. viz, either to submit to Harsha and acknowledge his superiority or to fight with him. The sentences are each an example of विकल्प, a figure of speech, thus defined by S. D. 10. 84 ' विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः। '. गृह्यन्तां ...चामराणि वा (supply तैः after गृह्यन्ताम्) let them either seize quarters or chowries. नमन्तु...शिरस्त्राणि वा let their heads or their bows bend down (before me), let my commands or their bowstrings be their ear-ornaments, let the dust of my feet or their helmets adorn their heads (शेखरः diadem or crown). After नमन्तु supply माम्. S. D. in which this sentence is quoted as an instance of विकल्प reads नमयन्तु (let them bend) which appears better. घटन्तां...दर्पणेषु let folded hands or arrangements (बन्ध) of troops of elephants be formed, let lands or arrows be abandoned, let mace-staves or lance-staves be grasped, let them take good view of themselves either in the nails of my feet or the mirrors of their swords. परागतोऽहम् here I return. पङ्गोरिव...लेपः like a cripple whence can I have rest until I have prepared an ointment for my feet found (lit. stalking) in all continents and consisting of the light of the slab-like jewels in the diadems of all monarchs It appears that lameness was supposed to be cured by the application of the ointment prepared from a particular kind of stone. मुक्तास्थानः who left the hall. स्नानारम्भाकाङ्क्षी desirous of commencing his bath. सभामत्याक्षीत् dismissed the assembly. अत्याक्षीत् aorist of त्यज्. स्वस्थवत् like one who is calm. The affix वत् is added in the sense of 'equally with or like to' when the equality or likeness refers to an action,

according to 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' पा॰ 5.1.115 (ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया चेदिति किम्। गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। सि. कौ.). आह्निकम् daily duties. अगलत्...त्रिभुवनस्य like the extending arrogance of the three worlds who had heard his vow the day with its heat allaying faded.

PAR. 19. निजाधिकार...भास्वि when even the adorable sun (lit. one of no cool splendour), reft of his brilliance, had gone somewhere (*i. e.* had disappeared) as if afraid of the loss of his sovereignty. The sun was afraid that Harsha who was preparing for his दिग्विजय would also deprive him of his power. He therefore made himself scarce. तामरस...संकुचत्सु when even the clusters of red-lotuses which had concealed the buzzing of their bees (also 'arrows') were closing as if through fear. When the lotuses closed, the bees were caught in their buds and hence their buzzing was stopped. If the buzzing of their शिलीमुखs (arrows) is heard Harsha will come down upon them. This is the cause of their apparent fear. The force of अपि is as follows. There is no wonder that other warriors concealing their शिलीमुखालाप were losing their splendour; for even the lotuses which possessed a शिलीमुखालाप of their own concealed it and were closing. Understand the अपि in the preceding and the following sentences in a similar way. विहग...भवत्सु when groups of birds motionless on account of the movements of their wings (also 'factions') being checked were as if through fear becoming invisible. No पक्षविक्षेप of any kind could now be seen. भुवन...सकले when all the people, who had bent their heads and joined a forest of their hands in adoration, were honouring the world-embracing twilight, as if it were the (prince's) vow (which also was world-embracing in the sense that the prince wanted to conquer the whole world). स्वपद...दिक्षु when the quarters were being concealed by a row of thick darkness as though it were a circle of sky-licking iron bulwarks erected by quarter-guardians apprehensive (चकित) of falling from their station. The dark lines of darkness which

were enveloping all quarters are fancied by the poet to be iron ramparts built by their guardians lest they might fall from their position. प्रदोषास्थाने in the evening hall, *i. e.*, the hall where the prince used to sit in the evening. नमन्नृप...लोकम् (he) who was as it were being saluted by even the groups of lamps whose flames shook with the wind from the moving shawls of bending kings, dismissed the company (लोकम्). प्रतिषिद्ध...प्रवेशः who had forbidden servants from entering. शयनगृहम् bed-chamber. उत्तानश्च...तले lying supine he stretched his limbs on the bed. द्वितीयं ...जग्राह as he lay there with the lamp for his companion, fraternal affliction, finding its opportunity like a servant quickly caught him. It is well known that when princes, or even our modern big officials, are to be approached by their subordinates for some business of theirs, they have to see that their superiors are in what is known as a favourable mood. They have therefore to catch a particular opportunity to succeed in their object. The prince was now lying alone with the lamp and fraternal grief like an attendant found its opportunity and held the prince in its grasp. This we think is the meaning intended and we are not prepared to assign to अभिसरः the meaning of 'a thief' or 'a brigand' (for the simple reason that it does not possess it) as संकेत followed by the present com:and C. and T. has done. For the necessity of approaching a king at a proper time only compare N. 3. 92–95 and 'विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वया-ऽस्मिन् समयं समीक्ष्य । आत्यंतिकासिद्धिविलम्बिसिद्ध्योः कार्यस्य काऽऽर्यस्य शुभा विभान्ति ॥' 96. जीवन्तं...अग्रजम् closing his eyes he saw his elder brother as it were living in his heart. उपरि...श्वासाः his sighs moved up and up as if in quest of the life of his brother. धवलांशुक...रुरोद covering his face with a flood of tears as with a skirt of a white silken garment he wept long and silently. कथं नाम...ईदृशः how possibly could such a form deserve such an end of this ? पृथुशिला...आर्यः my brother was harder (in his frame) than our sire whose bodily frame was hard like a broad mass of rock, even as the metal, iron (is harder) than the mountain whose bodily structure is hard with a collection

of broad stones. Iron which comes from a mountain is harder than it; so राज्यवर्धन who was born of प्रतापवर्धन had a harder frame. कथं...उच्छ्वसितुम् how is it proper for this my accursed heart to breathe even once in the bereavement of my brother? इयं...वृत्तिर्वा this is that love, devotion or obedience (which I professed for my brother)! The sentence is sarcastic. Or understand a काकु and explain 'is this that love etc.' बालिशो...जीवितम् what child even would conceive of my being alive on the death of my brother? ऐक्यम् unity (of the two brothers). अयत्नेनैव...कृतोऽस्मि I have been separated from him by accursed fate even without an effort. दृग्ध...मयाः merciless (गतघृण) as I am I have not even wept copiously (मुक्तकण्ठम्), having my grief obscured by the accursed rage. The rage is called हत because it has prevented the prince from paying to his departed brother the customary tribute of tears. सर्वथा...प्राणिनाम् in every way the loves of mortals are unsubstantial and fragile like a web of spider's threads. This proposition must be taken with a reservation considering the condition of the person who is uttering it. लोकयात्रा...आस्ते kinship depends (निबन्धना) only on popular usage (लोकयात्रा) since even I sit apparently self-contained (स्वस्थ इव) like a stranger when my lord has gone to heaven. The prince means to say that there is nothing to establish that he was related to his dead brother except what people say. In fact kinship depends upon external things only. Had it been otherwise he would have been dead long ago when his brother was dead. लोकयात्रा...बन्धना may also be explained in another way. Kinship depends only upon the usage of the world. If a person exhibits such conventional signs of grief as shedding tears etc, as the world does, when another is dead, it may be inferred that both of them were relatives. Beyond this there is no internal tie which binds kinsmen. Had it been otherwise the prince who thought himself to be an ideal brother would not have sat silent as he is doing. It must be remembered that the prince is indulging in a self-condemnation. किं च...विघटिते moreover what profit has accursed fate reaped, when such a pair of

happy brothers whose hearts were blessed in the tie (बन्ध) of mutual love is parted? तथा...गुणाः those very virtues of my lord, which in that way gladdened the world, as though made of the moon, burn, now that he has passed to the other world, as though the fire of the pyre has stuck to them. लोकान्तरीभूत is an unhappy expression. It is a च्वि form and literally means 'who has become the other world though he really is not so'. The meaning intended is 'one who has gone to the other world.' इत्येतानि...पर्यदेवत these and others were the mournful thoughts of his mind. अशेष... धिकृतम् who commanded the whole army of elephants. स्कन्दगुप्त- this man appears to be the same person who is referred to in the Banskhera Copper-plate as follows: ' दूतकोत्र महाप्रमातार- महासामन्तश्रीस्कन्दगुप्तः '

PAR. 20. युगपत्...हूयमानः summoned by a succession of many people who were running simultaneously. This and the following adjectival clauses in the nominative qualify स्कन्दगुप्त (p. 142, *l.* 2.). स्वमन्दिरात् from his quarters. अप्रति... करेणुः who did not wait for his female elephant. संभ्रान्तः who was bewildered. ससंभ्रमैः...पदैः with bustling staff-bearers forcing the populace aside. पदे...पृच्छन् who was questioning at every step the chief elephant doctors, who were bowing to him on all sides, as to the night's news concerning the excellent elephants. उच्छ्रित...गागनैः who had densely filled (गहनं यथा स्यात्तथा गृहीतैः) the expanse of heaven (दिगायाम) with a forest of slender bamboos (वंशलता) which were uplifted and marked with peacock's tails and who (hence) appeared like Vindhya forests come for the purpose (उद्योग) of putting an end (विमर्द) to the imprisonment (बन्ध) of elephants. This and the following clauses in the instrumental are to be construed with कटककदम्बकैः, groups belonging to the army (p. 140, *l.* 5), and describe the kind of people who constituted these groups. The idea in the above clause is:—These people carried in their hands bamboos which were uplifted and adorned with the feathers of peacocks' tails. There were so many of these bamboos to be seen in the air that the expanse of the sky appeared to be densely

filled with them. Hence these people are likened to Vindhya forests, which also 'occupy the expanse of the sky with bamboos, creepers, forests and thickets marked with the tails of peacocks that stand erect (on them).' But a further question arises as to why it was that the Vindhya forests came there. The reason is supplied by वारणबन्ध...गतैः. The Vindhya forests were full of elephants which were caught and imprisoned by the followers of स्कन्धगुप्त. The forests therefore waited upon this commandant of the elephant army to request him to put an end to the practice of imprisoning the elephants which resided in them. पुरः...मण्डलैः groups of unemployed (अनायत्त not depending upon anybody as servants are) people who were running in front. संकेत takes अनायत्ताः=हस्तिपार्श्वरक्षिणः protectors of an elephant's sides, elephant attendants. आधोरणगणैः groups of elephant riders. These are now being described. मरकत... प्रार्थयमानैः who were displaying handfuls of emerald green fodder (घास) and cajoling lordly elephants that were freshly caught. लब्धा ...मानसैः whose minds were delighted at the acquisition of intoxicated elephants which they desired. सुदूरं नमस्याद्भिः who having come near (उप) from afar were bowing. नमस्याद्भिः from नमस्यति which is formed according to 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' पा॰ 3. 1. 19. The affix य is added to नमस्, वरिवस् and चित्र in the sense of 'adoring', 'serving' and 'striking with wonder' respectively, e. g., नमस्यति देवान्। पूजयतीत्यर्थः. आत्मीय...वेदयद्भिः who were reporting the approach of rut in elephants under their charge. डिण्डिमा...ज्ञापयाद्भिः requesting for drums to be mounted. प्रमाद...गच्छाद्भिः (some) who were going in front and were wearing long beards in grief for the elephants of which they were deprived on account of the offences committed by them through carelessness. It appears that some of these elephant-riders had committed some offences through carelessness. Consequently they had been deprived of their elephants. They therefore wore long beards as a sign of mourning. अभिनवो...धावमानैः some who had newly come, were clothed in rags (कर्पटिभिः) and were running up in hope of the happiness of getting an elephant. We have been told that some riders

had been deprived of their elephants. Newcomers were therefore exerting their utmost to step in their shoes. गणिका...कुलैः troops (गण) of superintendents (अधिकारिन्) of decoys(गणिका), who had found their opportunity after a long time and who were busy with uplifted hands enumerating (संकथन) skilful (कर्मण्य) female elephants. गणिका is a female elephant kept to entice elephants. 'गणिका गजानां प्रतिलोमनार्था हस्तिनी ' संकेत. उल्लासित...वनाभिः rows of forest guards, marked with leaves that were tossed up, ready to announce the collection of elephants whose fresh capture had been accomplished and having a forest (*i. e.* a collection) of tall goads (तुङ्गतोत्र) that were raised up. महामात्र...पुटैः collections of *mahouts* who had displayed leathern figures (चर्मपुट) for the manœuvres (कर्म) of elephants. In order to train elephants for battle elephant figures made of leather were used and against these the real elephants were taught to fight. महामात्रः an elephant driver known as महात in Marāthī. आभिनव...वृन्दैः groups of messengers from the rangers (पाल) of the rows (वीथि) of elephant forests, who were sent to convey tidings of the army (साधन) of new elephants. प्रतिक्षण...कूटैः who were expecting every moment heaps of elephant fodder. कटभङ्ग...मानैः reporting the store of corn gleaned with the hands in the marts (निगमः a road or market) of villages and towns. कटभङ्गः gleaning corn with the hands. क्रियमाणकोलाहलः around whom a bustle was created (by all these people described above). क्रियमाणः कोलाहलः यस्य. Note that the genitive in यस्य is purely a सम्बन्धसामान्यषष्ठी. Somehow the bustle was connected with him. स्वामि...दिशन् इव who with his natural majestic stature (आभोगः) which manifested his high authority (महाधिकारस्य आविष्कारः यस्मात्) and was upheld by his master's favour, appeared to command though silent. The dignified bearing of स्कन्दगुप्त, which seemed to command though he was silent, is said to have been upheld by his master's favour in the sense that the enjoyment of his master's favour gave to that bearing an importance which it would not have had in its absence. For आभोग in the sense of 'bodily form or stature' compare 'वध्यन्ते ऽल्पपुङ्खाः प्रतिभयाभोगैः (of

dreadful bodily form) प्लवङ्गाधिपैः' महावीर 6.24. असंख्य...ज्ञापयन् इव as it were enjoining the sea to provide an abundance (संपत्) of shells for the ears of innumerable elephants. Shells are found in the sea and it appears they were used for adorning the ears of elephants. Or the shells may have been demanded for the purpose of enticing away elephants because the sound of conches is said to attract them. शृङ्गार...मुष्णन् इव as it were pillaging the mountains for a store of scented unguents (अङ्गराग:) made of the ointments (पङ्क:-ङ्कम्) of red-chalk (गैरिकः-कम्) for the decoration of elephants. शृङ्गारः decorating marks made with red-lead etc on the body of an elephant. दिग्गजा...हरैः as it were taking away the quarter-elephants' sovereignty over the quarters like the Airâvata from Indra. The idea is not quite clear. स्कन्दगुप्त appeared to deprive the quarter-elephants of their charge over the quarters. This work was as difficult as to deprive Indra of his Airâvata. Yet he seemed to do it. We conjecture another interpretation. स्कन्दगुप्त 'seemed to steal from Indra's ऐरावत his sovereignty over the quarter-elephants of the (various) quarters.' दिग्गजेषु अधिकारः तम्. Note that अपहरन् (stealing) is here taken as governing two objects in the accusative, one principal (दिग्गजाधिकारम्) and the other secondary (ऐरावतम्), though as Apte says (*Guide* § 39) मुष् to steal is of very rare occurrence in classical literature as governing two accusatives though included in the Kârikâ of such roots. Further we suppose in this interpretation that ऐरावत is the chief of the quarter-elephants as Indra is chief of the quarter-deities and as such has a kind of authority (अधिकार) over the other elephants. In this we are supported by the well known fact that Indra is the chief of the gods and hence his elephant deserves to be the chief of the other elephants. Note that अमर while enumerating the दिग्गजs places ऐरावत first. हरपद...संहरन् इव as it were taking away the earth's pride of supporting great weights, with his footsteps as heavy as Mount Kailâsa bent under the weight of Shiva's feet. The idea is that his tread was exceedingly

heavy. गतिवश...निखनन् as it were planting on both his sides a row of stone pillars for elephant posts (आलान) with the swingings (विक्षेप) of his two stout arms (बाहुदण्ड) which hung up to his knees and dangled as he moved (lit. through the power of his gait). The idea is that his arms which were dangling as he moved appeared like stone pillars to which elephants are tied. आलानम् the post to which an elephant is tied. Compare ' आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते । हृदये गृह्यते नारी यदीदं नास्ति गम्यताम् ॥' Mk. 1. 50. ईषदुत्तुंग...लोभयन् alluring the female elephant of Shrî with his *bimba*-like lower lip which was a little high (उत्तुंग) and pendulous (लम्ब), sweet like ambrosial fluid and delicate like a fresh sprout, as with a mouthful (of fodder) which is also sweet with ambrosial food and delicate with fresh sprouts. निज...दध्यानः possessing a straight nose (नासावंशः) as long as his sovereign's pedigree. About this sentence V. A. Smith (*Early History of India* 3rd Edition p. 343) remarks, ' The man who attributes to the commander-in-chief, Skandagupta, " a nose as long as his sovereign's pedigree," may fairly be accused of having perpetrated the most grotesque simile in all literature.' आतिस्निग्ध...मायामम् as if gulping down the expanse of the regions with the expanse of his two eyes which, on account of their being exceedingly soft, sweet, white and large, appeared to have as it were drunk the Milk Ocean. मेरुतटा ...अलिकः whose forehead (अलिकम्) was broad and full beyond even Meru's flank. सतत...बर्बरकेण who was as it were cutting the sun's rays so as to deprive them of their brilliance (आलोक—'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' अमरः) with his hair (बर्बरक) which were shining with the quivering (lit. the quivering of) young tendrils (वल्लरी) in the form of the tresses (कुन्तल), were naturally curling and were beautiful (सुभग) on account of their exceedingly expansive, dark and soft hue (छवि) as if from perpetually growing under a continuous umbrella shade. The beautiful dark colour of his hair, which was spreading around, is fancied by the poet to be due to the hair having grown in a perpetual umbrella shade, for Skandagupta had always an

umbrella held over his head. Further as the tresses tossed and quivered स्कन्दगुप्त appeared to cut the sun's rays and despoil them of their light. The profuse curly dark hair spread a darkness around and seemed to eclipse the sun's lustre. छुमालोकान् is used proleptically. बर्बरकः=बर्बरः-वर्वरः, for Bāṇa is in the habit of adding a useless क and ब and व count as one (बवयोरभेदः). वर्वरः means 'curly hair.' Another way is to take बर्बरकम्=' white sandal ' and suppose that स्कन्दगुप्त had besmeared his broad forehead with a strip of sandal which being white outshone the lustre of the sun. This interpretation labours under the disadvantage of having had to take the two adjectives, नितान्त... सुभगेन and स्वभाव भङ्गुरेण, as qualifying कुन्तल which is only a part of the compound and thus admit a सापेक्षसमास. Still another way is to take बर्बरकः a foreigner, a barbarian, probably come from Barbary. Here we have to suppose स्कन्धगुप्त was despoiling the lustre of the sun by means of his barbarian servant who probably held his umbrella, had curls which were waving, was naturally delicate भङ्गुर and was handsome (सुभग) on account of his complexion (छवि) being delicate etc. We prefer the first of these interpretations. अरिपक्ष...ध्वनिः the noise of whose great virtues (also ' mighty bow-string ') was being heard on the borders of all quarters, though he had abandoned the use of the bow on account of the destruction of hostile alliances. This and the following few clauses are instances of विरोध which has been explained before. आत्मस्थ...मदेन who was untouched by presumption (also ' the ichor of elephants '). though he had at his command a whole army of intoxicating elephants. भूतिमानपि स्नेहमयः though possessed of prosperity (also 'ashes') yet full of affection (also ' moisture '). Ashes take in the moisture. Skandagupta, however, had both भूति (prosperity) and स्नेह(affection). पार्थिवोऽपि गुणमयः though a king i. e. occupying a kingly position (also ' made of clay '), yet full of virtues (also ' consisting of threads '). A thing made of earth cannot at the same time be made of threads. The contradiction is removed by taking the words in a different way.

करिणां...स्थितः who was at the head the generous (दानवान्) as that of intoxicated (दानवान्) elephants. He was at the head of elephants because they were all under his control. He was also the chief of the generous. स्वामितां...वहन् who was wearing like his sovereignty, his enviable dependence without any insult (अपरिभूताम्; this is a predicative adjective) The common property between स्वामिता and भृत्यता is अपरिभूतत्व. Just as there was no chance of any possible insult to him as the chief of his department, so he stood no chance of in any way being reprimanded by his superior as he was never negligent of his duties. Hence his भृत्यता is significantly called स्पृहणीया. एक...आरूढ who had mounted on a position in the king's favour, which, like a noble wife, was unapproachable by others and firm through devotion to one lord. निष्कारण...विदग्धानाम् a disinterested kinsman of the wise. अमूल्य...भजताम् unsalaried servant of the devoted. He used to do anything for people devoted to him. अक्रीत...विद्वषाम् an unbought slave of the learned. Note the reference to slaves being bought and sold. उभय...तलम् touching with his head the surface of the earth upon which he had leaned with both his hands.

PAR. 21. नातिनिकटे not in too great proximity, not quite near. श्रुतो...चिकीर्षितस्य च you have heard the very details of our brother's calamity (व्यतिकरः) and our own intentions. अतः...साधनानि therefore hastily call in the elephant herds which have gone out at the pasturage (प्रचारः). न क्षाम्यति...विलम्बम् the fire of grief at our brother's humiliation brooks not even the smallest delay in marching. कृतं...समादिष्टम् let my master consider his orders executed. किं तु...भक्तेः loyal devotion, however, has something to say. देवेन...क्रान्तम् your majesty has undertaken all that is worthy of the nobility (आभिजात्यम्) of high descent (अभिजनः) reared in Pushpabhûti's line, of your own native valour, of your pair of arms long as a quarter-elephant's trunk and of your uncommon affection for your brother. काकोदरा...राशयः even wretched worms named snakes brook no insult (विकार); how then could heaps of valour like you? For काकोदर vide

'कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ' अमरः and भामिनीविलास 1. 76 'कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातङ्कः । प्रत्युत हन्तुं यतते काकोदर-सोदरः खलो जगति । '. The reference appears to the popular idea that the serpent possesses a most vindictive nature. केवलं...दौरात्म्यम् only by the stroy (उद्दन्तः) of his majesty Râjyavardhana your majesty has seen something of the wickedness of villains. ईदृशा...पदानाम् thus the characters of men, their dresses, features, food and pursuits, of (different) nations vary in every village, town, country, continent and quarter. ग्रामे ग्रामे इति प्रतिग्रामम्. तदियं...विश्वासितान् therefore let this universal confidingness which is fit for the habits of our country and springs from a naturally frank (सरल) heart, be abandoned. प्रमाद...देवः every day your majesty already (एव) hears many reports of disasters (अभिषङ्ग) arising from the fault of carelessness. About the following speech C. and T. remark, 'the speech refers to a curicus mass of unknown legendary history.' नागकुल...पद्मावत्याम् in Padmâvatî there was the destruction of Nâgasena born in the line of the Nâgas, who allowed his policy to be heard by a *Shârikâ* bird. It appears that नागसेन had a minister who had deprived him of half his kingdom. While the king was holding a consultation as to how he should do away with this minister, his counsel was heard by a *Shârikâ* bird who disclosed it to the minister who brought about the fall of नागसेन himself. This story teaches the prince that in holding a consultation strict privacy is to be observed. For the rules of consultation compare Manu. 7 ' जडमूकान्धबधिरान् तिर्यग्योनान्वयोतिगान् । स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्याङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥149 भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तिर्यग्योनास्तथैव च । स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥150'. नागसेन is known to be a king of Aryâvarta and a contemporary of समुद्रगुप्त (about 330—375 A. D.). पद्मावती is known as Narwar and is a famous city in the territories of the Mahârâja Sindia. श्रुत...श्रावस्त्याम् in Shrâvastî faded the glory of श्रुतवर्मा whose secret had been heard by a parrot. श्रावस्ती was a city situated north of the Ganges and founded by king श्रावस्त. It was the capital of कोसल and said to have been the place where

the merchant अनाथपिण्डाद् gave Buddha a building for his residence and the delivery of his lectures. स्वप्नायमानस्य...चूडस्य in Mrittikâvatî Suvarṇachûda disclosed to his death his counsel in sleep. सुवर्णचूड wanted to kill somebody. He disclosed his intention while talking in his sleep. His body-guard who was a spy of his enemy heard this and cut his head off. स्वप्नायमानः pres. part. of den. स्वप्नायते (to talk in sleep) from स्वप्न. चूडामणि...भरस्य the woman holding his beautiful golden chowrie, who had read the letters from the reflection of the letter fallen in his crest jewels, became Yama to (i. e. killed) the Yavana king. The Yavana king had an enemy who wanted to kill him. A friend of his, however, informed him of the intentions of his enemy by sending him a letter, which he had directad him to read himself. As the Yavana king was reading the letter it was reflected in his crest jewels and was read by his chowrie woman who was a spy of his enemy. She informed her master of what had happened and at his command acted the part of Yama to the king. Note the significance which the com. finds in the adjective चारु ...ग्राहिणी. लोभ...वरूथिनी the army (वरूथिनी) of Vidûratha striking (प्रमाथिनी) with drawn swords, killed Brihadratha, king of Mathurâ, who being rich in (बहुल) avarice was digging up a treasure on a dark night. बहुलः the dark half of a lunar month. बृहद्रथ was an exceedingly avaricious king. The crafty विदूरथ had it somehow impressed upon his mind, probably with the help of astrologers, that if he were to go alone in the forest on a dark night and dig in a particular place he would come upon a big treasure. While he was doing this विदूरथ's army fell upon him and cut him to pieces. The lesson to be derived from this is that a king must not be avaricious and expose his person unguarded in such a manner. नागवन...न्यगंसिषुः soldiers of Mahâsena who issused forth from the belly of a sham elephant imprisoned Vatsapati, who was fond of roaming in elephant forests (or in forests for elephahts). The reference is to the well-known story of वत्सपति or वत्सराज

king of उज्जयिनी, saw him in a dream and fell in love with him. चण्डमहासेन however was an enemy of वत्सराज but he knew that his beautiful daughter deserved no other husband. महासेन used a strategem to capture वत्सराज. He prepared a big wooden elephant to be moved by machinery and when वत्सराज came to the forest to entice away the elephant with his famous lute, soldiers burst forth from the elephant's belly and imprisoned him. वत्सराज, however, managed to escape from उज्जयिनी together with the princess. The story is referred to many a time in literature and occurs in कथासरित्सागर 2. 3 ,4, 5. Vide 'इति संचिन्त्य संमन्त्र्य स राजा (चण्डमहासेनः) मन्त्रिभिः सह ! अकारयत्स्वसदृशं महान्तं यन्त्रहस्तिनम् ॥ 4 तं चान्तर्वीरपुरुषैः कृत्वा छन्नैरधिष्ठितम् । विन्ध्याटव्यां स निदधे राजा यन्त्रमयं गजम् ॥ 5...प्राप्य विन्ध्याटवीं तस्य गजस्य क्षोभशङ्कया । वत्सराजः स सैन्यानि दूरादेव न्यवारयत्॥ 4 एकाकी वादयन् वीणां चिन्तयन् बन्धनानि सः । मधुरध्वनि गायंश्च शनैरुपजगाम तम् ॥17 गांधर्वदत्तचित्तत्वात्संध्याध्वांतवशाच्च सः । न तं वनगजं राजा मायागजमलक्षयत् ॥ 18 ततोऽकस्माच्च निर्गत्य तस्माद्यन्त्रमयाद्गजात् । वत्सेश्वरं तं सन्नद्धाः पुरुषाः पर्यवारयन् ॥ 20 संकेतमिलितैश्चान्यैर्योधास्ते सैनिकैः सह । निन्युर्वत्सेश्वरं चण्डमहासेनान्तिकं च तम् ॥ 22' कथा. 2. 4. The story of वत्सराज tells the prince that he must not wander into a forest with only a few followers. अतिदयित...मित्रदेवः Mitradeva cut off with his creeper-like sword, like a lotus-fibre, the head of Sumitra, the son of Agnimitra, who was very fond of dancing and was sitting in the midst of dancers (शैलूषः). Supply स्थितस्य after अभ्यास्य. It appears that मित्रदेव disguised himself as a dancer and while सुमित्र was lying unguardedly among a troop of dancers he accomplished his fell purpose. A similar story occurs in दशकुमारचरित अष्टमोच्छ्वासः where Prince विश्रुत accomplished the same feat with reference to प्रचण्डवर्मा, whom he killed disguised as a dancer. प्रियतन्त्री...पुरुषाः servants of the enemy, disguised as students of music (गान्धर्वम्), who had kept sharp knives (नखारिः) in the space (सुषिरं a hole or space) between the lute and its gourd, cut off the head of Sharabha, the lord of Ashmaka who was attached to string music. प्रज्ञादुर्बलं...स्वामिनम् the base-born general, Pushpamitra, who had displayed his whole army under

the pretext of manifesting his power, pounded his master Brihadratha, the Maurya, who was weak in intellect. This sentence has been quoted by V. A. Smith in his *Early History* (p. 198, *n*. 1) wherein for प्रज्ञादुर्बलम् he reads प्रतिज्ञादुर्बलम् (weak in keeping his coronation oath). बृहद्रथ was the last king of the imperial Maurya dynasty and was treacherously assassinated by his commander-in-chief, पुष्पमित्र, who ascended the vacant throne in about 185 B. C. and became the first of the शुंग dynasty. आश्चर्य...काकवर्णः Kâkavarṇa, lord of Chandî (a city), being curious of marvels, was conveyed nobody knows whither in an artificial car moving in the expanse of the sky and constructed by Yavanas who had been sent as hostages. काकवर्ण defeated the Yavanas and as a punishment (दण्ड) carried away with him some of the Yavanas who apparently were artists. These prepared an aerial car with the help of which काकवर्ण used to visit other people's houses and ravish their wives. One day these Yavanas who managed the car took काकवर्ण to their own country and killed him. दण्डोपनत may also mean 'those who had come to pay the tribute.' दण्डार्थमुपनताः. शैशुनागिश्च...निस्त्रिंशेन Shaishunâri was cut at his throat with a sword in the vicinity of his city. अतिस्त्री...अकारयत् the minister Vasudeva caused the daughter of Devabhûti's slave woman, disguised as the queen, to deprive of his life Shunga who took excessive delight in the company of women. देवभूति was the tenth and the last king of the शुंग dynasty and he lost his life while engaged in a discreditable intrigue in about 738 B. C. It appears that वसुदेव who was the minister of देवभूति caused a daughter of a slave-women belong to the king to be disguised as the queen and when the king came to her she encompassed his murder at the instance of वसुदेव. विष्णुपुराण 4. 24. 12 refers to देवभूति as follows: "देवभूतिं तु शुंगराजानं-व्यसनिनं तस्यैवामात्यो कण्वो वसुदेवनाम निपात्य स्वयमवनीं भोक्ता।". For देवभूतिदासीदुहित्र्या we conjecture a reading देवभूतिं दासीदुहित्र्या which far improves the construction of the sentence. अमुर...मन्त्रिणः the ministers of the king of Mekala carried away to their country the Magadha

king, who had a penchant (व्यसनम्) for mines (असुरविवरम्) by means of a subterranean passage in the Godhana Mount, which was attractive on account of the tinkling sound of innumerable women's jewelled anklets. मागध had a passion of entering into mines of jewels. A subterranean passage was prepared and he was induced to enter it under the impression of finding therein a mine of jewels. He was thus carried to another country. It appears that women with jinkling anklets were also kept in the underground passage to attract the king. असुरविवर has occured before and has been explained as 'a mine.' It should further be noted that असुरविवरव्यसनी may also mean 'a person addicted to (entering) chasms (in earth) supposed to be inhabited by demons' etc., with a view to obtain superhuman powers. In पंचतंत्र (5. 2) विवरप्रवेश, along with शाकिनीसाधन, श्मशानसेवन, महामांसविक्रय and साधकवर्ति, is mentioned as one of the desperate means of accomplishing one's desired object. These means are resorted to by साहसिकs or सिद्धs who are the votaries of भैरव and शक्ति (शिव and पार्वती in their terrific form). With this interpretation we should suppose that the ministers of Mekala pretended to have mastered by their penance the art of entering into chasms in earth with a view to acquire सिद्धिs and they induced Mâgadha to enter the cave they had prepared. The tinkling of women's anklets were perhaps represented to Mâgadha as belonging to celestial damsels who would be at his service if he would acquire the necessary सिद्धि. महाकाल...कुमारसेनम् the vampire Tâlajangha (with shanks as long as Tâla trees) killed Kumârasena the Puṇaka prince, younger brother (जघन्यजः) to Pradyota, who was mad (वातुल) after stories about selling human flesh, at the festival of Mahakâla. रसायन...अजनयत् some pretended physicians (lit. possessing the garb of doctors) the virtues of whose medicines were manifest in very many other men, engendered consumption in Gaṇapati, the son of the Videha king, who had set his heart on the juice of the elixir of life. रसायनम् any medicine which was supposed to prolong life and prevent old age; the elixir vitæ which had attracted the attention

of so many people in Europe in the Middle Ages. राजयक्ष्मा–राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा–consumption. स्त्रीविश्वासिनः...वीरसेनः Virasena, his brother, who was lying secretly (गूढं यथा स्यात्तथा) in a wall of the Great Queen's apartment, caused the death of Kalinga Bhadrasena who confided in his wife. मातृ...मृत्यवे a son (of his), who was lying at the foot of the cotton mattress which formed his mother's bed, was the cause of the death of Dadhra, lord of the Karushas, who was desirous of anointing another son (as युवराज). उत्सारकं...जीवितात् an emissary of Shûdraka deprived of his life with his minister Chandrakatu, lord of Chakoras, who was attached to his chamberlain. मृगया...पुष्करस्य military spies (चराः एव भटाः spies who also were soldiers) from the army of the lord of Champâ, who had concealed themselves in a reed forest abounding in tall-stemmed (उद्दण्ड) reeds, sipped the life of Pushkara, lord of Châmundî (a city), who, being addicted to hunting, was extirpating rhinoceroses (गण्डकः...गेंडा in Marâthî). नड्वल–नडाः or नलाः सन्ति अस्मिन् देशे इति–like शाद्वल. बन्दिराग...द्खनन् royal bards (मंखाः) employed by the enemy, with their mouths sounding with the words 'be victorious,' rooted out the Moukhari fool Kshatravarman, who was carried away by his fondness for panegyrists (बन्दिन्). अरिपुरे...शातयत् Chandragupta, concealed in a lady's garb, cut down the lord of the Shakas, who was courting another's wife in the enemy's capital. The Shakas are generally identified with the Scythians who overran India before the Âryans and were supposed to have been exterminated by the great Vikramâditya king of Ujjayinî. संकेत tells us that the Shaka king in question was enamoured of ध्रुवदेवी, Chandragupta's brother's wife and when he came to court her, चन्द्रगुप्त himself disguised as ध्रुवदेवी killed him. The incident is similar to the death of कीचक. रमत्तानां...दैवस्य your majesty has sufficiently heard of the blunders of the headless arising from women. यथा मधुमोदितं...जवान thus to secure the kindom for her son Suprabhâ killed Mahâsena, the king of

Kâshi, who was flushed with wine, with fried grains besmeared with poison (मधुरकम्). व्याज...जारूथम् (supply जघान in this and the following clauses) Ratnatvatî who pretended a frezy of love (slew) Jârûtha, the heroic king of Ayodhyâ with a mirror having an edge like that of a razar. परंतपः (one who vexes his enemies) according to ' द्विषत्परयोस्तापेः ' पा० 3. 2. 39 (खत्र स्यात् ।) and ' खचि ह्रस्वः ' पा० 6. 4. 94 and also पा०. 6. 3. 67 (खत्परं णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । सि. कौ.). विषचूर्ण...सौम्यम् Devakî being in love with her husband's younger brother (killed) Soumhya Devasena with an ear-lotus whose juice was touched with poisoned powder. It should be noted that देवर has been explained by यास्क (निरुक्त 3. 15. 1) as ' देवरः कस्मात् । द्वितीयो वर उच्यते । ' while commenting on ' कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ ' ऋग्वेद. This refers to the practice of a widow marrying the younger brother of her husband after the latter's death, which seemed to be prevalent in Vedic antiquities! योगपराग...रन्तिदेवम् a favourite queen (killed), through jealousy for a cowife, Rantideva, lord of Viranti, with a jewelled anklet emitting a quantity (विसर) of magic powder (योगपराग). वेणी...विदूरथम् Bindumati killed Vrishṇi Vidûratha with a dagger concealed in her braided hair. रस... वीरसेनम् Hamsavati (killed) Souvîra Vîrasena with a girdle jewel having a drug—poisoned centre. अदृश्या... सोमकम् Pauravî with her mouth smeared with some invisible drug, killed the Paurava lord, Somaka, by making him drink a mouthful of poisoned wine. She had smeared her mouth with a drug which must have been an antidote against the poison she wanted to make her husband drink from her mouth. स्वाम्यादेशसंपादनाय in order to execute his master's order. For some of the above reference vide कामन्दकीय नीतिसार 7. 50-57; बृहत्संहिता 78. 1 (both quoted in com.). It should be noted that all these stories could obviously not have been 'a curious mass of unknown legendary history' to हर्ष or स्कन्दगुप्त or to people in the days of Bâṇa, though to us at such a distance of time they appear to be so. In

those days these sentences must have had an awful significance like what the following sentence would have to us at present: पत्युः राज्यलाभार्थं नारायणं देवरपुत्रं युवानमेव रक्षकहस्तेन कृपाणधारां प्रापितवती आनंदी । '. We only have to imagine with regret how vast a field of ancient Sanskrit literature and with it ancient Indian history are lost to us and we are at present consequently reduced to doing nothing more than hunting out references to these incidents in extant literature. Let us hope that some day these lost historical works would come to light along with the works of so many poets about whom we know nothing at present except their names and these references would be clearer and more full of meaning than what they are now.

PAR. 22. सकल...स्थिति: all the forms of royalty. गतायुषां ...विनेनिरे manifold evil portents (उपलिङ्गानि) spread abroad in the abodes of the doomed rival monarchs. गतायुषाम् (गतं आयुषं येषाम्) who were on the point of losing their life. It should be noted that the निष्ठा or त in गत is not used in the ordinary sense of denoting a past action but here it denotes an action which will happen just in the near future, according to the Vartika ' आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' For a classical example of this kind of निष्ठा compare 'मम मन्दभाग्यायाः पुनरेकैव दुहिता । सापि त्वया कस्मिंश्चिद्देशान्तरे दत्ता। कथमेवं दूरदेशस्थितेन जामात्रा सहास्याः पाणिग्रहणं भविष्यतीति अनया चिन्तयात्मापि न मे प्रतिभाति' रत्नावली 1: 'अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः' गीता 1.9. अविप्रकृष्टाः ...श्रेणयः restless rows of spotted antelopes wandered hither and thither, as though they were the imminent glances of death's emissaries. Compare बृहत्संहिता 91. 1 quoted in the com. and also 91. 3. कृष्णशा (सा) रः a spotted antelope. Note S'âk. 1. 6. प्रचालित...अजिरे in the court yard resounded the murmurs of swarms of honey-bees (मधुसरघा), which were the types of (*i. e.* resembled) the clatter (प्रणाद) of deserting Lakshmî's anklets. ' सरघा मधुमक्षिका ' अमरः. It, therefore, appears that the word मधु is unnecessary in the compound मधुसरघासंघातझंकाराः, for the idea of मधु is already contained in सरघा. But in such cases scholiasts often resort to the following न्याय, 'विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसमभिव्याहारे विशेष्यमात्रपर-

त्वम् ।', where the विशिष्टवाचक word सरघा being used along with विशेषणवाचक word मधु, is taken to mean the विशेष्य only viz., a bee. It is the same न्याय by which the use of the adjectives मारुतपूर्णरन्ध्रैः and कूजाद्भिः in 'स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।' Raghu. 2.12, is accounted for, though कीचक really means 'वेणवस्ते कीचकाः स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।' अमरः. For सरघा vide Raghu. 4. 63. विवृत...शिवाः the ill-omened jackals, with streams (विसर) of flames issuing from the holes of their hideous (विकृत) open mouths, howled dismally (विरसम्) even by day, for a long time to portend something inauspicious (आशिवार्थम्). शव...पेतुः vultures ('काननकपोताः गृध्राः' सं.), with the roots of their wings reddish like the checks of young monkeys, swooped down as if well acquainted with the flesh of corpses. Having grown a familiarity (प्रणय) with dead men's flesh the vultures as though knew that carnage was near and swooped down in Harsha's enemies' houses. अमन्त्रय...तरवः trees in the parks simultaneously put forth untimely flowers, as though bidding (the kings) farewell. The trees seemed to say farewell to rival monarchs, because they would soon be no more. तरल...भञ्जिकाः the statues in the halls wept vehemently with their breasts beaten by the strokes of the restless palms of their hands. ददृशुः...योधाः warriors saw themselves a headless trunk in the mirrors as though their heads had disappeared (उद्भ्रान्त) through fear of the near clutching of their hair. When warriors stood before a mirror their heads could not be seen. The poet imagines that they had, as it were, vanished in fear of the hair being clutched by the enemy. Vide धर्मसिन्धु quoted in the com. चूडामणिषु...महिषीणाम् upon the crest jewels of the monarchs' queens appeared foot-prints marked with wheels, conches and lotuses. The idea is that these queens' will shortly have to fall at Harsha's feet which were already reflected in their crest gems. Wheels etc. are the natural marks of a sovereign's feet. Compare बृहत्संहिता 59.17 'हलमुशलगदासिशङ्खचक्रद्विपमकराब्जरथाङ्कितांघ्रिहस्ताः । विभवमपि जनेऽस्य योऽभुजीनि क्षमानि हि न स्वजनं स्वतन्त्रबुद्धिः ।' चटी...पल्लवात् the chowries of female servants all at once ran

away from their sprourt-like hands. प्रणयकलहे...मानिनीनाम् even in love-quarrels soldiers, who had averted their faces from their proud beloveds, turned their backs for a very long time. करि...गोष्ठय: on elephants' temples were parted the bees' assemblies for drinking the delicious wine (*i. e.* rut). समाघ्रान...चेरु: the panting (ताम्यन्त:) horses would not take the green fresh grass, though ripe, as if they had sniffed the scent of Yama's buffalo. स्तम्भकरि 'forming the stem' which is a sign of luxiriant growth. The word is formed according to 'स्तम्भशकृतोरिन्' पा० 3. 2. 24 and the Vārtika 'व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम' (स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्भकारः । शकृत्कारः । सि. कौ.). Compare 'चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः । न शालेः स्तम्भकरिता वप्तुर्गुणमपेक्षते ॥' Mu. 1. 3. Vide बृहत्संहिता 93. 5 quoted in the com. चल...मयूराः the sluggish domestic pea-cocks would not dance though coaxed by the music (आतोद्यम् a musical instrument) of the clappings of girls noisy with the rows of their moving bracelets For the pea-cock being made to dance with the clapping of hands compare 'करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानम् । सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ।' U. 3. 19. निशि...गणः near the gateways ('तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्') night after night a troop of dogs barked loudly without any cause, with their faces turned up as though their eyes were fixed on the moon's deer. गणयन्ती...कोटवी as if counting the dead with her forefinger shaking in anger a naked woman (कोटवी) wandered all day long along the streets (वाटकः). कुट्टिमेषु...जायन्त upon the pavements grew rows of grass wavy with a crooked line (वेणी a continuous stream) of deers' hoofs. It appears that the grass which arose on the pavement had impressions of deers' hoofs on it, which appeared like so many curved waves. Or कुटिल...तरङ्गिण्यः may mean 'undulating like the curved hair (कुटिल वेणी) on deer's hoofs.' Note that grass has arisen on the pavement and not on ordinary ground. जनित...भटानाम् in the wine of their cups the reflections of the lotus-like faces of warriors' wives appeared to have their hair twisted into a single mass (वेणी this is a sign of ladies whose husbands are away) and the lustre of their eyes without

the collyrium. This suggested to the wives that they are soon to lose their husbands. समासन्न...भूमयः lands shook as if affrighted at their capture which was near. वध्या...वृष्टयः showers of blood red in lustre like full-flown *Bandhūka* flowers which fell on the bodies of heroes appeared like streaks (छटा) of red sandal which deck criminals who are doomed. Compare for this custom ' सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः । पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥ ' Mk. 10. 5, said by चारुदत्त white describing himself when he is being led to execution. पर्यग्नि...उल्कादण्डाः as if lustrating the vanishing glory, burning rod-like meteors which had set fire to clusters of stars with eruptions (उद्गार) of incessantly flashing burning charcoals (स्फुलिंगः a spark; अङ्गारः-रम् charcoal), did not cease to fall in numbers. The reference is to the ceremony of carrying a torch of burning *darbha* grass around an animal which is to be sacrificed, known as पर्यग्निकरणम्. Vide ऐतरेय ब्राम्हण 2.5. In the present case श्री is supposed to be a sacrificial animal and the meteors are, as it were, lustrating her. प्रथममेव... वात्या at the very first a furious (परुषा) hurricane (वात्या) swept along taking away, like a chamberlain, chowries, umbrellas and fans from every house.

END OF PART I.